

СРБИЈА
У НАРОДНООСЛОБОДИЛЧКОЈ
БОРБИ

ЦЕНТРАЛНА СРБИЈА

ПОЛИТ-ПРОСВЕТА

ЦЕНТРАЛНА СРБИЈА

*НА ОСНОВУ СКУПЉЕНОГ И ОБРАЂЕНОГ
МАТЕРИЈА ЈЛА КЊИГУ НАПИСАО*

АЛЕКСАНДАР ВИТОРОВИЋ
НОВИНАР

1967

НОЛИТ • ПРОСВЕТА
БЕОГРАД

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

**БОЈИЋ МИЛОСАВ
ЖИВАНОВИЋ МИЛОСАВ
ИВКОВИЋ ЉУБОМИР ШУЦА
ЈОСИПОВИЋ СРБОЉУБ
МАРКОВИЋ ДРАГОСЛАВ ДРАЖА
МИЛОСАВЉЕВИЋ МИЛОВАН МИКА
МИТРОВИЋ МИЛОРАД РАДЕ
НЕДЕЉКОВИЋ РАДИСАВ РАЈА
ПЕТРОВИЋ ДУШАН ШАНЕ
РИСТИЋ РАТОМИР СЕЉА
СИКИМИЋ НИКОЛА
СТОЈАНОВИЋ БРАНИСЛАВ
ЦВЕТКОВИЋ ВИТОМИР**

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИОНОГ ОДБОРА

РИЗНИЋ ДАНИЦА

*ОВУ КЊИГУ ИЗДАЈЕ
ОДБОР ЗА ПРОСЛАВУ
ДВАДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ УСТАНКА
И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У СРБИЈИ*

ПРЕДГОВОР

Ма колико била свака подела Србије на нека посебна подручја неприродна и вештачка, јер она представља једну јединствену друштвено-економску, политичку и културну целину, ипак је ради могућности праћења развоја НОБ-а, и ради што свестранијег хроничарског, фактографског констатовања свих значајнијих момената у развоју револуционарне борбе у периоду 1941—1945. године, то било нужно и неопходно.

Зато се и издвајање једног дела Србије, са бившим окрузима Београд, Крагујевац, Пожаревац, Светозарево, издвајање једног дела Поморавља, Шумадије, Космаја, Хомоља и читавог пожаревачког подручја, са делом Посавине и Подунавља, као и непо-средне околине Београда — мора узети само условно и схватити само као намера да се омогући што прегледнији увид у развој народноослободилачког покрета у Србији. То само по себи крије и одређене опасности, које леже, пре свега, у томе што се једна јединствена револуционарна борба у Србији — као део јединствене борбе југословенских народа — изоловано посматра и црпачи.

Но, како ова књига нема других претеезија него да буде верна хроника свих важнијих догађаја и периода у развоју народноослободилачке борбе на овом подручју, да да исцрпнији преглед кретања народноослободилачке револуционарне борбе и да изложи проверени, аутентични материјал било из писаних докумената, било из врло озбиљно проверених сећања учесника, да, оцењујући догађаје, у исто време да и што више факата и голих чињеница, једном речју, како нема претензија да буде Историја народноослободилачког покрета на подручју централне Србије — него више да служи као материјал и сређена грађа за будући научни рад историчара — то овакав прилаз има читав низ предности и омогућује шире и детаљније разматрање развоја НОП-а.

Треба рећи да — кад смо се већ одлучили на поделу територије и на такав начин прављења прегледа НОБ-а — издвајање овог подручја у подручје тзв. централне Србије има своје пуно оправдање.

Поред многих разноликости, то подручје скоро читаво гравитира ка Београду као свом општем центру. С њим је повезано многим железничким, друмским и речним комуникацијама. Крагујевац, Смедерево, Пожаревац, Светозарево и други значајни индустријски и општи центри, са читавом својом околином, гравитирају ка Београду због његове релативно непосредне близине и утицаја, како економско-политичког, тако и културног, који је, из разумљивих разлога, далеко већи када је у питању овај крај него друга подручја Србије.

То подручје — условно названо подручје централне Србије — у прошлости је, а и у новије време, било средиште економских, политичких и културних збивања на територији данашње Србије. Ту су се одигравали најзначајнији догађаји из првог српског устанка. С тим у вези, ту су и друштвено-економске промене у то време биле и најбрже и највидније. Ту су започела са радом и прва индустријска предузећа у Србији: барутана у Страгарима и тополивица у Крагујевцу. Крагујевац и Београд постају тако први значајнији раднички центри у Србији. У њима се стварају и прве радничке организације. Раднички покрет на читавом овом подручју развијао се под утицајем ова два центра, како првих дана, тако и касније.

Међутим, и на овом подручју раднички покрет је пролазио кроз најразличитије фазе. Рађајући се у заосталој земљи, он је пролазио кроз разноврсне тешкоће, и у овом унутрашњем развоју изражавао многе слабости, које су биле, у ствари, израз заосталости и неразвијености уопште. Али представљајући револуционарне захтеве тога времена, раднички покрет је успешно одолевао свим тешкоћама и обезбедио себи прогресивно кретање напред.

Раднички покрет на територији централне Србије доживљава велики замах крајем 1937. и почетком 1938. године. То је време крупних позитивних промена у КПЈ, време наилазеће опасности фашизма и рата. У свим крајевима почеле су се обнављати партијске организације. Нови чланови партије регрутовани су од радника и омладинаца који су се истакли револуционарним радом у Урсовим синдикатима и другим напредним масовним организацијама.

На ширењу мреже партијских и скојевских организација у централној Србији радила су у то време два партијска комитета — Обласни комитет КПЈ за ужу Србију, који је поред ових крајева обухватао и западну Србију, и Месни комитет КПЈ за Београд, који је истовремено имао и функцију Окружног комитета. Прве партијске организације у Шумадији, поред крагујевачке партијске организације обновљене су у Трешњевици и Белосавцима, а ојачана политичка упоришта у Баточини, Брзану и Грошници. Ис-

товремено Обласни комитет обнавља партијске организације у Поморављу — најпре у Јагодини, а затим у параћинској фабрици стакла. Нешто касније, формиране су партијске организације у Ћуприји и Шантаровцу. Идуће, 1939. године, обновљене су партијске организације у Свилајнцу, Марковцу и Смедеревској Паланци.

Око Београда прве партијске организације се обнављају 1938. године у Тамнави, Посавини и Пожаревцу. Партијске ћелије су постојале у Убу, Бањанима, Такову, Каленићу и Кожуару — Тамнава; у Забрежју и Стублинама — Посавина; у Пожаревцу. Годину дана касније, 1939. године, обнавља се партијска организација у Обреновцу, а такође и у неким селима космајског среза.

Почетком фебруара 1940. године одржана је на Црном врху обласна партијска конференција. Поред избора делегата за V земаљску конференцију, одлучено је да се формирају окружни партијски комитети. Тако се формирају ОК Крагујевца, ОК Јатодине, ОК Смедеревске Паланке, који су истовремено били и месни комитети места у којима су се налазили. На територији коју је обухватао ОК Београда формирани су Тамнавоки и Посавски срески комитети, а 1940. године окружно партијско повереништво у Пожаревцу, месни комитет у Смедереву и арески комитет за Космај.

Партијске и скојевске организације доприносиле су јачању масовних радничких и напредних организација у варошима: синдиката, културно-уметничких друштава и организација жена. Најјаче радничке организације налазиле су се у Крагујевцу, а организације жена у Поморављу. Истовремено почиње масовно освајање села стварањем подружница Задружне омладине Југославије, културних домова и читаоница.

Све ове организације укључују се у политичку борбу против профашистичког режима бивше монархије. Синдикални штрајкови, поред економског, све више добијају политички карактер. Организују се демонстрације против скупоће, у вези са чешком кризом, са опасношћу од фашизма и др. Најзначајнији догађај је 27. март. Најпре су у земљи одлучан отпор фашизацији и издаји пружили радници и омладина Крагујевца.

Уочи мартовских догађаја 1941. године у централној Србији је било око 450 чланова КПЈ и око 500 чланова СКОЈ-а.

Априлоким ратом партијске организације су претрпеле знатне губитке. Један број чланова је отишао у војску, а неки су допали у заробљеничке логоре. Партијска руководства настављају по окупацији политичку борбу против фашизма, припремајући оружану борбу против окупатора и

настојећи да ојачају организације. Крајем јуна, на овој територији је било близу 700 чланова КПЈ и око 800 скојеваца.

На територији централне Србије припремано је формирање четири одреда: два са ослоном на Крагујевац (Крагујевачки и Први шумадијски), један са ослоном на радништво Смедеревске Паланке (Други шумадијски) и један под Београдом (Космајскопосавски).

Нападом Немачке на Совјетски Савез стекли су се сви услови за успешно вођење оружане борбе. Снажан политички утицај који је остварила КПЈ омогућавао је шире увлачење народа у оружану борбу. Отуда су сва партијска руководства и организације добили задатак да приступе формирању оружаных јединица: почетком јула формирани су Космајскопосавски, Други шумадијски и Први шумадијски партизански одред. У Крагујевцу се тих дана формирају војне десетине, које су започеле мање акције у граду и околини. Сличне борбене групе формирају се и по другим варошима: Пожаревцу, Смедереву, Јагодини. Уз то, партијска руководства на терену стварају друге мање војне јединице: партизанске одреде око Пожаревца, Грочанско-подунавски партизански одред, Први, а касније и Други поморавоки одред.

Подручје централне Србије имало је огроман стратешко-политички значај за окупатора и квинслишке снаге. Деловање партизанских одреда на тој територији — у непосредној близини Београда — испресецаној врло значајним комуникацијама које, пресецајући Балканско полуострво, везују централну Европу са њеним југом и средњим Истоком, угрожавало је нормално снабдевање трупа и несметано вођење непријатељских операција. То подручје је, с друге стране, спадало у привредно врло значајна подручја. Читав низ врло значајних индустријских предузећа био је сконцентрисан на тој територији. Због тога је окупатор био особито осетљив на развитак НОП-а управо баш на том подручју. Блокада Космаја у августу месецу, уз концентрацију преко 15.000 окупаторско-квинслишких војника у циљу уништења партизанских снага на том терену, представља прву замашну и обимну војничку акцију у нашој земљи уопште. Паљење Скеле, Дражевца и броше воше акције немачких окупационих трупа, тенковских јединица и авиона против јединица Посавског и касније Космајског одреда представљају припремне акције и заправо сам почетак Прве непријатељске офанзиве.

Треба истаћи да територија о којој је реч нема погодних терена за велике маневре. Уз то, најпогодније планинске крајеве — Хомоље — држали су четници Драже Михаиловића читаво време. Једину могућност за широке

партизанске акције и за вођење оружане борбе могла је да представља широка народна подршка. Та подршка ни у најтежим периодима кроз који је народноослободилачки покрет у овом крају пролазио није изостала. Она се јављала као последица правилне политичке линије руководства, усмерености на политички рад, на стварање и учвршћење партијских и политичких организација. У том погледу су нарочито карактеристична искуства из 1942. године. Ситан, дуготрајан, упоран, свакодневан политички рад; борба за сваког човека, настојање да се прочита један лектук, растури пропагандни материјал, одржи конференција, састане НОО, прикупи помоћ — у условима када је то могло изгледати сасвим узалудно и некорисно — дали су врло брзо значајне и крупне резултате. Тим радом, потпомогнутим стално мањим или крупнијим партизанским акцијама, одржавана је веза у најтежим тренуцима, у периодима најсуровијег терора и скоро масовног обесхрабрења. На подручју Шумадије и Космаја то је омогућило не само одржавање партизанских снага на терену него и континуиран прилив нових бораца. У пожаревачком крају, и поред великих губитака, тај непрестани политички рад омогућио је непрекидно деловање постојећих партизанских јединица.

Један од одлучујућих фактора успешног развоја НОБ-а на овом подручју јесу управо умешност и правилност политичке оријентације партијских руководства и команди одреда, које су обезбедиле масовно учешће народа у њему.

Значај који је за успешну борбу у Србији имао покрет на овом подручју формулисан је и у децембарском писму 1941. године које је ПК КПЈ за Србију упутио ЦК КПЈ. Успешно вођење оружане борбе под самим Београдом није представљало само морално-политичку чињеницу него је и у погледу војничке стратегије било ослонац за релативно лако развијање отпора против окупатора и његових сарадника у данима борбе за коначно ослобођење. Чињеница да су ту, под Београдом, за све време окупације деловале снажне војне јединице и постојале јаке организације на терену онемогућила је концентрацију и сређивање профашистичких и контрареволуционарних снага у данима пораза фашистичких сила.

Значајни чиниоци били су још и традиционално слободољубиво расположење народа, мржња према окупатору и издајницима свих боја. То је крај који је већ столећима био у свим окршајима и биткама, увек био у центру свих збивања судбински везаних за олстанак земље и слободу народа.

Међутим, један од одлучујућих фактора таквог расположења било је и постојање читавог низа врло значајних индустријских и радничких центара. Крагујевац, Смедерево, См. Паланка, Костолац, Светозарево, Пожаревац, Сењски рудници, Параћин и Ћуприја, Младеновац и Велика Плана, Обреновац, Лазаревац, Барич и Умка итд. били су непресушан извор кадрова, нових бораца, санитетског и пропагандног материјала, обилне материјалне помоћи. Нарочито је Београд у том погледу био од непроцењиве вредности. Он је, са својом бројном радничком класом, зрачио и давао подстицај развоју НОБ-а у читавој земљи. Он је, нарочито због своје непосредне близине и великих могућности у вези са тим, значао веома много за развој револуционарне борбе и оружаних одреда на овој територији.

У тренуцима великих искушења, када је под жестоким ударцима терора почињала слабити вера и када се почела губити перспектива, када су настајали периоди колебања код заплашених, измасакрираних сељачких маса, притицали су млади, борбени радници из Београда и других градова и својом одлучношћу и својом вером уносили охрабрење и учвршћивали покатакд већ мало поколебане редове.

Тешкоће при писању ове књиге произишле су у многе и због тога што је развој народноослободилачке борбе на овом подручју био неравномеран и врло често без неких чвршћих и сталнијих међусобних веза. С друге стране, то подручје је имало у много чему — нарочито у појединим временским раздобљима — много заједничког и представљало је скоро јединствено подручје борбе и револуције. Нарочито је то био случај 1941. године, када је заједничка карактеристика стања у свим крајевима централне Србије била: општенародни устанак, његова ширина и масовност и крупни резултати постигнути већ у првим данима. У то време, на тој територији борило се 8 партизанских одреда са преко 7.000 бораца. Касније, развитак НОБ-а текао је врло различито и неравномерно, зависно од стицаја читавог низа одређених друштвених и других околности у појединим крајевима. Тако је, на пример, једино у пожаревачком крају партизанска слободна територија и бројност и масовност партизанских одреда трајала све до пролећа 1942. године. Друга подручја централне Србије била су обухваћена широким операцијама I непријатељске офанзиве, и партизански одреди су, заједно са јединицама других подручја, учествовали у одбрани Прве Ужичке Републике и повлачиле се затим заједно са Врховним штабом у правцу Санцака и Босне. Велики део тих бораца учествовао је у славним и дупим борбама пролетерских бригада и

дивизија, проносећи славу партизанских бораца свога краја широм наше земље.

Међутим — као што ће се из ове књиге видети — партизанска пушка није престала да пуца ни у једном тренутку на овом подручју. Са више или мање успеха, пролазећи кроз разне кризе и искушења, народноослободилачки покрет у централној Србији крчио је себи путеве и неорестано ишао напред, да би јесење дане 1944. године дочекао са хиљадама и хиљадама бораца.

Чак и на подручјима где је масовни сурови непријатељски терор не само обезглавио народноослободилачки покрет него и физички у најбуквалнијем смислу уништио све оно што се експонирало у сарадњи са партизанским одредима и НОП-ом, чак и тамо — после дужих или краћих периода кризе у којима је страх паралисао скоро сваки облик револуционарне борбе — потенцијалне револуционарне и борбене снаге народа избијале су свом силином у првом погодном тренутку, увек када је стицај одређених услова то омогућавао.

Подручје Светозарева и читаво Поморавље било је крајем 1941. године захваћено страховитим терором. Тај терор трајао је непрекидно и 1942. и 1943. године, и с обзиром на чињеницу да су и војни одреди и политичка руководства или напустили тај терен или су били физички уништени — народноослободилачка борба није могла добити шири замах.

За то време на подручју округа Аранђеловац, Београд и Пожаревац деловали су снажни партизански одреди. Нарочито на терену уже Шумадије и Космаја у току 1942. године јача партијска организација, формирају се партизански одреди и изводе ни? оружаних и других акција. У пролеће 1943. године долази до полета НОБ-а и до стварања јаких партизанских одреда, батаљона и бригада. Прва шумадијска бригада створена у то време прошла је дуг пут борбе кроз знатан део Србије и у јуначким борбама у Пријепољу била десеткована и претрпела страховите губитке.

Борце који су из састава Шумадијског и Космајског одреда отишли у Прву шумадијску бригаду заменио је још већи број нових бораца са тог подручја, нарочито из великих градских центара: Београда, Смедерева, Крагујевца, Смедеревске Паланке, Младеновца и др.

Јединство народноослободилачке борбе уопште, а у овом делу земље посебно, значило је много за њен развој и успех. Бацајући снаге на један крај, концентришући напоре на одређену територију, непријатељ је остављао ослабљена друга подручја и друге територије и тиме стварао услове за размах и нови полет револуционарне борбе народа.

Велика територија на којој су деловали поједини партизански одреди, шихова повезаност са народом и јединствена подршка коју су уживали од најширих слојева народа омогућавали су брза маневрисања, велику покретљивост и брзу и изненадну нападачку ефикасност.

С друге стране, окупатор и њихове слуге, наилазећи овуда на отпор, сретајући се на сваком кораку са општим презиром и мржњом, морали су да рачунају само на своју сопствену онагу, на број наоружаног људства и на техничку опремљеност. Стога су и без обзира на преимућство које су имали у оружју, и без обзира на чињеницу да су на овој територији у својим рукама чврсто држали велике градске и индустријске центре и да су запосели све главне и основне комуникације, увек били у ситуацији да се бране и у немогућности да дејствују на целој територији, у стању да предузимају шире акције „чишћења“ само на релативно ужим реонима.

У том логледу, од значаја је и повезаност НОБ-а у Југославији. Руковођена од КПЈ, НОБ народа Југославије је од свог почетка имала карактер јединственог, општенародног покрета свих народа Југославије, на челу са радничком класом и најбољим синовима наших народа — југословенским комунистима. Уопеси борбе у ма ком делу земље били су успеси народноослободилачке борбе у целини.

Тако су је доживљавали сви борци народноослободилачке војске и партизанских одреда, тако се она одражавала на успехе те борбе и њене резултате на сваком посебном ужем подручју. Свака вест о томе да је ослобођена Нова Варош, да су јединице народноослободилачке војске ослободиле Приједор, да ослобођена територија заузима велике просторе Босне и Херцеговине, да су ослобођени Бихаћ, Дрвар и Јајце итд. значила је нов подстрек борби и у овим крајевима и имала за последицу појачане акције макар и малобројних партизана, нпр. у 1942. години, доводила у редове партизанских одреда и касније бригада на територији централне Србије нове борце, нарочито у 1943. и 1944. години.

Први састанак Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије у Бихаћу крајем 1942. године значао је у том погледу веома много. Весги о формирању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, о одлукама које су тамо донете — значиле су отварање јаснијих перспектива и имале за последицу нов замах и ноз полет оружаних акција и на овом подручју, где је ситуација још увек била релативно врло тешка, а партизанске снаге мале. Међутим, Други састанак Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије дочекал је са бројним партизанским одредима и већ формираном Првом шумадијском

бригадом, која је заједно са Првом јужноморавском бригадом, после низа утешних акција, напустила терен централне Србије да би се у Санцаку придружила осталим јединицама народноослободилачке војске и тамо, у жестоким борбама у Пријепољу, претрпела огромне губитке.

Други састанак Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије је, пак, довео до новог снажног полета и омогућио велики, стални прилив бораца како из Београда, тако и са територије централне Србије и нарочито већих индустријских и градских насеља. То је био већ почетак краја фашистичко-квинслишких злодела и њиховог окупаторског вршљања и терора. Капитулација једног од главних фашистичких партнера — Италије охрабрујуће је деловала на најшире слојеве народа и омогућила да у пуној мери дођу до изражаја огромне потенцијалне револуционарне народне снаге. То је отворило перспективе блиског краја фашистичких завојевача и имало за последицу, да терором, масовним убиствима и мучењима поколебаном борбеном раотоложењем народа дође поново до пуног изражаја.

То су били дани када је истина о нама, истина о народноослободилачкој борби народа Југославије већ ширком продрла у свет. Савезници са Запада били су присиљени да се одвајају од компромитованих снага југословенске издајничке буржоазије, која је своју судбину до краја везивала за судбину окупатора. При Врховном штабу Народнослободилачке војске већ су се налазиле војне мисије савезника са задатком да пруже помоћ народноослободилачкој борби народа Југославије. Непго кадаије, такве миаије нашле су се и при пгабовима партизанских одреда са ове територије.

Хитлеровске армије почеле су већ да доживљавају прве тешке поразе на тлу Совјетског Савеза. Црвена армија прелазила је у офанзиву и отпочела прогањање фашистичких завојевача са своје територије. Вера у моћ Совјетског Савеза, вера у непобедивост Црвене армије, која је од првих дана устанка била један од главних фактора снаге и вере у општу победу над фашизмом — победом код Стаљинграда и снажним другим војним акцијама, почела је и код најширих слојева народа да добија своју несумњиву материјалну потврду. Стаљинград је постао симбол предстојеће победе и непобедивости Црвене армије и прве земље социјализма. Веоти „Слободне Југославије“, као и вести радио-Москве и савезничких радио-станица, које су јављајући о првим победама почеле јављати и о борбама и победама југословенских партизана, слушане су са највећим нестрпљењем и очекиване са великом радошћу.

С тим у вези, треба истаћи велики значај и улогу коју је у току читавог рата играла партизанска штампа. Од првих дана устанка партизански одреди, партизанске чете, месни и срески народноослободилачки одбори издавали су, као и свуда, и на овој територији листове, прогласе, летке, зидне новине, умножавали вести „Слободне Југославије“, штампали и прештампавали брошуре, књиге и други пропагандни материјал. С тим се наставило и у најтежим периодима кроз које су пролазили поједини крајеви централне Србије. Нарочито од краја 1942. године, односно од почетка 1943. године тај рад постаје врло значајан и континуиран. У књизи је цитиран један део из обилног пропагандног материјала објављиваног током 1941. — 1945. године на територији централне Србије. То је само мали део онога што је издавано у току тог времена. Велика је штета што због краткоће времена нису могли бити дати у књизи и збирни подаци о броју листова, прогласа и др. издатих за време народноослободилачке борбе. Но, у сваком случају, треба подвући да је тај број врло велик и да је писана реч, као и усмена пропаганда, представљала један од важних сталних задатака. Гинуло се због тога да би један проглас или једна вест постала доступна ма само и једном човеку више. Улагали су се људски напори да би технике нормално радиле, да би се обезбедиле потребне количине папирне и штампарског материјала, да би се штампани материјал растурао итд. Билтени Врховног штаба и поједини примерци „Борбе“ и нарочито „Гласа“, који су мање или више редовно стизали на терен, очекивани су са највећим нетрпељивостима и чувани као највећа драгоценост.

Један од озбиљних недостатака у том погледу био је одсуство сталних, сигурних и добрих веза како окружних комитета из централне Србије са Покрајинским комитетом, тако и међусобне везе појединих окружних партијских руководства и команди партизанских одреда. То је имало негативних последица не само на обезбеђење пристизања вести и штампаног, пропагандног материјала него и на опште руковођење борбом на терену.

Везе између појединих окружних руководства и појединих партизанских одреда постојале су увек, али нису увек биле интензивне, непрекидне и довољно ефикасне. Изузетак од тога чине везе и контакти које су постојале између Шумадијског и Космајског партизанског одреда и окружних руководства Аранђеловца и Младеновца, као и њихове заједничке везе са Пожаревачким одредом и руководством окружног комитета од краја 1942. године, као и Окружним комитетом Чачка и Такоиским одредом. Нарочито се негативно одразила чињеница што су везе са Сремом и народноослободилачком борбом у Срему биле нерезултатне.

довне и повремене. Разлоге за све то треба тражити у стварним великим објективним тешкоћама које су постојале у појединим тренуцима: везе са Покрајинским комитетом (који је требало да помаже и омогућује брже и ефикасније повезивање) биле су нередовне и скопчане са великим тешкоћама јер се он непрестано налазио у Београду. И у 1943. и 1944. години, када су се у непосредној околини Београда налазиле тако рећи ослобођене огромне територије које гу обезбеђивале партизанске јединице од по неколико стотина бораца, везе са Покрајинским комитетом — који је и тада остао у Београду — биле су скопчане са великим тешкоћама, биле су врло споре, компликоване и неповољно ефикасне. Сем тога, сасвим разумљиво, Покрајински комитет, руководећи из Београда, није могао бити увек у току збивања и често је у својим упутствима био изван стварних односа снага и прилика на терену. Међуокружно саветовање, одржано половином 1943. године, имало је стога велики значај, јер је, поред осталог, омогућило даљу још тешњу координацију између појединих окружних руководства и учврстило везе са Покрајинаким комитетом и Градском партијском организацијом.

Треба нагласити још једну чињеницу. Због специфичности терена о коме је реч, народноослободилачка борба у централној Србији, без обзира на снаге партизанских одреда у појединим крајевима, све до коначног ослобођења и до спајања са јединицама Народноослободилачке војске Југославије и јединицама Црвене армије, имала је и морала је имати искључиво карактер партизанског ратовања. Као што је већ речено, радило се о територији од изванредног значаја за окупатора, која се налазила у непосредној близини Београда и која га је у најбуквалнијем смислу (заједно са територијом на којој су дејствовали сремски партизани и борци сремских бригада и јединица Народноослободилачке војске) окружавала, о територији испресецајућој многим важним комуникацијама — једном речју, радило се о територији које би се окупатораке снаге могле лишити само у условима општет повлачења услед изгубљеног рата. Колико су окупатори и снаге издајничке буржоазије биле осетљиве на све оно што се на тој територији дешавало, показују у малом цитиране депеше из 1943. године којима се на појаву негато концентрисанијих партизанских снага (Прва шумадијска бригада, Космајски и Шумадијски партизански одред и Сремски батаљон) реаговало позивањем на општи аларм и мобилизацију за одбрану угроженог Београда. Стога је свака већа концентрација партизанских снага на овом терену и сваки покушај вођења ширег, фронталнијег ратовања доводила до брзе, врло велике концентрације огромних моторизованих снага непријатеља. Због

близине Београда и других великих центара, због одличних комуникација то је било лако могуће и лако изводљиво. То је све — на овој територији више него игде другде — наметало потребу чистог партизанског вођења борбе и захтевало стриктно спровођење такве тактике ратовања која ће омогућавати брзе и изненадне нападе тамо где се непријатељ најмање нада и обезбедити да се борба не прихвата ни по коју цену тамо где услови не одговарају. Повлачити се испред непријатељских концентрација, избегавати борбу коју непријатељ хоће да наметне у условима који њему одговарају, изненадно напасти на живу снагу непријатеља тамо где он тај напад најмање очекује, брзо комуницирати и мењати како место боравка, тако и место напада, сећи комуникације, диверзантаким акцијама стално узнемишљивати окупатора и његове слуге, све то комбиновати са већим и ширим војним акцијама и изненадним нападима на веће непријатељске гарнизоне (Аранђеловац, Сопот, Лазаревац, Гроцка, Раља) — како би се у датим околностима могло што успешније супротстављати са релативно малим снагама бројно надмоћнијем непријатељу, морало је у току читаве борбе представљати на овој територији једну од битних камена-темељаца војне тактике и барбене концепције.

Упоредо са тим, било је неопходно и стално појачавати, развијати и проширивати везе са народом. Отуда одлучна оријентација на политички рад, на стварање и учвршћење политичких организација на терену.

Таква оријентација произилазила је из чињенице што је народноослободилачка борба од самог почетка имала и карактер револуционарне борбе за овјргавање старе власти, за ликвидирање капиталетичког друштвеног оистема, за уништење експлоатације и националног поробљавања; што је имала за циљ стварање новог друштва, друштва у коме ће сви народи бити једнаки, равноправни и слободни, друштва у коме ће радни људи — ослобођени експлоатације — изграђивати себи бољу и срећнију будућност. У разним фазама револуције платформа народноослободилачке борбе била је тако широко постављена да је увек садржавала и задатак обарања старе власти и стварање новог друштва.

Тиме је устанак неопходно од самог почетка и овде на територији централне Србије, као и у читавој Југославији, поставио себи за циљ рушење старе власти, ликвидирање општинских управа и упоредо са тим стварање органа нове власти — народноослободилачких одбора. Тај задатак био је наметнут и потребом да се, у циљу успеха оружаних акција, ликвидирањем старе власти дезорганизује непријатељска позадина, а стварањем народноослободилачких одбора осигура организована помоћ народноослободилачком покрету и револуционарној борби народа обезбеди јединствена по-

литичка подршка. Народноослободилачки одбори као борбени демократски органи револуције и народне власти имали су читав низ задатака и функција: снабдевање оружаних одреда исхраном и другим потребама, одржавање реда и безбедности, организовање курирске службе, чување и неговање рањеника, мобилизација и слање нових бораца у партизанске одреде, прикупљање података о кретању, броју и снази непријатеља, организовање и одржавање политичких конференција и других састанака.

Зато се још у 1941. години народноослободилачки одбори организују као политичка јединства или групе за помоћ партизанима. У разним крајевима они се у то време најразличитије зову, као што се из ове књиге види, али свуда имају исти карактер. Ташву садржину рада и такав карактер народноослободилачки одбори су имали и на ослобођеној и на полуослобођеној територији — свуда где су дејствовале партизанске јединице. Већ у то време, у јесен 1941. године, стварали су се и срески народноослободилачки одбори (Кучево, Аранђеловац, Младеновац).

Када је повлачењем за Санџак највећег дела партизанских одреда, у зиму 1941. године, на територији централне Србије остало врло мало партизанских снага и цела територија била изложена масовном терору а сарадници народноослободилачких покрета физичком уништењу, окупатор и његове слуге — издајничка буржоазија — главну општрицу својих настојања управили су на народноослободилачке и друге политичке и друштвене организације. Поред чланова Комунистичке партије који су остали на терену, и сви чланови народноослободилачких одбора који су се истакли у политичком раду били су ухапшени, отерани у логор, поубијани или присиљени да оду у најстрожу илегалност. Тако је непрестани терор отежавао обнављање рада народноослободилачких одбора. Међутим, упорношћу партијских руководства и настојањима партизанских јединица, на бази већ стечених искустава у току читаве 1942. године стално су бележени значајни резултати у изградњи нових илегалних народноослободилачких одбора. Тако су у јесен 1942. године биле консолидоване организације народноослободилачких одбора у крагујевачком, младеновачком и пожаревачком округу, што је омогућавало у то време успешно организовање многих акција: сакупљање прилога за народноослободилачку борбу, прикупљање података о злочинима окупатора, забрану рада општинских управа и квинслишке администрације. Упоредо са тим, у том раду растао је и политички утицај народноослободилачког покрета и учвршћивало се борбено јединство народа.

То је омогућило да се 1943. године приђе образовању нових народноослободилачких одбора у многим местима,

њиховом организационом учвршћењу и јачању њиховог утицаја. После међуокружног партијског саветовања половином 1943. године, припремљено је формирање окружних народноослободилачких одбора. 1944. године образују се прво у младеновачком и крагујевачком, а затим и на подручјима других округа, поред окружних, и срески народноослободилачки одбори. Тиме је изграђена целоинта организација народноослободилачке власти на ослобођеној и полуослобођеној територији, што је у многосте било од пресудног значаја за организоване напоре на подручју централне Србије у завршним операцијама за коначно ослобођење земље и за широко и организовано учешће позадине у помоћи фронту и армији.

Народноослободилачки одбори могли су развијати такву активност зато што су се ослањали на политичко јединство народа, што је њихову политичку основу представљао јединствени народноослободилачки фронт који је настао у периоду предратне борбе против фашизма и који се у току народноослободилачке борбе и револуције развио у широку општенародну организацију.

Као што је већ речено, уочи устанка 1941. године било је 700 чланова Комунистичке партије Југославије и око 800 чланова Савеза комунистичке омладине Југославије на овом подручју. Међутим, великом политичком активношћу и организованом борбом против фашизма, рата, издаје земље, нарочито у мартовским и априлским данима 1941. године, углед и утицај Партије огромно је порастао и он се не може ни приближно иказати бројем чланова Партије и Савеза комунистичке омладине Југославије. Стављајући се на чело борбе против суровог завојевача, организујући отпор против окупатора, који је (муњевитим ратом присилио на нечасну капитулацију издајничку владајућу буржоазију и раскомадао земљу, Комунистичка партија Југославије била је једина организована онага у земљи која је могла постати одлучујући фактор народног отпора и руководица револуционарне борбе. Тиме је њен углед и утицај још више порастао, а њена широка политичка платформа представљала сигурну основу за остварење борбеног јединства свих народа Југославије. С почетком устанка скоро целокупно партијско чланство — апособно да се оружјем бори — нашло се у редовима бораца-партизана и свуда је представљало борбено језгро и ударну снагу првих оружаних одреда. Тиме је Комунистичка партија Југославије на делу — борбом и животима својих чланова и чланова борбене организације комунистичке омладине доказивала своју доследност и потврђивала своју верност народу, слободи и великим идеалима социјализма. У првим данима уотанка у партизаноким одредима било је сконцентрисано све. Они су постали но-

сиоци не само оружане борбе него и политичке акције, организовања позадине и свестране организационе активности.

Врло брзо се показало да би запостављање стварања илегалних организација на терену за време уопона устанка 1941. године могло да има тежих негативних последица на даље мобилисање и активирање потенцијалног борбеног раположења народа и организовање снага отпора. Известан број чланова Комунистичке партије Југославије био је враћен на политички рад у позадину; обновљена су и ојачана партијска руководства на терену.

После повлачења већине партизанских одреда за Санџак, ударцу непријатељског терора биле су изложене у првом реду оне партијске и политичке организације које су деловале на ослобођеној и полуослобођеној територији, где су се чланови у току рада афирмисали и истакли, изашли из илегалности и постали познати организатори маоовног народног устанка. На другим местима пак, где у време успона устанка није постојала ослобођена територија, партијске и политичке организације не само да су за момент измакле суровом обрачуна непријатеља него су чак уопеле и да бројно ојачају и организационо и борбено се учврсте (нпр. територија младеновачког, подунавског и грочанског среза).

И ако су после повлачења одреда за Санџак на територији уже Србије остала само три међусобно неповезана партијска комитета (Окружни комитет КПЈ за Пожаревац, Срепски комитет КПЈ за Копаоник, који је радио обухватао четири среза некадашњег ОК Београда и ОК КПЈ за Аранђеловац), рад на обнављању и ширењу организација одвијао се на читавој територији у врло тешким условима. Он је, сасвим разумљиво, био неэффективнији на подручју поменутих округа и срезова и тамо је тај упоран рад на консолидацији организација завршен тек крајем 1942. године.

То је и омогућило нови полет народноослободилачке борбе у пролеће 1943. године, полет који није никада престао и који ничим није могао бити угушен.

Непосредно уочи сусрета са јединицама народноослободилачке војске у септембру 1944. године, на читавој овој територији постојале су већ јаке организације. Поред организација на терену у већини округа постојала су и деловала и окружна и средња руководства. Поред организација и руководства КПЈ и СКОЈ-а, биле су већ формиране и развијале свестрану активност и организације и руководства Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, Јединственог народноослободилачког фронта, Антифашистичког фронта жена. Ако се томе дода и широко

развијена мрежа народноослободилачких одбора који су већ са великим искуством постојали и деловали на читавој територији, онда је сасвим разумљива потпуна ангажованост читавог подручја уже Србије у завршним борбама за ослобођење тога краја, Београда и читаве земље.

Јединице Народноослободилачке војске и касније јединице прослављене Црвене армије свуда су дочекиване са одушевљењем и са спремношћу да се учини све како би се омогућио што успешнији победоносни ход у завршним војним операцијама. Све за фронт! Све за победу! — то је била лозинка која је покретала све запретане снаге и мобилисала огромне револуционарне могућности. У одушевљењу пред предстојећом коначном победом чињени су и последњи напори да се са опљачканог и економски исцрпљеног подручја мобилишу и последња средства. И пре проглашене опште мобилизације, млади људи су се попут бујице сливали у редове бораца и придруживали партизанским одредима, који су у то време већ бројали по неколико хиљада бораца. Проблем оружја, који је читаво време представљао један од најтежих проблема, остао је то све до краја рата. Тек је долазак крупних јединица Народноослободилачке војске и јединица Црвене армије омогућио потпуно наоружање хиљада нових бораца.

Проблем оружја и проблем рањеника — то је на овој територији био проблем чије је решавање захтевало страховито много напора и изискивало небројене жртве. Нарочито је питање бриге и старање о рањеницима било скопчано са много труда и жртава. Морало се гинути да се рањени другови не би остављали на бојишту. Организација низа пунктова, читавог система земуница где би се обезбедио релативно, у датим могућностима, најбезбеднији смештај, потребна нега и одговарајућа исхрана; снабдевање најнеопходнијим санитетским материјалом и др. захтевало је много организационог и политичког рада и представљало је једно врло значајно подручје посебне активности. Помоћ градова у том погледу била је од неоцењиве вредности. Херојско држање народа било је у томе од пресудног значаја.

Несумњива је чињеница да је безрезервна, јединствена и одлучна подршка народа од првих дана устанка оружаним снагама народноослободилачког покрета била пресудан фактор будуће победе. Ослањајући се на то револуционарно раположење народа, народноослободилачка борба је врло брзо од оружаних акција појединих, истина од самог почетка врло бројних, оружаних одреда прерасла у широку општенародну револуционарну борбу — добила карактер општег народног покрета.

Као и свуда, и на подручју уже Србије било је случајева издаје и стављања у службу окупатора. Врхови буржоазије, компромитовани бирократски апарат, полиција и виши слојеви администрације, пре свега, доследно читавој својој издајничкој прошлости, врло су се лако и брзо ставили у службу окупатора и своју судбину тесно везали за судбину фашистичких завојевача. Пuteви до издаје бивали су различити, али сви су они водили сигурно ка срамном и прљавом крају. Било да се издаја правдала борбом против комунистичке опасности (Љотић, Аћимовић) или да јој се поред тога као циљ истицало чување српског народа (Недић, Драги Јовановић, Пећанац), било да се она покушавала објаснити потребом чекања док услови за борбу сазру и док савезници дођу (Дража Михаиловић), она је неумитном друштвенополитичком законитошћу врло брзо постајала оно што је у суштини била — огољена, демаскирана издаја народа, прљава и срамна служба туђину.

И на овој територији, ту у непосредној близини Београда, под притиском наглог полета устанка шаролико коло квислинга било је приморано да врло брзо заигра отворено своју прљаву игру издаје и неприкривене колаборације са хитлеровским окупаторима. Под заштитом немачких јединица, у Београду, Смедереву и Крагујевцу били су гарнизони Д. Љотића и Марисава Петровића, наоружани немачким оружјем, финансирани од окупаторских власти. Одреди српске државне страже, а касније и одреди Пећанчевих четника, гарнизонирани по свим среским местима и свим важнијим индустријским и саобраћајним пунктовима, заједно са јединицама немачке и бугарске војске и белогардејским плаћеничким јединицама, обезбеђивали су и чували важне објекте од напада побуњеног народа и омогућавали спровођење систематике пљачке народа. И у најбуквалнијем смислу и физички измешани и срасли са војним одредима окупаторских јединица, они су терором, хагалењем, масовним уништењем покушавали да зауставе неумитно напредовање народне победе. Масовни покољ у Крагујевцу, попаљена Скела, суров обрачун са радницима Сењских рудника, Костолца, масовна убиства жена, деце, сгараца у Даросави, Вранићу, Друговцу, Бунару, свуда где је могао стићи непријатељски метак и кама убица, масовно одвођење у логор и терање на присилне радове у читавом Поморављу, Шумадији, Посавини, Подунављу и другим крајевима показала су право лице стравичног окупаторскоквинслишког злочиначког конгломерата.

Није требало много времена да нешто перфиднија и замаскиранија издаја четника Драже Михаиловића у свој својој прљавштини дође до пуног изражаја. Могли су они и даље живети, када је притисак народне борбе то дозвољавао,

по иланинама, извладити се исиод непосредне заштите немачких гарнизона, примати и даље немачко наоружање тајно и закулисно, извикивати родољубиве пароле и позивати на чекање — али узалуд. Издајнички нож Воје Триброђанина, кукавички напад у садејству са Немцима „војводе“ Пилетића, срамно напуштање положаја и мучка бестидна предаја преко 300 шумадијских, космајских и других партизана и рањеника Немцима у Ваљеву од стране Главног штаба Драже Михаиловића — скинуло је коначно образину са лица најсрамнијих издајника окупиране земље и поробљеног народа који је устајао у беспоштедну борбу.

И по логици догађаја, срозавши се једном на позиције издаје, све те буржоаско-плаћеничке групације свих врста и боја нашле су се јединствене у једном: у злочинима према народу, у безрезервној и потпунај служби фашистичких окупатора, са чијим су крајем доживели и свој крај. Револуционарна борба народа збрисала их је, заједно са војничким снагама окупатора, са историјак позорнице. А револуционарна искуства стечена у рату, народ овог краја заједно са свим народима Југославије — под руководством КЈомунистичке партије ЈугОславИје и друга Тита — слио је са свим својим слободараким жаром у опште напоре за обнову ратом уништене земље, за изградњу бољег и легалег живота у новој социјалистичкој братакој заједници слободних и равноправних народа.

Дража Марковић

ЦЕНТРАЛНА СРБИЈА

ГЛАВА I

ЦЕНТРАЛНА СРБИЈА ДО ПОЧЕТКА НАРОДНОГ УСТАНКА

УВОД

У далекој прошлости, као и у навијем историјском развоју, подручје централне Србије било је једно од средишта политичких, економских и културних збивања на територији садашње Србије. Друштвени процеси који су се одигравали у прошлости нужно су дали печат и нека карактеристична обележја развоју и току догађаја и у најновијем временском периоду.

Централна Србија захвата територију јужно од Београда — од Саве до Поречке реке и од Дунава до Рудника, Гледићких планина и Јухора. Моравска долина, која ово подручје дели на два скоро једнака дела шумадијских и хомољско-кучајоких планина, дуго је у прошлости представљала важну комуникацију између Европе и Азије. То је у ове крајеве доводило многа племена, војске и трговачке караване. Покоравајући балканска племена, Римљани су обновили овде келтски Сингидунум а на Сави и Дунаву изградили флоту и друга утврђења за одбрану од варвара. После хунског и аварског налета, са севера су се спустила словенска племена, којима Византија није могла да се одупре. Немањинска држава, која је највећи успон доживела под царем Душаном, захватала је и ове крајеве. Развој феудалних градова, рударства и трговине убрзо је зауставио продор Турака. После Косовске битке 1389. године, у време кад су српски деспоти као турски вазали тајним савезима са околним државама покушавали да очувају и осигурају независност, ови крајеви су постали њихов главни ослонац. Уз највеће намете и кулук сазидана је Смедеревока тврђава, коју су кметови због аргатовања назвали „град проклете Јерине“, гркиње, жене деопота Ђурђа. Падом Смедерева Турци су потпуно овладали овим крајевима, а тиме и целом Србијом.

Четири века турске владавине нису само уснорили друштвене процесе и развитак привреде него су се изгубили и трагови многих насеља и споменици многих догађаја. Само по неке градоке зидине или по који запис у окровитом манастиру одолели су зубу времена. Отуда, упркос бурној историји, овде има веома мало старина. Београдока тврђава, Смедеревски град, Голубачке зидине, Рудник и др. у рушевинама су сачували веома мало од овоје првобитности. Бројни освајачи дограђивали су их и мењали. Предања су се губила, заборављала, али сељаци још и данас на њивама често проналазе бакарне римске новчмће, сребрњке, остатке насеља, незабележених и непознатих.

У време I и II српског устанка против турског феудализма, централна Србија је постала оредиште војних и политичких збивања. Са орашачког састанка, главне вође устаника, Карађорђе Петровић, Станоје Главаш, Јанко Катић, Арсеније Ломо и други, упутиле су из ових крајева позиве нахијама „сваки свога убите субашу“, а у шумадијским селима Орашцу, Раниловићу, Дрлупи, Рогачи, Дучини и Сибници планули су први турски ханови. Буне у Шумадији брзо су захватиле београдски пашалук и шириле се по целој Србији. Напоредо са успеоима и чувеним биткама у којима су устаници тукли далеко бројнију дахијску и царску војску, долазили су унутрашњи политички сукоби око будућег уређења земље. У посавоким селима Борку и Остружници одржане су познате скупштине устаника које су установиле политичко представништво нове Србије и изабрале прву владу — Правитељствујушчи совјет сербски. После ослобођења Рудника, Пожаревца и Смедерева, седиште Совјета је 1805. године пренето у Смедерево, а две године каоније у Београд. Једно време он је заседао и у Страгарима у конаку манастира Вољавче.

Пораз од 1813. године само је привремено задржао даљи ток догађаја. Такови устанак 1815. године захватио је у овом крају најпре рудничку и крагујевачку нахију. Први град у који су ушли устаници био је Рудник, а други Обреновац (Палеж), преко кога су ишли канали за снабдевање оружјем и барутом из Срема.

По изводевању ограничене самосталности, престоница Србије и средиште унутрашњих сукоба и дипломатске активности постао је Крагујевац. Одатле су кретале чете које су угушиле Ђакову буну у Јасеници, а касније су одатле кренули са војском утавобранитељи и протерали кнеза Милоша Обреновића из Србије. Претендујући на пијемонство међу балканским словенима, обреновићска Србија је, поред Турске, долазила у сукобе са Бугарском и Црногор-

ском кнежевином, на чему су годинама своју пошиту према Балкану градили велике силе, у првом реду Аустро-угарска и Русија. То је имало одраза на унутрашњи политички живот и сукобе између народне скупштине у Крагујевцу и двора у Београду, каснијој престоници Србије.

Територија централне Србије била је у то време покривена густим, скоро непроходним шумама, у којима су увек налазили уточиште сточари и хајдуци. Хајдучија је, како у устанцима против Турака тако и касније, често попримала политички карактер. Неписмено и заостало становништво претежно се бавило сточарством, посебно свињарством, за које су нарочите погодности пружале храстове шуме. Земљорадња је била развијенија углавном само у долинама река, а варошице су се споро развијале око некадашњих турокских паланака и утврђења.

Шанчевима и крајпуташима у овим крајевима историја је касније додала и ровове из првог светског рата, као и успомене на битке око Београда, на Колубари, Космају и Варовницама. Ратооци и буне које су тих година стварале и потресале Србију и мучне године борбе за независност дуго су касније користиле разне грађанске политичке групације. Карађорђевићка монархија је између два рата, стварањем опленачког мита, настојала да обезбеди своје политичко упориште у шумадијским селима. Поред осталог, и све ове чињенице долазе у ред оних локалних специфичности које не треба губити из вида при оцењивању радничког покрета и народноослободилачког рата у овим крајевима.

Половином XIX века Србија је имала само два-три индустријска предузећа, и то барутану у Страгарима под Рудником и тополивницу у Крагујевцу, а нешто се радило и у Мајданпеку на вађењу руде. Али без обзира на заосталост индустрије и занатства, у градовима централне Србије релативно рано се јављају прве социјалистичке идеје и организације, око којих се окупља омладина и занатско радништво. Те идеје је доносила интелектуална младеж са својих школовања по западној Европи и Русији, прилагођавајући их својим схватањима и приликама ондашње Србије. Светозар Марковић је у Београду издавао 1871. године први социјалистички лист на Балкану „Радник”. Три године касније, он преноси тежиште политичке активности у Крагујевац, где издаје лист „Јавност”. Одлука о преласку у Крагујевац имала је тада вишеструки значај. **ТЈ** се налазила тополивница, највећа фабрика у Србији, са великим бројем радника, а такође и учитељска школа. Крагујевац је био средиште Србије и из њега се покрет лакше него из

Београда могао ширити по целој земљи. На крају, ту је обично заседала Народна скупштина, а листови су из Београда стизали сувише касно да би могли непосредније да утичу на политичке догађаје у земљи.

Режим је убрзо онемогућио рад крагујевачког Друштвеног одбора. Светозар Марковић је ухапшен и осуђен на 9 месеци затвора, које је издржао у пожаревачкој казниони. Пред прогонима и под притиском полиције, један део Марковићевих следбеника почео је нагињати „сељачком радикализму“ и „политичарском опозиционерству“. Упркос томе, социјалистичке идеје су се шириле међу радницима и омладином, који су кроз многе буне пружали отпор обреновићком режиму. У Београду су се бунили ђаци Белике школе и багословије, бунили су се ученици крагујевачке Учитељске школе и пожаревачког Земљоделског завода. Најзначајнији у том погледу био је догађај са црвеним барјаком у Крагујевцу. Радници и грађани Крагујевца пружили су 1876. године отпор покушају режима да смени општинску управу коју су сачињавале присталице идеја Светозара Марковића. После победе на збору, они су кренули улицама града носећи црвени бардак са натписом „Самоуправа“. Ова демонстрација заплашила је присталице режима још више због гласова који су стизали у Београд о томе да је црвени барјак у Крагујевцу почетак припремљене буне у Грузи и Јасеници и да ће Крагујевац бити нова Париска комуна.¹

Изградњу пруте Београд—Ниш, која је пуштена у саобраћај 1884. године, и брзи развој капитализма крајем XIX и почетком XX века пратило је јачање радничке класе и у овом делу Србије. Али радничка друштва, створена у градовима осамдесетих и деведесетих година, још увек су окупљала претежно занатске раднике, који су водили и прве штрајкове против послодаваца. Један од најзначајнијих био је штрајк абацијских радника у Крагујевцу 1890. године.

Развој радничких организација у то време отежавало је непостојање основних демократских слобода у земљи за време владавине Александра Обреновића. После „Мајског преврата“ 1903, којим је под притиском грађанских политичких кругова уведена либералнија режим, поред синдикалних радничких организација, стварају се у градовима централне Србије и организације Српске социјалдемократске партије. Овај успон у развоју радничког покрета био је донекле задржан ослободилачким ратовима на Балкану 1912. и 1914. године.

¹ Слободан Јовановић: — Влада краља Милана Обреновића.

Под утицајем октобарске револуције, завршетак првог светског рата пропраћен је на овом подручју револуционарним таласом и наглим ширењем идеја социјалистичке револуције. Уз помоћ јаким партијских организација у Крагујевцу, Смедереву, Смедеревској Паланци, Младеновцу, Јагодини, Пожаревцу, Обреновцу и другим градовима, развио се 1919. године енажан синдикални покрет. Скоро свуда ничу подружнице занатских радника, а синдикална већа стварају поред осталог и своја културно-уметничка друштва *Абрашевић*, омладинске драмске секције и хорове. Полет у радничком покрету одразио се и на изборима који су вршени после I светског рата. Радници Крагујевца су три пута бирали комунисте за посланике, а на општинским изборима 1920. године у граду је победила листа комунистичке партије.² У два маха слао је у Народну скупштину посланике комунисте и народ пожаревачког краја, а упркос отвореном притиску полиције и демагогији режимских странака, кандидати Комунистичке партије су добили знатан број гласова и у многим другим градовима.

Видовданским уставом, Обзномом и Законом о заштити државе, партијске организације су биле најпре онемогућаване, а затим и забрањене, уз масовна хапшења и прогоне истакнутих комуниста. Али и поред тога, монархија није била у стању да угуши раднички покрет, у који се, са стварањем нових индустријских предузећа, све више укључивао и индустријски пролетаријат. Без обзира на прогоне и фракционаштво у врховима Партије, најдоследнији партијски кадрови се оријентишу на рад у синдикатима и настоје да обнове илегалне партијске ћелије непосредно на терену.

У Смедеревској Паланци 1923. године партијску организацију је обновио Коста Новаковић. Она је успела да оживи синдикални покрет стварајући подружнице металаца, грађевинских, кожарских, абацијских и берберских радника. Прилагођавајући се новим условима, ове радничке организације су успеле да се одрже упркос полицијском терору. После забране *Абрашевића*, основано је радничко културно уметничко друштво *Светлост*, а када је и њега полиција забранила, основана је *Буктиња*. Отварање фабрике вагона „Јасеница“ 1925. године и кратак боравак Јосипа Броза Тита 1926. године у Паланци помогли су даљем учвршћењу синдиката, који је 1927. године организовао први штрајк фабричких радника. Штрајк је трајао пуне три недеље и завршио се делимичним успехом, што је имало велики морално-политички утицај на радништво у граду и околно

² Социјалдемократска партија Југославије (комуниста).

сељаштво. Те године штрајковали су такође и радници у смедеревекој жељезари „Сартид“ захтевајући смањење радног времена и повећање плата. Штрајк у Смедереву није уопео, па су идуће године радници „Сартида“ поново обуставили рад, постављајући иоте захтеве.

Синдикалне организације у Пожаревцу обновљене су 1924. године. Активност Синдиката је нарочито оживела 1927. године, преко *Абрашевића*, спартоког клуба *Млади радник*, омладинске и женске секције и многобројних подружница, када су у Пожаревац дошли Ибрахим и Спасенија Бабовић. Полиција је, међутим, забранила рад *Абрашевића*, па је основано радничко културноуметничко друштво *Свест*, али је и оно убрзо растурено.

Средином 1928. године професар Милан Мијалковић Чича обновио је у Крагујевцу друштво *Абрашевић* и формирао партијоку организацију у Војнотехничком заводу. То је било од посебног значаја за јачање радничког покрета у централној Србији.

Крагујевачка партијска и синдикална организација адиграле су веома важну улогу нарочито после 1933. године, када је под апштим притиоком почео слабити шестојануарски режим. Организујући радничке зборове, посете радницима околних градова и приредбе са напредним праграмом, она је вршила утицај на астале радничке центре у околини, а нарочито у Поморављу. У то време индустријско радништво на овој територији још увек је било релативно малобројно. Од укупно 31 среза централне Србије, у 20 није било значајнијих индустријских предузећа. Већина среских места биле су, у ствари, провинцијске варошице оа једва којом хиљадом становника, по којим дућаном и занатском радњом. Велики рударски базени (колубароки, кастолачки, звишки и базен Сењско-ресавских рудника) запошљавали су углавном неквалификовану радну снагу из околних села.³ Слична је била ситуација и у другим рудницима, а добрим делом и у фабрикама у Јагодини, Параћину, Ћуприји, Смедереву, Плани, Младеновцу, Паланци, Обреновцу и Умци. Поред сталног притиска „резервне радне снаге“, и присуство страног капитала отежавало је у знатној мери организовање и борбу радника. Разним формама, инострани капитал је преко овојих представника све чешће у предузећима преузимао непосредно руковођење производњом. У фабрици вагона у Смедеревској Паланци главну реч је вадиио представник француског капитала, који је истовремено био и директор фабрике. „Француско-српска индустрија утља и цемента АД“ експлоатисала је фабрику

³ Од 3.000 рудара Костолца, Кленовика и Звишких рудника 2.500 су били сезонски радници. У Сењско-ресавском базену радна снага са села чинила је 75 — 80% запослених.

цемента у Поповцу и Сисевачке руднике. Фабрика шећера у Туприуи и јагодинска пивара биле су у рукама чешког, а јагодинска фабрика за прераду меса и кланица у Великој Плани у рукама италијанског капитала. Са немачким капиталом у смедеревску железару „Сартид“ дошла је и немачка управа, која је, упошљавањем фолксдојчера, гушила оваки повушај организовања и политичког активирања радника. По свему томе Крагујевац се разликовао од осталих градова. Не рачунајући Београд, он је био највећи раднички центар у овом делу Србије који је запошљавао само у Војнотехничком заводу око 12.000 индустријских радника. Поред тога, у граду је било још оио 4.000 занатских, тзв. варошких радника, што је све укупно чинило скоро половину целокупног становништва. Као војна институција, Војнотехнички завод био је под посебним режимом, због чега се тамо нису могле стварати синдикалне организације. Међутим, радници завода су се укључили у градоке подружнице УРСС-а и створили у Крагујевцу једну од најјачих синдикалних организација у Србији. Радничко културно-уметничко друштво *Абрашевић* имало је у хору, драмокој и другим секцијама преко 200 активних чланова. Гостовањима у Свилајнцу, Сграгарима, Параћину и неким селима у околини Крагујевца, оно је доота учинило на међусобном зближавању радника и ширењу синдикалног покрета у Поморављу и Шумадији. Са оживљавањем рада партијских организација учестали су и раднички штрајкови и јачао отпор владајућем режиму. Крагујевачки кројачки радници ступили су у штрајк 1935. године захтевајући смањење радног времена од 10. на 9. часова и склапање колективног уговора. Оиромашни сељаци из Гараша, Даросаве, Прогореоца и Живковаца одлазили су организовано и у групама за Београд да захтевају од владе да им обезбеди хлеб и запослење. Идуће године, пуним успехом је завршен петнаестодневни штрајк грађевинских радника, а такође и двомесечни штрајк абација који је вођен 1937. године. Синдикална организација Крагујевца била је у то време веома масовна и разграната. Постојале су подружнице металаца, шивача, грађевинара, бербера, кожара, дрводеља, пекара, молера и опанчара. Њихов рад обједињавао је месни међустроковни одбор, док су графичари имали засебан пододбор. Штрајкачи су увек уживали пуну подршку не само градских него и заводских радника, којима су као некој врсти војних обвезника штрајкови били строго забрањени и спадали су у надлежност војног суда. Захваљујући овој јединствениости, раднички штрајкови су тих година, а и касније, скоро увек постизали пун успех, а поред економских, у њима су се све чешће јављали и политички захтеви. Подружница шивачких радника је у лето 1937. године де-

монстративно одбила даљу претплату на радничке новине, које су под утицајем реформистичких синдикалних руководства често доносиле чланке против Совјетског Савеза. Синдикална централа је због тога ову подружницу искључила из УРСС-а, али пошто је она продужила са радом, руководство је после годину дана било присиљено да је врати у чланство.

Током 1935. године крагујевачка партијска организација је водила широку акцију за стварање Народног фронта слободе који би окупио напредне грађане и присталице опозиционих група. Образован је иницијативни одбор, у који је поред комуниста ушао и један број напредних интелектуалаца. Највећи догађај те године био је велики народни збор који је одржан у граду 25. августа, ради оснивања Јединствене радничке странке. Уочи збора партијска организација је издала проглас у коме су се радници и сељаци обавештавали о оснивању иницијативног одбора „за стварање јединствене радничке странке“, а који истовремено „ради на остварењу Народног фронта слободе“.⁴

Крагујевачком збору присуствовало је око 50.000 радника, сељака, омладинаца и грађана из читаве Шумадије и Поморавља.

На тој масовној политичкој основи, тих година почеле су да се стварају партијске организације у многим селима у Шумадији. Указујући на потребу стварања антифашистичког народног фронта и развијања широког политичког рада, априлски пленум ЦК КПЈ 1936. године посебно је истакао за пример другима успеле зборове и акције комуниста „у Крагујевцу и на Убу“.⁵

Под утицајем активности радничких организација, у Крагујевцу отпочиње обнављање Синдиката — најпре међу рударима, а затим и у градовима Поморавља. Крајем 1936. године ступили су у штрајк сви рудари рудника Равна река, са захтевом да им се дозволи удруживање у Синдикат, да управа рудника призна радничке поверенике и да се повећају плате рударима. После пет дана штрајк се завршио потпуним успехом, што је имало великог одјека у другим рудницама Сењскоресавског базена. Октобра исте године, избио је штрајк јамских радника у руднику Ресава. Повод је такође био непризнавање организације савеза рудара, пљачка радника исплатама у боновима — тантузима (како су их радници називали) и тежак систем казни којом су били изложени од стране управе рудника и надзорника. Радничке делегације су упућене у Београд власнику рудника и Министарству шума и руда. Рудари су и овог пута однели по-

⁴ Оригинал Прогласа у Народном музеју Крагујевац.

⁵ Оригинал документа у Институту за изучавање радничког покрета.

беду и успели да се изборе за све постављене захтеве.⁶

Једну од најјачих синдикалних организација у овом крају, имали су радници рудника Сисевац. Нџом је руководио веома популаран у овом крају и познат синдикални борац Љуба Николић, рудар из Петровца на Млави. Радници Сисевца су водили један од највећих штрајкова рудара у Сењскоресавским рудницима, о којем су писале и радничке новине.⁷ У штрајку који је трајао месец дана учествовало је 750 рудара Сисевца, а да би издржали, пружили су им помоћ сељаци из околних села. Штрајк је завршен потпуним успехом и послодавци су пристали на потписивање уговора о повећању надница и о забрани надзорном особљу да врши репресалије над синдикално организованим радницима.

Током 1937. године обновљени су УРСС-ови синдикати у Ћуприји и Параћину. У Ћуприји су те године организоване подружнице графичких и шивачких, а нешто касније и кожарских радника. Највећа и најактивнија подружница у Параћину била је у фабрици стакла. Културно-уметничко друштво ове подружнице *Иван Цанкар*, после многих успешних гостовања, било је познато у многим местима у околини. У граду су сем тога постојале подружнице графичара и металаца, које су као и подружница стакларских радника са мањим или већим успехом организовале многе радничке штрајкове.

Напоре са Синдикатом, у Поморављу се тих година обнављају илегалне партијске ћелије. Партијска организација у Јагодини обновљена је 1935. године, а нешто касније и у фабрици стакла у Параћину. Идуће године обновљена је партијска организација у Свилајнцу и у Марковцу, а у неким селима великоорашког среза створена су партијска упоришта.

Попуштање шестојануарског режима после 1933. године, под општим притиском у земљи, пропраћено је такође брзим обнављањем синдикалних организација и у осталим крајевима централне Србије. Изузимајући Уб и Обреновац, партијске организације тамо нису постојале, а уколико су се где и задржале из ранијих година — оптерећене опортунизмом — нису показивале никакву активност. Слична је била ситуација и са партијском ћелијом у Обреновцу, која је због тога касније заобиђена. На обнављању Синдиката и других напредних организација овде су углавном радили поједини комунисти који су се у ова места склонили пред

⁶ „Сто година сењских рудника“, стр. 277—299

⁷ „Радничке новине“, бр. 9, од 28. фебруара 1935. године.

полицијом или чланови КПЈ из Београда родом из ових крајева.

У Пожаревцу је 1934. године обновљено радничко културно-уметничко друштво *Абрашевић* и многе подружнице занатских радника. Исте године, напредни студенти преузимају управу Удружења студената и око њега окупљају радничку и сеоску омладину. Поред политичког рада, синдикалне и омладинске организације су прикупљале помоћ за руководиоце КПЈ који су се налазили у затвору у Забели и женском затвору крај Пожаревца.⁸ Помоћу затвореника слободњака, Отокар Кершовани је био организовао канал који је преко Пожаревца ишао до партијских руководстава у Београду.⁹

Први штрајк по обнављању синдиката у пожаревачком крају водили су 1935. године радници машинског одељења рудника злата у Нересници код Кучева. Са мотивацијом да је штрајк „уперен против краља“, који је имао акције у овом руднику, жандарми су захтевали враћање радника на посао. Пошто је захтев одбијен, жандармерија је хапшењем и протеривањем извесног броја радника разбила штрајк. Његов неуспех, међутим, не лежи толико у овој интервенцији полиције, колико у преурањености, јер синдикална организација, због недовољне организованости, у то време није могла да обезбеди подршку и учешће у штрајку осталих радника у руднику.

Стварање синдикалних организација међу рударима у овом крају било је утолико важније што у градовима није било већих индустријских предузећа. После Пожаревца и Нереснице, 1937. године обновљена је синдикална организација и у Костолачким рудницима.

У време обнављања радничких организација око Пожаревца пада и стварање синдикалних подружница у Младеновцу. Иса Јовановић и Јосип Кодак су 1935. године обновили синдикат у младеновачкој фабрици цакова. За неколико дана учлањено је преко 300 радника, али је власник фабрике, уз помоћ полиције, онемогућио рад подружнице. Јовановић и Кодак су протерани из Младеновца, а остали чланови управе отпуштени су са посла. Тако се за извесно време активност подружнице свела на повремене мање штрајкозе за повећање надница.

Синдикална организација у Посавини обновљена је такође 1935. године. Тада су у Обреновцу и по другим мес-

⁸ У овим затворима налазили су се, између осталих, Едвард Кардељ, Отокар Кершовани, Лидија Шентјџић, Моша Пијаде, Буро Салај, Светислав Стефановић, Јосип Цази, Иван Милутиншић, Ђока Пајковић, Гојко Самарџић и др.

⁹ Овај канал је у Пожаревцу ишао преко Свете Станојевића и Свете Пејића.

тима у околини образоване подружнице (кожара, дрводеља, фризера, абација, кројача и приватних намештеника. Покретачи синдикалне активности били су чланови КПЈ родом из овог краја, Милорад Јовановић Свилени, Светислав Адамовић Баги, Драги Живковић Гага и Јеремија Петровић. Ооншу Оиндиката нратили су учестаЈш нгграјкови. У јануару и августу 1935. године штрајковали су абацијски радници. Августовски штрајк абација трајао је месец дана и радници су успели да изборе скраћење радног времена и повећање надница. У марту су штрајковали радници текстилне фабрике „АД Шумадија“ на Умци. Штрајк у обреновачком предузећу „АД Суворобор“ трајао је 20 дана, а штрајк берберско-фризерских радника месец дана.

Обновљене радничке организације и партијске ћелије успеле су брзо да остваре знатан утицај свуда где су са више политичког смисла умеле да истакну у први план она питања која су представљала интерес широких народних маса. То је тих година нарочито дошло до изражаја с обзиром на потребу организовања отпора утицају страних сила. Када је 1935. године Стојадиновићева влада потписала конкордат са Ватиканом, комунисти су, иступајући у првим редовима, успели да овај револт са националним и верским елементима добије облик политичког отпора ширењу фашистичког утицаја. Таква активност партијских организација била је у духу закључака VII конгреса Коминтерне, који је крајем јула 1935. године у Моакви поставио свим комунистичким партијама задатак да у борбу против фашизма увуку све прогресивне и демократске снаге. Нарочито се у томе истицала партијска организација у Крагујевцу, која је августа 1935. године организовала збор „народног фронта слободе“. Велики збор је, такође уз учешће крагујевачких радника, одржан 1936. године и у Јагодини, а у новембру исте године организоване су у Крагујевцу маоовне демонстрације против рата. До већих протеста и сукоба са жандармима дошло је скоро у свим градовима и већим местима централне Србије 1937. године поводом смрти патријарха, који је пружио отпор конкордату.

Овај полет у радничком и напредном покрету на целој територији централне Србије, а у првом реду обнављање партијских организација, омеле су за извесно време провале и хапшења, најпре у партијској организацији Београда, а затим и у Крагујевцу. Новембра 1936. године, у београдској провали ухапшен је скоро читав Покрајински комитет КПЈ за Србију. Чланови ПК Цана Бабснвић и Крста Попивода су, иако проваљени, успели да избегну хапшење,

па су наставили са радом у Обласном комитету КПЈ за ужу Србију са Момом Марковићем, Гргом Јанкезом и Жиком Ђурђевићем. У лето 1937. године дошло је, међутим, до провале у крагујевачком Војнотехничком заводу. Неколико ухапшених чланова КПЈ, који су се слабо држали, провалили су све чланове Обласног комитета и све партијске организације по Србији. Полиција Дунавске бановине из Новог Сада довела је у крагујевачки гарнизони затвор и у суседну гаражу око 150 чланова партије. Овај затвор се налазио на периферији града, па су агенти могли без бојазни да муче ухапшене. Цана Бабовић је у Крагујевац доведена из Сарајева, а Попиводе из Ниша. Да би изнудили признање и дошли до доказа, агенти су безобзирно мучили затворене комунисте. Хранили су их насилно сољу и остављали данима без капи воде, тукли их, палили им ноге, а Попиводе су турпијом стругали кости. Под веома сумњивим околностима, нађен је мртав у затвору члан Обласног комитета Жика Ђурђевић. Говорило се да је подлегао мучењу и да је било неистинито саопштење полиције о његовом самоубиству. Поред свега тога, агенти нису дошли до нових доказа и признања од Попиводе и Цане Бабовић, па су после изведеног времена, под притиском јавног мњења, морали да ослободе већину затвореника.

Крагујевачком провалом партијској организацији у централној Србији нанет је тежак ударац. Похапшени су скоро сви чланови КПЈ у Крагујевцу, Јагодини и параћинској фабрици стакла. У Свилајцу је ухапшен цео месни комитет КПЈ, а организације у околини, иако нису биле откривене, пасивизирале су се. Као последица фракционашких сукоба у врховима партије, недовољне одговорности и разних „теорија“ да се „полицијска мучења не могу издржати“, ове провале су уносиле деморализацију и неповерење, што је још више отежавало обнављање организација на терену. У оваквим условима, за Партију је од посебно великог значаја било добро држање комуниста пред класним непријатељем. Нови Централни комитет на челу са Јосипом Брозом Титом често је истицао држање Цане Бабовић и Крсте Попиводе као пример „држања комуниста пред класним непријатељем“.

ОБНАВЉАЊЕ ПАРТИЈСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У ЦЕНТРАЛНОЈ СРБИЈИ

Прелом у развоју радничког покрета на територији централне Србије наступио је 1938. године. Ова година означава почетак процеса брзог обнављања и учвршћивања партијских организација, њиховог повезивања са масама,

коришћењем најразноврснијих форми легалног и илегалног рада, организовања многобројних акција, радничких штрајкова и демонстрација. У то време, УРСС-ови еиндикати, које су стварали или у које су улазили чланови КПЈ, постају масовна револуционарна радничка организација, а кроз Задружну омладину Југославије, домове и читаонице брзо се ширио утицај партије на селу. Множиле су се организације СКОЈ-а са оснивањем разноврсних клубова, спортских друштава и кружока. Око партијских ћелија формирају се кружоци и разни одбори за окупљање и политичку активизацију жена.

На обнављању организација у централној Србији радила су у то време два партијска комитета. У непосредној околини Београда месни комитет Београда као Окружни комитет Београда, а на осталој територији Обласни комитет Партије за ужу Србију, који је обухватао и неке крајеве изван централне Србије.

Ова руководства су се при стварању партијских ћелија оријентисала на нове кадрове, који нису били под присмоглом полиције нити умешани у фракционашке размирице. Заобиђени су не само поједини чланови Партије него и читаве партијске организације. Састављене од људи проверених у синдикатима и другим радничким организацијама, новостворене партијске ћелије биле су без оних слабости које су, поред терора, годинама биле главна сметња јачању илегалне КПЈ.

Обнављање партијских организација у Шумадији и Поморављу започело је већ првих месеци 1938. године. На партијски рад у ове крајеве дошао је у марту исте године Петар Стамболић. Формиран је нов Обласни комитет, у којем је он био секретар, а чланови Душан Петровић Шане и Бошко Ђуричић. На терену Поморавља радио је Бошко Ђуричић, а у Крагујевцу Душан Петровић. Нешто касније, у Облаени комитет је ушао и Станислав Сремчевић Црни. Обновљене су најпре партијске организације у Крагујевцу, Јагодини, Параћину и Ћуприји.

Крајем 1938. године и почетком 1939. године из Београда су на партијски рад у Крагујевац упућени Мијалко Тодоровић Плави и Раја Недељковић. Њиховим доласком пружена је значајна помоћ партијској организацији, која је убрзо бројно ојачала, а користећи разне форме легалног политичког рада, постала снажан политички фактор у граду и околини. Синдикат и културно уметничко друштво *Абрашевић*, спортско друштво *Радник*, друштво *Есперанто* и скоро све друге друштвене организације биле су под непосредним утицајем Партије. Нарочито је успешан био рад на окупљању омладине. Скојевска организација је веома брзо успела да задобије одлучујући утицај не само у редовима

радничке омладине већ и у женској и мушкој гимназији и у учитељској школи. Поред партијских организација у Аранђеловцу и Горњој Трешњевици, формирају сепартијске ћелшје и у селима Баточини, Брзану и Грошници.

Активност нових партијских организација одмах се осетила у првом реду у виду појачане делатности Синдиката. У Крагујевцу су 1938. године штрајковали кројачки радници. Штрајк се завршио њиховом победом. Исте године, поводом помена чехо^словачким војницима стрељаним у I светском рату, преко Синдиката и других масовних организација припремљене су и одржане антифашистичке демонстрације.

Користећи јаку синдикалну организацију, крагујевачки комунисти су исте године у предизборној кампањи често растурали зборове фашистичких партија и владајуће ЈРЗ не само у ближој околини него и даље у Поморављу. Уз помоћ Милорада Жунића Баце, учитеља из Рековца, крагујевачки радници су растурили рековачки збор на коме је требало да иступи Драгиша Цветковић. Долазећи на збор са оркестром и стварајући заглушујућу буку, они су онемогућили говорника, због чега је Жунић сутрадан телеграфски добио премештај за Хомоље.

Користећи поједине представнике грађанске Удружене опозиције, партијска руководства су организовала многобројне политичке конференције и зборове у селима Гружи, Баточини, Брзану, Десимировцу, Книћу, Барама, Драгобраћу, Глоговцу, Лапову и по другим местима Шумадије и Поморавља. На збору грађанске Удружене опозиције у Рековцу учествовало је око 300 крагујевчана, радника, симпатизера и чланова КПЈ. Захваљујући њиховом присуству, скуп опозиционара је добио сасвим одређену напредну политичку садржину. На овим зборовима и конференцијама, поред кандидата опозиције, иступали су и представници партијских организација, а у поморавском селу Глоговцу говорио је члан Обласног комитета Бошко Ђуричић. Тиме се, без обзира на отпор врхова опозиционих партија, на терену почео стварати антифашистички фронт, а око партијских организација окупљали су се поједини напредни представници ових грађанских политичких странака.

У Поморављу је најпре обновљена партијска организација у Јагодини. Преко ње су створена многа партијска упоришта у граду и по околним селима, а убрзо је у селу Шантаровцу формирана и прва партијска ћелшја. Јако партијско упорипге створено је међу професорима школе глувонемих, где је била смештена партијска техника и где су се истовремено склањали партијски илегалци. Формиран је такође и актив СКОЈ-а, који је у кружоцима и на честим излетима окупљао већи број омладине. Излети су најчешће

организовани у Мајурску воденицу и у манастир Јошаницу, и на њима су групе омладинаца прорађивале илегалну партиј'оку штампу.

Половином 1938. године, Бошко Ђуричић је обновио партијску организацију и актив СКОЈ-а у параћинској фабрици стакла, које су свој рад углавном усмериле кроз синдикалну организацију и културно-уметничко друштво *Иван Цанкар*. Нешто касније, Ђуричић је формирао и партијску организацију у Ћуприји. На иницијативу комуниста, у Ћуприји је исте године отворен културни клуб, који је коришћен за илегалан политички и идеолошки рад. Клуб је окупио велики број студената, интелектуалаца, радника и грађана, а имао је и своју месну читаоницу, библиотеку, позоришну секцију, хор, оркестар и одбор за идеолошко-политичка питања. Те године створена су такође и прва партијока упоришта међу рударима у околини.

Највећи штрајк у Поморављу био је с јесени 1938. године — штрајк сисевачких рудара. Један од главних организатора био је, као и раније, Љуба Николић, који је те године збор владиних кандидата у предизборној кампањи претворио у раднички митинг, обраћајући се присутнима са крова суседне ковачнице.¹⁰ Штрајк сисевачких рудара трајао је овога пута 41 дан и поново се завршио потпуном победом рудара.

Половином 1939. године прво за члана а затим и за секретара Обласног комитета дошао је, по изласку са робије, Милан Мијалковић Чича. Он је успоставио везу са партијском организацијом у Свилајнцу и Марковцу, а после ступања у везу са Смедеревском Паланком, обновио је у фабрици „Јасеница“ синдикалну и партијску организацију. Октобра исте године формирана је и партијска организација у Рачи.

Око партијских организација у Шумадији и Поморављу створени су 1938. године активни напредних жена, а успелим приредбама и излетима у 1939. години први пут је свечано и масовно прослављен дан жена 8. март.

Прве партијске организације око Београда формиране су 1938. године у Тамнави, Посавини и Пожаревцу. У тамнанском срезу, партијске ћелије су постојале у Убу, Бањанима, Кожуару, Такову, Каленићу и Стубленици, а у Посавини у селима Забрежју и Стублинама. У Обреновцу је стара партијска организација заобиђена због ликвидаторског др-

¹⁰ Полиција је због тога нешто касније организовала мучко убиство Николића приликом изласка из рудничке јаме. „Сто година Сењских рудника“, стр. 233—236.

жања неких руководећих чланова. Зато је Покрајински комитет на партијски рад у Обреновац упутио Владу Аксентијевића, који је 1939. године формирао нову партијску организацију у граду. У то време стварају се такође и прве партијске организације у неким селима космајског среза.

Поред поменутих партијских организација, у овим и суседним срезovima постојала су многобројна партијска упоришта створена од чланова КПЈ и скојеваца из Београда, а нарочито од номуниста са Београдског универзитета. Организација на Београдском универзитету једина није страдала у ранијим провалама, па је при обнављању партијског рада у унутрашњости одиграла веома значајну улогу.

Партијску ћелију у Пожаревцу формирао је Добривоје Радосављевић Боби. Окупљајући око себе синдикално организоване раднике, а нарочито омладину — у клуб студената, спортски клуб *Млади радник* — и уз помоћ чланова КПЈ и СКОЈ-а са ове територије који су били на Београдском универзитету, партијска ћелија је веома брзо успела да створи низ упоришта КПЈ међу радницима и по селима у округу.

Појава нових партијских организација оживела је радничке акције и допринела јачању синдикалних организација. У Пожаревцу, Обреновцу и околини стварају се многе нове подружнице кројачких, фризерских, грађевинских и пекарских радника. У Обреновцу је основано и средско синдикално руководство — Пленум синдикалне подружнице. Пленум је организовао културно-уметничко друштво, као огранак београдског *Абрашевића*, и водио низ акција. Синдикат је упутио писмени протест Среском начелнику зато што овај није узео у разматрање пријаве против послодаваца који се нису придржавали законских прописа о дозвољеном радном времену. Убрзо је у граду створен раднички универзитет, који је за раднике и грађане организовао бројна предавања. Значајну помоћ Пленум је пружао подружницама при организовању штрајкова и у међусобном потпомагању, тако да су се скоро сви штрајкови у Посавини завршавали победом радника. Највећи штрајк 1939. године у овом крају био је штрајк абација у Обреновцу, који је трајао од маја до августа. Јула исте године ступили су у штрајк обреновачки цигларски радници, али је на позив послодаваца полиција хапшењем и прогонима успела да овај штрајк угуши. Напредни радници и комунисти из Обреновца и околине су те године на масовном радничком збору у граду онемогућили иступање Милорада Белића, који је требало да говори у име режимских социјалиста. У Пожаревцу су 1938. године штрајковали абацијски радници, којима су се убрзо прикључили опанчари, а

највећи штрајк 1939. године био је поново штрајк опанчара који је трајао пуна два месеца.

Те године са партијским организацијама обновљени су и Синдикати у Убу, који су убрзо **окупи.ЈШ** све абациске раднике у варошици. Најуспелији штрајкови у 1939. години у Убу били су штрајкови опанчара и абација, којима су радници изборили повећање надница. Партијска организација је овде, такође у неколико наврата, организовала штрајкове солидарности са штрајковима ваљевских радника и београдских металаца.

УЧВРШЋИВАЊЕ ОРГАНИЗАЦИЈА И ЈАЧАЊЕ ПОЛИТИЧКОГ УТИЦАЈА ПАРТИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ

После обнављања, партијске организације у централној Србији успеле су за кратко време да се среде. Мада још увек малобројне, оне су окупљале око себе велики број напредних људи, а кроз Синдикат и друге форме легалног деловања оствариле су знатан политички утицај у градовима и околини. То су показивале и многе политичке акције, у првом реду оне које су спровођене ради мобилизације народа у јединствени народни фронт против све јачег утицаја фашистичких сила и фашизације земље, коју је спроводила владајућа ЈРЗ после децембарских избора 1938. године.

Сарадњу са појединим истакнутим политичарима на терену, започету у току изборне кампање, партијске организације су настојале да наставе даљим пружањем отпора политици режима. Оваква активност партијских организација на терену још више је приближила Партију народним масама. Преко одбора Странке радног народа и у заједници са Удруженом опозицијом, крагујевачка партијска организација је одржавала, нарочито 1938. године, веома успеле зборове и конференције у многим селима у околини. Повезујући се на тај начин са најширим масама, комунисти су успевали да организују многобројне акције ради раскривања Хођериних фашиста, који су у то време продирали у поморавска села. Разбијани су и онемогућавани зборови Љотићеваца, режимских социјалиста Живка Топаловића и владајуће ЈРЗ. Исте године изашао је и први број Јшта „Светлост“, који је крагујевачка партијска организација покренула као орган Народног фронта Шумадије.

За време „чешке кризе“, партијоке и скојевске организације су повеле масовну поЈштичку акцију позивајући на одбрану земље од фашизма. Одржаване су приредбе са патриотским програмом на којима се захтевало ослањање на Совјетски Савез и пружање подршке Чехословачкој.

Дељене су заставице са паролом „Бранићемо земљу” и уписивани добровољци за одлазак у Чехословачку. Групи од 80 беотрадских студената чланова КПЈ и СКОЈ-а, која је тих дана обилазила градове у унутрашњости, приређивани су масовни дочеци. У Кратујевцу је гостовање студената наишло на опште одушевљење радника и грађана. Сличан дочек био је и на јагодинској железничкој станици, одакле је маса света пратила студенте све до саколског дома, где су после приредбе бурно поздрављашт говорници позивали да се пружи помоћ Чехословачкој, захтевајући уједно припреме за одбрану земље. Приликом гостовања у Обреновцу, студенти су обишли и околна села, Рвате, Звечку и Бело Поље. Говорило се о одбрани земље и борби за социјализам. После говора Мијалка Тодоровића, у сали Соколског дома у Обреновцу, бурно поздрављени студенти дали су приредбу. Публика је на реверима носила заставице са паролом „Бранићемо земљу”.

Студентска гостовања у ово време била су веома значајна за проширивање масовног политичког рада. У Обреновцу је одмах иза тога створено Удружење студената, које је са великим успехом организовало приредбе у граду и по селима. Давани су комади са социјално-политичком садржјешом као што је *Слуга Јернеј* од Цанкара и рецитоване песме радничког песника Косте Абрашевића. Оппгги полет у овом граду захватио је и средњошколце, који су на иницијативу скојеваца формирали средњошколско удружење, али се оно због притиака полиције на родитеље убрзо распало. Овим гостовањем и честим групним излети-ма, још више практичним организационим радом, студентока организација је стекла велику популарност у унутрашњости, а за власт и жандарме реч студент је постала синоним комунизма.

Слаб полштички утицај на селу био је годинама карактеристичан за скоро све партијске организације у централној Србији. Њихов рад је био претежно оријентисан на градове, са ретким и малобројним упориштима и још малобројнијим партијским организацијама по селима. Одлучујућа прекретница у том погледу наступила је 1938. године, када је СКОЈ, уз помоћ Партије, преузео руководство у организацији *Задружна омладина Југославије*.¹¹ Те, а нарочито 1939. године, по селима централне Србије стварају се подружнице ЗОЈ, које обухватају често више од 200 редовних чланова омладинаца и почасних чланова старијих. Те подружнице су организовале разне секције, драмске групе, које су са напредним програмом гостовале по околини. Устајући отворено против политике режима према радном се-

¹¹ Материјал са V Конгреса КПЈ.

љаку, позивајући у борбу за социјализам кроз удруживање и колективизацију, ове екипе су постизале ванредан успех по свим селима. Од чланарине и прикупљених прилога стварале су се читаонице и библиотеке са напредном литературом.

Најмасовније организације ЗОЈ постојале су у тадањем београдском и пожаревачком округу. У селима београдског округа: Умчарима, Шепшину, Поповићу, Малом Пожаревцу, Влашки, Парцанима, Стублинама и Уровцу — подружнице су формиране већ 1938. године и убрзо су обухватиле скоро читаву омладину.

Током 1939. године организације Задружне омладине су се прошириле и у Тамнаву, где су основане подружнице у Бањанима, Каленићу, Радљеву и Памбуковици. Најактивнија у то време била је организација у Бањанима, која је одржавала приредбе по околним селима, а половину прихода давала као прилог за илегалну КПЈ.

Оснивачкој скупштини пожаревачке подружнице, у лето 1939. године, присуствовало је преко стотину омладинаца, а као делегат главног одбора Воја Лековић, члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију. Поред пожаревачке, најјача организација задружне омладине у овом крају била је у Кучеву.

У Шумадији и Поморављу такође су у појединим селима стваране организације Задружне омладине, а у многим другим, уместо ове организације, партијске ћелије су радиле кроз разне легалне институције, окупљајући ту омладину и остале напредне људе по селима.

Почетком фебруара 1940. године одржана је Обласна партијска конференција на Црном врху. Њој су присуствовали делегати из партијских организација Крагујевца, Краљева, Чачка, Ужица, Крушевца, Ћуприје и Параћина. У име Покрајинског комитета КПЈ за Србију конференцији су присуствовали Спасенија Цана Бабовић и Милан Благојевић, а међу делегатима су били Милан Мијалковић Чича, Петар Стамболић, Душан Петровић Шане, Мијалко Тодоровић, Десимир Јововић, Милосав Милосављевић, Станислав Сремчевић, Раде Минић, Радован Јовановић, Ратко Петровић, Момир Томић, Радисав Миладиновић, Лазар Колишевски, Љубинко Пајић и други. Као инструктор Покрајинског комитета присуствовао је Ратко Митровић.

Конференција је трајала један дан а на дневном реду су била следећа питања:

1. Организационо-политичка питања Партије.
2. Политичка ситуација у свету.

3. Избор новог Обласног комитета.

4. Разно.

Реферат о првој тачки поднео је дотадањи секретар Обласног комитета Милан Мијалковић а по другој Ратко Мигровић. На конференцији је истакнута потреба даљег јачања Партије нарочито пријемом индустријских радника у великим радничким центрима и ширењем политичког утицаја у масама. Указано је такође на неопходност интензивнијег рада на стварању народноантифашистичког фронта, на јачању партијских упоришта на селу. Конференција је оценила као веома успешан дотадашњи рад Обласног комитета и указала на потребу даљег јачања партијских руководства на терену. По завршетку дискусије, у којој су узЕШ учешћа екоро ови присутни, усвојени су посебни закључци и о једном и о другом реферату. Одлучено је такође да се на целој територији приступи формирању окружних партијских комитета опособних да спроводе закључке конференције. У нови Обласни комитет изабрани су тајним гласањем Милан Мијалковић, Станислав Сремчевић, Петар Стамболић, Душан Петровић Шане, Момир Томић, Бохпко Ђуричић и Мијалко Тодоровић. Такође су изабрани и делегати за Покрајиноку конференцију, која је одржана неколико месеци касније.

После конференције на Црном врху, формирана су три окружна комитета на територији коју је обухватио Обласни комитет КПЈ за ужу Србију. Нешто касније формирано је и Окружно поверенство КПЈ за Пожаревац, а на територији ОК Београда Срески и Месни комитети. Ова окружна и среска партијска руководства била су углавном и месни комитети већих градова у којима су се налазила.

Формирање окружних и среских комитета Партије извршено је у оквиру припрема за Покрајинску партијску конференцију за Србију и за V земаљоку конференцију. На саветовањима и конференцијама које су тим поводом одржаване, као и на састанцима партијских руководства, разматрани су углавном до тада постигнути резултати и даљи задаци на учвршћивању и проширењу партијских организација по окрузима и -срезовима.

Непосредно после конференције на Црном врху, одржана је у селу Корићанима Окружна партијока конференција за крагујевачки округ. Присуствовало је 35 делегата из Крагујевца и Шумадије. На конференцији, која је трајала скоро два дана, изабрани су у Окружни комитет за секретара Мијалко Тодоровић Плави, а за чланове Лазар Колишевски, Тоза Драговић, Душан Петровић Шане, Раја Недељковић, Олга Јовановић, Милорад Јовановић Врањанац и Ми-

лан Илић Чича. Нешто касније, у току године, кооптирани су у ОК Срета Младеновић и Мика Милосављевић. Територија на којој је деловао овај комитет обухватала је Крагујевац и срезове, грузански, крагујевачки са Лаповом, опленачки са Тополом и орашачки са Аранђеловцем. Непосредни задатак био је јачање партијске организације у округу, а на првом месту у Крагујевцу, међу радаицима, што је у то време често подвлачено у многим закључцима ЦК КПЈ.¹² Крагујевац је у то време поред Окружног имао и Месни комитет КПЈ, који је непосредно руководио партијском организацијом у граду.

Убрзо после конференције у Корићанима формиран је Окружни комитет за Јагодину, у коме је секретар био Милан Мијалковић и Окружни комитет за Смедеревску Паланку, са Животом Станисављевићем као секретаром. Паланачка организација је у то време имала око 20 чланова КПЈ, углавном из фабрике вагона, и формирање Окружног комитета било је у првом реду условљено тежњом да Партија прошири свој рад у граду и околини, ослањајући се на индустријско радништво.

Половином 1940. године одржана је у Београду Окружна партијска конференција, којој су присуствовала 42 делегата са територије ОК Београда. Међу делегатима су, између осталог, били Радоје Дакић, Коча Поповић, Вељко Мићуновић, Бора Марковић и други. Из космајског среза делегат је био Раде Јовановић, а из Посавине Срба Јосиповић и Драги Живковић. Конференција је разматрала стање у партијској организацији и донела одлуке о даљем организационом и политичком јачању на терену. Изабран је и нов Месни комитет Београда, који је руководио партијским радом не само у граду него и округу београдском.¹³

За ову Окружну конференцију у Посавини су делегати изабрани на партијској конференцији у Забрежју, којој је у име ПК КПЈ за Србију присуствовао Светозар Вукмановић Темпо. У то време, у Посавини је формиран Срески комитет, чији је секретар био Влада Аксентијевић, и у Тамнави, где је секретар био Андрија Мaziњанин.

У време Окружне партијске конференције у Београду, пада и обнављање партијских организација у Смедереву. Секретар ОК Београда Радоје Дакић упутио је онамо поло-

¹² Потреба јачања партијске организације у Крагујевцу истакнута је и у Резолуцији V земаљске конференције.

¹³ Данас није могуће утврдити ко су били чланови овог партијског руководства. Познато је да је секретар био Радоје Дакић — међу члановима се помињу: Милош Матијевић Мрша, који је касније био секретар место Дакића, затим Вукица Митровић, Ђуро Стругар, Милош Мамић, Давид Пајић, Рифат Бурџевић, Лепа Стаменковић, Лепа Перовић, Мирко Томић, Бајо Секулић, Воја Николић и Лука Шунка.

вином 1940. године Јура Сарића, који је обновио партијске организације у граду и формирао Месни комитет. Секретар овог Месног комитета био је Сарић, а чланови Јосип Ивановић Јоца, Јован Крајишник, Никола Крга, Александар Ратковић и Илија Пајдић. Поред тога што су често долазили у сукоб са Љотићевим зборашима, комунисти су организовали многе политичке акције, а у другој половини 1940. године у граду је већ постојало пет партијских ћелија, које су укупно имале 22 члана.

Окружно повереништво за Пожаревац формирано је у октобру 1940. године и у њему је секретар био Света Станојевић, а чланови: Божидар Димитријевић Козица, Вељко Дугошевић, Богољуб Стојановић, Миле Богдановић, Радисав Цвејић и Драга Павловић. Са оснивањем одбора Задружне омладине Југославије, у округу се стварају скојевске организације, у то време је формиран и Окружни комитет СКОЈ-а. Секретар овог комитета био је Радисав Цвејић, а чланови Богољуб Стојановић, Вера Милетић, ДаЕорјанка Пауновић и Драгиша Лазаревић.

Настојање Партије да продре у села допринело је брзом повећању броја партијских ћелија у селима око Космаја, па је крајем 1940. године и овде формиран Срески комитет Партије, чији је секретар био Раде Јовановић, а чланови: Милорад Марковић, Љубомир Ивковић, Велика Бенић и Александра Миловановић. Нешто касније формиран је у срезу космајском и Срески комитет СКОЈ-а, чији је секретар био Жоја Степановић, а чланови: Добривоје Ивковић и Ђорђе Јоцић.

Раднички покрет у централној Србији 1940. године представљао је већ значајну снагу која је наносила озбиљне ударе поштини режима. Под руководством комуниста, подружнице УРСС-ових синдиката, културноуметничка и спортска друштва окупљају на стотине радника по фабрикама и градовима. Скоро сва спортска друштва и фудбалски клубови на територији централне Србије, као што су *Раднички* у Крагујевцу, *Млади радник* у Пожаревцу, *Јасеница* у Смедеревској Паланци, *Карађорђе* у Рачи, *Шумадија* у Аранђеловцу и друга, била су под непосредним утицајем партијске и скојевске организације. Од радничких прилога отварају се библиотеке, организују се приредбе и другарске вечери на којима се скупљају прилози за штрајкаче и илегалну КПЈ. На великој смотри радничких културно-уметничких друштава у Београду, *Абрагјевић* из Крагујевца и друштво *Иван Цанкар* из Параћина постигли су велики успех. Нарочито су топло поздрављени Параћинци, који су у ансамблу од 50 чланова имали 20 радника. После

крагујевачког *Абрашевића*, *Иван Цанкар* је у то време било највеће радничко културно-уметничко друштво у овом крају. Поводом првомајских празника оно је организовало уопела гостовања у Крагујевцу, Крушевцу, Ћуприји и Београду. Посебно је било успешно гостовање у Ћуприји, где се приредба морала одржати у присуству полицијског писара. У град су од раног јутра долазиле читаве пшорке рудара из околине. Када је на почетку приредбе раднички хор, уместо државне химне, запевао Интернационалу, сви радници су устали. Не знајући о каквој се химни ради, устао је и полицијски писар, који је седео у почасном реду са старијим радницима и рударима. Због тога су касније смењени са дужности и он и срески начелник.

Штрајкачки покрет у 1940. години добијао је све више политички карактер и показивао међусобну повезаност и солидарност радника. Када су те године ступили у штрајк крагујевачки кројачки радници, у граду није било ни једног штрајкбрехера, а штрајкачи су у писмима добијали подршку и помоћ радника из целе земље. Фебруара и октобра 1940. године у Ћуприји су штрајковали шивачи заједно са обућарима, који су добили нешто помоћи у новцу од радника из Хрватске и Синдиката кожара из Скопља. Опанчарски штрајк захватио је у то време скоро цело Поморавље. — Штрајковали су радници из Свилајнца, Марковца, Деспотовца и Великог Поповића. Исте те године, рудари Кленовика код Пожаревца водили су вишенедељну борбу, присиљавајући послодавце на потписивање колективног уговора. Поред синдикалних подружница из Пожаревца, у томе су их помагали и сељаци из околних села.

Велики број мањих и већих штрајкова у Крагујевцу, Јагодини, Смедереву и по другим местима праћен је честим демонстрацијама против скупове, које су организовале и водиле партијске организације.

Од посебног значаја за политички рад били су многобројни излети радника и омладине, које *су често приређивале партијске и скојевске организације. Најмасовнији излети 1940. године организовани су поводом Првог маја, који су овога пута свечано прославиле све радничке и напредне организације у централној Србији. Крагујевац, Параћин, Ћуприја, Јагодина, Смедерево, Смедеревска Паланка и Обреновац, као и многа друга места, осванула су у зору Првог маја окићена прогласима ЦК КПЈ. Полазећи на излете, радници, напредни омладинци и грађани везали су за тај дан црвене матице, а раднице су се окитиле црвеним каранфилима. На сличан начин је, у јесен 1940. године, организована и прослава поводом дана Октобарске револуције.

У то време поједине подружнице по градовима редовно су сваке недеље одржавале своје приредбе и другар-

ске вечери, а студентска удружења и културни клубови, поред приредби, организовали су и разна предавања за грађанство. Студентска удружења у Обреновцу и Пожаревцу организовала су 1940. године већи број предавања о политичким кретањима у свету и о опасности од фашизма, као и о социјално-политичким проблемима земље, а најуспелија предавања културног клуба у Ћуприји организована су поводом годишњице Француске револуције и Париске комуне.

Велики полет такође су доживљавале и напредне организације по селима.

Да би се угушио овај замах напредног покрета, нису биле довољне непрекидне репресалије и хапшења. Влада се припремала да зада општи ударац овим радничким и напредним организацијама у земљи.

Већ после децембарских студентских демонстрација, Цветковићева влада је донела уредбу о изменама и допунама Закона о заштити безбедности и поретка у држави. По узору фашистичке Немачке, донета је одлука о оснивању концентрационих логора у Билећу, Лепоглави и Смедеревској Паланци. Владаина уредба је давала право локалним полицијским властима да шаљу у концентрационе логоре сва „непожељна лица која ремеће ред и мир“. Паланачки „радни логор“ био је ограђен бодљикавом жицом и под жандармеријском стражом. Прво хапшењима, а почетком 1941. године и у виду позива на вежбу, полиција је ту сместила око 400 чланова КПЈ и напредних људи из разних крајева земље. Под веома тешким условима, логораши су овде радили на прекопавању реке Јасенице. Храна у логору је била слаба, а место пијаће воде пила се вода из загађене реке.

Тридесетог децембра 1940. године објављена је одлука о забрани Уједињених радничких синдиката, чија је имовина конфискована у корист режимских синдиката Југораса. Такође је забрањен рад и конфискована целокупна имовина Задружне омладине и других напредних организација. По градовима и селима жандармерија је претресала просторије, саслушавала чланове организација, претила им и хапсила, па и поред тога, често се дешавало да су жандарми налазили само голе зидове. Радници и омладинци су у многим местима скривали имовину, а у првом реду напредну литературу, до које се тешко долазило.

На овај начин завршавало се једно поглавље у развоју радничког покрета. Једна од карактеристика синдикалног покрета на простору централне Србије овакако је масовно и револуционарно иступање не само индустријских већ и занатских радника и омладине. Положај у коме су се после економске кризе, а нарочито под притиском иностране индустријске робе на тржишту, нашли за-

натски радници био је веома тежак. Отварајући своје филијале по Југославији и продавнице по авим варошицама у унутрашњости, чешка фирма „Бата“ је изашла на тржиште са јефтином гуменом обућом, чиме су обућарски радници бачени у беду. Појава конфекције учинила је то исто са кројачтсим радницима. На другој страни, недовољна развијеност индустрије није им пружала никакву могућност запошљавања.

После забране рада Синдиката, било је извесних покушаја да се обнове неке форме легалног масовног рада. У Смедереву су, уместо забрањених Синдиката, стварани одбори Радничког јединства. Чланови забрањеног културно-уметничког друштва *Иван Цанкар* у Параћину покушали су да организују ново друштво *Братство*. У Јагодини је партијска организација покушала да створи *Радничко-социјалистичку групу*, која је издала и један проглас, а у Посавини — срески комитет је штампао проглас са потписом „Присталице борбеног савеза радника и сељака“. Сви ови покушаји брзо су угушени. Одборе радничког јединства полиција је растурила, а настала културно-уметничка друштва брзо су забрањивана. Радништво, омладина и сви они који су узели учешћа у забрањеним наиредним организацијама окупљају се у то време око илегалних ћелија КПЈ.

Синдикалне и друге масовне организације нису више обнављане. Рат, пред којим се нашла земља, захтевао је нова средства и нове облике борбе.

Децембарска забрана синдикалних и других напредних организација, претреси и хапшења којима је ова одлука пропраћена нису у централној Србији нанели већу штету илегалној Партији. Током 1940. године и првих месеци 1941. године било је такође хапшења комуниста, али она нису довела до провале. Код групе ухапшених чланова КПЈ у Крагујевцу полиција је запленила илегалну партијску штампу, па ипак није успела да изнуди податке о организацији.¹⁴ Полиција је у Крагујевцу вршила и хапшења других партијских руководиоца, комуниста и радника. Тако је једном приликом ухапшен Душан Петровић Шане. Ухапшена је такође и група радника која је поднела петицију влади са захтевом да се бившим борцима у Шпанији дозволи повратак у земљу. Том приликом агенти су претукли радника Живојина Стефановића, који је иначе био бољестан на плућима. Поводом ових хапшења и злостављања,

¹⁴ У овој групи били су ухапшени: Милан Митровић, Милован-Мика Милосављевић, Ангелина Недељковић, Данило Станковић и Стева Филиповић

Окружни комитет је издао посебан летак позивајући раднике да „скривају своје борце испред агената“ и збију редове у борби за „слободу и права за сав радни народ“.

Када су у Параћину, после прославе Првог маја, ухапшени члан Окружног комитета Бошко Ђуричић и група радника из фабрике стакла, Окружни комитет је организовао масовни одлазак радника и напредних грађана на суђење које је у јуну 1940. године одржано у Ћуприји. Суд је био принуђен да ослободи ухапшене. Држање ухапшених комуниста и акције Партије поводом хапшења која је спроводила полиција све чешће су ова хапшења претварали у политичке поразе режима.

После V земаљске конференције одржавају се у централној Србији окружне и среске партијске конференције, које на основу Резолуције Земаљске конференције разматрају рад и проблеме организације на терену. Поред општих задатака у вези са борбом против фашизма и продирањем на село, Резолуција је посебно указивала на потребу јачања Партије у Крагујевцу и другим већим радничким центрима.

Крајем 1940. године и почетком 1941. године крагујевачка партијска организација је била бројно и политички најјача у централној Србији. У округу је било око 150 чланова КПЈ, већи број кандидата и преко 200 скојеваца. Војнотехнички завод је имао 5 партијских ћелија и фабрички комитет, а у самом граду било је 12 партијских ћелија. У то време формиран је и Окружни комитет СКОЈ-а, чији је секретар био Мирко Милојковић а чланови Аца Стојановић и Мићовић. Преко Крагујевца је ишао канал за снабдевање даљих руководстава партијском штампом, лецима и брошурама. На растурању партијског пропагандног материјала у самом граду, поред чланова Партије и СКОЈ-а, радили су многи напредни омладинци и радници. Политички рад се развијао кроз бројне кружоке и читалачке групе омладинаца и жена и кроз одборе Црвене помоћи, који су наставили са илегалним радом и после забране.

Продирањем у села, Окружни комитет је створио многа партијска упоришта око Крагујевца и даље по Шумадији, а преко двадесет партијских ћелија постојало је у сељима, Белошевцу, Брзану, Баточини, Корману, Дивостину, Радмиловићу, Грошници, Корићанима, Вукосавцима, Јеловику, Бањи, Тополи, Трешњевици, Наталинцима и Брезовцу. У то време формирају се и партијске организације у Аранђеловцу, Даросави, Винчи, Жабарима, Горовичу и Шумама.

Крагујевачки округ је био ослонац и пружао често помоћ околним партијским руководствомима. После повратка са V земаљске конференције, где је био делегат крагује-

вачке партијске организације, у Смедеревску Паланку је по одЈуги ПК КПЈ за Србију дошао на партијски рад Лазар Колишевеки. Он је помогао Окружном комитету да ојача организацију у граду и прошири рад на околна села. Окружни комитет, који је истовремено био и Месни комитет за Паланку, сачињавали су: Живота Станислављевић, Бранислав Јефтић, Света Ђорђевић, Иван Мукер и Мика ГолубоЕић. Убрзо је формиран и Месни односно Окружни комитет СКОЈ-а, чији је секретар био Љубомир Ивошевић. У фабрици „Јасеница“ било је тада 35 чланова и 15 кандидата за чланове КПЈ, а скојевска организација је бројала 36 чланова. Успостављена је такође веза са паланачким концентрационим логором, па је партијска организација по селима и у граду сакупљала намирнице и другу помоћ за логораше. У то време знатно је ојачала и партијска организација у суседном лепеничком срезу. Поред Раче, партијске ћелије су постојале и у селима Поповићу, Адровцу, Вучићу и Мирашевцу, где је укупно било 17 чланова КПЈ.

Крајем 1940. године одржана је Окружна партијска конференција Поморавља.¹⁵ Присутно је било 20 делегата. О закључцима V земаљске конференције говорио је секретар ОК КПЈ Милан Мијалковић. Дискутовало се о ситуацији у којој се нашла земља после италијанско-немачког окружења. Посебно је на основу закључака V земаљске конференције разматрано стање у партијској организацији. Поред партијских ћелија у Јагодини, Ћуприји, Параћину и Шантаровцу, где је било око 30 чланова КПЈ и нешто више екојеваца и кандидата, постојао је још један број чланова Партије по селима, а такође и међу рударима у околнини. Ресавски срез је тада са Свилајнцем имао 3 партијске ћелије, са укугано 13 чланова КПЈ, а великорашки срез 3 ћелије, са 15 чланова КПЈ.

Почетком 1941. године, проради материјала V земаљске конференције у Пожаревцу присуствовала је као делегат Покрајинског комитета Вукица Митровић. Пожаревачка партијска организација је у то време имала 22 члана и 14 кандидата. Од тога, 9 чланова и 4 кандидата било је у Пожаревцу, у Костолцу је било 3 члана, у АлександроЕцу 2 члана, а у Раброву 2 члана и 1 кандидат за члана КПЈ. По један члан и кандидат били су у Брежанима, Влашком Долу и Турији. По један члан Партије налазио се у селу Породину, Кучеву и Лазници. У селима Кушиљеву, Ракинцу, Калишту и Батуши — налазио се по један, а у Великом Селу два кандидата. Почетком 1941. године Сло-

¹⁵ Конференција је одржана у кући економа школр глумонемих у Јагодини

бодан Пенези¹⁶ Крцун реорганизовао је пожаревачки окружни комитет СКОЈ-а, у који су место Вере Милетић и Даворјанке Пауновић ушли Здравко Међанин, Даница Стефановић, Властимир Живковић и Драгољуб Булић. У Пожаревцу је тада било 4 актива са 25 чланова СКОЈ-а, а скојевски активи су постојали и у Петровцу, Великом Градишту, Голубцу, Пругову, Дубравици, Брежану, Набрђу, Трњану, Малом Црнићу, Ракинцу, Александровцу, Добрњи, Каменову, Турији, Српцу, Раброву и Кличевцу. Укупно је у округу били преко стотину скојеваца.

Нешто касније, у фебруару 1941. године, одржана је и Окружна партијска конференција округа београдског. Избран је нов Окружни комитет, који је за разлику од ранијег деловао само на територији београдског округа без града Београда. Секретар овог комитета био је Бора Марковић, а за чланове су, између осталих, изабрани: Филил Кљајић Фића, члан ПК КПЈ за Србију, Ђура Стругар, Мирко Томић, Видоје Смилевски, Милош Матијевић Мрша, Тодор Дукин, Андрија Хабуш, Раде Јовановић, Срба Јосиповић, Драги Живковић Гага и други.¹⁶ У време одржавања ове конференције, на територији округа било је око 143 члана КПЈ и нешто преко 150 скојеваца.

Партијска организација у Смедереву је у то време имала 24 члана, а ћелије су постојале у железничкој радионици, железари „Сартид“, парној стругари, гимназији и у самом граду. Најјача партијска организација била је на терену Срекоког комитета КПЈ за Посавину, који је обухватао територију горње и доње Посавине и неке делове тадањег врачарског среза. На територији доње Посавине — у Обреновцу и селима Грабовцу, Стублинама, Трстеници, Забрешју, Љубинићу, Вукићевици, Орашцу, Скели и Уровцима — партијске ћелије су укупно имале 41 члана, а у горњој Посавини — у селима Конатице, Дражевац и Баћевац — 14 чланова Партије.

Под руководством Среског комитета у Убу и Тамнави било је тада 6 партијских ћелија — у Убу, Бањанима, Ко-жУ^аРУ) Такову, Каленићу и Стубленици, а у других 6 села постојала су партијска упоришта. Партијске ћелије Лајковца и Рубрибрезе биле су везане за Ваљево, а из села Новака, Баталага и Зукви са организацијом у Коцељеву. Активи СКОЈ-а постојали су у то време у Убу, Бањанима

¹⁶ Према неким подацима МК Београда је и у току припрема за устанак руководио радом партијских организација на територији Посавине, Космаја, Младеновца и Подунавља, а сачињавали су га: Милош Матијевић Мрша, секретар и чланови: Вукица Митровић, Ђуро Стругар, Милош Мамић, Давид Пајић, Воја Лековић, Саво Стијепић-Трамвајац и Лука Шункз

и Такову. На територији космајског среза, поред партијских организација у селима Парцанима, Дучини, Рогачи, Поповићу, Ропчеву и Малом Пожаревцу, створена су многа нова уиоришта, а активни СКОЈ-а су постојали у неким селима у којима није било чланова КПЈ.

Уочи мартовских догађаја 1941. године, на целој територији централне Србије било је нешто преко 450 чланова КПЈ и око 500 скојеваца. Као и свуда у земљи, то су биле кадровске организације састављене од људи са већим искуством у илегалном политичком раду и проверених у многобројним акцијама радничке класе. Ослањајући се на њих, раднички покрет је, без обзира на укидање легалних радничких организација, развио живу политичку делатност на илегалним састанцима и конференцијама, разним илегалним групама и кружоцима. Партијска штампа и леци свакодневно су растурали у све већем обиму. Многа руководства су организовала и умножавала добијени пропагандни материјал или издавала за потребе свог подручја посебне летке и црогласе. Поред Свилајнца, у то време велике партијске технике постојале су у Крагујевцу и Пожаревцу. Секретар ОК КПЈ за Поморавље Милан Мијалковић је у Свилајнцу у штампарији Жике Костића организовао, са знањем власника, штампање илегалног листа „Глас радног народа“, који је излазио у 5.000 примерака а растуран је не само у овим крајевима него и по целој земљи. Касније је ова штампарија коришћена за умножавање летака, брошура и друге марксистичке литературе. Илегална партијска техника у Крагујевцу, коју је организовао Окружни комитет уз помоћ Светозара Вукмановића Темпа, умножавала је летке и остали штампани материјал добијен од Покрајинског и Централног комитета КПЈ. Ту су штампани сви прогласи Окружног комитета а такође и лист „Студент“, који је издавала организација на Београдском универзитету. На сличан начин радила је и партијска техника у Пожаревцу, којом је руководио члан Окружног повареништва Божидар Димитријевић Козица.¹⁷ Поред умножавања прогласа ЦК и ПК КПЈ, ту су штампане многе брошуре, као што су *Немачки националсоцијализам — лажни социјализам, Карактеристике II светског рата, О држању пред класним непријатељем, Биографија Стаљина* и друге. Сав штампани матвријал пребациван је у Београд, а да би се очувала

¹⁷ Ову технику је такође организовао Светозар Вукмановић Темпо. Он је преко Димитријевића у штампарији браће Николић „Јадран“ окупио групу радника симпатизера КПЈ, који су са знањем власника радили на штампању илегалних партијских материјала.

штампарија од провале, пожаревачка организација га је добијала последња и у мањем броју примерака.

Ове технике остале су до краја неоткривене, па су их партијска руководства користила и у првим данима устанка. Најважнију улогу су одиграле у мартовским данима 1941. године, када су прогласи ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију брзо преплавили ове крајеве.

МАРТОВСКИ ДОГАЂАЈИ И АПРИЛСКИ РАТ

Први месеци 1941. године протицали су у напетом ишчекивању догађаја. Окружена са свих страна фашистичким силама, земља је стрепела. Зауевши Албанију, италијанске фашистичке армије су у то време ломиле отпор грчке војске. После Аустрије, на основу капитулантских споразума о савезништву и пријатељству, немачке трупе су ушле у Мађарску, Румунију и Бугарску. Режимска штампа у земљи умиривала је народ обећањима да рата неће бити, а Цветковић-Мачекова влада је припремала отварање граница фашистичким трупима. У том општем превирању, партијска руководства и организације развили су веама живу политичку делатност. По градовима и селима Посавине, Шумадије и Поморавља растуран је протлас ЦК КПЈ под насловом *Против капитулације — за пакт о узajамној помоћи са Совјетским Савезом*, <који је позивао народ да се супротстави „продаји независности земље“. Свуда су одржавани многобројни илегални састанци и конференције. Истога дана када је владина делегација пошла у Беч да потпише споразум о приступању Тројном пакту, стигао је проглас ПК КПЈ за Србију, а партијске организације су почеле припремати демонстрације.

У централној Србији, па и у целој земљи, најпре је на ове догађаје реаговала крагујевачка партијска организација. Пошто је дознао да присталице режима припремају за 24. март митинг поводом потписивања пакта, Окружни комитет је одлучио да се одмах прикупи колико је то могуће радника и омладине и да се овај збор владиних присталица претвори у демонстрације против издаје земље. За говорника је одређен члан Окружног комитета Срета Младеновић. Око пет хиљада грађана и демонстраната сакупило се те вечери код споменика палим шумадинцима. Полиција није дозвољила Младеновићу да заврши говор, а када су покушали да говоре сенатор Каменко Божић и представница *Кола српских сестара*, жена власника крагујевачке фабрике конзерви Дара Стефановић, радници су их заглушили повицима против издаје земље. Сутрадан су организоване демонстрације, у којима је најактивнија била ом-

ладина. Под руководством скојеваца, поред многобројних оштрих сукоба са полицијом, поворке омладинаца су демонстрирале по целом греду уз повике против пакта са фашистичком Немачком.

После успешних демонстрација 24. а нарочито 25. марта, које су наишле на општу подршку грађана, Окружни комитет је одлучио да се за 26. март увече припреме опште демонстрације радника, омладине и грађана. Извршене су темељне припреме, израђен план обавештавања, а рачунајући на отворен сукоб са полицијом — одређени су правци кретања и време долажења појединих група демонстраната из разних радионица, предузећа и школа. Припремљени су транспаренти и одређено одакле ће демонстрације почети говором Мијалка Тодоровића.

Ноћу између 25. и 26. марта позване су партијске ћелије по селима да се укључе у демонстрације, али је демонстрантима са села полиција спречила улазак у град. Сутрадан су школе прекинуле наставу, а велики број радника није отишао на посао. Многе приватне радње у гвду биле су затворене. У поподневним часовима колоне демонстраната пролазиле су градом узвикујући пароле против ненародног режима и издаје земље. Пробијени су кордони које је поставила жандармерија и тачно у одређено време све су групе стигле на заказано место — центар града. Скојевци су, по задатку Окружног комитета, припремили транспаренте, па су се убрзо изнад глава демонстраната појавиле, на платну, картонима и даскама, исписане пароле — „Доле пакт“, „Живела радничка класа“, „Живео савез радника и сељака“. Групице љотићеваца, које су ту и тамо покушавале да се супротставе узвицима „Доле комунисти“ и „Боље пакт него рат“, брзо су се ућуткале и растуриле пред општим расположењем окупљене масе. У центру града демонстранти су звиждањем ућуткали посланика грађанске опозиције адвоката Миловановића, који их је позивао да се разиђу, а недалеко одатле радник Божа Антонијевић је рецитовао пред узбуђеном масом Јакшићеве стихове „... и овај камен земље Србије“. Преко петнаест хиљада демонстраната бурним одобравањем дочекало је речи Мијалка Тодоровића Плавот: „Обраћам вам се у име Комунистичке партије Југославије“. Он је позвао народ да пође за Партијом у борбу против издаје земље и ненародног режима. Полицијски агенти покушавали су да се пробију, али спречени од радника и комуниста, и заплашени општим расположењем, нису се усудили да прекину говорника. После говора, свих петнаест хиљада демонстраната кренуло је главном улицом. Народ их је поздрављао а у поворку су се укључивале нове групе грађана. Настављајући Масариковом улицом, затим према радничкој колонији, демонстранти су

обишли и војне касарне уз повике „Војска с народом“. Војници су ћутали. На тргу код „палилулске ваге“ поново је говорио Мијалко Тодоровић. У општем одушевљењу, радници, омладина и грађани захтевали су да се пусте на слободу ухапшени комунисти, распусте концентрациони логори и потпише са СССР-ом пакт о узајамној помоћи, затим су тражили да се сутрадан наставе демонстрације и да се не престане са њима до обарања пакта.

Ноћ уочи 27. марта пролазила је у неизвесности. Револт народа је растао. За демонстрације идућег дана вршене су припреме да изађе на улице читав град. Говорило се да је војска у приправности и да су у кругу касарне постављени митраљежи. На састанку у току ноћи, Окружни комитет је одлучио да Мијалко Тодоровић обавести Покрајински комитет и затражи његовог присуства за даљу акцију. Али како је ујутру стигла вест да је срушена влада Цветковић—Мачек, Мијалко није отпутовао у Београд.

Када се по Крагујевцу дознало да је пала влада, настало је опште народно весеље. На улице је изашао цео град, а у ту масу света убрзо су се укључиле и поворке сељака. Градске улице су одјекивале од повика и одушевљења. Клицало се Партији, Совјетском Савезу и захтевало поништење пакта. Једна колона, предвођена члановима КПЈ и скојевцима, кренула је према војним касарнама. Уз опште одобравање, они су китили војнике цвећем, позивали их да стану уз народ и одупру се издаји земље.

Започете у Крагујевцу, демонстрације су захватиле и остале градове и места у централној Србији. У Кучеву, међу сељскоресавским рударима и радницима Смедеревске Паланке оне су отпочеле 25. марта увече. Параћин је ујутру 26. марта освануо окићен паролама против пакта, за савез са Совјетском Русијом и за борбу против фашизма под руководством КПЈ.¹⁸ У Јагодини је растуран летак Окружног комитета КПЈ за Поморавље са потписом „верни борци за народна права“. По Обреновцу, Убу, Посавини, Космају и Смедереву, растуран је цроглас Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Предвођени комунистима у свим градовима 26. марта увече, радници и грађани су изашли на улице. Бурно поздрављени, комунисти-говорници су позивали у име Партије на свргавање издајничке владе, на стварање савеза са СССР-ом и на припремање одбране земље. У Смедеревској Паланци је током ноћи дошло до сукоба између жандарма и демонстраната који су пошли да ослободе затворенике из концентрационог логора. Туча са жандар-

¹⁸ Акцију је, са комунистима и радницима фабрике стакла, организовао Бранко Крсмановић, који је тих дана пуштен из затвора по повратку из шпанског грађанског рата.

35ор у Крагујевцу, 25. август 1935. год.

27. март 1941. године у Крагујевцу

Борци Посавског партизанског одреда у селу Дражевцу
пре полаока на положај код Обреновца

Прва чета Тамнавског батаљона прелази реку Пештан
између Бргула и Дражевца при поласку на положа
Барич — Дубока, септембар 1941. године

мима је престала тек када су логораши обавестили демонстранте да је из Београда стигло наређење о расписивању логора.

Вест о свргавању владе Цветковић—Мачек, народ — који је у већини места провео ноћ на улици — дочекао је као своју победу. Двадесет седми март је освануо у празничком расположењу. Са свих страна окупљале су се групе радника и омладине са транспарентима, црвеним и државним заставама. Грађанима који су од раног јутра изашли на улрше гаридруживале су се поворке сељака из околине. У Рачу Крагујевачку чланови КПЈ из села Поповића довели су групу од 300 сељака, пред којом су ишли коњаници са заставама.

Грађански политички и режимске организације, уплашени успехом жомуниста, пожурили су да ову победу Партије и народа окрену у сентименталне манифестације „краљићу коме је стриц отео престо“. На улицама су се појавиле на брзину окупљене групе лредвођене од сеоских кафеција и провинцијских трговаца. Искићене заставама, са хармоникашима, балонима вина, краљевим сликама и паролама „Живела краљица-мајка“, те групе су имале за циљ да одвоје народ од радника и комуниста. У Крагујевцу, Београду, Обреновцу, Смедереву и другим већим градовима оне су се убрзо изгубиле у маси. Али и тамо где су радници били у мањини, народ је брзо прихватио пароле Партије, и поворке са краљевим сликама претварале су се у манифестације антифашистичкој борби и Комунистичкој партији.

Мартовски догађаји су достигли највећи успех у Београду. Демонстрацијама радника и студената из претходних дана, 27. марта су се прикључили и сељаци из околних срезова. Са балкона кућа поздрављали су демонстранте грађани уздигнутих песница, пружали су им руке са камиона војници и официри да изразе солидарност и приме летке ЦК КПЈ које су делиле групе омладинаца. После скоро двадесет година прогона, народне масе су избориле легалност Комунистичкој партији.

На састанцима партијских организација и руководства који су одржавани после мартовских догађаја, проучавана су искуства из мартовских дана и даљи задаци Партије. На Бановом брду у Београду одржано је 29. марта саветовање којем су присуствовали руководиоци из целе Србије.¹⁹ Поред претресења организационог стања, по-

¹⁹ Према историјском архиву Београда (Хронологија НОП Београда, страна 223), тога дана је на Чукарици друг Тито, по доласку авионом из Загреба, одржао састанак, коме су присуствовали чланови ЦК КПЈ, ПК КПЈ за Србију и МК КПЈ за Београд. На овом састанку

стављено је да се сви комунисти у војсци, окупљајући око себе патриотоки расположене офицере и војнике, морају супротставити сваком покушају саботирања одбране земље. Поред добровољног јављања у војне јединице, требало је да комунисти у позадини узму учешће у свему што представља одупирање фашистичким армијама. На саветовању су извршене и извесне кадровске промене које су требале да олакшају спровођење ових задатака.²⁰

Ради спровођења ових одлука, крајем марта, одржана су среска партијска саветовања на Космају и у Посавини. У име Окружног комитета Београда, саветовању на Космају је присуствовао Мирко Томић, а у Посавини Бора Марковић. У осталим окрузима одржани су проширени састанци партијских руководстава. Јагодински окружни комитет је том приликом критиковао ћупријску партијеку организацију, која се није снашла у току мартовских догађаја.

Тих неколико дана који су делили Југославију од рата, све партијске и скојевске организације су развиле живу пољштичку делатност. Првих дана априла растуран је по градовима и селима летак ЦК КПЈ у коме се захтевало укидање свих ванредних закона, амнестија пољштичких осуђеника, укидање концентрационих логора, мобилизација за одбрану земље и чишћење државног и војног апарата од петоколонаша и других непријатеља народа. У Смедеревској Паланци и по другим местима, комунисти су се добровољно јављали на копање ровова, еклоништа и утврђења.

Двадесет седми март је био први пораз Немачке политике на Балкану и она се одмах почела припремати за уништење Југославије „војнички и као државе“. Београд, у коме су мартовски догађаји достигли највиши успон, требало је да буде кажњен изненадним и немилосрдним нападом ратног ваздухопловства. Очекујући ратне припреме, становништво Београда и других већих градова селило се у унутрашњост. Али умеето припрема за рат, стизала су саопштења нове владе да „непоуздани елементи узбуђују грађанство опасношћу од рата и бомбардовања“. Генералштаб је наредио да се не сме „наседати овим гласовима“ и најстрожије забранио исељавање из вароши.

су оцењени мартовски догађаји и одређене смернице за даљи рад. Није се могло утврдити да ли се једни и други подаци односе на исти догађај. У тексту су коришћена сећања друга Колишевског.

²⁰ Због тога што су били познати полицији као комунисти, што би им ометало кретање и рад, ПК је одлучио да Милан Мијалковић Чича пређе за инструктора ПК у Ужице, а у Поморавље је за инструктора ПК поново одређен Петар Стамболић.

Без објаве рата, Немачка авијација је 6. априла напала Београд. Са нападима авијације, која је у таласима засула престоницу, престале су емисије београдске радио-станице. Унутрашњост је остала без икаквих вести. Бомбардовањем Топчидера, Младеновца, тунела и других важнијих објеката на пругама, прекинут је железнички саобраћај. Тако су први весници рата у унутрашњости биле ескадриле немачких авиона, дим над запаљеним градом и прве избеглице на сеоским путевима.

Одмах после напада на Београд, немачке трупе су продрле у Југославију. Према централној Србији са југоистока је продирала из Бугарске XII армија, под командом фелдмаршала Листа.

Војска бивше Југославије није могла да пружи озбиљнији отпор окупатору. Не очекујући рат, врховна команда је још истог дана изгубила везу са многим вишим штабовима. Реакционарни и петоколонашки елементи из виших команди уносили су дезорганизацију у и онако неспремне за рат војне јединице издајући противречна наређења о кретању. У таквој атмосфери, проглашена је општа мобилизација. Војницима окупљеним на мобилним местима није се могло издати оружје и опрема, јер „није било наређења“. Среске команде у Младеновцу и још неким местима распуштале су обвезнике кућама са образложењем да је „генерал Недић заузео Софију“ и да су „за сада непотребни“. Официри су одбијали да приме добровољце-комунисте, напредне раднике и омладинце правдајући се да не знају шта би и са онима који су се одазвајши мобилизацији. Такви случајеви су се десили и у Кратујевцу и Смедеревској Паланци. Сећајући се мартовских демонстрација и бојећи се самосталних акција Партије, која је толико пута показала одлучност да се супротстави окупатору, среска начелства и војне команде издале су наредбе председницима општина о хапшењу „комуниста и шпијуна“. У овим наредбама, које су првих дана рата саоглапаване на сеоским зборовима и истицане по градовима, претило се прекидом војним судом и захтевало пријављивање властима свих лица сумњивих „да су комунисти и шпијуни који покушавају да изазову неред“.

У тој општој пометњи и расулу, поједине команде и официри, углавном резервисти, покушавали су ту и тамо да луже отпор непријатељу. Пилоти ваздухопловне базе у Давидовцу код Параћина су са девет апарата 6. и 7. априла бомбардовали Софију, Ћустендил и тукли немачке трупе у покрету. Због недовољне ловачке заштите, већина апарата је била општећена. Група напредних официра и војника на овом аеродрому ухапсила је неколико петоколонаша фолкедојчера због чије су се саботаже сурвала два авиона и у

шима изгинуло неколико официра. Пилот ове базе Павле Црњански оборио је изнад Манастира свете Петке крај Параћина један немачки авион. Све је то ипак била слаба помоћ војним јединицама напупгеним од команди.

Девог априла немачке трупе су избиле на Мораву. После краћег сукоба, оне су ушле у Сталаћ надирући према Крагујевцу. За то време друга немачка колона стигла је пред Параћин. Говорило се да Немци убијају све младиће. Искред њихових јединица људи су склањали децу и имовину. На старом вашаришту код Параћина немачки тенкови су уништили батерију која је покушала да их заустави и, растерујући митраљеском ватром из тенкова изненађене војнике, ушли су у град. Исте ноћи немачке претходнице су ушле и у Ћуприју. На улазу у град дочекали су их немачки шпијун Карло Ферлогер, љотићевац Милан Јовановић, председник општине, и група трговаца.

После разбијања тимочке дивизије око Ртња, Николинаца и Соко бање, немачке јединице су 10. априла кренуле према Јагодини. Два авиона, која су изненада однекуд долетела, узалудно су покушавала да сруше мост на Морави преко кога су пролазиле дугачке колоне немачких тенкова и камиона. Бачене бомбе нису погодиле циљ.

Јагодина је била узнемирена. Знало се да Немци долазе, а нико није знао где су — у Нишу, Параћину а можда и ближе. Бан моравске бановине из Ниша наредио је да се „у случају надирања немачке војне силе град преда на уобичајен начин“. Народ је говорио о петој колони, и док је предстојник поглаварства пошао да изврши наређења банске управе, Јагодина се припремала за одбрану. У то време у вароши се налазио под оружјем само један вод минерске чете. Око стотину пушака добивених дан раније од војног округа из Крагујевца „за случај појаве падобранца“ било је подељено градским стражарима и траћанству. Озлојеђен народ је те вечери претукао два војника из немачке претходнице која су ушла у град. У првим јутарњим часовима, дуж улице од пиваре до окружног суда, грађани и војници су правили барикаде од камења. Под притиском наоружаних грађана, старешина артилеријске јединице која се тог јутра затекла на станици дозволио је да се скину два топа.²¹ Председник општине Илија Дранђеловић и члан ОК КПЈ за Јагодину Бошко Ђуричић организовали су групе омладинаца које су од станице до топова из руке у руку додавале артилеријске гранате. За то време Милан Мијалковић је по околним селима сакупљао храну и огрев за болницу.

²¹ По нечијем наређењу ова јединица је ишла из Лапова у Ћуприју, коју су већ биле заузеле немачке трупе.

Јагодина се држала цело пре подне. Од 200 браниоца града, тридесет је погинуло, а већи број је рањен. Изгинула је и скоро цела послуга топа у главној улици. Продирући у град, немачки тенкови су се зауставили пред кућом фабриканта Тодора Клефиша, који их је дочекао фашистичким поздравом, а затим окупљеним грађанима одржао говор, упозоравајући их да морају извршавати наређења окупатора, јер ће у противном Јагодина бити савњена са земљом.

Расуло и дезорганизација захватили су све у таквој мери да војне команде нису знале шта се дешава у њиховој најближој околини. Када су се у Крагујевцу чуле борбе из Јагодине, крагујевачка команда, обавештена „да су неки петоклонаши и падобранци упали у Јагодину“, упутила је четрдесетак ватрогасаца из Војнотехничког завода „да униште непријатеља“. Против немачке колоне, која се кретала под заштитом тенкова, ватрогасци су читавих пола сата водили борбу недалеко од села Бунара.

Ослабљена одласком многих чланова КПЈ у војску, крагујевачка партијска организација је ипак тих дана организовала делегацију радника која је од војне команде захтевала наоружање грађана. Пошто су одбијени захтеви, радници и комунисти су ушли на силу у магацине и почели да узимају оружје, али су их по наређењу војне команде војници разоружали. Тако су немачке трупе ушле у град без већег отпора.

Настављајући даље према Тополи и Младеновцу, Немци су изненадили Сремску дивизију, која је ишла према селу Чумићу, где је требало да се стави под команду Пете армије. Њој су се уз пут придружили неки делови Дринске дивизије који су били изгубили везу са вишом командом. Изненађени појавом непријатеља, делови ових дивизија су нападали немачку колону све до Тополе. После жестоких окршаја око Тополе, у којима су неспремне и слабо наоружане јединице ових дивизија претрпеле тешке губитке, војска се расула.

Немачку колону која се кретала преко Лапова, покушао је да задржи педесет трећи, а затим и осамнаести пук. Борбе су вођене код Старог Села, Марковца и Новог Села. Недалеко од Лапова уништена су два немачка тенка и заустављено њихово даље напредовање, али неколико топова којима су располагале ове јединице брзо је онепособила немачка артилерија и јуриши војника са кољем и проштацима на тенкове били су само узалудно јунаштво. Код Новог Села, уз велике губитке, 18. пук је разбијен. Немци су заробили штаб пука, а остали војници су ее, користећи ноћ, разбегли.

Последња борба под Београдом вођена је на брду Ковиони, где је, мада напуштен од свих команди и виших официра, немачку колону дочекао педесет седми пешадијски пук са деловима разних јединица које су му се придружиле. Без икаквог тежег наоружања, ове јединице су у једнодневной борби тешко страдале. Немачки тенкови су газили војнике на положајима и убијали оне који су пијунцима покушавали да их задрже. Користећи ноћ, остаци ових јединица су се у нереду разбежали на све стране.

Био је то последњи отпор пружен непријатељу у централној Србији, који је као и претходни оставио за собом слику расула и пораза. На све стране бежале су групе збуњених војника бацајући опрему и оружје. Уморно су се кретали остављени рањеници. Обилазећи око сеоеких плотова, војници су нудили за комад хлеба или за било шта од одела, униформе, да би тако избегли заробљавање. По пољима и њивама сељаци су сакупљали „ратни плен“, остављен не од пораженог непријатеља него од властитих војника, које су пресретали прекорима — „а шта ћемо ми браћо!“ ЈБуди су говорили о поразу и веровали истовремено у приче о „силној војсци негде у Босни која ће тек да удари“ и у повлачење за Грчку као „некад стари“.

Вест о потписивању капитулације порушила је све наде и изазвала нова огорчења. Говорило се о југословенским официрима који су са немачких тенкова позивали војнике да не пружају отпор, о индустријалцима, трговцима, посланицима и политичарима који су на улицама градова дочекивали немачке тенкове као ослободиоце.

ГЛАВА II

ПРВИ ДАНИ ОРУЖАНЕ БОРБЕ

ПАРТИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА У ДАНИМА ПРИПРЕМАЊА УСТАНКА

Окупација је дошла изненађујуће брзо чак и за комунисте, који су знали да, подривен петоклонаштвом, народни режим није способан да организује озбиљнији и трајнији отпор. Као подршку војницима и комунистима који су се ту и тамо одупирали немачким трупима, ЦК КПЈ је 15. априла издао проглас у коме је устао против распривања шовинизма и подвукао да ће „кому(НИ)сти и читава радничка класа Југославије устрајати до коначне победе у првим редовима народне борбе против освајача“. Проглас је био ванредно значајан за оријентацију целокупног чланства и ових напредних људи у овим данима општег расула у земљи. По свим селима централне Србије чланови Цартије и скојевци сакупљали су и прикривали оружје које је бацала поражена војска. Њима су се у тој акцији масовно придружили симпатизери, нарочито некадањи чланови Задружне омладине и других организација којима је руководила Партија. Људи су се сналазили на најразноврсније начине — закопавали су оружје у земљу, бацали га у потоке и реке, завлачили у стогове сена, сламе, под кровове, а негде су прављена и мања склоништа. На тај начин су мање-више свуда по централној Србији сакривене од окупатора знатне количине оружја, муниције и војне опреме. Највише оружја остало је у селима где су биле разбијене веће војне јединице и где су постојале јаче партијске организације и упоришта, као што су неки крајеви великоорашког, младеновачког, космајског и посавских орезава.

После капитулације, немачким трупима су се ставили на раоположење органи власти бивше Југославије — среска начелства, општинске управе и полиција. Тек ретко где појединци су давали оставке не прихватајући се „нечасног посла“. Изузетак је донекле био само срез белички, где је већина председника олштина под разним изговором напу-

стила дужност. На њихова места Немци су преко срескот начелства поставили друге „сигурније људе“. Ове — како их је Партија назвала а народ прихватио — петоколонашке власти су, по налогу немачких команди, организовали по селима „комисије за прикупљање оружја и ратног плена“. Док је народ од непријатеља прикривао све што се могло сакрити, комисије су вршиле претресе по сеоским кућама и претиле становништву немачким војницима. Заплашени претњама, које су немачке патроле местимичним стрељањем сељака потврдиле, појединци су предавали понешто од прикривеног оружја, па и тада углавном оно што је било неисправно и неупотребљиво.

Ослањајући се на услуге петоколонашке управе, немачки војници нису дубље залазили у унутрашњост. Плачка је спровођена у виду трговине и плаћањем безвредним окупацијским „рајхсмаркама“, за које се говорило да их војници по потреби „штампају у камионима“. Али то није била једина новина фашистичког „новог поретка“. Са окупационим трупима долазила је и политика разједињавања балканских народа. Србија је била, као и цела Југославија, добрим делом подељена међу суседима. Поред Мађарске, и Бугарска је добила свој део: пиротски и врањски округ и део територије северно од Зајечара. Румунски фашисти су бацали погледе на источне делове централне Србије, где се налази приличан број Влах. Поп Шувајкић је покренуо акцију за прикључење крајева источно од Мораве Румунији. Његови људи су обилазили логоре заробљених војника обећавајући свакоме који се изјасни за било коју националност сем српске да ће бити пуштен кући. Али покушаји распиривања националистичких страсти нису лако добили подршку народа. Позивима Шувајкића одазвало се мало ратних заробљеника, па је чак и изванредан број Влах остао у логорима упорно тврдећи да су Срби. Тако је пропала ова Шувајкићева анексионистичка кампања око Пожаревца.

Првог маја образована је у Србији комесарска управа¹ која је обновила банске управе у унутрашњости. Убрзо је почела са радом управа дунавске бановине у Смедереву. У присуству представника немачких војних власти, обрлајтнанта фон Шлихтинга и фелдкоманданта Кумарова, одржане су 11. маја у Смедереву, а 12. у Крагујевцу конференције са среским начелницима и председницима општина из среских места. На овим конференцијама, којима су присуствовали начелници из 13 срезова, банска управа је дала „инструкције у погледу организовања како среских тако и општинских власти, вршења службе јавне безбед-

¹ Српска комесарска управа на челу са Миланом Анимићем.

ности, обрађивања земље, одржавања и довођења у исправно стање општинских и бановских путева и објеката на њима и томе слично".² То исто је тих дана у Поморављу учинила и банска управа из Ниша, извршавајући наређења немачких војних власти да се што пре оспособи привреда и обезбеди саобраћај и „ред у земљи“.

Као последица учвршћивања окупационих власти настали су прогони Јевреја и Цигана. За њих су уведене жуте траке, а на трамвајима и ресторанима појавили су се натписи „забрањено за псе, Јевреје и Цигане“. Почетком маја формиран су сабирни логори за Јевреје, један од њих се налазио у Крагујевцу. Јеврејске породице су сакупљане у ове логоре а затим пребациване у концентрациони логор на београдском сајмишту, одакле су већ првих месеци окупације многи стрељани или уништени на други начин. Петоколонашка полиција је прикупљала податке о комунистима и другим напредним људима. Онима који су им већ били познати, среска начелства су забранила удаљавање из места становања, а у многим срезovima је наређено да се свакодневно јављају полицији. Кретање ван места становања и без ове забране било је отежано увођењем објава, које су се могле добити од општинских власти само на краће време и то за одређено путовање.

Посебне мере према комунистима које су Немци и петоколонашка полиција предузимали од првог дана окупације нису биле само последице опште антикомунистичке оријентације³ фашистичких сила. После расларчавања Југославије, када су представници буржоазије делом емигрирали а делом, ради очувања своје имовине и власти, пришли окупатору, једина снага која се томе могла супротставити била је КПЈ. Да ће то она и учинити, недвосмислено је показивала како њена доратна делатност, тако и активност у току априлског рата и тих првих дана окупације.

Крајем априла обнвљене су у целој централној Србији ратом поремећене везе партијских руководства и организација са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију у Београду.

На партијским састанцима, саветовањима и конференцијама у свим окрузима разматрано је стање партијских организација у новим условима и проблеми политичког рада са женама и омладином. Требало је наћи нове форме рада које је захтевала постојећа оружана борба, као што су

² Из извештаја бана Дунавске бановине од 13. маја 1941. године о отпочињању рада банске управе.

* У то време је био на снази пакт између Немачке и СССР.

групе за сакупљање оружја, болнички курсеви. Умножавала су се и изучавала „ратна правила“ и други војни уџбеници, а међу омладином је највећу популарност стекао роман Островског „Како се калио челик“⁴ Посавски срески комитет одржао је крајем априла састанак актива из горње и доње Посавине у засеоку Бреска код Обреновца. Дискутовало се о узроцима пораза и о задацима који стоје пред партијским организацијама, као и о сакупљању оружја, организовању санитетских курсева и спровођењу војне обуке омладине. Партијоку организацију у Посавини најчешће је обилазио у име ОК Београда Бора Марковић, а смедеревску организацију Милош Матијевић Мрша. На састанцима ОК КПЈ за Пожаревац на којима је разматрано стање у партијској организацији и припреме за оружану борбу присуствовао је у име ПК КПЈ за Србију Мома Марковић. Састанку комуниста Смедеревске Паланке код Попове чесме који је одржан у мају присуствовали су у име ПК КПЈ за Србију Петар Стамболић и Цана Бабовић. Стамболић је посебно говорио о задацима партијских организација и улози омладине у припремама за оружану акцију, а Цана Бабовић је оценила као велику слабост што у њима скоро није било жена.

У духу ових припрема протекла је и првوماјска прослава, коју су илегално припремиле партијске организације и руководства. По свим градовима и у великом броју села излепљен је или растурен првوماјски проглас Централног комитета КПЈ. Крагујевачки комунисти су, по већ ухораној пракси, летке делили тако да свака зграда добије по један примерак. После мартовских догађаја, Партија је у овом граду постигла велики углед. Грађани су често долазили партијским руководиоцима да се жале ако би при растурању летака њихова кућа била прескочена. Смедеревска партијска организација је растурила летке не само по целом граду него су поред наоружаних стражара они били истакнути и на огласним таблама среског начелства и Општинске управе.

Растурање првوماјског прогласа било је прва масовна акција изведена на читавој територији централне Србије у оквиру припремања народа за предстојећу оружану борбу:

„... И као што је Комунистичка партија Југославије“ — пише у прогласу ЦК КПЈ — „до сада стајала у првим редовима народне борбе, тако ће од сада још упорније организовати и водити борбу народа против оку-

⁴ Овај роман штампан је код нас уочи рата и полиција га је запленила. Само мањи број примерака Партија је помоћу графичких радника склонила, па су они у овим данима постали најчитанија литература, која је ишла од једне до друге омладинске групе и скојевског актива.

патора и њешвих слугу у земљи, против распиривања националне мржње, за братство народа Југославије и свих народа на Балкану, против изабљивања радних народа за бољу и срећнију будућност" ...

Партијске организације по градовима у овом крају припремиле су традиционалне илегалне излете у околину. Поред читања прогласа ЦК КПЈ, на овим излетима у околини Крагујевца, Пожаревца, Смедерева, Јагодине, Ћуприје и других градова говорници су позивали на припремање борбе против окупатора и петоколонаша. Најмаоовнији скупови били су код Крагујевца и на Мининим водама крај Пожаревца. Кучевска партијска организација је издала посебан летак поводом Првог маја.

Оријентација на оружану борбу против окупатора, коју су најавили априлски и мајски проглас, захтевала је неке организационе измене, јер је на терену извештан број комуниста отрпнао у војску и пао у заробљеничке логоре. Веће промене у том погледу настале су у Окружном комитету КПЈ за Крагујевац. После привременог задржавања у Смедеревској Паланци, Лазар Колишевски је првих дана окупације упућен на партијски рад у Македонију. Одмах иза тога Сретен Младеновић је пребачен у Ниш за секретара Окружног комитета Партије, а два дотадања члана ОК Крагујевца повукла су се и престала са радом.⁵ Као инструктор ПК КПЈ за Србију, на партијски рад у Крагујевац дошао је јуна 1941. године Светислав Стефановић Ћећа.

Планирања ЦК КПЈ, према којима је требало да крагујевачки радници буду ослонац за формирање партизанских одреда у Шумадији, захтевала су да се убрза и рад на јачању партијских организација око Аранђеловца, где се већ налазила једна група чланова крагујевачког окружног комитета. Нешто касније, од њих је формирано засебно Окружно партијско повереништво, чији је секретар био Станислав Сремчевић Црни а чланови Милан Илић Чича, Милован Милосављевић Мика и Милутин Тодоровић. Територија повереништва обухватала је орашачки срез са Аранђеловцем, опленачки са Тополом,⁶ колубарски са Лазаревцем и космајски са Младеновцем.

У то време, у Поморављу је формиран нов Окружни комитет, који је обухватио поморавски и паланачки округ, а

⁵ Милорад Јовановић Врањанац и Олга Јовановић.

⁶ Партијска подела није се поклапала са тадањом административном поделом. Космајски срез са Младеновцем, у ствари, била су, два административна среза — космајски са Сопотом и младеновачки са Младеновцем. Услед развоја догађаја, ОП Аранђеловца су касније једно време били припојени само неки делови младеновачког среза, док је територија СК Космаја остала под ОК Београда.

ранији ОК за Смедеревску Паланку постао је и Месни комитет у граду. Чланови овог Окружног комитета били су Радослав Никчевић, Јоца Милосављевић, Живота Станисављевић и Милорад Марковић. Касније, када се почела спроводити одлука о формирању партизанских одреда, 25. јуна, проширен је овај Окружни комитет са још тројицом чланова. ПК КПЈ за Србију је упутио из Београда за секретара Окружног комитета Петра Велебита, а као нови чланови кооптирани су Милан Премасунац секретар ОК СКОЈ-а за Поморавље и Ратомир Ристић Сеља, који је одређен на партијски рад у Ресаву.

Првих дана окупације у пожаревачком округу дужност секретара Окружног комитета вршио је Чедомир Васовић, пошто је ранији секретар Света Станојевић отеран у заробљеништво. На Окружној партијској конференцији, која је одржана у јуну, изабран је нов Окружни комитет. Секретар овог комитета био је Чедомир Васовић а чланови Божидар Димитријевић Козица, Богољуб Стојановић, Вера Милетић, Светислав Јовановић, Радисав Цвејић, Ђура Богвеј и Миодраг Стевић.

У партијским рукама око Београда ове организационе измене су биле знатно мање. У Посавини је за секретара СК дошао у међувремену Раде Тадић, пошто се ранији секретар Влада Аксентијевић налазио у мариборском затвору, а чланови комитета су били Бора Ћирић, Срба Јосиповић, Миле Манић Албанта и Драган Марковић. Тамнавски срески комитет сачињавали су Андрија Мазинанин, који је био и секретар, Никола Мишљеновић, Рајко Михајловић, Ранко Ранђел Марковић, Жикица Стефановић, Светислав Пуја Пандуровић и Милан Михајловић. Са јачањем омладинске организације, формиран је у овом срезу и Срески комитет СКОЈ-а, у којем су, поред чланова СК КПЈ Стефановића и Марковића, били Милена Ситарица, Богољуб Боца Танасијевић, Предрат Тешић, Милосав Павловић и Драган Ранковић.

Среоски комитет Космаја остао је у ранијем саставу, а нешто касније, по доласку из Београда, у њега је ушао Дража Марковић. У Смедеревском месном комитету није било никаквих измена.

У овом саставу партијска руководства су радила на припремању оружане борбе.

Првамајска прослава, илеталне партијске конференције по градовима и селима, стварање разних група и одбора за прикупљање оружја и организовање санитетских курсева и војничке обуке представљали су истовремено и политичку припрему народа за предстојеће оружане акције. Партијске ћелије су се на тај начин повезивале са народом, а конкретне акције су послужиле за брзо јачање

партијске и скојевске организације, што се у мају и јуну постављало као један од најпречих задатака свих партијских руководства у овим крајевима.

Непосредно уочи почетка оружаног устанка, Партија у централној Србији скоро је удвостручила број чланова у односу на стање после априлског рата. Крајем јуна, по градовима и селима било је близу 700 чланова КПЈ, а преко 800 скојеваца. Састављено од проверених људи и расејано на великом простору, преко активиста и сарадника, чланство Партије и СКОЈ-а је у то време вршило велики политички утицај на целој територији.

Захваљујући овом великом политичком утицају, спровођене су оа успехом припреме за устанак, уз понеке саботаже и избегавање рада за окупатора. По селима је прикривана имовина бивше југословенске војске, изврдаване су реквизиционе обавезе и кулук, а када се то није могло избећи, посао се обављао споро и алкаво. Партијска организација Смедеревске Паланке организовала је саботирање производње у фабрици вагона, која је радила за немачку војску, тако да су се сви производи морали више пута враћати у предузеће и преправљати.

Најзначајнија је у том погледу била акција крагујевачке партијске организације. Она је спроводила саботирање рада у Војнотехничком заводу. Од близу 12.000 запослених, вратило се на рад само неколико стотина радника, због чега су Немци почели да демантирају фабрику. Половина оних који су се одазвали позиву на посао одлазила је на рад по одлуци партијске организације и тамо при демантирању уништавала или бацала у фабричку канализацију најосетљивије делове машина. Партијска организација је само у Крагујевцу и у крагујевачком и гружанском срезу имала у то време преко 100 чланова КПЈ и 300 скојеваца. Поред Крагујевца, партијске организације су постојале у Грошници, Корићанима, Радмиловићу, Корману, Баточини, Дивостину, Брзану и Белошевцу, а у већини села постојала су партијска упоришта. Већина чланова КПЈ и скојеваца била је у самом граду, где је у то време формиран и Месни комитет, чији је секретар био Тоза Дратовић. У Војнотехничком заводу било је неколико партијских ћелија, којима је руководио фабрички партијски биро.⁷ Постојале су и партијске ћелије по градаким реонима — у палилулском крају биле су три ћелије са по 3—5 чланова, у лепеничком такође три, а у Сушици и варошком крају по једна партиј-

⁷ Партијско руководство сачињавали су секретар бироа и секретари партијских ћелија.

ска ћелија. Око партијских и скојевских организација, на разне кружоке и политичке састанке, окупљао се велики број радника, нарочито радничке и средњошколске омладине.

Ослањајући се на крагујевачку партијску организацију, на њене кадрове и штампани пропагандни материјал, ОП КПЈ за Аранђеловац је већ крајем јуна политичким радом обухватио територију орашачког, опленачког и колубарског ереза. Уочи устанка, партијске ћелије су постојале у Горњој Трешњевици две, а у Аранђеловцу, Вукосавцима, Јеловику, Бањи, Брезовцу, Страгарима, Орашцу, Даросави, Гарашу, Винчи, Тополи, Жабарима, Горовичу, Вреоцима, Венчанима, Шопићу, и Лазаревцу по једна. Сем тога, постојала је заједничка партијска ћелија за села Горњу Трnavу и Шуме. По два члана Партије било је у селима Цветовцу, Великим Црљенима, Јарменовцима, Петки и Маскару, а по један у селу Врбици, Стојнику, Мисачи, Рајковцу, Белосавцима, Крћевцу, Зеокама, Брајковцу, Медошевцу и Дудовици. После формирања Окружног партијског повереништва, организовано је и скојевско руководство за ове срезове. ББега су сачињавали Ангелина Милосављевић Анга и Радомир Илић Раја, који су били у непосредној вези са Окружним повереништвом и радили на стварању скојевских организација. Најјача скојевска организација била је у Аранђеловцу. Скојевски активни су, сем тога, постојали и у Копљарима, Горњој Трешњевици, Горовичу, Страгарима, Жабару и Наталинцима.

На територији коју је држало Окружно повереништво за Аранђеловац било је уочи устанка укупно 113 чланова КПЈ, 14 кандидата и око 50 скојеваца. Једна од најстаријих, уз то и највећих, била је партијска ћелија Горње Трешњевице, која је имала 15 чланова и 3 кандидата КПЈ. Биле су такође јакe и организације у Аранђеловцу, где су поред партијске ћелије од 8 чланова КПЈ постојала и два скојевска актива са укупно 17 чланова СКОЈ-а. Аранђеловачка организација је, поред пропаганде и рада на укључивању појединих угледнијих грађана у покрет, обезбеђивала илегалне станове у граду и стварала везе које су коришћене за сакупљање обавештења и за добијање потребних исправа за кретање, веома важних у то време за партијске раднике. Партијске организације по шумадијским селима су се као и у осталим крајевима, поред политичког рада, првенствено ангажовале у сакупљању опреме и оружја за будуће оружане одреде.

У суседном младеновачком орезу, који је требало да обухвати радом ОП за Аранђеловац, партијских и скојевских организација није било. Постојала су само нека партијска упоришта у Младеновцу, Шепшину, селу Младенов-

цу, Америћу и Влашки. Уочи рата, у Шепшину је било два, а у селу Младеновцу и Америћу по један члан СКОЈ-а. Скојевци су, у ствари, били средњошколци и студенти који су се по престанку наставе вратили из Београда. Ова упоришта углавном су била везана за београдску организацију, која их је и стварала, а касније за Срески комитет КПЈ за Космај.

У орезовима око Београда, космајском, посавском и тамнавском, као и у Смедервцу, партијске организације су у то време бројале 224 члана КПЈ и близу 200 скојеваца. Најбројнија је била организација у посавоком срезу, која је укупно у горњој и доњој Посавини имала 86 чланова КПЈ, а партијске ћелије су постојале у Обреновцу, Забрежју, Грабовцу, Стублинама, Трстеници, Умци, Баћевцу, Лесковцу и заједничка ћелија за села Дражевац и Конатице. Поред тога, по два члана Партије је било у Вукићевици, Орашцу, Вранићу, Бождаревцу, Љубинићу, Лисовићу, Великом Борку, Барајеву и у парној стругари код Забрежја, а по један члан Партије у Пећанима, Пироману, Мељаку, Степојевцу, Гунцатима и Шиљакбвцу. У Обреновцу, Забрежју, Звечкој и још неким селима постојале су такође прилично јаке скојевске организације.⁸ У врачарском срезу око Београда и у Раковици, Кнежевцу, Кумодражу и Великом Мокром Лугу постојала је партијска и скојевска организација састављена углавном од радника из околних предузећа и везана непосредно за београдску организацију.³

На територији среског комитета КПЈ за Космај, који је обухватао и један део среза грочанског, уочи устанка било је 53 члана КПЈ и преко 50 скојеваца. Партијске ћелије су постојале у селима Поповићу, Рогачи, Ропчеву, Сибници, Манићу, Парцанима, Дучини и Малом Пожаревцу,¹⁰ а у Сопоту, Гроцки и Умчарима по један члан КПЈ. Најбројније скојевске организације биле су у Поповићу, Дучини, Ропчеву и Сибници, а јака политичка упоришта у Стојнику, Бабама и Губеревцу. Преко чланова КПЈ у грочанском срезу успостављена је веза са Месним комитетом у Смедереву, који се већ у другој половини јуна морао повући у илегалност пошто су љотићевци и полиција за све чланове комитета знали да су комунисти. Са њима се тада повукло у

⁸ У Среском комитету СКОЈ-а били су: Драган Марковић, секретар а Будимир Буда Давидовић, Раја Поповић и Милосав Бојић, чланови.

⁸ Није познат број партијских ћелија и чланова у њима. Познато је само да је скојевска организација у Кнежевцу имала преко 20 чланова и да је проваљена првих дана устанка, када је један број скојеваца пребачен у Космајски партизански одред, а већи број ухапшен и стрељан од окупатора.

¹⁰ Партијске организације у тадашњем грочанском срезу припадале су СК Космаја.

околна села још 10 чланова Партије, који су наоружани уз помоћ партијских организација са космајског терена. Месни комитет је и даље руководио партијском организацијом, која је имала 30 чланова КПЈ и 19 скојеваца.

Тамнавоки срески комитет је ове до почетка оружаних акција припадао Ваљевској партијској организацији. На територији среза било је крајем јуна 1941. године 55 чланова КПЈ и 76 скојеваца. Партијске ћелије су постојале у Убу, Бањанима, Кожуару, Такову, Калиновцу, Стубленици, Каленићу, Лајковцу и Рубрибрезу,¹¹ у Памбуковици је било два, а у Бргулама, Радљеву, Чучугама, Трњацима, Новацима, Врелу и Брезовици по један члан КПЈ. Скојевска организација је била најбројнија у Убу и Лајковцу.

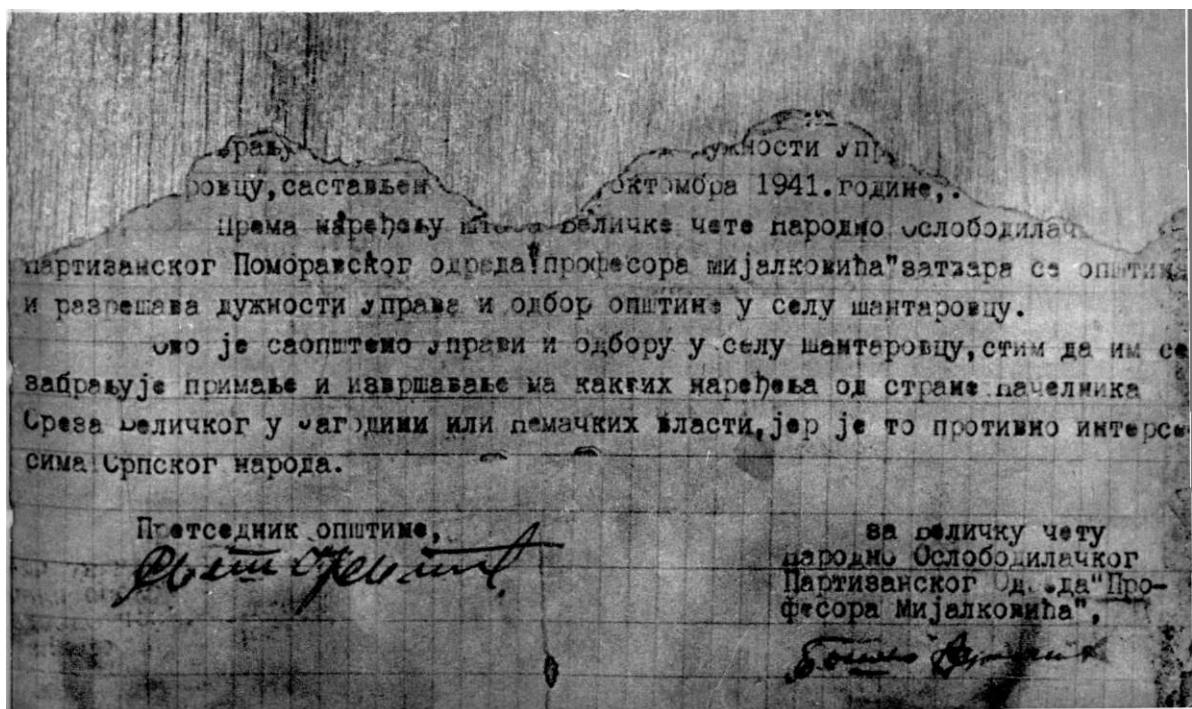
Сем у Шумадији, Космају, Посавини и Тамнави, у јуну су се онажно развиле и партијске организације у крајевима око Мораве. На територији Окружног комитета КПЈ за Поморавље било је уочи устанка 240 чланова КПЈ и око 150 скојеваца. Од тада је највећи број чланова КПЈ био у беличком, јасеничком, раваничком и лепеничком срезу. У беличком срезу је само у Јагодини било 37 чланова КПЈ и 22 скојевца. Партијске ћелије су постојале још у Ланишту и једна ћелија за села Шантаровац, Бунар и Шуљаковац, а у Драгоцвету и Кочином Селу био је по један члан Партије. Партијска организација је у јасеничком срезу постојала у то време само у Смедеревој Паланци, где је било 35 чланова КПЈ, 21 кандидат и 36 скојеваца, углавном међу радницима фабрике „Јасеница“. У раваничком срезу било је 21 члан КПЈ и 39 скојеваца у Ћуприји. Сем тога, постојала је партијска ћелија у селу Крушару, но два члана Партије у Сењу, Супској и Сисевцу, а један у Сењском руднику. Лепенички срез је имао 34 члана и 11 скојеваца, а партијске ћелије су постојале у Рачи, Доњој Рачи, Вишевцу, Малом Крчмару, Поповићу, Мираншеву и Вучићу. У селу Сипићу је било два, а у Ђурђеву један члан Партије. Нешто мање по броју чланова Партије биле су организације у осталим срезевима овог округа. Најбројнија организација у параћинском срезу била је у Параћину и имала је 17 чланова Партије и 6 скојеваца. Поред тога, постојала је партијска ћелија у Поповцу а 2 члана Партије у Бошњанима. На територији великоорашког среза у ћелијама које су постојале у Марковцу, Новом Селу, Сараорцима и Великој Плани било је укупно 26 чланова Партије. Највећа организација ресавског ореза била је у Свилајнцу и бројала је 13 чланова КПЈ и 12 скојеваца. Партијске ћелије су, поред тога, постојале и у селима Кушиљеву, Гложану и Дубљу а у Ро-

¹¹ Две задње партијске ћелије биле су директно везане за ваљевску партијску организацију.

| Прва чета Тамнавског батаљона на положају Јеринин Град код
Словца, новембар 1941 године

Докуменат о укидању окупаторске власти у селу Шантаровцу
код Јагодине

л 19. октобра 1941. године партизани Беличке чете срушили су воз код
Ланишта и запалили вагоне. Саобраћај обустављен
од 19 — 24. октобра

Телеграми шефова железничких станица који говоре о непрекидним
нападима на железничке станице и пругу Лапово — Краљево које Је
акције вршио Крагујевачки партизански одред

ћевцу 2 члана Партије. Партијска организација деспотовачког среза имала је укупно 16 чланова КПЈ и 8 скојеваца. Свих 8 скојеваца и 15 чланова Партије било је у руднику у Равној Реци. Поред ових партијских и скојевских организација и бројних упоришта, у поменутих срезима, постојала су јака партијска упоришта и' у Варварину, Бачини, Поточцу, Парцанима, Вратару, Обрежу и Својнову и у темнићком срезу у Рековцу, Цикоту и у левачком срезу у Сибници.

Осмог јуна одржана је Окружна конференција пожаревачке партијске организације.¹² Присутно је било 20 делегата и Мома Марковић у име ПК КПЈ за Србију. Размотрени су услови за даље политичко и организационо јачање Партије у округу. Нарочито је истицано да треба већу пажњу посветити раду са омладином и убрзати припреме за оружану борбу. У то време у округу је било око 70 чланова КПЈ и преко 150 скојеваца. Најбројнија партијска и скојевска организација била је у самом Пожаревцу, где је било неколико ћелија и већи број скојевских актива по школама у граду. Поред окружног комитета Партије, на конференцији је изабран и нов окружни комитет СКОЈ-а, у који су ушли Радисав Цвејић, Даница Стефановић, Вида Станковић, Живојин Албуновић, Миле Шанић, Драгољуб Дулић и Властимир Живковић. Пооле конференције, у округу се нарочито брзо развила скојевска организација, која је предњачила у сакупљању оружја и опреме за предстојећу оружану борбу.

Јачањем Партије у мају и јуну 1941. године, створене су на читавој територији централне Србије једршствене партијске организације и руководства са великим политичким искуством, оспособљене да самостално делују у најразноврснијим условима које су наметали окупација и предстојећа оружана борба. Снагу Партије тих дана што је такође важно, није чинио само релативно мали број чланова. У многим селима где није било партијских ћелија, постојала су партијска упоришта састављена од симпатизера, са којима се мање-више редовно политички радило и који су не мање од чланова Партије били спремни да изврше и извршавали сваки партијски задатак. Око чланова Партије и партијских ћелија окупљали су се многи напредни и утицајни људи по градовима и селима: у Крагујевцу, Аранђеловцу, Смедеревској Паланци и Пожаревцу Партији су пришли и поједини угледнији грађански политичари. У космајском срезу скоро сви учитељи су били чланови или симпатизери Партије, а 10 их је у току рата ступило у

¹⁸ Конференција је одржана крај Пожаревца на салашу Соје Лешевић.

Космајски партизански одред. Слична је ситуација била и у многим другим срезовима, а из јагодинског округа 15 учитеља је погинуло у партизанским одредима или као симпатизери Партије. У време припреме за оружану борбу а нарочито касније, Партији су такође пришли и многи православни свепггеници, од којих су поједини ступшги у одреде.¹³ Углед постигнут у народу правилним оценама и политичким акцијама уочи рата и првих дана окупације учинили су Партију способном да окупи и поведе народ у оружану борбу против окупатора.

Припремајући оружану борбу у Србији, Централни комитет КПЈ је очекивао да ће средиште устанка бити у западним крајевима.¹⁴ Због тога је предвиђено, с обзиром на веће радничке центре и јаче партијске организације као што су Београд, Крагујевац и други, да се на овом простору формирају четЈфи партизанска одреда — један код Београда и три око Крагујевца, у Шумадији и доњем Поморављу. Али без обзира на ова предвиђања, у мају и јуну је пред све партијске организације у земљи па и у централној Србији постављено као најпрече сакупљање оружја и спровођење осталих припрема за формирање партизанских јединица и подизање народа на оружје. Радећи на томе, партијске организације и руководства су стварале војне комисије или су задуживале поједине комунисте да организују борбене групе и десетине, разне одборе, комитете, санитетске течајеве и војну обуку.

У Крагујевачком окружном комитету КПЈ, за рад по војним питањима био је одговоран Раја Недељковић а крајем јуна у граду су по свим реонима формирани војни комитети, којима је руководио градски војни комитет. Партијске и скојевске организације су обухватале неколико стотина омладинаца и радника у борбеним групама које су свакодневно изучавале војну вештину и руковање оружјем. Некадања организација Народна помоћ реорганизована је¹⁵ и преоријентисана на прикупљање оружја, санитетског ма-

¹³ У срезу космајском међу првим борцима у одреду био је Атанасковић Живојин, поп Дина, свештеник, касније су у овај одред ступили и свештеници из Стојника и Вранића. У II шумадијском одреду такође је био један свештеник и један богослов. Известан број богослова и свештеника био је и у другим одредима.

¹⁴ Сећање учесника НО рата — Мемоари Ј. Б. Тита.

¹⁵ Према сећању Немање Марковића, крагујевачки одбор Црвене помоћи добио је 1939. године назив Одбор народне помоћи, којим је он руководио. Организација Народне помоћи је имала поверенике у свим разредима гимназије, поверенике и одборе по свим селима и одељењима ВТЗ. Она је окупила велики број симпатизера. Од 1941. године поново је измењен назив у Народноослободилачки фонд.

теријала и друго. Преко градског одбора Народноослободилачког фонда, Окружни комитет је организовао неколико санитетских курсева на којима су обучавани болничари и болничарке за будуће партизанске одреде. Преко фабричког комитета у Војнотехничком заводу, Тоза Драговић је по налогу Окружног комитета организовао извлачење експлозива из магацина пиротехнике који су се налазили у Медни поред Крагујевца. Крајем јуна, у склоништу које се налазило у селу Грошници било је сакупљено око 50 пушака, 20 револвера, нешто бомби, преко 60 кг експлозива и неколико хиљада метака, што је, у ствари, било прво наоружање којим **ЈП** је располагао Крагујевачки партизански одред почетком устанка.

Спровођењем ових припрема око Аранђеловца руководили су сви чланови Окружног повереништва обилазећи партијске ћелије по селима. Чланови Партије и скојевци били су упућени да сваки себи обезбеди оружје, а остало да сакупе и прикрију на одређеним местима.

На сличан начин организоване су и спровођене припреме и у срезovima око Београда. На територији космачког Среског комитета чланови Партије, скојевци и симпатизери створили су на тај начин многобројна склоништа муниције, оружја и опреме, од којих су најзначајнија била у Поповићу, Дучини, Малом Пожаревцу, Шепшину, Умчарима и Дражњу.¹⁶ Смедеревски месни комитет је преко партијских ћелија и радника организовао сакупљање и изношење оружја и муниције преостале после експлозије немачких магацина 5. јуна, од које је тешко страдала варош.¹⁷ Срески комитет за Посавину задужио је за сакупљање оружја секретаре партијских ћелија а у Обреновцу и све чланове Партије. Нарочито је у томе имала успеха партијска ћелија у Забрежју, у којој је секретар био Иван Богдановић Вањка. Он је са групом чланова КПЈ, вадећи из потопљених бродова на Сави опрему и оружје, једном приликом извукао и два пушкомитраљеза. Почетком јуна у Обреновцу је радио и болнички клас који је похађало 12 омладинки.

При пожаревачком Окружном комитету војну комисију су сачињавали Божидар Димитријевић Козица, Солмон Анаф и Аврам Трифуновић. Поред сакупљања оружја и муниције по пољима, организоване су групе чла-

¹⁶ Често је у једном селу било и више мањих склоништа а само у једном од већих налазило се 28 пушака, 2 пушкомитраљеза, 10.000 метака (4 сандука), 5 противтенковских нагазних мина, 1 револвер и неколико бомби.

¹⁷ Сакупљено оружје и експлозив је на локомотиви свакодневно износио из круга који су чували немачки војници машиновођа Мата Комненовић.

нова КПЈ и скојеваца које су извучиле екразит из немачких магацина. На терену Звижда Вељко Дугошевић је, пошто се као интендантски официр вратио из рата са већом количином новца, организовао куповину оружја. Цена једне пушке достизала је до 5.000 динара. Један део овако прибављеног оружја Дугошевић је, са тадашним свештеником у селу Турији Томом Ракчевићем, сместио у склониште које су њих двојица изградили под патосом сеоске цркве. Омладинске борбене групе из Пожаревца су у то време свакодневно вежбале на брду Чачалици, а организован је и санитетски курс за омладинке. Поред војног комитета, у граду је формиран и одбор који је радио на прикупљању помоћи за предстојећу оружану борбу. Овај одбор сачињавали су Мирко Стојадиновћ, Влада Миленковић Ганди, Света Ивановић и Слободанка Стефановић. Касније, када су почеле оружане акције, овај одбор је реорганизован у Националноослободилачки комитет и попуњен новим члановима.

У другој половини јуна, партијске ћелије и руководства у Поморављу обишао је Петар Стамболић. Он је на састанима објашњавао да се Партија налази пред почетком оружаних акција, износио је тешкоће које предстоје и тражио од комуниста који на то нису спремни да напусте партијске организације. Припреме за оружану борбу су већ биле одмакле нарочито у срезима доњег Поморавља. Бројна склоништа оружја и муниције налазила су се по селима великоорашког среза.

У Смедеревској Паланци је радио болнички курс, а борбене групе састављене од чланова Партије, скојеваца и симпатизера обучавале су се у руковању оружјем. У то време, при окружном комитету у Јагодини формирана је војна комисија, којом је руководио учитељ Лабуд Ђукић, иначе резервни официр и симпатизер КПЈ. Крајем јуна војна комисија је образована и у Смедеревској Паланци.

Припремањем народног устанка нису се бавиле само војне комисије, одбори, поједини чланови комитета **III** партијских ћелија. У периоду април—јуни то је био најважнији задатак за целокупну партијску организацију. Пред сваког члана Партије, кандидата, скојевца и симпатизера постављало се не само да себе наоружа него да, где год је то могуће, пронађе, набави и преда ономе ко је одговоран за војна питања што више муниције, опреме и оружја. У томе су свуда предњачили омладинци и скојевци. Они су формирали групе које су претресале сваки кут по селима, залазили у мочваре, ронили у реке и сакупљали сваку пушку и сваки метак који се могао наћи. Многи симпатизери по селима и сами су предавали члановима Партије сав „вишак“ скривеног оружја, задржавајући за себе неку пушку и

нешто муниције. Поред војних вежби и обуке у руковању оружјем, борбене групе и партијске и скојевске организације организују у другој половини јуна ту и тамо прве мање акције, првенствено растурање по градовима и селима летака у којима је Партија позивала народ да се припреми за борбу. Омладинци нису могли да одоле и да не изведу увек по неки подвиг прилепљујући летке на петоколонашке установе. Крагујевачки скојевци су више пута окретањем табли на путоказима доводили у забуну немачке јединице које су ишле ка фронтovima, а смедеревска група илегалаца са Месним комитетом неколико пута је улазила у град и покушавала да организује атентат на фашистичког вођу Димитрија ЈБотића.

Партијске организације су у овом периоду развиле и обимну пропагандну делатност ради објашњавања узрока априлског пораза и припремања народа за борбу. По градовима и селима одржавани су илегални састанци и конференције које су биле добро посећене. Срески комитет за Посавину одржао је овакве конференције у другој половини јуна по свим местима доње Посавине. Најуапешније су биле у Обреновцу и Забрежју, где је било више од 50, и у Стублинама, где је било преко 80 присутних.

Конференцијама са нарадом, састанцима, растурањем летака и другим начинима пропаганде, партијска руководства су вршила политичку прицему за предстојећу оружану борбу против окупатора.

ФОРМИРАЊЕ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА

Припреме Немачке за напад на Совјетски Савез биле су у јуну видљиве и на овом окупираном простору. Дуге композиције транспортних возова пребацивале су немачке војнике, топове, тенкове и камионе. Регуларне јединице немачке армије смениле су сталне окупационе трупе. У Тополу је стигао штаб 714. немачке окупационе дивизије, која је своје пукове распоредила као гарнизонске посаде на простору централне Србије. Немачки војни заповедник издао је „Обзнану“ о проширењу немачког казненог правосуђа на српску територију. Комесарска управа за Србију настојала је да ојача квинслишки апарат, општинске управе, начелства и полицију, како би немачка команда могла да издвоји што више трупа за Источни фронт. Уз помоћ окупатора, жандармерија је у Београду и по унутрашњости правила списокове припремајући хапшење напредних људи и комуниста. Партијска руководства су пренела директиву ЦК КПЈ да сви чланови Партије буду на опрезу, а компромитовани да се повуку у илегалност. Несигурност се укла-

чила и у села до тада далеко од окупаторског режима. Тамо су допирали гласови да окупатор припрема хапшење свих мушкараца, нарочито омладине. Са пољских радова људи нису одлазили кућама. Читава села су се ноћу окупљала по оближњим јаругама и шумама. Они који су позивани на кулук код Немаца нису били сигурни да ће се вратити. Богатији су плаћали замене, а ко је могао, избегавао је на све начине одлазак у градове. Сеоке општинске управе, саопштавале су тих дана на зборовима наредбе о разрезу реквизиције за немачку војску и о увођењу књиге вршаја за евидентирање и реквизицију жита.

Ове је то допринело да су пароле КПЈ о борби против окупатора постајале свакодневно ближе народним масама. Али ма колико било незадовољство маса и њихова спремност да подрже ту борбу, оне још увек нису веровале да окупатора могу тући властитим снагама. Ту веру у сопствене снаге могла им је пружити само непосредна револуционарна борба. Због тога је ЦК КПЈ и донео одлуку о стварању првих партизанских одреда баш у оним крајевима где је било најбројније радништво и где су биле најјаче партијске организације. Припреме на терену у том погледу представљале су из дана у дан све реалнију опасност за окупатора. На састанцима партијских организација говорило се у то време о првим борцима који би пошли у партизанске јединице и о њиховим првим акцијама.

Масовна хапшења која је требало да обезглаве и онемогуће народни устанак окупатор је предвиђао за 22. јуни. Тог дана шеф немачког управног округа у Србији др Турнер упутио је Комесару Унутрашњих послова Аћимовићу наређење да према ранијем договору отпочне хапшење комуниста и учесника у шпанском грађанском рату.

„На основу последњих ратних догађаја“, — пише у тој наредби — „молим да се одмах изврше, према ранијем споразуму са Вама, хапшења ових водећих комуниста и да се нареди шефу полиције у Београду да још ноћас изврши хапшење, њему познатих комуниста. Ове особе треба затворити на Ади Цитанлији. Доцније, треба како осве, тако и остале у земљи ухапшене злочиначке елементе и комунисте спровести у концентрациони логор, који ви према наређењу, има да организујете. Истовремено, постарајте се да се још у току ове ноћи похапсе сви борци црвене Шпаније. Сем тога, молим да се шефу полиције одмах нареди ово: 1. Полиција има да уведе пооштрена уличну службу, као што је раније наређено, има се одмах организовати и ноћна полициска служба. 2. Шеф полиције треба да изда потребна упутства

за нарочито чување јавних зграда, мостова и осталих важних постројења.

Ради лакшег извршавања ових задатака постараћу се да из ратног плена, одмах ставим на расположење српској полицији потребно оружје. Истовремено о овим мерама биће обавештене и немачке трупе, с молбом да у случају потребе, помогну око извршења задатака полиције.

На крају желим да Вам скренем пажњу на вароши: Ниш, Крагујевац ..."

Спроводећи ову наредбу, Аћимовићев Комесаријат унутрашњих послова је у Крагујевац и Јагодину упутио опецијалне полицијске изасланике. Отпочела су хапњења и претреси. Ноћне немачке патроле по градовима, ојачане полицијским агентима, пуцале су на свако и најмање сумњиво лице које би се нашло на улици после полицијског часа. Око железница су, поред немачких и жандармеријских патрола, постављене и сеоске ненаоружане страже. Под претњом смртне казне, оне су биле дужне да ударањем у гвоздене полуге обавепггавају најближе војне посаде о приближавању сумњивих и непознатих лица.

Па ипак, све то није имало већег утицаја на почетак оружане борбе. У акцији хапшења, непријатељу је пао у руке релативно мали број чланова Партије и симпатизера. Крагујевачки окружни комитет је благовремено дошао до полицијских спискова и на време обавестио комунисте и симпатизере да се уклоне испред немачких патрола које су водили полицијски агенти.¹⁸ Смедеревски месни комитет, са најпознатијим члановима Партије, повукао се у илегалност још пре ове акције окупатора, а комунисти из Смедеревске Паланке оружјем су спречили жандарме приликом покушаја да ухапсе неке симпатизере у Азањи. Чланови КПЈ и симпатизери који су том приликом, по одлуци Партије, пошли у илегалност, постали су први борци партизанских одреда.

Нападом на Совјетски Савез 22. јуна и ангажовањем немачких трупа на Источном фронту, наступили су, поред унутрашњих, и повољни ополнополитички услови за започињање и успешно вођење народноослободилачког рата. Са састанка који је одржан истог дана, ЦК КПЈ је позвао све југословенске народе да пођу у оружану борбу против окупатора. Проглас ЦК је комунистима стављао у задатак да „организују радне масе" и поведу их „у борбу против tlačитеља", дајући тиме пример другима и извршавајући

¹⁸ По налогу ОК, дупликат спискова прибавио је члан КПЈ Жива Ђорђевић.

„своју дужност авангарде радничке класе“. На територијама Посавине, Космаја и Шумадије, које су, ослањајући се на западну Србију, требало да постану средиште оружаног устанка у овим крајевима, упућени су руководиоци са ратним искуством из борби у Шпанији Коча Поповић и Милан Благојевић.¹⁹

Партијске организације на терену почеле су тих дана да формирају прве оружане јединице и штабове. Крагујевачки окружни комитет донео је одлуку о формирању оружаних десетина у граду. Образован је Месни војни комитет, којим је руководио секретар МК КПЈ за Крагујевац Тоза Драговић. Сваки члан Партије добио је задатак да од симпатизера, радника и омладинаца образује десетину и у њој одреди за руководиоца лице које има највише војничког знања.²⁰ Овакве десетине формиране су и по околним селима, Брзану, Белошевцу, Грошници и Доброводици. Окружни комитет Београда је, преко среских комитета за Космај и Посавину, крајем јуна припремио саветовање партијских активиста ради формирања Космајско-посавског одреда, а Смедеревски месни комитет је окупљао борце за формирање Грочанскоподоунавског партизанског одреда. Двадесет петог јуна, паланачки меони комитет је образовао војну комисију на челу са Иваном Мукером, која је вршила непосредне припреме за формирање чета Другог шумадијског одреда. Ноћу између 25. и 26. јуна, у селу Бањанима код Уба, окупило се 20 бораца и формирана је Тамнавска партизанска чета.²¹ Окружно повереништво КПЈ за Анрађеловац одржало је састанак у Копљарима, где је донета одлука о формирању одреда. Овом састанку је присуствовао и Милан Благојевић као будући командант Првог шумадијског одреда. За заменика команданта одређен је том приликом један од најпопуларнијих комуниста у том крају Милан Илић Чича, земљорадник из села Трешњице. За политичког комесара одређен је Милутин Тодоровић, професор из Крагујевца,²² а за заменика политичког комесара Душан Петровић Шане. Пошто је на овој територији радништво било малобројно, договорено је да се од крагујевачке и београдске партијске организације, преко

¹⁹ Сећања учесника НО рата — Мемоари Ј. Б. Тита.

²⁰ Руководилац једне од ових десетина био је поручник бивше југословенске војске Мама Станојловић, који није био члан КПЈ. Половином јула, у ове десетине су укључена још два официра бивше југословенске војске, Драган Симић и Драган Николић.

²¹ Тамнавска чета је првих дана припадала Ваљевском партизанском одреду.

²² Тодоровић је, међутим, касније постављен за команданта Космајског одреда (после реорганизације Космајскопосавског одреда), а за комесара Првог шумадијског послат је Недељко Жакула Милан, правник из Хрватске (Лика).

Покрајинског комитета, затражи једна група радника која би постала језгро будућег одреда.

Убрзо су формирању партизанских јединица приступила и сва остала партијска руководства у централној Србији. Већ првих дана јула, сви партијски комитети су у том смислу примили кратко писмо ПК КПЈ за Србију:

„Отечествени рат који води совјетоки народ против издајничког напада са стране Хитлера" — стајало је у њему — „јесте циновска борба на живот и смрт, од чијег резултата не зависи само судбина СССР-а, већ и слобода наших народа. Куцнуо је час кад су комунисти дужни да поведу народ у отворену борбу против окупатора. Не губећи ни једне минуте организујте партизанске одреде и распирујте у непријатељском залеђу партизанске борбе. Потпаљујте ратне фабрике, склоништа, спремишта горива (нафте, бензина итд.), уништавајте аеродроме, рушите железнице, телефонску и телеграфску мрежу. Не допуштајте превоз трупа и муниције (ратног материјала уопште). Организујте сељаштво за скривање жита и за еклањање стоке у шуме — ове у шуме. Неопходно је потребно помоћу свих средстава терорисати непријатеља, тако да се осети као да се налази у опседнутој тврђави. Потврдите пријем ових директива и пошаљите извештај о спровођењу истих, тј. шта сте до сада учинили конкретно. — О свакој акцији тачан извештај. Прочитати на седницама руководства и одмах уништити."

(Писмо ПК КПЈ за Србију од 1. јула 1941 — Институт за историју радничког покрета Србије ин. бр. ПКС — 2)

Тако је почело формирање партизанских јединица у другим окрузима и срезовима — око Смедерева, Пожаревца, Јагодине, Параћина и Ћуприје.

Први партизански одреди у централној Србији формиран су у западним крајевима на простору Тамнаве, Посавине, Космаја, Шумадије и доњег Поморавља. Већ крајем јуна и првих дана јула, скупљали су се борци које су упутиле партијске организације и руководства, формирале су се војне јединице, команде и започеле оружане акције. Језгро ових одреда, поред комуниста са терена, сачињавали су радници и комунисти из околних градова, Београда, Кра-

гујевца, Смедеревске Паланке и Смедерева, а како се борба разгарала, њима су се све чешће прикључивали нови борци из околних села.

Ноћу између 1. и 2. јула одржано је на Космају саветовање партијских активиста и чланова среских комитета Посавине и Космаја. Присутно је било око 40 чланова Партије, од којих су многи већ дошли са оружјем. У име Окружног комитета на састанак је дошао Бора Марковић, а у име Главног штаба НОПО Србије Филип Кљајић Фића. Те ноћи је одлучено да се формира Космајскопосавски партизански одред, у чији су састав ушле две космајске и две посавске партизанске чете. За команданта одреда одређен је Коча Поповић, за политичког комесара Бора Марковић, радник из Београда и секретар ОК Београда, а за заменика команданта Раде Јовановић, земљорадник из Парцана, секретар СК Космаја. Том приликом формиране су и све четири чете и одређене команде,²³ територија на којој ће дејствовати и најважнији задаци. Ове прве чете имале су 7 до 10 бораца и требало је да се бројно повећају кроз акције и борбе.

После формирања одреда, чете су почеле са акцијама — зборовима по селима, спаљивањем општинских архива и сечењем телефонских линија. Једанаестог јула космајске чете су извршиле неуспело минирање железничког вијадукта код Раље, а тих дана еу имале и један од првих оружаных сукоба прилшом разоружавања жандармеријске станице у селу Рогачи.

Посавске чете су после низа зборова и мањих акција 11. јула прекинуле телефонеко-телеграфске линије између железничких станица Стублине и Бргуле. Сутрадан су такође прекинуте све телеграфско-телефонске везе између Жаркова и Чукарице. Ноћу између 11. и 12. јула Посавци су напали и разоружали жандармеријску станицу у Скели, а сутрадан су минирали мостове на прузи и друму између

²³ У команде чета постављени су: У 1. космајској за командира Ооломон Анаф Жика, студент медицине из Пожаревца, за политкома Дража Марковић, студент медицине из Поповића, за заменика командира Љубомир Ивковић Шуца, обућарски радник из Дучине; у 2. космајској за командира Чедомир Ранковић, учитељ из Поповића, за политкома Брана Аксентијевић, учитељ из Рогаче, за заменика командрфа Милорад Марковић; у 1. посавској за командира Раденко Ранковић, земљорадник из Стублина, за политкома Драган Марковић, студент филозофије из Обреновца, за заменика командира Срба Јосиповић, земљорадник из Стублина; у 2. посавској за командира Срећко Петровић, земљорадник из Дражевца, за политкома Раде Тадић, трговачки помоћник из Обреновца, за заменика командира Миле Манић Албанта, ковачки радник из Обреновца.

Београда и Обреновца, због чега је два дана био обустављен целокупан саобраћај у том правцу.

После првих акција половином јула, Космајско-посавски одред нарастао је на преко стотину партизана. Прва космајска чета је имала 12, а Друга 25 бораца, наоружаних са 5 пушкомитраљеза. Највећа је у одреду била Прва посавска чета, која је имала 50 бораца а од наоружања и један тешки митраљез. Око Космаја су у то време формиране и две нове партизанске јединице. Двадесетог јула у село Малу Врбицу стигло је 12 радника из Београда, са којима су била два капетана бивше југословенске војске.²⁴ Од њих је у истом селу 24. јула формирана Младеновачка партизанска чета, у којој је за командира постављен бивши капетан Милан Милосављевић Жућа.

Партизанска јединица од 16 бораца коју је формирао Месни комитет за Смедерево после неуспелих атентата на ЈБотића провела је скоро читавих месец дана у селима око Мораве без неких значајних акција. Половином јула она је пребачена на границу грочанског и младеновачког среза, где су, поред партијске ћелије у Малом Пожаревцу, постојала јака партијска упоришта у Умчарима, Шепшину и Дражњу. За командира ове јединице, која је тада носила назив Грочанскоподоунавски партизански одред, одређен је Јован Крајишник а за политкома Јосип Ивановић Јоца, обоје радници из Смедерева. Логорујући прво код шепшинских Виторовића колиба, а затим у дражањаким Милићевића колибама на Петроњаку, партизани су отпочели мање акције, као што су зборови по селима, атентати на неке истакнуте петоколоне, штампање и растурање летака са позивима у борбу²⁵ и диверзије на прузи код Умчара и Мале Иванче. Доласком нових бораца из околине Смедерева и Београда, ова партизанска јединица је већ првих дана августа имала 32 борца, од којих су 30 били чланови КПЈ и СКОЈ-а. Од наоружања, поред пушака, чета је имала и 4 пушкомитраљеза.

У другој половини јула чланови Главног штаба Родољуб Чолаковић и Филип Кљајић обишли су чете Космајскопосавског одреда, којом су приликом оне положили партизанску заклетву.

Већ прве акције у јулу показале су да се Космајскопосавски одред „формирао у два потпуно одвојена дела“, што су наметале теренске прилике. Са нарастањем чета и формирањем нових партизанских јединица, а и ради „појачања одредске бојне способности и повезаности у акцији“,

²⁴ Милан Милосављевић Жућа и Бошко Марковић.

²⁵ Леци који су штампани у логору и растурани по селима носили су потпис Штаб Грочанскоподоунавског партизанског одреда.

Главни штаб НОПО Србије је крајем јула донео одлуку да се ова два дела осамостале у два одвојена одреда који ће сачињавати партизански „појас око Београда“²⁶.

Реорганизацијом одреда формирани су Космајски и Посавски партизански одред, којима је прикључена и Тамнавска чета Ваљевског партизанског одреда. У састав Космајског одреда ушла су 1. и 2. космајска, Младеновачка и Грочанскопонунавска чета, у коју је реорганизован Грочанскопонунавски одред.²⁷ За команданта одреда одређен је том приликом Милутин ТоДоровић, професор, тадањи члан ОП КПЈ за Аранђеловац, а за његовог заменика Раде Јовановић. Политички комесар одреда био је Јован Јерковић Јоца, радник из Београда а заменик политкома Дража Марковић. Начелник штаба био је мајор бивше југословенске војске Бранко Пољанац а начелник санитета др Дејан Поповић.²⁸ Извршене су такође и попуне и промене у командама чета.

Посавски одред сачињавале су 1. и 2. посавска и тамнавска партизанска чета. Командант одреда био је Коча Поповић, заменик команданта Срба Јосиповић а политички комесар Бора Марковић. Крајем јула и посавске чете су положили заклетву. Прва посавска чета, која је после реорганизације имала 43 борца, дејствовала је у обреновачком срезу. Друга у околини Умке а Тамнавска у тамнавском срезу. Приликом полагања заклетве, 26. јула у Бањанима, ова чета је бројала 60 бораца.²⁹ Још пре уласка у састав Посавског одреда, Тамнавци су извршили низ успешних акција, као што је разоружање жандармеријске станице у Бањанима 12. јула, напад и разоружање жандарма у селу Радљеву 13. јула, спаљивање општинских архива у Бањанима и по другим селима тамнавског среза.

Последња акција Космајскопосавског одреда у време ове реорганизације био је, 24. јула, заједнички напад космајских и посавских партизаноких чета на велике железничке вијадукте код Раље и Белог Потока. Пругом Београд — Ниш и помоћним правцем Београд — Мала Крсна — Велика Плана свакодневно су, првих месеци рата на Источном фронту, пролазили транспорти немачких трупа које су вршиле прегруписавање. Због тога су ове железничке пруге, а

²⁶ Према плану ГШ НОПО Србије, од 2. августа 1941. године, упућеног ЦК КПЈ — Оригинал у Институту за изучавање радничког покрета, Ин. бр. 21897.

²⁷ За командира чете приликом реорганизације постављен је потпоручник бивше југословенске војске Бора Животић Жабац.

²⁸ Зборник докумената НОР Т1 К2, док. бр. 13.

²⁹ Командир чете је био Добросав Симић, његов заменик Рајко Михајловић, земљорадник из Бањана, а политички комесар Андрија Мазинанин, радник из Уба.

нарочито поменуте вијадукте и тунеле, поред сеоских стража, непрекидно обилазиле патроле из Раље и Белог Потока. Појавивши се изненада ноћу, партизани су извршили обе акције без икаквих губитака. Раљски вијадукт је том приликом теже оштећен, а белопоточки тако темељно разрушен да Немци нису ни покушали оправку него су почели поред њега изградњу великог наоипа преко долине на којој је био подигнут. Поред тога што је тиме саобраћај на железничким пругама према југу првкинут, ове акције су имале велики одјек у целом крају, доприносећи јачању покрета и брзом увећању партизанских чета.

Трећег јула, у Смедеревској Паланци одржан је састанак партијских активиста из града и околних ерезава којем је присуствовао у име ПК КПЈ за Орбију Петар Стамболић а у име Главног штаба НОПО Србије Бранко Крмановић. На састанку је формиран Штаб Другог шумадијског партизанског одреда, у који је за команданта одређен Богосав Марковић, земљорадник из Поповића, за његовог заменика Андра Ђорђевић, општински чиновник из Скопља, за политичког комесара Танасије Младеновић, адвокатски приправник из Сараораца, а за заменика политичког комесара и партијског руководиоца у одреду Драгослав Ђорђевић Гоша, радник из Смедеревске Паланке. Одлучено је да се у јасеничком, великоорашком и лепеничком срезу формира по једна чета која ће бити у саставу одреда и да добију имена према називу среских места — Паланачка, Орашка и Рачанска. На састанку су изнети и неки предлози о командама чета, али је одлука препуштена партијским организацијама, којима је стављено у задатак да изврше све припреме и 6. јула изађу са оружјем ради формирања одреда. Чланови штаба одрвда и ОК КПЈ за Поморавље обишли су партијске организације у великоорашком и лепеничком арезу и на тим састанцима одредили борце и команде појединих чета.³⁰

³⁰ У команде чета одређени су: у Паланачкој чети за командира Драгиша Шулејић, члан Главног одбора Народне сељачке странке из Азање, за заменика командира Мика Голубовић, кројачки радник из Смедеревске Паланке, за политичког комесара Драгослав Ђорђевић Гоша; у орашкој чети за командира Михајло Цветковић, земљорадник из Новог Села, за заменика командира Љупче Мишковић, бивши официр, за политичког комесара Радоје Бојић земљорадник из Марковца; у рачанској чети за командира Мартин Остојић службеник из Раче, за заменика командира Петар Живић, студент из Поповића, за политичког комесара Бранко Радосављевић Ђата, службеник из Адровца. За партијски рад на терену издвојени су: Вита Цветковић, Раде Марковић и Живомир Стојковић.

Прва група бораца Палананке чете, коју је упутио Месни хомитет, изахла је из града 4. јула а друга одмах сутрадан. Обе групе су се састале у Азањокој Алији, где је 5. јула формирана Паланачка чета од 24 борца. Истог дана први партизани Орашке чете из Ракинца, Новог Села, Милошевца, Марковца и Сараораца -сакупили су се у Марковачкој Алији. Састанак целог одреда одржан је увече 7. јула у Марковачкој Алији. Паланачка чета је тога дана бројала 58, Орашка 18 а Рачанака 15 бораца. Ту у шуми уређен је логор, направљене су колибе, иакопани ровови. По четама је извршена „колективизација“ новца, дувана и других ствари, пописане су књиге, одређени библиотекари и снабдевачи. Чете су подељене у водове и извршена је подела оружја. Одред је тада имао 70 пушака, 3 пушкомитраљеа, 12 нагазних мина и већу количину бомби и муниције. За време боравка у локтору, по четама су формиране партијске и скојевске организације.³¹ Највећа је била лартијска ђелијска Паланачке чете, у којој је било 18 чланова КПЈ и неколико кандидата.

Штаб Другог шумадијског одреда, за време задржавања у Марковачкој Алији, издао је и први летак у коме се обрати народу тог краја позивајући га да помотне борбу против окупатора „и оних српских изрода који се отворено ставише у службу фашистичке банде.“

Летак је умножен на шапилографу у 120 примерака и растурен по селима заједно са говором Молотова, који је саслушан преко радија и умножен.

Пре него што су чете из лошра кренуле свака на свој терен да прикупљају нове борце и оружје, штаб одреда је одлучио да са целим одредом нападне Рачу Крагујевачку, среско место у Лепеници. За разлику од ранијих мањих сукоба појединаца и група са жандармима и петоколонашима пре и у току формирања чета, напад на Рачу био је прва озбиљнија војничка акција која је требало да послужи четама за стицање искуства. Поред тога, напад је требало да допринесе бржем покретању народа на борбу а и да се заплени нешто оружја. Ноћу између 11. и 12. јула све три чете ушле су у град. Жандарми нису пружили отпор и партизани су спалили архиву среског начелства, запленили нешто оружја и једна кола са шећером и дуваном. Пошто је истакао наредбу којом се среском начелству забрањује рад за окупатора, одред је напустио Рачу. Немачке јединице су тек сутрадан упале у град пуцајући на све стране ради застрашивања.

³¹ Секретар партијске ђелије у Паланачкој чети био је Мика Голубовић, у Орашкој Живојин Шулејић а у Рачанској Бранко Радосављевић Ђата, секретари актива СКОЈ-а били су у Орашкој чети Милутин Цветковић а у Рачанској Антоније Исаковић Луле.

О нападу на Рачу брзо се рашчуло по целом крају. Народ је у одушевљењу причао више о ономе што је желео него што је видео. Мале партизанске чете у тим причама биле су „велика војска као на гори лист“, и из околних села у партизанске логоре свакодневно су почели да пристижу нови борци.

После напада на Рачу, чете су пошле свака у свој срез. Веза између њих се одржавала преко села Бошњана. Ту крај једне штале, испод камена, курири су остављали пошту и узимали пиома за своју чету.

Рачанска чета је 12. јула спалила општинску архиву и одржала збор у селу Баничини. Тога дана она је већ имала око 30 бораца. Сутрадан, док су се партизани одмарали у Мраморку, наишли су немачки војници и у краћем сукобу лакше ранили команданта одреда.

Спаљујући општинске архиве по селима, паланачка чета се пребацила и улогорила код манастира Копорина, где су одржани састанци четне партијске и скојевске организације, којима су присуствовали у име Окружног комитета за Поморавље Петар Велебит и Живота Станисављевић. Дискутовало се о недовољно коришћеним могућностима за омасовљење чете. Сутрадан је, ради мобилизације за одред, Живота Станисављевић одржао збор код Попове чесме у Смедеревској Паланци. Присутно је било око две стотине људи и жена. Тек што је збор био завршен, наишли су жандарми и Немци. Мало је недостајало да буду похватане и омладинке на санитетском курсу.

Расположење народа у граду и по селима било је тих дана такво да су чланови Партије заборављали на опрезност. Велики број грађана у Паланци и по селима знао је за кретање партизана, за групе омладинаца које су одлазиле или су се спремале да пођу у одред. Диференцијација на патриоте и оне који су из различитих разлога прилазили окупатору била је у зачетку. Преговарало се са жандармима да престану да служе окупатору. После формирања одреда, Вита Цветковић је пошао у марковачку жандармеријеку станицу да то саопшти командиру и да га у име Партије позове са људством у партизане. Командир је обећао да ће, иако их је некада хапсио, бити „на страни српске војске која се бори против Немаца па макар је водили комунисти“. Одмах је ослободио и омладинце које су приликом поласка у партизане похватили неки имућнији сељаци и петоколонашки расположени бивши официри. Тако се дешавало да су за партизанске чете лако сазнавали и разни петоколонаши. Док се Паланачка чета налазила код Копорина, у логор су дошли полицијски писарикомандир жандармеријске станице из Смедеревске Паланке да их позову да се разиђу кућама. Гоша Ђорђевић није дозволио озлојеђеним борцима да им

суде као сарадницима окупатора, но већ сутрадан, пошто је чета напустила логор, Немци су топовима тукли шуму око Копорина. У таквој атмосфери започела је немачка блокада Смедеревске Паланке и Лепенице. Пошто је минирала мост код Мраморка, Паланачка чета је кренула према Вишевцу, не слутећи да тиме улази у обруч којим су Немци припремили опкољавање и уништење одреда.

После састанка Окружног повереништва КПЈ за Аранђеловац, одржаног крајем јуна у Копљарима, чланови повереништва и игаба одреда обишли су све партијске организације на терену. На састанцима су доношене одлуке о одласку чланова Партије, скојеваца и симпатизера у одред. Одређена су зборна места одакле ће групе придошлих бораца бити пребациване у шуму Орловац код Горње Трешњице. Тих дана је стигла група крагујевачких радника комуниста³² и једна група београђана³³ са Недељком Жакулом, кога је ПК КПЈ за Србију упутио за политичког комесара одреда. У логору је организована војна обука а у слободном времену одржавани су политички часови.

Почетком јула 1941. године седиште Главног штаба НОПО за Србију било је у Аранђеловцу. О раду на формирању одреда у централној и западној Србији чланови штаба су редовно обавештавани преко курира, који су долазили у Аранђеловац на одређено место и са одређеном јавком. Четрнаестог јула одржан је у Аранђеловцу састанак Главног штаба НОПО Србије, на којем су разматрани задаци у вези са учвршћењем постојећих и формирањем нових партизанских јединица. После састанка, чланови Главног штаба кренули су у обилазак одреда. Преко Окружног повереништва за Аранђеловац, у Први шумадијски одред дошли су Родољуб Чолаковић и Сретен Жујовић. На састанку штаба одреда указано је на потребу да се одмах приегупи акцијама и критиковано као „левичарење“ што су неки радници ставили на капе петокраке са српом и чекићем. Шеснаестог јула пред члановима Главног штаба чете су положили партизанску заклетву, коју је ту у логору написао Родољуб Чолаковић.³⁴ Уочи полагања заклетве штаб одреда је позвао да напусте одред они који нису

³² У овој групи били су: Данило Станковић, Благојче Филиповић, Никола Николић звани Грк, Трифун Петровић, Божа Антомијевић, Мирослав Ђурђевић Зека, „Црногорац“, Радомир Ивановић, Божа Кузмановић, Милисав, Шнероон Јосип, Деоа Митровић и друш.

³³ Из Београда су у овој групи били: Ђорђе Нешић, Бранко Параћ Реља, Милан Чортан, Зора Јовановић, Бора Нешковић, Исак Леви, Бата Нафтали, Милутин Алтарац, Лала Берберски, Лаза Буђошки, „Роберт“ итд.

³⁴ Р. Чолаковић: Записи, I књига, стр. 31–32.

спремни да поштују начела партизанске борбе, јер ће се после тога свака самовоља кажњавати као дезертерство. Сутрадан по полагању заклетве, ка партизанском логору у Горњој Трешњевици кренули су жандарми из Доње Шаторње. После краћег сукоба, два жандарма су заробљена а остали су се разбегли. Истога дана, после борбе са жандармима, четама³⁵ су одређени задаци и реони дејствовања. Прва и трећа чета упућене су на територију Аранђеловца а друга и четврта у реон Тополе.

У реорганизованом штабу одреда били су: командант Милан Благојевић, политички комесар Недељко Жакула, заменик команданта Милан Илић Чича, заменик политкома Душан Петровић Шане, начелник штаба одреда Предраг Димовић,³⁶ активни пешадијски капетан, и одредски лекар др Херберт Краус. Штаб одреда се такође поделио. па су командант и заменик политичког комесара пошли са Другом и Четвртом, а заменик команданта и политички комесар са Првом и Трећом четом. Као пунктови за одржавање везе одређена су села Брезовац и Винча.³⁷ Рањенике је требало упућивати у Трешњевицу, одакле су касније пребацивани у Вукосавце, где је организована одредска болница.³⁸

Сутрадан после борбе са жандармима Трешњевицу су блокирале немачке јединице. Партизани су већ били напустили логор и немачка блокада се завршила безуспешно.

Одлазећи на терен из Трешњевице, партизанске чете су у другој половини јула отпочеле акције. Приликом одређивања правца кретања, штаб одреда је наредио четама да праве заседе на путевима, да разоружавају жандармеријске станице, да руше пруге и телеграфско-телефонске линије а узгред пале општинске архиве и забрањују рад општинским властима. Ноћу између 19. и 20 јула, друга чета је пресекла телефонске линије између Шаторње и Рудника, а четврта између Шаторње и Тополе. Сутрадан су прва и трећа чета пресекле телефонске везе између Тополе и Аранђеловца, а друга чета између Шаторње и Страгара. После мањих сукоба које је Трећа чета имала 21. јула са

³⁵ У њомане чета ушли су: у 1. чети за командира Воја Станојловић, а после његове погибије Драгослав Мартиновић Миша, за политичког комесара Ото „Јеврејин“; у 2. чети за командира Панта Станковић, за политичког комесара Живко Томић; у 3. чети за командира Раде Маричић а за политичког комесара Трифун Петровић; у 4. чети за командира Благоје Филиповић, радник, за политичког комесара Никола Николић, а касније Данило Станковић.

³⁶ Димовић је убрзо смењен.

³⁷ Веза у Брезовцу је био засеок Вујановић, у Винчи кућа Марка Станковића.

³⁸ Ова прва одредска болница била је у кући Богосава Мијаиловића.

жандармима из Шаторње код Брезовца и 22. јула са жандармима из Страгара код Блазнаве, партизани су, подељени у мање групе, почели да спаљују књиге за контролу вршаја. Ова акција је трајала од 21. до 26. јула и у том времену су спаљене контролне књиге на целој територији одреда. Четама је затим стављено у задатак да почну спаљивање општинских архива и разоружавање жандармеријских станица како би дошле до оружја. У то време са жандармима се још преговарало, разоружавани су и пуштани уз претњу да не смеју даље служити окупатору. Заробљене жандарме у Трешњевици и двојицу заробљених код Брезовца и Блазнаве партизани су такође разоружали и пустили.

Друга чета је 27. јула спалила општинску архиву у Горњој Шаторњи и одржала збор. Жандарми нису излазили из станице а партизани их нису нападали. Сутрадан су Прва и Трећа чета извршиле напад на жандармеријску станицу у Даросави. Жандарми су се предали, и пошто су им одузели униформе и оружје, партизани су их пустили. Истога дана прекинуте су телефонске везе између Буковика и Аранђеловца. Друга и Четврта чета су 29. јула извршиле напад на жандармеријску станицу у Наталинцима и разоружале жандарме а истог дана спаљена је и општинска архива у Орашцу. Увече 30. јула ове чете су пошле у напад на жандармеријску станицу у Шаторњи. Жандарми су неочекивано пружили јак отпор и партизани су се морали повући. Друга чета је још једном 1. августа обновила напад на жандарме у Шаторњи, пошто је претходно пресекла телефонске линије око варошице, али ни овај напад није успео, због чега је смењен командир чете.³⁹ Трећа чета је 31. јула пресекла телефонско-телеграфске линије између Аранђеловца и Младеновца и извршила напад на жандармеријску станицу у Белосавцима. Борба је трајала два сата. Партизани су успели да продру у станицу и да је деболирају.

Овим акцијама Први шумадијски партизански одред започео је чишћење своје територије од непријатељских поседа ван градова и укидање петоколонијалне власти по селима. У то време партизанске чете су већ бројале по тридесетак бораца, па је по наређењу штаба одреда извршена подела на водове.

Прве оружане акције у Крагујевцу започеле су војне десетине које је у јуну формирао Крагујевачки окружни комитет КПЈ. Већ у првој иоловини јула у граду је посто-

*" За командира је постављен Лаза Буђошки Лала.

јало преко тридесет десетина, од којих је 5 било у Војно-техничком заводу, 4 у палилулском и по једна у сушичком и варошком кварту. Остале дестине су углавном биле састављене од омладинаца и у свима је било укупно око три стотине чланова. По наређењу Градског војног комитета, све десетине су положили партизанску заклетву и почеле да изводе поједине акције, настављајући истовремено војне вежбе и сакупљање оружја. У другој половини јула десетине су често палиле окупационе новине по улицама, а једна од највећих оваквих акција изведена је крајем месеца када су у Крагујевцу спаљени сви примерци „Новог времена”.⁴⁰ Седамнаестог јула скојевске десетине су окренуле путоказе у граду, тако да је сутрадан конвој немачких јединица отишао према Краљеву уместо према Београду, а своју највећу акцију извели су 1. августа спаљујући крај немачког стражара велику пропагандну карту Источног фронта.⁴¹ Да би сузбили приметно антифашистичко расположење у граду, Немци су на овој карти свакодневно обележавали своје победе и успехе на Источном фронту. Због тога је ова акција имала изванредно дејство, а посебно због смелости омладинаца који су је поред немачке командатуре извршили по дану.

Ове акције војних десетина, често исписивање парола и растурање летака и жива политичка активност скојевских, партијских оргнизација и одбора народне помоћи, који су се тада формирали, створили су такву ситуацију у граду да су чланови Партије и скојевци могли деловати скоро легално. Десетинама које су неколико пута вршиле пробне мобилизације и излазиле и ван Крагујевца често се придруживао већи број омладинаца, мислећи да се ради о одласку у партизане. Познати збораш Марисав Петровић у својим извештајима ЈБотићу жалио се да су комунисти „створили такву психозу” да им и петоколонашке „власти чине услуге”,⁴² а љотићевски инспектор Миливоје Живковић такође је 25. јула упутио извештај из Крагујевца у коме је говорио о великом утицају Партије у граду:

„Дошавши у Крагујевац затекао сам хаос какав се ретко може замислити” — писало је у овом извештају. — „Рад комуниста међу ђацима био је и остао врло активан. Велики број комуниста успео је да ућутка друга

⁴⁰ Извештај предстојништва полиције — Народни музеј, Крагујевац, док. бр. 787.

⁴¹ У акцији су учествовали: Миодраг Филиповић Мића и Миодраг Јовановић Корчагин. Драган Петровић је са групом од 5—6 омладинаца био на обезбеђењу.

⁴² Писма Марисава Петровића од 10. и 11. јула — Архив СУП-а Крагујевац.

мишљења у школи. На улици, у дворишту, у учионици, за време часова стално агитују. Чак се дотле ишло да су певане комунистичке песме. Комунистичке књиге и брошуре стално круже. Комунисти су искористили долазак великог броја ученика-избеглица, који су већином дошли ради полагања матуре. Ове ученике примали су на стан и храну и кљукали их комунистичким пропагандним списима. Рад збораша, мислим на омладину, скоро је никакав, а код осталих се појављује сумња и колебање. По околним селима су очи сељака упрте у Русију, која ће им донети слободу и која неће допустити да им се дели на купон. У граду су комунисти успели да демократе окрену против нас, а нарочито против радне службе, јер је то по њиховом мишљењу формално фашизирање и понемчавање омладине. Сама зборашка реч ретко се чује ..." (Архива СУП-а среза Крагујевац.)

Двадесетог јула у селу Грошници одржан је састанак Крагујевачког окружног комитета, коме је у име Главног штаба НОПО Србије присуствовао Бранко Крсмановић. На овом састанку Окружни комитет је донео одлуку да се војне десетине из града и околних села повуку и од њих формира Крагујевачки партизански одред. Одређен је такође и штаб одреда, у који је за команданта постављен Раја Недељковић, студент, члан ОК КПЈ за Крагујевац, за заменика команданта Милоје Симовић, члан Главног одбора народне сељачке странке а за политичког комесара Тоза Драговић, радник, члан ОК КПЈ за Крагујевац. Предвиђено је да се формирају три чете и одређено је из којих квартова и у ком правцу треба да изађу поједине групе. Двадесет седмог јула три десетине из палилулског кварта изашле су према Грошници а једна према Малим Пчелицама, куда је изашла и једна десетина из кварта Пиваре. Две десетине из лепеничког кварта и једна из сушичког изашле су према Корману и Комарицама. Тринаест радника чланова КПЈ Окружни комитет је већ био упутио у Први шумадијски одред. Остале десетине су због недостатка оружја задржане да врше акције у Крагујевцу.

Приступајући припремама за одлазак десетина из града, Крагујевачки окружни комитет је 15. јула упутио проглас народу Шумадије и радницима Крагујевца позивајући их у оружану борбу против окупатора; летак је растурен по целом граду и свим селима округа.

Петог августа, од десетина повучених из града, којима су се придружиле групе бораца из села Баточине, Брзана,

Кормана, Доброводице, Дивостина и Драче,⁴³ формиране су три чете Крагујевачког партизанског одреда.⁴⁴ Како штаб одреда није имао текст партизанске заклетве Главног штаба, Крагујевчани су тога дана положили заклетву према тексту који је написао Мијалко Тодоровић.⁴⁵ Извршене су такође и извесне измене у штабу одреда — Тоза Драговић је враћен на партијски рад у Крагујевац, па је нешто касније за политичког комесара одреда постављен Сава Радојчић Феђа, који је истовремено кооптиран у ОК КПЈ за Крагујевац. Одред је у то време бројао 135 бораца.

Како је у граду и по селима остао велики број бораца спремних да пођу у партизане а није било довољно оружја да се наоружају Окружни комитет је са штабом одреда тих дана припремао заједнички напад градских десетина на војне сењаке и фабрику оружја у Крагујевцу. Седмот августа партизани су дошли до града и запалили сењаке а војне десетине су у фабрици запалиле одељење седларнице. О припремама и извођењу акције крагујевачки Окружни комитет писао је Покрајинском комитету:

„Извођење те акције замишљено је на следећи начин. У Заводу, у једном одељењу, било је 1000 пушака и нешто муниције. Требало је то дигнути. Израдили смо план у танчине, и људима који су требали да руководе и учествују у акцији, објашњавали смо план неколико пута и преслишавали их као што учитељ преслишава своје ђаке. С наше стране припрема је извршена до танчина. У 11/Л требао је бити запаљен сењак, он је био запаљен нешто доцније. Паљење сењака требало је да послужи као мамац да војска оде да гаси, да се снаге војске повуку и ангажују у гашењу. Затим у 12/1/« требала је бити запаљена седларница у самом заводу да би се начинила паника међу војницима у Заводу и како би се пажња привукла на седларницу и њеном гашењу. У тој паници и пометњи наши су требали да зграбе пушке и муницију и да седну у један камион који је био за то припремљен, у случају да пође више радника, била је припремљена и локомотива са два отворена вагона

⁴³ Писмо Марисава Петровића Љотићу — Архив СУП-а среза Крагујевац.

⁴⁴ У команде чета постављени су: у 1. чету за командира Воја Радић, за заменика командира Првослав Васиљевић, за политичког комесара Душан Кораћ; у 2. чету за командира Драги Миленковић, за политичког комесара Миљко Тошић; у 3. чету за командира Миле Нешић Сремац, за заменика командира Драги Николић, за политичког комесара Урош Бајић, за заменика политичког комесара Немања Марковић.

⁴⁵ Фотокопија документа у Државном архиву, Крагујевац, Инв. бр. 4.

која би људе одвезла до Белошевца, где су их на прузи чекали већ наши другови, с којима би се повукли у шуму, а другу групу чекао је камион на јагодинском друму. Тачно у 11,7г друг који је имао да запали седларницу — он је то учинио. Седларница је почела да гори, настала је општа паника и пометња у Заводу, стража је побегла, војници су полетели да гасе. Локомотива је била на свом месту, камион је такође био. У тој општој паници и обезглављености, ухватила је паника и наше људе, па и они су изгубили главу. Сви су се они вртели окопушака, а ни један да се усуди да зграби пушку и да полети ка камиону или возу. Све су се таковртели до 12 и 5 минута, док није стигла војска и опколила завод. Због свега овог, једног члана бироа заводске организације искључили смо, а двојицу казнили строгим укором и последњом опоменом".

(Зборник док. НОР Т1 К2 док., бр. 18).

Општи метеж у Заводу успела је да искористи само мања група радника, која је узела пушке, склонила се у фабричке канале и касније отишла у одред. Па ипак, и овај делимични успех био је од великог политичког значаја. Сама чињеница да су се партизани појавили у граду поред немачких гарнизона и полиције послужила је као нов подстицај јачању покрета и приливу нових бораца у партизане. Крагујевачки партизански одред је брзо израстао у снажну партизанску јединицу, која је следећих дана почела чишћење територије округа од непријатеља.

-А-

Крајем јула и почетком августа формирају се партизанске јединице око Пожаревца и на територији горњег Поморавља. За разлику од других крајева где су брзо нарасли јединствени партизански одреди, оне су овде дуже време деловале самоетално и тек касније реорганизоване у чете Пожаревачког и Поморавског партизанског одреда. У међувремену, њиховим политичким па и војничким акцијама, мање или више непосредно, руководили су окружни комитети Партије. Овакав развој, поред неискуства првих дана борбе и скоро никакве помоћи у војничким кадровима и борцима из већих радничких центара, наметале су у извесној мери и саме прилике на терену. Због величине територије ових окружних комитета и потребе да се одмах приступи оружаним акцијама, било је неопходно да се отпочне са диверзионим, борбеним групама и малим партизанским јединицама.

Припремајући формирање партизанских јединица у горњем Поморављу, чланови Окружног комитета и Петар Стамболић обишли су првих дана јула све партијске организације у округу. Поред одређивања људи који ће поћи у партизанае, на састанцима се договарало о стварању борбених група, извођењу акција и сакупљању оружја.

У Јагодини је по одлуци Окружног комитета за Поморавље формирана диверзантска група од 9 чланова КПЈ и симпатизера са задатком да изврши напад и запали хангаре на аеродрому.⁴⁶ Ноћу између 18. и 19. јула, наоружани једним револвером и секиром, диверзанти су се привукли аеродрому. Пошто су изненадили и разоружали стражара, упали су на аеродром, полили бензином и запалили 5 авиона и неколико камиона. Буновни немачки војници, мада су били удаљени само две стотине метара од хангара, нису могли да се снађу. Тек када их је разоружани стражар обавестио, отворили су ватру из митраљеза, али су диверзанти већ били одмакли у кукурузе.

Пламен од хангара изазвао је метеж осветљавајући цео град. Пуцњави збуњених немачких војника придружиле су се фабричке сирене. Користећи ову ситуацију, једна група чланова Партије упала је у затвор и ослободила затворенике које су Немци и жандарми ухапсили у рацији на комунисте крајем јуна.

Борбене групе из Јагодине, Параћина и Ћуприје извршиле су у јулу већи број акција. Јагодинска група, којом је руководио Живадин Јанковић Кум, дигла је ноћу 20. јула колосеке на прузи Багрдан—Арачићево. У граду је запаљено немачко складиште бензина смештено прекопута железничке станице у фабрици „Тајтацк“, а 26. јула извршен је напад на тонфилмски ауто немачке пропагандне организације КДФ.⁴⁷ Групе из Ћуприје су, између осталог, 27. јула покушале да минирају велики мост на Морави, али им ова акција није успела.

Одлука о формирању Беличке (Јагодинске) чете донета је на састанку у Милановића багремару код Јагодине. Овом састанку је присуствовао Петар Стамболић, а у име Главног штаба за Србију Бранко Крсмановић.⁴⁸ За командира чете предвиђен је Животије Петровић, земљорадник из Бунара, за комесара Бошко Ђуричић. Неколико дана касније,

⁴⁶ Ову групу су сачињавали: Раде Солунац, молер, секретар МК КПЈ за Јагодину, Љуба Антић, металски радник, Живорад Милојевић, Драган Ђорђевић, Милорад Стаматовић Раца, Коста Поповић, Радомир Ђорђевић, ЈЋубиша Крстић и Драгомир Радосављевић.

⁴⁷ Немачка организација за филмску пропаганду — Зборник докумената НОР, Т1, К1, стр. 351, док. бр. 115.

⁴⁸ Стен. бел. Сећања П. Стамболића, стр. 4 — Институт за историју радничког покрета Србије.

у Таушановића шуми изнад Лугомира, формирана је Беличка чета од 35 бораца. Уместо Петровића, за командира је постављен Љубиша Урошевић, официр бивше југословенске војске. Прва акције беличке чете крајем јула био је збор у Шантаровцу. Чета је тада бројала 60 бораца, од којих је само 20 било наоружано. Приликом одржавања збора, ненаоружани борци су постављени око села да се не би видело да су без оружја. Кратко време чета је логоровала у шуми изнад Клефишевог салаша, затим се пребацила у околину Шуљаковца и Шантаровца, а нешто касније на Јухор, код Бакарног кладенца, где је уредила логор и одатле одлазила у акције. О формирању поморавских чета и првим акцијама беличких партизана у извештају Главног штаба НОПО за Србију, упућеном другу Титу, пише:

„У околини Јагодине формирана је чета од 61 човека, добра и активна. Одржали су 2 много посећена збора у 2 села. Сељаци их свуда добро примају. Разоружали станицу жанд. у Драгошевцу (два жанд.). Узели 6 пушака, 2 бунде, 230 метака, 6 ћебади. У ноћи између 30 и 31 VII. Жандармима је објашњен карактер одреда и позвани у одред да и они окрену пушке против правог непријатеља. Исте ноћи пуцано на 3 моторна нем. возила на друму Јагодина—Крагујевац. Убијен је један Немац, п. пуковник и неколико других (број се не зна). Ноћу 1 и 2 VIII разоружана два жандарма. Паљене књиге на вршалицама и враћена стока. Одређени су конкретни задаци и борба постављена шире. У чети има један калуђер који хоће да се бори против окупатора. Постављено је формирање чете у Левчу. Формирала се... и чета од рудара у Сењским рудницима"...

(Извештај од 2. августа 1941. године, оригинал у Институту за изучавање радничког покрета Србије, Ин. бр. 21897.)

Беличка чета је помогла и формирање Левачке чете. Комесар Беличке чете Бошко Ђуричић је крајем јула прешао у овај срез са једном групом бораца и ступио у везу са Милорадом Жунићем Бацом, учитељем из Рекозца. Жунић је био симпатизер КПЈ и познат у целом крају као напредан човек. У то време скривао се од Немаца и жандарма, пошто је избегао хапшење крајем јуна. У рековачком срезу окупљена је група од 5—6 бораца као зачетак ове чете, у којој је за командира постављен Милорад Жунић. Пошто у овом ерезу није било чланова Партије, за комесара је пребачен из Беличке чете Живорад Јанковић, ученик VII

разреда гимназије из Јагодине.⁴⁹ Одлука о формирању ове чете донета је 1. августа на састанку групе симпатизера КПЈ У Великој Крушевици.

О првим акцијама Левчана у августовском извештају Поморавског партизанског одреда пише:

„... Акције — конференција у селу В. Планица (Дубрава), 10. VIII. истеривање финанси из с. В. Крушевица и одузимање скупљеног пореза — 4.500. Разоружавање финанси у Рековцу — 5 пушака и 60 метака, 2 ножа, 11. VIII. конференција у селу Урсулама, спаљивање књига на вршалици, 14. VIII. разоружавање жандарма у Белишићу — 1 пушка, одело (други жандарми већ били напустили станицу) ...

Павле вели да по Рековцу слободно иду партизани”...

Последњих дана јула почело је формирање партизанске чете код Ћуприје и Параћина, чије су језгро требало да буду комунисти из ових места и радници околних рудника. Окружни комитет КПЈ за Јагодину и МК КПЈ за Ћуприју преговарали су са командиром индустријске страже у руднику Равна река да стражара преда оружје радницима који су се припремили за одлазак у партизане. Ови преговори су били откривени и Немци су разоружали индустријску стражу. Почеле су репресалије, претреси и хапшења, у којима су главни ослонац окупатора били припадници немачке народности у овим местима. Од комуниста и радника који су се тада повукли у илегалност на Бигру изнад Равне реке формирана је 30. јула Параћинскоћупријска партизанска чета, чији је командир био Драги Димитријевић, политички комесар Радомир Николић, а неколико дана касније за заменика политичког комесара дошла је Живка Дамњановић.

У то исто време, од једне групе избеглих грађана бивши официр Илија Узелац формирао је четнички одред код Равне реке. Од тада па све до ступања у везу са четничким официрима у Горњаку, крајем августа, четници су сарађивали са партизанима а повремено су и узимали учешћа у неким акцијама.

Одмах после формирања, Параћинскоћупријска чета од 20 бораца извршила је напад на Сењске руднике, разоружала жандарме, покидала телефонске везе са Ћупријом и одржала збор. У чету се јавило 15 сењских рудара. Трећег августа партизани су разоружали жандарме у Бигреници а петог је заробљена жандармеријока патрола код Добре

” Погинуо у селу Урије код Бугојна као комесар чете.

Воде. Сутрадан је чета извршила три успеле акције — дигнута је у ваздух жичара код Троглан Бара, поновљен је напад и разоружана стража у Сењском руднику и извршен напад на рудник Сисевац. Из Сењских рудника у партизане је ступила нова група рудара а у борби код Сисевца убијен је један жандарм и један петоколонаш док су два жандарма заробљена. Партизани су запленили један пушкомитраљез, неколико пушака и револвера.

Делујући за окупатора у најважнијим крајевима у горњем Поморављу, ова чета је подносила најтеже ударе непријатеља у овом округу.

Дванаестог јула одржан је састанак Окружног комитета КПЈ за Пожаревац, коме је у име ПК КПЈ за Србију присуствовао Мома Марковић. Разматрани су задаци у вези са отпочињањем оружаних акција и формирањем партизанских одреда у овом крају. Одлучено је да ударне скојевске групе појачају акције у граду и околини и да се у целом крају приступи формирању партизанских јединица. На овом састанку пожаревачки округ је подељен на два дела и због тога су формирани посебни окружни комитети КПЈ. Кучевски окружни комитет обухватио је територију звишког среза, Кучево, Мајданпек, Благојев Камен, Доњи Милановац, затим срез голубачки (Голубац) и рамски (Велико Градиште). Секретар овог комитета био је Божидар Димитријевић Козица а чланови, Света Јовановић Ћира и Вера Милетић. Пожаревачки окружни комитет, чији је секретар био Чедомир Васовић а чланови Јован Шербановић, Богољуб Стојановић и Раде Цвејић, обухватио је Пожаревац са срезом и рудницима Кленовиком и Костолцем, млавски срез (Петровац), Хомоље (Жагубица) и моравски срез (Жабаре).

Истог дана, у целом овом крају партијске и скојевске организације растуриле су Јулски проглас ПК КПЈ за Србију. Већ од раније је Пожаревачки окружни комитет припремао акцију да се овај Проглас, који је партијска техника умножила у 9000 примерака, истог дана излепи и растури по свим градовима и селима. Акција је потпуно успела, скојевске групе у Пожаревцу су једном колпортеру у сваки број „Новот времена“ убациле по један летак. Излепљени леци по улицама изазвали су нарочито добар политички ефекат у Пожаревцу, где је тога дана на вашару било много света из околине. Немци су због тога извршили рацију по улицама и хапсили омладинце по граду.

Настављајући са акцијама, скојевске ударне групе су на улицама палиле „Ново време“ и друге окупационе листове. У једној оваквој акцији од новина се запалио продавац

па су се скојевци, заборављајући на опасност, вратили да га угасе. Крајем јула пожаревачке скојевске ударне групе пресекле су телефонско-телеграфске линије између Пожаревца и Београда и Пожаревца и Кучева, а и у моравском срезу су у току једне ноћи пресекли све телефонско-телеграфске линије.

У селу Турији код Кучева последњих дана јула одржан је проширени састанак кучевске и туријске партијске организације, којем су присуствовали Мома Марковић и Божидар Димитријевић. Био је ту и један број чланова Партије које је у партизани упутила пожаревачка партијска организација. На овом састанку донета је одлука о формирању Звишког партизанског одреда, за чијег је команданта постављен један од најпопуларнијих комуниста у овом ⁵⁰Р^аЈУ> учитељ и резервни официр Вељко Дугошевић. Прва група од 12 бораца овог одреда сместила се 3. августа на црновршким салашима између Снеготина, Тумана и Ракове баре. Истога дана изашла је такозвана Млавска група, коју је водио члан КПЈ Драгољуб Булић Бата, судски писар из Петровца. Од ове групе формиран је Млавски партизански одред.

Звишки партизани су се 10. августа спустили на Дунав и разоружали жандарме у селу Добри. Спаљана је општинска архива и одржан збор. После митинга, у партизани се јавило неколико сеоских омладинаца, тако да се одред повећао на 20 бораца. Партизани су спалили и архиву и одржали збор у Брњици, а у повратку на Црни врх одузели су оружје од туманских калуђера, које су преко игумана Љотићевца били наоружали Немци.

После ових акција, сви жандарми су повучени у среска места Кучево и Градиште и звишки партизани су почели припреме за напад на Кучево, где се налазило четрдесетак наоружаних жандарма. Преговори о њиховој предаји са командиром станице Јагошом Живковићем нису успели и 23. августа, око 7 часова ујутру, одред је са три стране ушао у варош. Жандарми нису пружали отпор, па су брзо разоружани заједно са финансима.⁵⁰ Сазван је велики митинг. Како је у Кучеву био пазарни дан, окупило се и доста света из околине. Говорио је Вељко Дугошевић а одржани су и неки говори на влашком језику, па су се у маси поред осталих узвика чули и повици влаха „Сатрајаске Вељко“ „Сатрајаске партизан“.⁵¹

Партизани се нису задржавали у Кучеву. Двадесет петог августа они су ушли у Нересницу и спалили оп-

⁵⁰ Финансијски службеници који су сакупљали порез по селима, због честих сукоба са сељацима око пореза и јавних продаја, били су наоружани.

⁵¹ Живео Вељко, живели партизани.

штинску архиву а 26. августа минирали су мост на Пеку код железничке станице Звижд.

Звишки одред се за кратко време повећао на 50 бораца и кренуо према Голупцу. Одлучено је да се изврши напад на ово среско место у коме су се налазили окупљени жандарми из седам жандармеријских станица и наоружани цариници⁵² и финансијски органи из Великог Градишта, Брњице и Винаца. Пре напада неколико бораца је убачено у Голубац да са скојевском организацијом припреме напад из вароши. Двадесет седмог августа партизани су испред Голупца запленили један камион, поставили на њега митраљезе и тако поподне ушли у град. Симпатизер КПЈ Ђуро Каштелан, који је са финансима држао положаје код вашаришта наредио је да се убаченим партизанима и скојевцима преда оружје а затим је и сам пошао у партизане.

После уласка у Голубац, партизани су поставили блокаду око жандарма, који су се забарикадирали у згради жандармеријске станице. И док се народ окупљао на митинг, Иско Карио Јоргован и Радмила Мирчић Мала делили су грађанима летке. Тек увече жандарми су пробили блокаду и побегли пут Пожаревца. Команда жандармерије писала је о томе Аћимовићевом комесаријату:

„28. августа ове године око 18 часова 300 наоружаних лица напало је са три стране варошицу Голубац оружјем и ручним бомбама. Уништили су сва акта и књиге среског начелства, пореске управе и општине. Телеграфске и телефонске линије исечене. Жандармеријска станица потпуно опљачкана. Нападаци су имали један камион на коме су била смештена 4 митраљеза. Борба између нападача и жандарма вођена је један сат. Нападаци су употребили ручне бомбе и митраљезе на жандарме, који су пред нападачима измицали 3 километра. Командир станице Најмановић повређен. За жандарме се незна да ли су изгинули или се повукли".

ВИИ. рег. бр. 11/1—2 К-27)

Око великих ватри наложених наред града од архива среског начелства и општинске управе, партизани су одржали митинг позивајући народ у борбу. У одред су и овде ступали нови борци. Многи од њих придружили су се спонтано партизанима још у току борбе са жандармима. Тако се звишки одред повећао на око стотину бораца.⁵³ Немачке

⁵² Граничне царинарнице на Дунаву.

⁵³ Зборник докумената НОР Т1, К-1, стр. 101 — Извештај М. Марковића.

јединице, мада су биле обавештене, појавиле су се у граду тек сутрадан, када се одред повукао из Голупца.

Млавски партизански одред развијао се знатно спорије. Половином августа је кренуо у напад на жандарме из Рашанца. Како су се жандарми управо тога дана повлачили у Петровац, наишли су поред долине у којој су се без јачег обезбеђења, одмарали партизани. У краћој борби рањена су три жандарма, а остали су се разбегли. Партизани нису имали губитака али су се поједини борци изгубили јер нису познавали терен. Окружни комитет је због тога упутио нове борце и Јована Шербановића да среди стање у одреду. Преко партијске организације борци Млавског одреда су окупљени на место Клокочар код Кнежице, где је одржан састанак са члановима Партије. После критике дотадањих слабости, формирано је ново руководство и направљен план акција. За командира је постављен Драгиша Миладиновић, земљорадник, иначе резервни поднаредник из Кнежице, за политичког комесара Драгомир Булић Бата а за секретара партијске ћелије Јован Шербановић. Тако реорганизован, одред је кренуо у акцију. За недељу дана у млавском срезу одржани су многи зборови са народом, спаљене су онштинске архиве и забрањен рад општинских управа по селима Кнежици, Рановцу, Кладурову, Влаолу, Великом Поповцу и Великом Лаолу.⁵⁴ У Влаолу су партизани разоружали сеоску стражу и после тога кренули према Жагубици са намером да изврше напад на ово среско место.

Двадесетог августа, по одлуци Окружног комитета, Велимир Маркићевић Макс, службеник из Мајданпека, формирао је Ујевачки партизански одред. Сутрадан су партизани минирали жичару на Рајкову, а 22. су се спустили у Ујевац, где им се придружила група ујевачких радника и четнички одред који је образовао. Леонида Пљешковић. Двадесет шестог августа партизани су ушли у Мајданпек, разоружали жандарме и спалили општинску архиву.

Последњих дана августа ујевачки партизани су кренули низ Пек према Кучеву да би се састали са Звишким одредом. Уз пут су напали и демолирали рудник Благојев Камен. Другог септембра ујевачки одред је напао код Нереснице камион са немачким војницима. После краће борбе Немци су побегли, а у оштећеном камиону заплењено је 225 ручних бомби, 1 пушка, неколико кишних огртача, нешто бензина и муниције. Истог дана увече, преко моста на Пеку, кренула је према месту претходне борбе једна немачка чета. Партизани су их дочекали на обали ватром. Рањено је не-

⁵⁴ Види следећа документа ВИИ.

Рег. бр. 16 1—2 к26

Рег. бр. 39 2—1 к52

Рег. бр. 48 1—1 к51

колико немачких војника а извештајан број се бежећи утопио у реци. У овим борбама су заробљена три немачка војника, али су их партизани пустили пошто је један изјавио да су радници и да нису фашисти. О заробљавању Немаца и борби на Пеку брзо се прочуло по целом крају. Да би ублажили утисак који је оставио овај пораз, Немци су у Кучево упутили блиндирани воз који је из топова тукао брда око Нереснице. Народ је бежао у брда и немачко бомбардовање није нанело никакве штете.⁵⁵

Митинзима и зборовима које су одржавали партизани и политичким радом партијских и скојевских организација, на терену се у то време стварала све повољнија ситуација за још масовније приступање у партизанске јединице. Окружни комитети су умножавали и у великом броју примерака растурали преко организација по градовима и селима разне прогласе, вести и билтене Врховног штаба НОПО, а скојевци су помагали одреду и изводили многобројне мање акције.⁵⁶ Средином августа, ударне групе пожаревачких омладинаца спалиле су тек пожњевену пшеницу на државном добру Меминац, која је била намењена окупатору. Са омладинцима из Брежана оне су такође продужиле да из магацина у Забели извлаче експлозив, који је послужио не само пожаревачким него и космајским партизанима за извођење многих диверзија. Петровачка скојевска организација је ноћу између 26. и 27. августа читаву варошицу излепила партијским лезима и прогласима, а крајем месеца је организовала бекство из затвора два ухапшена члана Партије. У септембру су партизанске јединице у пожаревачком крају нарасле на преко 200 бораца. У партизане је ступио велики број скојеваца и чланова Партије, тако да је само у Звишћком одреду било неколико партијских ћелија, а у све већем броју почели су одлазити у партизане и омладинци из села.

Партизанске акције, започете борбеним групама и релативно малобројним четама и партизанским одредима, веома брзо су захватиле целу територију централне Србије, отварајући нове могућности за мобилизацију народа у оружану борбу и поред тога што је окупатор на овом простору располагао снагом од око 12000 окупационих војника. жандармеријско-полицијским јединицама и другим оружа-

⁵⁵ Зборник докумената НОР, Т1 К—1, док. бр. 31.

⁵⁶ Писмо М. Марковића — Зборник докумената НОР Т1 К—1, док. 22.

ним одредима и формацијама петоколонашке власти. Од четири немачке окупационе дивизије које су покривале територију Србије, у овим крајевима налазиле су се у то време јединице 714. и делови 704. дивизије. Сместивши штаб у Тополи, 714. дивизија је распоредила своје пукове од Бора до Ужица. У Крагујевцу, затим у ВелиКој Плани и касније у Пожаревцу — како су диктирали услови и развитак устанка — налазио се штаб 724. пешадијског пука. Један батаљон овог пука налазио се у Крагујевцу, други на простору Пожаревац—Бор—Петровац на Млави, а трећи је био распоређен по мањим гарнизонима у градовима и око важнијих објеката у западним крајевима. У Тополи је било седиште 742. пешадијског пука ове дивизије. Један батаљон овог пука налазио се у Тополи, други у Младеновцу а трећи у Смедеревској Паланци и Лапову. У Аранђеловцу се налазио 220. противавионски дивизион са једном батеријом у Лазаревцу. У Смедеревској Паланци је био 660. артиљеријски дивизион, а изван број војника и официра позадинских и полицијских јединица налазио се у Крагујевцу и по осталим окружним и среским местима.⁵⁷

Јединице 704. пешадијске дивизије биле су делом распоређене у Мачви, Тамнави и долином Колубаре, а делом у Топлици и Јабланици.

Поред ових немачких јединица, непријатељ је повремено вршио и концентрацију осталих дивизија чија су седишта била у Нишу и на Космету, као и немачких јединица са територије Београда, где су били смештени Заповедништво за Србију, Штаб команданта немачких окупационих трупа у Србији генерала Данкелмана, Аћимовићев Комесаријат и друге најважније немачке и квинслишке установе. За борбу против партизана ангажована је немачка авијација са земунског аеродрома, а непосредно на терену полицијске и жандармеријске снаге квинслишке администрације.

Поред свега тога, партизански одреди су веома брзо јачали и прерастали из герилских у војнички јаке јединице. Посавски, Космајски, Први шумадијски, Други шумадијски и Поморавски одред озбиљно су угрожавали за окупатора најважније комуникације од Београда према југу, а борбама у јулу и августу дејство жандармерије скоро на целој територији централне Србије било је углавном сведено на градове и мањи број јачих жандармеријских станица по варошицама. Првих дана августа Главни штаб НОПО Србије почео је да спроводи у дело налоге ЦК КПЈ о стварању

⁵⁷ Према извесним подацима, дивизија генерала Штала имала је око 8000 војника а од опреме једну ауто-чету од 60 камиона. Од тежег наоружања имала је 12 хаубица, око 10 противтенковских गोнова и један блиндирани аутомобил.

слободне територије у западним крајевима Србије.⁵⁸ Требало је да у извршавању ових задатака одреди централне Србије, проширивањем слободне територије на реоне овог дејства, заштите центар слободне територије од продирања јачих окупаторских снага. Поред напада на главну саобраћајну матистралу, требало је диверзијама и заседама онеспособити све путеве у овим крајевима који би могли служити непријатељу. Истовремено, требало је вршити нападе на непријатељску живу силу, изоловати окупатора у градовима и постепено оовајати његова упоришта.

НЕМАЧКЕ БЛОКАДЕ У ПОМОРАВЉУ, КОСМАЈУ И ПОСАВИНИ

Најосетљивији објекти за окупатора у централној Србији биле су комуникације, нарочито оне које су од Београда водиле до немачких армија у окупираној Грчкој и према истоку. Око њих је било концентрисано највише немачких гарнизона и посада по градовима, на мостовима, око тунела и на већем броју железничких станица. И објекти на помоћним правцима и железничким линијама које су водиле према рудницима око Пожаревца и у Колубари, били су такође поседнути, само нешто мањим одељењима немачке војске.

Када су партизански одреди у непосредној близини ових комуникација започели акције, а поготову када су се почеле ређати диверзије на железничким пругама и по градовима, немачке команде су биле узнемирене. Једна за другом почеле су блокаде појединих градова и места где би могли бити партизани. Најпре у Поморављу, а затим у Космају и Посавини немачки војници су изненада опкољавали читаве територије, покушавајући да открију партизанске логоре и униште одреде.

Неискусна у овим првим данима оружане борбе, партијска руководства и партизански одреди нису увек довољно пазили на кретања непријатеља. Партијски руководиоци су слободно улазили у градове, чете су се често дуго задржавале у појединим местима, негде су уређивани и стални логори за које је знао велики број људи у градовима и по селима. Ова необазривост је, приликом првих немачких напада, највише погодила партијска руководства и партизанске јединице у Поморављу.

⁵⁸ Извештај ГШ НОПО Србије од 29. јула 1941. године, упућен другу Титу као одговор на његово писмо у којем је под тачком 3. било наложено стварање слободне територије. — Оригинал у Институту за изучавање радничког покрета Србије, Ин. бр. 21896.

После напада Другог шумадијског одреда на Рачу, немачке команде су отпочеле припреме за блокаду Лепенице и Смедеревске Паланке. Маневришући између немачких јединица, Паланачка и Рачанска чета су се нашле у селу Вишевцу. Пошто су одржале збор, оне су скоро два дана остале у селу не обазирјући се на близину непријатеља. Довлачећи јаке снаге са коњицом и тенковима, Немци су 17. јула опколили шуму Градиште и села Вишевац и Ад-ровац. Рано у зору почели су претрес кућа и шума по око-лини. У четама се у том моменту није налазио нико од руко-водилица, ни из штаба одреда ни из команди чета. Два вода Паланчана, мада разбијена у групе и опкољена са свих страна, борила су се са Немцима читав сат, а затим су били принуђени да се пробију и повуку. У том сукобу погинуло је 7 бораца паланачке чете. Када су стигли командант и заменик команданта одреда, чете су већ биле разбијене.

Мањи сукоби са појединим борцима и групицама трајали су преко целог дана. Остаци Рачанске и Паланачке чете повлачили су се према Руднику. Једну од ових група водио је Гоша Ђорђевић, другу Андра Ђорђевић Дејан а трећу Мика Голубовић. Њима се на Руднику придружио и командант одреда Богосав Марковић.

Немачке јединице су блокирале овом приликом и Смедеревску Паланку. Вршећи претрес по кућама, Немци су покупили све мушкарце од 13 до 60 година. Сви су они морали да прођу поред стаклених врата застртих завесом иза којих су провокатори показивали осумњичене за сарад-њу са партизанима. Немцима су у откривању комуниста помагали агенти специјалне полиције из Београда, Бећаре-вић, Космајац и Залада. На тај начин откривени су и по-хапшени скоро сви чланови КПЈ и СКОЈ-а који нису успе-ли да побегну из блокаде. Са мањом групом из Паланке успео је да изађе само Иван Мукер, а члана Главног штаба Бранка Крсмановића опасао је власник куће преваривши при претресу Немце да је соба у којој се налазио Крсма-новић већ прегледана. Агенти специјалне полиције познали су и одвели за Београд секретара Окружног комитета КПЈ за Поморавље Петра Велебита. Један број похапшених чланова Партије, екојеваца и симпатизера одведен је у београд-ске концентрационе логоре. Остали су са заробљеним пар-тизанима стрељани 20. и 26. јула. Стрељање је извршено поред стогова сламе у кругу касарне у Смедеревској Па-ланци. Претучени партизани и комунисти, једва се држећи на ногама, певали су везаних очију пред цевима „Црвен је исток и запад“. Младић, немачки војник, који је одбио да пуца у везане људе пред собом, нашао је за неколико тре-

нутака међу паланачким комунистима испред сламе. Песму и поклик Комунистичкој партији, Црвеној армији и Совјетском Савезу прекинуо је плотун. Међу двадесет четворицом стрељаних били су секретар МК КПЈ за Паланку Бранко Јефтић, секретар МК СКОЈ-а Љуба Ивошевић, некадањи председник Синдикалног већа Милан Кршљанин и др.

Паланачка и рачанска чета изгубиле су које у изгинутијим на Градишту, које у заробљеним и стрељаним партизанима око 30 бораца. О стању у одреду после ових догађаја Главни штаб НОПО Србије писао је 2. августа у извештају:

„Рачански одред, остала свега Марковачка чета од 45 људи. Врло добра, покретна и активна и ако теренски услови рђави (раван терен). Врше сталне нападе на Немце и боре се са жанд. који врше потере на њих. Рачанска чета се разбегла, сем оног омладинца који се куражно борио сам са Немцима, убивши 11 и ранивши 7, па се повукао склонивши пушкомитраљез.⁵⁹

Паланачка чета од 60 распала се... Немци су... ухватили 11 партизана и у Паланци стрељали (извештај у новинама о томе). Сем њих стрељали су и неке из Паланке, које је један ухваћени провокатор показао. Имена стрељаних доставиће вам ОК-а Јагодине. Заменик командира се изгубио. Чини се што је потребно да се пронађе као и оних 40...”

(Оригинал документа у Институту за изучавање радничког покрета Србије, Ин. бр. 21897).

Орашка чета није била захваћена блокадом. После доласка на свој терен, она је спалила општинску архиву у Ракинцу и књиге вршаја у Старом и Новом Селу. Једно одељење ове чете, са замеником командира Љупчетом Мишковићем и политичким комесаром одреда Тасом Младеновићем, дочекало је 17. јула у заседи између Старог Села и Велике Плана немачку колону која је пошла у борбу према Градишту. Партизани су сачекали да непријатељ уђе у заседу и онда су отворили ватру из митраљеза и пушака. Уништен је луксузни аутомобил у коме је погинуо један официр и два подофицира. Такође су оштећени и камиони и у њима рањено неколико немачких војника.

Пораз на Градишту, о коме се брзо прочуло, оставио је негативне последице не само у народу него и у Орашкој чети. Малодушнији појединци почели су да говоре како су Паланачка и Рачанска чета „потпуно уништене”, да је устанак „преурањен” и започет „без знања Централног комитета.”

⁵⁹ Пушкомитраљезац Мирко Јолкић похваљен од Гл. штаба НОПО Србије.

Па и само руководство чете доприносило је тој атмосфери примајући у партизанае само чланове Партије, скојевце и по неког сигурнијег емпатизера. Многи младићи који су се нудили да пођу у одред враћани су кућама. На састанку четне партијске ћелије, којем је присуствовао и Радислав Никчевић члан ОК КПЈ за Поморавље, оштро је критиковано запостављање партијског рада у чети и на терену.

Двадесет првог јула, у логор Орашана дошао је Бранко Крсмановић, који је помогао да се чета среди и ослободи слабости које су ометале брже развијање устанка. Крсмановић је предложио да се у партизанае позове извештан број официра из овог краја а са некима је и сам разговарао. Орашка чета је тога дана логоровала код Бучја у Ресави. Једна партизанска патрола разоружала је увече две жандармеријске заседе на Морави. Рано у зору, жандармеријска одељења из Смедерева и Свилајнца кренула су према партизанском логору. Са жандармима из Свилајнца кренуо је и сам срески начелник Туфегџић, а одреде из Смедерева водио је пуковник Милутин Поповић. Поделивши се у два одељења, којима су командовали командир чете и његов заменик, Орашани су успели да разбију знатно бројнијег непријатеља. По кукурузима је остало разбацано оружје, копрани, па чак и блуза и капа срескот начелника.

Разбијање велике групе жандарма повратило је борбени полет у чети и имало снажан одјек у целом крају. Већ сутрадан се у партизанае јавило 17 нових бораца из села Кушиљева. Пораз жандарма на Морави искористило је и око 60 ухапшених симпатизера и чланова Партије у свилајначком затвору. Један од затвореника написао је преплашеном среоком начелнику претеће писмо са потписом „командант шумаца“ и овај их је два дана касније пустио на слободу.

После полагања заклетве код Бучја и разбијања жандарма, Орашани су успешно наставили са борбама и акцијама — 24. јула вођена је борба са жандармима код Ракинца, а 25. јула партизани су напали и разоружали жандарме у марковачкој жандармеријској станици. Увече је дошло до мањег сукоба са Немцима на Морави. Неколико дана касније, 29. јула, јако немачко одељење напало је партизански логор на брду Гвоздењаку између Марковца и Лапова. У веома оштрој и тешкој борби партизани су разбили Немце и натерали их на повлачење према Лапову, за пгга су били похваљени од Главног штаба. Орашани су затим спалили оппггинске архиве и одржали зборове у Новом Селу и Марковцу, а онда прешли у Ресаву да помогну сређивање нове Ресавске чете овог одреда.

Припреме за формирање чете у ресавском срезу почеле су половином јула. На састанку комуниста, коме су присуствовали чланови Поморавског окружног комитета

Јоца Милосављевић, Радислав Никчевић и Ратомир Ристић Сеља, донета је била одлука о руководству чете и борцима који ће кренути у партизане. У шуми између Дубља и Црквенца, у присуству партијских радника и политичког комесара одреда Тасе Младеновића, формирана је 2. августа Ресавска чета, која је тога дана имала 34 борца.⁶⁰ У чети је формирана партијска и акојевска организација. Окупљајући се ради формирања чете 26. јула, Ресавци су разоружали жандармеријску патролу код Црквенца, а 29. јула напали су и разоружали жандармеријску станицу у истом селу.

Орашка и Ресавска чета су после састанка разоружале жандарме у Гложанима и Грабовцу. У чете су свакодневно одлазили нови борци, међу којима и дванаесторица депотовачких рудара.

Ноћу између 7. и 8. августа Орашка и Ресавска чета извршиле су напад на среско место Свилајнац. После краће борбе жандарми су разоружани и пуштени, само им је претходно одржан говор о борби против окупатора. Успешно је извршила задатак и група која је напала Среско начелство. Али је код општине дошло до неочекиваног отпора градске страже. Како је већ свитало и пошто је постојала опасност од немачког напада, одлучено је да партизани напусте град. При повлачењу они су спалили архиву Среског начелства и понели са собом знатан плен у оружју. Сутрадан је у логор дошао председник свилајначке општине и донео оружје Градске страже, уз правдање да до борбе није дошло његовом кривицом.

Чистећи територију Ресаве од непријатељских посада, ове две чете су 10. августа напале и разоружале жандарме у Бобову а 13. жандармеријску станицу у Кушиљеву. Орашани су затим кренули на свој терен, а Ресавци су 13. августа у Јасенову напали и разоружали жандарме а потом наставили да одржавају зборове по ресавским селима. Ресавска чета се већ кроз ове прве успешне акције повећала на 70 бораца. После разоружања жандарма, у целом срезу очекивао се долазак Немаца. Командир чете Лазар Стојановић наредио је да се покидају телефонско-телеграфске жице и посеку сви телефонски стубови који воде према Свилајнцу. На свим прилазима варошици постављене су заседе. На путу Свилајнац—Деспотовац Ресавци су 23. августа из заседе напали немачко одељење које је дошло са обезбеђењем да

⁶⁰ Команду чете сачињавали су: командир Лаза Стојановић, радник, заменик командира Петар Петровић, земљорадник из Кушиљева, политички комесар Радомир Бранисављевић, студент из Свилајнца. Секретар партијске ћелије био је Миодраг Милановић Конзул, а секретар актива СКОЈ-а Александар Милановић.

поправља телефонске линије. Изненада су осули ватру по луксузном аутомобилу и камиону. Немци су прихватили борбу али за кратко време. Партизани су кренули на јуриш и натерали их у бекство. Неколико дана касније, 28. августа, два камиона са немачким војницима кренула су у пљачку према селу Луковици. Кад су се враћали, партизани су им поставили заседу на самом уласку у Свилајнац. Пошто је један камион успео да пројури кроз заседу, на други је отворена ватра. Пијани Немци су се скривали око кућа. Међутим, немачки војници из другог камиона напали су партизанску заседу са леђа и присилили је на повлачење. Заробљен је један партизан, коме су немачки војници бајонетима изрезали петокраку на челу а затим га убили.

Вративши се на свој терен, Орашка чета је 12. августа у Марковцу једновремено извршила три акције: једно одељење је дигло у ваздух железнички мост на реци Рачи, друго је демолирало железничку станицу и дигло у ваздух окретнице, треће је извршило напад на жандармеријску станицу. После краћег сукоба, жандарми су се предали, заплењено је 15 пушака, и пушкомитраљез и 2 сандука бомби.

Орашка чета је у то време бројала стотину бораца, а нешто касније у чету се јавила и група жандарма, која је донела са собом неколико пушака и један пушкомитраљез. Настављајући са зборовима по селима и спаљивање општинских архива, Орашани су у другој половини августа извршили напад на железничке станице Милошевац, Крњево и Лозовик, а затим су прешли у моравски срез да помогну јачање покрета у том крају.

Моравски срез је до тада припадао Окружном комитету КПЈ за Пожаревац, који је руководио акцијама скојевских ударних група по селима. Одлука о формирању чете донета је на састанку партијских активиста 12. августа, када је и саопштена одлука ПК КПЈ за Србију о припајању овог среза Окружном комитету КПЈ за Поморавље и укључива⁸¹у будуће чете у Други шумадијски партизански одред. Неколико дана по овом састанку, 17. августа, код Вучића салаша изнад Александровца формирана је Моравска чета Другог шумадијског одреда, у којој је тада био 21 борац.⁶¹ Двадесетог августа Моравци су у присуству комесара одреда и Орашана положили партизанску заклетву. Одмах затим одлучено је да се на територији среза укину оп-

⁸¹ У команду чете постављени су: за командира Вујица Ремењак, радник, Влах из Породина, за заменика командира Мирко Трифуновић, за политичког комесара Сима Симић.

штинске управе, разоружају жандарми, поруши мост на Морави и припреми напад на среско место Жабаре. Са једним одељењем Орашке чете Моравци су одржали велики збор у Породину, а одмах сутрадан и у Ракинцу и Ореовици. Кроз неколико дана забрањен је рад општинским управама по свим селима. Сталним придоласком нових партизана Моравска чета се повећала на стотину бораца. Двадесет трећег августа извршен је напад на Александровац. Жандарми су се предали без отпора. Тако је сем Жабара био ослобођен цео моравски срез.

Половином августа вратиле су се са Рудника на своју територију Паланачка и Рачанска чета, које су тада имале 20 бораца. При повратку са Рудника оне су разоружале жандарме који су чували барутану у Страгарима и заплениле 10 пушака и непуко муниције. Силазећи у Лепеницу, ове две чете су спалиле општинске архиве и одржале зборове у Ђурђеви, Губеревцу и Јарушици и извршиле напад на железничку станицу Баточина, где су уништиле све станичне уређаје. Појава партизана и нове акције брзо су у народу растерали стрепњу од окупатора и већ тих дана у ове чете јавило се десетак нових бораца.

Крајем августа поново се нашао на окупу цео Други шумадијски одред, који је тада у пет чета имао преко 300 бораца. Првих дана септембра, у селу Бобову одржан је састанак пглаба одреда коме је у име Главног штаба НОПО Србије присуствовао Филип Кљајић Фића. Извршена је реорганизација штаба и команди Паланачке и Рачанске чете. За команданта одреда постављен је Андри Ђорђевић Дејан а за заменика Љупче Мишковић, који је истовремено био и командир Рачанске чете.⁶² Политички комесар одреда остао је и даље Таса Младеновић, а заменик политичког комесара Гоша Ђорђевић.

Растирањем жандарма створени су први ослобођени крајеви у ресавском и моравском срезу а убрзо затим и на територији Лепенице. Пред партијском организацијом искрсли су, поред војних, и многи проблеми око сређивања позадине. Због тога је одлучено да се дотадањи командант одреда Богосав Марковић, који је уживао велики углед у овом крају, повуче из одреда и упути на терен да ради на формирању народноослободилачких одбора.

Одласком многих чланова Партије и скојеваца у одред знатно је ослабљена и партијска организација на терену. ПК КПЈ за Србију је због тога одлучио да се територија

⁶² У командама чета били су: у Рачанској — командир Љупче Мишковић, заменик командира Ђока Марковић, политички комесар Петар Живић, у Паланачкој чети — командир Тоза Јорданов, заменик командира Иван Мукер, а политички комесар је и даље остао Драго-слав Ђорђевић Гоша.

Поморавља подели на два округа. Територију паланачког округа сачињавали су јасенички, лепенички, орашки, ресавски и моравски срез — управо они срезови у којима су деловале чете Другог шумадијског одреда. Секретар овог Окружног комитета био је Вита Цветковић, столарски радник из Новог Села а чланови Ратомир Ристић Сеља, који је био задужен за рад у Ресави, Света Ђорђевић, који је радио у Лепеници, и Рада Миљковић.

Немачке блокаде у горњем Поморављу нису нанеле штете партизанским јединицама, али су тешко погодиле партијско руководство округа и организације у неким градовима и селима.

После првих партизанских акција, немачке јединице су често вршиле блокаду Јагодине, Ћуприје и Параћина, легитимисали су, хапсили сумњиве и одводили их у затворе и концентрационе логоре. Изненадним упадима у села, блокадама и терором настојали су да одвоје народ од ослободилачког покрета и изолују партизанске јединице. Дванаестог јула Немци су у селу Бигреници ухапсили 19 сељака, од којих су четворицу стрељали. Шестог августа извршена је блокада Ћуприје и почела су масовна хапшења. За време блокаде наступила је провала у ћупријској партијској организацији и 19 чланова Партије, скојеваца и симпатизера спроведено је у београдски бањички логор. Блокада у Ћуприји трајала је неколико дана, а 7. августа блокирана је Мала Трешњевица, одакле су Немци тридесет сељака похватили и спровели у крагујевачки сабирни логор.

Тога дана, Окружни комитет КПЈ за Поморавље одржао је састанак у Јагодини, коме су присуствовали Петар Стамболић и члан Главног штаба НОПО Србије Сретен Жујовић. После хапшења и убиства Петра Велебита, дужност секретара преузео је Радислав Никчевић. На састанку је размотрена ситуација у партизанским јединицама и донета одлука да се све чете обједине у Поморавски одред, чији би штаб сачињавали командант Љубиша Урошевић и политички комесар Јоца Милосављевић. После састанка Немци су открили и ухватили у возу, приликом одласка за Други шумадијски одред, секретара Окружног комитета Радислава Никчевића. Истога дана, чланови Окружног комитета Јоца Милосављевић и Живота Станисављевић ушли су у блокирану Ћуприју на путу ка поморавским четама. Провокатори су их познали, те су их Немци убили на улици. Тако су у једном дану погинула 3 члана овог Окружног комитета. О тешкоћама које су после тога

наступиле у погледу обједињавања поморавских чета, Главни штаб НОПО Србије писао је Централном комитету КПЈ:

... „Питање пггаба у ова два одреда још више је отежано страшним нанетим нам ударом. Убили су нам три руководећа друга из Поморавског ОК-а (Радислав Никчевић, адвокатски приправник, погинуо 8. VIII 1941. Убили га Немци у Милошеву зверски, пребили му и ноге и руке, терали га да такав копа раку. Он одбио. Закопали га тако да су му руке вириле из земље. Живота Станисављевић браварски радник из Паланке, Јован Милосављевић, студент медицине, убијени истог дана 8. VIII у Ћуприји на улици). Ови другови су одржавши раније свој редовни састанак ОК пошли на терен и у одред, баш ова два ради бољег повезивања и нарочито оформљавања Поморавског одреда. Јован Јоца Милосављевић био је одређен за политкомесара целог одреда и био је већ у Сењском руднику, где је организовао Рударску чету. Тако сада ова два одреда стоје без везе са нама. Предузимам све могуће да се повежемо. За сада имам везу са једном од чета Поморавског одреда: Јагодинском. Акције су све чешће. ...”

Од атредвиђеног штаба Поморавског одреда остао је једино командант, који је непосредно руководио само Беличком и Левачком четом. Тек касније је за политичког комесара одреда постављен Бошко Ђуричић.⁶³

Како се устанак без обзира на губитке у руководећем кадру све више ширио по Поморављу, немачке команде су током целог августа наставиле изненадним блокадама, халшењима и депортацијама у логоре настојећи да опколе и униште поједине партизанске чете. Нарочито су ове блокаде биле честе на територији Параћинскоћупријске чете, која је оперисала непосредно на прузи Београд—Ниш—Солун, на комуникацијама према Бору и у рударским крајевима овог округа. Тринаестог августа немачке јединице су блокирале Равну Реку. Похапшени су сви мушкарци, од којих је издвојено девет и стрељано пред народом ради застрашивања. Једна група је спроведена у затвор у Ћуприју. Истога дана, немачки тумач Карло Ферлогер дошао је са групом Немаца у село Јовац. Преобучени у партизане, они су одржали збор и затражили да се јаве добровољци који би им помогли да руше пруге. Групу сељака која се пријавила спровели су такође у затвор у Ћуп-

⁶³ За командира Беличке чете уместо Урошевића постављен је Светица Живановић, трговачки помоћник из Мишевића.

рију. Блокаду Равне Реке Немци су извршили поново 26. августа и том приликом одвели у затвор 28 лица. Масовна хаганења приликом блокада вршена су током августа и по многим другим местима овог краја. Преко стотину сељака ухапшено је приликом блокада у селима Крушару, Сењу, Иванковцу и Паљану.

Сви ови покушаји окупатора да опколи партизанае и застраши народ завршили су се без успеха. Ослањајући се на радништво Сењских рудника, Равне Реке, Параћина и Ћуприје, Параћинскоћупријска чета је у августу постала најбројнија партизанока чета у округу. Скоро да тог месеца није било дана без неке партизанске акције и борбе. Осмог августа 50 бораца ове чете напало је железничку станицу Равна Река демолирало је и унинггило телефонско-телеграфске уређаје. Истога дана, једно одељење је напало железничку станицу Пасуљанске Ливаде, а друго је извршило напад на фабрику цемента у Поповцу. У Поповцу су партизани одржали успео митинг, после кога је десет радника ступило у чету. Сутрадан су нападнути жандарми у Сењоком руднику. У борби су погинула четири а тешко рањен један жандарм. Партизани су затим дигли у ваздух колосеке на железничкој станици и нешто даље мост на прузи. Десетог августа извршен је напад на петоколонишку посаду у руднику Сисевац. У борби је рањено 8 наоружаних фолксдојчера и стражара а остали су се предали. Истога дана је демолирана железничка станица Давидовац и дитнут у ваздух железнички мост. Сутрадан је у борби код Буљана заробљено и разоружано неколико жандарма, а 12. су партизани поново напали Сењски рудник и заробили 7 фолксдојчера.

Приликом свих ових акција, партизани нису увек водили довољно рачуна да рад у руднику потпуно онемогуће. Они су се задовољавали мањим оштећењима и разоружавањем окупаторских и петоколонишких посада. Немци су ова мања оштећења брзо поправљали а разоружане војнике поново наоружавали. Петар Стамболић и Филип Кљајић, који су тих дана дошли у ову чету, одлучили су да се смени дотадањи командир и на његово место постави бивши поручник Бора Петровић, а затим су обновљени напади на рудник и на саобраћајнице. Шеснаестог августа партизани су напали железничку станицу Извор и однели експлозив из станичног магацина. Неколико дана касније, извршен је напад на фабрику цемента у Поповцу, а 26. миниран је железнички мост на реци Црници и прекинуте телефонско-телеграфске везе између Параћина и Зајечара. Тридесетог августа цела чета је ушла у Равну Реку и Сењски рудник. Партизани су експлозив и остали плен из Равне Реке натоварили на воз и тако ушли у Сењски рудник, где је одр-

жан велики митинг на коме су говорили Стамболић и Кљајић. О овим акцијама и стању у Параћинскоћупријској чети Филип Кљајић је писао Главном штабу:

„... Одмах смо са четом кренули у акцију на Сењски рудник и Равну Реку да бисмо поправили грешке учињене ранијим нападима. Били смо решили да уништим електричну централу, али смо одустали од тога, пошто би уништавањем централе потопили све руднике, зато смо подигли у ваздух, тј. срушили све мостове између рудника и мостова Две сестре, а то је три моста гвоздена, мост Две еестре не може се рушити, пошто је зидан од камена и бетона. Из рудника је узето новца у износу од 62.000 и неколико динара (више није било), двоја кола, пет пари коња, један камион, много разне робе за потребе чете и 600 кг експлозива. Поставио сам пред чету нове задатке. Верујем да ће их са успехом извршити. За време бављења у чети иступио сам на четири митинга по селима и један на Сењском руднику. На митинзима сам изнео поред осталог, и то какви су наши одреди, ко са њима руководи и ко их организује, то је за ову чету првина. Другови партијци у чети нису схватили свој задатак и нису схватили да данас више него икада до сада имају могућности да јавно иступе, да излажу став наше Партије, да повежу широке масе са нашом Партијом. Моје отворено и јасно иступање на митинзима народ је топло поздравио после чега је и у самој чети морал и самоувереност нагло порасла. Чак штавише и командир, који је пре тога покушао да критикује сасвим се изменио и признао да није у праву и постао је симпатизер. Наши партијци су све дотле завијали, замотавали, илегализирали. Основна је грешка што у чети није постојала партијска организација и ако је било партијаца и што није изучаван партијски материјал.

Из чете сам узео 131.000 динара. У чети је остало 100.000 динара. Разлог остављања тог новца у чети је тај што чета нагло расте, свакодневно се појављују нови људи и друго: терен на коме се чета налази веома је сиромашан, тако да животне намирнице кутну, треће: обућа је била слаба а морају да купују. А људство добро. Ја лично очекујем много од ове чете . . .”

(Зборник докумената НОР Т1 К2 док. бр. 28)

Параћинскоћупријска чета је тих дана бројала преко стотину бораца. Поред напада на руднике и важне комуникације према Бору и Београду, она је крајем августа почела са укидањем петоколонашких општинских управа. — Спа-

љене су општинске архиве, књиге вршаја и одржани успели зборови у Бигреници, Виринама, Забреги, Горњој Мутници, Иванковцу, Стубици, Доњем Видову и у многим другим селима.

Чишћење територије од непријатеља још брже је обавила Беличка партизанска чета, која није била под овако непосредним ударима окупатора. Већ у првој половини августа, она је ликвидирала ове жандармеријске станице на својој територији, сем у Јагодини. О стању у чети и акцијама штаб одреда је поднео извештај:

„Јачина чете — 71. Пораст свакодневно 1—2 човека. Јављају нам се људи из среза темнићског (Варварин), — тамо треба почети са радом.

Наоружање — 60 пушака, 2 лака пушкомитраљеза, 1 пушкомитраљез 7,9 мм, 12 пиштоља, од којих 5 парабелума, 20 бомби, муниције око 700 метака 7,99 мм, за лаки пушкомитраљез око 500. Резерве нема. Свакодневно се прикупља оружје од сељака, који нам добровољно доносе оружје. Снабдевање: — добровољни прилози од сељака обилно. Економ отишао на пут ради стварања већих залиха. Јављају се представници села да нам помогну у онабдевању. Начин логоровања — у шуми под шаторима, колибама од грања, начињених од чета, заштићених од киша. Логор припремљен за дуже време. Организована обавештајна служба из оближњег села. Финансије — 10.000, од чега има издатака на потребе чете.

Акције. — О ранијим акцијама — разоружавању свих жандармеријских станица у срезу, спаљивању књига са вршалица, зборовима у Шуљковцу, Бунару, Лозовику, нападу на друму код Бунара, сечењу жица, разоружавању шумара — поднет извештај Јови Шпанцу (Бранко). 8. VIII напад на пошту, жандармеријску станицу, железничку станицу Багрдан, (људство 20).

Губитак: 1 партизан умро због саморањавања. Плен: 3 пушке, 60 метака, 5600 динара, демолирана станица. Ланиште: напад на железничку станицу — десет људи, плен — 3.670 динара, 2 пушке, 45 метака, 2 бунде, демолирана железничка станица.

12. VIII напад на друму — 20 људи. Неуспео, губитака нема. Извршена паљба на путнички ауто, заустављен, али док су партизани пришли измакао⁶⁴...”
(Зборник докумената НОР Т1 К1 док. бр. 14).

⁶⁴ На оригиналу се не види коме Је овај извештај упућен, али пошто је састављен према упитнику који је ГШ НОПО Србије упутио

Беличка чета је затим прешла Левач, где је са Левачком партизанском четом 15. августа извршила напад на среско место Рековац. Пошто је најпре заробљен жандармеријски капетан, он је на захтев партизана наредио жандармима да положи оружје. Тако је Рековац заузет без већих сукоба. Заплењено је 13 пушака, већа количина муниције и нешто бунди и шињела. Партизани су спалили среску и општинску архиву и онеспособили пошту.

Заузимањем Рековца почело је чишћење Левча од непријатељских посада и укидање окупационих општинских управа. У току августа Левачка и Беличка чета су у овом срезу спалиле општинске архиве, књиге вршаја и одржале зборове по селима Велика Клењица, Урсуде, Падеж, Горњи Крчун, Рашевица, Поточац, Жупањевац и друга, а 19. августа је демолирана пошта и уништена телефонска централа у Драговцу.

Акција је била најбоља агитација и већ после напада на Рековац, у Левачкој чети се удвостручио број бораца, а од наоружања поред пушака имала је и два пушкомитраљежа. Да би опречиле ширење устанка, немачке команде су у другој половини августа припремале опкољавање и уништавање ове чете. У блокади која је почела 25. августа, поред немачких Јединица, учествовале су и жандармеријске снаге из Крагујевца и Крушевца. Ради застрашивања, непријатељске јединице су похапоиле велики број сељака и спалиле неколико кућа.

Била је то велржа и последња августовска блокада у Поморављу. Како су често немачке команде извештавале, она се завршила „ударцем у гразно“. Левачка чета се у то време налазила на територији Крагујевачког одреда. Заједно са Крагујевчанима, она је учествовала у борби код Ратковића, у којој је погинуло 10 немачких војника.

¶

Немачке августовске блокаде у Космају и Посавини нису биле бројне али су по снази ангажованих трупа далеко премашале сличне акције у Поморављу. Окупатора су на то силбиле многобројне акције и диверзије које су одреди вршили на комуникацијама, као и чињеница да су ови, ослањајући се на радништво Београда, брзо постали веома активне и борбене војне јединице. Крајем јула и првих дана августа, на већем делу територије око Београда практично је био онемогућен рад петоклонашке управе, а због партизанских заседа, кретања немачких јединица по друмовима постајала су све опаснија.

Свим одредима као образац за достављање извештаја, вероватно да је упућен њему.

Почетком августа, Штаб немачких окупационих трупа у Србији, уз помоћ Аћимовићевог Комесаријата, припремао је темељну блокаду Космаја. Напад је планиран тако да немачке јединице са ширег простора мањим сукобима потискују партизане према планинском масиву, где би их затим опколили и уништили. Очекујући да се логори и најјаче партизанске снаге налазе на самом Космају, што се првих дана и у народу шворило, за овај подухват је ангажована комплетна алпска дивизија, која је била на пролазу из Грчке за Источни фронт. Њој су придодате јединице околних окупационих гарнизона и одреди жандарма и љотићеваца.

Космајски одред је управо тих дана довршавао разоружавање последњих жандармеријских станица по селима. Трећег августа, чете су по дану, са песмом, кренуле према Стојнику. Жандарми су се брзо предали, па је после спаљивања оппгинске архиве одржан велики збор на коме се окупило око 400 сељака. После говора Драже Марковића и Бране Аксентијевића, изненада је на збор упала једна немачка јединица која је са шефом београдске полиције Драгим Јовановићем извиђала терен за предстојећу блокаду. Заробивши партизанског стражара, Немци су искрсли пред народ, који је почео да бежи на све стране. Захваљујући присебности једне групе бораца, партизани су се брзо средили и отворили ватру на немачке војнике и офицере, који су побегли оставивши једну пушку, један револвер и нешто муниције. Заплењена је и немачка официрска торба са секцијом Космаја на којој је била црвеним обележена територија за блокаду и кретање трупа. Али значај и садржину овог документа партизани нису схватили тада него тек после блокаде Космаја.

Пошто су претходних дана привучене трупе, ноћу између 7. и 8. августа Немци су посели све путеве и раскрснице. Осмог августа настављено је довлачење нових трупа, које су опколиле Космај у два обруча а важније тачке поселе тенковима и артиљеријом. Немачке колоне долазиле су са ових страна — из правца Младеновца, Аранђеловца и Раље односно Ђуринаца. О самој блокади и непријатељским снагама, штаб Космајског одреда је касније писао у извештају:

„Што се тиче броја непријатељских војника, који се ставља у сумњу и треба проверити, могу изјавити ово: о томе смо добили податке у прво време од сељака, али је касније проверено да је употребљена дивизија која се из Грчке кретала према Београду ради попуњавања и слања на фронт и да је било око 400 љотићеваца и жандарма. Број варира између 15 и 16 хиљада. С дру-

ге стране посматрано долази се до истог броја. Наиме, цео Космај је био потпуно опкољен, војник до војника и то два прстена. Један прстен се кретао према врху Космаја, а други је много шири формирао заседе за случај бекства са Космаја. И овај обруч је био врло густ, да се ни он није могао пробити већ смо се морали притајити између та два прстена. Дакле из овога се види да овај број није претеран".

(Зборник док. НОР Т1 К2 док. 13).

За време ових припрема партизани се нису налазили на Космају. Раздељене у мање групе, чете су 7. августа по селима спречавале сељаке да немачкој команди у Младеновцу предају коње заостале после пораза бивше југословенске војске. Приметивши немачке војнике по извршеној акцији, један број бораца се, како су то Немци и очекивали, повлачио према Космају. Међутим, пре затварања обруча, већина је успела да изађе изван блокаде. Остала је опкољена само Младеновачка чета са још неколицином бораца из других чета. Заправо, остало је само 27 партизана. Борбе су почеле 8. августа по подне и трајале су целу ноћ и цео сутрашњи дан. Штаб одреда је о томе писао:

„Политички комесар и командир Друге чете створили су план за борбу ради пробоја, али нису имали тачне податке о снагама немачке војске. Борба је била величанствена достојна партизанских хероја, али су пале жртве. Разуме се жртве су искупљене али не сразмерно, јер 150 Немаца и љотићеваца је мало за 12 партизанских хероја. Али надокнадићемо ту разлику" ...

(Зборник докумената НОР Т1 К2 док. бр. 13)

Видећи да се не могу пробити, партизани су се повлачили стопу по стопу ка врху, дочекујући Немце у заседама. У дводневним борбама погинуло је 12 бораца, међу којима и командир Младеновачке чете Милан Милосављевић Жућа. Милосављевић је у овим борбама из заседа, тукући из пушкомитраљеза, убио преко 50 немачких војника. Међу изгинулим партизанима налазио се и члан Главног штаба НОПО Србије Бранко Крсмановић Шпанац. Четрнаест бораца успело је да се пробије из блокаде.

Покушај Немаца да опкољавањем Коомаја униште Космајски партизански одред, доживео је потпун војнички и полштички неуспех. Непријатељу није пао у руке ни један жив партизан, а о јуначком држању Младеновачке чете и командира Милосављевића дуго се причало у целом крају.

Поводом ових борби са Немцима, Срески комитет за срез космајски издао је посебан летак у коме се обраћао народу позивајући та да ступи у партизанске редове и помогне борбу против окупатора:

„... Комунистичка партија" — каже се у њему — „као и свуда и код нас је организовала партизанску борбу која омета и задаје ударце непријатељу. Да ти ударци заиста узнемирују непријатеља најбољи је доказ скорашња потеря немачке војске и издајица којом су они мислили да униште поштене партизанске борце. Ускоро су се и они уверили да оза борба није ометена и да деловање одреда није снечено ...

Радни народе Космаја, ступајмо у борбене редове нашег Космајског партизанског одреда и помажимо његову жилаву и поштену борбу против свих оних који пузе пред непријатељем и издају народну поштену ствар ..."

(Зборник док. НОР Т1 К2, бр. 22)

Космајски партизански одред није био теже погођен блокадом. Чете су наставиле акције свака на свом терену: спаљиване су општинске архиве и одржавани зборови по селима. Ноћу између 13. и 14. августа, ударници из врачарског среза извршили су напад на каменолом Црвени брег код Рипња. Заплењено је 95 кг експлозива, 342 каписле и 130 метара штапина. Већ половином августа одред је потпуно овладао већим делом територије око Космаја:

„Све жандармериске станице су разоружане осим оних по среским местима и дуж железница. Скоро у свим општинама спаљена је архива и попаљене су књиге на вршалицама. Ово се односи на срезове младеновачки и космајски ... Одржавају се зборови, митинзи и конференције по селима ради припремања маса за оружани устанак. У плану су крупније акције на саобраћајне објекте и заседе на друмовима. Ширење партизанске борбе у сарадњи са суседним одредима."

(Зборник док. НОР Т1 К2 док. бр. 13).

По протеривању жандарма, извршен је 23. августа напад на Сопот, среско место космајског среза. Жандарми су се забарикадирани у згради жандармеријске станице, коју партизани нису могли да освоје. Пошто је у свитање постојала опасност од интервенције околних немачких посада, партизани су спалили архиву и повукли се из вароши.

Последњих дана августа партизани су престали да логорују по шумама. Одред се кретао селима логорујући по

школама и кафанама. Поред мањих акција, као што је тротеривање порезника из Брестовика у подунавском срезу и неуопео напад на брод на Дунаву код истог места, чете су одржавале зборове и приредбе по селима на којима су бирани нови органи власти и вршена агитација за пријављивање нових бораца у одред.

У време ових борби око Коомаја, Посавски одред је вршио последња чишћења непријатељских посада по селима доње Посавине, приближавајући се у акцијама све више Београду. Ноћу између 3. и 4. августа 2. посавска чета је напала и разоружала жандарме у барајевској жандармериој станици. Увече 9. августа иста чета је разоружала жандарме у Вранићу, а 14. августа око подне стотину партизана ушло је у Степојевац и разоружало тамошње жандарме.⁶⁵ Тиме је очишћена од непријатеља цела територија Тамнаве, горње и доње Посавине, изузимајући среска места Обреновац, Уб и Умку.

Посавски одред је у то време био најјача партизанска јединица у централној Србији. Чијећи терен доње Посавине, чете су приступиле обезбеђивању од изненадних упада окупатора и оних крајева из којих је непријатељ већ био протеран. То је захтевало затварање саобраћајних путева који воде кроз Посавину и Тамнаву. Друга посавска чета је 3. августа пресекла телефонско-телеграфске везе између Вранића и Шиљаковца, а један вод 1. посавске је 4. августа дигао у ваздух железничку пругу код Мале Моштанице на три места. Истога дана, 3. тамнавска чета је бацила у ваздух мост на прузи између Стублина и Бргула. Раскопавајући путеве који би могли користити непријатељу, Посавци су на важнијим друмовима постављали заседе. Два вода 1. чете су 11. августа, у заседи код Лончаника, дочекали Немце који су ишли од Ваљева. Дошло је до већег окршаја у коме су немачке јединице употребиле и борна кола. Од партизана узеле су у борби учешће и позадиноке партизанске страже из села Стублина и Трстенице. Сутрадан је немачку колону између Уба и Бањана дочекала 3. тамнавска чета. У борби у којој су Немци поражени погинуло је 13 немачких војника и официра.

Четрнаестог августа, једна десетина Прве посавске чете са политичким комесаром Чедом Миндеровићем дочекала је у заседи код села Скеле Немце који су ишли аутомобилом од Шапца према Београду. Погинула су четири немачка војника и официра а аутомобил уништен. Сутрадан је једна немачка јединица кренула из Београда према Скели,

⁶⁵ Зборник докумената НОР, Т1, К1, док. бр. 146.

где их је дочекао један вод 1. посазске чете. Присиљени ватром, Немци су се повукли и сачекали појачање из Београда, са којим су ушли у село. Са собом су довели 42 затвореника, која су намеравали да стрељају ради застрашивања сељака. Приликом уласка у село, немачки војници су запалили неколико стогова сламе, у којима је експлодирала муниција коју су скрили сељаци. Експлодирање метака Немци су прогласили за напад „сељака на немачку војну силу” и то искористили као повод да одмах запале 70 кућа. Док су куће гореле, похватано је још 15 сељака и заједно са симпатизерима НОП-а доведеним из логора стрељано у јарковима око Океле. Овој застрашујућој мери Немци и квинслишка управа дали су велики публицитет у штампи. Издати су посебни леци о „немачкој одмазди” код Сकेле, који су по целој Србији растурени заједно са наредбом немачког команданта Србије по којој се „за једног убијеног Немца има стрељати 100” а за рањеног „50 Срба”. Али уместо страха, овета немачких војника над сељацима и затвореницима изазвала је у народу опште огорчење, јаче од будућих реиресалија које су најављивали окупаторски леци, радио и штампа.

Неколико дана по спаљивању Сकेле, 19. августа, 43 партизана првог вода 2. посавске чете сачекала су у заседи немачке камионе код Дубоког на друму Београд—Обреновац. Партизани су отворили ватру и теже оштетили два камиона и један луксузни ауто, а затим су се повукли, тако да су немачки војници отворили ватру једни на друге. Које од ватре из заседе, ⁶⁶које у међусобној борби, погинуло је 7 немачких војника.

Прелазећи после борбе преко железничке пруге, партизани су на три места дигли у ваздух колосеке, што је довело до дужег прекида саобраћаја.

Изведене једна за другом, ове акције су наишле на велики одјек у околини, па је немачка команда у „потеру за партизанима” упутила седам авиона, који су заоули из митраљеза и запаљивим бомбама шуму Јасеново код Јасенка. У шуми се налазила једна група четника, која се разбежала. Два дана касније, један партизански вод је поново поставио заседу код Лончаника. Са немачким јединицама које су покушале да продру од Ваљева борба је вођена пуних пет часова.

Пресецајући најважније комуникације од Београда према западним деловима Србије, Посавци су већ у то време угрожавали немачке гарнизоне у околним градовима. Због тога је немачка виша команда ⁶⁵, тзв. Команда специ-

⁶⁶ Зборник докумената НОР, Т1, К1 бр. 21.

јалне намене, која је формирана за борбу против партизана, почела припреме за блокаду села Грабовца, у коме је, према очекивању ове немачке команде, требало да буде опкољен и уништен Посавски партизански одред. Наредба за напад издата 19. августа садржала је детаљан план акције и распоред немачких и жандармеријских јединица:

Односи се на акцију ГИОР.

1. У суботу 23. VIII 1941 биће у виду препада, опкољено и претресено село Грабовац, као вероватна комунистичка централа округа београдског.

2. Извршење (места су обележена по карти 1:100.000) један потерни одред стражарно 734. пеш. пука, појачан са 20 српских жандарма из Обреновца и два одељења полицијске чете из Обреновца биће 23. VIII 1941 у 0.4,00 часова у V/I рову на путу Обреновац—Шабац, три километра југоисточно од Скеле.

3. Један потерни одред стражарног 734. пеш. пука, појачан са два одељења немачке полиције из Обреновца и 20 жандарма, биће 23. VIII 1941. у 0.4,00 часова на путу Обреновац—Стублине, два километра југозападно од раскрснице пута Обреновац—Стублине и железничке пруге Обреновац—Ваљево.

4. Жандармеријски одред из Уба (два одељења немачке полиције и 30 жандарма), појачан једним водом пешадије 704. пеш. дивизије, биће 23. VIII 1941 у 0.4,00 ч. на западном излазу Стублине, два километра западно од пута Обреновац—Уб.

5. Два вада V ч. 750. пука из Шапца, појачани са пола вода немачке полиције из Шапца и 30 људи страже жандармерије у Шапцу, и један потерни одред 704. дивизије из Ваљева, стићиће 22. VIII 1941 у 20,00 часова у Бањане, ту ноћити и поћи из Бањана тако да 23. VIII 1941. у 0.4,00 часова буду у Равном Пољу, на путу Бањани—Обреновац.

6. 23. VIII 1941. у 0.4,00 часа полазе све јединице са својих положајних тачака шираким фронтом концентрично на Обреновац, користећи што више засебне путеве. Појачана V ч. 750. пука, која долази правцем Бањани — Ново Поље, скреће од Равног Поља према северозападу и врши покрет преко села Дрена на Грабовац — Крива Бара, док потерни одред 704. пеш. дивизије, који такође долази правцем Бањани — Равно Поље, 23. VIII 1941. у 0.4,15 часова полази из Равног Поља и наступа ка Грабовцу путем Бањани—Грабовац и југоисточно од овог.

7. 23. VIII 1941 у 5,30 часова Грабовац мора бити опкољен са свих страна. Затим ће се концентрично продreti у место, похватати мушко становништво изнад 14 година, скупити код грабовачке цркве и предати полицији. ЈБуде који пружају отпор, код којих се нађе оружје или беже стрелјати. Сељачке куће претражити само ради проналаока мушкараца. Претраживање кућа ради проналажења оружја има се извршити по наређењу руководиоца акције, пошто се претходно скупе у гомилу мушкарци.

8. 704. пеш. дивизија повериће извођење ове акције једном команданту пука.

9. Најстрожије чувати тајну. Изричито се забрањује да се акција или место Грабовац помињу телефоном.

10. Ратна спрема без маски за бојне отрове" ... (Зборник док. НОР, Т1 К1 док. бр. 133)

Око Грабовца се тих дана налазила Прва посавска чета, која је у то време бројала око 150 бораца. Започете рано ујутру 23. августа, борбе су трајале целог дана са мањим затишјем између 17 и 19 часова. Прва чета је нападала Немце на простору Грабовац—Стублине а затим код Орашца. Уз извесне губитке, немачке јединице су стално гоњене а у поподневним часовима присиљене су на потпуно повлачење. Бежећи према Шапцу, Немци су те ноћи наишли на заседу Треће тамнавске чете.

Чувши борбу око Грабовца, Тамнавци су срушили дрвене мостове на путу Бањани—Дебрц и поставили заседу, на коју је наишло шест камиона са немачким војницима. Заседа је отворила ватру и потпуно уништила два и оштетила четири камиона. Погинуло је 16 немачких војника а двојица тешко рањена каеније су издахнула у Бањанима.

Поразивши без властитих губитака Немце око Грабовца, 1. посавска и 3. тамнавска чета су 31. августа извршиле напад на Уб, среоко место у Тамнави.

Напад је почео у 4 часа ујутро. Посавска чета имала је задатак да заузме основну школу, где су се били утврдили Немци и да заједно са новоформираним бомбашким одељењем Посаваца и Тамнаваца продре ка центру, тј. начелству. Услед наглог продсра Тамнавске чете, сви су се Немци и жандарми повукли и забарикадирани у основној школи и згради начелства. Сем ове две зграде, цео Уб је био заузет, па ипак су партизани морали да се повуку да би 11. септембра у поновном нападу ослободили ово среско место, а тиме и цело подручје среза.

Нападима на Умку и У6 посавско-тамнавски партизани су почели борбе за чишћење последњих окупаторских посада у среским местима на својој територији, Посавски одред је у току августа нарастао на близу 400 бораца. Прва чета, која је 5. августа имала 43 бораца, 14. је већ имала 103 а 28. 155 бораца. У то време, она је била наоружана са два тешка митраљеза, 5 пушкомитраљеза, 148 пушака, 19 револвера, 41 бомбом и 9.501 метак. Друга чета је 23. августа имала 80 бораца, а у трећој је 27. августа био 141 борац. Од наоружања 3. чета је тога дана имала 1 тешки митраљез, пет пушкомитраљеза, 115 пушака 15 револвера, 35 бомби и 5350 метака.⁶⁷

У целој Посавини су крајем августа постојали „објективни услови за општу мобилизацију и за устанак“.⁶⁸ Покренут уопешним борбама и акцијама партизана, народ Посавине и Тамнаве је већ масовно учествовао у позадинским партизанским стражама и раду одбора нове народне власти.

*

Немачке августовске блокаде у централној Србији као и у Београду показале су да је у њима највеће губитке претрпело партијско чланство и партијска руководства по градовима. Партијске организације и ударне групе биле су свакодневно изложене ударцима јаким снага окупатора и његових сарадника у којима су често страдали најреволуционарнији партијски кадрови и радништво. Партизански одреди су ипак из ових ових сукоба са непријатељем излазили политички и војнички ојачани.

Док су у прво време комунисти и радници из градова и других радничких центара упућивани за језгро партизанским одредима, ради отпочињања оружане борбе, сада се пред партијска руководства и организације поставило повлачење у одреде познатих комуниста и радника да би се уклонили од удараца окупатора.

Пришвом радништва из радничких центара, као што су Београд, Крагујевац, Паланка, Смедерево, Сењско-ресавски и Кучајски рудници, и ступањем у партизане нових бораца са територије Посавине, Космаја, Шумадије и Поморавља, партизански одреди су брзо од герилских акција прешли на веће борбе са окупатором, припремајући општенародни устанак у овим крајевима. Најзначајнију улогу у

⁶⁷ Сви подаци из извештаја Штаба Посавског партизанског одреда — Зборник док. НОР, Т1 К1 док. бр. 6 и 21.

⁶⁸ Из извештаја Штаба Посавског одреда — Зборник док. НОР, Т1 К1, сир. 95—99.

томе имала је радничка класа Београда не само за централну Србију него и ван ње. Без обзира на полицијске агенте, немачку жандармеријску контролу, свакодневно су напуштале Београд групе радника, студената, ђака и других грађана. Да би се спречило убацивање непријатељских шпијуна, у одреде су примани само они борци које су слале партијске организације преко за то организованих веза и пунктова. Од београдске партијске организације преко територије Космајског и Посавског одреда водили су у то време многобројни канали којима је пребачено у партизана на стотине београђана, првенствено радника и омладине.

Првих дана устанка нови борци из Београда долазили су преко Главног штаба НОПО Србије. У аранђеловачком парку њих је дочекивао члан Главног штаба Никола Груловић и упућивао их преко веза у одреде. Једна од веза је била и кућа Михаила Борића у селу Малој Врбици код Младеновца. Курири су са новим борцима долазили возом до станице Влашко Поље или Младеновац, а затим, заобилазећи село, до ове усамљене куће. Трећи канал је ишао преко села Рипња. У кафану у селу су уторком, четвртком и суботом у 12 часова долазили одредски курири. Попгто би се помоћу лозинке споразумели са пристиглим новим борцима, они су их пребацивали у одреде.⁶⁹

Касније, у септембру, пглаб Космајског партизанског одреда је организовао пребацивање нових бораца директно из Београда. Како је због близине ослобођених крајева пруга Београд—Ниш била под строгим контролом, нови борци су са одредским куриром долазили до станице Дражањ — Шепшин а одатле преко веза по селима у одред.⁷⁰

Већи број оваквих канала ишао је и преко територије Посавског партизанског одреда, чије су чете оперисале непосредно око Београда. После учвршћивања слободне територије, Београдском батаљону овог одреда, поред појединих група Београђана, прикључила се и цела наоружана чета која је формирана у Београду. Преко територије Посавског партизанског одреда, на слободну територију пребачен је већи број партијских и војних руководилаца. Напуштајући Београд, овим каналима преко Чукарице и Макиша пребачени су у септембру Александар Ранковић, Иван Милутиновић, Иво Лола Рибар и многи други.

⁶⁹ О првим везама видети писма Главног штаба НОПО Србије другу Титу од 2. августа 1941 — Институт за изучавање радничког покрета, Ин. бр. 21897 и 21896.

⁷⁰ Као одредски курир у Београд је одлазио Милета Виторовић Сликар, студент Академије ликовних уметности.

УКИДАЊЕ ОПШТИНСКИХ УПРАВА И РАЗОРУЖАВАЊЕ ЖАНДАРМЕРИЈСКИХ ПОСАДА ПО ШУМАДИЈСКИМ СЕЛИМА

Августовеким борбама Првог шумадијског и Крагујевачког партизанског одреда очишћени су од жандармеријских посада срезови око Аранђеловца и Крагујевца, укинута су општинске управе, поплаћене архиве и књиге вршаја. Железнички саобраћај у целом крају непрекидно су ометале партизанске диверзије. Делатност ударних група у Крагујевцу повећавала је опште расположење грађана за борбу и изазивала узнемиреност окупационих власти у самом граду. Заплашена тиме, немачка Крајскомандатура је наредила предстојништву полиције да „ради смирења у Крагујевцу“ похпси као таоце извешан број комуниста.⁷¹ Полиција је извршила хапшење мањег броја симпатизера и чланова Партије, али се, страхујући од улака партизана у град, понашала према њима пажљиво, а приликом пуштања таоца на слободу полицијоки предстојник их је молио да се тога сете ако једног дана буду хапсили њега и његове службенике.

По олобођеним селима на зборовима бирала се нова народна власт, агитовало се за одлазак у партизане, раскопаваи су друмови и путеви према среским местима. Настojeћи да онемогући кретање окупаторских јединица друмовима, Први шумадијски одред се у то време прочуо успешним постављањем заеда, које су наносиле знатне штете немачким војним конвојима. Све је то уносило још већу несигурност и страх у редове окупатора и његових поматача, чија се моћ све више еужавала на ереске варошице у којима су се налазили немачки гарнизони и војне команде.

Први шумадијски одред је већ у првој половини августа разоружао жандармеријске станице по селима опленачког, орашачког и колубарског среза и забранио рад општинским управама у скоро свим селима. Првог августа спаљена је општинска архива у Маслошеву. Сутрадан је Четврта чета пресекла телефонске линије и спалила архиву у Страгарима. Трећег августа Друга чета је спалила општинске архиве у Овоишту и Пласковцу, четврта у Маскару и Загорици а Прва и Трећа у Бањи и Копљарима, где је истовремено уништила и телефонско-телеграфске уређаје а у Копљарима демолирала и железничку станицу.

⁷¹ Из извештаја предстојништва крагујевачке полиције Банској управи у Смедереву, бр. 14088, од 18. авг. 1941.

После два неуспела напада, штаб одреда је наредио другој и четвртој чети да разоружају жандарме у варошици Доњој Шаторњи, понгго су жандармеријеке команде покушале да искористе раније неуспеле акције у пропагандне сврхе и на том инсистирале и код других жандармеријских посада „да комунистима покажу зубе”.⁷² Друга чета је пресекла телефонске жице које воде према Шаторњи и ту у заседи разоружала групу жандарма, док је Четврта чета извршила напад на саму жандармеријску станицу и разоружала остале после једночасовне борбе. Команда жандармерије је због тога наредила жандармеријској чети из Аранђеловца да изврши напад на ове две чете. У мањем сукобу 8. августа код Брезовца, партизани су растерали жандарме а у одред се пријавио жандармеријски наредник Марп-шовић, који је касније постао познат партизански пушксмитраљезац.

У међувремену од 6. до 9. августа, ове четири чете овог одреда опалиле су општиноке архиве по селима Винчг, Клоки, Јунковцу (опленачком), Горњој Трешњевици, Јарменовцима, Драгољу, Босути, Гарашима, Јеловику, Жабарима, Шумама, Доњој Шаторњи, Блазнави, Горњој Шаторњзх, Вукосавцима, Трнави и Божурњи. После спаљивања општинских архива, до избора народноослободилачких одбора у већини села општинеке канцеларије су запечатиле команде чета.

Увече 10. августа 2. и 4. чета су опколиле жандармеријску станицу у Страгарима. Жандарми су пружили отпор и тек пооле дуже борбе партизани су их разоружали.

После ове борбе, команде жандармерије су углавном престале да упућују поново наоружане жандарме у сеоске станице. Окупљени око немачких посада у среским местима и неким ближним варошицама, они су се ограничавали на ређе испале патрола и већих одељења. Тих дана одржан је оастанак Окружног повереништва КПЈ за Аранђеловац и штаба Првог шумадијског одреда. Дискутовало се о учвршћењу одреда и о новонасталој ситуацији после повлачења жандарма у градове. Донета је одлука да се по еелима око среоких места са непријатељеком посадом образују партизанске страже које би пгтитиле села и обавештавале партизане о кретању непријатеља. У одреду, као војничкој јединици која примером треба да чува углед народноослободилачког покрета, забрањена је употреба алкохола. До овог састанка командири и политички комесари су редовно стражарили и ишли у патроле као и ови остали борци. То је доводило до запостављања војног и политичког рада у четама. Због тога је донета одлука да се забрани одређивање

⁷² Посебно је излата и наредба о похвали жандарма у Шаторњи.

на стражу чланова команди чета. У то време борци Првог шумадијског одреда, као и партизани у осталим одредима, били су обучени шаролико. Свако је долазио у одред у оделу какво је имао.

Заплењивањем разних непријатељских униформи шароликост је постала још већа, што је понекад уносило забуну у борбу. У немогућности да једнообразно обуку борце, Окружно повереништво и штаб одреда препоручили су набављање једнообразних војничких шајкача и забранили ношење жандармеријских капа.⁷³ Командир и политички комесар чете добили су право да позивају борце на одговорност и кажњавају их усменим укором. Веће казне је и даље могао изрицати само пглаб одреда. На састанку је критикована и појава пуггања брада, на чему је, као и уопште на питањима хигијене, нарочито инсистирао секретар Окружног повереништва Сремчевић. Најзначајнија је, међутим, била одлука да одред прошири диверзије на руднике и да наладајући немачке јединице спречава њихово кретање друмовима наносећи им губитке. Друга и Четврта чета добиле су, између осталог, задатак да контролишу друм Београд—Крагујевац између Тополе и Чумића, а Прва и Трећа део друма између Тополе и Младеновца као и друм Младеновац—Аранђеловац—Лајковац.

Први сукоб Шумадинаца са Немцима десио се, међутим, нешто раније, 8. августа, у селу Горњој Трнави. Тога дана партизани су у селу спалили општинаку архиву и одржали збор. Они нису знали да је у сеоску кафану навратила једна немачка патрола из Тополе а ни Немци нису знали да су партизани у селу. Тако се десио да је по одласку чета из села партизанска патрола навратила у исту кафану. Тек на излазу обе патроле су се среле и отвориле ватру једна на другу. Један немачки војник је погинуо, један је заробљен, а трећи је лакше рањен побегао. У борби је погинуо командир Прве чете Војја Станојловић.

У овим првим сукобима са немачким војницима партизани су углавном разоружавали заробљене Немце и пуггали их. Приликом заробљавања немачких војника у шуми код Кремењаче на друму Крагујевац—Топола, разоружаним заробљеницима комесар Друге чете Жика Томић

⁷³ У Пожаревачком одреду заменик команданта Жика Поповић дуго је носио официрску униформу са кокардом, а командант Првог шумадијског одреда Милан Благојевић носио је ислод петокраке два уска ширита — ооане поручника Шпанске републиканске војске. Једнообразне војничке капе, о којима се дискутовало на овом састанку, тек доста касније су уведене у јединице НОВ и ПОЈ. Међутим, ни тада па све до ослобођења 1944. године ова једнообразност није се могла остварити у партизанским одредима централне Србије.

објашњавао је зашто се партизани боре и позвао их на класну солидарност у борби против фашизма. Биле су то илузије првих дана борбе. Немци су ћутке слушали говор комесара, послушно скинули уноформе кад им је то наређено и пожурили да се изгубе према Тополи.

После еастанка Окружног повереништва и штаба одреда, учестале су диверзије и напади из заседа на немачке јединице. Прва и Трећа чета су 11. августа извршиле напад на рудник угља Орашац у селу Мисачи и уништиле или демонтирале рудничке инсталације. Ове две чете су за време акције у руднику поставиле заседу код Аранђеловца, на коју је наишао камион са немачким војницима. У борби је погинуо један немачки војник а остали су побегли. Партизани су затим запалили камион. Истога дана у Барошевцу су уништени телефонско-телеграфски уређаји на железничкој станици, спаљена је општинска архива и забрањен рад општинској управи. Дванаестог августа разрушена је пруга између Даросаве и Рудоваца, па је воз на том месту исклизнуо из шина. Истовремено су на железничкој станици Буковик уништени телефонско-телеграфски уређаји. Тринаестог августа разорена је пруга код села Копљара. На то меџо је наишла немачка композиција и зарила се у земљу, тако да су локомотива и вагони потпуно закрчили пругу. Прва и Трећа чета су на железничкој станици Даросава уништили све инсталације а затим у селу спалиле општинску архиву и уништиле телефонско-телеграфске уређаје у пошти. Овим акцијама је био за дуже време обустављен железнички саобраћај Младеновац—Аранђеловац—Лазаревац.

Истога дана када су извођене ове диверзије на прузи око Аранђеловца, Друга и Четврта чета поставиле су заседу на друму Београд—Крагујевац код села Чумића. После извесног времена, на њу је наишао камион са шест немачких војника. Од партизанске ватре погинула су два а рањена три војника.

Сутрадан по овој борби уништени су телефонско-телеграфски уређаји на железничкој станици Барошевац а општинске архиве су опалјене у селима Липовцу и Бањи. Петнаестог августа Прва и Трећа чета ушле су у Вреоце и делимично оштетиле електричну централу. Четврта чета је истога дана дочекала у заееди на Прокопу код Тополе немачке војнике. Пошто су порушили мост код Божурње и пресекли телефонско-телеграфске линије, партизани су поставили заееди у Винчи на Прокопу. Немачко одељење које је кренуло да извиди и оправи телефонско-телеграфску везу наједном се нашло са свих страна опкољено борцима Четврте чете. Потпоручник и наредник пружили су отпор заклонивши се иза камиона. Партизани су такође отво-

рили ватру. Кад је потпоручник рањен и њих двоје су заробљени. Остали немачки војници су за то време крај друма на насипу скидали ципеле и униформе позивајући лошије обучене партизани да са њима замене одело. Било је већ познато да партизани не убијају заробљенике и да ће их пустити пошто им одузму оружје и униформе.

Појава да се немачки војници предају без отпора, која се у неколико сукоба поновила на терену Првог шумадијског одреда, натерала је штаб 714. дивизије да неке од ових војника изведе пред преки суд и стреља. Издата је и наредба да ће за сличне појаве немачки војници бити осуђени на смрт. Тако је заседа на Прокопу истовремено била и један од последњих сусрета ове врсте са Немцима у Шумадији.

Шеснаестог августа на друму Аранђеловац—Топола партизани су дочекали у заседи немачки луксузни аутомобил, у коме је потинуо један немачки официр и три војника. Неколико часова касније у село Бању изненада је упало шест камиона са немачким војницима. Они су под заштитом два тенка запалили неколико кућа и похватили један број сељака, од којих су ради застрашивања народа једанаесторицу стрељали.

Друга чета је сутрадан по овом догађају спалила општинску архиву и одржала збор у селу Стојнику, а 18. августа појавила је заседу на друму код Белосаваца официрима немачког београдског гарнизона који су ишли на излет у Тополу. Због дефекта на пушкомитраљезу, заседа је отворила ватру са малим закашњењем па тако аутобус није заустављен. Изрешетан мецима, он је појурио према Тополи. Од партизанске ватре погинула су три а рањено је око 15 немачких војника и официра. После заееде, на партизане је изненада напало одељење фелдјандармерије које је обезбеђивало друм и чета ее повукла без губитака али у нереду.

До краја августа, настављајући са заседама немачким војницима, Први шумадијски одред је онеспоеобио за рад све руднике на овом терену рушећи истовремено пруге и кидајући телефонско-телеграфске линије, које су немачке јединице покушавале да оправе. Прва и Трећа чета су 19. августа ушле у рудник Јунковац и потпуно га онеспособиле за рад и задобиле истовремено велики плен у експлозиву и другим потребама. Сутрадан су поново прекинуте телефонске линије према Тополи и уништена пошта у Доњој Шаторњи, а на партизанску заседу код Наталинаца наишао је немачки луксузни аутомобил са троје војника-курира. Један курир је побегао рањен а двојица су заробљена. Пошто су разоружали и пустили Немце, партизани су уништили аутомобил.

Прва и Трећа чета су 22. августа поново уништиле све уређаје на железничкој станици Даросава а сутрадан увече

ушле су у Аранђеловац. Жандарми су са железничке станице побегли у град, а немачка посада се није усуђивала да изађе из касарни. Одатле су отварали бесомучну ватру на партизанска обезбеђења, док су чете неометано уништиле постројења и запалиле неколико важнијих објеката на железничкој станици.

Тога истог дана, недалеко од Тополе, партизани су посекли стубове и жице на електричном далеководу Вреоци—Крагујевац, због чега је остао без електричне струје Крагујевац и сви остали градови и места на овој линији, а сутрадан је нападнут немачки луксузни аутомобил код Јарменоваца на путу Шаторња—Рудник.

Двадесет петог августа Први шумадијеки одред извршио је четири веће акције. Ушавши понова у рудник Орашац, партизани су полупали све машине и онеспособили их за рад. На путу Топола—Наталинци уништен је немачки луксузни аутомобил, у коме је погинуо возач. На друму Младеновац—Аранђеловац партизани су дочекали у заједином немачком аутомобилу у коме је погинуо један гестаповски официр и рањена два жандарма а на истом друму код села Марковца партизанска заседа је зауставила аутомобил са двојицом жандарма, од којих је један теже рањен а други је успео да побегне. Идуће ноћи разорена је пруга код Копљара и на том месту срушена немачка композиција. По повратку из акције, ова партизанска десетина је наишла на немачку и жандармеријску заседу. У једночасовној борби погинула су 2 немачка војника и 4 жандарма. Полицијски писар из Аранђеловца који се налазио у заседи рањен је у обе ноге а од партизанске десетине погинула су два борца. Истог дана, понова су уништени сви уређаји и демолирана железничка станица Даросава. По подне 27. августа партизани су прекинули саобраћај и на прузи Аранђеловац—Лајковац пошто су срушили мањи железнички мост и опгетили уређаје на железничкој станици Зеоке. Тога дана биле су у прекиду све телефонско-телеграфске везе између железничких станица од Аранђеловца до Лазаревца.

Једна од најуспешнијих акција у то време био је напад Прве чете на Немце код моста у селу Бистрици. Попгто су код овог села 26. августа порушиле мост и прекинуле саобраћај између Аранђеловца и Лазаревца, чете су поставиле заседе и очекивале долазак немачких јединица. Сутрадан је око 40 немачких војника и официра из Аранђеловца дошло да оправи мост. Био је топао летњи дан и војници су радили свучени до појаса или су се купали у речици. Партизани су се појавили изненада, али је стрељачки строј сувише рано примећен. После краће борбе, немачки војници су се разбегли, бацајући успут униформе и оружје. Том приликом погинуло је 11 немачких војника а 7 теже рањених је кас-

није умрло. Партизани нису имали губитака а запленили су том приликом веће количтше оружја, муниције и друге опреме.

После ове борбе, 28. августа, срушен је мост код села Крушевице а код Грабовца је заседа дочекала и оштетила још једно немачко возило. Двадесет деветог августа партизани су ушли у рудник Црљени, уништили постројења и онеспособили рудник за рад. Сутрадан је то исто учињено и у руднику угља у Рудовцима.

Крајем августа немачки гарнизони у колубарском, орашачком и опленачком срезу били су скоро изоловани у Тополи, Аранђеловцу и Лазаревцу, а такође и жандармеријске станице у варошицама Руднику, Белановици и Наталинцима. Телефонске везе и железничке пруге биле су углавном покидане и порушене, путеви раскопани а на друмовима су чекале партизанске заседе. Рушењем и онеспособљавањем рудника у целом крају нанети су тешки удари окупаторској ратној привреди.

Двадесет шестог августа одржан је у Брезовцу заједнички састанак Окружног повереништва КПЈ за Аранђеловац и штаба одреда. Пошто су чете придоласком нових бораца биле гломазне за командовање, одлучено је да се одред реорганизује у батаљоне и затим обиђу сва села ради политичког објашњавања партизанске борбе и циљева нове групе окупаторских сарадника око Милана Недића, која је у то време упућивала позиве за „враћање мира“ у Србији. Партизанске чете су реорганизоване у 9 нових чета⁷⁴, подељених у три батаљона. У Првом батаљону командант је био Душан Дугалић, политички комесар Дача Станковић а заменик комесара Миодраг Тошић, у Другом батаљону је командант био Раца Терзић, политички комесар Ото Јеврејин а заменик политичког комесара Веља Герасимовић и у Трећем командант Живадин Миловановић а политички комесар Трифун Петровић, заменик политичког комесара Радомир Илић Жућа. Сваки батаљон је имао по три чете. На састанку су одређене територије дејства појединих батаљона — Први батаљон територија опленачког среза, на

⁷⁴ Колико се могло утврдити, команде чета су биле овако састављене: 1. чета — командир Драгослав Мартиновић Миша, комесар Мића Степановић; 2. чета — командир Малишић, комесар Миладин Јовичић; 3. чета — командир (нема података), комесар Миодраг Тошић Бели; 4. чета — командир Лазар Шевкушић, комесар Сима Бисвениси; 5. чета — командир Раде Маричић, комесар Веља Герасимовић; 6. чета — командир Дејан Лукић, комесар Влада Марковић; 7. чета — командир Благојче Филиповић (затим Марковић), комесар Миле Новаковић; 8. чета — командир Верољуб Лукић-Швабић Чаробњак (затим Живомир Белошевац), комесар Слободан Минић; 9. чета — командир Ђорђе Ђурић (затим Ђорђе Јовановић), комесар (нема података).

којој је главни објекат напада био интернационални друм од Тополе до Крагујевца, Други батаљон је оријентисан према Лазаревцу и Колубарским рудницима, а Трећи према троуглу који сачињавају Рудник, Орашац и Топола, са главним објектима напада друмовима Топола—Аранђеловац—Младеновац и железничком пругом Младеновац—Аранђеловац.

После овог састанка и извршене реорганизације, Први батаљон је 30. августа извршио напад на жандармеријску станицу у Наталинцима. Борба око утврђене станице отежала се, па су због опасности од напада Немаца из Тополе партизани морали да се повуку. Почетком септембра на брду Петковачи код села Бистрице, Други батаљон су напали недићевци под командом Милана Калабића. После краће али оштре борбе партизани оу се повукли, пошто је непријатељ био бројно надмоћнији и боље наоружан. Заробљена су два недићевца а више их је рањено. Партизани су имали једног теже рањеног борца.

Непријатељске посаде, после ових борби, дуже време нису правиле испаде у села и батаљони су наставили одржавање политичких зборова по селима, припремајући доброволјну мобилизацију и општенородни устанак. Први шумедијски одред је 8. септембра бројао 238 бораца наоружаних са 9 пушкомитраљеза, 210 пушка, 2 лака митраљеза и 40 револвера.

Спровођење директиве Главног штаба НОПО Србије о чишћењу села од непријатељских посада и укидању окупаторске управе Крагујевачки партизански одред је такође започео већ првих дана августа. Делујући свака на своме терену, партизанске чете су током месеца попалиле књиге вршаја, општинске архиве и забраниле рад општинских управа по свим селима на територији на којој су деловале. Том приликом чете су у 42 села⁷⁵ одржале успеле народне зборове, објашњавајући циљеве партизаноке борбе и позивајући народ да јој се придружи. Упоредо са тим, извођене су диверзије на саобраћај и разоружавање посада по железничким станицама и жандарма по селима. Шестог августа, на железничкој станици Бадњевац изазван је судар немачких транспортних возова. Поломљене су и тешко оштећене 2 локомотиве и 13 вагона а у њима је погинуло 9 и рањено 30 немачких војника. Сутрадан је Прва чета извршила напад на железничку станицу Гружа, разоружала посаду и уништила телефонско-телеграфске уређаје. Том приликом је дигнут у ваздух железнички мост на реци

⁷⁵ Према извештају ОК КПЈ за Крагујевац, од 30. августа 1941. године.

Гружи. После спаљивања општинских архива у већем броју села, ова чета је 14. августа извршила напад на железничку станицу и жандарме у Драгобраћи и разоружала жандарме и посаду железничара коју су Немци наоружали да чува станицу од партизана. Петнаестог августа разоружана је жандармеријска стража на тунелу Вучковица, а сутрадан су партизани извршили напад на железничку и жандармеријску станицу Цветојевац.

Прва чета је 17. августа понова ушла у варошицу Гружу и напала жандармеријску станицу. Пошто су у борби рањена два жандарма, остали су положили оружје. Заплењене су пушке, знатне количине муниције, неколико шињела, један шапилограф и доста разне друге опреме. Овом приликом поново једигнут у ваздух железнички мост нареци Гружи, који је у међувремену био оправљен. Партизани су се дуже задржали дефиљујући неколико пута кроз варошицу док их је народ одушевљено поздрављао. Сутрадан по акцији у Гружи, чета је ушла у Грошницу недалеко од Крагујевца и ту одржала велики митинг. После митинга партизани су 19. августа поставили заседу на друму Крагујевац—Краљево. На заседу је наишао камион са немачким војницима. Од пушчане и митраљеске ватре у камиону је убијено и рањено двадесетак немачких војника.

За то време Друга чета је, припремајући напад, упутила једну патролу на железничку станицу Кнић. Ова патрола се 20. августа сукобила са жандармима и том приликом су 2 жандарма рањена а погинуо је члан Партије Божа Козомарић. Трећа чета је 21. августа уништила телефонско-телеграфске уређаје на железничкој станици Јовановац и разоружала жандармеријске страже на оближњем железничком месту, затим експлозивом оштетила мост. Истога дана, уништени су телефоноко-телеграфски уређаји на железничкој станици Баточина и одузете пушке од станичне посаде. Прва чета је 22. августа разоружала станичну посаду и уништила телефонско-телеграфске уређаје на железничкој станици Драгобраћа, а Друга је 23. августа извршила напад на жандармеријску станицу у Книћу и после краће борбе разоружала жандарме. Истога дана је једна партизанска патрола извршила напад на Љотићевца Марисаза Петрозића, али је он у том сукобу само лакше рањен.

Трећа чета је тих дана потпуно очистила од непријатеља територију на којој је деловала, па је почела да одржава масовне зборове по селима. Немци су због тога 27. августа упутили из Крагујевца чегири камиона са војницима. Ову немачку јединицу дочекало је једно магве одељење Треће чете. Развила се борба, у којој су погинула 2 немачка нижа официра и 5 војника. У борби је погинуо и заменик командира Треће чете, поручник бивше југословенске вој-

ске Драган Николић. Сутрадан су Немци поново дошли под заштитом тенкова и ради застрашивања запалили по неколико кућа у селима Корману, Маршићу, Горњој Комарици и Доњој Комарици. Немачка колона се и поред тенкова овога пута није усуђивала да зађе у села, него је упућивала одељења која су ужурбано спаљивала куће и одмах се враћала на друм.

Овај страх немачких војника око Крагујевца изазвало је деловање Крагујевачког партизанског одреда и акције у Крагујевцу. У самом граду партизанске десетине су многобројним акцијама створиле такву несигурност за гарнизон и окупационе власти, да се војници нису усуђивали да се удаљују од касарни у мањим групама. Борбеним десетинама у разним васпитним групама и другим формама рада са омладином, само скојевска организација у граду обухватала је у то време око 750 омладинаца.⁷⁶ Опште расположење народа према ослободилачком покрету узимало је такве размере да су се и најреакционарнији грађани утркивали да партизанима пруже помоћ. Крагујевачки фабрикант Стефановић, поборник пакта са Немцима мартовских дана, послао је у одред „нашим друговима“ пуна кола конзерви а трговци и имућнији грађани, очекујући устанак у Крагујевцу и улазак партизана у град, нудили су новац и друге потребе. Да би сузбили ово рааположење и застрашили грађане, Немци су 22. августа убили а затим обесили члана КПЈ, берберског радника Стевана Зарића и средњошколца скојевца Божицара Петровића. Они су били ухваћени приликом покушаја да разоружају патролу Градске страже. Пре сфелјања, Немци су их страховито мучили да би открили организацију. „За време стрељања Стева је певао Интернационалу а Божа је викао „Живела слобода“, „Живео Совјетски Савез“, „Доле окупатор“.⁷⁷ Стрељање и вешање крагујевачких партизана изазвало је опште оторчење у граду и Окружни комитет КПЈ за Крагујевац је тим поводом издао посебан летак. Настављајући акције, борбене групе су 26. августа отвориле ватру на патролу градске страже и тешко раниле једног стражара а читав град је био засут лелима о јуначком држању Зарића и Петровића.

Крагујевачки партизански одред је крајем августа већ био разоружао свих 8 жандармеријских станица у срезима око Крагујевца и посаде по железничким станицама. Заплењено је укупно 150 пушака, већа количина муниције и опреме, па ипак све то није било довољно да се нао-

⁷⁶ Извештај крагујевачког ОК КПЈ од 30. августа 1941. године. — Зборник докумената НОР Т1 К2, док. бр. 18.

⁷⁷ Из извештаја крагујевачког ОК КПЈ — Зборник док. НОР, Т1 К2, док. бр. 18.

ружају новопридошли борци. Многе чете су одлазиле у акције водећи са собом ненаоружане партизана, који су очекивали да се наоружају оружјем отетим од непријатеља. На састанку Окружног комитета и штаба одреда израђен је тих дана „план крупнијих акција и борби за сваку чету у духу датих директива“ Главног штаба НОПО и ЦК КПЈ „за дизање општеномлавног устанка“. Сва села у гужанском и крагујевачком срезу била су у партизанским рукама а тиме и цела Шумадија, изузев Крагујевца и среских места око Аранђеловца.

ИЗМЕЂУ ПАРТИЗАНА И ОКУПАТОРА

Устанак у Србији захватао је све шире народне масе без обзира на терор окупатора. Немачке блокаде и покушаји да се опколе и униште поједини партизански одреди претрпеле су потпун неуспех. Седам партизанских одреда на терену централне Србије нарасло је у августу на близу две хиљаде бораца. Диверзантске групе и војне десетине, организоване од скојевских и партијских организација, свакодневно су по градовима и селима извршавале бројне мање задатке, као што су растурање летака, исписивање борбених парола, атентати на немачке војнике, на истакнуте сараднике окупатора и полицијске агенте. У томе су се нарочито истицале крагујевачка и пожаревачка партијска организација. Уништавана су непријатељска слагалишта, магацини и саботиран сваки рад који би могао користити окупатору. Већ после првих акција сељаци су престали да одлазе на кулук немачким војницима и да испоручују реквизиције правдајући се забраном партизана. У појединим селима, ако су их ипак на то успеле да присиле општинске управе, они су сами припуцавали иза грмова проглашавајући то партизанским нападом и наредбом „да се врате“. Присиљавањем непријатеља да се повуче у гарнизоне немоћне да било шта предузму изван градова, села су оживела. Партијске и скојевске организације по селима сакупљале су помоћ за партизана, секле телефонско-телеграфске стубове и раскопавале путеве и друмове. По селима ближим градовима стваране су наоружане партизанске страже и изабирани одбори нове власти. Све је то праћено интензивном политичком активношћу, зборовима, митинзима и конференцијама са народом на којима су партијски радници и партизански командири објашњавали циљеве народноослободилачке борбе и агитовали за ступање у партизанске одреде.

Немоћна пред тим општеномлавним покретом, немачка окупациона управа је тражила савезнике који би јој по-

могли да ослаби рад устаника и поткопа јединство народа. Почетком августа, нешто принудом а нешто застрашивањем црвеном опасношћу, окупаторске пропагандне и полицијске установе сакупљале су потписе испод апела за обустављање ослободилачке борбе. Половином августа Аћимовић је упутио и позив онима у шуми да се врате кућама, али је апел остао без резултата. Ради застрашивања, Немци су 17. августа у Београду на Теразијама обесили петорицу затвореника партизанских сарадника.⁷⁸ Одмах затим објављен је и распис Министарства унутрашњих послова о новчаним наградама за хватање и убијање припадника народноослободилачког покрета. Али све ове мере нису имале жељеног дејства. Аћимовићев Комесаријат био је беспомоћан и окупаторска управа је морала да тражи нове савезнике. У Београду је 29. августа образована влада генерала Милана Недића. Немачке команде и полиција настојале су да контактима и непосредним преговорима прикупе и активирају против народноослободилачког покрета разне антикомунистичке групе и организације.

Крајем јула, када је после првих партизанских акција ослабила окупаторска власт у појединим крајевима, јављају се групице састављене претежно од одбеглих робијаша које себе називају четницима. У крагујевачком округу једну такву групу водио је некакав Светозар Јефтић—Тоза Муштиклар, другу одбегли робијаш Александар Манојловић—Танда. У Космају су се појавиле четири групе, једну је водио Милосав Живановић Чаруга, бивши робијаш, другу Драшша Миливојевић из Сибнице, трећу чиновник Света Ракић, а четврту неки одбегли робијаш из Живковаца.

Први четнички одред у пожаревачком крају организовао је у јулу винарски трговац из Кучева Воја Јеремић Триброђанин. Нелгго касније се у пределу горњег Пека и Поречке реке појавио војвода Анђелко Адамовић, док се у Горњаку налазила група официра која се у хомољским шумама скривала да не би пала у заробљеништво. Приликом формирања Ујевачког партизанског одреда, акордант из Нереснице Леонида Пљешковић формирао је Ујевачки четнички одред а код Ћуприје самостални четнички одред образовао је бивши официр Илија Узелац.

⁷⁸ Том приликом су обешени: Милан Покрајац, средњошколац из Винковаца, Радомир Јовановић, сељак из Парцана, Велимир Јовановић, сељак из Парцана, Светислав Милин, обућар из Београда и Јован Јанковић, кројач из Београда.

У Шумадији се код Аранђеловца, крајем јула, појавио бивши генерал ЈБуба Новаковић, који је после сукоба око старешинства са Дражом Михаиловићем напустио Равну Гору.

Већина ових група се од почетка одала криминалу, злоупотребљавајући спремност народа да помогне „шумце“ (како су називали партизане првих дана устанка). Обично су залазили по селима и одузимаи војничке униформе, ћебад, осталу спрему која није предата окупатору и проглашавају борбу „за краља и отаџбину“, да би сутра у другом срезу или селу покупљене ствари препродавали. Тоза Муштиклар је био посео друм Крагујевац—Јагодина и наплаћујући од народа који је пролазио „друмарину“, оргијао по селима. Зато је извешан број ових група морао бити разоружан и ликвидираи на тражење народа.

Спроводећи политику ЦК КПЈ да се на линији НОБ морају објединити све снаге, партизанске чете су настојале да неке од ових група придобију за борбу против окупатора, преговарале су са њима и позивале их у поједине акције.

Штаб крагујевачког одреда, на захтев мештана, разјурео је лоповаку дружину Тозе Муштиклара и он је нешто касније отишао у Крагујевац и пријавио се да ради у полицији. Мада је пристао на сарадњу са партизанима и учествовао у неким акцијама, Танда Манојловић је убрзо ооуђен од штаба одреда и стрељан због пљачки и разбојништва, док је неколико његових четника остало у одреду.

У Космају је партизанима први приступио Чаруга а касније и Ракић са укупно десетак четника. Драгиша Миливојевић је остао самосталан али није иступао против партизана. Нешто касније се овде појавио и војвода Никчевић, који се одвојио од генерала Новаковића и њему се тада прикључио и Света Ракић. Споразуми које су штаб Космајског одреда и Срески комитет КПЈ за Космај постигли са овим групама остали су на снази све до Пећанчевог прогласа којим је он позвао ове „ерпске четнике“ да сиђу у градове и приђу окупатору. Поред повремених трзавица до којих је долазило због четничких пљачки, било је чак и неколико акција рушења пруга у којима су ове групе учествовале на позив штаба одреда.

После доласка на Букуљу, артилеријски генерал ЈБуба Новаковић покушао је да обнови и искористи за своје амбиције стару режимску четничку организацију војводе Косте Пећанца. Прогласивши се за војводу шумадијског, он је седећи по шумама око Букуље издавао разним војводама и четовођама који су се уочи рата уписали у четничку организацију, наредбе да се припреме за преузимање власти уколико Немци буду брзо поражени. Девог августа је наре-

дио ибарском, расинском, церском, подринском, златиборском и рудничком војводи да „лично и преко својих чето-вођа и других погодних људи изврше организацију свих војних обвезника (оперативне и резервне војске) у свом подручном реону, уписујући наоружане обавезнике у један а ненаоружане у други посебан списак." Рачунајући да под своју команду укључи све сличне групе и организације, Новаковић је у овој наредби писао:

„ . . . Војвода ибарски нека одмах ступи у везу са угледним адвокатом Радичевићем и директором краљевачке гимназије у циљу спровођења заједничке акције и будућег опоразумног рада за опште добро Краља и отаџбине. Војвода љишки ово ће исто покушати са групом пуковника Драже Михаиловића."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, арх. бр. 1104).

Поред бомбастих наредби и великих амбиција, генерал Новаковић, у ствари, сем четрдесетак четника око себе, није имао никаквих других снага.

У то време Немци су одлучили да за борбу против народноослободилачког покрета ангажују и лакомог на новац „главног војводу" Косту Пећанаца. Немачким мерцедесом војвода Пећанац је пребачен из Ниша у Београд на преговоре. Разговори су затим настављени у Аранђеловцу. Пре одласка у Аранђеловац, Коста Пећанац је заказао за 24. август, на Букуљи код планинске куће, „четнички конгрес" под демагошким паролом о дизању „трећег српског устанка". На тај конгрес позвани су имућнији људи, неки представници грађанских партија и неке војводе које је Коста Пећанац наименовао својим „декретима". Као нека врста „начелника главног војводе", овај састанак је организовао војвода шумадиски Новаковић,⁷⁹

Коста Пећанац је 23. августа дошао на Букуљу. Њега и групу четника Немци су пребацили преко Аранђеловца камионима. На састанак је дошао и Новаковић, са којим је био и познати опозиционар Чедомир Плећевић. Плећевић је припадао групи напредних људи која је 'црихватила сарадњу са КПЈ, а у то време је по налогу Главног штаба ПО Србије одржавао присне везе са Новаковићем да би четнике приволео на заједничку борбу против окупатора. На овај састанак је у име ОП КПЈ за Аранђеловац упућен са туђим позивом члан ОП Мика Милосављевић.

⁷⁹ Примерак писма ген. Новаковића у вези са сазивањем Конгреса на Букуљи сачуван је у *Дневнику Драгојла Дудића*, Изд. 1957, стр. 102.

Пећанчево излагање је, као најбитније, садржало оцену „растуће комунистичке опасности“, коју је, ради подривања устаничких редова свакодневно истицала целокупна окупаторска пропаганда. „Најпреча потреба“ је, према томе, да се „та опасност унингги у корену“, уз „лојалан однос према окулатору“ и „одговарајућу сарадњу против деструктивних елемената“. Тако је овај „трећи српоки уетанак“ од почетка недвосмислено показао да се ради о најамљивању у службу окупатора. На овакве ставове Пећанца ставили су неке блаже примедбе леви Земљорадници, а вероватно под утицајем Плећевића и генерал Новаковић. Међу онима који су негодовали био је и Мика Милосављевић, па су га неки учесници познали, а четници разоружали. На његов захтев изведен је пред Пећанца, коме је рекао да је упућен од штаба Првог шумадијског одреда да понуди четницима сарадњу у борби против окупатора. Овога је, међутим, више интересовало како је Милосављевић поред обезбеђења уопео да дође на састанак него предлози о сарадњи са партизанима, пошто је „Немачка јака сила“. Милосављевић је о свему томе обавестио ОП Аранђеловац, као и о томе да са Пећанцем неће моћи уопште да се преговара о било каквој сарадњи.

На крају састанка је прочитан Пећанчев апел. У њему је, између осталог, стајало да треба „младе партизане избатинати и пустити кућама, старије послати на робију, а коловође предати Немцима.“ Пећанац је по завршетку „конгреса“ са својим четницима сишао у Аранђеловац на преговоре са Немцима. Са немачке стране преговоре је водио официр Гестапоа мајор Краус, пошто је читава акција придобијања „пријатељеки расположених националних снага“ била у надлежности гестапоа и његове агентуре у Југославији.

Пећанчев предлог је садржао 9 тачака. Да би се задовољила војводина сујета, преговори су вођени на француском језику. Краус је хладно еаслушао четнички предлог и затим наредио да се у њега унесу исправке за које су Немци заинтересовани. Исправке су садржале углавном констатацију — да власт неће добити четници него администрација подређена „Недићевој Влади спаса“; да се немачкој команди имају доставити спискови лица која ће ући у четничке одреде. Оружје ће се делити у присуству немачких официра и еваки четник ће потписати писмену изјаву да то оружје неће употребити против немачке војне силе и да ће га чувати. Немци се нису обазирали на четничке примедбе да се тиме „вређа национални понос“, а одбили су и да дају ванредно високе плате какве је захтевао Пећанац. Немци еу инсистирали да четници пгго пре отпочну акцију. Са овим изменама потписан је споразум и војвода Пећа-

нац је са Краусом отишао за Београд, одакле је делио декрете, па чак и карађорђевог звезде војводама које су се истакле у служењу окупатору.

Одмах после одласка Косте Пећанца са Букуље, Новаковић је затражио састанак са штабом Првог шумадијског одреда. Тако је дошло у августу до првих преговора између партизана и четника на Букуљи. На преговоре су у име штаба Првог шумадијског одреда отишли Станислав Сремчевић Црни и Милован Милосављевић Мика. Новаковић је прихватио заједничку борбу против окупатора, али је затражио да се партизани ставе под његову команду. Сремчевић и Милосављевић су одбили овај Новаковићев захтев, па су се тако преговори завршили без резултата.

После неуспелих преговора са Шумадинцима, Новаковић је отишао у Београд и ту водио преговоре са представницима ПК КПЈ за Србију, који нису завршени већ је договорено да се наставе на терену.⁸⁰ По повратку из Београда, Новаковић је са својом групом отишао у манастир Вољавчу. Ту је у септембру дошло до других преговора са штабом Првог шумадијског одреда. Штаб одреда је на овај састанак пратио Дугалићев батаљон, у то време једна од најбољих партизанских јединица у овим крајевима. У име Шумадијског одреда разговорима су присуствовали Милан Благојевић, Недељко Жакула, Душан Петровић Шане, Милан Илић Чича, Станислав Сремчевић и Мика Милосављевић. Новаковић је тражио да му се одобри мобилизација обвезника ради образовања четничких одреда, што су партизани прихватили под условом да се мобилисани елободно опредељују у партизани или четнике. Постигнут је и споразум о заједничкој акцији против непријатеља — заједничке акције би планирали представници једног и другог штаба, одређујући у свакој акцији засебне зоне дејства за четнике и партизани, у борби би сваки штаб командовао својим јединицама, а у ослобођеним местима би се формирале четничке и партизанске команде које би међусобно сарађивале.

После преговора, генерал Новаковић је издао свој проглае „војводама и народу“ у којем је изнео да се против окупатора боре и да су једини представници народа партизани и његови четници. У свом проглаеу војводама односно наређењу за општи устанак у ноћи између 22. и 23. септембра, он је наређивао да се нападају Немци, ослобађају градови, руше пруге, мостови и друмови — „војвода Торлачки да нападне Београд и прогна непријатеља, настављајући гоњење са оне стране Саве“. Војвода Торлачки је управо тог

⁸⁰ Пиомо ПК КПЈ за Србију ЦК КПЈ за Југославију — Збор. НОР Т1 К2, док. бр. 34.

дана водио, заједно са Љотићевцима, борбу против партизана на Варовницама изнад Младеновца. Али неке војводе у Шумадији одазвале су се овом Новаковићевом позиву. Доњогружански војвода Недељковић из Губеревца покупио је и напио сељаке и ноћу између 22. и 23. септембра раскопао друм, запалио мост и шлипере, мада је до тада слободно шетао са Немцима по Крагујевцу.

Због свега тога, војвода Коста Пећанац је издао наредбу којом смењује Новаковића и прети осталим војводама да ће у случају непослушности бити стављени под преки војни суд.⁸¹

Сам Новаковић је у Шумадији упутио позив на мобилизацију. На Букуљи, која је одређена за „мобилно место“, окупио се велики број сељака са оружјем и без њега. Новаковић је нашироко разгласио своје припреме за напад на Аранђеловац. Ватре запаљене у поноћ на брдима требало је да означе почетак напада. Неорганизована маса сељака и четника је на тај знак кренула према Аранђеловцу. Већ данима раније обавештени о припремама, Немци су дочекали јаком ватром полунаоружано људство, које се одмах разбежало. Новаковић није ни покушао да их среди и поведе у борбу, него се одмах са читавом овом шароликом масом повукао према Руднику. Уз пут су на ослобођеној територији између Шаторње и Рудника посеekli неколико бандера и срушили неколико дрвених мостова. Пошто су сељаци остали без хране донете у торбама, четници су их рапустили, дајући свакоме потврду да је „војник генерала Љубе Новаковића“ и да се пушта кући „на неодређено одсуство“.

Крајем септембра Новаковић је прешао у Грузу, где је код Ациних ливада ступио у везу са Крагујевачким партизанским одредом. Позивајући се на договор са Шумадинцима, он је тражио да и са Крагујевчанима потпише споразум о сарадњи. Из Грузе је затим прешао у Калинић, а одатле преко Ивањице према Ужицу. У Ариљу га је заробио војвода јаворски, који је припадао Дражи Михаиловићу и био регистрован код окупатора као војвода Пећанчевог четничког одреда. Партизани су га ослободили и он је предао Врховном штабу многа документа о четничкој сарадњи са окупатором.

После прогласа Косте Пећанца, већина четничких група сишла је у градове и ставила се на располагање окупатору. У Космају су одмах после прогласа четници барошевачког војводе Вукићевића заробили у Јунковцу два партизана, прекршивши тако дотадањи споразум између штаба Космајског одреда и војводе Николе Никчевића, кога

⁸¹ Оригинал наредбе са дописаним објашњењем Новаковића у Институту за историју радничког покрета Србије, арх. бр. 1102.

су Срески комитет КПЈ за Космај и штаб Одрета настојали да активизирају не само у неколиким акцијама него и заједничким иступањима на зборовима по селима. Незнајући за овај случај, а с обзиром на Пећанчев проглас, штаб Одрета је упутио у Јунковац Ђорђа Јовановића и Дражу Марковића да поново утврде и конкретизују споразум са Никчевићем. Он их је овога пута примио хладно. Саопштио им да је изашао Пећанчев проглас и да је Света Ракић постављен за војводу, а он смењен, па да нипогда не може учинити јер нема никакву власт, мада је тобоже за сарадњу са партизанима. Партизани су сутрадан напали четнике да би ослободили заробљене борце. Заробљено је неколико четника, међу којима и Никчевићев син, па је после тога извршена замена заробљеника. После ове борбе четници су сишли у Сопот и ту их гарнизонирали заједно са недићевцима, Немцима и жандармима. Група Милосава Живановића-Чаруге протерана је због пљачке из одрета. Чаругини четници су убрзо почели јавно да пљачкају по Сибници, Мисачи, Раниловићу и другим селима. Штаб Првог шумадијског одрета је због тога наредио Трећем батаљону да очисти терен од ових пљачкаша. Партизани су, после неколико дана трагања, 30. септембра напали и разбили Чаругину групу, али је у тој борби погинуо командант овог батаљона Живадин Миловановић. За команданта је тада постављен Милорад Лабудовић Лабуд.

Већина четничких група око Пожаревца се крајем августа и првих дана септембра још увек држала пасивно. Четници Воје Триброђанина чували су њега и његову имовину, а Горњачани се нису појављивали из шума. Једино је одред Леониде Пљешковића од овог формирања ишао у акције са партизанима. После Пећанчевог прогласа Окружни комитет Партије и штаб Пожаревачког одрета настојали су да успоставе и учврсте сарадњу са свим овим групама како би спречили њихово прилажење окупатору. На инсистирање партизана, 13. септембра склопљен је у ослобођеном Кучеву са одредима Леонида Пљешковића и Воје Триброђанина споразум о сарадњи у борби против окупатора. Тим поводом одржани су заједнички зборови са народом и издато саопштење које су потписали представници сва три одрета.

„Недић је" — каже се у њему — „покушао да купи четнике који се заједно са нашим партизанима боре за ослобођење свога народа. Али ни у том није успео. Ако се продао Коста Пећанац, поггени четници се нису хтели продати; они и даље настављају борбу. Свуда заједно са нашим партизанима руку под руку иду и четници и смело уништавају све оно што елу-

жи окупатору и ослобађају део по део наше земље крвљу натопљене" ...

(Институт за историју радничког покрета Србије, Арх. бр. 1073/XI Д)

Споразум је предвиђао „заједничку борбу против Недића, Пећанца и Љотића, јер су издајници", против плачкања, заједничке акције против окупатора, стварања нове народне власти на слободној територији итд. Постигнути споразум није имао велики значај за четнике и њихово укључивање у борбу. Већ у то време војвода Анђелко је прилазећи Пећанцу нападао партизане око Мајданпека, а после договора са Горњачанима учинио је то и Воја Триброђанин. Тако је споразуму са партизанима остао веран једино одред Леониде Пљешковића. Борбена спремност ни овог одреда није била велика, али је та чињеница значајна утолико онто је, захваљујући поштену патриотском држању Пљешковића, са њима остварена сарадња у борби без обзира на политичке погледе и ставове. То је био једини четнички одред на територији централне Србије који је за све време постојања активно учествовао у борбама против окупатора и његових сарадника — љотићеваца, недићеваца и четника.

Поред свих настојања партијских руководства и партизанских штабова да прихвате разне четничке групе и да их покрену у борбу, после образовања Пећанчевих, Недићевих и Љотићевих одреда на територији Посавине, Космаја, Шумадије и Поморавља, није било никаквих других оружаних јединица које нису пришле отвореној сарадњи са окупатором. У пожаревачком крају са партизанима је остао једино одред Леониде Пљешковића, а горњачка група, и поред очевидних веза са недићевцима, није показивала никакву војничку активност.

Борба за јединство народа у ослободилачком покрету против окупатора била је само наставак вишегодишње активности Партије на стварању јединственог народног фронта против фашизма. Покушаји да се на ту линију доведу и еви оружани остаци и присталице бившег режима, представљају у основи мерило ширине са којом је КПЈ прилазила оружаном устанку. Непосредно на терену разлике у политичкој припадности престале су да играју у то време неку битну улогу. Око партијских организација, партизанских одреда, одбора фанда и народноослободилачких одбора окупљали су се по селима и градовима људи разних професија и различите партијске припадности које је сједињавала заједничка тежња да се ослободилачка борба ус-

пешно доведе до краја и оствари друштвени систем који би елиминисао реакционарне друштвене снаге, чији су се представници са развитком устанка све отвореније стављали на страну окупатора.

Ово јединство народа у непосредној оружаном борби против окупатора остварило се релативно брзо, без неких већих тешкоћа. Слично као и у преговорима са разним оружаним остацима бившег режима, тешкоће су наступале приликом покушаја партијских руководства на терену да остваре сарадњу са врховима грађанских политичких партија.

Руководства десних профашистичких партија као што је ЈБотићев Збор и њему сличне, прилазећи окупатору, представљала су његов главни ослонац за борбу против партизана у првим данима устанка. Јединствена руководства осталих политичких странака у Србији практично нису постојала. Настојања партијских руководства са територије централне Србије да преко појединих политичких првака ступе у преговоре са руководством грађанских странака остала су углавном без виднијих резултата.

Неколико значајнијих покушаја у том погледу, између осталих, учинио је и Окружни комитет КПЈ за Крагујевац. Првих дана оружане борбе одштампано је у 2000 примерака и упућено „писмо свим јавним радницима политичких партија“, на основу кога је Окружни комитет организовао преговоре „са родољубивим елементима политичких партија“⁸² ради стварања одбора народноослободилачког фронта. Међу првима одржани су разговори са представницима Земљорадничке странке, о чему је Окружни комитет писао ПК КПЈ за Србију 30. августа 1941. године:

„Полазећи од тога да треба сарађивати са свим присташама бивших политичких партија који стоје на позицијама борбе против окупатора и ерпских издајница, ја и још један друг⁸³ из штаба нашег одреда одржали смо састанак са присташама левих Земљорадника, и то са председником странке, е једним чланом Централног одбора и с једним чланом Извршног одбора. После разговора и преговора од неколико сати, потписали смо следећи споразум: 'Руководећи се једном једином жељом и заједничким идеалом да са леђа нашег народа збацимо окупатороки јарам, а на основу још раније постигнутог споразума, пуноправни представници КПЈ и НСС споразумели су се у следећем:

1. У овим местима и на озаком кораку свестрана сарадња, помоћ и заједничка акција у борби против

⁸² Зборник док. НОР, Т1 К2, док. бр. 43.

⁸³ С. Стефановић Ћећа и Владимир Дедијер.

крвавог окупатора и његових домаћих слугу и агената. У том духу:

а) — најактивније и најпожртвованије суделовање у партизанској борби. Партизанску борбу развијати и подизати све до општег народноослободилачког устанка.

б) — У свим местима стварати заједничке нац. ослободилачке одборе, у које треба увлачити и присташе других партија. Ти одбори треба да буду једини политички фактори по местима, који агитацијом и пропагандом припремају масе за општенародни устанак.

ц) — У свим местима стварати заједничке одборе националног фонда из кога ће се финансирати борба за националну слободу⁸⁴.

После овог следе потписи наше Партије и њихове странке и тако би се послало као циркуларно писмо нашим и њиховим одговорним партијским функционерима по местима. Ми смо узели на себе да га одштапамо. Још га нисмо растурили, а на терену већ смо почели да остварујемо сарадњу. Стварамо заједничке одборе а неки њихови људи дошли су у одред. Заменик команданта одреда⁸⁴ је њихов."

Овим преговорима, у име Главног одбора Народне сељачке странке, присуствовали су Радамир Тодоровић, Вук Продановић и Милоје Симовић, а делегати ОК КПЈ за Крагујевац били су Светислав Стефановић Ћећа, Мијалко Тодоровић Плави и Владимир Дедијер. У Крагујевачком партизанском одреду формирана је трећа тзв. Земљорадничка партизанска чета. Споразум је, међутим, искрено прихватио мали број одговорних руководиоца странке. После писма које је добио из Београда од секретара странке Драгољуба Јовановића да се „држи по сваку цену са пријатељем на Равној Гори", председник странке Радомир Тодоровић је отишао на разговоре са Дражом Михаиловићем. Отуда се вратио са „упутствима" лондонске владе о „сељачкој држави од Јадранског до Црног мора на челу са Краљем Цетром". Уместо учешћа у борби, Тодоровић је са осталима почео да се заноси политичким спекулацијама, кријући и оне минималне услуге које су учинили НОП-у. Кад су у октобру дражиновци напали партизана, командир „Земљорадничке чете" Бељаковић, са још дванаесторицом људи, пребеглао је четницима, а касније је ступио у Недићеву Српску државну стражу.

Још слабијим резултатом завршили су се у Крагујевцу преговори са првацима Демократске странке, Радикалима и

⁸⁴ Милоје Симовић — члан Главног одбора Нар. сељачке странке

Републиканцима.⁸⁵ Оружана борба против окупатора није пружала велики простор за политичке опекулације грађанских политичара. Отуда и за опредељивање у тој борби није била од значаја њихова припадност једној или другој политичкој странци, него пре свега њихов лични однос према судбини земље и народа. Сарађујући на линији народноослободилачке борбе, истакнути појединци и познати политичари прилазили су покрету не као представници грађанских странака него као напредни људи патриоти. Такви су били — Милоје Симовић, Драгиша Шулејић из Азање, Спасоје Павловић из Влашке, Мића Вујичић из Амерића, Никола Петровић у Шумадији, Чеда Плећевић из Аранђеловца, Живадин Аксентијевић из ШЈпма, војврш Гајић из Копљара, Милорад Жунић из Рековца, Радомир Лазић из Азање, Влаја Јелић из Азање, Ђура Јовановић из Парцана, Драга Секулић из Поповића, Светозар Милићевић из Држња, Александар Марковић из Малог Пожаревца и многи други. Иако није имао изграђене више форуме и руководства, јединствени народни фронт против фашистичког окупатора као политичка основа оружане борбе остварен је у централној Србији већ првих дана устанка око партизанских одреда и нових органа власти, а његов најснажнији чинилац биле су партијске организације.

⁸⁵ Зборник док. НОР, Т1 К2, док. бр. 59.

ГЛАВА III

ОПШТЕНАРОДНИ УСТАНАК

НЕУСПЕХ НЕДИЋЕВЕ МОБИЛИЗАЦИЈЕ

Постављајући 29. августа „Владу народног спаса“ на челу „тђћ с!ет еМеп зоМалеп Оепегалоћегз!“,¹ са Миланом Недићем, окупатор је намеравао да окупи четничке групе, жандармерију и љотићевце, спроведе делимичну мобилизацију и организује одреде „српске војске“. Немачке команде у то време нису могле да одвоје за борбу против партизана трупе са фронтова, те је требало да ови петокло-нашки одреди, гушењем ослободилачке борбе, обезбеде окупатору неопходан „рад, ред и мир“ у Србији. Према наре-ђењу команданта Недићеве жандармерије од 7. септембра,² требало је да се у Србији формирају ооам мешовитих одреда од недићеваца, љотићеваца и жандарма. Док је Првом и Друшм за реон дејства одређена Мачва, осталих шест је требало да се упуте на територију централне Србије — Трећи одред на простор Умка—Мионица—Уб—Лазаревац; Четврти Сопот—Аранђеловац—Младеновац—Топола, са поласком из Гроцке; Пети од Смедерева према Пожаревцу и Голупцу; Шести у јасенички, орашки и рачански срез; Се-дми између Мораве и Млаве (Свилајнац, Жабари, Пе-тровац) и Осми на простору Сешски рудник—Сисевац—Равна Река. Код Аранђеловца у њих би се по овом плану укључили одреди и групе Пећанчевих четника које су тих дана силазиле у градове, а на простору око Ваљева и групе Драже Михаиловића.

За окупатора је у то време на територији централне Србије била веома тешка ситуација. Саобраћај је био паралисан. „Железнички промет у Србији је сасвим у преки-ду,“ писао је 12. септембра домобрански официр за везу код Немачке окупационе управе у Београду, „теретни влакови се уопће не могу пуштати. Промет влакова по реду вожње уопће не постоји.“

¹ Из саопштења генерала Данкелмана — „са племенитим вој-ником армијским генералом“ — Зборник докумената НОР, Т1 К1, док. бр. 153.

² Зборник дожумената НОР, Т1 К11, док. бр. 148.

Већина рудника је била онеопособљена за рад. Индустрија је трпела од несташнице угља, сировина и радне анаге. Представници немачког капитала из смедеревске железаре тражили су преговоре са штабом Пожаревачког партизанског одреда „молећи да им се дозволи оправка жичане железнице у Рајкову и отпремање извађене руде“, јер „ће иначе Сартид морати да обуе ради“, а за то су нудили гаранцију да „ни грам гвожђа“ неће испоручити за потребе окупатора. У градовима које су држале немачке окупационе трупе владала је неопашница. Као ретко које јесени, Србија је те године била пуна хране. Али притиснут од партизанских одреда, окупатор није могао до ње да дође. Реквизиционе одреде, који су понегде покушавали да уђу у села, дочекивале су партизанске страже. Уколико су успеваале да се врате, враћале су се празних руку.

Припремајући мобилизацију, Недићева „Влада спаса“ упућивала је „апеле онима у шумама“, позивајући сељацима „да се врате кућама и свом послу“. Свим средствима пропагирани су немачки успеси на фронтима. Градови су излепљени плакатама и сликама „победоносних“ немачких војника. Свуда је стајало немачко „V“, немачка „победа“ над „руским болшевицима“, над „енглееском плутократијом“. Уз њих су свакодневно лепљене објаве о новим стрељањима које је извршила „немачка оружана сила“ и „ерпска жандармерија“. Под заштитом Немаца, бан Дунавске бановине држао је зборове против „Црвене опасности“ по ореским и окружним местима. У Пожаревачкој општинској већници одржана је крајем августа конференција „највиђенијих грађана“ на којој је „гооподин Милутин Милојевић дигао свој глас против елемената нереда“, истичући да је „Апел“ у правом моменту упозорио „српски народ на комунистичку опасност“. У Аранђеловцу је формиран „одбор народног спаса“ на челу са познатим немачким агентом индустријалцем Илијом Михајловићем, који се прихватио „сакупљања помоћи од имућнијих грађана“ и врбовања добровољаца за Недићеве одреде.

При погубљивању недићевско—љотићевских јединица образовани су преки судови. Једина казна на коју су они осуђивали била је смрт. Она се могла изрећи за све — за „испољаване комунизма“, за рушење саобраћаја, за употребу и поседовање ватреног и хладног оружја, за помагане устаника.

Недићева мобилизација, врбовања по градовима и уписивање у Пећанчеве четнике нису донеле очекиване резултате. Окупљено је само нешто фашистички настројених љотићеваца, бивших жандарма и извесан број официра и подофицира, којима су обећане добре плате и ослобођење из логора ратних заробљеника. Пећанчеве четовође успеле

су да попишу непгго криминалаца и познатих бадаваџија. Тако је до половине септембра образовано десет ман>их петоколонашких одреда, који су одмах упућени на територију централне Србије. О томе се у извештају Недићевог Министарства унутрашњих послова каже:

„Образовано је за сада девет- одреда и њихов распоред је учињен на следећи начин:

1. одред: Умка и Обреновац у јачини од	250 људи
2. одред: Раља у јачини од	60 људи
3. одред: Сопот у јачини од	280 људи
4. одред: Вреоци у јачини од	40 људи
5. одред: Гроцка у јачини од	70 људи
6. одред: Свилајнац у јачини од	139 људи
7. одред: Сењски Рудник у јачини од	70 људи
8. одред: Параћин у јачини од	23 лица
9. одред: Бели Поток у јачини од	30 људи

УКУПНО 926

Сем тога, образован је и Први одред српски добровољачки у јачини од 120 људи, који је упућен у Гроцку. Тако се сада налази на терену 1.082 лица у служби српских оружаних снага."

(ВИИ., рег. бр. 8/1 к19)

Пребачени на терен, одреди недићеваца, љотићеваца и четника нису првих дана имали одважности да се упусте у борбу са партизанима. Држећи се ближе немачких гарнизона, они су наставили да врбују људе у своје редове. Пећанчеве војводе и четовође тајно су обилазиле сеоске газде и „одане људе" убеђујући их да треба да се упишу у четнике, јер им немачке јединице, у случају да наиђу, неће нипгга учинити ако имају четничке легитимације.

Око Тополе је тих дана врбовао људе „опленачки војвода" Милованчевић, под Рудником „војвода Света руднички", на Букуљи поп Аца „војвода буковички". У Београду је оа четничком заставом шетао циркуски артист Павле Штол, „војвода торлачки", позивајући уличаре да ступе „под његову заставу". У Младеновцу је врбовао за свој одред „војвода младеновачки" Јован Војиновић.

Плашећи људе Немцима и нудећи им новац, једино је успео да попише непгго више њих „ресавско-раванички војвода" Блашко Михајловић. Сместивши се у Деспотовачкој бањи са штабом, у коме су били Павле Панић, игуман манастира Манасије, а нешто касније и Марсел Марелић из Београда, „војвода Блашко" је разместио своје малобројне

чете у Баре, Равну Реку, Сењски рудник и Параћин, пописујући тајно имућније људе по селима. Приказујући све пописане као своје четнике, он је, као и многе друге „војводе“, примао њихове припадљености од окупатора.

Поводом Пећанчеве издаје и образовања Недићеве владе, Покрајински комитет КПЈ за Србију издао је летак позивајући српски народ на стварање „јединственог народноослободилачког“ фронта против оних који су извршили масовне покоље над Србима у Београду, Ужицу, Обреновцу, Чачку и Паланци, који су „запалили село Скелу и дивљачки бомбардовали Умку и околна мирна села, који су напред Београда обесили пет српских синови и стотине других стрелчаци“. У летку се позивају „официри и подофицири“ и „српски четници“ да окрену оружје на правог непријатеља и приђу партизанској борби против окупатора као што су то већ „учинили поједини четнички одреди“. Партијска руководства у централној Србији организовала су широку акцију за објашњавање издајничке улоге Недићеве владе. Технике су умножавале у хиљаде примерака летак Покрајинског комитета, који је преко партијских и скојеваких организација растуран по ослобођеним и неослобођеним градовима и селима. Сва партијска руководства са штабовима одреда донела су одлуку да се по селима, у присуству партизанских чета и батаљона, одрже зборови на којима би се говорило народу о покушају окупатора да преко „народних издајника изазове братоубилачки рат“ у земљи. Таким септембра овакви зборови одржани су по свим ослобођеним градовима и селима, а у многим неослобођеним местима одржане су бројне илегалне конференције и састанци.

Спроводећи ову политичку акцију, партијске организације су у потпуности онемогућиле Недићеву мобилизацију у централној Србији. Приликом покушаја недићевца да изврше мобилизацију у Пожаревцу, велики број људи, ступио је у партизане, тако да је Пожаревачки партизански одред имао тих дана преко стотину ненаоружаних бораца.³ Позив за пријављивање у петоклонашке одреде у Крагујевцу, Аранђеловцу, Младеновцу, Сопоту и Обреновцу, слично као и у другим крајевима, потпуно је пропао. У сваком од ових места, и поред обећаванаг новца, јавило се једва неколико лица.

На зборовима и конференцијама које су организовали партијска руководства и партизански штабови, поред објашњавања улоге „Владе народног спаса“, упућивани су

позиви народу да исксшава скрљено оружје и да ступа у партизанске редове. Спаљивање села, јавна вешања у Београду, уцене таоцима, масовна стрељања по градовима и разни позиви које је непријатељ упућивао остали су без очекиваног ефекта. Масовним приливом многих бораца из села и градова у партизанске одреде започео је у септембру општенародни устанак у свим крајевима централне Србије.

ПАРТИЗАНСКИ БАТАЉОНИ У ПОСАВИНИ И ШУМАДИЈИ

Крајем августа и почетком септембра почело је масовније ступање нових бораца са села у партизанске одреде. Једна за другом, партизанске чете у западним крајевима централне Србије прерастале су у батаљоне. Ослободилачка борба, започета диверзијама, и мањим сукобима са непријатељем, израстала је у општи устанак против окупатора и његових сарадника. Доласком нових бораца, партизански одреди су постали велике и снажне војне јединице способне не само да диверзијама и изненадним нападима наносе ударце непријатељу него да нападају и заузимају градове, да држе и бране од непријатеља територије са којих су протерали окупаторске и жандармеријске посаде.

Општенародни устанак је за окупатора значио још један пораз не само због дефинитивног губљења великих подручја важних за ратну привреду него и као потпун неуспех политике изазивања унутрашњих сукоба и грађанског рата, политике која је требало да омогући угушење ослободилачке борбе без повлачења властитих војних јединица са фронтова.

У централној Србији општенародни устанак је најпре захватио Посавину и Тамнаву. После чишћења терена шрње Посавине од непријатеља, Прва посавока чета је почетком септембра почела блокаду Обреновца, коју су помагали друге Посавске и Треће тамнавске чете. Био је обустављен сваки саобраћај са опкољеним градом и партизани су очекивали предају жандарма и изолованог немачког гарнизона. Појединци из градске страже већ су долазили и предавали оружје, а партизанске патроле су се кретале по периферији Обреновца. Четрнаестог септембра стигла је делегација са писменом понудом командира Градске страже за предају, у којој је писало:

„Посавском партизанском народноослободилачком одреду — овде. Долази парламентарцац Богољуб Росић, Живко Бајић са извештајем о предаји. Командир страже М. Дрењанин. 14. IX 1941; Обреновац у 19,30 часова."

Опкољавајући Обреновац, Посавци су озбиљно угрозили речни саобраћај на Сави. Петог септембра заустављен је брод Краљица Марија, на коме је заробљено 36 недићеваца, официра и подофицира. Био је то комплетан командни кадар за одред који је требало да се формира у Шапцу. Пошто су разоружани, недићевци су пуштени а брод је запаљен. У првој половини септембра, партизани су на Сави потопили бродове Словенију, Велебит и мали моторни брод Бошко Јездичић, а нешто касније заустављен је а затим запаљен и речни брод Косово.

Држећи блокаду Обреновца према Београду, друга посавска чета је 15. септембра извршила напад на Барич, где је мањи гарнизон Немаца и жандарма чувао фабрику муниције и слагалиште експлозива. После заузимања села и разоружавања жандарма, партизани су извршили напад на фабрику. У помоћ Немцима, који су се повукли на другу обалу Саве, немачка авијација је из Београда упутила пет бомбардера. Неколико часова узастопно авиони су бомбардовали фабрику и партизанске положаје. Немачка артилерија из Срема такође је отворила ватру бомбардујући Барич и околину.

Уочи напада на Барич, партизани су покидали и онеспособили на више места пруту између Умке и Обреновца и демолирали железничку станицу у Малој Моштаници. Преклопањем друмова и путева саобраћај од Београда био је потпуно прекинут.

Блокаде Обреновца, који је еваког часа могао пасти у руке партизанима, а посебно заузимање фабрике оружја у Баричу и пресецање комуникација од Београда према Обреновцу, Шапцу и Ваљеву присилило је немачку команду да на овај сектор хитно пошаље 125. пешадијски пук, који је тих дана доведен из Грчке као појачање немоћним окупационим трупама.

Упућен из Београда да се пробије и опречи заузимање Обреновца, 125. пешадијски пук се кретао споро, савлађујући многобројне препреке на раскопаном друму. Помогнут артилеријом и авијацијом, он је успео поново да заузме Барич и да се 17. септембра, упркос отпору Друге посавске чете, пробије у Обреновац. Док су се борбе водиле око Барича, једно одељење ове чете, у позадини немачке колоне, ушло је у железничку станицу Железник и прекинуло телефонске и телеграфске везе са Београдом. Ова ак-

ција је обновљена три дана касније, када је поред телефонско-телеграфских веза прекинута и железничка пруга.

Пробивши блокаду, 125. пешадијски пук се неочекивано нашао у опкољеном Обреновцу. Поједини његови делови су покушавали нападајући партизанима, да се пробију према Шапцу и Ваљеву. Деветнаестог септембра, потпомогнуте авијацијом, јединице овог пука, еостављене од пешадије и бициклиста, кренуле су према Грабовцу и после борби са деловима Прве чете успеле да продру до Дрена и Орашца, одакле су поново морале да се повуку. Партизани су продужили блокаду Обреновца, мада су после овог појачања непријатељског гарнизона изгledi за заузимање града били знатно умањени.

Блокадом Обреновца почело је чишћење последњих непријатељских тарнизона на територији Посавине и Тамнаве. Трећа тамнавска чета Посавског одреда је 10. септембра ушла у Уб. Око 70 жандарма из града покушало је да побегне према Ваљеву, али их је у Мургашу дочекао други вод ове чете и разоружао. Тиме је потпуно ослобођен тамнавски срез. Сем Лајковца и Рубрибреза, у свим селима су изабрани народноослободилачки одбори. НОО на Убу је организовао низ радионица за партизанску војску која је почела нагло да расте. Скоро преко ноћи формирано је неколико нових водова. У року од неколико дана образован је 5. 6. 7. 8. 9. 10. и 11. вод. Учитељ Петар Јовановић из Паљува дошао је у чету са 60 наоружаних нових бораца и одмах образовао нови вод. Свака патрола послата по било ком задатку доводила је нове борце. Цела Тамнава дизала се на оружје. Штаб одреда је донео одлуку да се од Тамнаваца формира батаљон.

Трећи тамнавски батаљон, који је формиран 17. септембра у Радљеву, имао је 4 чете од по три вода и бројао је око 1200 бораца. За команданта је постављен Добросав Симић, а за његовог заменика Рајко Михајловић. Политички комесар Тамнавског одреда био је Андрија Мазињанин, а руководилац агитпропа Светислав Пандуровић Пуја. Формиране су том приликом и команде чета.⁴ Батаљон је од наоружања имао један тешки митраљез, дванаестак пушкомитраљеза, преко 1000 пушака, 34 револвера и око 25000 метака.

Одмах после формирања, 1. чета је у Словцу скинула око 100 метара шина са колосека и бацила у Колубару а затим напала немачки оклопни воз код Јерининог града. После ових акција и низа успешних зборов по селима, 1. там-

⁴ Команде чета су изгледале овако: 1. чета — командир Живота Илић, политкомесар Павле Петковић; 2. чета — командир Стеван Борота, политкомесар Јосип Мајер, текстилни радник; 3. чета — командир Света Поповић, политкомесар Милан Марчета.

навска чета је прешла на реон Другог посавског батаљона према Умци да помогне блокаду Обреновца.

Друга тамнавска чета је блокирала пут и железничку пругу Ваљево—Словац. Одмах после формирања, она је водила борбу код Клинаца са немачким јединицама које су покушавале да продру до Ваљева. Под притиоком непријатеља, партизани су се повлачили према Кршној Глави. Пошто се ту средила, Друга тамнавска чета је поново дочекала немачке јединице код Забрдице. У једночасовној борби Тамнавци су зауставили даље кретање непријатеља а затим га присилили на повлачење према Ваљеву. У борби код Забрдице погинуо је један партизан, док су немачке јединице претрпеле знатне губитке. Погинуло је 20 и рањен већи број немачких војника. Партизани су у борби убили и 15 коња немачке коњичке јединице која је била у саставу непријатељске колоне.

Трећа чета Тамнавског батаљона успешно је спречавала непријатеља који је покушавао да изврши оправку пруге код Словаца. Она је са немачким јединицама водила борбу код Руклада, где су погинула три немачка војника. На прузи Обреновац—Лајковац, уз помоћ сељака, разнето је неколико километара железничких шина са колосека, заустављена је и сурвана са пруге једна локомотива са вагонима и разоружана жандармеријска станица у Бргулама. После ових акција, 3. тамнавска чета је упућена према Шапцу са задатком да поседне друм Шабац—Обреновац од Орида до Црвене Механе. Доласком ове чете, немачки гарнизон у Шапцу, који је успео да одбије напад Мачвана и Ваљеваца на град, био је потпуно одсечен од Обреновца и Ваљева.

Четврта тамнавска чета задржана је у Убу. Са једним водом избаченим према Коцељеву она је сусретавала продор непријатеља од Ваљева, штитећи слободну територију и позадину осталих партизанских јединица на овом праотору. Поред тога, она је добила задатак да организује транспортовање на Медведник жита које су народноослободилачки одбори сакупљали као резерву за зиму и за случај непријатељске офанзиве.

У то време 1. посавска чета повећала се на 450 бораца, па је штаб одреда одлучио да се од ње формира Први посавски батаљон. У једној шуми недалеко од села Кожуара формиран је 22. септембра Први посавски батаљон. За команданта је постављен Раденко Ранковић, земљорадник из Стублина, члан КПЈ, а за политичког комесара Влада Аксентијевић, студент, секретар Среског комитета КПЈ за Посавину. Том приликом у батаљону су формиране

четири чете⁵ које су се брзо повећавале и већ крајем септембра имале укупно 560 бораца. У свим четама формиране су партијске⁶ и скојевске организације. Први батаљон је наставио блокаду Обреновца, спречавајући 125. пешадијски пук да успостави везе са гарнизонима у Шапцу и Ваљеву. Крајем септембра, помогнути недићевцима, Немци су поново покушали да се пробију из града. Једна колона недићеваца, пролазећи обалом Саве, напала је у Ратарима делове 2. чете Првог батаљона. Штаб батаљона је наредио 3. чети, која је 26. септембра рупшла пругу у Стублинама, да пође у помоћ 2. чети и да одбаце непријатеља. Пошто је разорила железничку пругу између Стублина и Бргула у дужини од два километра и посекала све телефонске и телеграфске стубове, 3. чета је напала немачке јединице које су се кретале у правцу Стублина и присилила их на повлачење. Истог дана по подне, 2. чета је разбила недићевце. Повлачећи се испред 3. чете према Обреновцу, Немци су застали на железничкој станици Звечка, где су убрзо пристигли и разбијени недићевци. Мислећи у мраку једни за друге да су партизани, и Немци и недићевци су отворили ватру. У том сукобу погинуло је укупно око 40 непријатељских војника.

Помажући блокаду Обреновца, 2. чета Посавског одреда углавном је била ангажована сталним уништавањем железничког саобраћаја и раскопавањем друмова. Приликом реорганизације код Дражевца у 2. београдски батаљон, она је бројала нешто преко две стотине бораца. У то време београдска партијска организација на Чукарици формирала је у граду партизанску чету, поставила командни кадар и са потпуним наоружањем упутила је на ослобођену територију. Она је код Мале Моштанице прихваћена и укључена у састав 2. београдског батаљона Посавског партизанског одреда. Тако је Београдски батаљон бројао 332 борца, од којих су 122 били радници. Од осталих бораца било је 177 сељака, 16 интелектуалаца и 7 подофицира и официра. За команданта батаљона постављен је Миладин Ивановић,

⁵ У командама чета 1. посав. батаљона били су: у 1. чети — командир Жоја Николић, земљорадник, члан КПЈ, политкомесар Чедомир Миндеровић, књижевник; у 2. чети — командир Момчило Вукосављевић, ваздухопловни подофицир, члан КПЈ, политички комесар Стева Вулић, радник из Београда, заменик командира Иванко Карић, земљорадник, члан КПЈ из Трстешаде; у 3. чети — командир Стојан Љубић, студент, члан КПЈ, политкомесар Богдан Јаковљевић, студент, а касније Иван Богдановић, радник; у 4. чети — командир Мића Миљковић, активни подофицир, члан КПЈ, заменик командира Милорад Јовановић Свилени, радник, члан КПЈ, политички комесар Милорад Гајић, новинар из Београда, а касније Чеда Ковачевић, студент.

⁶ Секретари партијских ћелија по четама били су: у 1. чети Валтер Коен, у 2. чети Јудита Аларгић, у 3. чети Иван Богдановић, у 4. чети Милутин Филимоновић.

учитељ из Даниловграда, а за његовог заменика Добривоје Цекић, земљорадник из Дражевца. Са прикљученом четом из Београда, Београдски батаљон је имао укупно четири чете.⁷

Слободна територија коју је бранио овај батаљон захватала је простор доње Посавине и делове београдског среза. Задатак да се непосредно пред Београдом штити слободна територија од пр<г>дора непријатеља захтевао је обимне акције за онеспособљавање комуникација. Највећи део батаљона употребљен је за раскопавање друмова и путева уз помоћ становништва како би се кроз посавску равницу спречило кретање немачке моторизације. Прва чета овог батаљона деловала је у реону Конатице—Степојевац, оријентишући се према Лазаревцу, у коме се налазио немачки гарнизон. Другачета је на сектору Дражевац—Јасенак—Мислођин помагала блокаду Обреновца, а Трећа је била на простору Баћевац—МеЈвак—Гунцати—Бождаревац, оријентисана према непријатељској посади на Умци. Четврта чета је била упућена ка Београду. Држећи положаје скоро на самој периферији града, у селима Железник—Жарково—Сремчица, она је често упућивала патроле до Торлака и Топчидера, вршећи на том простору мање изненадне нападе на непријатеља.

Држећи даноноћне заседе⁸ према Београду и на другим правцима одакле се могао очекивати непријатељ, Београдски батаљон је, уз помоћ мештана, постављао препреке и раскопавао друмове и путеве на свим правцима који су туда водили према ослобођеној територији.

Посавски и космајски партизани су наставили међусобну сарадњу и садејство у извођењу акција и борбама против непријатеља и после реорганизације којом је првобитни одред раздвојен на две самосталне партизанске јединице. Почетком септембра, на територију Космајаца дошле су две посавске чете да помогну велики напад на шири сектор пруге Београд—Ниш коју је припремио штаб Космајског одреда. План акције предвиђао је за 5. септембар истовремени напад на железничке станице Блашко Поље, Ђуринци, Раљу и Рипањ тунел, затим Врчин, Мала Иванча, Умчари, на прузи Београд—Мала Крсна.

⁷ У командама чета 2. београдског батаљона Посавског одреда били су: у 1. чети — командир Добривоје Пешић, радник из Пећана, политички комесар Иван Ванречек Вањка, радник из Београда; у 2. чети — командир Данило Ђорђевић, професор, политички комесар Михајло Делић, радник из Београда; у 3. чети — командир Драган Марковић, студент из Забрежја, политички комесар Бора Кеџман, радник из Београда и у 4. чети — командир Сениша Николајевић, резервни официр из Београда а политички комесар Брана Цветковић, инжењер из Београда.

⁸ Види докуменат бр. 41. — Зборник докумената НОР, Т1 К1.

Напад на железничку пругу Београд—Ниш отпочео је једновременно на целом сектору. Док су на остале станице послати водови, према Раљи и Рипањ-тунелу, због немачких посада, упућене су најјаче снаге. За неколико часова, на целом сектору од Младеновца до Рипња, све железничке станице су демолиране, уређаји уништени, скретнице дигнуте у ваздух и покидани колосеци, а железничком оообљу забрањено да остане даље у служби. Пред партизанима немачка посада у Раљи повукла се у фабрику цемента. Не усуђујући се да интервенише, она је само повремено отвара ватру из далека, страхујући од партизанског уласка у варошицу.

У току акције група партизана код тунела приметила је из даљине немачки воз са транспортом војника. Сачекавши да се композиција појави из тунела, партизани су прве вагоне засули бомбама. Пружајући отпор Немци су вратили композицију у тунел и ту провели целу ноћ. Од бачених бомби погинуло је 16 а рањен већи број немачких војника.

На прузи Београд—Мала Крсна Грочанскоподунавска чета Космајског одреда дигла је 9. септембра скретнице на железничкој станици Умчари, а 10. и 14. прекинула железничку пругу у Малом Пожаревцу, Малој Иванчи и Врчину. Скојевци и симпатизери су ноћу по станицама излепили „наредбе“ о забрани рада за окупатора. Четне патроле су обишле железничко особље по станицама и наредиле му да напусти службу.

Шеонаестог септембра 3. космајска чета онеспособила је руднике угља у Великој Иванчи и прекинула друм према Младеновцу рушењем и паљењем моста. Ноћу између 23. и 24. поново је извршен напад на железничку пругу Београд—Ниш. Космајци су овог пута напали железничке станице Глибовац и Кусадак. Обе станице су демолиране, скретнице дигнуте у ваздух а телефонско-телеграфски и сигнални уређаји уништени. У Кусатку је запаљено и десет вагона, а у Глибовцу су партизани скинули 300 метара колосека. После акције, од Младеновца је стигао немачки блиндиран воз који је цео сутрашњи дан из митраљеза и топова тукао околна брда. Тих дана партизани су заробили пећанчеве четовође у Рабровцу и Стојнику (пустом) који су врбовали по селима четнике за одред попа Аце Костића. Код рабровачког четовође нађена су поверљива Пећанчева наређења, декрети и шифре.⁹

Овим диверзијама на једној и другој прузи прекинут је на неколико дана целокупан железнички саобраћај од Београда ка југу.

⁹ Зборник докумената НОР, Т1 К1, док. бр. 35.

Поред мањих акција и зборова по селима на којима је објашњавана улога Недићеве владе, Космајски партизански одред је, штитећи слободну територију, која се граничила косама над пругом Београд—Ниш, у септембру водио неколико борби са недићевско-четничким одредима.

Седамнаестог септембра, искористивши одсуство партизанске чете која је пошла да им постави заседе, љотићевци су напали логор Грочанскоподунавске партизанске чете у Петроњаку код Дразња. У логору се у моменту напада налазило само десетак партизана, већином тек пристиглих из Београда, а такође и представници штаба одреда. После полчасовне борбе љотићевци су потисли партизана и заузели логор, запленивши у њему све резерве експлозива, оружја и муниције. Такође су заробили и једног омладинца и две девојке које су тога дана дошле у партизана. Охрабрени овим успехом, они су после тога у селу Дразњу поставили једног мештанина љотићевца за „команданта“ и наоружали стражу. Партизани су 23. септембра разоружали ову групу и запленили два пушкомитраљеза, шест пушака и нешто муниције. У то време, ова чета је бројала 63 бораца а од наоружања је имала 14 пушкомитраљеза, 116 бомби, 63 пушке, 7 револвера и око 5000 метака.

Неколико дана касније, 25. септембра, Космајски партизански одред се сукобио са одредима недићеваца код Слатине. Погинула су три недићевца а од партизана заменик команданта одреда Раде Јовановић. За партизана је то био велики губитак, јер је он као човек и комуниста уживао велики углед и у одреду и у читавом крају.

Истога дана када је вођена борба код Слатине, Грочанскоподунавску чету су на Варовницама између села Дубоне и Шепшина нападе удружене снаге љотићевског одреда капетана Никића, Торлачког четничког одреда и жандармеријских одељења дунавског жандармеријског пука. Партизани су на време приметили на чистини и дочекали у заседи непријатељске стрељачке стројеве. Отварајући ватру из непосредне близине, они су нанели знатне губитке четницима који су се кретали у првом стрељачком строју. Почетно партизанско неиекуство спасло је непријатеља од тежег пораза. Од 14 пушкомитраљеза, 10 није функционисало зато што су били сувише подмазани. Тако се борба отегла преко целог дана. Погинуло је преко 30 четника и љотићеваца а погинуло је и рањено и 10 бораца Грочанскоподунавске чете.

После борбе на Варовницама, ова чета је потпуно укључена као четврта чета у Космајски партизански одред. Крајем септембра и почетком октобра одред је бројао око 400 бораца подељених у четири чета.

Штитећи ослобођена села око Тополе, Аранђеловца и Лазаревца, батаљони Првог шумадијског одреда били су углавном усмерени на немачке гарнизоне у овим местима и жандармеријеке станице у Руднику, Белановици и Наталинцима, а заседама на друмовима и диверзијама на прузи и по рудницима спречавали су транопорт непријатељских трупа и снабдевање градова и индустрије. Пошто је у августу разрушена већина ових објеката, батаљони су провели септембар углавном у опречавању оправки, у заседама, нападима на варошице и зборовима по селима, на којима се говорило о издаји Пећанца и Недића.

Другог септембра, немачке јединице из Тополе изненада су упале у село Винчу, опколиле кућу Милутина Радовановића, у којој је била партизанска техника, и убиле Милутина и партизана Јосипа Шнерсона, који је радио у техници, а кућу запалили. Страхујући од партизанског напада, они су пред колоном терали до Тополе похватане сељаке.

Трећи шумадијски батаљон је 3. септембра по подне ушао у варошицу Рудник. Када су се појавили партизани, жандарми су побегли у планину недовршивши ручак. Затим је одржан збор са народом и спаљена је архива, а увече је заробљена жандармеријска патрола која се враћала незнајући да су у Руднику партизани. Истога дана извршен је и напад на рудник угља у Мисачи код Аранђеловца, у коме су уништене све машине и постројења. Десетог септембра, 7. чета овог батаљона напала је код села Врбице Немце и жандарме који су покушали да изађу из Аранђеловца. У мањем сукобу погинуо је један партизан а Немци и жандарми су се повукли у варош. Истога дана Први батаљон је ушао у варошицу Наталинци и извршио напад на жандармеријеку станицу. После борбе која је трајала скоро два часа партизани су морали да се повуку због близине друма и немачких гарнизона. Исти батаљон је 13. септембра, пошто је прво покидао телефонске линије, изненада ушао у Наталинце, где је држао збор „против комуниста“ Пећанчев „опленачки војвода“ Милованчевић. Командант батаљона се попео крај говорника и, држећи га за груди, објаснио народу ко су они који „данас устају против ослободилачке борбе под заштитом окупатора и жандарма“. Преплашени „војвода“ је пожurio да се изгуби а партизани су одржали збор и поново извршили напад на жандарме. Идуће ноћи жандарми су се, користећи мрак, повукли у Тополу, а њихова станица у Наталинцима више није обновљана до новембра. Истога дана делови овог батаљона зауставили су код Трнавe, јужно од Тополе, аутобус, у коме су заробили два немачка војника.

Поред многобројних мањих акција, Први шумадијски одред је крајем септембра имао два већа сукоба са немачким јединицама. Први батаљон је 21. септембра пошао да постави заседу немачкој моторизованој колони која се кретала друмом Београд—Крагујевац. Немци су се, међутим, кретали опрезно а када су стигли до брда Светиње, где су партизани често постављали заседе, они су посели положај и лошли у извиђање. Партизани у журби нису ни претпостављали да се Немци налазе у кукурузима. Тако је дошло до изненадног сукоба у коме су погинула два борца Првог батаљона. Партизани су се повукли из борбе и пошто се батаљон средио, извршили напад на Немце. После краће борбе, немачке јединице су биле присиљене да се повуку према Чумићу, остављајући неколико мртвих. Отуда су место борбе засули минобацачком ватром.

Неколико дана после ове борбе и 2. батаљон Првог шумадијског одреда сукобио се са Немцима у Колубари. Партизани су 27. септембра направили код Зеока заседу једној немачкој бициклистичкој јединици јачине око 50 војника. Засада није у потпуности успела, јер је један борац пре времена опалио из пушке. После краће борбе, погинуло је 5 немачких војника, међу којима и један подофицир. Немци су побегли из борбе у паници, те је ова борба имала великог одјека у народу.

Притешњен партизанским нападима, непријатељ је у то време почео да утврђује градове у којима су се налазили његови гарнизони. Подручје Буковичке бање и хотела Шумадије, са околним вилама, у Аранђеловцу опасно је бодљикавом жицом и минским пољима а зграде су припремљене за борбу тако што су постављени цакови са песком на прозоре.

Раскопавајући путеве и друмове око ових места и постављањем партизанских стража, Први шумадијски одред је почео да учвршћује слободну територију и да се припрема за блокаду и нападе на непријатеља по варошима. Крајем септембра, у батаљонима овог одреда било је укупно око 450 бораца.

Крагујевачки партизански одред је почетком септембра почео акције за потпуно онемогућавање пролаза железничком пругом Лапово—Крагујевац—Краљево. Истовремено су организоване бројне акције за раскопавање друмова У којима је често учествовало и по хиљаду до две хиљаде сељака из околних села. Биле су то припреме за изолацију немачких гарнизона и за обезбеђење слободних крајева.

Четвртог септембра, партизани су прекинули пругу код железничке станице Драгобраћа и на том месту оборили локомотиву са целом композицијом. Сутрадан је дигнута у ваздух пруга код Јовановца, а 7. септембра код Драгобраће поново је покидана пруга и преврнута дизалица која је била упућена на место раније диверзије. Десетог септембра згнштени су сви уређаји и инсталације на железничкој станици Бадњевац, а 12. је срушена пруга и вођена борба са Немцима између железничких станица Крагујевац и Јовановац.

Настављајући са нападима на железнице, Крагујевачки партизански одред је у другој половини септембра тако оштетио железничке пруге око Крагујевца, да је после ових акција саобраћај потпуно обустављен писменим наређењем „возног уреда“.

Између Крагујевца и Краљева су 20. септембра скинуте шине и изазван судар возова. Два дана касније, на прузи Витковац—Губеревац поскидане су шине на већем простору, посечена су 43 телефонско-телеграфска стуба са жицама и вођена борба са Немцима који су покушали да спрече рушење пруге. Истога дана увече скинути су колосеци и посечени сви телефонско-телеграфски стубови између железничких станица Бадњевац и Ресник (кратујевачки).

Највеће акције рушења железничких пруга у септембру извршене су на станицама Гружа и Кнић. Прва чета крагујевачког одреда је 24. септембра на железничкој станици Гружа зауставили композицију и опалила све вагоне са војним материјалом и опремом. Том приликом је изгорело 6 вагона, 7 аутомобила и 1 вагон пун авионских мотора. Један вагон разног алата партизани су разделили сељацима. Приликом извођења ове акције, уништени су сви сигнални и телефонско-телеграфски уређаји на станици. Сутрадан је иста чета на железничкој станици Кнић напала и разоружала жандарме. После разоружања жандарма, партизани су на станици поделили на два дела композицију од 40 вагона са рудом из Трепче. Локомотиве су удаљене два километра једна од друге а затим пуштене под највећом паром једна према другој. Судар је био тако страховит, да је од локомотива и вагона остала само гомила рушевина. Трећа локомотива је са станице пуштена под пуном паром низ железничку пругу, а партизани су уништили све сигналне и телефонско-телеграфске уређаје и поскидали и однели скретнице.

Ноћу између 26. и 27. септембра 1. чета је разорила у дужини од километар и по железничку пругу Завод—Сабанта. Поскидане су и однете све шине и шлипери. Исте ноћи 2. чета је потпуно демолирала зграду и уништила све инсталације на железничкој станици Губеревац. Трећа чета

је сутрадан одржала митинг са радницима које су Немци улутили да оправљају друм код Жировнице. После митинга, радници су уместо оправке још више раскопали друм. Тога дана једно одељење ове чете дигло је у ваздух скретнице на железничкој станици Милатовац.

Крагујевчани су у то време све чешће нападали немачке блиндиране возове, а неколико напада је изведено на поједине објекте и у самом Крагујевцу. Ноћу између 27. и 28. септембра нападнуте су железничке станице Јовановац и Витковац. Док су партизани у Витковцу уништавали уређаје и железничку станицу, наишла је композиција немачког блиндираног воза. Партизани су прихватили борбу, која је трајала до поноћи, у којој су демолиране железничка станица и околне зграде.

Прва чета Крагујевачког одреда извршила је ноћу између 28. и 29. септембра напад на крагујевачку железничку станицу и сењаке на периферији вароши које су чувале немачке јединице. Напад на сењак требало је да одвуче пажњу непријатеља како би чета лакше заузела железничку станицу. Борба око сењака, кога је у ископаним рововима бранило око стотину Немаца и жандарма, трајала је нешто мање од пола сата. Од партизанских бомби погинуло је шест непријатељских војника. Одмах затим отпочела је борба на железничкој станици, коју је бранило око 150 немачких војника. Партизани су успели да се пробију на перон, али су их јака ватра и долазак немачког блиндираног воза спречили да заузму станицу. После получаеовне борбе они су се повукли. На железничкој станици погинуло је 13 а рањено 7 немачких војника. Страхујући од новог партизанског напада, немачка команда је сутрадан наредила да се експлозивом сруше све зграде око железничке станице. Повлачећи се из Крагујевца, партизани су запалили мост код Сабанте на друму Крагујевац—Јагодина.

Исте ноћи, док је 1. чета водила борбу у Крагујевцу, 3. чета је пресекла подземне железничке каблове, а сутрадан је са немачким јединицама водила борбу код Новог Милановца. Партизани су тога дана одржали збор у селу, а затим су прихватили борбу са пристиглим немачким јединицама. Потучени и присиљени на повлачење, Немци су после борбе топовима из даљине бомбардовали село. Иста ова чета разрушила је ноћу 30. септембра, пругу између Градца и Баточине. Очекујући блиндирани воз од Лапова, партизани су поставили заседе. Наишав на прекинути колосек, блиндирани воз се сурвао са пруге. За време борбе између партизана и Немаца око испретуране композиције, од Лапова је стигао још један блиндирани воз, али су партизани и њега дочекали ватром. У овој борби код Градца погинуо је 21 немачки војник. Тешко оштећену композицију

блиндираног воза непријатељ више није ни покушао да оправи и користи.

Поред уништавања железничких комуникација, Крагујевачки партизански одред је предузео обимне акције на раскопавању друмова: Крагујевац—Краљево, Крагујевац—Горњи Милановац, Крагујевац—Јагодина, Крагујевац—Лапово и Крагујевац—Кнић—Чачак. На тај начин партизански обруч око Крагујевца све више се сужавао. Крагујевачки окружни комитет је о томе писао у свом извештају почетком октобра 1941. године:

„Крагујевац је пун Немаца, има их преко 5000, али они никуд из Крагујевца не могу да мрдну. Ту се осећају као у гвозденом кавезу. Ово заокруживање Крагујевца морамо још више да појачамо да не би могли снаге да одашиљу у правцу места у којима ми држимо власт. У вези с тим поставили смо задаћу у нашој градској чети, да што одлучније и жешће ступа у акцију у еамом граду, како би и ми изнутра присилили Немце да остану у граду да не би укључивали снаге на друге стране, а истовремено да им нашим свакодневним чаркама кидамо живце и деморалишемо их и на тај начин припремамо терен и споља и изнутра за заузимање Крагујевца."

(Зборник докумената НОР, Т1 К2, док. бр. 43).

Партизанска чета у граду имала је у десетинама 140 људи, а посебне омладинске десетине обухватале су још око 150 омладинаца, који су такође као није укључени у ову чету. Поред многобројних ситнијих акција, као што је исписивање парола по граду 23. септембра, растурање летака, атентати на полицијске агенте и слично, ове десетине су свакодневно пратиле и достављале извештаје о припремама и кретању непријатељских војних јединица. У граду је била добро организована служба за прикупљање помоћи партизанима. Одбори народноослободилачког фонда постојали су по свим реонима а прилозима је био обухваћен цео Крагујевац. Само у новцу ови одбори су током септембра сакупили за партизане 77.000 динара.

Партизанска активност у граду и околини и масовна подршка народа уносили су такву несигурност у немачке команде и јединице у Крагујевцу, да су они зазирали на сваком кораку, а Геетапо и градска полиција су узалуд покушавали да открију илеталне организације. Почетком октобра, приликом провале седишта Окружног комитета КПЈ, ухапшена је као курир Покрајинског комитета Иванка Муачевић. Немци су је одмах послали авионом, плашећи се партизанских препада на пјгу.

У другој половини септембра, Крагујевачки партизански одред се повећао на 350 бораца, „углавном приступањем сељака“. Крајем септембра очекивао се долазак у партизане још око 800 нових бораца из села око Крагујевца, па је донета одлука да се партизанске чете реорганизују у батаљоне. Том приликом извршене су и извесне измене у штабу одреда — за политичког комесара у другој половини септембра постављен је Владимир Дедијер. Одлука о формирању батаљона спроведена је првих дана октобра, када су од чета овог одреда формирана три батаљона.

*

Садејством партизанских одреда од почетка устанка постепено се образовала борбена линија која је омеђавала ослобођену партизанску територију, без обзира што су се унутар ње налазили изоловани непријатељски гарнизони у појединим градовима. Ова међусобна повезаност у акцији, поред сарадње између свих партизанских јединица, била је нарочито изражена код појединих група одреда. Таква непрекидна координација постојала је на једној страни између Посавског, Космајског и Првог шумадијског одреда — тачније речено, између Поеазског Београдског батаљона, Космајског одреда и Трећег шумадијског батаљона. Између ових јединица, са развитком устанка, све чешће долази до заједничких акција и међусобне помоћи у борбама. На другој страни, ослањајући се на чачанску слободну територију, Крагујевачки партизански одред је све више поетајао ослонац Поморавском и Првом и Другом шумадијском одреду, као најиетуренијим јединицама.

Због подељености територије Другог шумадијског одреда, пругом Београд—Ниш и Моравом, са развитком устанка и сам одред се поделио на чете које су оперисале и у једном и у другом крају округа. Партизанска слободна територија у моравском и ресавском срезу, као и чете које су тамо деловале ослањале су се на ослобођене крајеве око Пожаревца.

ОПШТЕНАРОДНИ УСТАНАК У ПОМОРАВЉУ

Равницу око Мораве јужно од Београда пресецају најгушће комуникације које се гранају на запад према Крагујевцу а источно према рударским областима око Бора. Због тога је непријатељ у овом крају стално вршио притисак на партизанске јединице, што је, поред теренских прилика, још више отежавало стварање јединствене и чврсте сло-

бодне територије. Па ипак, и овде су немачке и жандармеријске посаде релативно брзо биле ограничене на градове, а заузимањем Александровца и Рековца, партизанске чете су већ у августу створиле прва ослобођена подручја. Када се у септембру партизанска борба почела разгарати у општенародни устанак, ослобођењем Раче услостављена је чврста веза са партизанском ослобођеном територијом у западној Србији, чиме је осигурана залеђина партизанским одредима на овом терену. То је, без озира на повремене упаде непријатеља у ослобођена места, било од великог значаја за брзо јачање партизанских чета најпре у доњем Поморављу а затим и око Ћуприје и Јагодине.

После састанка у Бобову, којим је у присуству Филипа Кљајића Фиће реорганизован штаб Другог шумадијског одреда, Орашка, Ресавска, Паланачка и Рачанска чета ушле су без борбе 4. септембра у Свилајнац. Очекујући напад, жандарми су у току ноћи побегли у оближње немачке гарнизоне.

Партизани су у Свилајнцу одржали велики митинг на коме су поред Филипа Кљајића говорили командир и комесар Ресавске чете. Одушевљени народ је клицао партизанским одредима, Комунистичкој партији и Совјетском Савезу. Комисија састављена од партизана и грађана поделила је сиротињи и избеглицама 110 цакова заплењеног брашна и радио-апарате које је окупатор одузео по срезу. У општини је, поред тога, заплењено нешто оружја, муниције, велика количина разне војне спреме и неколико писаћих машина.

Из Свилајнца, одред се повукао и поставио заседе испред града на друмовима одакле су очекиване немачке јединице. Сутрадан су немачки војници са два камиона и једним луксузним аутомобилом кренули из Пожаревца према Свилајнцу. Партизани су их дочекали на Буку ватром из заседе. Немачки војници су из задњег камиона такође одговорили ватром, поседајући под куршумима положаје око друма. Команда чете упутила је још једно одељење да појача заседу на друму и одбаци непријатеља, а затим је командир чете пошао на место борбе. Састављена претежно од нових, неискусних бораца, ова партизанска одељења су се изувише брзо повукла пред непријатељем; у борби су погинула два борца и командир Орашке чете. Пуцајући на све стране, Немци су ушли у Свилајнац. Бојећи се партизанског напада, они су се истог дана повукли, а за време задржавања у вароши држали су око себе окупљене све мушкарце старије од 14 година.

Понгго су на Буку свечано сахрањени командир Орашке чете и борци, главнина Другог шумадијског одреда кренула је према горњем Поморављу. Њу су сачињавале

Орашка чета, у којој је за командира постављен Марко Миловановић, Паланачка, Рачанска и један део Ресавске чете.

Остале јединице су на својим теренима штитиле ослобођене крајеве моравског и ресавског среза.

Моравска чета је вршила припреме за напад на Жабаре, једино место у срезу где се непријатељ још држао. Изненада ноћу између 9. и 10. септембра Моравци су ушли у град са три стране. Око 40 жандарма у среској жандармеријској станици пружио је слаб отпор, а затим су, користећи ноћ, побегли према Великој Плани или су похватани и разоружани. Уз учешће народа, борци су спалили архиву среског начелства и осталих установа, као и менице о сељачким дуговима које су се налазиле у банци. Поред магацина са житом бивше југословенске војске, заплењено је 20 пушака, 2 пушкомитраљеца, већа количина муниције и друга војничка опрема. Моравски и ресавски срез су тако били потпуно очишћени од окупатора и петоколонашке власти.

Седмог септембра увече, код села Војске, главнина Другог шумадијског одреда пребацила се скелом преко Мораве и извршила напад на железничку станицу Багрдан. На самој станици стражари су предали оружје без отпора. Захваљујући сналажљивости партизана Свете Младеновића, бившег железничког чиновника, акција на Багрдан је потпуно успела. Заробљена је једна композиција пуна брашна, јаја, шећера, сувог грожђа, пиринча и вина намењена немачкој војсци. Оно што се није могло однети и поделити народу, уништено је на самом перону. Ту у станици партизани су сачекали извештај о наиласку војног транспорта са немачким војницима и шиптарским фашистима који су се враћали из борби са партизанима код Ужица. У сусрет немачком транспорту пуштена је из Багрдана у пуној брзини локомотива већ уништене композиције. Ова локомотива, са два прикачена вагона, налетела је на транспортни воз код Милошевца. Немци су одмах блокирали станицу да се не би дознао број погинулих и рањених. Хитно су покупљени сви лекари из околине да укажу помоћ повређенима. Немачке посаде из Милошевца и Јагодине отвориле су насумце ватру у ноћ, али нису смеле да крену према Багрдану.

Партизанска колона је одавде кренула у Лепеницу, према селу Сипићу. То је био први долазак овако велике партизанске војске у срез после пораза на Градишту. Првобитна неверица сељака убрзо се претворила у одушевљење. На митингу пред школом у Сипићу, где су говорили Гоша Ђорђевић и Богосав Марковић, после објашњења из-

даје Аћимовића, Недића, Љотића и Пећанца, изведен је пред народ познати љотићевац из тог краја Селимир Радосављевић, који је приликом пораза на Градишту водио Немце и проказивао партизанске сараднике. Народ је захтевао да му се суди. На митингу је изабран суд, у који су ушли командир и комесар Рачанске чете, један борац и два сељака из Сипића. Док се митинг настављао говором комесара одреда Тасе Младеновића, суд је донео пресуду којом се Селимир осуђује на смрт.

Једанаестог септембра у поподневним часовима Други шумадијски одред ушао је у Рачу. Четрдесет жандарма, користећи кукурузе, побегло је под заштиту немачког гарнизона у Лапово.

Улазак у Рачу претворио се у велику манифестацију. На улазу у град девојке су команданту предале црвену заставу намењену Рачанској чети. На њој је у горњем делу било извезено златним еловима „Други шумадијски партизански одред“ а доле „Рачанска чета“.

У цвећем и ћилимима окићеном граду почео је велики митинг. Говорио је комесар одреда, затим Богосав Марковић, партизанка Рада Миљковић и омладинац Васа Казимировић. На крају је прочитана „Наредба штаба одреда о владању војске и народа у ослобођеној Лепеници“:

„1. Како су се општинске управе, среска начелства, жандармеријске станице, судови и остала звања ставили „у службу искључиво и једино окупатору“ — писало је у овој наредби — те исте преко поменутих звања пљачкају и искоришћавају Српски радни народ, та су звања као противнародна уништена и уништавају се а чиновницима се најстроже скреће пажња да своју службу до новостворене државе по укинутим звањима не обнове. У противном казниће се смрћу.

2. Пошто је сва та ненародна власт укинута, то се сав Српеки народ ставља под заштиту ослободилачких одреда.

3. Крађе, утаје, разбојништва, паљевине, преваре, изнуде и слична дела сматраће се да се чине на рачун ослободилачких одреда и кажњаваће се смрћу.

4. Картароши, коцкари, као и они који стављају на располагање иросторије за коцкање кажњаваће се смрћу, као и напаетовање туђих жена.

5. Смрћу се кажњава и сваки онај који би купио ма какву робу у циљу снабдевања непријатеља или продавао своје сопствене производе прекупцима у граду за снабдевање окупатора.

6. Најстрожије се забрањује свако одношење животних намирница на градски пијак.

7. Свако потказивање грађана окупатору или органима издајничке владе сматраће се као издаја народа и кажњаваће се смрћу.

8. Застрашивање народа да је непријатељ јак, да се појавио са неком баенословном снагом, да је попалио или уништио села, и преношење разних других неистинитих вести кажњаваће се смрћу.

9. Како су ослободилачки одреди запосели скоро сва места и путеве у циљу што бржег уништења непријатеља и ослобођења Српског народа, то се позива целокупно грађанство да свако место где се налази војник ослободилачког одреда чува у тајности, у противном, ко проказује таква места и заседе биће сместа стрељан.

10. Стварање ма каквих организација против ослободилачких одреда, као и свако псовање и омаловажавање партизанских ослободилачких одреда кажњава се смрћу на лицу места. Позивају се сви Срби и Српкиње да се овој наредби безусловно покоравају.

Други народно-ослободилачки партизански одред за Шумадију.¹⁰

После митинга, настало је народно весеље коме су се борци измешали с народом. Сутрадан су Немци од Марковца бомбардовали град. Жртава није било, а оштећен је црквени торањ и још једна кућа. Неколико камиона Немаца и један камион са одбеглим жандармима ушао је тога дана у Рачу. Непријатељ ее, међутим, није дуго задржавао. Пошто су покупили око 200 мушкараца изнад 14 година, кренули су служећи се њима као пггитом од партизанских напада назад према Лапову. Партизани су се налазили у сељима Ђурђеви и Сипићу, где је у одред ступило 40 нових бораца. Рачанска чета је у то време стигла пред град, али није могла да нападне Немце због ухапшених таоца. Немци су похапшене грађане затворили у цркви у Лапову. Ту су провели ноћ. Сутрадан, после саслушања, на коме су Немци тражили податке о партизанима, пуштени су кући. Мада је већина ухапшених активно помагала НОП, сви су на саслушању одговарали да им о партизанима ништа није познато и да они партизани које су они видели нису из Лепенице.

Заузимањем Раче били су ослобођени сви срезови у овом крају изузимајући јасенички, где је непријатељ у одсуству партизанских снага, после Градишта, успео да уочи сваку акцију. Тако створена ослобођена територија била је, додуше, угрожавана присуством немачких гарнизона у Паланци, Великој Плани и Лапову. У непрекидним настоја-

¹⁰ Хроника Другог шумадијског одреда, Књ. I, стр. 185—186.

њима да кољско-толгио заштите пругу Београд—Ниш, која пролази средином ове територије, немачке јединице су често организовале изненадне упаде у већ ослобођена места. Међутим, нису смеле дуже да се задржавају, па су се одмах враћале **III** бежале испред партизанских чета у своје гарнизоне. После тих испада, живот се настављао нормалним током, а народноослободилачки одбори су продужавали са радом.

Штитећи ослобођену Лепеницу, Рачанска чета је у садејству са јединицама Крагујевачког партизанског одреда често вршила нападе на железничку пругу Лапово—Крагујевац. Око срушених немачких композиција постављене су партизанске заседе које су спречавале непријатеља да оправља пругу. У једном таквом сукобу, Рачани су заробљеног немачког војника пустили голог у Лапово са натписом на леђима — „овако Шумадинци дочекују окупатора“. Веће борбе са Немцима вођене су крајем септембра код села Сипића и Вучића. Изненада су немачке јединице из Лапова ушле у Сипић и одатле потиснуле делове Рачанске чете. Том приликом погинула су 3 а рањена 2 партизана. Покупивши сељаке и гонећи их испред себе као заштиту од партизана, Немци су их после борбе повлачили према Лапову. Партизански вод који је држао заседу код Вучића успео је да убаци у задње камионе неколико бомби, од којих је погинуло 5 и рањено неколико немачких војника.

После заузимања Раче, штаб одреда је са Паланачком, Орашком и Ресавском четом кренуо према јесеничком срезу. Упућени напред, делови паланачке чете извршили су упад у Смедеревску Паланку и водили борбу са немачким јединицама код Башина. Улазећи у Паланку, једно одељење је са Гошом Ђорђевићем бацило бомбе у стан немачког команданта и отворило ватру из машинки на немачки транспортни воз на железничкој станици. Ови мањи сукоби, а посебно прелазак све три чете у стрељачкам строју преко Јасенице, брзо су развејали страх народа заплашеног немачким терором после пораза код Градишта. Чете су одржавале зборове, укидале окупаторску власт и избирале народноослободилачке одборе. По овим селима јављали су се нови борци, а само из села Церовца јавило се У чету 40 омладинаца. Код села Ратара, на збору пред народом, новопридошли борци су положили партизанску заклетву. Истог дана једно одељење Паланачке чете разоружало је жандарме на мосту код Глибовца. На глибовачкој железничкој станици уништене су скретнице, сигналне инсталације и телефонско-телеграфски уређаји. Заустављен је један теретни воз а локомотива под пуном паром пуштена је у правцу Паланке. Друго одељење ове чете поло-

мило је скретнице и унинггило сигналаше уређаје на ку-садачкој железничкој станици.

Да би спречила даљи продор чета у Јасеницу, немачка команда је из најближих гарнизона концентрисала око 500 војника и извршила напад на партизанае у Азањи. Ресавци су дочекали у заееди немачко коњичко одељење које је ишло као претходница. Претрпевши знатне губитке, Немци су се повукли и сачекали појачање. Пошто су остале чете поселе положаје изнад села, Ресавцима је наређено да се повуку. Немачко коњичко одељење, желећи да искористи повлачење Ресаваца, кренуло је на јуриш. Испод косе, под ватром око 30 партизанских пушкомитраљеа, оно је за само неколико тренутака било потпуно уништено. Борба са Немцима на овим положајима трајала је пуних седам часова. Азањски сељаци су повадили скривено оружје и са разних страна пуцали на немачке војнике скривене иза плотова. Неколико пута омењивали су се партизански и немачки јуриши, а предвече је почела да туче немачка артилерија. Користећи ноћ, немачке јединице су напустиле село и повукле се у Смедереваку Паланку. У борби код Азање партизани су имали 2 мртва и 3 тешко рањена борца, а погинуло је око 80 немаца, међу којима и неколико официра.

После борбе код Азање прилив нових бораца у Паланачку чету био је толики да се она морала поделити на две. Тако је почетком октобра, у шумарку између Азање, Голобока и Доброг Дола, формирана Азањска партизанска чета.¹¹

Док је главнина Другог шумадијског одреда чистила Лепеницу и Јасеницу од непријатеља, прихватајући нове борце који су маеовно долазили из села, знатно су се повећавале и партизанске јединице остављене у великоорашком, моравском и ресавском срезу.

Једно одељење Орашке чете које је било упућено у северне крајеве среза повећало се почетком септембра на преко стотину бораца.

Другог септембра, на тромеђи атара Голобока, Лозовика и Крњева, Раде Марковић, који се налазио у овом срезу на партијском раду, формирао је 2. орашку чету. Састављена углавном од младића из околних села, она је добила назив Омладинска.¹²

¹¹ У команди ове чете били су: командир Мића Илић, резервни поручник из Азање, заменик командира Иван Мукер, радник из Паланке, а политички комесар Бане Јелић, студент из Азање.

¹² За привременог командира чете одређен је Милош Милошевић, за политичког комесара Раде Марковић, за заменика командира Момир Гајић, а за заменика политичког комесара Милутин Цветковић.

Омладина орашких села свакодневно је у групама и са оружјем долазила у партизане, па је чета била не само добро наоружана него је имала и око 80 пушака у резерви. Омладинска чета је оживела партизанске акције у Подунављу и северном Поморављу. Она је 13. септембра напала и демолирала железничку станицу Крњево, а 14. Лозовик. Намирнице заплењене у Лозовику раздељене су народу, а локомотива је пуштена у станицу, где је експлодирала. Партизанска стража Старог Села, која је учествовала у акцији, покидала је телефонско-телеграфске везе на прузи. Уз помоћ народа, прекинута је железничка пруга код Скобаља и срушена композиција која је наишла. У току ноћи 16. септембра у Милошевцу су заплењена два вагона нових љотићевских униформи и један сандук револвера, тако да је цела чета једнообразно обучена. Одржани су масовни зборови са народом у Крњеви, Малој Плани, Милошевцу, Лозовику, Сараорцима, Голобоку, Добром Дољу и Михајловцу. У свим селима је забрањен рад општинским управама, спаљена архива и постављена партизанска стража. Шеснаестог септембра, код села Осипаонице, омладинци су у заседи дочекали ауто са љотићевцима. Убијена су 4 љотићевца а аутомобил спаљен. Вршећи изненадне нападе и избегавајући потере немачке коњице, Омладинска чета је стицала борбено искуство. У једном од тих сукоба, притерана у мочваре крај Мораве, она је успела да се извуче и нападајући са леђа непријатеља присилила га на повлачење. После овог сукоба, Омладинска чета се пребацила у моравски срез, где је својим војничким изгледом и наоружањем одушевила моравске и ресавске партизане.

Прешавши Мораву, орашка Омладинска чета се спојила са Моравском четом и Ресавцима. Како се вод Ресавске чете који је отишао са одредском главнином потпуно осамосталио, од вода који је остао овде образована је 2. ресавска чета. На састанку команди ове три чете одлучено је да се изврши напад на Седми недићевски одред, који је, користећи одсуство главнине Другог шумадијског одреда, у међувремену ушао у Свилајнац. Напад на Свилајнац извршен је 25. септембра. Обучени у недићевске униформе, партизани су збунили непријатеља и нанели му приличне губитке. Па ипак, пошто се борба одужила, морали су да се повуку из града.

Узимајући олако близину непријатеља, који се није појављивао у селима, ове три чете су залогоровале код Бобова. У ноћи 29. септембра недићевци су изненада напали партизански логор. Командири су се брзо снашли и борба се одужила до сванућа. Пошто су недићевцима долазиле у помоћ немачке јединице из Лапова, партизани су се морали повући. Све три партизанске чете имале су озбиљне губитке. Погинуло је 13 а рањено 7 бораца. Неди-

ћевци су запленили целокупну комору чета и нешто неисправног оружја. Заробљени партизани су касније стрељани у Ћуприји.

После борбе код Бобова, обе новоформиране чете, орашка и ресавска, спојиле су се са првом орашком и првом ресавском четом.

Чете Другог шумадијског одреда држале су крајем септембра ослобођену Лепеницу са Рачом и деловима јасеничког среза и на другој страни Мораве поморавски срез са Александровцем, Жабарима и деловима ресавског среза. Ослањајући се на ове крајеве, партизанске јединице су често изводиле акције на комуникацијама у јасеничком и великоорашком срезу спречавајући кретање непријатеља по селима. У то време Други шумадијски одред се сталним придоласком из села повећао на око 1000 бораца. Највећа чета у овом одреду била је Рачанска, са око 500 бораца подељених у седам водова.

Партијска организација и ослободилачки покрет горњег поморавља претрпели су у септембру још један велики губитак. Наишавши на немачку заседу, погинуо је 8. септембра пети члан Јагодинског окружног комитета КПЈ и секретар ОК СКОЈ-а Милан Премаеунац. Покрајински комитет је због тога послао на партијски рад у горње Поморавље Иштвана Кицура Брку, радника из Суботице, а за рад са омладином Ружицу Матић. У нови Окружни комитет за Јагодину ушао је и Жика Стефановић.

Поред овако тешких губитака у руководећем кадру, партизанска борба се и у овом крају све јаче разгарала. Ослањајући се на Други шумадијски и Крагујевачки одред, партизанске чете у горњем Поморављу створиле су током септембра слободну територију која је захватала Левач са Рековцем и скоро цео белички срез. Са друге стране Мораве Параћинскоћупријска чета је у то време такође очистила од непријатеља цео параћински срез, изузев Параћина и Ћуприје. Поново су укинуте општинске управе у неким селима које је окупатор обновио приликом напада и блокада у августу.

Учвршћујући слободну територију, партизанске чете су појачале нападе на пруте и друмове у овим крајевима. Само Беличка партизанска чета је у септембру извршила преко 40 мањих и већих акција. Попаљене су општинске архиве и одржани зборови у селима Драгоцвету, Кочином Селу, Главинцима, Мајуру, Јовцу, Трешњевици, Праћину, Крушару, Остриковцу, Рибару, Деоници и Винорачи. Извршен је низ успешних диверзија, као што је паљење ба-

рака и уништавање машина организације ТОТ у Драгоцвету и на друму Јагодина—Крагујевац.¹³ На истом друму пресечени су 4. септембра сви телефонско-телеграфски стубови. Ова акција је поновљена 7. септембра уз учешће сељака из Шантаровца и Драгоцвета; том приликом посечено је 106 стубова, уништен један мост, оштећена два и раскопан друм на више места. У главиначкој општини раскопан је пут 14. септембра, а 21. је орушен мост на реци Лугомиру.

У другој половини септембра Поморавски одред је добио од Главног штаба наредбу да спречи саобраћај на прузама у Поморављу. Осамнаестог септембра дигнут је у ваздух мост на прузи Београд—Ниш код Гшва, поскидане су шине и срушена једна композиција. Четири дана касније поскидане су шине и демолирана железничка станица Ланиште. Двадесет трећег септембра скинуте су шине и претурена композиција између Милошева и Брзана. У помомљеним вагонима нађени су и заробљени један жандарм и један недићевац. Сутрадан су скинуте шине, оборена је и уништена композиција од седамнаест вагона између Букова и Ланишта.

Беличка чета је у септембру, поред раскопавања друмова, почела да поставља заседе. На друму Јагодина—Крагујевац сачекана је 3. септембра колона од десет немачких камиона, која се под ватром партизанске заседе повукла у Јагодину. Једно одељење ове чете ушло је ноћу 5. септембра у Јагодину и ликвидирало Пећанчевог војводу Животија Стојковића-Хитлера, а затим поставило у граду на мосту реке Белице заседу. Доведен је и електричар који је у моменту наилаaska немачког патролног вода искључио осветљење у целој Јагодини. Немци су наишли на заседу, која је митраљеском ватром уништила патролу убивши седам немачких војника. Са преосталим Немцима, којима су дошла у помоћ два тенка, развила се борба. Немачки тенкови нису смели да приђу мосту бојећи се да је миниран. Партизани су се захваљујући томе постепено, без губитака, извукли из града. Овај напад на непријатеља у самој Јагодини изазвао је панику петоколонаша, па су у страху од партизанских напада на град почели да се селе у Београд.¹⁴

Најуспешније акције Беличана у септембру биле су на комуникацијама. Раскопавши друм Јагодина—Крагујевац, партизани су 8. септембра дочекали три немачка камиона која су се кретала споро засипајући успут прокопе. У краћој борби погинула су три немачка војника, остали су се разбежали по кукурузима. Међу седморицом зароб-

¹³ Зборник догс. НОР, Т1 К2, стр. 116.

¹⁴ Зборник док. НОР III, стр. 77.

љеника налазио се и један официр — лекар. Заплећена су два пушкомитраљеза, шест пушака и нешто бомби и муниције. Камиони су запаљени.¹⁵ Истог дана једна десетина Беличке чете поставила је заседу на Липару код Криве ћуприје и сачекала колону немачких камиона. Оштећена су два камиона и убијено 28 немачких војника.¹⁶

Убрзо се и Левачка чета вратила са територије Крагујевачког одреда. Она је попалила општине у Секуричу, Бошњану, Орашју, Избеници и поново заузела Рековац.

Обе ове чете, Беличка и Левачка, извршиле су 13. септембра напад на среско место темнићког среза Варварин. Напад је организован уз помоћ темнићке партијеке организације. Разоружани су жандарми, поплаћене архиве и одржан митинг. Напад на Варварин имао је велики значај за ширење устанка у овом крају. Беличкој и Левачкој чети пришло је око 60 нових бораца из темнићког среза.

Поморавски одред је 24. септембра и по трећи пут покушао да заузме барутану у Винорачи код Јагодине. Немачка посада је и овога пута успела да одбије партизански напад.

Партизанска слободна територија у Белици и Левчу простира се половином септембра до Јагодине. Чести упади партизанских патрола стварали су несигурност код окупационих власти и у непријатељском гарнизону у самом граду. О томе је 23. септембра срески начелник из Јагодине писао банској управи у Нишу:

„Велики број општина је затворен од стране комунистичких банди које су им забраниле сваки рад. Они од народа не отимају њихову имовину, све што узимају плаћају новцем који је опљачкан из државних надлештава. Али је тачно да све што од народа узимају плаћају. Онда, узимају сиротињу у заштиту и омогућавају јој оно најпотребније. Препоручују народу да избеглице приме и са њима лепо поступа; сазивају зборове, на њима нападају постојећи државни поредак, тврде да варош живи на рачун села и да су варошани, специјално државни чиновници, измећари и немачки плаћеници. Сељацима забрањују да плаћају порез, забрањују им да кулече по тражењу Немаца. Не дозвољавају им да ма шта гоне у варош на пазар.

Обзиром на све ово, број њихових присталица се повећава из дана у дан. Да би се осигурали од

¹⁵ Зборник док. НОР, ТП, сир. 77, 99, 100

Зборник док. НОР, Т1 К2, стр. 135

¹⁶ Зборник док. НОР, Т1 К2, стр. 135

Зборник док. НОР, Т1, стр. 14.

препада и напада на њихове логоре почели су у последње време да прекопавају државне, бановинске и општинске путеве и да руше објекте на њима. Успеси које су постигли за ово време чине да народ почиње да верује у њихову моћ ... Они су данас стварни господари у срезу. Редовно обилазе сеоске општине, пале мобилизацијски материјал, наредбе и објаве које им нису по вољи и уопште се понашају као искључива и једина власт. Све своје намере и планове приводе у дело. Свакодневно нижу успех за успехом. Руше железничке пруте, руше мостове на друмовима, убијају и у самој Јагодини сва она лица која су из било којих разлога осуђена на смрт.

Јавно прете да ће напасти Јагодину. Због тога је страх неописани у граду. Многи људи беже из Јагодине и напунггају свој дом. Власт је немоћна да ма шта предузме и да заштити личну имовинску безбедност. Жандарми са жандармеријских станица у срезу повучени су и смештени у Јагодину. У овом срезу, као што сам то нагласио у својим ранијим извештајима, смењени су одмах по уласку окупаторске војске сви општински председници бирани од народа, а постављени су нови. Због оваквог стања ствари, готово сви новопостављени председници подносе оставку, траже боловање или одсуства и напуштају своја места. Ово у многоме отежава и иначе тешку ситуацију у срезу..."

(Историјски архив Светозарева — Ф — 23/155, 156, 164).

У другој половини септембра, у левачком срезу, према Гледићким планинама, појавио се Пећанчев четнички одред војводе Богдана Гордића, који је тада бројао 40 четника. Сместивши се у манастиру Љубостињи, четници су у садејству са немачким посадама и жандармима све чешће угрожавали територију на којој је дејствовала Левачка чета. Деветнаестог септембра једно одељење ове чете ушло је у Трстеник и заузело га разоружавши жандарме. Истога дана Гордићеви четници су напали главнину ове чете код Љубостиње. Због овог напада и доласка немачких јединица из Крушевца и Краљева, партизани су морали да напусте Трстеник.

На правцу Блушић—Опарић четници су 22. септембра поново напали Левачку чету па се она повлачила према Јухору. Истога дана Левчани су покушали са Јухора да одбаце четнике. Пошто напад није успео, поновљен је сутрадан, али су се Гордићеви повлачили испред њих без борбе према манастиру Љубостињи.

Ово потискивање Левачке чете ојачало је четничке позиције, и они су нешто претњама а нешто новцем, успевали да образују своје чете по левачким селима, Опарићу, Превешту и Калинићу. Тиме је претила опасност да слободна територија између Јухора, Гледићких планина и Црног Врха буде одсечена од Крушевца и тиме угрожен правац и према Крагујевцу. „Главну снагу Моравског одреда“ — писао је тих дана Мирко Томић — „треба упутити на чишћење од пећанаца у трстеничком срезу. Војска која је отишла на Гордића нека се не враћа.“

Припремајући потеру за Пећанчевим четницима, Левачка чета је тражила појачања, па су 28. септембра упућени ло један вод Белићке и Параћинскоћупријске чете. Код Превешта, 2. октобра, четници су разбијени. Пошнуло је 8 четника а остали су се разбегли. Али уместо да их гоне и потпуно униште, партизани су одржали неколико зборова и вратили се на Јухор. Борбе са четницима настављене су током целог октобра.

Док су Беличка и Левачка чета, садејствујући у борбама и акцијама, браниле територију Левче и Белице, на другој страни Мораве Параћинскоћупријска чета се развијала мање-више самостално. Ослањајући се на радништво из градова и рударских подручја, она је већ почетком септембра била по броју бораца највећа у Поморавском партизанском одреду. У то време у чети је било 118 бораца. Од наоружања имала је 95 пушака, 13 пушкомитраљеза, 125 бомби, 8600 метака и 570 кг. експлозива. После спаљивања архива и укидања општинских управа у Крушару, Батинцу, Чепуру, Стубленици и још неким селима, партизани су и овде приступили учвршћивању слободне територије рушењем саобраћаја и раскопавањем друмова и путева. Првог септембра, на железничкој станици Доња Мутница, на прузи Ћуприја—Зајечар, заустављен је путнички воз. Заробљено је неколико немачких војника, а у истом селу разоружан је петоклонашки четнички одред Жике Црногорца — „Горског вука“. Четвртог септембра уништени су сви уређаји и демолирана железничка станица Обрадове Столице на прузи Параћин—Зајечар, а сутрадан су покидане телефонско-телеграфске линије на прузи Ћуприја—Равна Река. Десетог септембра по трећи пут је миниран мост код села Главинци и дигнуте у ваздух скренице у Давидовцу. Сутрадан су уништени сви уређаји на железничкој станици Извор, а 15. септембра дигнут је у ваздух железнички мост на прузи Ћуприја—Равна Река и уништени сви уређаји на железничкој станици Сење.

Учвршћивањем слободне територије створени су повољни услови за подизање општеномброшког устанка. У том општем раположењу и одред четника Драже Михаило-

вића под командом Илије Узелца договарао се о сарадњи са партизанима. Како су постојали брзи изгледи да се чета повећа масовним ступањем сељака из околине и да се прошири слободна територија потпуним обустављањем саобраћаја на прузи Београд—Ниш, Главни штаб НОПО Србије донео је одлуку да се ова чета издвоји и од ње формира Други поморавски партизански одред. За команданта одреда постављен је дотадањи командир Параћинског хупријске чете, бивши поручник Бора Петровић.

Понет општим расположењем народа који је већ учествовао у многим партизанским акцијама, на рушењу саобраћаја и раскопавању друмова, командант одреда је без претходних припрема одлучио да двадесетог септембра изврши мобилизацију. Народ се одазвао мобилизацији и већ сутрадан формирано је једанаест борбених чета од укупно 620 бораца. Поред тога, формирано је и девет „радних чета“ од 450 људи. Чете су имале задатак да руше саобраћај, ради спречавања пролаза непријатељских јединица. Други поморавски одред је тих дана имао 800 пушака, 35 пушкомитраљеза и један тешки митраљез. Формиране чете су упућене свака у своје село.

Стварање слободне територије и општенародни устанак на овом подручју веома важном за окупатора изазвало је брзо реаговање непријатеља. Пребачени у ове крајеве, одреди Пећанчевих четника обилазили су тајно имућне и „поверљиве људе“ по селима. Дошло је до промене у држању четничког одреда Илије Узелца, а немачке посадне трупе постале су знатно активније. Седамнаестог септембра немачке јединице су блокирале Ћуприју и почеле хапшење комуниста, а 21. септембра у Параћин је пребачен недићевски одред поручника Марка Божинића.

Велики прилив из села у партизанске чете изазвао је узбуну код непријатеља. Немачке јединице су 23. септембра кренуле према Шалудовцу. Прва доњомутничка чета од 70 бораца и 36 бораца Лешничке чете, која је обезбеђивала радне чете на прекопавању друма Параћин—Зајечар, упућени су да дочекају непријатеља. У борби је погинуло 17 а рањен већи број немачких војника, од којих су два успут умрла. Повлачећи се, Немци су оставили на друму 6 камиона, 3 луксузна аутомобила и 8 бицикла. После борбе, немачка артилерија је почела да бомбардује Шалудовац са Везировог брда код Бошњана. Појавили су се и немачки тенкови, који су потисли партизана и почели да руше куће по селу. Немачка виша команда за специјалну употребу „65“ писала је у извештају о томе:

„24. IX 1. батаљон 741. пеш. пука борба код Солдовца 15 км. југоисточно од Ћуприје — три бандита мртва. Село је артилериском ватром разорено.“
(Зборник докум. НОР Т1 К1 док. бр. 206).

Са наступањем овог немачког батаљона, активирали су се и четнички елементи који су се у неке чете увукли приликом мобилизације. Под њиховим утицајем Горњомутничка и Изворска чета напустиле су положаје и повукле се да „штите своја села“. Пошто је организована завера и убијен командир Пеци Ерјавец, бивши поручник, обе чете су 24. септембра изненада нападе партизански логор на Грзи и Црном врху. Користећи одсуство већине бораца Параћинскоћупријске чете због борбе са Немцима и мобилизације, оне су успеле да заузму логор и на превару заробе неколико група бораца. О томе је почетком октобра Петар Стамболић писао Покрајинском комитету:

„Пета колона је радила неометано. Немци су почели да бомбардују Шалудовац. То је у сељаке унело неспокојство и страх. У селу Извору један кулак, кандидат ЈРЗ, један поп, калуђер ман. св. Петке, и један дућанџија, створили су психозу: села су у опаоности, ми смо се прихватили оружја, побиће нас, најбоље да смакнемо партизане и предамо их Немцима. Опколили су наше другове у близини. Настала је борба у којој је погинуло 13 партизана, а око 25 заробљено — и тек после два дана предано Немцима. Стрељани су у Ћуприји. Међу њима погинули су и стрељани Радомир Николић, инд. радник из Параћина, секретар парт. ћелије у чети Воја Војиновић, рударски радник родом из Босне, члан партије, заменик хомандира, Перо Милеуснић, родом из Јлике, члан партије, Петар Жалац, стар 60 година, руд. радник, стари члан партије (извршио самоубиство последњим метком) и Михаило Илић, инд. радник из Параћина, члан партије. Даље су погинули: Пејичић Милан, родом из Београда, Пеци Ерјавец, поручник, Словенац и др.“

(Зборник док. НОР Т1 К2 док. бр. 42)

Пре него што су изручени Немцима, партизани су у присуству Илије Узелца саслушавани у подрумима у Горњој Мутници. Предложено им је да пређу у четнике Драже Михаиловића. Пошто су то одбили, четници су их предали Немцима који су дошли из Параћина. Заробљене партизане Немци су стрељали 29. септембра на пијаци у Ћуприји поред зида основне школе који је за то био обложен даскама. Од њих је пет комуниста обешено крај реке Раванице. Тога

дана стрељани су и борци Другог шумадијског одреда заробљени у борби код Бобова.

Преостали борци Другог поморавског одреда повукли су се на Јухор, где су поново преформирани у Параћинско-ћупријску чету. Поморавски партизански одред у који је она опет укључена, бројао је крајем септембра око 500 бораца. Штаб одреда сачињавали су командант ЈБубиша Урошевић, активни поручник из Рибара, политички комесар Бошко Ђуричић, правник из Јагодине, и члан штаба Бора Петровић, бивши поручник. Највећа, Беличка чета, имала је 26. септембра 205 бораца а од наоружања 190 пушака, 5 пушкомитраљеза, 3 машингевера, 20 револвера и 30 бомби.¹⁷ Реорганизована Параћинскоћупријска чета је 27. септембра имала 70 бораца.¹⁸ Левачка чета је крајем септембра имала 96 бораца, од наоружања 72 пушке, 3 пушкомитраљеза, 13 револвера, 11 бомби и око 1000 метака.¹⁹ Двадесет петог септембра донета је одлука о издвајању бораца за Темнићку чету која је формирана 1. октобра од 60 бораца, наоружаних пушкама.²⁰

Крајем септембра Параћинскоћупријска чета је поново упућена на свој терен, а остале су са успехом браниле слободну територију Левча и Белице одбијајући нападе четника, рушећи комуникације и прихватајући нове борце.

ПОЖАРЕБАЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД

Партизанске јединице око Пожаревца обједињене су у другој половини септембра у Пожаревачки партизански одред. Осамнаестог септембра формиран је штаб одреда, који су сачињавали — командант Вељко Дугошевић, учитељ

¹⁷ Команду ове чете сачињавали су: командир Светица Живановић, трговачки помоћник из Мишевића, и политички комесар Тодор Дероко, радник из Јагодине.

¹⁸ Нову команду чете сачињавали су: командир Божа Жарић, шофер из Јагодине, политички комесар Мита Димитријевић Уча, родом из Македоније и заменик командира Драга Петровић, земљорадник из села Мутнице. Ранији командир Бора Петровић повучен је у штаб одреда, а заменик политичког комесара Живка Дамњановић на партијски рад на терен.

¹⁹ Команду ове чете сачињавали су: командир Милорад Жунић Баца, учитељ из Рековца, заменик командира Милоје Милојевић, војни службеник из Урсула, и политички комесар Живадин Јанковић Кум, ученик гимназије из Ланишта.

²⁰ Команду чете сачињавали су: командир Миодрог Милојевић Мита, земљорадник из Парцана, заменик командира Милутин Миловановић, типографски радник из Београда (родом из Рашевце) и политички комесар Радомир Матић Дожа, адвокатски приправник из Варварина. Нешто касније Матић је смењен, па је за политичког комесара постављен Младен Миленковић, опанчарски радник из Црнића.

из Турије, политички комесар Чедомир Васовић, радник из Дратачева, заменик команданта Живојин Поповић, учитељ из Раброва, и одредски лекар др Бошко Вребалов, лекар из Београда.

Формирање штаба одреда пада у време када су партизанске јединице на овој територији почеле да учвршћују ослобођене крајеве, да заузимају градове, и чисте последње непријатељске гарнизоне. Уласком партизана у Кучево и Нересницу у првој половини септембра, створен је центар слободне територије, која се заузимањем других градова постепено ширила укључујући остале срезове око Пожаревца. Партизанска чета под командом Велимира Маркићевића Макса напала је 14. септембра Крајински одред Пећанчевих четника и заузела Мајданпек и Благојев Камен, а затим је продужила да гони потучене четнике даље према Крајини. После заузимања ових места, Пожаревачки партизански одред почео је припреме за напад на Велико Градиште:

„..... Поставило се заузимање Градишта" — пише у извештају Кучевског окружног комитета упућеном ПКЈ за Србију. — „Да би се потпуно обезбедили од напада Немаца, срушен је мост на прузи Пожаревац—Кучево код села ЈБешнице и тиме онемогућен нормалан саобраћај. Пошто је од тога места до Кучева власт потпуно у нашим рукама, једна композиција која је остала у Кучеву служи за превоз наших партизана. — Пошто смо били обавештени да ће један транспорт Немаца наићи возом, срушили смо још један мост ближе Пожаревцу код села Чешљеве Баре и чекали у заседи. Немци се ниеу појавили. На прузи између оба разрушена моста запленили смо још једну композицију воза са два вагона угља, јер смо мост минирали непосредно после проласка композиције преко моста. И ова композиција служи нама. Пропустили смо да вам кажемо да смо вагоне, док су возови нормално ишли, испраћали из нашег краја потпуно префарбане масним бојама са нашим паролама. Тако су ишли до Пожаревца, где су префарбани. .."

У Градишту се тада, поред мање немачке посаде у средњошколском интернату, налазила и чета жандармерије распоређена око електричне централе и чета наоружаних финансијских службеника, која је под командом Владимира Врабеца држала положаје на вашаришту. Пре него што је започео напад, преко партијске и скојевоке организације уговорено је да Владимир Врабец преда своје људство у одред. Тако су партизани лако ушли у

варош. У заузимању Градишта учествовао је скоро цео Пожаревачки партизански одред и четници Леониде Пљешковића. Напад је почео 20. септембра у зору. Попгто су ушли у варош и разоружали финанси и жандарме, партизани су опколили немачку посаду. Очекујући помоћ из Румуније, Немци су, у тврдо грађеној згради интерната, пружали жив отпор. Ништа нису помогле ни бомбе које су борци унутра убацивали. Тек у поподневним часовима, када су партизани ватрогасним шмрковима почели да поливају зграду бензином, они су прекинули ватру и истакли белу заставу.

Заузимањем Великог Градишта заплењене су веће количине оружја, муниције и опреме, а међу заробљеницима се налазило и 7 немачких официра. О томе говори извештај команде пожаревачке жандармерије:

„20 септембра о. г. 4 часа комунистичка разбојничка банда јака око 700 људи извршила је напад на Велико Градиште. После отпора датог од стране жандарма и немачких војника заробљено је 10 Немаца а о жандармима се не зна ништа. Немачка војска отишла у помоћ.“

(ВИИ. Рег. бр. 38/1 — K25)

По заузимању вароши, партизани су одржали велики митинг. Окупљајући се по улицама, народ је одушељено поздрављао борце а многи омладинци на које скојевска организација скоро није ни рачунала јављали су се у одред. Увече су партизани срушили мост на друму према Пожаревцу да би спречили изненадни долазак немачких јединица, и оставивши мању посаду у граду, повукли се из Великог Градишта.

Сутрадан су стигле немачке јединице из Румуније и, заобилазећи порушени мост, ушле у Велико Градиште. Малобројна партизанска посада повукла се испред њих из вароши.

Пошто је била без довољно снаге и тежег наоружања да би напала одред, Команда немачке јединице која је ушла у Велико Градиште затражила је преговоре:

„ . . . Дошли су у Градипгге" — пише у извештају Кучевског окружног комитета — „претили да ће бомбардовати ако се не пусте заробљеници, тражили да грађани интервенишу код партизана и најзад они послали преговараче. Наши су одбили да преговарају и Немци су се повукли из Градишта у Румунију. Наши су целе ноћи били у заседама. Раном зором они су опет послали преговарача са којим су наши пристали да

переговарају и захтевали да се Немци повуку са целе наше територије и да пусте похапшене другове у Пожаревцу и да гарантују сваку безбедност наше територије. Немци су гарантовали безбедност само оне територије коју смо ми заузели; на то се није пристало и они су се повукли претећи да ће бомбардовати..."

(Док. бр. 32, Зборник НОР Т1 К1).

Истог дана после повлачења Немаца у Румунију, седам штука бомбардовало је Велико Градиште. Срушено је неколико зграда у вароши и погинуло неколико грађана. Окружни комитет и штаб одреда одмах су почећи да евакуишу грађане и сељаке из околних села у планину. Сутрадан су немачке јединице са тенковима прешле из Румуније. Партизанске заседе, без тежег наоружања, морале су се повући. Под заштитом тенкова, Немци су од Градишта дошли до Голупца, пуцајући уз пут по брдима и кукурузима. У једној и другој вароши опљачкали су радње и повукли се у Румунију не усуђујући се да крену даље од друма.

Очекујући нове партизанске нападе на градове, Немачка команда је тих дана иселила своју посаду из Пожаревца у Костолац и повукла посаду из Петровца. Да би спречили улазак партизана у Петровац, жандарми су позвали горњачке четнике. Сутрадан, 29. септембра, у Петровац су ушле 6. и 7. пожаревачка чета и разоружале жандарме. Са четницима је постигнут споразум и они су напустили Петровац, али су истовремено тајно припремали са жандармима и Немцима изненадни напад на ове две чете. Партизани су предухитрили овај напад разоружавши 2. октобра крепољинске четнике капетана Павла Илића. Други батаљон немачког 741. пука, који је под заштитом једне танкете у међувремену ушао са жандармима и недићевцима у Петровац, повукао се за Пожаревац.

Ослобођењем Петровца, Пожаревачки одред је ослободио добар део а контролисао скоро читаву територију овог округа. Партизанске чете су силазиле све ближе Пожаревцу, а број бораца у одреду свакодневно се повећавао.

Крајем септембра одреду су се прикључиле и омладинске партизанске ударне групе из Пожаревца. После многих акција у граду, као што су атентати бомбама на гестаповце Константина и Ирену Шабелски,²¹ на немачког лиферанта Јохана Бингла и љотићевца Радомира Вучковића, ове групе су по одлуци ОК КПЈ изашле из града почетком септембра. Крећући се према одреду, оне су извршиле низ акција у пожаревачком срезу. Од 11. до 14. септембра омла-

²¹ ВИИ. Рег. бр. 6/4 — К) 28.

динци су опалили општинске архиве у Топоници, Пољани, Лучици и Пругову, а од 18. до 22. септембра по селима Салаковцу, Трњану, Малом и Великом Црнићу, Барама и Смољинцу,²² сељацима је раздељена со, коју се окупаторске власти продавале само ономе ко плати порез. Због ових акција у близини Пожаревца, непријатељ је тих дана очекивао напад на град. Зато је наређено „ванредно стање“ — продужен је полицијски час, повећан број ноћних патрола и уведена строга контрола на прилазима граду. У очекивању партизанског напада, у вароши је 28. септембра забуном дошло до борбе између љотићевских патрола, у којој су теже рањена два а лакше један љотићевац.

Од омладинаца из Пожаревца формирана је Пета партизанска чета „Васа Пелагић“. Пожаревачки партизански одред је у то време бројао осам чета:²³ са укупно око 800 бораца.

Протеривањем непријатељских гарнизона и ширењем слободне територије окупатору су одузете источне рударске

²² ВИИ Рег. бр. 37/1-1 Н 26.

²³ У командама чета Пожаревачког партизанског одреда били су: у првој чети као командир Владимир Врабец, финансијски службеник, ванпартијац; политички комесар Владимир Милентијевић Ганди, кројач из Пожаревца, члан КПЈ; заменик командира Живан Стокић, радник; заменик комесара Ђорђе Глумац Месец, ученик учитељске школе из Бање Луке.

II чета — командир Слободан Милосављевић Босанац, избеглица, ванпартијац; политички комесар Наталија Дугошевић, учитељица, кандидат за члана КПЈ; заменик командира Душан Сарић Подморац, учитељ, члан КПЈ.

III чета — командир Божидар Ђорђевић Бућони, бивши коњички подофицир, ванпартијац; политички комесар Петар Стојановић Металац, радник из Београда, члан КПЈ.

IV чета — командир инг. Ратко Драшкоци из В. Градишта, ванпартијац; полит. комесар Драгослав Марковић Рођа, студент технике из Пожаревца, члан КПЈ.

V чета — командир Константин Старчевић Коста, железнички службеник из Београда, члан КПЈ; политички комесар Велимир Дамњановић Бата, општински службеник из Српца, члан КПЈ; заменик командира Алија Фотић Млинар, свршени правник родом из Томиславграда, живео у Ујевцу.

VI чета — командир Бранко Митић Шнајца, кројачки радник из Пожаревца, члан КПЈ; полит. комесар Јован Шербановић Шербан, студент из Лазнице, члан КПЈ; заменик командира Јован Миловановић Динар, радник из Пожаревца, члан КПЈ (до октобра комесар ове чете био је Драгољуб Булић Бата, судски приправник из Петровца. После његове смрти чета је носила његово име).

VII чета — командир Драгиша Миладиновић, земљорадник и резервни подофицир из Кнежице, ванпартијац; комесар Александар Трајковић Саша, столарски радник из Куманова, члан КПЈ.

VIII чета — командир Велимир Маркићевић Макс, служб. рудника Мајданпека, чл. КПЈ; комесар Станко Живковић Француз, рударски радник, чл. КПЈ; заменик командира Милан Капелан, радник из Ујевца, ванпартијац.

области и богата пољопривредна подручја у пожаревачком крају. Поред тога, партизанске акције на обали отежавале су речни саобраћај на Дунаву. О заузимању Великог Градишта опуномоћени командант немачке војске у Србији генерал Беме извештавао је Немачку команду за југоисток:

„Банде у Градишту за извесно време прекинуле саобраћај Дунавом.”
(Зборник докумената НОР Т1 К1 док. 191)

Пожаревачки партизански одред је у септембру у више наврата вршио препаде на бродове, том приликом је један брод запаљен и изгорео. Ометање и повремени прекиди саобраћаја на Дунаву стежавали су онабдевање Немачке нафтом из Румуније.

САВЕТОВАЊЕ У ДУЛЕНУ

Од 16. до 19. септембра одржано је у селу Дулену у крагујевачком округу саветовање, коме су присуствовали чланови Главног штаба НОПО Србије и представници штабова партизанских одреда.

У време одржавања саветовања, партизански одреди у централној Србији бројали су око пет и по хиљада бораца. На територији Тамнаве, Посавине, Шумадије, Поморавља и око Пожаревца непријатељ је био ограничен на поједине градове, а партизани су у то време држали у својим рукама Уб, Рачу Крагујевачку, Рековац, Жабаре, Александровац, Кучево, Нересницу, Мајданпек и Благојев Камен. Обреновац је био чврсто опседнут, око Крагујевца се сужавао партизански обруч, а Пожаревачки партизански одред је припремао заузимање Великог Градишта и Петровца.

И велики број других места партизански одреди су више пута нападали или заузимали, повремено држали, а затим напуштали најпре због недовољних снага да их заштите, а касније било због неповољног положаја, било под притиском непријатеља. Пре потпуног протеривања окупатора, партизански одреди су по једном заузимали Кучево, Голубац, Велико Градиште, Рачу, Рековац, Гружу, Кнић, Рудник, Шаторњу и два пута Свилајнац. Вршени су и напади на посаде и поједине акције у Обреновцу, Умци, Сопоту, Аранђеловцу, Крагујевцу и Јагодини.

У другој половини септембра почело је темељније рушење саобраћаја ради онемогућавања пролаза непријатељу кроз поједина ослобођена подручја. Прекопавани су или уништавани скоро сви путеви који од немачких посада воде према ослобођеним крајевима. Скоро непрекидно су

биле тих дана у прекиду железничке пруге од Београда према западној Србији, од Лапова према Крагујевцу и Краљеву, од Младеновца према Аранђеловцу и Лазаревцу, као и пруге према Сењско-ресавским рудницима. Чеегим диверзијама ометан је железнички саобраћај према Бору и на пругама Београд—Ниш и Београд—Мала Крсна, а саобраћај од Пожаревца према Кучеву и Петровцу био је потпуно обустављен. Нападима на бродове, Посавски партизански одред је отежавао речни саобраћај на Сави, а Пожаревачки партизански одред је угрожавао саобраћај Дунавом.

Ови свакодневни војнички порази окупатора и неуспех покушаја да помоћу Недића, Пећанца и Љотића ослаби и угуши устанак као и успеси партизана у другим крајевима Србије — све је то наметало потребу да се размотре дотадања искуства и одреде даљи задаци у погледу развијања и јачања оружане борбе.

Саветовању у Дулену присуствовали су сви чланови Главног штаба НОПО Србије — Сретен Жујовић, Филип Кљајић, Родољуб Чолаковић и Никола Груловић. Из централне Србије били су командант Крагујевачког партизанског одреда Раја Недељковић, командант Првог шумадијског партизанског одреда Милан Благојевић, командант Другог шумадијског одреда Андра Ђорђевић-Мајор Дејан, командант Поморавског одреда Љубиша Урошевић и командир Параћинскоћупријске чете, која је тих дана требало да се реорганизује у Други поморавски одред, Борислав Петровић Параћинац. Поред тога, на саветовању су били Светислав Стефановић Ћећа, инструктор ПК КПЈ за Србију при Крагујевачком окружном комитету, и Мијалко Тодоровић Плави, секретар ОК КПЈ за Крагујевац. На саветовање из централне Србије нису дошли само команданти Посавског, Космајског и Пожаревачког одреда.

У име партизанских одреда ван територије централне Србије саветовању су присуствовали — командант Краљевачког партизанског одреда Павле Јакшић, командант Чачанског партизанског одреда Момчило Радосављевић Моле и политички комесар Ужичког партизанског одреда Миљинко Кушић.

После подношења извештаја о стању, успесима и недостацима појединих партизанских одреда, закључено је да су сви одреди, рушењем саобраћаја, нападима на окупаторске јединице и чишћењем територије на којима делују, углавном извршили до тада постављене задатке. Због тога се сада већ постављало питање учвршћивања и проширивања ослобођене територије. Требало је да се планским уништавањем комуникација потпуно онемогући пролаз непријатељу кроз ослобођене крајеве а садејством појединих

одреда да се приступи заузимању већих градова. Са тим у вези поједини одреди добили су и одређене задатке.

Крагујевачком партизанском одреду постављено је да потпуним унингтавањем саобраћаја изолује и блокира немачни гарнизон у Крагујевцу и тиме помогне напад Краљевачког одреда на Краљево. После пада Краљева, требало је да оба одреда, уз садејство околних партизанских јединица, припреме и изврше напад на Крагујевац. Поред тога, Крагујевачки одред је имао да заузме војна слагалишта у Медни ради снабдевања осталих одреда бомбама, експлозивом и муницијом.

Први шумадијски одред добио је задатак да помогне Посавском и Ваљевском одреду у чишћењу троугла Мионица—ЈБиг—Лазаревац и уништавањем живе силе непријатеља онемогући непријатељеки транспорт на својој територији.

Други поморавски, уз садејство Другог шумадијског и Поморавског одреда, требало је да изврши напад на Параћин а Поморавски на Јагодину. Заузимањем ова два града требало је потпуно да се онемогући саобраћај од Београда према Грчкој и повеже слободна територија са ослобођеним подручјима на другој обали Мораве.

Поред ових задатака, поставило се и питање учвршћивања и сређивања партизанских одреда. Одлучено је да се, тамо где то није учињено, реорганизују велике партизанске чете у батаљоне, да се посвети већа пажња војничком обучавању бораца. Штабови одреда су добили задатак да уз помоћ партијских руководства и организација, а преко народноослободилачких одбора, приступе припремама а затим и спровођењу добровољне мобилизације по селима.

Чланови Главног штаба упознали су присутне команданте са наредбом команде Недићеве жандармерије од 7. септембра. Ову наредбу је Ваљевски одред запленио приликом напада на Белановицу код недићевог потпуковника Олујевића. Приликом заробљавања, Олујевић је био снабдевен легитимацијом издатом од Штаба Драже Михаиловића, а сама наредба је садржала распоред непријатељских снага и садејство недићеваца и Дражиних четника у борби против партизана.

У то време, после неуспеха Недићеве „офанзиве" и под утицајем снажног размаха оружане борбе, почели су се активирати четници Драже Михаиловића и њихове прве групе долазе у Поморавље и Шумадију. На саветовању је закључено да партизански одреди, не губећи из вида ове везе са недићевцима, приступају „широко овим групама" и настоје да их придобију за борбу против окупатора.

У Дулену је, уз остале задатке војне и политичке, постављено штабовима партизанских одреда да посвете већу пажњу народноослободилачким одборима као органима народне власти и политичким органима оружане борбе против окупатора.

После Дуленског саветовања, већ у септембру, већина партизанских одреда у централној Србији делимично је извршила постављене задатке. Повлачећи се са положаја на који су постављене ради обезбеђења саветовања, јединице Крагујевачког партизанског одреда су у врло кратком року, многобројним диверзијама, потпуно онемогућиле железнички саобраћај и раскопале друмове и путеве око Крагујевца.

Први шумадијски одред је у октобру заседама на друмовима често наносио веће губитке немачким јединицама. Започела је блокада Лазаревца, уз истовремено садејство у борбама на овом сектору са Космајским и Посавским одредом.

Од војних задатака остало је неизвршено само заузимање Параћина и Јагодине. Напад на ове градове био је одређен за 28. септембар. Када су четници 24. и 25. септембра разбили Други поморавски одред, планирани напад Помораваца и Другог шумадијског одреда онемогућен је.

Дугорочнији политички и војнички задаци са Дуленског саветовања укључени су у пракси у спровођење закључака са саветовања у Столицама крај Крупња које је 28. септембра одржао Врховни штаб НОПО Југославије.

После ових саветовања, ојачана је у централној Србији сарадња и координација првенствено међу партизанским одредима у западним крајевима. То више није било само међусобно помагање и заједничко извођење појединих акција већ војничко садејство у одбрани поседнуте територије и извршавању крупнијих задатака на ширем простору. Повезивањем са суседним одредима западне Србије, створена је већа слободна територија, која је убрзо добила свој центар у ослобођеном Ужицу.

ПРЕГОВОРИ О САРАДЊИ СА ГРУПАМА ЧЕТНИКА ДРАЖЕ МИХАЙЛОВИЋА

Први преговори са представницима Драже Михаиловића са територије централне Србије вођени су у Београду 10. септембра. Дразини делегати²⁴ су захтевали обустављање борбе против окупатора и чекање да „Немачка буде

²⁴ Међу њима је био и мајор Пилетић, касније командант Горњачке групе Дразиних четника. У име НОП-а преговоре су водили Благоје Нешковић, Ђуро Стругар и Војин Николић.

поражена на Источном фронту". Представници ПК КПЈ за Србију то нису прихватили, него су предложили да — ако четници не желе у борбу против окупатора, остану ипак лојални према партизанима, да заједнички гоне пљачкаше и заједнички припреме „последњи моменат" односно преузимање власти кад непријатељ буде поражен. Договорено је да се у вези с тим предлогом разговори наставе касније на терену.²⁵

Изузимајући горњачку групу, у то време на територији централне Србије није било четника Драже Михаиловића. Сместивши се у шумовитом планинском крају, „горњачани" су се показивали пред сељацима само приликом изласка у воденице **III** за прибављање намирница. Мада су били повезани са појединим командирима жандармеријских станица, као што је Јагош Живковић у Кучеву, са Пећанчевим, кучевским и крајинским четницима и другим јавним сарадницима окупатора, они нису показивали спремност за борбу ни против партизана ни против окупатора. Али када се народ већ дигао на устанак и кад су партизанске чете крајем септембра створиле пространу слободну територију, горњачки четници су почели да се активирају. Њихове групе се све чешће појављују за партизанским четама. Када би партизани после ослобођења неког места пошли даље, четници су силазили у градове и села, растурали народноослободилачке одборе, враћали на власт старе управе, прихватили разоружане жандарме и разоружавали партизанске патроле и страже.

Крајем септембра, ослобађајући Кучево, Градиште, Мајданпек и већи део територије у пожаревачком крају, партизанске јединице су угрозиле Петровац. Тамошња немачка посада се 28. септембра повукла према Пожаревцу. Да би онемогућила улазак партизана у варош, петровачка жандармерија је истог дана позвала горњачке четнике. Сутрадан, пошто су у варош ушли и партизани, дошло је до преговора о сарадњи са четницима, коме су у име штаба Пожаревачког одреда ирисустовали Бошко Вребалов и Јован Шербановић.

Горњачани су и у току преговора несмањеном жестином водили и даље кампању против партизана, нарочито на југоистоку млавског среза. Њихове групе су биле растуриле НОО у селима Ћовдин, Везичево, Златово, Бусур, Шетоње, В. Лаоле, Буровац, Табановац, Крвије, Орешковица, М. Лаоле, Бистрица, Стамница и Ждрело. Четничке јединице су вршиле притисак на партизанске сараднике и симпатизере, пратиле, разоружавале и малтретирале партизанске патроле. Тако су јединице које су држале осло-

²⁵ Зборник док. НОР Т1 К2 док. бр. 34.

бођени Петровац биле угрожене не само од Немаца него и од горњачких четника.

Представници штаба одреда су на све могуће начине настојали на преговорима да се не заоштрава ситуација. Када су четници одбили учешће у борби против окупатора и квинслига, прихваћен је предлог да се разграничи четничка територија од партизанске. Споразумом који је тада постигнут на овој основи, четницима су препуштени планински крајеви, док су се партизанске снаге развијале у низији, ослобађале и држале градове. Четници су се том приликом обавезали да неће нападати партизане ако на њихову територију пређу у борби или под притиском непријатеља и да ће у таквим ситуацијама прихватати партизанске рањенике, болеснике и избегло становништво. После постигнутог споразума, горњачани су напустили Петровац.

Док су вођени преговори у Петровцу, петровачка жандармерија је са четницима припремала напад на партизане. У овом нападу на Петровац требало је да узму учешћа и Немци и жандарми из Пожареваца. Обавештени о томе од поручника Димитријевића, који је са својим четницима пришао Пожаревачком партизанском одреду, партизани су 2. октобра разоружали четничку групу капетана Павла Илића. Немци и жандарми, који су у међувремену ухпili у Петровац, морали су се повући.

Тако су горњачани практично још истог дана погазили постигнут споразум. За време преговора, а и касније, четници су одржавали везе са кучевским и крајинским Пећанчевим одредима, као и са Недићевом жандармеријом. У архиви среског начелства у Петровцу пронађено је поверљиво наређење Недићевог Министарства унутрашњих послова да се „морају подржавати четнички одреди који се представљају као Дражини, да ови одреди ступе у везу са партизанима, да са њима преговарају, да много обећавају — али да им је главни циљ да похватају и побију вође партизанских одреда.”²⁶

Неколико дана после ових догађаја, приликом ослобођења Жагубице, горњачки четници су поново извршили напад на партизане и покушали да разоружају шесту и седму чету Пожаревачког одреда. Одговарајући на општо писмо ПК КПЈ за Србију, у коме је по Пилетићевим оптужбама преко Драже Михаиловића пребацивана кривица за овај сукоб на партизане, Окружни комитет КПЈ за Пожаревац је пишао:

²⁶ Зборник док. НОР, Т1 К2, док. бр. 38.

„Ми смо вам раније у нашим извештајима јавили о преговорима и слали „Саопштења“ о споразумима које смо постигли са четничким групацијама. Само је Леонида остао с нама. С Пилетићем смо два пута разговарали: он тражи да се подчинимо његовој команди и да не водимо борбу против Немаца, јер је још рано. Сукоб Млавско-Хомољског одреда са њиме текао је овако: кад је наш одред био у Жагубици и држао политички збор, добио је писмо од Пилетићевог сарадника Узелца, које гласи: „Случајно сте упали у клопку. Сад сте опкољени са свих страна, од Црног Врха је мајор Јанко, а од Салаша Илије Мустецића капетан Јовановић. Ја сам случајно дошао на споразум са Хомољским одредима. Из Горњака иду још. Не треба да се пролива братска крв. Предајте оружје и оставите га на пут, па у колону по четири идите Тршкој цркви. Гарантујемо да нећемо никога да убијемо ако положите оружје.“ — Наши другови су одговорили да хоће да преговарају али пушке које су пуцале на Кличевцу и Градишту неће предати. Али кад су наши пошли на преговоре на њих је осута паљба. Одговорили су паљбом. Ето тако је текао еукоб.

Ми смо другови свесни важности макар и неутрализације ових елемената и покушавамо с њима ма какав споразум, сем захтева да се потчинимо њиховој команди, да им предамо оружје или да обуставимо борбу против Немаца. Чак и после оваквог њиховог иступа и после њиховог харангирања против нас да смо плачкаши и да ће се они са нама обрачунати и после исељавања неких породица из Жагубице у Петровац које су поздравиле партизане — ми смо опет покушали да дођемо у контакт са њима.“

(Зборник док. НОР Т1 К2 Док. бр. 55).

У то време, са горњачким четницима налазио се и капетан Предраг Марковић, који је раније био симпатизер КПЈ. Када се он јавио Окружном комитету са захтевом да пређе у партизане јер четници неће у борбу, постављено му је да остане тамо и учини што може да се четници приволе на сарадњу. По налогу Окружног комитета, Марковић је организовао у више наврата преговоре четника са партизанима. Последњи пут они су одржани 26. октобра, али сем ранијих договора о разграничењу територије, није постигнуто ништа више.

У другој половини септембра самостални четнички одред Илије Узелца у Поморављу повезује се са горњачким четницима и заједно са Пећанчевим четницима учествују у завери и разбијању Другог поморавског партизанског од-

реда. Тиме је прекинута почетна сарадња са овим четницима око Ћуприје и Параћина.

Крајем септембра и у току октобра, на слободној територији Поморавља и Шумадије јављају се прве групе четника Драже Михаиловића упућене са Равне горе. Поред њиховог, често отворено непријатељског става и напада на партизанске патроле, штабови одреда настоје да их придобију и укључе у борбу против окупатора.

У горње Поморавље крајем септембра, скоро истовремено када су и недићевски одреди стигли у градове, дошла је у манастир Јошаницу прва група од око 40 четника Драже Михаиловића под командом капетана Стипића и Живановића. Штаб Поморавског партизанског одреда упутио је у манастир политичког комесара одреда да преговара са четницима о њиховом укључивању у борбу против окупатора. Према споразуму постигнутом са овом групом у Јошаници, четници су се обавезали да неће нападати партизане и да ће признати народноослободилачке одборе као „већ постојећу власт“. Али већ после неколико дана они се повезују са жандармима и недићевцима у Јагодини, од којих добијају муницију и оружје. Кршећи споразум, четници су почели да одржавају зборове по селима на ослобођеној територији на којима су нападали партизане и растурали народноослободилачке одборе и заједно са осталим непријатељским јединицама учествовали у борбама против Поморавског партизанског одреда.

Једну од првих група коју је у Шумадију довео поручник Мојсиловић крагујевачки партизански одред је разоружао у време саветовања у Дулену због пљачке по селима. Том приликом штаб одреда је понудио четницима да у сарадњи са партизанима учествују у борби против окупатора, што су они одбили правдајући се да за то „немају овлашћења“. После тога партизани су их пустили и ова група се брзо разбила.

Непгго касније у околину Крагујевца стигле су четничке групе капетана Смиљанића и Глишевића, а у Лепеницу четничка група капетана Гачића. Одмах по доласку четници су почели да обилазе села на ослобођеној територији и да нападају партизане на зборовима. Пописујући сељацима у „четничку резервну војску“, они су им, позивајући се на „заклетву дату краљу“, забрањивали да ступају у друге војне јединице и у борбу против окупатора „док не дође време“, јер ће им иначе бити суђено по „војним законима“. Дељење „објава“ сељацима, које су их присиљавале да седе код куће када су се борбе са непријатељем водиле на све стране, био је очигледан покушај да се спречи даље снажење ослободилачког покрета. Због тога су ове четничке групе у неким селима биле принуђене да тактизи-

рају, иступајући час против партизана и борбе против окупатора, час са причама о сарадњи са партизанима, па чак и са изјавама како су „они а не партизани ослободили поједине градове". Крагујевачки окружни комитет писао је о томе у октобру Покрајинском комитету КПЈ за Србију:

„Дражиновци, како који дан све се више испољавају као наши непријатељи, па чак и као отворени агенти Недића, али при свему томе играју дволичну улогу и све то као и раније настоје да замаскирају. Тако на пример, поједини руководиоци Дражини још увек настоје да ступе с нама у контакт, говоре како желе сарадњу и споразум, па је чак капетан Гачић и разговоре водио са штабом Рачанског одреда. Истовремено, на терену по селима Дражини људи отворено иступају против партизана па чак и убијају наше другове. Тај исти Гачић који је водио преговоре са Рачанским одредом, један дан пре преговора одржао је „митинг" у Малом Крчмару, а његов говор од почетка до краја био је уперен против нас. Говорио је о партизанима да су то сами комунисти који ће од цркве начинити пггалу, да они нису никаква војска и да су они (четници) само права војска, да се код партизана окупља најгори олош: крадљивци, калфе и недоучени ђаци. Пре десет дана једна наша патрола зауставила је једну групу дражиноваца који су пролазили кроз једно наше село. На позив наших да стану, они су стали, а када су се наши приближили, осули су паљбу, мада су знали да смо ми. Друга Мићуна студ. мед., члана КПЈ и лекара чете, погодили су у главу те је после три дана и подлегао, а другог су друга ранили у ногу. У селу Бадњевцу Дражини људи су отишли код једног нашег пријатеља и тражили пушкомитраљез. Он им је рекао да је то митраљез партизана, те им га не може дати. Они су хтели силом да га узму а овај ухвати и окине један рафал на њих. У Крагујевцу су позвали једног нашег пријатеља рез. поручника да се придружи њима. Он је одбио, затим су му припретили да ће га убити и кућу му запалити ако оде партизанима".

(Зборник докумената НОР Т1 К2 док. бр. 59)

Због оваквих иступа и жалби сељака на батинања Гачићевих четника и после постигнутог споразума, Друти шумадиски одред је разоружао ову групу и упутио преко Главног пгаба НОПО Србије, Врховном штабу НОПО Југославије. У пропратном извештају Главни штаб за Србију писао је о разлозима разоружавања:

„... Шаљемо вам кореспонденцију и записничке изјаве десеторице официра Рудничког и Лепеничког четничког одреда који су разоружани 12. о. м., као што се види из спроводног акта Другог шумадишког партизанског одреда.

Из самог акта означеног одреда види се да су капетан Гачић и његова ужа околина на терену стварно водили агитацију против наших партизанских одреда, а и овај одсек Главног штаба већ је раније добио обавештење да се они налазе на терену и воде агитацију против нас, међутим представљају се кад дођу с нама у сусрет да су Дражини људи.

Они су као Дражини људи позивани од стране нашег команданта Другог шумадишког народноослободилачког партизанског одреда на преговоре односно споразум о заједничкој акцији и не сметању рада на терену. Они су избегавали какав био споразум под изговором, било да није време, било да нису спремни за акцију.

Исто на овај начин тактизирају и Костини (Пећанчеви) људи, на исти начин агитују код народа да смо ми против државе, против краља, вере, цркве итд., па и недићевци и Љотићевци служе се истим методама. Истовремено свиимају легитимације Драже Михаиловића (од жандарма до Љотићеваца). Из кореспонденције види се да смо ми били главни предмет преписке. Гачић у СВМ писму од 4. X т.г. изјављује да не признаје никакав споразум са нама, да је у ту сврху издао и проглас за народ. У другом писму од 5. X 41 тражи од Штаба да се ништа не објављује о споразуму са партизанским одредима, јер да би они тиме изгубили у престижу. Такође и коментар на обавештење о споразуму са партизанским одредима који је написао начелник штаба Драг. Сотировић, провире нерасположење према споразуму, а у другом писму наводи чак текстуално свој говор који је држао партизанима на једном збору. ..

Није чудо кад друг Петровић каже: „Иступају против нас као да смо ми партизани изгледа, једини њихов непријатељ'."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије — арх. бр. 1106).

Четничка „резервна војска" коју су Дражини организатори стварали у неким од ових ослобођених крајева изазивала је стално несигурност и сукобе у позадини. Бивши режимски људи — деловође, председници општина и шпекуланти који су се првих дана окупације ставили у слу-

жбу окупатора — опредељују се сада брже-боље за четнике, добијајући разне функције у „резервној војсци“. За леђима партизанских одреда, који су се борили са непријатељем, они су непрекидно роварили против народноослободилачких одбора и партизана.

Заостала још од генерала Новаковића, ова „резервна војска“ је била најбројнија на територији Првог шумадијског одреда и штаб овог одреда је одлучио да се она ликвидира у оквиру спровођења добровољне мобилизације. У року од једног дана Први батаљон је купио Новаковићеве и Дражине објаве по селима Страгаре, Маслошево, Влачка и Трнава, а мобилисане упутио у Трећи батаљон, који је такође одузео објаве на простору између Венчаца, Опленца и Рудника. На тај начин, после протеривања Гачића у Лепеници, у Шумадији су се поједине групе четника задржале само на неким деловима територије Крагујевачког партизанског одреда.

Врховни штаб је пустио Гачићеве четнике и инсистирао је да се упркос свему настоји на остварењу сарадње са преосталим групама. Одговарајући на извештај Крагујевачког окружног комитета о држању ових група, ПК КПЈ за Србију је писао да партијека руководства морају четницима прилазити „без устезања, широко и толерантно“, настојећи постепено да их укључе у општенародни устанак против окупатора.²⁷

Почетком октобра у грузански срез на територији Крагујевачког партизанског одреда дошао је мајор Палошевић, кога је Дража Михаиловић поставио за команданта сектора Крагујевац—Милановац. Позивајући се на споразум Драже Михаиловића са Врховним штабом, он је затражио да му се дозволи стварање команди и оружаних одреда око Крагујевца. Партизани су прихватили преговоре, захтевајући истовремено да се казне кривци за раније сукобе. Било је речи и о нападу на Крагујевац. За тај напад партизани су чекали да се ослободе снаге са опсаде Краљева. Палошевић је тражио да он буде командант опсаде града. Преговори су касније настављени у Љушацима, где је Палошевић саопштио да га је Дража унапредио „за команданта целокупне ослобођене територије“ а да је на његово место постављен капетан Радован Стојановић. Крагујевчани су предлагали заједничку опсаду Крагујевца; заједничку добровољну мобилизацију; заједнички апел за сакупљање резерви хране, која би била смештена у одвојеним склоништима; ненападање у пропаганди и на зборовима и испитивање дотадашњих недела и кажњавање кривца. У Љушацима је одржан и збор, на коме су говорили Пало-

²⁷ Зборник докумената НОР, Т1 К2, док. бр. 49.

шевић и комесар одреда Владимир Дедијер, пред стројем од стотину четника, жандарма и финанси. У то време, у манастиру Враћевшници, четници су заказали састанак својих команданата ради договора у вези са очекиваним нападом Немаца на Милановац, па су тамо настављени и преговори.

Штаб Крагујевачког одреда је поднео на преговорима који су вођени од 13. до 16. октобра предлог писменог текста споразума:

СПОРАЗУМ

Четничког одреда Југословенске војске на правцу Милановац—Крагујевац.

Крагујевачког народноослободилачког партизанског одреда: 1. — Ради борбе против окупатора и његових слугу: Недића, Пећанца, ЈБотића и других. Команданти оба одреда израдили су заједнички план и поделили секторе на правцу Милановац—Крагујевац. 2. — У духу споразума Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда и Врховне командетничких одреда југословенске војске, тај се споразум остварује и на правцу Милановац—Крагујевац:

а) Сви ранији неспоразуми и случајеви испитаће се с тим да се кривци најстрожије казне.

б) Проглашује се слобода збора и договора. Ни једна ни друга страна не смеју на зборовима нападати једна другу.

в) Досадашња мобилизација се оглашује неважећом и за једну и за другу страну. Мобилизација се поново врши на заједничким зборовима на којима ће присуствовати представници и једног и другог штаба. Досадашњи систем објава се укида, јер се показао као штетан. Људи су се извлачили из народноослободилачке борбе и остајали код кућа. Они се убудуће сматрају за немобилисане, сем ако им се не доделе специјалне функције: чланови одбора за исхрану, организатори одреда у том селу.

г) Досадашње резерве хране остају лично власништво и једног и другог одреда а да се заједнички шаље апел свом народу у правцу Милановац—Крагујевац да да прилоге у храни, стоки, коња, оделу, намирницама. Скупљена храна после овог скупљања се дели на два дела. После тога сваки одред се исхрањује независно један од другог. Позајмице једним-другим могу се вршити.

д) Једна и друга страна заједнички одређују управне власти у правцу Милановац—Крагујевац, с тим

да се по могућству задрже досадашњи председници, ако су помагали народноослободилачку борбу и нису били петоколонаши. Суд чине оба штаба.

е) Све спорове у вези с прекршењем споразума решаваће оба штаба заједнички.

За штаб четника
Југословенска војска
правац Милановац—Крагујевац
Командант

За штаб Краг. народ. ослоб.
партизанског одреда
Командант

Положај, 24 октобра 1941 год.

(Оригинал у ВИИ., рег. бр. 889)

По свим тачкама постигнут је углавном споразум, сем по онима у којима је нападан Недић. За садржину прогласа Стојановић је телефоном звао Дражин штаб на Равној гори, одакле му је потпуковник Драгослав Павловић наредио да се „Недић не сме нападати”.

Покушавајући да учврсте сарадњу са четницима, Окружни комитет КПЈ за Крагујевац и штаб Крагујевачког партизанског одреда настојали су да четнички представници уђу у народноослободилачке одборе у грузанском срезу. На накнадном збору попуњен је четничким представницима општински народноослободилачки одбор у Грузи и још неки одбори по селима. Док су трајали ови преговори, четници су учествовали са партизанима и у неким борбама против немачких јединица између Крагујевца и Горњег Милановца.

Потписани споразум између партизана и четника код Крагујевца, као и они који су потписани са другим четничким групама, није имао практичне вредности. Двадесет шестог октобра Врховни штаб је постигао споразум са Дражом Михаиловићем, а четници су већ сутрадан на слободној територији скинули из воза и на зверски начин убили команданта Првог шумадијског одреда Милана Благојевића. Уочи припрема окупаторске и петоколонашке офанзиве, крајем октобра и почетком новембра, четници су отпочели отворену издају нападима на ослобођене градове у позадини Ужица, Чачка и Горњег Милановца.

ГЛАВА IV

ОСЛОБОЂЕНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

„ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ“

Три месеца оружане борбе потпуно су измениле слику ових крајева. Путнике из Београда већ ту код Железника, Жаркова и Моштанице заустављале су партизанске страже Другог београдског батаљона Посавског одреда. Крај разрованих железничких насипа, на јесењим кишама, рђале су неупотребљиве шине прекинутих колосека, црнеле се гомиле поломљених, сагорелих вагона са изврнутим или заривеним у земљу локомотивама. Ту су престајале да важе немачке „личне карте“ и објаве окупацијских власти. Иза тих заседа, прекопаних друмова, од експлозија искривљених шина налазила се слободна територија, коју су у општем одушевљењу народ и партизани називали Ужичком републиком. Тамо је текао нов живот без полицијског часа, „дирисових“ купона, редова који чекају на следовање кукурузног хлеба, без хакенкројцева и рација.

Од Саве до горњег Поморавља пружала се друга линија фронта која није увек била чврсто одређена али коју окупатор није могао да прелази без великих жртава.

У централној Србији „Ужичка република“ је захватала Тамнаву, Посавину, космајски срез са деловима младеновачког среза, западно од пруге Београд—Ниш, територију Првог шумадијског и Крагујевачког партизанског одреда са Лепеницом а у Поморављу белички и левачки срез. На том простору ослобођени су били Уб, Рача Крагујевачка, Рудник, Шаторња, Рековац. Партизански одреди држали су блокаде и нападали Обреновац, Лазаревац, Аранђеловац и Крагујевац. У западној Србији, на коју се ослањала ова територија, после ослобођења Ужица, Пожеге, Крупња, Ариља, Ивањице, Чачка и других места, партизанске јединице су нападале опседнуте Краљево и Ваљево. У тихим ноћима отуда је допирала канонада артилерије. Очекујући заузимање ових градова, партизански одреди у Шумадији и Поморављу привлачили су снаге око блокираног Крагујевца.

Али „партизанска власт“ се није завршавала на тој линији. Свуда где се налазила која партизанска јединица, стваране су ослобођене или полуослобођене партизанске републике, у којима је народ узимао власт.

У источним крајевима централне Србије Пожаревачки партизански одред створио је пространу слободну територију са центром у Кучеву која је захватала скоро цео пожаревачки округ. Ослобођена су била места Кучево, Голубац, Велико Градиште, Нересница, Мајданпек, Благојев Камен и Петровац, образована је народна власт и организован партизански железнички и аутобуски саобраћај између појединих места.

На Кучевску слободну територију надовезивао се ослобођен моравски и ресавски срез са Александровцем, Жабарима а краће време и Свилајнцем, што су држале Моравска и Ресавска чета Другог шумадијског одреда.

Поред ових ослобођених подручја, која су углавном представљала целовиту територију, на источној обали Мораве Параћинскохупријска чета Поморавског одреда дуже време је држала, сем вароши, цео параћински срез а у грочанском и младеновачком орезу створена је била мања полуослобођена територија на којој је деловала Четврта космајска чета.

У свим овим крајевима, изузимајући поједине изоловане градове са непријатељском посадом, једину власт представљале су партизанске јединице и народноослободилачки одбори.

Стварање првих органа нове народне власти било је повезано са настанком оружаних јединица у првим данима оружане борбе. У то време, партијске организације и партизански одреди по селима и градовима у овим крајевима организују одборе и комитете састављене од комуниста и других патриота који су стојали на линији оружане борбе против окупатора и његових сарадника. Били су то најчешће најоданији партизански сарадници и угледни људи, које је Партија окупила око себе у доратној борби против ненародних режима у земљи. Изабрани на илегалним конференцијама, ови одбори и комитети су, према условима у којима су деловали, вршили пропатуанду за одлазак у партизане, прихватили и упућивали нове борце у одреде, бринули се о снабдевању партизанских јединица, сакупљали новац, храну, опрему и оружје, организовали службу обавештавања и обављали друге задатке који су се пред њих као органе оружане борбе постављали.

Првих дана устанка ти одбори у централној Србији нису свуда имали ни јединствене називе. На територији Посавине називани су „одбори народног фронта“, око Космаја „одбори за помоћ одреду“, у Шумадији „одбори народно-

ослободилачког фонда" а око Пожаревца „национално-ослободилачким комитетима". У то време, они су образовани по градовима где су постојале јаче партијске организације и где су деловале оружане партизанске десетине, као што су Крагујевац, Пожаревац, Јагодина и Аранђеловац, а такође и у извесном броју села где су се најчешће задржавале партизанске јединице.

Са укидањем окупаторске власти и разоружавањем жандармерије у августу, ови одбори су образовани у већини села на овој територији, а према упутству ПК КПЈ за Србију, почетком септембра све више на целој територији преовлађује јединствен назив „одбори народно-ослободилачког фронта".

Ауторитетом ослободилачке борбе и на основу угледа који су у селима и градовима уживали њихови чланови, ослободилачки одбори и комитети су од првих дана представљали зачетак нове власти. Иза њихових одлука о организовању помоћи партизанима и спречавању рада за окупатора стајале су оружане партизанске јединице, оружане десетине и ударне групе.

Прераетање ових одбора у стварне и једине органе народне власти у оним крајевима из којих је био протеран непријатељ, наметала је и сама пракса. Њима се као представницима партизана народ обраћао не само ради заштите села од криминалаца, лопова, и петоколонашких шпијуна него и ради решавања личних спорова. Људи су тражили да њим се изврши деоба имања, одлучи о наслеђу и издржавању, да се збрину сиромашни и исправе разне неправде. У пожаревачком крају и Поморављу било је и неколико захтева да партизанска власт — команде и одбори — укину пресуде које су пре десет и више година неправедно изrekli корумпирани судови. Многе од тих ствари партизанска власт је решавала на основу моралних схватања која је доносила ослободилачка борба. Поред ових потреба, у ослобођеним местима требало је организовати снабдевање, саобраћај, рад школа, смештај и исхрану војске.

У појединим крајевима централне Србије крајем августа и у септембру, а негде и почетком октобра, партијски радници и партизанске јединице су обилазиле села спроводећи јавне изборе за органе народне власти. На зборовима, дизањем руку, народ је бирао одборнике, који су у свако доба могли бити омењени. Опредељивање за кандидате вршило се на основу њихове оданости и дотадашњег доприноса народноослободилачкој борби. У зависности од величине села, у одборе се бирало 12 до 15 одборника.

Читава активност ових органа народне власти, који су у октобру добили устаљени назив — народноослободи-

лачки одбори, одвијала се јавно пред народом. На зборовима и конференцијама судило се, расправљало и доносиле се одлуке. Одбори су морали објашњавањем, политичким радом и убеђивањем да заинтересују своја села и вароши за старање о рањеницима, за сакупљање помоћи борцима и њиховим породицама. Како су укидањем окупаторске власти биле забрањене све реквизиције и обустављено убирање пореза и других прихода, народноослободилачки одбори су обезбеђивали материјална средства за свој рад добровољним прилозима. Негде су за сакупљање ових прилога постојали и посебни „одбори народноослободилачког фонда“.

На добровољној основи окупљан је народ за раскопавање друмова и путева, обезбеђивана су запрежна возила за одреде, отварање разне радионице за војску и партизанске кухиње за борце, сиромашне и избеглице. Пружајући помоћ одредима добровољним прилозима, НОО су на другој страни добијали на расплате сав плен од непријатеља који није био неопходан војсци.

Партизански одреди су строго водили рачуна о односима партизана према имовини сељака и према народу уопште. Строго се кажњавао сваки, чак и најмањи прекршај. Према уредби штаба Посавског партизанског одреда, кажњиви прекршаји су између осталог били — употреба непријатних речи, самовољно узимање народне имовине, брање воћа, узимање робе без плаћања, крађа, употреба алкохола и непристојно понашање према женама. Народнаослободилачки одбори су обавештавали штабове о понашању бораца, а у селима су за сличне појаве изабирани на зборовима народни судови који су пресуђивали сваки овакав случај.

За извршавање разних задатака око обезбеђивања позадине и чувања села, народноослободилачки одбори су образовали наоружане партизанске страже. Поред одржавања реда и чувања партизанских складишта и магацина, страже су обављале и службу обавештавања, а у местима ближим непријатељским гарнизонима, обезбеђивале су села од изненадног напада непријатеља.

Масовно учешће народа у устанку — у војним јединицама и у раду нове народне власти — учинило је скоро излишном сваку принуду на партизанским слободним територијама. Она се примењивала само према непријатељу и ретким прекршиоцима моралних схватања створених у данима народног устанка против окупатора и његових сарадника — против реакционарних представника бившег режима. Читава активност нове власти била је прожета живом политичком активношћу, богатим културним и просветним радом. Некада мала провинцијска среска места,

Кучево, Жабари, Рача, Рудник и Уб, наједном су постали веома живи центри активности нове народне војске и нове народне власти. На све стране су долазили и одлазили курири, одржаване су партизанске приредбе, дискутовало се на састанцима, конференцијама и зборовима, окупљале се групе оних који су полазили на раскопавање друмова и рушење пруга. Омладина се јављала у партизанске одреде, штампани су и растурани партизански леци, наредбе штабова и „партизанске новине“. Целокупна ова активност на слободној територији и ван ње — Партије, војске, народноослободилачких одбора, омладинских актива — представљала је јединствен систем организације народа у устанку. Први пут по селима и градовима, у евим организацијама, жене су равноправно са мушкарцима учествовале у решавању свих проблема. Оне су биле борци, болничарке, одборници, оне су радиле у партизанским радионицама, и по селима, окупљене у активе жена, организовале плетење чарапа и припремање одећа за борце.

Партизанска борба се, међутим, ширила и ван ових центара устанка преко илегалних сеоских и градских десетина и ударних група, на она места која су држали непријатељски гарнизони. И свуда где су допирале партизанске јединице, партијске и скојевске организације стварани су илегални народноослободилачки одбори и организације народноослободилачког фонда. Њихова активност је била нарочито велика у окупираним градовима — Крагујевцу и Пожаревцу.

Нападајући окупатора на једном од најосетљивијих подручја и стварајући ту ослобођену територију, партизански одреди су у 1941. години водили на стотине мањих и већих борби са немачким трупама и петоколонашким одредима. Оно што је највише угрожавало окупатора, били су скоро непрекидни напади на саобраћај. Непријатељски транспорт је од првих дана оружане борбе био под ударом свих партизанских одреда и омладинских ударних група по градовима и селима. Од јуна до децембра 1941. године, партизански одреди у централној Србији извршили су преко 235 већих диверзантских напада на саобраћајне објекте, не убрајајући ту нападе на непријатељске колоне и заседе по друмовима, раскопавање путева и свакодневне акције омладинских ударних група на мање важнијим телеграфско-телефонским линијама. У том периоду, на железничким пругама и важнијим друмовима дигнуто је у ваздух или теже оштећено 43 моста веће носивости, 3 вијадукта и један тунел, запаљено је пет авиона са хангарима на аеродрому и један вагон авионских мотора.

Ако се узме у обзир да је при извођењу ових акција вршено оштећење саобраћајних објеката истовремено на више места, да су увек при рушењу железничких пруга уништавани телефонско-телеграфски уређаји, дизане у ваздух скретнице, скидани колооеци, раскопавани насипи и обарани немачки транспортни и блиндирани возови, онда је број извршених диверзија на саобраћај био неколико пута већи. Поред тога, Посавски партизански одред је зауставио и запаљено 5 већих речних бродова на Сави а Пожаревачки одред један брод на Дунаву. После заузимања Великог Градишта, немачка окупациона управа била је принуђена да за извесно време обустави потпуно саобраћај Дунавом.

Настојања окупатора да сталним оправкама и ангажовањем оружаних посада и блиндираних возова како-тако доведе у ред саобраћај, нису била од велике користи. Партизани су поново рушили оправљене објекте, разоружавали мање посаде, нападали и обарали блиндиране возове. Само на главној прузи Београд—Ниш—Солун, која је служила за пребацивање и снабдевање трупа у окупираној Грчкој и Африци, извршене су до децембра 54 веће диверзије. Истовремено, на помоћном правцу Београд—Мала Крсна—Велика Плана—Лапово извршено је 18 диверзија. Међу њима је било и рушење белопоточног и раљског вијадукта, рушење војних и транспортних возова код Багдана, рушење мостова код Ћуприје, Гиља, Јовца и других, што је онемогућавало железнички транспорт по недељу и више дана. Пруга Београд—Ниш скоро да ниједан дан у овом периоду није била поштеђена рушења, због чега се свакодневни саобраћај одвијао уз велике тешкоће, са честим и дужим прекидима и застојима.

Темељније него на овом правцу биле су порушене пруге према партизанској слободној територији. Железничка пруга Лапово—Крагујевац—Краљево, коју је окупатор такође користио као помоћни правац за снабдевање и транспорт трупа према југу, била је потпуно у прекиду. Учвршћујући слободну територију око Кратујевца крајем септембра и почетком октобра, Крагујевачки партизански одред је потпуно уништио ову железничку пругу на свом сектору. Железничке станице су биле демолиране, уређаји уништени, тунели оштећени, већина мостова дигнута у ваздух а читави километри железничких шина скинути и однесени са наоипа заједно са шлиперима. Обустављен је био и саобраћај на правцима Младеновац—Аранђеловац—Лазаревац, а скоро у сталном прекиду је била пруга Београд—Обреновац—Ваљево. Посавски партизани су, уз помоћ сељака, скидали железничке шине и бацали у Саву и Колубару, а железничке наоипе раскопавали.

Пожаревачки партизански одред је извео десетак диверзија на правцима Пожаревац—Кучево и Пожаревац—Петровац. У прво време партизани су у заустављеним возовима на овим пругама само пленили робу намењену окупатору а вагоне са иописаним партизанским паролама масном бојом враћали у Пожаревац. Дешавало се да вагони тако путују и даље од Пожаревца, према Малој Крсни, Смедереву и Београду. Крајем септембра и на овим правцима железнички саобраћај је потпуно обустављен. Најважнији железнички мостови дигнути су у ваздух и прекинуте су све телефонско-телеграфске везе са Пожаревцем. Око Кучева су у то време на слободној територији саобраћала два „партизанска воза“.

Други поморавски одред је у септембру био потпуно прекинуо железнички саобраћај од Ћуприје према Сењском руднику и руднику Равна Река а на краће време обуставио и железнички саобраћај на правцу Параћин—Зајечар. Тек после разбијања овог одреда, крајем септембра, окупатор је могао да обнови железнички транспорт на овом простору.

За извођење свих ових диверзија, партизани су пре свега користили експлозив који су крагујевачка партијска и екојевска организација извлачиле из магацина Војно-техничког завода у Медни, као и експлозив који су ударне групе из Пожаревца и Брежана извлачиле из магацина заосталих од бивше југословенске војске код Пожаревца. У недостатку експлозива, коришћена су и разна друга средства. Крагујевачки партизански одред користио је за рушење мостова заостале авионске бомбе, а када њих није било, паљене су под мостовима велике насlage дрва и ватром уништавана конструкција.

Да би се спречило кретање непријатељске моторизације у септембру, сви одреди су почели маоовне акције раскопавања друмова и путева. Уз помоћ народноослободилачких одбора организовано је и масовно учешће народа. Прокопавани су ровови и изграђиване разноврсне препреке за тенкове на скоро свим друмовима и путевима а прикривене партизанске заседе и сеоске страже даноноћно су бдиле поред њих.

НОВА НАРОДНА ВЛАСТ ОКО БЕОГРАДА, У ШУМАДИЈИ И У ПОМОРАВЉУ

Народноослободилачки одбори стварани у овим крајевима првих дана оружане борбе брзо су израсли у стварне органе народне власти. Већ у првој половини августа партизаноки одреди су на већем делу територије око Београда,

у Шумадији и Поморављу укинули општинске управе и разоружали жандармеријске станице. Почетком септембра, најпре у Посавини а затим и у осталим крајевима, изабрани су на зборовима по селима органи нове народне власти, који су преузели на себе заштиту села, обезбеђивање позадине партизанским јединицама и мобилизацију народа у борбу против окупатора.

Поред редовних свакодневних задатака, народноослободилачки одбори организују крајем септембра акцију за сакупљање вишкова жита и његово пребацивање у брдске крајеве у центру слободне територије. Да би се избегли напади непријатељске авијације, из ноћи у ноћ су се тих дана непрекидно кретале колоне сељачких кола из Посавине и Тамнаве према Медзеднику а из Поморавља преко Шумадије према Милановцу, Чачку и Ужицу. Била је то велика акција коју је покренуо Врховни штаб НОПО Југославије за помоћ народу у пасивним крајевима, за спасавање и склањање летине испред евентуалног изненадног напада јачих непријатељских снага.

Делујући према условима појединих крајева, народноослободилачки одбори су у то време редовно обављали све оне послове који у ратним условима нису задатак војних јединица. У неослобођеним градовима и селима тамо, где су постојали, њихов рад је био првенствено оријентисан на поштичку пропаганду, сакупљање оружја, муниције, санитетског материјала и разних прилога за народноослободилачки фонд.

Око Београда, где су деловали Посавски и Космајски партизански одред, слободна територија је захватала тамнавски срез са Убом и сва села на територији Посавине и космајског среза. Већ крајем августа, на територији и једног и другог одреда, уместо првих одбора за поматање чета који су постојали само у појединим селима, приступило се прво организовању а затим и изборима народноослободилачких одбора првенствено по селима која су била ослобођена од непријатеља.

У другој половини августа, штаб Посавског партизанског одреда издао је наредбу свим партизанским четама да по ослобођеним и неослобођеним селима приступе организовању одбора народне власти:

„У свим селима која контролишемо" — каже се у овој наредби — „треба одмах образовати одборе народно-ослободилачког фронта. Треба их образовати (организовати) и у оним селима која још нису дошла под нашу

гготпуну контролу; где год се може треба одржати митинг; треба да се постави и реши питање образовања поменутих одбора.

2. Према величини села у одбору ће бити одговарајући број чланова. Мерило за одређивање људи који ће бити чланови одбора треба да буде широко, тако да одговара народно-ослободилачком карактеру борбе коју воде партизански одреди. Одбор није орган никакве партиске организације или групе. Његови чланови се бирају међу поштеним родољубима без обзира на ближе политичко опредељење.

3. Општи задатак одбора јесте да буду административни посредници између чета и села.

4. Задаци одбора су следећи:

I — Организовање исхране, што значи да приликом доласка чете односно вода у село неће више команда одређивати од кога ће се тражити храна, него ће се обратити одбору, а овај ће то питање решити. То је простије и целисходније, а село ће се осетити у целиви.

II — Образовање фонда народног ослобођења (прикупљање новца за помоћ народној борби).

III — Набавка одела и обуће.

IV — Прикупљање преосталог оружја, састављање спискова о томе где и код кога се оно налази.

V — Набавка потребних јахаћих и теглећих коња.

VI — Припремање складишта за оружје, муницију и спрему чета (поверљиво).

VII — Састављање спискова за борбу способног становништва.

VIII — Контрола оближњих друмова и путева, спречавање трговине са градовима.

IX — Ликвидирање малих непријатељских одељења и отворених петоколониша.

X — Организовање обавештајне службе и слање одговарајућих поверљивих извештаја преко својих курира.

XI — Растурање литературе добијене од чета.

XII — Решавање ситних спорова међу сељацима.

XIII — Брига о сиротињи села, о породицама партизана и ухапшених.

XIV — Евентуално прање веша партизана.

5. Одбори ће редовно подносити извештаје чети, односно воду, о свом раду.

6. Обратити нарочиту пажњу на пријатељски начин прилажења сељацима".

(Зборник докум. НОР, Т1, К1 док. бр. 12 из друге половине августа).

Убрзо после доношења ове наредбе, одбори су организовани по свим селима Тамнаве, горње и доње Посавине. У већини места, они су још тада јавно изабрани на зборовима. По свим овим селима организоване су партизанске страже за чување села од криминалаца и непријатељских упада. Нарочито су били активни народноослободилачки одбори у Убу, Грабовцу, Јошеву, Гвозденовићу, Баћевцу, Барајеву, Железнику и Конатицама.

Одбор у Баћевцу је одмах после формирања донео наредбу о забрани сакупљања дугова порезе и организовао веома успешно сакупљање прилога за народноослободилачки фо-нд. Народноослободилачки одбор Железника извео је пред народни суд једног ухваћеног петоколонаша и осудио га на смрт, а конатички одбор је казнио једног петоколонаша због вређања партизанских одреда. Народноослободилачки одбор Јошева организовао је у селу добровољну предају коња заосталих од бивше југословенске војске Посавском партизанском одреду, а одбор у Гвозденовићу извршио је крајем септембра, после четничког напада на један вод Тамнаваца, конфискацију једне трећине покретне имовине четника који су организовали напад и сву ту имовину упутио партизанској болници у Миличници.

У Посавини је, нарочито на сектору Другог београдског батаљона, посебна брига народноослободилачких одбора била помоћ партизанеким јединицама око раскопавања друмова и ометања трговине са Београдом и другим градовима. После сваког покутнаја непријатеља да оправи путеве, сакупљане су стотине сељака који су их поново раскопавали и уништавали.

За време спровођења акције сабирања жита по свим селима Посавине и Тамнаве, народноослободилачки одбори су направили спискове колико ће ко жита дати и распоред запрега за пребацивање жита. Само приликом ове акције било је у Посавини мобилисано око 600 кола која су превлачила жито сакупљено у магацинима по селима Посавине и Тамнаве до Пецке испод Медведника.

Одбори народне власти у овим срезовима постигли су нарочито добре резултате организујући са партизанским водовима по селима агитацију за ступање нових бораца у партизане. На тај начин Посавски партизански одред је веома брзо постао најјача партизанска јединица у централној Србији.

Слично као и у Посавини, током августа формирани су народноослободилачки одбори по ослобођеним селима на територији Космајског партизанског одреда. Као „одбори за помоћ одреду“, они су у прво време бројали од 5—7 чланова и били су задужени да сакупљају храну, оружје, одећу и обућу за борце. Почетком септембра спровођени су по селима на зборовима избори за нове народноослободилачке одборе, у које је народ најчешће бирао поново дотадање одборнике као најистакнутије партизанске сараднике. Од укупно 17 села у космајском срезу нису били изабрани одбори само у Слатини и Бељану. Поред обезбеђивања села партизанским стражама, одбори су руководили прекопавањем путева, организовали снабдевање и обавештавање одреда, а такође и културни и политички рад по селима.

У Градовима са овог подручја, у то време народноослободилачки одбори су постојали само у смедеревској железничкој радионици. По одељењима предузећа постојала су 4 пододбора за прикупљање помоћи за партизана, оружја и муниције. Поред тога што су били формирани у самом предузећу, они су поједине акције, нарочито растурање летака и иописивање парола, спроводили и по целом граду. Сва четири пододбора која је у овом предузећу формирала партијска организација, имала су укупно 12 чланова.

Од осталих срезова у којима су деловале јединице Космајског одреда, народноослободилачки одбори су у то време постојали само на територији Грочанскопонунавске чете, у селима Мали Пожаревац, Умчари, Брестовик, Бегаљица, Пударци, Дражањ и Шепшин. Њихова активност се углавном сводила на снабдевање чете оружјем и храном. Приликом ликвидирања групе четника и криминалаца у Шепшину, коју је чета извршила на тражење народноослободилачког одбора, сеоске наоружане десетине из овог села држале су заседе према Младеновцу, као обезбеђење партизанима, а у септембру народноослободилачки одбор села Дражња припремио је са командом чете доброзолну мобилизацију. Крајем септембра један број чланова ових одбора повучен је у одред, па је за извесно време њихова активност ослабила.

Тиме је рад одбора народне власти углавном био сведен на територију ослобођеног космајског среза.

Први одбори народне власти у Шумадији — на терену Крагујевачког и Првог шумадијског партизанског одреда — поред села у којима су се кретали партизани били су образовани и у Крагујевцу и Аранђеловцу а називали су

се у то време одбори националноослободилачког фронта. После разоружавања и протеривања жандармерије, избори за народну власт спровођени су само у појединим местима. У многим селима, нарочито око Крагујевца, где су биле јаче партијске и скојевске организације, народ је убрзо схватио прве одборе као народну власт и окупио се око њих, тако да посебни избори нису ни били потребни.

Са формирањем градских десетина у јулу, у Крагујевцу је поред „одбора народне помоћи“ организован и „одбор народноослободилачког фонда“, који се састојао од 7 чланова. Одбором је руководио Милорад Митровић Раде. Чланови одбора су по реонима имали групе за сакупљање оружја, мувиције, санитетског материјала и помоћи од грађана у вовцу, одећи и обући. Постојала је такође посебна група за сакупљање помоћи у Војнотехничком заводу. Магацин сакупљених прилога био је смештен у центру града у подрумима кафане Москва, одакле су, после излазка десетина из Крагујевца и формирања чета, партизански курири пребацивали ову помоћ у крагујевачки одред. У то време, овај одбор организује по свим реонима болничке курсеве које је похађао велики број жена. Течајеве је водила група крагујевачких студенткиња које су свршиле болничке курсеве на београдском универзитету уочи рата, када је Партија водила широку акцију за одбрану земље. Велики број жена и омладинки био је ангажован у групама које су плеле чарапе и припремале одећу и обућу за партизане. Поред сакупљања помоћи, одбор је организовао са партијским и скојевским организацијама многобројне политичке конференције и састанке.

У септембру, Градски одбор је тако проширио рад, да су већ постојала, поред њега, два реонска и еедам кварталских одбора народноослободилачког фонда. Добровољним прилозима за партизане у то време је био обухваћен скоро читав град, а сакупљени прилози су из магацина кафане Москва често колима пребацивани у одред. Само у новцу у Крагујевцу је сакупљено преко 400.000 динара као помоћ за народноослободилачки фонд. Санитетски материјал је прибављен у већим количинама преко крагујевачке болничке апотеке, а у неколико наврата, у градским здравственим институцијама организовано је лечење тежих рањеника којима је била неопходна хируршка интервенција. Захваљујући деловању градске партизанске чете, која је почетком октобра бројала 290 бораца,¹ одбори су, и поред присуства немачке посаде и полиције, представљали партизанску власт у граду. По Крагујевцу су умножавани и

¹ Зборник док. НОР, Т1 К2, док. бр. 43.

растурани партизански леци и наредбе, а у октобру је редовно дељено на стотине примерака ужичке „Борбе“.

Почетком августа почело је стварање одбора националноослободилачког фонда и по селима око Крагујевца.

Током августа чете Крагујевачког партизанског одреда обишле су сва села у кратујевачком и грузанском срезу ради спаљивања архива и забране рада општинских управа. Том приликом у скоро свим селима образовани су и одбори националноослободилачког фонда. Неки од тих одбора већ тада су изабрани на зборовима. На тај начин су 10. августа образовани одбори у Корману и Јовановцу, а приликом формирања јовановачког одбора формирана је и сеоска партизанска стража. Помоћ и храна коју су сакупљали сви одбори пребацивана је у села Брзан, Јовановац и Корман, где су тамошњи одбори имали партизанске магацине обезбеђене сеоском стражом, одакле су се према потреби снабдевале чете.

Половином септембра, партизани су поново обишли већину ослобођених села у овим срезovima, вршећи на зборовима јавне изборе за одборе народне власти. Том приликом изабрани су одбори народне власти у селима Рогојевац, Кикојевац, Кутлово, Трмбас, Честин, Грошница, Чумић, Топоница, Драча, Дивостин, Горње и Доње Комарице, Груза, Љубић, Липница, Грабовац, Коњуша, Брестовац, Рашковић, Баре, Гривац, Опланић, Кнежевац, Каменица, Бучковица а и у још некима.

Приликом избора одбора националноослободилачког фонда у грузанском срезу, с обзиром на споразум са руководиоцима Народне сељачке странке, настојало се да буду изабрани и њихови представници. Када се већина руководиоца странке пасивизирала, престали су да раде и ови њихови представници, али се један број одвојио и продужио да ради и даље у одборима.

Нешто касније, изабрани су одбори у Љуљацима, Книћу, Брњици, и Борачу. У Баточини, Брзану и Бадњевцу, где су постојале јаке организације Партије и СКОЈ-а а и по селима где су одбори националноослободилачког фонда већ деловали јавно као органи власти, нису вршени касније посебни избори.

Органи народне власти у овом крају обично су у то време образовани на територији ранијих општина па су често обухватили по неколико села, која су у њима била представљена, зависно од величине, мањим или већим бројем одборника. Један од најактивнијих био је у то време општински народноослободилачки одбор у Грузи, који је обухватао села Липницу, Љубић и Грабовац. Одмах после оснивања, народ је предао одбору веће количине на-

мирница, одеће и обуће за партизанае.² У овај одбор било је изабрано четрнаест одборника, од којих су четири биле омладинке.

Народноослободилачки одбори у Грошници, Грбицама и Горњим Комарицама организовали су партизанске пекаре, које су редовно спремале и упућивале хлеб батаљонима Крагујевачког партизанског одреда. У селу Дулену била је организована једна од највећих и најуређенијих партизанских болница у овим крајевима, која је располагала са 70 кревета и свим потребним лекарским инструментима и санитетским особљем. То је, у ствари, била комплетна државна болница пресељена из Равног Гаја. Поред тога, одред је имао још једну болницу на терену.

За време преговора са четницима Драже Михаиловића у октобру, и на инсистирање ПК КПЈ за Србију³ да се са њима по сваку цену оствари сарадња, Крагујевачки окружни комитет и штаб одреда настојали су да се у народноослободилачке одборе изаберу и четнички представници у крајевима где су се њихове групе налазиле. Тако је у октобру дошло до поновних избора у неким местима у гужанском срезу. У гужански народноослободилачки одбор изабрано је 5 партизанских представника, заједнички одбор је изабран и у Книћу, а у Љуљацима је изабран посебно четнички и посебно партизански народноослободилачки одбор. Изабрани четнички представници најчешће нису показивали нарочиту активност. Народноослободилачки одбор у Книћу, који је био врло активан, радио је углавном са партизанима, јер четници нису вршили никакве акције. Како је ова краткотрајна сарадња убрзо прекинута четничким изненадним нападом на Ужице, Чачак а затим и Горњи Милановац, на слободној територији у овом крају, која је захватала цео крагујевачки и гужански срез, остала је само партизанска народна власт.

Одбори народноослободилачког фонда у Аранђеловцу и по селима опленачког, орашачког и колубарског среза образовани су крајем августа, када су чланови Окружног повереништва КПЈ са партизанским четама обилазили села и одржавали зборове. Од укупно 57 села, у 34⁴ су били изабрани до октобра народноослободилачки одбори.

На сакупљању прилота за партизанае и у организовању обавештајне службе нарочито је био активан народ-

² Зборник докумената НОР, Т1, К2, дсж. бр. 45.

³ Зборник докумената НОР, Т1, К2, док. бр. 49.

⁴ Зборник докумената НОР, Т1, К2, док. бр. 50.

ноослободилачки одбор у Аранђеловцу. Разним формама прилога било је скоро редовно обухваћено око 150 грађана. Већи број занатлија давао је у то време често прилоге у оделу и обући. Заједно са партијском ћелијом и скојевцима, организовани су многи политички састанци, умножавани и растурани леци и друга партизанска и партијска штампа.

После разоружавања жандармеријских станица, упоредо са избором народноослободилачких одбора, у многим селима образоване су и сеоске партизанске страже, које су обезбеђивале села од изненадних упада непријатеља, спречавале одношење намирница у градове и вршиле разне ситније акције. Најактивније страже биле су у Горњој Трешњевици, Врезовцу, Вукосавцима, Јеловику, Бањи, Винчи и Доњој Шаторњи.

Ради лакшег организовања и обједињавања сеоских народноослободилачких одбора, Окружно повереништво КПЈ за Аранђеловац формирало је у септембру Срески народноослободилачки одбор од познатих и угледних људи у крају. У овај одбор су ушли Војин Гајић из Копљара, Чедо Плећевић и Жика Костић, адвокати из Аранђеловца, Божа Маринковић, сопственик млина из Аранђеловца, и Живко Јовановић, земљорадник из Брезовца.⁵ Састављен од симпатизера и чланова КПЈ, овај одбор је знатно допринео да се развије рад народне власти у ослобођеним селима, а популарност његових чланова утицала је да се читава села окупе око народноослободилачких одбора. На сличан начин је у октобру формиран и Срески народноослободилачки одбор за срез младеновачки, чији је председник био Среја Ломић, члан КПЈ из Велике Иванче. Он је уживао велики углед у овом крају. Народноослободилачки одбори постојали су и у Америћу, Великој Иванчи, Међулужју и још неким селима у којима су се чешће кретале партизанске јединице.

Посебна брига партизанских руководстава и народноослободилачких одбора после ослобођења Рудника било је снабдевање секторске партизанске болнице која је ту била смештена. У ову болницу упућивани су сви тежи рањеници са партизанских положаја од Космаја до Поморавља.

На територији партизанских одреда у Поморављу, најразвијенија је била народна власт у ослобођеним кра-

⁵ Сви су они непосредно учествовали у оружаном борби. Чедо Плећевић и Жика Костић су јула 1942. године заробљени и стрељани у Невесињу. Божа Маринковић је 1943. године ухваћен и стрељан у логору на Бањници, Војин Гајић је умро 1944. године у Босанском Петровцу, а Живко Јовановић после ослобођења.

јевима Лепенице, Левча и Белице, а на другој обали Мораве у моравском и ресавском срезу. Партизанске чете у овим крајевима снабдевале су се првих дана устанка у селима преко партизанских повереника — појединих утицајних и оданих партизанских сарадника. После укидања општинских управа и са ослобођењем појединих среских места у септембру, скоро у свим селима ослобођених крајева изабрани су народноослободилачки одбори.

На територији Другог шумадијског одреда, прво партизански повереници, а затим и народноослободилачки одбори формирани су у августу у великоорашком срезу, у Марковцу, Новом Селу, Старом Селу и Ракинцу. Истовремено када и одбори, образоване су биле и партизанске страже, које су штитиле села и учествовале у партизанским акцијама.

После формирања Ресавске чете и разоружавања жандармерије, партијоке организације и команда чете стварају у појединим местима групе и активе за прикупљање оружја и помоћ партизанима. Такви активи образовани су најпре од чланова Партије и поузданих сарадника у Свилајнцу, Кушиљеву и Дубљу, где су биле најјаче партијске ћелије, а затим и у Бобову. Касније, крајем августа, када се ослобођењем Александровца, Свилајнца и Жабара учврстила слободна територија, народноослободилачки одбори су формирани у већини села ових срезова.

Половином септембра ослобођена је Лепеница са Рачом Крагујевачком. Ранији командант одреда Богосав Марковић, веома популаран у овом крају, одређен је за инструктора за образовање одбора народне власти по селима. У кратком року народноослободилачки одбори су изабрани у већини лепеничких села. Када је одред прешао у јасенички срез, народноослободилачки одбори су образовани у Башину, Церовцу и још неким селима јасеничког среза.

Највећу активност развио је народноослободилачки одбор у Рачи, која је постала центар „Рачанске Републике“ и у којој је било тих дана седиште Окружног комитета КПЈ за Паланку. Ту су биле смештене радионице за војску, складишта са храном и опремом. Рача је била центар за сакупљање и транспортовање жита из ових крајева према Ужичкој Републици. Спровођење ове акције у Поморављу имало је велики значај не само у вези са уклањањем летине испред непријатеља него и за политичку активизацију људи. Око ње су се ангажовала читава села, људи су се такмичили у прилозима а већи број појединаца давао је и по неколико стотина килограма пшенице.

Док се у Лепеници и Моравском срезу рад одбора народне власти одвијао мање-више нормално под заштитом

партизанских чета, народноослободилачки одбори у ресавском, јасеничком и великоорашком срезу радили су под знатно тежим условима. Стална опасност због близине немачких посада на пругама и у Смедеревској Паланци отежавала им је рад, а крајем септембра они су се међу првима нашли под ударцима недићевскочетничких одреда.

У првој половини септембра образовани су одбори народне власти у већини села рачанског, беличког и левачког среза, на територији горњег Поморавља. После уласка Поморавског партизанског одреда у Варварин, убрзо су народноослободилачки одбори формирани и по многим селима темнићког среза, чиме се партизанска народна власт проширила по целом овом крају.

Поред снабдевања чета и бриге о безбедности ослобођених села, народноослободилачки одбори су често по наредби пгтаба одреда организовали масовне акције раскопавања друмова и путева како би се спречило кретање непријатељске моторизације према ослобођеним крајевима.

Нарочито су били организовани масовни изласци на раскопавање друмова Јагодина—Крагујевац и друмова око Параћина и Ћуприје. Помоћу партизанских стража, одбори су у то време спречавали и трговину са градовима у којима су се налазиле немачке посаде.

Забрана трговине са околним градовима доносила је собом и разне проблеме. У јесен се поставши питање вишкова воћа и грожђа. На захтев народноослободилачких одбора, штаб Поморавског одреда одлучио је да се по селима дозволи рад задруга и прерађивање воћа и грожђа уз строгу контролу да вишкови остану у селима како не би дошли до руку окупатора.

Крајем септембра, после разбијања Другог поморавског одреда, непријатељ је растурио већину народноослободилачких одбора у параћинском срезу, па је тиме партизанска власт остала само на западној обали Мораве.

Једна од крупнијих акција у којој су учествовали народноослободилачки одбори у овим крајевима била је добровољна мобилизација коју су крајем септембра и у октобру спроводили штабови партизанских одреда. Одбори су у то време, заједно са војним јединицама, вршили политичке припреме за њу на конференцијама и зборовима по селима, а у току мобилизације састављали су спискове, прибављали оружје и преузимали на себе бригу о породицама оних који су одлазили у партизане.

НАРОДНА ВЛАСТ НА КУЧЕВСКОЈ СЛОБОДНОЈ ТЕРИТОРИЈИ

У октобру 1941. године Кучевска слободна територија захватала је широко подручје — од Поречке реке преко Хомољског гробана а „граница“ ове територије спуштала се у долину Млаве, обухватајући на југозападу Мораву и Ресаву, коју су држале чете Другог шумадијског одреда. На западу „граница“ је ишла реком Млавом поред самог Пожаревца до Рама на Дунаву, обухватајући тако плодну равницу Стиг и среска места Кучево, Велико Градиште, Петровац и Голубац. У то време у свим местима на овом подручју били су изабрани органи народне власти.

Стварање ових одбора, који су дуго носили назив националноослободилачки комитети, као и у другим крајевима централне Србије, започело је знатно раније, још у време спровођења припрема за оружану борбу. Први националноослободилачки комитет у овом крају образован је у Пожаревцу од ранијег одбора народне помоћи. У време окупационе партијске конференције, овај комитет је реорганизован и у њега су, поред Чедомира Васовића, ушли поједини патриоти и угледни људи из Пожаревца, као што су апотекар Димитрије Станисављевић, адвокат Радомир Марковић, трговац Милош Обрадовић и кројач Влада Бојевић.

У току припрема и после образовања партизанских јединица, партијске ћелије по селима организују националноослободилачке комитете, који сакупљају помоћ, оружје и опрему за партизане, а са стварањем ослобођене територије, они потпуно преузимају улогу органа народне власти. По ослобођеним местима и селима ови одбори су обављали разне задатке које су наметале потребе оружане борбе. Да би се учврстили и њихови задаци ближе одредили, у „Саопштењу“ од 8. октобра пгтаб Пожаревачког партизанског одреда објавио је упутство о месту и улози националноослободилачких комитета, у којем се између осталог каже:

„Политичка власт, управа у ослобођеним територијама припада оним синовима народа које је народ еам и слободно изабрао. Ми, наоружане и борбене јединице, смењујемо у народу омрзнуте управе и власти и омогућавамо народу да нове постави. Територија која је ослобођена мора одмах имати своју управу. Управу, изабрану од народа, управу која ће служити народу, управу коју ће пгтити и потпомагати оружана сила партизанских и четничких одреда који сарађују са њима.

Национално-ослободилачки комитети (одбори у којима је треба да уђу прави народни представници), јесу политичка власт, управа у ослобођеној територији. Тим комитетима су потчињени председници општине и сви органи власти. Задатак народно-ослободилачких комитета није само управна власт. Национално-ослободилачки комитети морају у првом реду припремати народни устанак окупљањем народа у заједничку борбу против окупатора и указивањем свестране помоћи партизанским и четничким одредима који заједнички са-Рађују.

У ослобођеним територијама треба да се осећа нови живот, нови поредак, нови ред, ред који је створио оружани народ, поредак који ми изграђујемо, најбољи синови овога народа, нови живот кога стварамо ми својом крвљу, својим животима.

Националноослободилачки комитети упутиће прогласе народу и изнеће свој програм рада, које ћете ви, вашом чврстом сарадњом, вашом подршком, вашим поверењем употпунити и остварити.

Уништење окупатора и његових слугу, ред, рад, обезбеђење живота народу — то је наш данашњи задатак.

Друге власти осим националноослободилачких комитета не постоје!"

(Институт за историју радничког покрета Србије, арх. бр. 1075/XI Д)

Најактивнији народноослободилачки одбори били су у ослобођеним среским местима, нарочито народноослободилачки одбор у Кучеву, где је било седиште Окружног комитета и штаба одреда. Ту је била отворена кројачница, велика пекара, „партизански ресторан", у коме су се хранили борци, разни активисти на пролазу а добијали су храну и сви они који нису имали средстава за живот. У близини Кучева, у селу Каони, налазила се добро уређена партизанска болница у којој је радио др Милосав Адамовић и неколико омладинки са свршеним болничким курсом. Болница је имала посебно одељење за рањенике а посебно за болеснике и била је добро снабдевена медицинским инструментима и лековима из ординација у Божевцу и Кучеву, као и из среских апотека. Знатну помоћ за ову болницу пружао је апотекар Станисављевић из Пожареваца.

Кучевски народноослободилачки одбор, уз помоћ штаба одреда, чинио је што је било могуће да се снабдева грађанство, отворе школе и уреди саобраћај. На прузи Кучево—Пожаревац пуштена су у саобраћај до срушених мостова два партизанска воза. Неколико заплених ауто-

буса и камиона искоришћено је за увођење аутобуског саобраћаја на линијама Кучево—Петровац, Кучево—Велико Градиште и Кучево—Мајданпек. Недалеко од Кучева, у Нересници, отворена је радионица за поправку оружја и оспособљена за рад мања електрична централа. Због честих обраћања људи са захтевом да им се решавају разни спорови, и поред тога што је народноослободилачки одбор настојао да те случајеве одложи до свршетка рата, образована је нека врста мировног већа⁶ које је пресуђивало у мањим споровима. Одлуке и разна саопштења Кучевски народноослободилачки одбор објављивао је путем летака и преко месног добошара.

У Кучеву и Петровцу су у то време формирани и срески народноослободилачки одбори⁷ који су помагали првенствено народноослободилачке одборе по селима.

Народноослободилачки одбори су издавали објаве за путовање ради легитимисања код партизанских јединица и позадинских партизанских стража, бринули су се о чувању државних шума и издавали на захтев појединаца дозволе за еечу. Издаване су многе наредбе о забрани сече кукурузовине, нарочито око друмова и у оним крајевима где је она служила за прикривање партизанских заседа и јединица.

Захваљујући раду народноослободилачких одбора, на целој слободној територији живот се одвијао нормално — редовно су радиле школе и продавнице. Разни магацини били су добро снабдевени а отворене су и кафане и ресторани.

Једна од највећих акција народноослободилачких одбора те јесени по селима и градовима била је сакупљање добровољних прилога у намирницама ради стварања резерви за исхрану партизанског одреда преко зиме. У партизанским матацинима било је у октобру стационирано око 80.000 килограма пшенице, 20.000 комада јаја, неколико стотина килограма масти, два вагона шећера, 16.000 кутија ратлука и бомбона и већа количина сланине, сувог меса и других намирница. Новчана сума која је стављена на располагање пггабу одреда и Окружном комитету КПЈ износила је неколико милиона динара.

Како су и партизанска болница и становништво на слободној територији оскудевали у соли и у петролеуму, у

⁶ Ово мировно веће водио је професор Илија Петровић.

⁷ У среском народноослободилачком одбору за Кучево, били су: др Милосав Адамовић, лекар, Ратко Дабић, правник, Љуба Живановић, адвокат, Света Милорадовић, Милан Милосављевић, Милун Петрић и Веља Јовић. У Петровцу СНОО сачињавали су Владимир Пешић, учитељ, Станислав Тонић, апотекар, Бора Симоновић, Милан Вучић, Ненад Ђурић, Станислав и Бранислав Јоксимовић и Аца Стојковић.

другој половини октобра Кучевски народноослободилачки одбор је организовао набавку ових артикала из Румуније. Преко пограничних села размена робе је вршена углавном за пшеницу и шећер.

На Кучевској слободној територији наоружане страже су постојале углавном у оним селима која су била највише угрожавана од непријатеља. Најактивнија је била партизанска стража у Мајданпеку. Стражари су тамо имали стално поседнуте ископане ровове ради заштите од изненадног продора Немаца и четника.

На слободној територији веома су били активни народноослободилачки одбори и по селима — Шетоњу, Каменову, Добрњу, Лопушнику, Црљенцу, Рашанцу, Дубочки, Кисиљеву, Браничеву, Пожежени, Раброву, Чешљевој Бари, Мишљеновцу, Турији, Батовцу, Живици, Кличевцу, Трњану, Набрњу, Калишту, Малом Црнићу и Батуши. У свим селима налазили су се мањи или већи магацини са прикупљеном храном за партизане или складишта са партизанским пленом задобијеним од окупатора.

Изван слободне територије, делујући према условима илегално или полулегално, истицали су се у раду народноослободилачки одбори у селима Брежану, Драговцу, Лучици и Дубравици. Поред сакупљања помоћи и оружја, политичке пропаганде и окупљања људи за одлазак у партизане, ови одбори су вршили веома корисну обавештајну службу за одред.

ПАРТИЈСКА РУКОВОДСТВА У ОКТОБРУ И НОВИ ЗАДАТАК — ЈАЧАЊЕ ПАРТИЈСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА НА ТЕРЕНУ

У јулским данима, партијска руководства постају на својој територији организатори и руководиоци народноослободилачке борбе. Задацима као што су — организација партизанских одреда, борбених десетина и група, политичка пропаганда, митинзи, конференције и организација нове народне власти — била су подређена сва остала, па чак и организациона питања Партије. У Пожаревачком округу су половином јула створена два привремена окружна комитета — за Пожаревац и Кучево, а у септембру је према територијама дејства Поморавског и Другог шумадијског одреда подељена и партијска организација у Поморављу на два окружна комитета.

Са отпочињањем оружане борбе наступиле су и многе промене у партијској и скојевској организацији на терену. Приликом формирања партизанских одреда, као први борци у њих су ступали комунисти и најактивнији сим-

патизери, а мањи број чланова Партије искључен је због неспремности да пође у оружану борбу. Известан број руководилаца и чланова Партије изгинуо је у првим борбама или похапшен и стрељан у непријатељским блокадама, а партијска руководства, посвећујући се устанку, често су тих дана залостављала рад на стварању нових и јачању постојећих партијских ћелија и скојевских актива. Тиме је управо у данима највећег полета и масовног ступања народа под руководством Партије у оружану борбу, знатно смањен број чланова Партије и скојеваца по селима и градовима. У већини округа ван одреда је остало само по неколико чланова Партије и партијских руководилаца задужених за „политички рад у позадини“, па и они су се више бавили проблемима мобилизације за одреде и радом на учвршћивању власти него јачањем лартијске и скојевске организације.

Овај недостатак надокнађивало је донекле присуство партизанских одреда. Њихов политички рад и војна активност повезивали су јединством акције и „фронт“ и „позадину“, па ипак је постајало све јасније да се војни и политички успеси могу учврстити и осигурати једино организационим јачањем Партије.

Већ у септембру а нарочито у октобру, сва партијска руководства у централној Србији наетоје да ојачају организације на терену. Истовремено се у партизанским јединицама посвећује већа пажња примању у СКОЈ и Партију оних бораца који су се истакли у борби.

т*

На територији ОК Београда, у појединим срезovima, читаве партијске и скојевске организације биле су повучене у одред још првих дана оружане борбе. У тамнавском и посавском срезу чланови среских комитета били су истовремено и војни и политички руководиоци у одреду. После повлачења одреда у новембру, на целој овој територији остала су само два члана КПЈ, један у Такову и један у Бањану. Шири пријем у Партију и скојевску организацију по четама Посавског партизанског одреда вршен је тек крајем октобра и у првој половини новембра, када су се јединице налазиле изван своје територије. Партијске ћелије по свим четама су се тада знатно увећале. Неке од њих су бројале преко 20 чланова КПЈ а скојевски активи и преко 30 скојеваца.

Окружни комитет КПЈ за Београд је због тога предузео мере за јачање организације на терену и у партизанским одредима.

У октобру је реорганизован Срески комитет КПЈ за Космај. Секретар комитета је постао Дража Марковић, заменик политичког комесара Космајског партизанског одреда, а чланови Сава Николић, пекарски радник из Смедерева, Велика Бенић, учитељица из Парцана, Лепа Аксентијевић, учитељица из Рогача и Милорад Ивковић из Дучине. Убрзо после реорганизације обновљене су по селима космајског среза партијске ћелије и скојевски активни, тако да је укупно у среској организацији на терену било 41 члан КПЈ и 63 скојевца. На територији грочанског среза и у неким селима младеновачког среза, које је држао Срески комитет КПЈ за Космај, било је такође 7 чланова КПЈ и извештан број скојеваца.

Крајем августа, у свим четама Космајског партизанског одреда постојале су партијске ћелије и скојевски активни. Партијска организација у одреду бројала је тада укупно 55 чланова КПЈ и 2 кандидата за чланове КПЈ. Најбројнија је била партијска ћелија Четврте грочанскоподунавске чете са 30 чланова.

По реорганизацији Среског комитета, партијске ћелије по четама су посебно разматрале питање учлањивања бораца, па су се у то време и партијска и скојевска организација у одреду знатно повећале.

Док су се повећавале организације у одреду и на територији космајског среза, смедеревска партијска организација је још увек била малобројна. Одласком свих чланова Месног комитета КПЈ и већине чланова Партије у партизане, рад преосталих комуниста у граду свео се на поштитичку пропаганду, сакупљање растушеног оружја и муниције после смедеревске експлозије и сакупљање помоћи за партизане. Обнављање партијских организација било је отежано и тиме што су радом у граду још увек руководили чланови Месног комитета који су се налазили у одреду. Приликом једног уласка у град, погинуо је и члан МК Никола Крга. Због тога је Окружни комитет одлучио да се у Смедереву формира нов Месни комитет у који је за секретара постављен Светомир Костадиновић Станко, а чланови су били Станимир Марковић, Мома Арделић и Петар Јока Бановац. Формирањем овог комитета смедеревска партијска организација је поново повезана са Београдом.⁸ Са Космајским одредом и Среским комитетом КПЈ за Космај она је одржавала везу само ради упућивања у одред нових бораца, оружја и прикупљања помоћи за партизане.

⁸ Веза са Београдом били су Јозеф Бекер, керамички радник, Чеда Димитријевић Врањанац и Јовић (име непознато).

Почетком августа партијска организација у Крагујевцу имала је 10 партијских ћелија, које су бројале укупно 39 чланова. До смањења броја чланова Партије дошло је због упућивања групе радника у Први шумадијски одред и десетина око Крагујевца ради образовања чета Крагујевачког партизанског одреда. Али мада је број чланова КПЈ у граду био смањен, у погледу активности и политичког утицаја то се није нарочито осетило. Партијске ћелије су у то време окупљале око себе велики број активиста, а сваки члан КПЈ руководио је једном од организованих десетина у граду. Поред обавештајних политичких задатака, ове десетине су извршавале разне борбене задатке, као што је било паљење сењака и седларнице у ВТЗ-у и атентат на немачког конфидента Ваеилија Оранског.

Велики успон тих дана у Крагујевачком округу доживљавала је скојевска организација. Крајем августа она је имала 6 градских и 22 сеоска актива, са укупно 250 скојеваца. Скојевци су у то време обухватили радом 600 омладинаца, а по селима и у граду је радило 14 васпитних група. Само у току августа одржане су у Крагујевцу и по селима многобројне омладинске политичке конференције, на којима је у више наврата било и по 90 учесника, а укупно је кроз њих прошло 540 омладинаца у граду и 229 по селима. Поред омладинаца-симпатизера, који су били обухваћени разним формама рада — читалачким групама, сакупљањем прилога и оружја, растурањем летака и партијске штампе — скојевска организација је руководила борбеним десетинама у граду, у којима је током септембра било 150 омладинаца. Ове омладинске ударне групе биле су најактивније у извођењу многих већих и мањих акција у Крагујевцу, као што је спаљивање мапе Источног фронта, спаљивање окупаторске штампе по улицама, исписивање парола, растурање летака и разоружавање полицијских патрола. Ноћу између 23. и 24. септембра, ове групе су све телефонске стубове у граду излепиле партијским лезима и паролама у којима је народ позиван на устанак против окупатора.

У септембру и октобру Окружни комитет је инсистирао да партијске ћелије на терену и у одреду посвете већу пажњу пријему нових чланова. Партијски руководиоци по четама добили су задатак да на територији на којој оперише чета раде на припремању људи по селима како би се углед који је у то време уживала Партија искористио за њено организационо јачање. Почетком октобра у Крагујевцу је било 40 чланова и 9 кандидата за чланове КПЈ, а по селима у округу 25 чланова и 4 кандидата. Знатно се повећала и организација у Крагујевачком одреду. Од

15 чланова КПЈ, колико је у одреду било крајем августа, сада је у одреду по четама било 32 члана КПЈ, 10 кандидата⁹ и 24 скојевца.¹⁰

Формирањем батаљона и брзим увећавањем Крагујевачког одреда у првој половини октобра, знатно се у одреду повећао и број скојеваца и чланова Партије.

После формирања Првог шумадијског одреда, остао је само незнатан број чланова КПЈ и на територији Окружног повереништва КПЈ за Аранђеловац. Крајем августа, ПК КПЈ за Србију упозоравао је у писму да Окружно повереништво посвети већу пажњу организационим питањима. На тражење Окружног повереништва, Покрајински комитет је упутио за рад на терену са омладином Марка Никезића, дотадањег члана Месног комитета СКОЈ-а за Београд, а за рад са женама Зору Јовановић, студенткињу из Крагујевца. Партијска организација у округу у то време је знатно ојачала. Са члановима Окружног повереништва у срезовима опленачком, орашачком и колубарском било је почетком октобра укупно 29 чланова КПЈ,¹¹ а нешто касније у Првом шумадијском одреду, где су партијске ћелије постојале у свим четама, било је укупно 41 члан и 28 кандидата за чланове КПЈ.¹² Скојевска организација у округу имала је у то време 9 актива, у којима је укупно било 46 скојеваца.

У другој половини октобра формирано је и Среско повереништво КПЈ за срез младеновачки, у којем је секретар био Живадин Перишић, студент из Стојника, а чланови Божидарка Дамњановић Кика, ученица из Младеновца, Михајло Живковић Тата из Марковца и Мија Обрадовић из Међулужја. У новембру су у овом срезу постојале две партијске ћелије у Младеновцу, а четири по селима. Укупно су бројале 20 чланова КПЈ. Скојевски активи су постојали осим у Младеновцу још и у три села.

Крајем октобра Цана Бабовић је одржала састанак са члановима Аранђеловачког окружног повереништва, на којем је саопштена одлука Покрајинског комитета о уздицању овог повереништва у ранг Окружног комитета КПЈ за Аранђеловац, а поред дотадање територије, прикључен је овом округу и срез качерски. У првој половини новембра Окружни комитет је формирао Среско повереништво

⁹ Зборник докумената НОР, Т1, К2, Док. бр. 43.

¹⁰ Стање организација по четама почетком октобра: 1. чета — 10 чланова КПЈ и 10 скојеваца. 2. чета — 13 чланова КПЈ и 9 скојеваца. 3. чета — 9 чланова КПЈ и 5 скојеваца.

¹¹ Зборник докумената НОР, Т1 Н2, Док. бр. 41 — извештај од 7. октобра 1941.

¹² Зборник докумената НОР, Т1 К2, Док. бр. 50 — извештај од 18. октобра 1941.

КПЈ за овај срез, у којем је секретар био Марко Никезић, али је после немачке офанзиве и пада Рудника ово руководство престало да постоји.

Партијока организација у Поморављу је већ првих месеци оружане борбе претрпела многе губитке. У јулу је ухапшен и касније стрељан секретар Окружног комитета КПЈ Петар Велебит, у августу су погинули секретар Радислав Никчевић и чланови комитета Живота Станисављевић и Јоца Милосављевић, а почетком септембра и секретар ОК СКОЈ-а Милан Премасунац. Одласком у партизанске одреде, смањено се број чланова по градовима и селима. После блокаде Смедеревске Паланке и Ћуприје, сви чланови КПЈ у овим градовима били су похапшени или повучени у партизанске одреде. Слична ситуација била је и у Јагодини, Параћину и већини осталих места у овом крају. Да би се убрзало јачање партијске организације на терену и у одредима, ПК КПЈ за Србију је на предлог Петра Стамболића, одлучио да се на овој територији формирају два окружна комитета. Окружни комитет КПЈ за Јагодину обухватао је белички, левачки, темнишки, параћински, раванички и деспотовачки срез, а Окружни комитет за Смедеревску Паланку срезове лепенички, јасенички, великоорашки, моравски и ресавски. Почетком октобра партијска организација на територији оба окружна комитета имала је укупно 85 чланова КПЈ, од којих су 45 била у партизанским одредима а 40 по градовима и селима.¹³

Јачање партијских и скојевских организација на територији ових окружних комитета осетило се најпре у партизанским одредима. Други шумадијски одред, који је крајем октобра нарастао на око две хиљаде бораца, имао је у то време 122 члана КПЈ и 380 скојеваца.

Обнављање и јачање партијских ћелија на терену одвијало се много спорије, а ускоро је било прекинуто непријатељском офанзивом, која је већ крајем октобра захватила ово подручје.

У данима формирања партизанских јединица око Пожареваца, окружни комитети за Пожаревац и Кучево настојали су да их увећају упућујући у њих непрекидно нове борце и чланове Партије, тако да су и у овом крају организације „у позадини“ биле смањене. Велики број скојеваца ступио је у одред током септембра, када су партизанске

¹³ Зборник докумената НОР, Т1, К2, Док. 5р. 43. — Извештај П. Стамболића од 10. октобра.

јединице биле обједињене у Пожаревачки партизански одред. Приликом формирања партизанске чете Васа Пелагић, повучени су многи скојевци из Пожаревачке организације, што се одмах осетило смањењем акција у граду.

Слична ситуација је била и у осталим местима у време када су партијска руководства приступила сређивању организација на терену. Нарочито је брзо ојачала скојевска организација која је почетком октобра имала формирана руководства СКОЈ-а у Кучеву, Великом Градишту, Петровцу и Голупцу. Партијска организација на целој овој територији бројала је у то време 83 члана, од којих је 43 члана било у Пожаревачком партизанском одреду а 40 по селима и градовима у овом крају.¹⁴

У току октобра и новембра све партијске организације и скојевска руководства често разматрају питање пријема нових чланова у организације. У том периоду знатно се повећао број скојеваца и чланова КПЈ најпре у Пожаревачком партизанском одреду а затим и на терену.

*

Политичком активношћу партијских организација у току организовања оружане борбе указала се од првих дана потреба за политичким пропагандним материјалом, стручним војним приручницима и марксистичком политичком литературом. Првих дана устанка прогласи ЦК КПЈ и ПК КПЈ умножавани су углавном у партијским техникама у Крагујевцу, Свилајнцу и Пожаревцу. Свилајначка штампарија умножила је ове летке у 15.000 примерака а пожаревачка у 9.000. Крагујевачка техника је, сем тога, умножила у неколико хиљада примерака и проглас Окружног комитета КПЈ за Крагујевац, „Писмо свим првацима политичких странака“ и „Споразум са народном сељачком странком“. У овим техникама штампани су и многи други материјали — политичке брошуре, војничка упутства, партизанске песмарице, делови историје СКП (б); умножавани су Вилтени Врховног штаба НОПО Југославије, који су штабовима одреда и партијским руководствомима долазили у малом броју примерака. Материјалом штампаним у овим техникама и партијским штампаријама у Београду снабдевани су углавном сви партизански одреди и партијске организације у централној Србији.

Поред ових штампарија, сви партизански одреди и партијска руководства, па и поједине партијске ћелије по градовима, имали су мање технике — обично по коју писаћу машину, шапирограф или гепгетнер — које су умно-

¹⁴ Зборник докумената НОР, Т1 К2, Док. бр. 55.

жавале поједине материјале, штампане наредбе штабова одреда или издавале разне „партизанске новине“.

Првих дана септембра, у селу Витежеву у ослобођеној Ресави, почео је да излази лист „Српски партизан“. У њему су штампани политички чланци, дописи бораца, информације и песме комесара Другог шумадијског одреда, Тасе Младеновића. Нешто касније, уместо овог листа, у Моравској чети овог одреда штампају се партизанске новине које су носиле назив „Вести“. Овај, у ствари, мањи билтен информација о догађајима у свету и на партизанским фронтима излазио је на српском и влашком језику и уживао је велику популарност у народу и међу борцима у овом крају. Касније, са ослобођењем Раче, ова редакција, коју је водио учитељ и песник Вукајло Кукаљ, пребачена је по налогу Окружног комитета у село Поповић у Лепеници, где је наставила са издавањем вести све до пада Раче.

У Пожаревачком крају, Округлни комитет и нгаб одреда такође су издавали билтен „Вести“ и „Саопштења“, а поред технике у Пожаревцу, постојало је и неколико мањих техника на ослобођеној територији.

Након учвршћивања слободне територије у овим крајевима и повезивања са ослобођеном територијом западне Србије, одреди и партијска руководства снабдевају се штампом из ослобођеног Ужица, одакле је, колико су то ратне прилике дозвољавале, на ове партизанске фронтове стизала и Ужичка „Борба“. Ово ипак није умањило рад партијских и партизанских „техника“ на терену. Поједине партизанске јединице издавале су и своје листове, а један од најзапаженијих је био у то време лист посавског партизанског одреда „Посавски партизан“.

СРЕЂИВАЊЕ И УЧВРШЋИВАЊЕ ВОЈНИХ ЈЕДИНИЦА

Крајем септембра, у Столицама крај Крупња одржано је саветовање представника штабова и команданата народноослободилачких партизанских одреда Југославије. Поред оцењивања развитка народноослободилачке борбе у појединим крајевима земље, на саветовању су разматране могућности за још већу мобилизацију на појединим подручјима, као и проблеми даљег учвршћивања и војничке изградње партизанских одреда и штабова. Партизански одреди у Србији, Црној Гори и другим крајевима израсли су у то време у војнички јаке јединице које су држале велике ослобођене територије а број бораца у њима непрекидно се повећавао. Због свега тога, као и због даљих задатака на развијању устанка, постављало се као неопходно пове-

зивање свих ових фронта, учвршћивање војне организације и јачање политичке свести бораца.

На територији централне Србије, крајем октобра, седам партизанских одреда нарасло је на укупно око 8.000 бораца. Брзо увећавање одреда новим борцима, претежно са села, чија политичка свест и смисао за дисциплину нису били увек на висини која је владала у партизанским одредима, захтевали су да штабови и партијске организације предузму мере за војничко учвршћивање јединица и политичко уздизање бораца. У то време, партијске организације по четама, колико је то било могуће, редовно одржавају читалачке часове и часове политичке наставе. При штабовима се организују агитационо-пропагандна одељења и културне екипе, које за борце и народ одржавају приредбе са партизанским песмама и политичким једночинкама. Почео се неговати партизански хумор а свуда популарни „врабац“ критикује лоше појаве међу борцима и исмева окупатора и издајнике.

Поред овог веома разноврсног политичког и културног рада на васпитавању људи у духу народне револуције, партизански штабови су, спроводећи добровољну мобилизацију, издавали многобројне наредбе и упутства о организацији војних јединица, војној обуци, дисциплини, понашању бораца и односима између војних јединица и органа народне власти.

Штаб Посавског партизанског одреда донео је у октобру посебну уредбу о казнама, која је била у овом одреду на снази све до његовог укључења у јединице народно-ослободилачке војске:

УРЕДБА О КАЗНАМА

У Посавском народно-ослободилачком партизанском одреду.

Чл. 1

Вођство сваке партизанске јединице водиће од пријема ове Уредбе „Књигу кажњених“ по приложеном обрасцу.

„Књига кажњених“ има се водити чисто и тачно и цриликом обиласка претпостављених показивати.

Чл. 2

По овој Уредби надлежне претпостављене старешине расправљаће и изрицати казне потчињеним за следеће кривице:

1. Употреба непристојних речи;
2. Груба задиркивања другова;
3. Крађе самовољно удаљавање од јединице без одобрења;
4. Самовољно узимање народне имовине (браће воћа, узимање робе без плаћања итд.);
5. Одлазак кући без одобрења из јединице;
6. Грешке на стражи (спавање, бекство таоца итд.);
7. Непажљиво руковање оружјем на било коме месту (у борби, кретању или становању);
8. Крађа из користољубља;
9. Нетачно извештавање претпостављених о ма чему било;
10. Лажно извештавање претпостављених о ма чему било;
11. Ширење страха — панике — међу друговима на који било начин и на коме било месту;
12. Намерно или ненамерно издавање партизанских тајни (о јачини јединице, месту становања, какве се акције припремају, када се и где јединица премешта итд.), било коме ван партизана (рођацима, симпатизерима или ма коме другом лицу);
13. Употреба алкохола и пијанство;
14. Неуредноет у спреми и чувању поверених ствари и неспремност за брзи покрет;
15. Изостајање од строја при кретањима дневним или ноћним;
16. Свако неизвршење примљених наређења од претпостављених старешина;
17. Намерно или ненамерно убиство партизана или кога било другог лица не осуђеног на смрт;
18. Разбојништво из користољубља или освете и силовање женскиња;
19. Бацање оружја, муниције и друге партизанске спреме у бекству из акције;
20. Извлачење — напуштање борбе без наређења вође одељења, који одговара за извршење задатка; и
21. Примање паникерских вести од познатих или непознатих лица и њихово ширење међу друговима.

Чл. 3

Вођство вода ће изрицати следеће казне:

1. Прву опомену;
2. Последњу опомену;
3. Укор и
4. Строги укор.

Чл. 4

Вођство чете изриче следеће казне:

1. опомену;
2. укор;
3. Строги укор и
4. Пребацивање из вода у вод.

Чл. 5

Вођство батаљона изриче следеће казне:

1. опомену;
2. укор;
3. Строги укор;
4. Премештање из чете у чету и
5. Смртна казна — стрељањем.

Чл. 6

Вођство одреда изриче следеће казне:

1. опомену;
2. укор;
3. Строги укор;
4. Премештај из батаљона у батаљон;
5. Смртна казна — стрељањем.

Чл. 7

Вођство вода расправља следеће кривице из чл. 2 под: 1, 2, 3, 9, 11, 13, 14, 15, 16 и 21.

Чл. 8

Вођство чете расправља све кривице које расправља и вођство вода (чл. 7) и још кривице из чл. 2 под: 4, 5, 10 и 12.

Чл. 9

Вођство батаљона расправљаће све кривице које расправљају вођства водова и чета, са додатком што ће расправљати и кривице из чл. 20 ове Уредбе под: 6, 7, 8, 19.

Чл. 10

Вођство одреда расправљаће све кривице предвиђене у чл. 2 ове Уредбе.

Чл. 11

Ниједна казна не може се ни у ком случају изрећи два пута.

Чл. 12

Вођство партизанске јединице одговорно је за ред и дисциплину у својој јединици, за то сваку кривицу сваког учиниоца мора расправљати по овој Уредби. Ако би вођство јединице пропустило да расправи кривице у своме делокругу, биће одговорно своме првом претпостављеном вођству.

Чл. 13

У случају да кажњени битно измени, тј. побољша своје владање у року од 3 месеца, рачунајући ово време од дана када је учинио кривицу, може му исто вођство које је изрекло казне поништити све или делимично.

Чл. 14

У случају да кажњени партизан изврши какво херојско дело, може исто вођство да му поништи све своје казне или делимично.

Чл. 15

Ако вођство није надлежно да расправи кривицу, онда доставља „Књигу кажњених“ на расправљање вишем вођству, и то директно оном вођству које је надлежно да расправи кривицу.

Чл. 16

Ако је кривац учинио кривицу која повлачи најстрожију казну — -стрељање, онда је водник дужан да таквог кривца разоружа и чува под стражом, све док надлежно вођство не реши његову кривицу.

Чл. 17

Приликом сваког премештаја партизана из јединице у јединицу, вођство је дужно да писмено извести нову јединицу партизана о ранијем владању и казнама премештеног партизана.

Ако премештени партизан није кажњаван, онда кратко извести писмено: „Није кажњаван“.

Ако је премештени партизан раније кажњаван, онда се на обрасцу „Књиге кажњених“ имају преписати све његове кривице из „Књиге кажњених“ и доставити новој команди. Нова команда овакве податке прикључује и чува уз „Књигу кажњених“.

Чл. 18

Вођа ма коликог одељења одређеног за извршење неке акције одговоран је за случај њеног неизвршења.

Чл. 19

Сваки појединац из вођства партизанске јединице одговоран је за невршење, као и за лабаво вршење својих дужности.

За овакве кривице казниће се казнама предвиђеним по чл. 4, 5 и 6 ове Уредбе.

За све остале кривице предвиђене по чл. 2 ове Уредбе, кажњаваће се и чланови вођства партизанске јединице, као и остали партизани.

Чл. 20

У случају да партизан у борби изврши очигледно издајство, биће осуђен на смрт и стрељан на лицу места, ако постоји могућност да побегне. У оваквом случају није потребна надлежност предвиђена у чл. 21.

Ако не прети опасност да кривац — издајник — побегне, онда га не убијати, већ предати на саслушавање вишем вођству. (Овај став је доцније измењен и гласио је: „Ако не прети опасност да кривац — издајник побегне онда не извршити казну пре него се добије сагласност вођства одреда“).

Чл. 21

Смртна казна изречена од стране вођства батаљона не може бити извршена пре него што се добије сагласност вођства штаба одреда.

Чл. 22

Ова Уредба ступа на снагу одмах.

У Посавини 1941 године.

Команда

Посавског народно-ослободилачког партизанског одреда“.

Многим новим борцима — омладинцима, који су у највећем броју ступали у партизане приликом ових мобилизација, недостајало је не само борбено него и основно војничко знање, јер нису служили војску. Због тога су штабови одреда и батаљона, поред основних војничких прописа, често били принуђени да наредбама одређују организацију

I

јединица, правила службе и програм војне наставе. Након формирања батаљона у Крагујевачком партизанском одреду, штаб Првог батаљона писао је командама чета:

„Пошто је од бивше Прве чете формиран батаљон, то да би новостворене чете могле без застоја да наставе свој рад, да успешно одговарају својим задацима, наређујем:

1. Да се одмах изврши расподела чета на десетине као што је то и раније било. Чете ће бити подељене на четири десетине, које ће се при доласку новог људства попуњавати до водовске формације. Постројавање чета вршити по десетинама, а исто тако и људство у логору има спавати еа својим десетарима са десетинама. Сваком партизану одредити место у десетини и у врсти, тако да кад се чета и десетина постројава, да свако зна место своје и свога друга. Ово је важно због тога што ће та места остати и за време борбе у стрељачком строју, те ће тако старешине најбоље имати све у својим рукама, а затим и тачан преглед људи после борбе.

2. Наставити свим средствима да се наша железна дисциплина одржи и још више учврсти по сваку цену. Овој чињеници поклонити највећу пажњу. Треба имати на уму да ће партизани успешно започету борбу за народно ослобођење привести крају само тако ако буду дисциплиновани до самог прегоревања, одани народној борби до самог уништења. Исто тако посветити пуну пажњу опхођењу партизана према својим старешинама. За време службе, млађи мора прописно да ослови старешину. Ословљавања су: друже десетару, друже замкоме, друже политкоме, друже командире итд. Схватити да ово није само форма, да то тако треба и мора да буде.

3. Штабови чета ће редовно држати часове из руковања оружјем и војне обуке. За ово користити сваки слободан тренутак како у логору тако и ван њега. И овоме питању посветити најозбиљнију пажњу, јер од тога зависи са каквим ћемо успехом задати непријатељу најтеже ударце, а да при томе сачувамо наше људство. Обуку изводити поступно, прво са разделом, а затим без разделе.

4. Одмах по пријему ове наредбе организовати курсеве за оспособљавање десетара за будуће командире. При овоме вежбати десетаре у решавању лаких тактичких задатака (заузимање положаја, где треба поставити аутоматска оружја, како на једном положају поставити и расподелити чету, како се на једном одређеном положају најлакше врши обухват, значај обу-

хвата и бочног напада, врсте кретања стрељачког строја за време борбе с обзиром на дејство непријатељске артиљерије, аутоматских оружја, пешадиске ватре, напада из ваздуха и томе слично). Они десетари који за време ових курсева покажу најбоље успехе биће узимани за командире чета.

5. Реони који су додељени појединим четама имају се тако чврсто држати под нашом контролом, да ни један Немац или непријатељ српског народа не може да крочи на ослобођен реон овог батаљона. Исто тако друмове и железничке пруге одржавати под сталном и непосредном контролом. За ово ће ми бити нгтабови чета одговорни.

6. Постројавање вршити три пута дневно, за ручак, ручак и вечеру. Исто тако, кад у логор дође неко из штаба батаљона или штаба одреда, има се командовати „мирно“ и изаћи на рапорт. На рапорт ће изаћи и командовати „мирно“ најстарији старешина који се затекне у логору.

Ову наредбу прочитати пред стројем."
(Зборник док. НОР, док. бр. 49, Т1, К1)

Штабови одреда и батаљона настојали су да уведу једнообразност у јединицама у погледу назива, формација, снабдевености војном опремом у расподели и употреби наоружања. Због оскудице у оружју, нарочито у муницији, морало се водити рачуна да сваки метак буде корисно употребљен, да бомбе и бајонети буду додељени оним борцима и оним јединицама које ће се чешће сукобљавати непосредно са непријатељем.

Неке одредбе у овом смислу налазе се и у наредбама које је издавао Други београдски батаљон Посавског партизанског одреда:

„3. По наредби Команде нашег одреда од сада се „политички комесари“ водова називају *„политички делегати“*.

5. Све чете што пре да набаве за своје водове непромочиве торбе и направе нарочите сандуке за санитарски материјал водова. Садањи санитарски материјал са торбама да пошаљу нашем лекару да га надопуни и да га среди.

7. Свима партизанима да се раздели по 55 метака, за пушкомитраљез 180 метака у 9 шаржера. Помоћник

нишанције, поред муниције за п. м., да носи и за себе 55 метака. Сва остала муниција да се смести као резерве у штабу вода, односно чете. Нико не сме имати више муниције код себе. Зато кад се скупља муниција, било патролом која је одређена од водне или четне команде, било појединачно да је скупљена, има да се преда оружару вода на чување.

Уколико поједини водови немају свог одређеног оружара да га што пре одреде.

У једном воду може се чувати резерва само до 2.000 метака. Остало све да се шаље команди чете, која ће све то слати овој команди за матацин.

8. Да све чете што пре пошаљу овој команди списак свију партизана . . .

11. После издате муниције свима партизанима по 55 метака и по 182 за п. м., остала муниција се рачуна као резерва. У извештају не јављати колико има код партизана, јер према броју партизана и броју раздељених метака (55) ми знамо колико има код партизана. Поред тога, о тим раздељеним мецима се не извештава ни одред.

Партизанима скрените најстроже да нико не сме имати више од 55. Такође ни један не сме имати револвер, бомбе, бајонет и ел., сем оних којима је раздељено то оружје, према одговарајућим функцијама. Нека се науче партизани да сав сувишак који њима не припада пријављују оружару. Да се најстроже кажњава у случају да неко изгуби од своје муниције. Уколико неко изгуби нека јави старешини који ће наредити оружару да му се поново даде. Ако неко буде чешће губио да се казни као да је намерно.

12. Примећено је да неки бомбаши везују бомбе за капу бомбе. То је неправилно, јер се тако бомба лако може отшрафити, пасти и експлодирати . . . бомбе добро везати за тело али тако да се лако откаче у даном моменту. Најбоље је бомбу добро учврстити, а сваком бомбашу дати нож којим ће бомбу отсећи када му буде то потребно.

13. Бомбаше наоружати, уколико је могуће, камама и пиштољима. Каме још сада делити. . ."

У наредби истог штаба од 4. X између осталог пише:

„ . . . Наредите свим водовима да се промени назив „десетина“. Од сада ће се десетина звати „одељење“, а десетари „вође одељења“. То је zgodније јер у десетини

није десет партизана, а поред тога, десетина је стари назив"...

(Зборник док. НОР, Т1 К1 док. 46.)

Партизанске јединице на појединим секторима у централној Србији држале су у то време мање-више устаљене положаје према појединим непријатељским јединицама и гарнизонима. Крагујевачки батаљони су држали блокаду око Крагујевца и правце према Краљеву и Лапову. Батаљони Првог шумадијског одреда су били оријентисани према Тополи, Аранђеловцу и Лазаревцу, а Посавски батаљони према Београду, Обреновцу и Шапцу са обезбеђењима према блокираном Ваљеву. Повезујући Посавски и Први шумадијски одред, Космајски одред је био оријентисан према Младеновцу и Раљи, са задатком да поред заштите територије западно од пруге Београд—Ниш, врши нападе на саобраћајне објекте на том простору и, пребацујући чете постепено, осваја територију младеновачког, грочанског и врачарског среза источно од пруге Београд—Ниш. Други шумадијски одред, повлачећи главнину на територију Јеленице, био је оријентисан према Паланци и заједно са Крагујевачким одредом држао је правац према Лапову, уз истовремене честе нападе на саобраћајне објекте у јасеничком и великоорашком срезу. Друге две чете овог одреда, оријентисане на непријатељске одреде у Свилајнцу, убрзо су укључене у састав Пожаревачког партизанског одреда, који је своје чете држао према Пожаревцу, крајинским и горњачким четницима. Најјужнији Поморавски одред оријентисао је своје чете према Јагодини и Пећанчевим четницима од Крушевца и Трстеника. Он је такође требало поново да овлада територијом ранијег Другог поморавског одреда и уништава саобраћајне објекте на овом простору.

Штабови и команде су у то време уредили међусобне везе. На простору Шумадије, преко Чачка и Милановца а на простору Посавине преко Ваљеваца, успостављена је веза са Ужицем и Врховним штабом.

ОКТОБАРСКЕ БОРБЕ У ПОСАВИНИ, КОСМАЈУ И ОКО АРАНЂЕЛОВЦА

Партизански одреди непосредно под Београдом водили су у октобру честе борбе са немачким трупама и петоклонашким одредима, настојећи да потпуно овладају комуникацијама и присиле на предају поједине окупаторске гарнизоне. Уз помоћ добро наоружаних петоклонашких одреда, довлачећи појачања у тенковима и блршдираним возовима, непријатељ је журио да спречи капитула-

цију ових јединица и заштити саобраћај. Нарочито оштре борбе вођене су на терену Посавског одреда, где су немачке команде пребацивале и делове пристиглих оперативних јединица из Грчке и Француске, настојећи да се пробију према Ваљеву и Колубари и да одбаце партизанске јединице од Београда. Поред Посаваца и Тамнаваца, крајем октобра, са овим немачким трупима водили су борбе Космајски и делови Првог шумадијског одреда.

Посавски партизански одред нарастао је у октобру на око 3000 бораца. Први посавски батаљон, који је почетком октобра имао 560 бораца, повећао се половином месеца на 700 а до првог новембра на 800 бораца. У њему је било 260 радника, 90 официра, подофицира и војних службеника. Остало су били сељаци. Други београдски батаљон се од 489 бораца, колико је имао 4. октобра, повећао до 13. октобра на 645 бораца, од којих су 172 били радници, 66 занатлије, 373 сељаци, 24 интелектуалци и 10 официри, подофицири и војни службеници. Најбројнији од свих био је Трећи тамнавски батаљон, са око 1200 бораца. Његова 3. чета, која се налазила на простору између Шапца и Обреновца, прерасла је током октобра у Четврти посавотамнавски батаљон Посавског партизанског одреда, који је имао четири чете са укупно преко 400 бораца. Командант овог батаљона био је Света Поповић, заменик команданта Рајко Михајловић, политички комесар краће време Душан Даниловић а затим Андрија Мазинанин.

Крајем септембра и првих дана октобра, немачки 125. пешадијски пук, сталним нападима на сектор Првог посавског батаљона, настоји да се пробије из опкољеног Обреновца и продре према немачким посадама у долини Колубаре. Његове јединице су насилно прикупљале у Обреновцу и по селима људство способно за рад. Користећи се њима као штитом од партизанских напада, непријатељ је оправио разорену пругу до Стублина. Штаб Посавског одреда наредио је Првој и Другој чети Првог батаљона да из Трстенице и Грабовца изврше напад на Немце који су се утврдили у Стублинама. Друга чета је у мраку изгубила пут, па је напад извршила само Прва чета. Борба је трајала неколико часова. Немци су тукли из пушака, митраљеза и минобацача. Тешко су рањена два борца Прве чете а погинуло је и неколико немачких војника.

Пред зору су се партизани морали повући према Потосу. Крећући се углавном комуникацијама, немачке јединице су продрле преко слободне територије до Мојковца,

стрелјајући успут ради застрашивања похватане сељаке, које су у извештајима проглашавали „наоружаним устаницима“:

... „125. пешадијски пук очистио је многа насељена места у простору Уб—Караула—Дивци—Лазаревац—Листопоље. Откривене су само мање банде које су опкољавањем само делимично могле бити принуђене на борбу. Становништво је често потпоматало наоружане банде. Стрелјана су 43 устаника, међу којима и једна наоружана жена. Сопствени губици: два мртва, седам рањених“.

(Зборник док. Т1, К1, док. бр. 197.)

Нападани од партизанских јединица и сеоских партизанских стража, делови 125. пешадијског пука повукли су се у Лазаревац, Лајковац и Обреновац да би бранећи ова места спречили капитулацију својих гарнизона.

После ових борби, Прва и Четврта чета Првог посавског батаљона упућене су према Шапцу, где су Четврти посавотамнавски батаљон и четници пуковника Дабића водили борбе са деловима немачке 342. дивизије, која је покушавала да се пробије према опседнутом Ваљеву. Друга и Трећа чета Првог посавског батаљона наставиле су и даље опсаду Обреновца, одбијајући свакодневне покушаје недићеваца и јединица 125. пешадијског пука да се пробију из града. У једном од низа оваквих непријатељских подухвата, 200 немачких војника продрло је 14. октобра до села Грабовца. Узимајући олако обавештења о приближавању немачке колоне, водник Бора Кечић није дозволио да се прекине до ручак, па су се партизани изненада нашли под ватром немачких машинки и митраљеза. Пружајући ту и тамо отпор, борци су се повлачили на све стране у неред. Тако је вод био разбијен, а нападу немачких војника пружио је отпор само водник са десеторицом партизана. Борба је трајала цело пре подне. Нападајући на партизана који су се бранили, изгинуло је 67 немачких војника. Од партизана погинуо је водник Кечић са још шесторицом бораца. Немци су после тога спалили на једној слами мртвог водника, попалили Грабовац и стрелјали око стотину сељака а затим се повукли у Обреновац.

Док је Први посавски батаљон водио борбе са јединицама 125. пешадијског пука, Трећи тамнавски батаљон је организовао транспорт жита према Пецкој и спречавао немачке и петоколонашке одреде да се пробију према Убу. Петог октобра, на њихову територију стигао је четнички одред Драже

Михаиловића под командом војводе Каменице, који је затражио да постави своју власт у Убу. Када им то није дозвољено, четници еу сутрадан, са немачким трупима, дошли у село Врховине, одакле еу немачки војници топовима тукли куће у којима су се налазили партизани.

Пред крај октобра немачке јединице су почеле продор на територију овог батаљона. Пробијајући се преко Поцерине, једна колона 342. дивизије ушла је 25. септембра у Ваљево и појачала тамошњи непријатељски гарнизон. Сутрадан, 26. октобра, око 300 недићеваца и четника покушало је да се пробије у Уб, где се као обезбеђење налазила само једна десетина Тамнаваца као појачање. Упућена су била два вода, која су ове одреде натерали у бекство и гонили их до Руклади.

Двадесет седмог октобра кренула је према Убу из Ваљева и Лајковца немачка колона од око хиљаду војника, коју су сачињавали коњички и моторизовани одреди. На брду Вучјаку крај варошице једно тамнавско одељење зауставило је ове немачке јединице. Отпочели су преговори, у којима су немачки официри захтевали да им се дозволи пролаз кроз Уб. Партизани су захтевали да Немци положе оружје. У току преговора, један немачки официр је из машинке убио партизанског парламентарца, комесара батаљона Душана Даниловића. Партизани су одмах отворили ватру, поседајући положаје код Радовића шуме на путу Уб—Гвозденовићи. На ове положаје су у току борбе пристизали поједини делови Тамнавског батаљона а нешто касније стигле су и Друга и Трећа чета Првог посавског батаљона. Немачке јединице су поселе положаје код гробља изнад Уба. Помоћ је и њима долазила из Лајковца и Ваљева.

Борба код Уба трајала је од 8 до 14 часова. Око 14 часова Прва тамнавска чета извршила је јуриш на Немце и натерала их у бекство низ Вучјак. Али док су партизани гонили немачке јединице, које су се повлачиле у неред, појавили су се немачки тенкови. Уз то су поједине чете у шесточасовној борби већ биле остале без муниције. Партизанске команде су наредиле повлачење и немачке јединице су тога дана заузеле Уб.

У борбама око Уба погинула су 93 немачка војника и 30 недићеваца и четника. И једни и други имали су и већи број рањеника. Партизани су имали 3 мртва и 4 рањена.¹⁵

После пада Уба, Трећи тамнавски батаљон повукао се према Подгорини. У селу Дружетићу извршене су измене

¹⁵ Подаци о губицима по изв. ужичке „Барбе“ од 22. XI. 1941. — Зборник докумената НОР, Т1 К1, Док. бр. 88.

у штабу батаљона и командама чета.¹⁶ За политичког комесара батаљона постављен је Чедомир Миндеровић.

Друга и Трећа чета Првог посавског батаљона пребачене су као појачање према Шапцу, где су положаје држали Четврти посавотамнавски батаљон са Првом и Четвртом четом Првог посавског батаљона и четници пуковника Дабића. Тих дана, ове јединице водиле су борбе са деловима 342. пешадијске дивизије, која је покушавала да продре од Шапца према Ваљеву. Немачка колона је заустављена на речици Дубрави, где су партизанске јединице са четницима држале осам километара широк фронт. Положаји на Дубрави држани су до 29. октобра. Немачку пешадију на овом сектору потпоматали су тенкови и артилерија. Немачки тенкови су 29. октобра успели да пробију фронт и продру до села Накућана. Партизани су и овог пута успели да задрже пешадију, а тенковима су постављали заееде око препрека од блата и плевне. Под сталном партизанском ватром, немачки војници су хватали сељаке и нагонили их да крче пут заглављеним тенковима.

Пробивши положаје на Дубрави, немачки тенкови су зашли за леђа Четвртом батаљону, који се због тога повлачио правцем Црнићево—Дружетићи—Бресница.

Са немачким продором, на ове партизанске јединице отпочели су и напади четника Драже Михаиловића. Четврти посавотамнавски батаљон је повучен према Осечини, где је добио задатак да чисти позадину од четника Драже Михаиловића. Прва чета овог батаљона разоружавала је четнике у Поцерини. Четници пуковника Дабића, који су дуго сарађивали са овим батаљоном, нису хтели да пођу у братоубилачку борбу. Један број ових четника, са поручником Вулом, пришао је Четвртом батаљону, а остали су предали оружје и отишли кућама.

У току борби у октобру Посавски партизански одред се поделио у два дела. Док су се Први, Трећи и Четврти батаљон, у непрекидним борбама са немачким трупима и сукобима са четницима Драже Михаиловића, повлачили према брдовитим крајевима западне Србије, Други посавски батаљон је остао под Београдом, на простору доње Посавине и Космаја.

Почетком октобра, команда батаљона је издала наредбу свим четама да рушењем комуникација и заседама

¹⁶ Пошто је тешко рашен командир прве чете Живота Илић, на његово место постављен је учитељ Петар Јовановић. За командира Треће чете постављен је Србислав Поповић Поп, студент шумарства из Београда.

обезбеде секторе од изненадног непријатељског продора из појединих гарнизона а нарочито од Београда:

... „Обавештени смо" — пише у наредби команде овог батаљона од 4. октобра — „да непријатељ смера предузети неке мере против нас. Да би га спречили у брзом пребацивању трупа и довлачењу моторних возила и оруђа која се преносе моторизацијом, то је нужно да се сви путеви и железничке пруге што више и потпуно онеспособе"...

(Зборник док. НОР, Т1, К1, док. бр. 44)

Извршавајући ову наредбу, чете су до 10. октобра прекинуле железничку пругу и раскопале скоро све друмове и путеве. Ноћу између 5. и 6. октобра раскопан је на два места друм између Железника и Сремчице рововима дубоким један и по, широким 3 а дугачким 8 метара. На исти начин, те ноћи је ракопан и друм између Сремчице и Рипња. Ноћу између 6. и 7. октобра прокопан је друм између Железника и Жаркова, а између Железника и Остружнице потпуно разорена пруга у дужини од око 400 метара. На том пресеку сурвана су са пруге два воза и једна локомотива. У једном од срушених вагона заробљен је један официр, недићевац. Ноћу између 7. и 8. октобра прокопан је на два места друм Обреновац—Степојевац, а на прузи између Барича и Обреновца партизани су у дужини од пола километра посекли све телефонске-телеграфске стубове са линијама. Следеће ноћи раскопан је друм Обреновац—Дражевац и пут Велика Мопганица—Мељак. Ноћу између 9. и 10. поечене су телефонске жице и стубови на друму између Умке и Остружнице и прокопани путеви од Велике Моштанице према Умци и Липовици. Чете су продубиле раније прокопе на друмовима Гунцати—Бељина према Аранђеловцу, Мељак—Степојевац према Лазаревцу и на другим друмовима и путевима. Поред партизана, у овим акцијама, које су организоване преко сеоских народноослободилачких одбора, учествовало је преко 300 сељака а мобилисано је било 11 кола да превлаче камен на друмове ради прављења препрека.

На свим овим друмовима почетком октобра појачане су партизанске заседе и обезбеђења. Другог октобра, партизани су у заседи на друму Обреновац—Београд дочекали камионе са јединицама немачког армијског пука за везу. У овој борби погинуо је 21 немачки војник.¹⁷ Неколико дана каоније, дочекани су код Липовице камиони са недићевци-

¹⁷ Из навестаја Немачке команде — Зборник док. НОР, Т1, К1, Док. бр. 189.

ма. Око 150 недићеваца повукло се према Сремчици под партизанском ватром. Девог октобра једна партизанска патрола водила је борбу са одељењем немачких војника код Барица. Увече око 20 часова, немачка артилерија са бродова почела је да бомбардује партизанске положаје у Јасенку, Мислођину и Дражевцу. Бомбардовање је трајало целу ноћ али није нанело никакве губитке партизанима.

Док су се снаге Другог посавског батаљона углавном оријентисале према Београду, Немци су изненада са 125. пешадијским пуком извршили продор на ову територију из позадине. Добро наоружане немачке јединице, тукући топовима и баљачима из даљине, нису пружиле прилику четам Другог београдског батаљона ни да се озбиљније сукобе са њима:

„13. X. дошла је једна група Немаца пред Степојевац” — пише команда батаљона штабу одреда 20. октобра. — „По извештају једних дошли су од Цветојевца, а по извештају других од Лазаревца. Било их је по извештају једних 5—6 стотина, а по другима око 1000. Имали су четири топа, 4 баљача мина и 3 тенка.

Наша II чета их је дочекала пред Степојевцем, али слабо. Брзо се повукла према Арнајеву ... Тиме је било омогућено Немцима пролажење према Конатицама. Немци су попалили неколико кућа у Степојевцу и побили око 50 људи. Уз помоћ артиљеријске ватре, оправљали су пут ка Конатицама. 14. X. ујутро, овај штаб је повео 170—180 партизана у Конатице, где су Немци пресретнути и донекле блокирани. То блокирање се држало 9 до 14 сати са малим пушкарањем. Великог пушкарања није било због самог села, јер су Немци били у центру села, где су почели да пале куће. На нашој страни има два мртва, а на њиховој страни један официр и четири до пет војника. У четрнаест сати су почели да нас туку минама. Морал код партизана је попустио тако да је претила опасност паничног бежања, ради чега је било наређено повлачење ка Вранићу и осталим местима на тој страни. Уз помоћ артиљеријске и митраљеске ватре, Немци су и даље оправљали друмове. За оправке су узимали сељаке из Конатица и Дражевца. После оправке све су те сељаке поубијали. У Конатицама је поубијано 30, а у Дражевцу до 150 сељака (по извештају сељака). У исто време попалили су велики број кућа, а нарочито у Дражевцу.

Ујутро, 15. октобра, Немци су рано почели тући артиљеријском ватром Баћевац и Вранић, где се налазила наша I чета, ради чега се иста без нашег наређења повукла у западни део нашег сектора, где се налазила и наша III чета. Четврта чета се сама повукла из Ме-

лжака у Гунцате... Немци су под заштитом артиљеријске и митраљеске ватре упали у Вранић и продужили са паљењем и пљачкањем кућа такође и са убијањем људи. Убијено је у Вранићу око 60 сељака. Сељаци сви нису бежали из села иако им је речено од наше стране.

Немаца је било око 300 са три тенка, 4 топа и 4 бацача мина. У исто време било је у Сремчици око 200 недићеваца, који су вршили претрес по Сремчици. Немци су издали наредбу свим сељацима околних села да у току 16 октобра зараине све пресеке на друмовима. Сељаци су се уплашили, јер су им Немци рекли да ће им све куће попалити и поубијати их и почели су оправљати друмове. Штаб је издао наређење I. III. и IV чети да спрече оправљање друмова. У ту сврху чете су предузеле мере и послале један део својих јединица да спречи оправљање друмова и да се сукоби са непријатељем уколико буде надирао на ту страну. Међутим, Немци су наше намере спречили, тукући нас из бацача мина. Поред тога саме сељаке нисмо могли у томе спречити, јер из страха од Немаца и плашње да им се куће не попале, ниоу хтели да нас послушају и прекину са затрпавањем друмова... Немци су се 16 сместили у Мељак, одакле су тукли Баћевац, Гунцате и ка Шилјаковцу, ради чега су се наши морали повући. IV чета се из Гунцата повукла «а Лисовићу... III чета се из Баћевца повукла ка Бождаревцу и по нашем наређењу заузела положаје на Бождаревачкој коси. I чета је била у Борку и држала положаје према Баћевцу. Под заштитом артиљеријске ватре упали су у Ваћевац Немци и продужили паљевину кућа и пљачку. Попалили су много кућа и никог нису убили.

Дејство мине и топова, велики број жртава у Степојевцу, Конатицама, Дражевцу и Вранићу, паљевине тих села, претња Немаца становништву да ће све поклати и попалити ако се партизани из тих села не врате својим кућама, претња становништву да не сме пустити партизане у село, кукњава родитеља и осталих сродника, присуство Немаца, непосредна близина четника, свестрана агитација да се врате кућама итд., све је то поколебало наше људство, да их је било немогуће умирити. Поред тога, добили су сељаци обећање од Немаца, четника и осталих петоколонаша да се партизанима који се врате својим кућама неће десити ништа, да ће наоружати све сељаке да се боре против нас, тј. да се бране од нас; све је то учинило, те је у току две ноћи побегло са оружјем око 300 партизана. Однели су 2 п. митраљеза. Један мали део њих је побегао чет-

ницима, а већи део својим кућама где се крију. Сви ови одбегли били су мобилисани. Побегли су ноћу из патрола, заседа и стража. Командир II чете, бивши активни наредник Данило из Дражевца, побетао је четницима у Јунковце са десетак партизана и однео један п. ми-траљез.

Сада се у батаљону налази око 350 партизана . . . чете су груписане у Арнајеву, Рожанцима, Соколову и Борку. Из IV чете није било уопште бежања, јер су сви добровољци.

Извршена је реорганизација по четама, те сада све чете имају по 80 до 100 војника. Све чете имају по два вода.

Команда Друге чете је сасвим измењена и постављена нова. Вођство оба вода II чете је измењено и постављено ново. Такође је извршена смена вођства вода и у другим четама, уколико је било потребно . . .

Наше је мишљење да ово људство треба да буде удаљено од својих кућа, од своје родбине, која га стално посећује и прича о незгодама својим и обећањима Немаца, петоколонаша и четника. Наше је мишљење да ово људство није било у близини својих кућа, не би ни дошло до овог бекства."

(Зборник док. НОР Т1, К1 док. бр. 51.)

Помогнуте недићевцима и четницима, Немачке трупе су успеле да овладају територијом доње Посавине. Свуда где су оне пролазиле остајала су спаљена села и стрељани сељаци да би се створио застрашујући пример. О овим злочинима немачких војника по Посавини опуномоћени командујући генерал у Србији Беме обавестио је фелдмаршала Листа:

„125. пеш. пук: чишћење и уништење Мељака и Баћевца. Становништво је потиснуто, нема додир са непријатељем. У Гунцатима је запажена у повлачењу мања банда (15 људи). Очишћена је област Мислођин—Дражевац—Баљевац—Вранић—Баћевац—В. Моптагница—Железник. Сва су та села уништена. За одмазду је стрељано у Дражевцу 147, у Грабовцу 73" . . .

(Зборник док. НОР, Т1, К1 док. бр. 279.)

Други београдски батаљон се повлачио у овим борбама на сектор Космајског партизанског одреда. Поред свих тешкоћа, команда је средила чете. Заједно са Космајским одредом, Други батаљон је крајем октобра почео нападе на непријатеља ради поновног овладавања својом територијом.

*

Космајски партизански одред је на свом сектору у октобру водио борбе са непријатељским јединицама које су покушавале да створе евоја упоришта у појединим местима око ове територије. Продирући истовремено западно од пруге Београд—Ниш, партизанске чете су допирале до врачарског и подунавског среза, где су вршиле акције припремајући чишћење од непријатеља.

Почетком октобра извршена је реорганизација штаба одреда. Због запостављања војних питања у одреду и недовољне офанзивности, смењен је политички комесар Јован Јерковић Јоца, а у другој половини октобра и командант Милутин Тодоровић. За вршиоца дужности команданта одреда постављен је командир Прве чете Јанко Марјановић, железнички чиновник из Раље, за политичког комесара Ђорђе Јовановић, публициста из Београда, за заменика команданта Љубомир Ивковић Шуца а заменик политичког комесара остао је Дража Марковић. Извршене су и извесне измене у командама чета. Прва чета као реон дејства добила је простор око пруге Београд—Ниш од Ђуринаца према Београду. Друга територију среза космајског, Трећа пругу и интернационални друм од Ђуринаца на југ са деловима младеновачког среза, а Четврта пругу Београд—Мала Крсна са грочанским и врачарским срезом.

Осмог октобра, Космајци су напали недићевце и љотићевце који су продрли у варошицу Венчани. Борба око утврђене зграде трајала је неколико чаеова. Погинуло је око 40 недићеваца и љотићеваца, међу којима и командант одреда потпуковник Јовановић и два подофицира.¹⁸ Партизани су имали 8 мртвих и два рањена. Међу погинулима био је и ранији политички комесар одреда Јован Јерковић.

Два дана касније Космајски одред су у Арнајеву напали четници и недићевци. У двочасовној борби непријатељ је натеран у бекство. Погинуло је 10, рањен већи број и заробљено 5 непријатељских војника. У току борбе, Космајцима је као помоћ стигао један вод Посаваца и две чете Првог шумадијског одреда. После ове борбе, Трећа космајска чета прешла је у Колубару да помогне Другом батаљону Првог шумадијског одреда у чишћењу Јунковца од четника.

Прва и Четврта чета су на својим секторима продужиле нападе на саобраћај. Петнаестог октобра, Прва космајска чета је извршила напад на транспортни воз између Раље и Ђуринаца — покидана је железничка пруга и уни-

¹⁸ Зборник докумената НОР, Т1 К1.

штена локомотива. Сутрадан је бомбама извршен напад на немачки транспортни воз између Рипња и Ресника. Четврта чета је на постаји Дражањ—Шепшин срушила транспортни воз, пуштајући композицију на слепи колосек. Локомотива се на педесетак метара од пруге зарила у земљу, а колосеке је закрчило око двадесет поломљених вагона. Рањен је један немачки војник из обезбеђења воза. Седамнаестог октобра чета је заробила Пећанчевог четовођу и разоружала посадну сеоску чету у Ковачевцу.

Космајски одред, који је у то време бројао 450 бораца, повећао се до краја октобра на преко 600. Како је око 150 партизана било без оружја, затражене су пушке из ужичке Партизанске фабрике.

У другој половини октобра, Космајски одред и Други београдски батаљон Посавског одреда прелазе на терен доње Посавине, настојећи да поново овладају овим крајем који су поселе немачке трупе и петоколонашки одреди. На том простору вођене су свакодневне борбе са Немцима, недићевцима, четницима и жандармима. У Великом Борку, Други београдски батаљон је 22. октобра водио већу борбу са јединицама 125. пешадијског пука. У борби су погинула 2 а рањен је већи број немачких војника. Погинуо је један и рањено неколико бораца Другог београдског батаљона. Космајски одред и Други београдскопосавски батаљон напали су 28. октобра и разбили четнике у Баћевцу. Док се ова борба водила, пристигао је четнички одред са жандармима из Умке, који је такође разбијен и натеран у бекство.

Партизани су овим борбама хтели да овладају деловима доње Посавине, али под сталним нападима немачких јединица и петоколонашких одреда били су присиљени да се поново повуку према Космају. Последња борба са јединицама немачког 125. пешадијског пука у Посавини вођена је 29. октобра код Барајева. Како су и Космајски одред и Други београдскопосавски батаљон у свакодневним борбама остали без муниције, партизани су се после борбе код Барајева повукли на сектор Космајског одреда, а Четврта космајска чета упућена је на Рудник да донесе муницију.

*

Поред Посавине, непријатељ је угрожавао и територију колубарског среза, коју је држао Други батаљон Шумадијског одреда. У то време Први шумадијеки одред бројао је око 750 бораца. Његови батаљони су заседама у октобру у орашачком и опленачком срезу наносили велике губитке немачким јединицама, а на територији колубарског среза започета је блокада Лазаревца.

Први шумадијски батаљон је 2. октобра на брду Светиша дочекао колону заштитне чете немачке Дванаесте армије. Пет камиона и један луксузни аутомобил, са овом немачком јединицом, кретали су се према Крагујевцу на пролазу за Грчку. Као обезбеђење, у Тополи им је придодат још један луксузни аутомобил и камион са војницима. У једноча-совној борби, Први шумадијски батаљон је скоро потпуно уништио ову немачку јединицу. Погинуло је 22¹⁹ а рањен и заробљен већи број немачких војника и официра. Партизани су запалили аутомобиле и камионе. Заплењено је 16 пушкомитраљеза, 7 машинки, 40 револвера, 120 нових подофицирских униформи са опасачима, фишеклијама и ножевима, 60 пушака и већа количина бомби и муниције. У камионима је нађено око 2 кг злата, доста цигарета, чоколаде и других намирница упућених Штабу 12. армије. После ове борбе скоро цео Први батаљон био је обучен у немачке униформе и наоружан немачким оружјем.

У то време на територију Првог и Трећег батаљона покушавају да продру поједини четнички и љотићевски одреди. Шестог октобра Први батаљон је наишао у школском дворингу села Рајковца на четнички одред мајора Милованчевића, који је тих дана стигао из Тополе. Четници су били изненађени појавом партизана. У сусрет команданту батаљона Дугалићу пошао је мајор Милованчевић. Одмах је дошло до гушања између њих двојице, што је дало повода комесару батаљона Дачи Станковићу да отвори ватру а за њим и остали партизани. Од првих рафала погинуло је 8 а заробљено 15 четника,²⁰ док је војвода Милованчевић побегао рањен на неколико места. По доласку у Тополу, он је постављен за среског начелника и више није покушавао да обнови свој одред.

Нешто касније, на територију Трећег батаљона стигао је љотићевски одред адвоката Лазаревића. Са љотићевцима, који су ишли дошном Јаеенице према Руднику, Трећи батаљон се сукобио код Брезовца. Међутим, партизански митраљежи нису дејствовали и љотићевци су, захваљујући добром наоружању, успели да се пробију, претрпевши само мање губитке. У овој борби погинуо је 1 и рањено 9 партизана. На Манојловачкој коси љотићевце је напала 8. чета Трећег батаљона која се за време борбе код Брезовца налазила у Блазнави. Пошто су очистиле митра-

¹⁹ Према извештају немачке команде. — Према сећању неких учесника, погинуло је 80 а заробљено 29 немачких војника. Један број заробљених немачких војника упућен је у Уноње.

²⁰ ВИИ. Док. бр. 60/1 — К 26.

љезе, убрзо су пристигле и друге две чете овог батаљона и нападе љотићевце са зачеља. Борећи се у покрету, и партизани и љотићевци су се кретали према Трешњевици. Убрзо је на положаје пристигао од Страгара и Први батаљон, који је своју 1. чету упутио у заседу према Аранђеловцу. У борби која је трајала до вечери непријатељ је претрпео тешке губитке. Погинуло је преко 50 и заробљено 15 љотићеваца. Остали су бежећи у неред наишли ноћу под Венчацом на заседе 1. чете. Претрпевши и овде знатне губитке, до Аранђеловца је од целог одреда стигло само око 150 љотићеваца. Командант одреда Лазаревић стигао је тек сутрадан, скривен у неким сељачким колима.

Оба шумадијска батаљона имала су у овим борбама 10 мртвих и око 15 рашених. Изгинули борци сахрањени су сутрадан по селима уз масовно учешће народа. Када су партизани донели мајци погинулог борца Марковића, којој је већ погинуо један син у партизанима, она им је рекла: „Скините му децо цокуле и дајте ономе ко је бос“. Као и обично у рату, на овим сахранама је било мало суза. Пред окупљеним људима говорили су командири и другови изгинулих партизана.

У другој половини октобра, према Белановици, пробили су се четници војводе Гордића и недићевски одред мајора Калабића. Партизани су 21. октобра опколили четнике у школи села Драгоља. Док су се борбе водиле око школе, до села су стигли и недићевци из Белановице. Први батаљон је на улазу разбио недићевце, а четници су се пробили из обруча и побегли према Белановици. Гонећи потучене недићевце и четнике, Први батаљон је кренуо према Белановици. Партизански стрељачки строј се кретао опрезно, опкољавајући варошицу у којој су се налазиле јаке снаге љотићеваца и четника. Али непријатељ није прихватио борбу. Приметивши партизанске стрељачке стројеве, недићевци и четници су се неопажено извукли из Белановице. Тако је Први батаљон касно увече, без борбе, ушао у варошицу. После вечере, борци су се сместили по кућама и брзо поспали. Прилази варошици нису били обезбеђени. Постављене су само страже око кућа у којима су борци спавали.

У току ноћи недићевци и четници су се вратили и опколили варошицу у којој су се одмарали партизани. Командант партизанског батаљона Дугалић упутио је сутрадан у зору 1. чету на једну косу изнад Белановице са наредбом да се морају држати по сваку цену. Али када су партизани пршци до означених положаја, приметили су да су их љотићевци већ запосели. Командир чете је зато

донео одлуку да одмах поседне положај на белановичком гробљу. Тако је започела жестока борба. Борци су гинули, али нико се није повукао. Од око 40 бораца колико је бројала ова чета пола је изгинуло а друга половина је изранављена и заробљена.

Друге две чете Првог батаљона нису могле да притекну у помоћ партизанима на гробљу. Оне су и саме у варошици биле опкољене од великих непријатељских снага, па су се уз жестоку борбу морале пробијати из обруча.

У борбама око Белановице изгинуло је преко 30 бораца Првог батаљона. Недићевци и четници су такође имали велике губитке, па су се после борбе повукли у Аранђеловац.

Трећи батаљон је се све ово време кретао по опленачком и орашачком срезу. Ноћу између 13. и 14. октобра он је ушао у Аранђеловац и извршио напад на среско начелство и пошту. Међутим, овај напад није успео, па су се партизани после краће борбе повукли из вароши.²¹ Сутрадан, 15. октобра, по наредби штаба одреда, Трећи батаљон је на Прокопу код села Винче дочекао из заседе немачку јединицу која је покушала да продре у Горњи Милановац. У овој колони било је пет мотоциклиста, три оклопна аутомобила и десет камиона са војницима. Немци су се друмом кретали опрезно, са знатним одстојањем и партизанска заседа није могла да обухвати целу јединицу. Одлучено је зато да се отвори ватра на претходницу кад уђе у заседу. Али чим су одјекнули први рафали и плотуни, немачки војници су поскакали из камиона и развили се у стрелце према положају Трећег батаљона. Непријатељ је у борби имао већи број мртвих и рањених, а у Трећем батаљону лакше је рањено неколико бораца. Партизани су, између осталог, запленили и један митраљез.

После борбе, Немци су се повукли у Тополу а партизани према Горњој Трешњевици.

Настављајући и даље са нападима на комуникације на територији опленачког среза, Трећи батаљон је 25. октобра извршио напад на немачке ваздухопловне официре који су се враћали аутобусима из Врњачке Бање. Немачку колону сачињавала су 3 блиндирана аутомобила и 8 аутобуса, у којима је било око 120 официра и подофицира немачке ваздухопловне дивизије, који су после одмора требало да буду пребачени на Источни фронт. Цео Трећи батаљон је ову колону сачекао на друму код села Крћевца. Када је непријатељ ушао у заседу, партизани су отворили ватру. У полчасовној борби онеспособљена су сва три блиндирана аутомобила и изрешетани аутобуси. Већ од првих рафала и плотуна, немачки војници и официри су претр-

²¹ Оригинаал док. у В.И.И. под бр. 51/3—1, К-28.

Група партизана-комуниста Параћинско-ћупријске чете непосредно пред стрељање (с лева: 1. Михаило Ивангвић Калеђин, 2. Миленко Николић, 3. Војиновић, 4. није утврђено име, и 5. Михаило Илић Куља).

Један од немачких тенкова који су борци Крагујевачког и Чачанског
одреда заробили од Немаца на Думачи код села Љуљака.
14. октобар 1941. године

пели тешке губитке, тако да су пружали слаб отпор око аутобуса.

На друму код Крћевца потинуло је око 50 официра и подофицира ове немачке ваздухопловне јединице, а скоро сви остали у аутобусима били су лакше или теже рањени.

У току борбе код Крћевца пристигла су на друм и немачка појачања из Тополе и Младеновца. У сукобу са њима погинула су два борца и батаљон се повукао са друма. Озлојеђени немачки војници су обесили изгинуле партизане о стубове у Крћевцу и око њих поставили заседе. Исте ноћи Осма чета се вратила на друм, растерала немачке заседе и однела изгинуле партизане.

Док су Први и Трећи батаљон садејствовали на простору Рудника, опленачког и орашачког среза, Други шумадијски батаљон је, оперишући у колубарском срезу, био упућен на сарадњу са Посавским и Космајским одредом. Налазећи се у позадини ових одреда, он је почетком октобра почео да опседа Лазаревац. Пошто су немачке снаге биле јаке, штаб Првог шумадијског одреда донео је одлуку да се Лазаревац опаше рововима и изолује прекидом свих саобраћајних веза. Трећег октобра партизани су код Јунковца и Лазаревца извршили напад на делове Трећег батаљона немачког 721. пука, који су држали посаде на овом простору. Сутрадан су око Лазаревца порушене железничке пруге и раскопани сви друмови и путеви. Нарочито је био онеспособљен пут Лазаревац—Београд, који је Немцима био најпотоднији за довлачење појачања. У овим акцијама учествовало је неколико стотина сељака из околних села.

План опсаде Лазаревца, међутим, није остварен онако како је наредио штаб одреда. Радови су извођени јавно и доста споро. На копању ровова и изради утврђења око варошице радили су мобилисани сељаци, који су преко дана одлазили кућама. Отуда непријатељу није било тешко да дозна о припремама партизанског напада на Лазаревац. После неколико дана блокаде, они су почели све чешће да праве испаде ради извиђања. Добро наоружана одељења од 40 до 50 војника упадала су у положаје партизанских чета, које су са свих страна опселе варошицу. Једно од ових немачких одељења наишло је 3. октобра путем Лазаревац—Београд на партизанске положаје. У краћој борби погинула су три немачка војника, остали су се разбежали. Партизани су запленили три бицикла, неколико машинки и већу количину муниције. Нешто каеније, истог дана, на место борбе је изашла јача немачка јединица и запалила девет кућа и више других зграда.

Ноћу између 4. и 5. опкољеним Немцима у Лазаревцу стигла је помоћ из Ваљева и Аранђеловца. У зору 5. октобра Трећи батаљон немачког 721. пешадијског пука покупио је људе, жене и децу из Лазаревца и, користећи их као заклон, кренуо према партизанским положајима. Док је пажња бораца била усмерена на њих, друга колона од око 300 немачких војника, коју је водио један издајник, зашла је у позадину партизанских положаја. Партизани су и поред овако неповољне ситуације прихватили борбу. Већ од првих плотуна народ се разбежао. Немачки војници су јуришали са обе стране на партизанске положаје покушавајући да их опколе. У двочасовној борби погинула су три борца а један је рањен. Немачке јединице су такође имале знатне губитке.

Блокада Лазаревца, међутим, држана је кратко време. Пробијајући се долином Колубаре почетком октобра, 125. пешадијски пук је оставио један део снага у Лајковцу. После мањих сукоба са Немцима и жандармима код Црљена и Шопића, партизани су морали да се повуку. Делови 125. пешадијског пука упутили су исправљеним друмом појачања у Лазаревац.

Други шумадијски батаљон се после тога пребацио на територију Посавског одреда ради договора о заједничком нападу на немачке јединице. Стигавши у Степојевац, партизани су се задржали у селу не постављајући обезбеђења. Тих дана, међутим, слободна територија Посавине, због честих упада немачких јединица, није била тако безбедна. Док су се борци одмарали, стигле су из Лајковца пред Степојевац јединице 125. пешадијског пука са тенковима. Отворивши ватру, два митраљесца Другог батаљона успела су да задрже Немце. Партизани нису имали губитака али су се повукли у неред. Због тога је смењен командант батаљона Раца Терзић и на његово место постављен Нинко Петровић, кога је убрзо заменио Душан Вукотић Уча.

Десетог октобра две чете овог батаљона пошле су у помоћ Космајцима, који су водили борбу код Арнајева. Од 14. до 16. октобра Други шумадијски батаљон је заједно са Трећом космајском четом напао четнике у Јунковцу. Четници су испред њих побегли у Вреоце. Истога дана Пета чета је упућена у Даросаву да нападне недићевце који су кренули према селу аутобусом. Партизани су поставили заседу између железничке пруге и Црне реке, из које су митраљеском и пупгчаном ватром засули непријатеља. Док се борба водила око аутобуса, на партизане је са брда из позадине отворило ватру једно одељење недићеваца које се туда кретало као обезбеђење главнини на друму. Пета чета је зато морала да се повуче. Недићевци су имали два мртва и четири рањена војника а партизани нису имали

губитака. Неколико дана после овог сукоба, 21. октобра, **недићевци** су лоново дошли у Даросаву. Одред од око две стотине недићеваца упао је тога дана изненада у село и почео да хвата и злоставља сељаке. Други батаљон се тога дана налазио на другом крају села и одмах је кренуо према непријатељу. Заклањајући се похватаним сељацима, недићевци су почели да беже. Тек у засеоку Врањевац посели су положаје и примили борбу. Партизани су се нашли у неповољном положају. После једночасовне борбе, они су ипак успели јуришем да протерају из села непријатеља, који је том приликом имао једног мртвог и неколико теже рањених. Други батаљон је имао једног погинулог. Недићевци су се истог дана повукли у Аранђеловац. Сутрадан су недићевци и Никчевићеви четници, на пролазу из Аранђеловца за Венчане, поново у Даросави почели да злостављају сељаке. Други батаљон је од Прогоревца кренуо према непријатељу. До сукоба је дошло код речице Пештана. Развила се оштра борба која је трајала неколико часова. Најзад су партизани извршили јуриш и натерали у бекство недићевце и четнике. Погинуо је један непријатељски војник а више их је рањено. Заробљено је 10 недићеваца и четника, од којих два официра. Партизани нису имали губитака.

Тих дана је Други батаљон често садејствовао са Космајским одредом. После расанка са Космајцима, батаљон је 27. октобра кренуо поново да нападне четнике који су се вратили у Јунковац. У мраку пред свитање, по благу и киши, кретање партизанске колоне није било довољно обезбеђено и опрезно. Испред Јунковца четници и недићевци су дочекали батаљон на чистини. Већ од првих плотуна погинуло је петнаестак бораца. У јуришу на косу, где су били положаји недићеваца, погинуо је и заменик политичког комесара батаљона Веља Герасимовић. Четврта чета, која се јуришајући помешала са недићевцима, скоро читаво је изгинула. Пета и Шеста чета су се пробиле са командантом батаљона и повукле се према Гарашу а затим до Трешњевице. Ту су се састале са осталим батаљонима Шумадијског одреда.

У борби код Јунковца погинуло је 20 а рањено и заробљено 29 бораца Другог шумадијског батаљона. Већину рањених бораца четници и недићевци су побили.²²

²² Бројчани подаци према извештајима недићевске Команде. По сећању учесника, међутим, погинуло је 12 а заробљено 10—12 партизана.

Због напада четника на ослобођене градове у западној Србији, настало је повлачење појединих партизанских јединица са положаја ради заштите залеђине фронтова. За борбу против четника у позадини, из Првог шумадијског одреда ангажовани су Други и Трећи батаљон. Одлазак Другог батаљона из колубарског среза отежао је положај Космајског и Посавског партизанског одреда.

Последњу борбу са Немцима Трећи батаљон је на овом терену водио 31. октобра. Партизани су тога дана били у Винчи. Штаб батаљона је упутио одатле девету чету да нападне немачку јединицу која је дошла у село да пљачка намирнице. Командир је развио јединицу за борбу још код сеоског гробља и кренуо према основној школи, где су се Немци налазили. Приметивши партизана, непријатељ је имао времена да се среди. Тако се стрељачки строј девете чете нашао на чистини под ватром Немаца. Већ од првих рафала два борца су погинула а два рањена. Не могавши да издржи притисак Немаца, чета се повукла према Брезовцу.

После одласка Другог и Трећег батаљона, почетком новембра, на целом овом сектору од Рудника до Београда остали су само Први шумадијски батаљон, Други београдскопосавски батаљон и Космајски партизански одред.

КРАГУЈЕВАЧКО-ПОМОРАВСКИ СЕКТОР

После саветовања у Дулену и Столицама, партизански одреди су појачали притисак на комуникације. Немачке јединице и војни транспорти могли су се повремено пробијати само уз непрекидне борбе и велике губитке. Села су се међусобно такмичила које ће више друмова раскопати, разнети шина и шлипера са железничких пруга. Затварањем друмова и пруга у околини, почела је блокада Крагујевца. Ослушкујући борбе око опседнутог Краљева, народ је очекивао улазак партизана и у Крагујевац. Немачка команда је подземним водовима повезала минирана слагалишта експлозива и муниције у Медни код Сабанте, примивши се да их дигне у ваздух при првом нападу партизана, а у граду се ужурбано радило на демонтажу преосталих машина у фабрици оружја.

Крагујевачки партизански одред водио је оштре борбе са немачким батаљонима који су покушавали да продрну у правцу Горњег Милановца, а Други шумадијски и Поморавски партизански одреди, нападајући главне кому-

никације у Поморављу, одбијали су нападе немачких јединица из околних гарнизона и Пећанчевих четника од Гледићких планина.

*

Почетком октобра Крагујевачки партизански одред повећао се на око 700 бораца, па је иглаб одреда приступио формирању батаљона. Први батаљон формиран је у Липници почетком октобра а у штаб батаљона ушли су за команданта Воја Радић, за заменика команданта Првослав Ваеиљевић и за политичког комесара Душан Кораћ. Нешто касније, у грузанском срезу у селу Опланићу, формиран је Други крагујевачки батаљон од Друге чете крагујевачког одреда. Командант овог батаљона био је Драги Миленковић, професор, заменик команданта Миле Стевић а политички комесар Сава Радојчић Феђа, који је убрзо постављен за политичког комесара одреда, па је у батаљону на његово место постављен Тика Јањић. Половином октобра, у Комарицама је формиран и Трећи батаљон Крагујевачког одреда. Командант Трећег батаљона био је Момчило Станојловић Мома, бивши поручник, заменик команданта Урош Бајић, радник, а политички комесар Мартин Баги, радник. Сви батаљони су имали по три чете²³ и деловали су на секторима ранијих чета Крагујевачког одреда.

Пре формирања батаљона, Крагујевачке чете су поново порушиле пруге на местима где је окупатор успео да изврши оправке и рушећи мостове на друмовима спречавале су немачки гарнизон у Крагујевцу да изненадним нападима угрожава слободну територију. Трећа чета је 1.

Команде чета по батаљогоша биле су следеће:

1. *батаљон*: Прва чета — командир Милован Ивковић, политички комесар Чедо Јовановић; Друга чета — командир Драгиша Васовић, политички комесар Зоран Васић; Трећа чета — командир Жарко Протић (после рањаваша Милоје Милојевић), политички комесар Тика Јанчић.
2. *батаљон*: Прва чета — командир Теодосије Парезановић, заменик командира Влада Милошевић (после погибије Иво Павчић), политички комесар Угљеша Караклајић; Друга чета — командир Димитрије Палигорић, заменик командира Момир Јоковић, политички комесар Миодраг Филиповић; Трећа чета (земљорадничка) — командир Александар Бељакковић (после његовог дезертерства Степан Павићевић), политички комесар Миљко Тошић (касније Тадија Мајсторовић а после Стеван Роглић).
3. *батаљон*: Прва чета — командир Марко Стијачић, политички комесар Милутин Миленковић; Друга чета — командир Миодраг Петровић Филдиш, политички комесар Миливоје Милићевић Микан; Трећа чета — командир Света Живковић, политички комесар Милорад Митровић Раде.

октобра уништила телефонско-телеграфске уређаје и порушила скретнице у Баточини. Обавештен да се немачке јединице из Крагујевца спремају на продор према Горњем Милановцу да би ослободиле заробљене војнике тамошњег свог гарнизона, штаб Крагујевачког одреда упутио је Другу чету да поруши важније мостове. Првог октобра је Друга чета срушила мостове на Гружи код Топонице. Миниран је и мост код Корићана, али је овом приликом само оштећен.

Трећег октобра, немачка колона је кренула према Горњем Милановцу. Штаб одреда одмах је обавестио Таковце који су држали положаје на брду Рапај и упутио Другу и Прву чету да нападну немачку колону са зачеља. Немци су, међутим, успели да пробију положаје на брду Рапај " УђУ У Милановац. О овом продору пише у извештају штаба немачке 717. дивизије:

„При повратку, убијен војник седме чете 737 пеш. пука. Нестао је подофицир из штаба 2 батаљона 737 пешад. пука. 3 батаљон 749 пешадиског пука стигао 3. X. у 17.00 часова под сталном непријатељском ватром у Милановац и нашао 12 препрека од засеке, 4 запречна рова и 3 препреке од камења, као и све мостове дигнуте у ваздух. Сопствени губици: 4 мртва и 8 рањених. Затворено је 170 мушкараца, колико их је нађено, и покушало се са заменом војника посадне трупе. Намера је да се спали варош пре одласка."

(Зборник док. НОР, Т1, К1, док. бр. 293)

Исте ноћи Прва чета Крагујевачког одреда окупила је око 150 људи по селима и са њима раскопала друм Крагујевац—Краљево и разрушила пругу код Драгобраће. На прузи су поскидане шине и потпуно раскопан насип у дужини од 150 метара. Друм је испресецан рововима дубоким до 3 и широким до 15 метара.

Док је ова акција извођена, према партизанским обештеђењима стигао је један немачки тенк и камион немачких војника. Партизани су из заседе уништили патролу на мотоциклу а затим отворили ватру по камиону са војницима. Под куршумима из пушака и митраљеза, немачки тенк се маневришући заглавио у јарак. У борби је погинуло 12 немачких војника. Пошто се тенк извукао из јарка, преостали Немци су се повукли из борбе под његовом заштитом. Убрзо после тога, наишло је према заседи још једно немачко одељење, које су партизани натерали у бекство. Видећи Немце како беже народ је са одушевљењем прихватио предлог да се такмиче села у рушењу саобраћаја

И у другим акцијама.²⁴ На раскопаној прузи поломљено је 6 вагона и разрушена железничка станица Драгобраћа.

Немачки продори из Крагујевца сваког дана били су све опаснији. Око раскопаних друмова чекале су партизанске заседе а свуда где би се појавили непријатељски војници, нападале су их партизанске јединице, сеоске страже, па и поједини борци. Курир Крагујевачког одреда Мића Туцаковић, који је похваљен од Врховног штаба зато што је сам на друму разоружао немачку патролу, сачекао је 3. октобра камион са немачким војницима и убацио међу њих бомбу. Погинула су 4 а рањено је неколико војника.

После формирања батаљона, партизани су појачали блокаду Крагујевца, рушећи истовремено комуникације у околини. Ноћу између 4. и 5. октобра дигнут је у ваздух важан мост код Губеревца на друму Крагујевац—Краљево. Трећи батаљон је непрекидно уништавао пругу Лапово—Крагујевац, спречавајући окупатора да оправља порушене делове. Осмог октобра скинуте су шине и раскопана пруга између Ресничког потока и Милатовца. На том месту оборена је локомотива немачког блиндираног воза. Деветог октобра разрушена је пруга између Баточине и Бадњевца, а 11. је разрушена пруга и код моста испред Лапова, па се блиндирани воз са „радним возом“ за оправку пруге вратио у Лапово. Дванаестог октобра, на железничкој станици Баточина, уништени су тек оправљени импровизовани уређаји за везу а у варошици партизани су срушили и запалили мост на Лепеници. На железничкој станици Милатовац, партизани су 14. октобра разорили пругу, покидали резервни колосек и натерали у бекство немачко одељење које је долазило од Лапова. Осамнаестог октобра, између Милатовца и Баточине, сачекан је немачки блиндирани воз, и кад је он наишао, дигнути су у ваздух исеред и иза њега колосеци. Извршен је затим напад на блиндирани воз. Истога дана пруга Крагујевац—Лапово покидана је на више места.

Половином октобра, немачке јединице из Крагујевца поново су покушале да се пробију у правцу Горњег Милановца. Већ 13. октобра, 749. пешадијски пук почео је хапшења таоца по граду који ће му служити као штит од партизана приликом пробијања. Штаб Крагујевачког одреда, обавештен о томе, припремао се са Таковцима да спречи продор немачких јединица. Позвани су и четници Драже Михайловића да узму учешћа у борби. Први Крагујевачки батаљон посео је положаје између села Бара и Јбуљака а Други од Јбуљака до Грабовца. Четници Драже Михаи-

²⁴ Зборник докумената НОР, Т1 К1, доп. бр. 45.

ловића, под командом мајора Палошевића, посели су положаје код Враћевшнице а Таковски батаљон код брда Рапај.

Ујутру 15. октобра, Трећи батаљон 749. пука, са три тенка и под заштитом таоца, пошао је према Горњем Милановцу. Крећући се споро преко препрека, раскопаних путева и срушених мостова, немачка колона је стигла до положаја Првог крагујевачког батаљона. Нападнути од овог а затим и од Другог батаљона, Немци су били присиљени да прихвате борбу, надирући под ватром према брду Рапај. Народ који су покупили разбежао се већ од првих пуцњева. Како се немачка колона кретала напред, и Крагујевчани су се померали и тукли непријатеља непрекидно пушчаном и митраљеском ватром са околних висова. Четници који су требали да нападну код Враћевшнице опалили су само неколико пушака и разбегли се према Луњевици. Користећи овај непосредан простор, немачка одељења су са друма почела да се пењу уз брежуљке. Залазећи у бок крагујевачким батаљонима, немачки војници су уз пут палили сеоске куће. Раздвојивши тако партизанске снаге, овај немачки батаљон је, после борбе са Таковцима код брда Рапај, успео да пробије партизанске положаје и уђе у Горњи Милановац.

Ево шта о том продору говоре извештаји које је један за другим слао штаб немачке 717. дивизије:

„3 батаљон 749 пешадиског пука пошто је савладао шест препрека с рововима, пет мостова бачених у ваздух и три препреке од камења, стигао је до Милановца, 15. X. у 18,15 часова; даљи сопствени губици 2 рањена. Недостаје извештај о непријатељским губицима. Милановац гори, таоци се прикупљају. Одлазак вероватно вечерас”.

(Зборник док. НОР, Т1, К1, док. бр. 293).

16. X. 1941. године:

... „Ухапшени су таоци. Сопствени губици: 5 мртвих, 20 рањених, 6 коња...”

(Зборник док. НОР, Т1, К1, док. бр. 291).

Пошто је опљачкао и спалио град, Трећи батаљон 749. пука, гонећи пред собом таоце, кренуо је назад према Крагујевцу. Први и Други батаљон су поново напали немачку колону, спречавајући јој даље кретање друмом. Борбе су вођене целог дана. Пошто нису успели да се пробију, Немци су се зауставили и заноћили у Враћевшници. Борбе су настављене и у току ноћи између 17. и 18. октобра, као и цео идући дан. Стално нападан са свих страна, немачки батаљон је имао знатне губитке. Само у борбама

око Думаче и Љуљака погинуло је 10 и рањено 27 немачких војника. Партизани су онеспособили и запленили сва три немачка тенка. Повлачећи се, немачки војници су напуштени тенк полили иперитом, те су страдала два борца Треће чете Другог крагујевачког батаљона. Тек увече 18. октобра Немци су успели да се пробију назад у Крагујевац. Ево још неколико извештаја Штаба немачке 717. дивизије о овим борбама у којима су делимично изнети и губици овог немачког батаљона:

... „3 батаљон 749 пешадиског пука стигао је у 15,15 часова до Доње Црнуће, где ће преноћити. Повратак је ометан с више ватрених препеда (сопствени губици: два мртва, 2 рањена, 5 коња) ..."

(Зборник докумената НОР, Т1, К1, док. бр. 293)

... „Батаљон је у времену од 14. Х. до 18. Х. у више борби око многобројних препрека прокрчио себи пут од Крагујевца до Горњег Милановца и натраг. Горњи Милановац је разорен и узето је 133 таоца ..."

(Зборник док. НОР, Т1, К1, док. бр. 225)

„Акција 3 батаљона 749 пешадиског пука. Горњи Милановац. Непријатељ је имао 62 мртва. Три сопствена тенка (Holchkтз) онеспособљена су и избачена из строја".

(Зборник док. НОР, Т1, К1, док. бр. 230)

„Трећи батаљон је имао 9 мртвих и 27 рањених војника".

(Зборник док. НОР, Т1, К1, док. бр. 226).

Деветнаестог октобра, немачке јединице из Крагујевца продрле су према селима Грошници, Маршићу и Мечковцу. Трећи батаљон немачког 749. пешадијског пука је претресао и спалио²³ села Маршиће и Мечковац, а Први батаљон немачког 724. пешадијског пука Грошницу и Милатовац. Блокирајући ова села, немачки војници су покупили све мушкарце од 16 до 60 година који су се затекли код кућа. Како је била недеља, у грошничкој цркви се окупило доста сељака да секу славске колаче. Немци су их извели и пострељали заједно са попом а цркву запалили. Укупно у овом продору Немци су по селима стрељали 427 људи. Окрутност у поступцима требало је да застраши сељаке и ослаби партизански притисак на Крагујевац.

²⁴ Зборник докумената НОР, Т1 К1, док. бр. 45.

тровић после одржаног говора пољубио руку. После стрељања, љотићевци су преузели власт у граду.

Крагујевачки партизански одред дознао је о овим злочинима у блокираном Крагујевцу тек када су стигли први окрвављени и ужаснути бегунци са стрелишта. Из града су тада изашли и преживели партијски руководиоци Мијалко Тодоровић Плави, Светислав Стефановић Ћећа и члан Главног штаба НОПО Србије Никола Груловић. Поводом немачких злочина у Крагујевцу и околини, Окружни комитет је са Главним одбором Народне сељачке странке издао проглас народу Шумадије:

„Јуначка Шумадијо" — пише у овом проглашењу — „догодило се нечувено разбојништво. Наш народ, наш поробљени и опљачкани народ хоће проклети окупатор и његове пијане слуге Недићеви јаничари, да затру. Село Грошница је запаљено. Преко сто људи је из цркве изведено и заједно са свештеником стрељано. Стотина породица је остало без мушке главе, стотина огњишта угашено. Но побеснелим и пијаним лудацима не беше ни то доста. Крагујевац, понос и срце српског народа кроз целу нашу историју, умире досад невиђеном смрћу. На препад су похватане све мушке главе и неколико хиљада устаничких синова стрељано је само зато што су Срби и што су желели слободу своме народу. Потоци суза и крви теку улицама Крагујевца. По крви својих синова и мужева газе српске жене јаучући опустелим улицама Крагујевца. У крви својих отаца ваљају се српска сирочад, док измет нашег народа приређује дивљачко крваво весеље на нечувеном погребу целог једног великог града.

Драги наши погорелци, ојађени Грошничани и Крагујевчани, чаша чемера још није испијена... Још ће црни дим дизати наш бол... али после тога. Сунце засија после сваке кише, драги наши мученици, читав наш народ је уз вас, наше јединство и наша решеност за борбу до краја гаранција је да ће се после овога забелети безбројни путеви преко наших питомих поља и лугова, ницаће нови домови, забелеће се нова села и градови, потећи ће нови живот и на гробовима наших великих жртава, слободни, срећни и горди на нас" ...

(Државни архив среза крагујевачког — Инв. бр. 8)

Последњих дана октобра Крагујевац је био као мртав град. На улицама се, сем Немаца, недићеваца и љоти-

ћеваца, није могло видети ни једно мушко лице. Скоро све жене биле су у црнини. Чланак у „Ужичкој борби“ о Крагујевцу завршавао је позивом — „Срби, устајмо као један да вратимо крв за крв.“²⁹

Плашећи се побуне избезумљеног становништва, немачке јединице су по граду лепиле летке са упозорењима и претњама грађанству да ће сви становници кућа из којих би се запуцало на немачке војнике бити стрељани. Истакнута је по граду посебна обзнана у којој је умањен број стрељаних а стрељање правдано као „одмазда за кукавичке подмукле препаде“.³⁰

Тридесетог октобра Немци су иселили фолксдојчере из Ћуприје и Параћина а припремили -су и хитно иселење из Крагујевца, Јагодине и Пожаревца.

Настављајући блокаду немачког гарнизона у граду. Крагујевачки партизански одред је прихватио оне који су успели да умакну хапшењу или са стрелишта. У Крагујевцу је по селима растуран проглас Окружног комитета КПЈ, а партизани и партијски радници су говорили народу о овом злочину, позивајући га на још чвршће јединство и у одлучнију борбу против окупатора и његових сарадника.

Тих дана штаб Крагујевачког одреда припремао је напад на слагалишта експлозива и муниције у Медни код Сабанте, што је Крагујевчанима стављено у задатак још на саветовању у Дулену. Не сачекавши напад, немачка посада се повукла 25. октобра у Крагујевац, а када су партизани пришли на два километра од Медне, магацини су одлетели у ваздух. Од експлозије великих количина експлозива и бомби земља се тресла на неколико километара од Медне. Сандуци са неексплодираним бомбама и муницијом летели су на све стране.

Сакупљену муницију и бомбе растурене унаоколо два дана је превлачила десетина сељачких кола према Дулену, Ациним Ливадама и Книћу, одакле су после тога снабдевени не само крагујевачки батаљони него и други партизански одреди. Неколико кола ових бомби упућено је партизанским одредима у центру слободне територије, према Чачку и Ужицу.

У време ових догађаја око Крагујевца, непријатељ је почео притисак на партизанске одреде на територији

²⁹ Зборник докумената НОР, Т1 К1, док. бр. 77.

³⁰ Народни музеј Крагујевца — Обзнана Месне командантуре Крагујевац.

доњег и горњег Поморавља. Служећи им као ослонац, Крагујевачки партизански одред је узимао учешћа и у овим борбама на територији Левча.

Други шумадијски партизански одред повећао се у току октобра на близу 2.000 бораца. Највећа, рачанска чета, имала је осам водова, који су, распоређени на разним положајима, штитили ослобођену територију Лепенице и спречавали непријатеља да оправља прекинуте пруге, порушене мостове и раскопане путеве.

Паланачка, Орашка и Азањска чета оперисале су у јасеничком и великоорашком срезу, а на другој обали Мораве Ресавска и Моравска чета штитиле су ослобођену територију од непријатељских посада у Свилајнцу, Великој Плани и Лапову.

Последњих дана септембра и почетком октобра, поред напада немачких јединица на Јасеницу, Ресаву и око Орашја, све чешће продиру добро наоружани недићевски, љотићевски и четнички одреди. Крајем септембра, на простору Ресаве, са њима су вођене борбе код Свилајнца и Бобова. Азањска чета, одмах после формирања, водила је борбу са четницима и љотићевцима у Ковачевцу. Борба код Ковачевца трајала је са прекидима неколико часова и у њој је погинуло 8 љотићеваца. Погинула су такође и два партизана а два су била рањена. Петнаестог октобра, један вод орашке чете са Светом Младеновићем пошао је на железничку станицу Милошевац да нападне транспортни воз са пристиглим недићевцима. Како су се недићевци пре тога искрцали на станици Велико Орашје, партизани су са локомотивом кренули у том правцу. Крећући се локомотивом назад и напред, они су на перону великоорашке станице засули бомбама и митраљеском ватром постројене недићевце. Празна локомотива је затим пуштена према Великој Плани и Лапову, а Немци и жандарми су на успутним станицама у великој забуни отварали на њу ватру.

Неколико дана касније, 21. октобра, партизани су разорили главну пругу између Велике Планае и Марковца. Селјаци су посекули телефонске жице и раскопали путеве. Једно одељење орашке чете ушло је 25. октобра на железничку станицу Велика Плана и бомбама засуло немачке војнике у ресторацији.

Ове борбе и акције око главних комуникација присиле су окупатора да започне обимнију акцију на том сектору. Потискујући постепено сталним нападима партизанске чете са подручја Орашја и Јасенице, непријатељ је 25. октобра продрио у Лепеницу. Јединице немачке

714. дивизије, помогнуте петоколонашким одредима, продирале су са правца Лапово—Паланка—Баточина—Бадњевац—Марковац—Топола—Наталинци.³¹ Тукући артилеријом и бацачима и поправљајући порушене мостове и раскопане друмове, непријатељске колоне су брзо продирале. Изненађене нападом, партизанске чете, водови и поједина одељења пружале су отпор на положајима где су се нашли у моменту напада. Пети рачански вод дочекао је немачке војнике у заседи на Гвоздењаку, Четврти вод се борио у дојтини Раче, Трећи код Бошњана, Први код Вишевца. Како је непријатељ продирао, ступали су у борбу и остали водови. Делови паланачке чете дочекале су немачке стрељачке стројеве испред Бошњана, где је погинуло десетак немачких војника. Повлачећи се испред немачких јединица, нападнути су од љотићеваца а на простору Мраморак—Башин и од четника. Испред Башина, делови Азањске чете сукобили су се са немачким јединицама.

Пети вод на Гвоздењаку држао се скоро до подне, када су Немци успели да продру и заплене тешки митраљез — једино партизанско теже наоружање. Потиснути од немачких војника, љотићеваца, недићеваца и четника, партизански водови и одељења повлачили су се, сукобљавајући се са непријатељским стрељачким стројевима. На све стране по Лепеници сдјекивала је пухпчана и митраљеска ватра, експлозије бомби, граната и мина.

Потискујући партизане, непријатељ је тога дана заузео Рачу. Орашка, Паланачка и Азањска чета окупиле су се 26. октобра у Великом Крчмару, а рачански водови повлачили су се према Губеревцу. Поједина одељења ових чета, после одвајања у борби, нападала су још увек на непријатеља на територији коју је он већ заузео. Ноћу између 27. и 28. октобра, једно одељење Паланачке чете ушло је у Смедеревску Паланку и разоружало градску стражу. Исте ноћи партизани су напали и железничку станицу Кусадак:

„... У ноћи између 27. и 28. ом." — пише у извештају петоколонаша — „комунисти су у станици Кусадак сачекали воз број 125 и скинули људство, а затим га у пуној брзини пустили на воз 171 који је стајао на еигналу. Тиме су изазвали судар, при коме је испало 8 кола са шина, док су два вагона са дуваном запалили, апарате и већи део материјала у станици Кусадак демонтирали. Погинуо је један немачки вој-

³¹ Зборник док. НОР, Т1 К1, догс. бр. 71. _

ник, док су два рањена. Код возног особља није било жртава."

(Институт за историју радничког покрета Србије, бр. 14, 143.)

Штаб Другог шумадијског одреда окупио је 28. октобра у селу Јарушицама све четири чете које су учествовале у борбама око Раче. Истог дана одржано је саветовање пгтаба одреда и команди чета коме су присуствовали и чланови Окружног комитета КПЈ за Смедеревску Паланку. Како је већ постојала наредба Врховног пгтаба да се у случају надирања јачих непријатељских снага одреди из Поморавља повуку на територију Крагујевачког одреда, на саветовању је одлучено да се за извесно време према Крагујевцу повуку само ове четири чете. Сматрало се да ће то повлачење бити привремено и да ће се касније, овладавањем напуштене територије, поново успоставити веза са Моравском и Ресавском четом, које су остале на другој обали Мораве.

Увече истог дана упућен је један вод да нападне љотићевце који су стигли у Ђурђево. Партизани су поставили заседу и, отварајући ватру, растерали их.

Заузимајући Рачу, непријатељ се ни сам није одлучивао на даље продирање, нешто због губитака, нешто из бојазни од партизанских напада из позадине. Размештајући се по Лепеници, непријатељски одреди су почели да тероришу народ да би га заплашили због учешћа у устанку.

Четири чете Другог шумадијског одреда биле су у борбама у Лепеници више него преполовљене. Велики број бораца расуо се и изгубио везу са јединицама у току борбе и за време повлачења. Страхујући за породице, поједини борци са села сакрили су оружје и вратили се кућама. Већина их је страдала већ у првим непријатељским хапшењима. Тако су укупно ове четири чете у Јарушицама бројале нешто више од 500 бораца. Због знатних губитака, овде је увече извршено спајање Паланчана и Азањаца у једну — Паланачку чету.

Ноћу између 28. и 29. октобра, штаб Другог шумадијског одреда, са овим четама, кренуо је преко Чумића у Добрачу, где се налазио Други батаљон Крагујевачког партизанског одреда. Други шумадијски одред дошао је у Добрачу 30. октобра, а већ сутрадан стигла је наредба Врховног штаба да се Паланачка и Орашка чета пребаци за Ужице. Почетком новембра, ове две чете кренуле

| Предаја легитимација пред стрељање 21. X 1941. у Кратујевцу

Једна од група стрељаних грађана 21. X 1941. год. Немачки војник указује на некога ко показује знаке живота и кога треба убити

Влада Аксентијевић и Буда Давидовић на вешалима у Обреновцу, 27. март 1942. године

Чеда Плећевић (други здесна) са гоупом пред стрељање у Невесињу, јул 1942. године

су преко Страгара и Рудника у Милановац а одатле партизанским бозом за Ужице.³²

Рачанска чета је после тога прикључена Крагујевачком партизанском одреду.

Са четама су према Крагујевцу повучени и сви чланови Паланачког окружног комитета, сем Ратомира Ристића Сеље, који је остао са Моравском и Ресавском четом.

Повлачење Другог шумадијског одреда пада у време када су се и на простору горњег Поморавља водиле непрекидне борбе са немачким јединицама. Поморавски партизански одред, који је у току октобра нарастао на преко 1000 бораца, штитио је целот месеца успешно ове крајеве и непрекидно рушио пруге, мостове и друмове, наносећи окупатору велике губитке.

Шестог октобра, Беличка и Параћинска чета протерале су четнике из Сиоковца и успоставиле поново у селу народну власт. Одељења ових чета дигла су у ваздух мост на Лугомиру између Јагодине и Ћуприје. Код Гиља, партизани су разрушили пругу и, подмећући под шине авионске бомбе, дигли у ваздух немачки транспортни воз.

Прелазећи после ових акција преко главне железничке пруге, Поморавци су запалили моторни млин у Мијатовцу, који је радио за окупатора, и разјурили стражу на прузи између Ланихџа и Багрдана. У борби са недићевцима, овом приликом погинуо је један борац Беличке чете.

Беличка чета је тих дана уз помоћ сељака из Драгоцвета покидала телефонско-телеграфске линије на прузи Јагодина—Крагујевац а заједно са одељењем Параћинске чете извршен је 10. октобра напад на пругу код Гиља коју су после оправке чували недићевци. У краћем сукобу, у коме су претрпели мање губитке, недићевци су разбијени и пруга је на истом месту поново црекинута. Сутрадан је искидана пруга и код Јовца, између Јагодине и Параћина.

Тих дана непријатељ је све чешће почео да продира на територију Беличке чете растерујући народноослободилачке одборе и постављајући општинске управе. Дванаестог октобра Беличка и Параћинска чета извршиле су напад на немачке војнике у Јовцу и на Немце и Љотићевце у школи у Остриковцу. Из утврђене школе у Остриковцу непријатељ је пружио жестоки отпор и партизани су се повукли пошто су претходно убацили бомбе у зграду. Ноћу између 13. и 14. октобра дигнуте су у ваздух скретнице

³² Пре одласка ових чета извршене су извесне измене у командама чета — Гоша Ђорђевић је остао са Рачанима, а уместо њега за политичког комесара Паланачке чете постављен је Пера Живић.

на железничкој станици Ланипгге и срушен је са пруге брзи воз са немачким војницима и официрима. Из поломљених вагона немачки војници су отворили ватру. Прихватајући борбу, партизани су успели да се пробију до срушене композиције и да униште локомотиву и четири вагона, а затим су се повукли. Следеће ноћи делови Поморавског одреда ушли су у Јагодину, извршили напад на Среско начелство и жандармеријску станицу.

Све ове акције представљале су партизански противнапад који је требало да ослаби притисак непријатеља према Јухору и да га натера да се повуче из села. Партизани су после тога поново обишли многа села, укинули општинске управе и поставили народноослободилачке одборе.³³

Овладавши поново тереном Белице, Параћинскоћупријска и Беличка чета продужиле су нападе на комуникације уз непрекидне борбе са недићевцима, четницима и Немцима, који су покушали да продру у ове крајеве. Дванаестог октобра Параћинскоћупријска чета добила је задатак да дигне у ваздух „суви мост“ између Ланишта и Багрдана и да сруши немачки блиндирани воз који је патролирајући туда непрекидно отежавао партизанске акције на прузи. Партизани су поставили мине, али када је воз стао на месту где је очекиван, мине су отказале. Да би извршила акцију, чета је отворила ватру на блиндирани воз. За време борбе, борци су поново минирали мост, који је одлетео у ваздух засипајући немачке војнике коадима гвожђа.

Те исте ноћи недићевци су дошли до села Деоница и ту у заседи убили једног а заробили два партизана. Беличка чета је сутрадан опколила село, али су недићевци побегли у Јошаницу, где су се налазили четници Драже Михаиловића. Због тога је 23. октобра у Јошаницу упућена Беличка чета да од четника тражи поштовање споразума. Уместо цреговора, четници су отворили ватру и партизани су опколили манастир. У борби је погинуло неколико четника а седморо заробљено. Остали су побегли долином према Јагодини. Заробљени четници су изнели да њихови команданти тајно одржавају везу са среским начелством и јагодинском жандармеријом и да преко њих добијају оружје од Немаца.

Сутрадан су четници заједно са недићевцима дошли у Деоницу и поново поставили стару општинску управу.

³³ Сачуан је из ових акција оригинал одлуке команде Беличке чете, коју је потписао комесар одреда Вошко Ђуричић, о укидању општинске управе у селу Шантаровцу.

Док су се ове две чете бориле у беличком срезу, Левачка чета је водила скоро непрекидне борбе са Пећанчевим четницима који су покушавали да продру на ослобођену територију Левча. Четвртог и петог октобра, ојачана са једним водом Беличана и Параћинаца, Левачка чета је напала четничке положаје на Рилачкој коои. Четници су одбили напад и утврдили се на линији Опарић—Лепојевић—Калудра. Партизани су се такође утврдили на сектору Брајиновац—Белушић—Секурич. На овим положајима, у току целог октобра, вођене су скоро свакодневно борбе. Већи четнички напад на правцу Белушић—Секурич, 14. октобра, партизани су успели да одбију, па су се борбе наставиле и даље на истим положајима.

Општи напад немачких јединица, недићеваца, Пећанчевих четника и четника Драже Михаиловића на територији Поморавског партизанског одреда почео је 25. октобра. Делови немачке 714. дивизије, са љотићевцима, недићевцима и четницима Драже Михаиловића, наступали су од Јагодине и Лапова а Пећанчеви четници са правца Опарић—Лепојевић—Калудра.

Тога дана, три вода Беличке и Параћинске чете налагале су се у Деоницама и у Шуљковцу, где су се одржавали зборови, по којима зна који пут укинули општинску управу коју су претходног дана поставили недићевци и четници Драже Михаиловића. На збору у Деоницама, поред осталих, говорио је, један од заробљених четника о свом учешћу у преношењу оружја за четнике од предстојнице града полиције из Јагодине. Док су се одржавали ови зборови, недићевци и четници су опколили оба села. Сеоска партизанска стража приметиле их је и отворила ватру. Дошло је скоро једновременно до борбе и у Деоницама и у Шуљковцу. Како су партизански водови били знатно мањи по броју од недићеваца и од четника, они су се у току борбе повлачили према Бунару.

Овом борбом започео је општи напад непријатеља на територију беличког среза. Немачке јединице, недићевци љотићевци и четници нападали су од Јагодине, Драгоцвете, Главинца, Бресја и Мајура, настојећи да потисну Беличку и Параћинску чету према Јухору. У току истог дана партизани су у огорченој борби два пута враћали четнике на полазне положаје. Највеће борбе вођене су код Деонице, Шуљковца, Главинца и Бресја. Да би успорили надирање непријатеља, партизани су 28. октобра дигли у ваздух мост^{На} Друму Јагодина—Крагујевац код села Врбе. Сутрадан је уз помоћ сељака из Драгоцвете исти друм раскопан на више места.

Испред многоструко јачих непријатељских снага, Беличка и Параћинска чета повлачиле су се према Уреулама.

Истог дана кад су ове две чете водиле борбе код Деоница и Шуљковца, Левачка и Темнићка чета су код Белишића водиле борбу са Пећанчевим четницима, који су јаким снагама надирали према Рековцу. Потиснуте са положаја код Белишћка, Левачка и Темнићка чета су се повлачиле према Урсулама, а непријатељ је 26. октобра заузео Рековац. Како су обе партизанске чете остале без муниције, упућено је једно одељење Левачке чете према Медни. Очекујући муницију, Левачка и Темнићка чета су 27. октобра одбиле четнички напад на Урсучачкој коси. Сутрадан је на ове положаје, као помоћ, стигао један вод Крагујевчана, а 29. и Беличка и Параћинскоћупријска чета. Очекујући муницију, Поморавци и Крагујевчани су припремали напад према Рековцу. Али пре него што је стигла муниција, четници су извршили 29. октобра напад на Урсучачку косу. Партизани су после двочасовне борбе били принуђени на повлачење према Лукару. Уз пут је стигла и муниција, али је повлачење настављено у правцу Дулена, а код Цикота и Дубраве вођене су борбе са пристиглим одредима Љотићеваца.

Трећег новембра Поморавци су стигли у Дулене. Ту је одржан састанак штаба Поморавског одреда и извршена реорганизација чете.³⁴ У борбама са непријатељем, од 25. октобра до 3. новембра, Поморавски одред је имао знатне губитке. Велики број бораца изгубио се у повлачењу или је дезертирао. Приликом доласка у Дулене, цео одред је имао око 500 бораца. Одатле је, после састанка, 30 бораца Параћинскоћупријске чете са командиром упућено да се пробије на свој терен у параћински срез. Нешто касније, на терен белићког среза упућени су прво један а онда и други вод белићке чете, који су такође бројали по 30 бораца. Преостали борци Поморавског одреда укључени су у Крагујевачки партизански одред. После реорганизације, они су са Трећим крагујевачким батаљоном држали положаје око Дулена.

Последњих дана октобра, непријатељске снаге су, надирући од Наталинаца, Тополе, Паланке, Лапова, Јагодине и Рековца, угрожавале и територију Крагујевачког партизанског одреда. Тридесетог октобра немачке јединице су опколиле село Доброводице, у коме се налазио Трећи крагујевачки батаљон. Развила се оштра вишечасовна борба у којој су немачке јединице тукле топовима и бацачима

³⁴ Уместо болесног Милорада Жунића Баце, за командира Левачке чете постављен је Бранко Ристић.

по селу. Под борбом, Трећи батаљон је пробио немачки обруч и повукао се правцем Стрижило—Доње Комарице. Немачки војници су у Доброводицама запалили школу и неколико кућа.

После повлачења Трећег батаљона, непријатељ је овладао тереном од Баточине до Крагујевца. Тиме је била пробијена блокада коју је Крагујевачки партизански одред држао од септембра. Покушаји непријатеља да даљим продирањем угрози слободну територију према Краљеву, Чачку и Милановцу, наметнули су партизанским снагама фронталне борбе. Партизанске јединице држале су крајем октобра положаје на правцима Дулене—Ацине Ливаде—Липница—Гружа—Равни Гај—Вучковица—Забојница и Баре на милановачком друму. На простору Дулене—Ацине Ливаде налазио се Трећи крагујевачки батаљон а према Книћу и Барама Други крагујевачки батаљон и рачанска чета Другог шумадијског одреда. На овим правцима заустављено је надирање непријатеља и окоро свакодневно су вођене борбе у току целог новембра.

Поред немачких, недићевских, љотићевских и Пећанчевих јединица, партизанску одбрану су угрожавали четници Драже Михаиловића из позадине. Напустивши положаје код Краљева, четници су преко ове територије кренули ка Чачку и Ужицу. По наредби Врховног штаба, Први и Други батаљон разоружали су ове групе и протерали четнике са своје територије. За њихово гоњење према Равној гори морала се издвојити прва чета Другог батаљона и Рачанска чета Другог шумадијског одреда.

Ове борбе у позадини слабиле су партизански фронт и ометале предузимање обимнијих офанзивних операција према непријатељу.

ОКТОБАРСКЕ БОРБЕ ИСТОЧНО ОД МОРАВЕ

Партизанске јединице су у овим крајевима деловале на пространој територији. Велика удаљеност између појединих сектора захтевала је велику покретљивост и честа регруписавања ради извршавања појединих задатака. Почетком октобра, партизанске снаге биле су углавном груписане око Пожаревца, на простору Мајданпека, Млаве и Хомоља. Прва и Трећа чета упућене су према Пожаревцу и на комуникацију Велико Градигце—Пожаревац. У садејству са њима, Четврта чета је као најистуренија штитила села у пожаревачком срезу, онемогућавајући немачким гарнизонима повремене испаде у околину и реквизицију хране. Пета чета се налазила у Петровцу и имала је задатак да делује на комуникацију Петровац—Пожа-

ревац и према самом Пожаревцу. Шеста и Седма чета биле су упућене у реон горње Млаве са задатком да продирући према Хомољу обезбеде елободну територију од немачког гарнизона у Бору а такође и од горњачких четника, у чију се „лојалност споразуму“, због сталних непријатељских испада, није могло поуздати. Осма а касније и Девета налазиле су се на сектору Мајданпек—Благојев Камен. Главни задатак партизанских јединица на овом простору било је разбијање крајинских четника уз садејство са крајинским партизанским одредом, а у вези са тим и даље продирање према Доњем Милановцу. Друга чета, као одредска резерва, обезбеђивала је територију око Кучева.

Моравска а нешто касније и ресавска чета Другог шумедијског одреда штитиле су углавном ослобођене крајеве око Мораве и Ресаве.

Обезбеђујући слободну територију, Пожаревачки партизански одред је у октобру порушио још више пруте и друмове у овом крају. Ноћу, између 5. и 6. октобра на прузи Пожаревац—Кучево, дигнут је у ваздух 50 метара дуг гвоздени мост. На истој прузи још један мост је дигнут у ваздух 13. октобра између Бабушнице и Братинца а 20. и 21. октобра порушен је и оштећен мост на Млави.

Упоредо са овим акцијама, партизанске чете су се спуштале све ближе Пожаревцу. Петог октобра Трећа пожаревачка чета зауставила је на друму између Мајиловца и Ђуракова камион са намирницама за немачке војнике. Камион је заплењен а немачки војници који су га пратили заробљени. Запоседајући тих дана села око Пожаревца, Кленовика и Костолца, Прва, Трећа и Четврта чета су угрозиле немачке посаде у овим местима. Страхујући од напада на гарнизоне, а и да би умањила притисак партизана, немачка команда је наредила бомбардовање појединих места на слободној територији.

„У среду 8. о. м.“ — пише у извештају Окружног комитета КПЈ — „девет непријатељских авиона бомбардовало је село Раброво. Био је пијачни дан и зато је дошло много народа из околних села. После бомбардовања, авиони су митраљирали народ који је бежао. Скоро све куће у Раброву су оштећене а жртава има много. Мада још није утврђен тачан број цифра погинулих пење се до преко стотине, а лакше и теже рањених до 200. Штета је огромна..“

(Зборник докумената НОР, Т1, К1 док. бр. 45)

Бомбардовање Раброва узнемирило је народ по многим селима. Партијско руководство и штаб одреда организовали су одмах евакуацију народа из Кучева и многих

села у планине. Одговарајући на немачка зверства над ненаоружаним народом, штаб одреда је одлучио да се стрељају сви до тада заробљени немачки официри и војници.

Деветог октобра, једно немачко одељење пошло је ради одузимања хране према селу Кличевцу. Партизани су их дочекали ватром. Погинуло је 8 и рањено неколико немачких војника а остали су побегли. Одмах после тога, под заштитом једног тенка, кренула су два камиона са недићевцима и немачким војницима из Пожаревца према Кличевцу. Партизани су и ову непријатељску колону дочекали ватром и присилили је да се повуче према Пожаревцу. Увече је немачка артилерија из Костолца и са две ратне лађе на Дунаву почела да бомбардује Кличевац, Речицу и околна села и шуме. Бомбардовање је настављено и 10. октобра ујутру. Пошто је народ већ био евакуисан, од немачких граната оштећене су само поједине куће. Ни партизани нису имали губитака.

Грмљавина немачке артилерије одјекивала је далеко по целом крају будући код народа веру у моћ и снагу партизанских чета. Управо тих дана велики број људи из околних села пријављивао се за одлазак у партизане. Осамнаестог октобра немачка команда је обновила бомбардовање слободне територије. Десет бомбардера напало је тога дана Нересницу. Порушене су многе зграде, али народ није страдао јер је већ био расељен по околним брдима.

После борби код Кличевца, немачке јединице се више нису усуђивале да излазе из Пожаревца, Кленовика и Костолца. Партизани опет нису имали довољно снага да нападну ова места са добро наоружаном и прилично јаком посадом.

Док су се ови догађаји одвијали око Пожаревца, штаб одреда је наредио Шестој и Седмој чети да заузму Жагубицу. Крећући се у том правцу, ове две чете је код Буковске напао Кучевски четнички одред. У краћој борби партизани су разбили четнике и заробили „војводу“ Триброђанина, који се правдао да је до борбе дошло због неспоразума. Неизвршивши задатак, партизани су се вратили у Кучево, где је око 50 заробљених четника пришло одреду Леониде Пљешковића.³⁵ Штаб одреда је због неизвршеног задатка критиковао команде чета и упутио их поново према Хомољу. Деветог октобра Шеста и Седма чета ушле су у Жагубицу. Сутрадан, за време одржавања збора, четници Драже Михайловића су им послали ултиматум са захтевом да положије оружје. Партизани су одбили захтев и послали делегацију ради преговора, али су четници на њу отворили ватру. Борба око Жагубице трајала

³⁵ Збдрик док. НОР, Т1 К2, дак. бр. 55.

је преко пет часова. Неколико пута бројнији четници успели су да нанесу знатне губитке овим четама и да их потисну из Хомоља. Осам партизана је погинуло или заробљено а два су рањена. Погинуло је и 25 четника. Окупаторско „Ново време“ објавило је похвалан извештај о томе како су „национални четници разбили комунисте“.

Пораз и гвочлачење Шесте и Седме чете од Жагубице на друм Пожаревац—Петровац успорили су даље напредовање партизана овим правцем и отворили могућност четницима да из позадине угрожавају слободну територију, што је посебно отежавало положај партизанских чета у данима непријатељске офанзиве.

Убрзо после борбе у Жагубици, на „трећем партизанском фронту“ — према Крајини, Осма чета је постигла неколико значајних успеха. Разбивши четнике код Мајданпека, чета је кренула кроз Крајину да би се повезала са Крајинским партизанским одредом ради даљих заједничких акција. Али тих дана су немачке јединице и четници вршили контрарацију и разбили Крајински одред а затим предузели напад на ову пожаревачку чету. Осамнаестог октобра, вршећи успут мање акције, Осма чета Пожаревачког одреда пребацила се камионима до Рудне Главе. Истог дана су је на том простору нападе јаке снаге Немаца и четника. У снажном налету партизани су без губитака успели да тешко поразе непријатеља. Погинуло је око 50 непријатељских војника а међу рањенима било је 8 Немаца.³⁶ Повлачећи се испред партизана, немачка посада је напустила Доњи Милановац. Са њима су бежали разбијени крајински четници. Партизани су разоружали жандарме у граду, запленивши том приликом 23 пушке, доста муниције и друге опреме.

Крајем октобра општи напад непријатеља на чете Пожаревачког одреда започео је најпре преко ресавског и моравског среза, које су држале чете Другог шумадијског одреда.

Октобар је иначе у том крају протекао без значајних догађаја. Непријатељски одреди нису излазили из Свилајнца и партизани су, остављајући мања обезбеђења око срушених мостова проводили дане у политичком раду, организовању приредби и прикупљању нових бораца. Крајем октобра, из Шумадије је на овај терен стигла и Ресавска чета. Убрзо по њеном повратку, 23. октобра, недићевци су на њу извршили напад код села Витежева. Знатно бројнији непријатељ покушао је да опколи чету и партизани су се повукли у Брзоходе.

¹⁰ Зборник докумената НОР, Т1 К1, док. бр. 88.

Убрзо после тога, повлачењем Ресаваца од Витежева почео је општи напад недићеваца и љотићеваца из Свилајнца према Жабару. Изненадним нападима 25. октобра недићевци су потисли наоружану партизанску стражу и заузели Александровац и Породин. Команда Моравске чете одлучила је да напусти Жабаре. Пошто су испражњени сви магацини, партизанска колона је кренула према Четережу. На коси између Жабара и Четережа дошло је до борбе са недићевцима. Партизани су их разбили и натерали у бекство, а затим су на Четерешкој коси посели положаје, припремајући се за напад на Жабаре. Сутрадан је заробљен непријатељски курир са извештајем из кога се видело да је непријатељ повукао главнину у Свилајнац и да припрема напад према Петровцу. О томе је одмах обавештен и штаб Пожаревачког одреда, који је наредио Моравцима да заједно са Ресавцима поседну положаје у Брзоходу и спрече продирање непријатеља од Свилајнца и Жабара. Након два дана проведена у овом селу, Моравска чета је пребачена на положаје око Великог Поповца.

Моравци су са положаја око Поповца пребачени у Сибницу, где су их изненада нападе јаче снаге недићеваца. Борба је почела око 4 часа ујутру нападом недићеваца на партизанске заседе око гробља, које су из добрих заклона нанеле непријатељу знатне губитке. Око 8 часова недићевци су успели да пробију партизанске положаје и Моравци су се повукли према Кочетину. У борбама код Сибнице непријатељ је имао 28 мртвих и рањених. Партизани су такође имали доста губитка — погинула су 2 бораца, 4 су рањена а 10 заробљено. Већину заробљених бораца чинили су разни партизански сарадници који су се испред непријатеља повлачили са четом.

Из Кочетина Моравска*чета се пребацила у Поповац а одатле преко Млаве у Трновче, где се прикључила четима Пожаревачког партизанског одреда. Пожаревачки партизански одред се тих дана, као и током целог октобра, непрекидно повећавао. Средином октобра, од делова Прве и Треће чете формирана је Девета чета Пожаревачког одреда. Прикључивањем Мораваца и Ресаваца, Пожаревачки одред се повећао на 11, а убрзо затим формирана је и Дванаеста партизанска чета.³⁷ У то време у одреду је било око 1200 бораца.

³⁷ У командама ових чета били су:

у 9. чети — командир Ђуро Каштелан Нигвр, финансијски службеник из Великог Градишта; комеоар Божидар Ђурић Монголад, инг. агрономије, члан КПЈ; заме-

Последњих дана октобра непријатељске јединице су нападе на кучевску слободну територију и истовремено од Крајине и Ресаве.

Ујутру 27. октобра почео је непријатељски напад на Мајданпек у коме су поред немачких јединица учествовали крајински четници и недићевци. Користећи магистру, непријатељ је у току ноћи неприметно опколио Мајданпек, у коме су се налазиле Трећа, Осма и Девета чета Пожаревачког одреда. Партизани су брзо посели положаје у граду. Са платоа Циганске ливаде тукла је немачка артилерија. Највеће борбе у Мајданпеку вођене су око блока кућа који су сачињавале жандармеријска касарна, пошта, школа и кафана. Непријатељ је неколико пута на јуриш заузимао трг, а партизани су га противнападима поново освајали. Борба је трајала целог дана. Тек предвече четатама је наређено повлачење према Ујевцу. У борби је изгинуо велики број непријатељских војника. Знатно веће губитке од Немаца имали су крајински четници. Све три партизанске чете изгубиле су у борби за Мајданпек 11 бораца. Погинуле партизане, као и члана народноослободилачког одбора у Мајданпеку учитеља Воју Вучића, немачки војници су сутрадан обесили о жицу разапету на тргу у Мајданпеку.

За нападом од Крајине уследио је и напад од Свилајнца. Недићевци и Љотићевци су 28. октобра успели неочекивано да се пробију од Свилајнца према Петровцу. Крећући се у два правца, преко Кушијева, Витежева, Орешковице, Крвије и Великог Лаола и преко Малог Лаола и Ждрела, они су тога дана заузели Петровац.

На захтев штаба 717. немачке дивизије, ове непријатељске операције подржавала је и авијација. Да би унели пометњу у позадину и ослабили одбрану, немачки авиони су 28. октобра бомбардовали Нересницу.

ник политкома Богдан Митић Огров, средњошколац из Голупца, члан КПЈ.

- у 10. чети — командир Лазар Стојановић Ресавац, радник из Кушијева, члан КПЈ; комеоар Александар Милановић Санда, средњошколац из Кушијева, члан КПЈ.
- у XI. чети — командир Вујица Ремењак, земљорадник из Породина, члан КПЈ; политички комесар Сима Симић, студент из Ракинца (сада Симићево), члан КПЈ; заменик команданта Мирко Трифуновић, радник из Александровца, члан КПЈ.

- у 12. чети — командир Доброав Ђорђевић, радник из В. Градишта, ванпартијац (не зна се ко је још био у штабу ове чете)

После заузимања Мајданпека и Петровца, учестали су и непријатељски напади према Стигу и долином Млаве. Другог новембра четници и жандарми из Пожаревца пробили су се преко Кличевца према Стигу. Између манастира Нимника и Кличевца дочекале су их Прва и Четврта чета и потпуно разбиле. Заробљено је око 30 непријатељских војника. Истога дана, љотићевске јединице, које су се пробиле дубоко према Великом Градишту, сачекале су на повратку Прву, Другу и Трећу чету са једном групом четника Леониде Пљешковића. Борба се водила дуж железничке пруге код места Долова, између Сиракова и Братинца. Под партизанском ватром љотићевци су почели да се повлаче. Међутим, при крају борбе они су успели да потисну четнике Леониде Пљешковића и изненадним нападом у бок да нанесу тешке губитке партизанима. У борби код Долова погинуло је око 20 бораца 1. 2. и 3. чете. Непријатељ се повукао према Пожаревцу, а изгинули борци су сутрадан свечано сахрањени уз велико учешће народа.

Истога дана четнички одреди на Млави успели су после борбе у којој је погинуло неколико и заробљено 4 партизана да потисну 4. чету и да заузму Шапине. Четврта чета је увече извршила противнапад и протерала четнике из села.

Продревши у Петровац, недићевскољотићевски одреди били су потпуно одсечени на територији коју су држали партизанске јединице. Због тога су делови ових одреда покушали 3. новембра да се пробију долином Млаве. Непријатељску колону су између села Трновча и Каменова сачекали у заседи делови Шесте и Седме чете. Под партизанском ватром љотићевци су се повлачили, поседајући положаје и пружајући отпор. Погинуло је неколико непријатељских војника и запаљен камион. Али док се водила борба са опкољеним љотићевцима, из Пожаревца су пристигли нови љотићевски одреди. Пошто су савладали заседе Пете чете, они су опколили Шесту и Седму чету. Партизани су се нашли у тешкој ситуацији, између опкољеног непријатеља и непријатељских стрељачких етrojeва. Руководство ових чета је ипак успело да пребаци курира преко Млаве и обавести Моравску и Ресавску чету, које су нападом из позадине омогућиле потпуно разбијање непријатеља. У овој борби погинуло је око 30 и заробљено десетак љотићеваца. Као одмазду због овог пораза, љотићевци су сутрадан обесили дуж дрвореда у главној пожаревачкој улици шест партизана заробљених у претходним борбама.

После пада Мајданпека и уласка непријатеља у Петровац, Окружни комитет је одржао састанак са штабом одреда. Одлучено је да се одбрана слободне територије по-

вуче на правац Волуја—Нересница и да се истовремено упуте чете да избаце непријатеља из Петровца. Извршење овог задатка поверено је заменику команданта одреда Живојину Поповићу.

План за напад израђен је на састанку са командирима чета у Кнежичким салашима. Ноћу између 4. и 5. новембра Петровац су опколиле 5., 6., 7., 9., 10. и 11. чета. Међутим, командир Девете чете, који је као најудаљенији требало да да знак за напад, залутао је на повратку са састанка, па се закаснило са уласком у град. Када је већ почело да свиће, команда ове групе одлучила је да одложи напад. У том тренутку Десета чета је самоиницијативно започела напад а убрзо је и Девета чета дала знак. Тако партизани нису успели да изненаде непријатеља. Недићевци и љотићевци су се повукли у зграду Среског начелства, са које су тукли тешким митраљезом. Партизани су заузели Петровац и започели блокаду непријатеља, који се бранио из тврдо грађене зграде.

Како непријатељ није изашао ни прве ни друге ноћи, одлучено је да се зграда дигне у ваздух авионским бомбама довученим из Нереснице. Љотићевци су у међувремену понудили преговоре. Партизани су захтевали безусловну предају и борба је даље настављена. Пошто су бомбаши заузели подруме са југоисточне стране, минирана је зграда али експлозија је порушила само неке зидове. Увече 7. новембра љотићевци су се пробили до Млаве. Један број је изгинуо, неки су се подавили у реци а главнина се повукла у Пожаревац. Уочи овог продора, мајор Велимир Пилетић је понудио недићевцима и љотићевцима запггиту од партизана ако се предају четницима.³⁸

Док су се водиле борбе, љотићевци су у згради среског начелства стрељали десетину затвореника ухапшених пре напада на Петровац.

После заузимања Петровца, Девета чета је упућена прма Панкову да штити слободну територију од непријатељских упада са територије Ресаве и Мораве. Као и у осталим крајевима, партизански одреди су успешно сузбијали све нападе непријатеља било у директном сукобу било маневрима и изненадним нападима тамо где их непријатељ није очекивао.

³⁸ „Обнова” 26. новембра 1941.

ГЛАВА V

НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА

ПРИПРЕМАЊЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ОФАНЗИВЕ

Већ у септембру немачке окупационе трупе нису више биле у стању да обезбеђују територију на којој су биле распоређене. У скоро целој Србији, немачке посаде су биле ограничене на већа места и градове, а апели Недићеве владе и покушаји мобилизације нису пружали никакве изгледе да се устанак спречи постојећим трупама и ангажовањем „лојалних снага у земљи". Петог септембра заповедник Немачких оружаних снага за југоисток фелдмаршал Лист издао је наредбу о одустајању од тежње да се „једноремено све заштити":

„Ако устреба" — пише у овој наредби — осигурање треба ограничити на оне објекте чије је одржавање од животне важности. Првенствено овамо спадају Београд као престоница (ту треба имати довољно покретних резерви), железничка пруга Лесковац—Ниш—Београд—правац Загреб, дунавски—савски мостови, гвоздена врата на Дунаву, Борски рудник бакра итд." (Зборник док. НОР, Т1 К1, док. 145).

Партизанска борба је у септембру прерасла у општи устанак претећи да брзо ликвидира немачке гарнизоне. Само у току првих десет дана септембра, погинуло је, према извештајима немачких команди, у борбама око 400 немачких војника и официра.¹

У централној Србији, партизански одреди су после ликвидације непријатељских посада по селима приетупили учвршћивању ослобођених крајева, заузимајући истовремено поједрша већа места и градове. Код Пожаревца партизани су ушли у Кучево. У Поморављу, заузимањем Рековца, Жабара, Свилајнца и Раче, слободна територија се и са једне и са друге стране приближила главној железничкој прузи Београд—Ниш. По заузимању Уба, Посавски

¹ Према извештају фелдмаршала Листа од 11. септембра 1941. године.

партизански одред је блокадом Обреновца и уласком у Барич све више приближавао фронт Београду. Немачка команда била је принуђена да на том простору убаци у борбу 125. пешадијски пук, који је био тек стигао из Грчке као појачање окупационим јединицама, а у поједине градове упућени су Недићеви одреди. Било је, међутим, већ тада јасно да Недићева влада нема никаквих изгледа да се супротстави снагама устанка и да су окупационе дивизије и 125. пешадијски пук недовољни за борбу против партизана. Тринаестог септембра, генерал-фелдмаршал Лист упутио је телеграм тражећи нова појачања:

... „Узнемиравајући развој опште оитуације у Србији захтева енергичне мере.

Према извештају заповедника Србије и нова српска влада не задовољава.

За извођење борбених операција ни у ком случају нису довољне немачке снаге у Србији, па ни довођење ојачаног 125. пеш. пука. Према досадашњим искуствима, дивизије 15. таласа су за угушивање овог устанка који поприма општи карактер, неподесне, како по личном и материјалном оаставу тако и по руковођењу. За веће операције недостају још и покретна средства за снабдевање.

Стога сам присиљен, иако сам свестан опште ситуације да предложим хитно додељивање најмање једне ефикасне оперативне дивизије" ...

(Зборник док. НОР, Т1 К1, док. бр. 154).

Ослободилачка борба у Србији узимала је такве размере да се њом морала позабавити не само Команда за југоисток него и Немачка врховна команда. Само у централној Србији извршено је у овом месецу преко 80 већих напада на саобраћајне путеве, и то углавном на главној прузи Београд—Ниш—Солун и на помоћним правцима Београд—Мала Крсна—Лапово и Лапово—Крагујевац—Краљево. Првих дана септембра, нишка пруга је била порушена на више места од Рипња до Ђуринаца. Код Багрдана је, поред рушења пруге, Други шумадијски одред изазвао судар са композицијом пуном немачких војника. После многобројних напада Крагујевачког партизанског одреда на прузи Лапово—Крагујевац—Краљево, потпуно је обустављен саобраћај. Такође је био у прекиду и саобраћај од Београда према западној Србији. Кроз Шумадију немачки конвоји нису могли да прођу без тежих губитака. Скоро сви рудници у овим крајевима, изузимајући Кленовик и Костолац, били

су теже оштећени нападима партизана, или су потпуно обуставили рад.

Немачка Врховна команда била је принуђена да предузима нове мере и да шаље нова појачања трупама у Србији. На предлоге фелдмаршала Листа, 16. септембра стигло је наређење Адолфа Хитлера у којем се између осталог каже:

„1. Стављам у дужност заповеднику оружане силе на Југоистоку генерал-фелдмаршалу Листу да угуши устанички покрет на простору Југоистока.

Пре свега, ради се о томе да се у српској области осигурају саобраћајне линије и објекти важни за немачку ратну привреду, а потом да се најстрожијим мерама за дуже време успостави поредак.

2. За све време спровођења ових задатака стављају се све војне јединице, које се налазе у крајевима устанка и оне које ће се накнадно довести, под команду командујућег генерала XVIII арм. корпуса генерала пешадије Бемеа. Једино он има извршну власт у крајевима устанка, у духу упутства заповедника Оружане силе на Југоистоку ...

3. Врховна команда војске упутиће на српску територију, сем даљих посадних трупа ... најпре једну пешадиску дивизију, оклопне жел. возове и трофејне тенкове, а извршиће припреме за довођење, у случају потребе, још једне дивизије, чим таква једна буде слободна на Источном фронту.

О предузетим мерама молим да ее до детаља извести Врховна команда оружаних снага.

4. Врховна команда ваздухопловства, као и до сад, потпомагаће акције у пределу устанка расположивим за то снагама ..."

(Зборник докумената НОР, Т1, К1, док. бр. 158).

У другој половини септембра отпочело је спровођење Хитлерове наредбе. У Београд је стигао Штаб 18. армијског корпуса, а 18. септембра генерал Франц Беме је преузео команду над свим оружаним окупаторским снагама. Најпре чи задаци постављени овом штабу приликом упућивања у Београд били су — осигурање железничке везе од Београда преко Ниша за Солун и Софију, затим саобраћаја Дунавом због румунског петролеја и обезбеђивање борских рудника. Поред тога, требало је да штаб 18. армијског корпуса припреми планове како би се довођењем нових немачких наоружаних снага угушио устанак у Србији. Поред додељива-

ња блиндираних возова, тенкова и појачане подршке авијације, према изјави генерала Бемеа, ситуација у којој су се налазиле немачке окупационе трупе у Србији била је очајна².

... „Јаке партизанске групе, на простору 1 до 9,³ биле су врло предузимљиве и свирепе; чиниле су сталне препаде на железничку пругу (железничке посаде, железничко особље), из заседе на јединице у маршу, аутоколоне, снабдевачке транспорте, уређаје од животног интереса за Београд и земљу (зима пред вратима), угљенокопе (првенствено оне који су снабдевали Београд и железницу) и одвлачили су раднике склоне за рад. Постројења и фабрике биле су на разним местима попаљене. Одељења за осигурање фабрика трпела су тешке губитке ...

Слабо обучене трупе дивизија генерала Бадера у овом простору биле су у врло напрегнутом стању, и стално под узбуном или у акцијама. ...”

(Зборник докумената НОР, Т1 К1, док. бр. 297.)

Немачка Врховна команда била је присиљена да убрза упућивање 342. пешадијске дивизије из Француске и да припрема повлачење и пребацивање на ова бојишта 113. пешадијске дивизије са Источног фронта.

Последњих дана септембра и почетком октобра, Штаб 18. армијског корпуса, ангажовањем свих расположивих снага, настојао је да спречи капитулацију и повеже изоловане гарнизоне окупационих трупа генерала Бадера. Док је 342. пешадијска дивизија палила Мачву а 125. пешадијски пук покушавао да продре долином Колубаре у средишне делове централне Србије, упућени су као помоћ немачким гарнизонима добро наоружани одреди недићеваца, љотићеваца и четника. У свим крајевима додељивана су нова појачања у блиндираним возовима, тенковима и артилерији, а и немачка авијација је све чешће бомбардовала ослобођена села и градове.

Партизанске снаге су, међутим, из дана у дан постизале нове успехе. После заузимања Ужица, Пожеге, Крупња, Ариља, Ивањице, Чачка и Горњег Милановца, партизански одреди западне Србије нападали су Краљево и Ваљево. Слободна територија у централној Србији допирала је скоро до Београда. Ослобођена су била места — Кучево, Мајданпек, Велико Градиште, Петровац, Александровац, Жабаре, Рача,

² Изјава генерала Бемеа—Зборник докумената НОР, Т1 К1, бр. 297.

Рековац, Рудник и Уб а блокирани непријатељски гарнизони у Обреновцу и Крагујевцу. Чете Пожаревачког партизанског одреда спуштале су се све ближе немачким посадама у Костолцу, Кленовику и Пожаревцу и продирале дубоко у Крајину све до Доњег Милановца. Напади на железнички саобраћај настављени су у октобру несмањеном жестином на целој територији централне Србије — дизани су у ваздух мостови, нападани и рушени блиндирани возови, скидани колосеци и раскопавани железнички насипи. На свим железничким пругама у централној Србији извршене су током овог месеца 64 веће диверзије а само на главном правцу Београд—Ниш преко 17. Партизанске јединице, уз помоћ народноослободилачких одбора, организовале су раскопавање друмова и путева, изграђивале су разне препреке за спречавање кретања моторизације и тенкова.

Повезивањем и учвршћивањем ослобођених крајева и даљом изградњом војне организације, успостављено је у то време оперативно садејство свих партизанских одреда, а формирањем штабова појединих зона остварена је јединствена оперативна команда Врховног штаба НОПО. Војничке и политичке успехе пратило је непрекидно јачање партизанских јединица. Само на простору централне Србије партизански одреди су се током октобра повећали на преко 8.000 бораца.

Крајем октобра, не сачекавши долазак најављене 113. пешадијске дивизије са Источног фронта, немачке трупе су биле принуђене да започну општи напад на партизанску слободну територију. Партизанске одреде у централној Србији, као најистуреније према непријатељу, нападале су јединице 714, 704. и 717. окупационе дивизије генерала Бадера, затим ојачани 125. пешадијски пук и делови 342. пешадијске дивизије. Њима су у овим операцијама на свим секторима а посебно у средишним деловима централне Србије били придодати јаки одреди недићеваца, љотићеваца и четника. Нарочито оштре борбе вођене су на секторима Посавине, Тамнаве, Поморавља и око Крагујевца. У даноноћним борбама, одбијајући неколико пута надмоћније непријатељске снаге, партизански одреди су се повлачили ка северу, према брдским пределима Тамнаве и Подгорине, испод Београда према Космају и Руднику а на крагујевачко-поморавском сектору према северним обронцима Гледићких планина и Котленика, затварајући испред непријатеља главне комуникације на правцима Крагујевац—Горњи Милановац и Крагујевац—Краљево.

Пожаревачки партизански одред, после пада Мајданпека, повукао је одбрану слободне територије са истока на правац Вољује и Нереснице, а на западу је противударом

заузео поново Петровац и поставио одбрану према Жабару код Панкова.

Почетком новембра, даље надирање непријатеља на свим овим фронтовима било је заустављено, али су се борбе и даље настављале без прекида. Покушавајући да продру према Чачку, Милановцу, Руднику, и Ужицу, немачке јединице и петоколонашки одреди трпели су свакодневно знатне губитке упркос надмоћности у снази, техници и наоружању.

У наметнутим фронталним борбама, одбрана слободне територије у то време није била угрожена само јаким и добро опремљеним немачким јединицама и одредима недићеваца, љотићеваца и Пећанчевих четника. Са наступањем ових непријатељских снага у позадини, на слободној територији кренули су у отворен напад на партизана и четнички одреди Драже Михаиловића. Оно мало четника што је узимало ту и тамо учешће у борбама противу непријатеља повучено је са положаја ради заузимања ослобођених градова из којих су партизанске снаге биле упућене на фронтове. Изненадним нападима четници су покушавали да опколе и разоружају партизанске јединице. Тамо где су у томе успели, четнички команданти су предавали заробљене партизана Немцима.

Док је на улицама Чачка и Ужица народ демонстрирао захтеватући обустављање братоубилачког напада, четничке јединице су напустиле и положате код Краљева. Ноћу између 7. и 8. новембра четници Драже Михаиловића, уверавајући све до тада партизанску команду у Горњем Милановцу да остају верни споразумима, напали су изненада партизана у граду. Користећи заједничке знаке распознавања, четничке групе су препадима успеле да разоружату потпуно партизанска одељења и јединице. У милановачкој болници опкољен је Други батаљон Првог шумадијског одреда, који је ту стигао на пролазу према Ужицу, куда је упућен по наредби Врховног штаба.

Како се одлазило на слободну територију, борцима је на Руднику остављено само по 5 метака, а сва остала муниција те предата Првом батаљону који је остао на положајима. Изненађени и без муниције, борци Другог батаљона су после краће борбе савладани. Из болничког круга пробио се само командир Четврте чете са 22 борца. Пошто су разбили једно четничко одељење у главној улици, они су се повукли из Милановца. Касније су им се придружиле још неке групе бораца које су успеле да се пробију кроз чет-

ничку блокаду а и командир Шесте чете овог батаљона.⁴ Остале борце четници су заробили.

Приликом заузимања Милановца, четници су ухватили 33 партизана Космајског партизанског одреда који су преко Љига били упућени за Ужице. У овој групи налазили су се ранији командант одреда Милутин Тодоровић, Кристифор Петровић Дрводељац и 17 партизанки које су као болничарке и лекари биле упућене на слооодну територију.

Укупно је са појединим групама Таковаца те ноћи заробљено 350 партизана. Одмах сутрадан четници су их спровели преко Такова и Брајића на Равну шру, стрељајући успут појединце и групе. Ужичка „Борба“ објавила је 27. новембра изјаву преживеле партизанке, раднице Лепосаве Лукић:

„До Љига смо дошли камионом“ — пише у овој изјави. — „Ту нас дочекују четници ватром из пушака. Затим су се извинили, објашњавајући да је неспоразум“ ... „У Мионицу смо стигли увече. Ту су нам одузели оружје, извршили претрес и привели нас у равноморском штабу.

У штабу су нас дочекали непријатељски и грубо. Одмах су нам саопштили да ће девојке пустити, а другове стрељати. Ми смо одбиле да се одвојимо од другова, те су нас све заједно повели за Равну гору. Пошли смо за Брајиће, често су нас гонили да трчимо. Стално су нас кињили, често ударали кундацима. У Брајићима нас дочекује ађутант Драже Михаиловића и каже: — „Шта то гробље водите са собом, што их нисте побили!“ Затим нас воде у село Теочин. Ту смо преноћили у једној кафани. При том су извршили претрес-отимачину. Скинули су нам све топлије одело, обућу, сатове и одвели нас у село, мислим да се зове Клаонице. Ту су нас стрпали у једну јаругу са шипражјем — другарице су поседале. Четници су почели да се договарају звиждањем. Једна група иза нас почела је да пуца. На то су и остали припуцали на нас без икакве претходне припреме.

Многе су другарице певале, држећи се храбро. Ја сам рањена у руку и одмах сам легла. Направила сам се да сам мртва. Када је пао мрак, извукла сам се из јаруге и побегла.

Колико знам у тој групи су биле ове другарице и другови: Вуја Ољача, Олга Јојић, нека Боба, докторка Лоти Ебл, нека докторка Оља, висока плава, затим

⁴ Командир Четврте чете био је Радован Грујић, а Шесте Живомир Несторовић.

командант Космајског одреда Тодоровић с другарицом. Остале другове и другарице не знам, јер су били из других одреда."

Остали заробљени партизани пребачени су преко Рибнице и Мионице у Словац, где су их четници предали Немцима из Ваљева. Преко четничког „војводе" Шкаве, капетана Сотировића и „војводе" Каменице, Немци су за то дали четницима знатну суму новца, оружја и муниције а заробљене партизанае су спровели у магацин Тадићевог млина у Ваљеву. Дванаестог новембра, после мучења и са-слушавања, почела су стрељања на Колубари, која је пре-живело само неколико партизана Првог шумадијског од-реда.⁵

Због ових напада у позадини, Врховни штаб НОПО је био приморан да повуче један број партизанских одреда са фронта. У разоружавању четника Драже Михаиловића и чишћењу слободне територије из централне Србије учествовали су Паланачка и Орашка чета Другог шумадијског одреда, Први посавски, Трећи тамнавски и Четврти поса-Ботамнавски батаљон Посавског партизанског одреда, Тре-ћи батаљон Првог шумадијског одреда а од Крагујев-ца према Равној гори Прва чета Другог батаљона крагу-јевачког одреда и Рачанска чета Другог шумадијског од-реда. Трећи батаљон Првог шумадијског одреда је међу првима био пребачен према Чачку, а за успехе у борбама са четницима похваљен је од Врховног штаба.

Седмог новембра, на простору Јагодина—Бачина—Крушевац—Параћин—Ћуприја, стигла је са Источног фронта 113. немачка пешадијска дивизија.⁶ Слабљење партизанских фронта због четничких напада из позадине омогућило је непријатељу да се среди а затим отпочне муњевиту офанзиву према Ужицу. У овим борбама, поред комплетне 342. и 113. пешадијске дивизије, учествовале су некомплетне 704, 714. и 717. окупационе дивизије и одреди недићеваца, љотићеваца и Пећанчевих четника у јачини од 15.000 војника. Поред тога, у борбу су убачена знатна поја-чања у тенковима, артилерији и авијацији.

⁵ Преживели су Миодраг Тешић, Нинко Петровић и партизан Марковић. Из Ваљевског партизанског одреда остао је жив Милош Урошевић из Јунковаца.

⁶ Зборник докумената НОР, Т1 К1, док. бр. 295.

НОВЕМБАРСКА НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА

Партизанске јединице из западних крајева централне Србије налазиле су се почетком новембра на секторима око Крагујевца, затим на правцу Космај—Рудник—Милановац и на простору Подгорине и Поцерине. Присиљене често на фронталне борбе са немачким и недићевским јединицама, оне су морале део својих снага да издвајају и воде операције „по унутрашњим правцима”. Услови у којима су се тих дана борили партизански одреди захтевали су натчовечанске напоре. Напади су долазили са свих страна од знатно бројнијег, боље наоружаног и опремљеног непријатеља. Октобарске кише смениле су магле пуне неочекиваних сусрета са непријатељским колонама. Суснежица је данима засипала слабо одевене борце. Сваки покрет непријатеља пратиле су паљевине и терор над становништвом. Немачка артилерија је немилосрдно тукла по селима и онда када у њима нису биле партизанске јединице. Свим овим тешкоћама, придружила су се и дезертерства појединих малодупгнијих бораца. Па ипак, надирање непријатеља било је заустављено а борбе су се настављале и у новембру на свим овим секторима.

*

Крагујевачки батаљони су почетком новембра држали положаје од Дулена према Грузи и Барама, посећујући комуникације од Крагујевца према Краљеву и Горњем Милановцу, којима је непријатељ непрекидно покушавао да продре на слободну територију.

Трећи крагујевачки батаљон, са припојеним деловима Поморавског партизанског одреда, водио је непрекидне борбе са љотићевцима и немачким јединицама на положајима око села Дулена. После вишедневних тешких борби, партизани су се 6. новембра повукли према Аџиним Ливадама. Ту је у сеоској школи одржана прослава Дана октобарске револуције. У окићеној сали одржана је велика партизанска приредба уз учешће бораца и омладине. Деветог новембра немачке јединице, недићевци и љотићевци поново су кренули у напад од Крагујевца, Лапова и Јагодине. Њихове колоне су, уз немилосрдно бомбардовање села из топова, опколиле са свих страна раније партизанске положаје на простору Дулене—Корман—Комарице. Како су се партизани већ били повукли, непријатељ је без борбе ушао у села. Немачки војници су пленили и палили куће

по Дулену и Комарицама убијајући успут сељаке ради застрашивања.

После заузимања села, непријатељ није наставио даље надирање. Уместо тога, поједини одреди љотићеваца покушали су да изненадним продорима одбаце партизане са овог сектора. Тринаестог новембра, користећи густ снег, 3. и 5. добровољачки одред дошли су непримећени до школе у Ациним Ливадама, где се налазила главнина Трећег крагујевачког батаљона. У неочекиваном сукобу на улазу у школу командант батаљона Мома Станојловић, тукући из митраљеза, уништио је прве групе љотићеваца и тако отворио пролаз батаљону. У краткој али оштрој борби погинула су три партизана а две партизанке заробљене. Љотићевци су имали 8 мртвих и 20 рањених. Заузимајући школу после пробијања и повлачења батаљона, непријатељ је запленио заставу са петокраком звездом којом је била окићена сала, што је окупаторско „Ново време“ искористило и објавило чланак о „Уништењу још једне совјетске републике“.

Трећи крагујевачки батаљон се из Ациних Ливада повукао према Равном Гају, где се налазила партизанска болница, приближавајући се тако секторима Првог и Другог батаљона.

Почетком новембра, Први и Други крагујевачки батаљон одржали су положаје на комуникацијама Крагујевац—Краљево и Крагујевац—Горњи Милановац. Да би спречила изненадни продор непријатеља, Прва чета Првог батаљона је 31. октобра срушила велики мост на Гружи између Крагујевца и Драгобраће. Уништена је читава гвоздена конструкција, чиме је потпуно онемогућена веза између немачких гарнизона у Крагујевцу и Краљеву. Немачке колоне су нарочито често нападале управо на овом правцу, како од Крагујевца, тако и од Краљева, покушавајући да ослободе ову комуникацију. Поред свакодневних борби са овим немачким јединицама, партизани су овде водили борбе и са групама четника које су се напуштајући положаје око Краљева кретале према Милановцу, Чачку и Ужицу. Разоружане групе четника спроведене су у Кнић, где их је у основној школи чувала једна десетина Крагујевчана и један број бораца Рачанске чете. Седмог новембра, око 150 четника са три тешка митраљеза извршило је напад на школу. Борба је трајала цео дан и ноћ. Певајући, опкољени партизани бацали су бомбе и отварали повремено плотунску ватру на четнике у разним правцима, како би се стекао утисак да се у школи налази већа јединица. У зору 8. новембра, четници су се повукли испред Другог батаљона. По наређењу Врховног штаба, упућене су тог дана Четврта чета овог батаљона и Рачанска чета да их гоне према Равној гори.

Половином новембра немачке и недићевске јединице поново појачавају нападе на секторима Првог и Другог батаљона, покушавајући да их одбаце од комуникација. Шеснаестог новембра Немци и недићевци крећу од Крагујевца према Горњем Милановцу. Код Рогојевца наиале су их две чете Другог батаљона. Вишеструко надмоћније немачке јединице успеле су, упркос губицима у једночасовној борби, да заузму и запале школу у Рогојевцу. Партизани су се после борбе повукли према Барама, а немачке јединице према Крагујевцу. Истога дана, непријатељске јединице су нападе и једно одељење Треће чете овог батаљона које се налазило у школи у Забојници. У борби је погинуо секретар Окружног комитета СКОЈ-а Александар Аца Стојановић. Партизани су се под борбом повукли, а немачки војници су запалили школу.

Са нападима на правцу Крагујевац—Милановац Немци су почели припреме за овладавање комуникацијама Краљево—Крагујевац. Једна од већих сметњи за кретање немачке моторизације на том правцу био је порушени мост на Гружи. Због тога је упућено из Краљева око 300 немачких војника који су, постављајући јака обезбеђења, 21. новембра почели оправку моста. Увече су се Немци повукли у Краљево.

Штаб Крагујевачког одреда је одмах упутио Прву чету Првог батаљона и Другу чету Трећег батаљона да нападну Немце на мосту. Ноћу између 21. и 22. новембра партизани су запосели положаје на брду Главица између усека којим пролази железничка пруга. Ујутру је воз са немачким војницима ушао у заседу. Под ватром партизанских пушака и митраљеза нашла се одједном и композиција и војници који су већ изашли из вагона. У полчасовној борби око моста погинуло је 27 немачких војника. Више мртвих и рањених било је и у композицији, која се под ватром повлачила према Краљеву. У борби је заплешено 40 пушака, један лаки митраљез, неколико машинки и знатна количина муниције и друге опреме. Партизани су имали једног теже рањеног. После борбе, чете су се повукле са положаја. Убрзо су од Краљева долетела три немачка авиона и засула бомбама порушени мост око кога се водила борба. Обрушавајући се, немачки авијатичари су митраљирали поред околних положаја и своје изгинуле војнике.

Због учесталих напада јаних немачких јединица на ове секторе, штаб Крагујевачког одреда, који се тада налазио у Книћу, наредио је Другом батаљону да исели болницу из Равног Гаја у Борач.

Двадесет шестог новембра, немачке јединице и недићевци су од Крагујевца нападали на положаје Прве чете Првог батаљона код тунела Вучковлца. Пролазећи у току

борбе кроз вучковачки тунел, непријатељска одељења су напала партизане из позадине и присилила их на повлачење према Липници. Ојачана деловима Другог батаљона, Прва чета је кренула у противнапад и протерала Немце и недићевце према Крагујевцу.

Сутрадан, 27. новембра, почео је једновремени напад јаким непријатељских снага од Крагујевца према Краљеву и Горњем Милановцу. Са непријатељском колоном која је продирала према Краљеву и Чачку, Први батаљон је водио борбу код Равног Гаја. Многоструко надмоћније немачке и недићевске јединице, упркос јакој партизанској ватри, развиле су се у борбени поредак, претећи опкољавањем партизанских положаја. После трочасовне борбе, непријатељ је успео да се пробије, потискујући главнину Првог крагујевачког батаљона према селу Љубићу.

Скоро истовремено, немачке јединице су напале и положаје Другог крагујевачког батаљона на простору Љубићи—Рогојевац. Немци су успели да савладају одбрану Другог батаљона и да се пробију према Горњем Милановцу, настављајући истовремено опкољавање партизанских положаја на овом сектору. Истога дана, непријатељ је у борбама код Љубића и Бумбаревог брда успео да потисне и делове Првог и Трећег батаљона, што је још више угрозило Други крагујевачки батаљон и присилило га на повлачење.

Пошто су успеле да потисну партизане и овладају комуникацијама, немачке колоне са тенковима, моторизацијом и артилеријом пролазиле су скоро целог дана у правцу Чачка и Горњег Милановца.

*

Продирјући од Крагујевца, немачке јединице су угрозиле партизанске положаје око Горњег Милановца и Рудника. У новембру 1941. године, на овом правцу, партизани су око Рудника и Космаја већ били изложени сталним нападима многобројних непријатељских јединица са простора Колубаре, од Посавине, нападима немачких гарнизона и петоколонишких одреда дуж пруга и из Тополе и Аранђеловца.

Први шумадијски партизански одред је крајем октобра спречио немачке јединице приликом покушаја да се од Тополе пробију према Руднику. Без довољно властитих снага за обимније операције, Немци су се повукли у варош, али су борбе на целом простору настављене са одредима четника и недићеваца. Први и Трећи шумадијски батаљон су се 1. новембра борили са овим одредима код Брезовца,

Доње и Горње Трешњевице и код Доње и Горње Шаторње. Борбе су започеле ујутру у 6 часова а завршиле се тек по подне око 18 часова.⁷ Партизани су успели да нанесу тешке губитке непријатељу и да га спрече у покушају да заузме Рудник.

Други шумадијски батаљон се налазио за то време на Руднику, где је припремана прослава Дана октобарске револуције. Убрзо су на пролазу за Ужице онамо пристигле Паланачка и Орашка чета Другог шумадијског одреда и Четврта космајска чета упућена да пребаци муницију за одред. Седмог новембра, у оквиру прославе, одржан је у варошици велики митинг, на коме је говорио заменик политичког комесара Првог шумадијског одреда Душан Петровић Шане. После митинга јединице су отишле на положаје, а Други шумадијски батаљон према Горњем Милановцу. На Руднику су остале само неке мање јединице. Ноћу су четници Драже Михаиловића заузели Горњи Милановац. Како у близини није било других јединица, према Милановцу су упућене Љубићка и Четврта космајска чета и поједина одељења из других јединица која су се нашла у околини Рудника. У борбама које су трајале преко целог дана партизани су успели да разбију четнике и поврате Милановац. Трећи шумадијски батаљон је са осталим партизанским јединицама узео учешће у борбама око Чачка. Заузимањем града, партизани су повратили целокупну артилерију коју су им изненадним нападом четници узели.

Поновљени четнички напад на Чачак је нешто касније такође одбијен а хиљаде четника разоружано је и пупгено у кругу чачанске касарне. Заједно са осталим партизанским јединицама, Трећи батаљон је наставио гоњење четника до Равне горе и учествовао у жестоким борбама са четницима код Пожеге и Прањана. У селу Каменици Рачићев Поцерски четнички одред, који је по наређењу Драже Михаиловића напустио положај код Шапца, опколио је Осму шумадијску чету. Борба се водила ножевима и бомбама. Тек када је Девета чета овог батаљона ударила са леђа, четници су били разбијени. Погинуло је 18 бораца Осме чете. Трећег шумадијског батаљона и око стотину Рачићевих четника.

Упућивањем Трећег батаљона у борбу против четника У позадини и разбијањем Другог батаљона у Милановцу, на положајима око Рудника остао је само Први шумадијски батаљон, који је у то време бројао 170 бораца. Сталним нападима на четнике и недићевске јединице он је успешно бранио од непријатеља прилазе Руднику.

⁷ ВИИ. рег. бр. 2/3-1, К 51.

Одбрана Рудника држала се све до 29. новембра. За то време вођене су непрекидне даноноћне борбе у којима су непријатељске јединице више пута продирале у варошицу и поново одбациване партизанским противнападима. Одлука о напуштању положаја и повлачењу са Рудника донета је тек пошто су немачке трупе од Крагујевца, после огорчених борби, пробиле положаје Таковаца и Трећег шумадијског батаљона код брда Рапај и ушле у Горњи Милановац.

После повлачења партизана, немачке јединице од Крагујевца и Рудника спојиле су се 30. новембра у Горњем Милановцу⁸.

У току новембра, за време ових борби у централној Србији, Први посавски, Трећи тамнавски и Четврти посаво-тамнавски батаљон Посавског партизанског одреда, као и Орашка и Паланачка чета Другог шумадијског партизанског одреда налазили су се на положајима у западној Србији.

После борби на Добрави, Први посавски, Трећи тамнавски и делови Четвртог посаво-тамнавског батаљона држали су 15 километара широк фронт код Коцељева. Седмог новембра партизанске јединице су на овом сектору, користећи затишје, организовале прославу Дана октобарске револуције. Истог дана, колона од око 800 немачких војника кренула је од Шапца правцем Коцељево—Ваљево, где је положаје држао Трећи тамнавски батаљон. Друга немачка колона кретала се од Ваљева у сусрет првој према Јаучанском вису. Тамнавци су прекинули прославу и посели доминирајуће положаје. Борба са немачким јединицама отпочела је око 9 часова ујутру. Трајала је до 15 часова по подне. Немачки стрељачки стројеви, нападајући партизанске положаје, отворили су ватру из митраљеа и минобацача, а са друма је тукла непријатељска артилерија. Док је главнина батаљона задржавала ватром кретање непријатеља, један вод Тамнаваца заобишао је немачки стрељачки строј и из непосредне близине засуо га митраљеском и пушчаном ватром с бока. Немачки војници су били присиљени да полежу на чистини. Најближа одељења десеткована су овом бочном ватром. Немачки официр који је нагонио војнике на том сектору да крену напред убрзо је пао погођен партизанским метком. Тек у попод-

¹⁰ Зборник докумената НОР, Т1 К1, док. бр. 88.

невним часовима, када су партизански положаји угрожени од немачке колоне из Ваљева, Тамнавци су се повукли у шуме између Дружетића и Голе Главе. Тога дана, у борбама на сектору код Коцељева и на Близањском и Јаучанском вису, маневришући у току повлачења, партизани су нанели теже губитке немачким јединицама. Погинуло је око стотину немачких војника и официра,⁹ а само у борбама око Јаучанског виси погинуло је око 20 немачких војника и убијено 10 коња непријатељске коњичке јединице која је нападала на овом сектору. Партизани су имали 7 мртвих и неколико рањених бораца.

Заузимајући Јаучански вис и друм Коцељево—Ваљево, непријатељ је одсекао Тамнавски батаљон од осталих јединица. У шумама између Дружетића и Голе Главе штаб батаљона је одржао састанак са командама чета. Донета је одлука о пробијању преко Јаучанског виси правцем Оглађеновац—Лопатањ. Спаљена је батаљонска архива и закопан вишак оружја. Исте ноћи, у колони по један, Тамнавци су се извукли из немачког обруча и преко Миличинеце кренули за Лопатањ. У селу Осладићу напала их је једна група четника, али су је партизани разјурили.

Тих дана, јединице Посавског партизанског одреда водиле су многобројне борбе са Немцима, разоружавајући успут четничке одреде и групе. Једна од највећих борби са немачким јединицама вођена је у подгорском срезу код села Оглађеновца. Поред Посаваца и Тамнаваца, у овој борби је учествовала и Рађевска чета Ваљевоког партизанског одреда. Батаљони су били распоређени на положаје у широком луку по косама код ерачког гробља. Немачки стрељачки стројеви задржани су јаком партизанском ватром и принуђени да полегну. Убрзо су немачки војници кренули на јуриш, али их је митраљеска и пушчана ватра присилила да устукну. Жестина борбе се преносила са једног на други крај фронта. Партизанска одељења су сталним противнападима епречавала немачке јединице да заобиђу положаје батаљона. Једна патрола упућена у позадину заробила је недићевског наредника који је светлосним сигнализима обавештавао Немце о партизаноком распореду. Борба се отегла целог дана. Повлачећи се пред партизанском ватром, немачки стрељачки стројеви су се еређивали и поново кретали у напад. Нарочито је велике невоље задавао непријатељу тешки митраљез „Максим“ Првог посавског батаљона. После многобројних узалудних напада, немачке јединице су главни ударац усмериле у том правцу. Упркос великим губицима, немачки војници су подилазили положаје Посаваца. Непрекидно тукући по непријатељском стрељач-

⁹ Збраник докумената НОР, Т1 К1, док.'бр. 88.

ком строју, изгинула је скоро цела посада тешког митраље-за. Међу погинулим партизанима био је и бивши немачки војник Хари Шихтер, који је као борац Посавског партизанског одреда био похваљен од Врховног штаба НОПО Југо-Славије.

После борбе код Коцељева и ерачког гробља, јединице Посавског партизанског одреда су се повлачиле према варошици Пецка. Ујутру 10. новембра немачки авиони су извршили напад на варошицу, у којој се налазио Први посавски батаљон. Осам „штука“ заепало је више од једног сата бомбама и митраљеским рафалима варошицу већ по-паљену ранијим бомбардованима. Од непријатељских бомби и митраље-за погинуло је 11 а рањено 16 бораца Првог батаљона.¹⁰

У Пецкој су борци упознати са саопштењем Врховног штаба од 4. новембра 1941. године о издаји четника Драже Михаиловића. По наредби Врховног штаба, јединице Посавског партизанског одреда добиле су задатак да приступе чишћењу позадине од четничких јединица и група. У општој офанзиви против дражиноваца, Први посавски, Трећи тамнавски и Четврти посаво-тамнавски батаљон су половином новембра напали четнике концентрисане у Љубовији. Борбе су вођене цео дан и ноћ, али и после разбијања и разоружавања многих четничких прупа, партизани нису успели да заузму варошицу. Приликом другог напада, 18. новембра, поред јединица Посавског и Ваљевског партизанског одреда учествовали су и Ужичани и Санџаклије. Опкољени четници Драже Михаиловића обратили су се за помоћ Немцима:

„Према обавештењу четника“ — пише у извештају Трећег батаљона 697. немачког пешадијског пука — „води се тешка борба између четника и комуниста у Љубовији. Вероватно да има 2 до 3 хиљаде комуниста против четника који не могу више да држе Љубовију, те моле помоћ, нарочито у муницији.“

(Зборник докумената НОР, Т1, К1 док. 260).

После заузимања Љубовије и разбијања четника, Први посавски батаљон је 23. новембра пребачен камионима у Ужице, а одатле на одмор у Биоску. Ту су одржавани састанци партијских и скојевских организација по четама. На основу држања у дотадашњим борбама, многи борци су тих дана постали скојевци и чланови Партије. Четврти поса-

¹⁰ Зборник докумената НОР, Т1 К1, док. бр. 88.

во-тамнавски батаљон је 23. новембра пребачен у Кремну, где се такође одмарао и припремао за фронт.

Трећи тамнаески батаљон је, са осталим партизанским јединицама, водио борбе и разоружавао четнике по Подгорини и око Ваљева. Уочи немачке офанзиве према Ужицу, Тамнавци су се налазили у селима Поћути и Совачу. Ту су били и Колубарски, Рађевоки, Подгорски и Ваљевски батаљон. У Совачу у кући Томе Томића, одржано је саветовање представника штабова ових јединица. Између осталих, саветовању су присуствовали Добросав Симић и Чед Миндеровић из Тамнавског батаљона, Здравко Јовановић, командант Ваљевског одреда, Јован Софронић, командант Подгорског одреда, затим Милосав Милосављевић, Влада Зечевић, Миле Милатовић и Живан Димитријевић. На саветовању је разматрана ситуација и у вези са тим одређени су задаци и правци дејствовања појединих јединица.

Тамнавци су упућени да поседну положаје на друму Ваљево—Мравинци—Варда—Ужице. Прва тамнавска чета упућена је у Лелић са задатком да постављајући заседе на Каменитовцу контролише клисуру Градац, кроз коју пролази друм. Остале чете су послате у Доњу Лесковицу. Са немачким јединицама које су продирале правцем Ваљево—Ужице овај батаљон водио је борбе на Ластри, затим на Вачевцима, где је борба трајала цео дан. Тамнавци су на овим положајима истовремено морали да се боре и са четницима, који су нападали из позадине. Штаб батаљона је због тога затражио помоћ из Ужица, одакле је на положаје упућен један топ. Са овом немачком колоном борбе су настављене све до њеног потпуног продора и пада Ужица. Приликом једне од ових борби, партизански топ је погодио у камион пун немачких војника.

У гоњењу четника и борбама са немачким јединицама на територији западне Србије учествовале су и Орашка и Паланачка чета Другог шумадијског одреда. Почетком новембра обе чете су преко Рудника и Милановца, по наредби Врховног штаба, повучене на слободну територију. Седмог новембра оне су стигле у Ужице и учествовале у прослави поводом Дана октобарске револуције.

Првих дана по доласку у Ужице, Орашани и Паланчани су са Словеначком четом упућени да нападну четнике капетана Игњатовића. После разбијања четника код Карана, Паланачка и Орашка чета су пребачене на терен Ваљевског одреда према Косјерићу, где је штаб Другог шумадијског одреда, по одлуци Врховног штаба, био оперативна команда за све јединице на овом сектору.

Паланачка чета је из Косјерића пребачена на Букове, одакле је у садејству са осталим јединицама чистила од четника територију око Маљена, на линији Рашевица—Дивчибаре, а затим преко Повлена до Крчмара. У Рајковици је заробљен велики број четника и заплењено много војне опреме и оружја.

Орашани су камионима пребачени од Косјерића до Ражане. На том сектору чета је остала до 18. новембра, када је пребачена према Ужицу, затим према Чачку, а 20. новембра према Равној гори. После борбе са четницима на Равној гори и успелог збора у Прањанима, Орашани су враћени у Ужице. Ту су добили нове униформе а онда камионима пребачени преко Бајине Баште за Љубовију, одакле су надирале немачке трупе. За време борбе са Немцима на овим положајима, партизане су из позадине напали четници. Немци су заузели варошицу и Орашка чета се одатле повлачила према Кадињачи.

*

Пошто су немачке трупе успеле са северозапада да заузму Љубовију, а потискујући Тамнавце и остале јединице напредовале и од Ваљева, отпочеле су припреме за одбрану Ужица. Одбраном је руководио командант Посавског одреда Коча Поповић. У граду је 26. новембра одржано саветовање команданата баталона, на коме је размотрена ситуација и одређени задаци појединим јединицама.

Немачке јединице надирале су према Ужицу истовремено преко Љубовије и од Ваљева преко Косјерића. Са осталим снагама које су учествовале у одбрани Ужица, на ове секторе су упућене после саветовања и јединице Посавског и Другог шумадијског партизанског одреда.

Четврти посаво-тамнавски батаљон је упућен према Косјерићу да би зауставио немачку колону која је пробила положаје Ваљеваца, Рађеваца и Тамнаваца. Батаљон је посео положаје десно од пута Косјерић—Ужице. Са погодних, доминирајућих положаја немачка колона на друму је тучена од 8 до 15 часова. Непријатељу су нанети велики губици — уништено је неколико мотоцикла и камиона, преврнута су једна лускузна кола. Велики број немачких војника изгинуо је при пролазу друмом и у нападима на партизанске положаје, па ипак, далеко надмоћнијим и добро наоружаним немачким снагама није се могло одолети. Немачке јединице су успеле да пробију положаје Посаво-тамнаваца и батаљон се повлачио према Стапарима. Од главнине У борби је одсечен командант батаљона са једним водом. Они су се повукли према Буковима и ту успоставили везу са Трећим тамнавским батаљоном.

Испред ове немачке колоне, на раскрсници путева Ужице—Пожега—Косјерић, налазила се на положајима Паланачка чета. Наређено јој је да се укопа и задржи немачке тенкове. Немци су већ били заузели Косјерић и упали у телефонске разговоре између појединих команданата. Команданту сектора Андри Ђорђевићу издали су лажно наређење, а у разговоре које је Врховни командант из Ужица водио са командантом одбране убацивали су дезинформације — „све је у реду, нека се трупе врате у касарне”.¹¹

Паланачка чета се укопала са обе стране друма Ужице—Косјерић. Постављене су заседе бораца са бензинским флашама за напад на тенкове. Али пре него што је наишла моторизација, почео је напад немачке авијације. Бомбардујући и тукући митраљезима у бришућим летовима партизанске положаје, Немци су успели да разбију одбрану на овом сектору. Претрпевши тешке губитке, остаци паланачке чете су се повлачили према Златибору и Златару.

Док су се ове јединице бориле са немачким трупама које су продирале од Ваљева, према немачкој колони од Љубовије упућен је Први посавски батаљон. Из Ужица је ужурбано према Златибору вршена евакуација рањеника, штампарије, преосталог оружја и друге опреме.

Упућен 27. новембра друмом преко Бајине Бапгге, Први посавски батаљон се неочекивано сукобио са немачким јединицама испред Љубовије. Немци су отворили ватру на прве партизанске камионе. Поједина одељења су се помешала са немачким војницима. Убрзо су и партизани и Немци посели положаје. У веома тешкој борби батаљон није могао да задржи напад немачких трупа, које су продирући даље одсекле од главнине целу трећу чету. Испред немачких јединица, водећи непрекидно борбе, главнина Првог посавског батаљона повлачила се према Ужицу. Немачке трупе су успеле да се пробију и заузму Бајину Бапггу.

На четрнаестом километру од Ужица, на брду Кадиначи, окупљала се увече 28. новембра последња одбрана Ужица. Поред Ужичког радничког батаљона, био је ту Први поевски батаљон и Орашка чета Другог шумадијског одреда. Центар фронта заузео је Раднички батаљон, с којим су били и борци Орашке чете. Прва чета Посавског батаљона била је на левом а друге две на десном крилу одбране. Ујутру 29. новембра, око 9 часова, наишла је колона немачких трупа под заштитом тенкова. Партизанским јединицама је издата наредба да не отварају ватру док немачка колона не уђе дубоко у клешта која су представља-

¹¹ Забележено у *Дневнику В. Дедијера*.

ли партизански положаји и док Радивоје Јовановић Брадоња не отвори ватру из топа — јединог тешког наоружања које су тога јутра имали браниоци Ужица.

Када је опалио топ са партизанских положаја, немачка колона је засута пушчаном и митраљеском ватром и тромблонкама. Добровољци бомбаши бацали су бомбе. Немачка колона је почела да се повлачи. Тенкови који су покушали да продру такође су убрзо устукнули.

Одбијене немачке трупе извршиле су прегруписивање и у широком стрељачком строју поново кренуле у напад. Командири чета су упутили испред положаја поједина одељења која су са свих страна нападала немачке стрељачке стројеве у наступању. Непријатељ је поново зауetaвљен и одбачен.

После другог одступања Немаца, настало је краће заатишје. Одбрана је била исувише малобројна да би искористила повлачење непријатеља, исувише слабо наоружана да би могла да потисне тенкове испред немачких пукова. За време заатишја, немачке јединице су заобишле лево крило фронта и снажном бочном ватром потиснуле прву посавску чету. Заузимајући тако доминирајућу косу, огаи су ватром угрожавали и Раднички батаљон. Сређујући се, Посавци су извршили противнапад. Под жеетоком ватром немачких митраљеза борци су поново били присиљени да устукну. Сада се одбрана у центру морала борити против немачких јединица и са фронта и из позадине. Немци су нападали тенковима-, артилеријом и бацачима. Немачке гранате су обарале стабла и засипале борце на положају разграном земљом и камењем. Од митраљеске паљбе са фронта и из позадине није било заклона.

Време је одмицало и партизанска одбрана се топила. Један за другим гинули су борци, Ужичани, Посавци и други који су им се тога дана прикључили на Кадињачи. До увече је изгинуо скоро цео Раднички батаљон. Остале партизанске јединице имале су такође велике губитке. Изгинуло је преко педесет бораца Првог посавског батаљона. На Кадињачи је погинуо комесар Посавског одреда Бора Марковић, комесар чете Стева Вулић, водник Богдан Говедарица, комесар Орашке чете Раде Марковић и многи други.

Преживела малобројна одбрана борила се у повлачењу до ноћи за свако дрво, за сваку узвишицу. Групе бораца које су се по мраку пробијале према Златибору наилазиле су око друма на стотине мртвих немачких војника и партизана.

Немачки тенкови, праћени авијацијом која је митраљирала друмове и град, ушли су 29. новембра у Ужице. Вр-

ховни штаб се из града повукао према Златибору 15 минута пре уласка немачких тенкова, пошто је претходно извршена евакуација рањеника, оружја и опреме.

ПАД КУЧЕВА

У новембарској непријатељској офанзиви територију коју је бранио Пожаревачки партизански одред нападали су делови 704. окупационе дивизије, чији је штаб, после доласка 342. пешадијске дивизије у Ваљево, пресељен у новембру у Пожаревац, и гарнизонске јединице 724. пука 714. немачке дивизије. Недовољан број немачких војника за офанзиву надокнађен је јаким одредима недићеваца, љотићеваца и четника. Непријатељске снаге биле су сконцентрисане на простору Крајине, око Пожаревца и у Свилајнцу. Од Крајине су са гарнизонским јединицама 704. немачке дивизије нападали крајински четници. У Пожаревцу се, поред немачке посаде од неколико стотина војника, налазио један одред љотићеваца и Пећанчев Битољски четнички одред.

У Свилајнцу је уочи опште офанзиве од 7. недићевског одреда формирана великоморавска група одреда под командом пуковника Шиндлер-Бабића,¹² коме су на тај начин потчињени сви четнички одреди и жандармерија. Поред тога, у Хомољу су се налазили непријатељски расположени горњачки четници Драже Михаиловића, увек спремни на подмукле нападе.

Попгго су крајем октобра и почетком новембра непријатељски напади одбијени, партизанске чете су биле постављене углавном на правцима одакле су немачке и недићевске јединице најчешће покушавале да продру на слободну територију.

Дванаестог новембра, недићевци су кренули ка положајима Девете чете — код порушених мостова између Забрђа и Панкова. Док су борци нападали камионе на друму, недићевци су их заобишли с леђа. При светлости запаљених стогова кукурузовине нанели су чети велике губитке. Командир чете Ђура Каштелан Нигер, рањен у обе ноге, заробљен је док је штитио повлачење осталих бораца. Недићевци су те ноћи заробили још 12 партизана, од којих је 11 одмах ту поред моста лично убио пуковник Шиндлер-Бабић.

¹² Бивши аустријски официр барон Алфред фо-н Шиндлер Узео је име Љуба Бабић да би у југословенској војсци могао да задржи положај официра. Током непријатељске офанзиве 1941. године био је чувен по злочинима извршеним над народом Поморавља.
" У пожаревачком крају.

На овом сектору недићевци и љотићевци су успели да одбију и напад Десете и Једанаесте чете и да заузму Петровац.

Користећи се тиме што су партизанске снаге биле подељене на овом сектору и према Стигу и Хомољу, непријатељске јединице су успеле брзо да се пробију до Кучева. Увече 15. новембра одржан је у Кучеву састанак Окружног комитета и штаба одреда. Одлучено је да се одмах приступи евакуацији магацина и архиве. Пошто су чете биле далеко а непријатељ у Кучајни, није се могло рачунати на организовање јаче одбране. Шеснаестог новембра ујутру, када је започео непријатељски напад, прилазе Кучеву је бранио један вод из обезбеђења штаба одреда и нешто четника Леониде Пљешковића. Ова малобројна одбрана задржавала је преко четири часа непријатељске снаге које су бројале око хиљаду војника. Тек када су, заобилазећи партизанске положаје, кучевски четници извршили напад из позадине, почели су се повлачити Пљешковићеви четници а нешто касније и партизани. Поједина партизанока одељења борила су се у заплитници до последњег метка. Снажни пушкомитраљезац Миле Арсеновић Бандера ударао је четнике кундаком митраљеза када му је нестало муниције. Једва је успела да га савлада десетина непријатељских војника. Са њим је тада заробљено седам партизана. Сви заробљеници су стрељани а рањеног Јована Гочића четници су сутрадан заклали и оставили на вашаришту, забрањујући да се сахрани. Кучевски омладинци су после тога на букви крај које је лежао урезали његово име и оно је ту стајало годинама.

У повлачењу је погинуло још 11 бораца овог одреда. Остали су се са командантом одреда повукли према Гложани. Тамо је требало да стигну чете из Стига и Звижда. Током целе ноћи, уочи напада, и док су борци бранили прилазе Кучеву, из града је изношена архива, резерве оружја и друге спреме.

У Гложани је Вељко Дугошевић имао састанак са капетаном Предрагом Марковићем. Њему је предата одредска архива да је склони на четничку територију. Он је такође према Горњаку одвео и групу партизанки које су радиле у штабу у Кучеву. Рачунајући на споразум са четницима, многи борци су у данима офанзиве покушавали и сами да се склоне у Горњак не знајући да су четници отпочели отворање сарадње са окупатором.

Очекујући долазак чета, штаб одреда се са 15 партизана и 10 четника Леониде Пљешковића задржао неколико дана на простору Гложане—Нересница—Волуја. Код Жемање, 18. новембра, ова група бораца нападнута је од неколико стотина недићеваца и четника. Борба је трајала

више од једног сата. Командант одреда је наредио повлачење, а сам је штитио одступницу. Повлачећи се погинула су два борца и жена Леонида Пљешковића, а штитећи повлачење бораца и командант Пожаревачког одреда:

„18. новембра о. г." — пише у свом извештају недићевски пуковник Шиндлер-Бабић — „великоморавска група, ухвативши везу са четничким војводама на терену и мајором Пилетићем, наставила је чишћење терена у околини Кучева. Наши одреди опколили су Гложане, североисточно од Нереснице, где се налазио Штаб комунистичких банди, са њиховим командантом за источну Србију Дугошевић Вељком, учитељем ..."
ВИИ рег. бр. 56/3—1 к 52)

Преостали борци као и Леонида Пљешковић, не рачунајући на издају Дражених четника, повукли су се у Горњак. Тамо су били разоружани и предати непријатељу:

Према извештају мајора Пилетића" — наставља у истом допису пуковник Бабић — „њему се предао Пљешковић Леонида, коме ће бити одмах пре-суђено. Мајор Пилетић налази се са својим људима у Горњаку. Комунистичке банде су разбијене на свим местима..."

Тако су четници Драже Михаиловића и на овом простору узели активно учешће у непријатељској офанзиви против снага народноослободилачког покрета и допринели бржем заузимању партизанске слободне територије.

Падом слободне територије јединице Пожаревачког партизанског одреда биле су раздвојене на три групе. Са територије моравског и ресавског среза Десета и Једанаеста чета су се повлачиле према Деспотовцу. Део одреда који се налазио према Хомољу, после састанка у Брезници, кренуо је према Крајини да потражи везу са Крајинским партизанским одредом. Партизанске чете које су се налазиле на територији Стига и Звижда Окружни комитет је окупљао код манастира Тумана.

ПОВЛАЧЕЊЕ ПРЕМА САНЦАКУ

Када је пало Ужице већина браниоца Ужичке републике повлачила се према Санцаку. Али читава слободна територија западне Србије није тиме пала непријатељу у руке. У планинском крају Повлена, Маљена и Сувобора ос-

тали су Ваљевски одред и Колубарски батаљон. Њима су се придружили и неки делови одреда из централне Србије. На овом простору са Ваљевцима је остао Трећи тамнавски батаљон са командантом и мањим деловима Четвртог посаво-тамнавског батаљона, који су им се придружили код Букова после борбе на друму Косјерић—Ужице.

Главнина Четвртог посаво-тамнавоког батаљона повлачила се према Стапару, а одатле се пребацила у Шљивовицу. Батаљон је тада бројао 300 бораца. Прикључиле су му се такође и мање групе Ужичког и Пожешког одреда. Одатле су послати курири у Санџак. Немачке и петокло-нашке јединице кретале су се на све стране. Под заштитом Немаца осилили су се четници Драже Михаиловића. Курири су одлазили али се ни један није враћао. У Шљивовици је одржано батаљонско саветовање свих комуниста. Већином гласова донета је одлука о повратку у Тамнаву. Али пре него што је направљен покрет, Немци су, обавештени од четника, изненада опколили Тамнавце у шљивовичкој школи. Од 300 бораца спасло се само 100. Остали су се погубили, изгинули или су заробљени. Батаљон је исувише скупо платио своје дуго задржавање у селу без икаквог обезбеђења. Заробљене партизане Немци су ззерски побили. Милицу Ребавку, Драгицу Милићевић, учитељицу из Шљивовице и још једну партизанку из Бањана немачки војници су везали за дрво пред школом, посули бензином и живе запалили.

Када је пала ноћ, преживела стотина партизана вратила се у Шљивовицу. Народ је био преплашен. Сељаци су им показали пут до Ђетине, коју су прешли код села Биоске и изишли на пругу Ужице—Шарган. Пругом су пролазиле немачке патроле. У очекивању прелаза преко пруге, поново је одржан састанак. Неки борци су били за то да се иде за главнином према Санџаку. Партизани из тамнавских села били су за повратак у Тамнаву. Најзад је одлучено да се иде према Ваљеву и Подгорини, где би се припојили Трећем батаљону. Крећући се према Пашиној Равни, свакодневно су водили борбе са четницима. Од Пашиних Равни до Оглађеноваца такође су имали две борбе са четницима. Трећи сукоб имали су у самом Оглађеновцу између 10. и 14. децембра. Партизани су се налазили у школи и успели су да растерају четнике када су покушали да их опколе. Четници су онда прикупили јаке снаге и успели да разбију батаљон у три групе. Око 40 бораца, са Андријом Мазињанином, пробило се из обруча. Они су се 14. децембра у селу Лопатању прикључили Трећем батаљону. Мања група од око 15 бораца, са поручником Вулом, повукла се у Посаво-тамнаву и тамо се скривала. Петнаестак бораца, са Рај-

ком Михаиловићем, разишло се кућама, где су похапшени, а Рајко се са својим братом упутио да тражи Трећи батаљон.

Од посавских батаљона који су се борили око Ужица оамо је Први кренуо према Санцаку. Када је пала Кадињача, на бојишту се око комесара Владе Аксентијевића окупило око 70 партизана. У оближњој сеоској кући нашли су још три борца која су рањена док су бензинским флашама нападали тенкове.

Немци су 30. новембра етигли у Биоску и продужили у Кремну. Посавци су сместили рањенике у некој сеоској кући и кренули према Шљивовици, где се сакупило укупно 250 бораца Првог посавског батаљона. На обронцима Златибора ухваћена је веза са Врховним штабом. Батаљон је упућен у село Радојну. Једна чета овог батаљона издвојена је 14. децембра као Посавска чета за Прву пролетерску бригаду, а друга од 100 бораца враћена је са Космајским одредом у Србију.

Паланачка чета се после борбе између Ужица и Косјерића повлачила према Санцаку. Један вод од 18 бораца, са комесаром одреда Тасом Младеновићем, прешао је у Санцак 1. децембра и укључио се касније у Орашку чету. Други део чете се по налогу Врховног штаба са Иваном Мукером вратио у Србију од Увца. Код Шљивовице су водили велику борбу са Немцима. Чета је имала много рањеника. Нешто бораца се погубило а нешто су Немци заробили. Код Бајине Баште један број бораца разоружали су четници на превару. Код Шаргана се са Мукером окупило 30 бораца Паланачке чете. Ноћу су прешли Кадињачу. Неколико дана су се налазили око Јелове горе, где је успостављена веза са Ваљевским партизанским одредом. Паланачка чета је тада бројала 25 бораца. Од њих и Првог вода Орашке чете на терену Ваљевског одреда формирана је Шумадијска чета. За командира је постављен Мукер, а чета је каеније укључена у Космајски партизански одред, који се по налогу Врховног штаба враћао у Србију.

Орашка чета је, повлачећи се са Кадињаче где је имала велике губитке, остала без везе са Врховним штабом и осталим јединицама. Уместо погинулог комесара Марковића, постављен је Милутин Цветковић. Преко Штрицкова, Качера, Криве Реке, и Дрежника Орашани су пошли према Шумадији. После борбе са четницима, у Дрежнику је промењена одлука. Одлучено је да се тражи веза са главнином. У Рогама су наишли на Крагујевачки одред и Поморавце, који су се пробијали у правцу главнине и Врховног штаба.

После борби код Равног Гаја, Бумбаревог брда, Љубића, Љуљака и Рогојевца, када су се немачке колоне пробиле према Чачку и Горњем Милановцу, партизанске јединице су се повлачиле са крагујевачког сектора према Чачку, Ужицу и Санцаку. Једна колона, коју је сачињавала главнина Првог и делови Трећег крагујевачког батаљона, повлачила се правцем Љубић—Гружа—Пајсијевићи—Бреница—Мрчајевица па поред Горњег Милановца и Чачка до Јелове горе, где се спојила са партизанским јединицама које су се повлачиле са Рудника. Са овим деловима Крагујевачког одреда налазили су се Мијалко Тодоровић и командант одреда Раја Недељковић.

Овим правцем повлачила се и партизанска болница из Равног Гаја, која је уочи општег немачког напада била евакуисана у Борач а затим преко Вујетинаца у Чачак, где се спојила са осталим партизанским болницама.

Друга колона, коју су сачињавали Други батаљон Крагујевачког партизанског одреда, рачанска чета и Поморавци, започела је повлачење 28. новембра преко Коњуше према планини Јешевац. У колибама изнад села Коњуше одржан је састанак свих бораца на коме се дискутовало о постојећој ситуацији и предлозима појединих партизана да се јединице врате на терен. На састанку је одлучено да се продужи повлачење према Златибору као што је раније било наређено од штаба одреда. Покрет је настављен преко планине Јешевац према Остри. Ту су 29. новембра ове јединице разбиле четнике који су их напали и продужиле повлачење према Добрињи. Спајањем са појединим партизанским јединицама из западне Србије, ова колона се повећала на неколико хиљада бораца. Продужујући друмом према Ужичкој Пожеги, партизани су добили обавештење да се немачке трупе већ налазе у варошици, па је повлачење продужено преко Рога, Сврачкова и Северова. У Рогама се овој колони придружила и главнина Орашке чете Другог шумадијског одреда. Ту су Орашани, Рачани и Поморавци спојени у једну јединицу под командом Љубише Урошевића.

Ова група партизанских јединица задржала се на територији око Пожеге. Велике тешкоће, зима, непрекидни сукоби са непријатељем, непостојање везе са Врховним штабом — све је то стварало неизвесност, у којој су многи борци постављали питање повратка на свој терен. Због тога је у Сврачкову организовано саветовање са комунистима из свих ових партизанских јединица. Говорили су Светислав Стефановић Ћећа и Милинко Кушић. Комунистима је саопштено да су упућени курири ради успостављања везе са Врховним штабом и да се за то време све јединице морају средити и борити на оној територији на којој се налазе.

Повлачећи се према Санцаку, ова група партизанских јединица водила је многобројне борбе са непријатељем. Код села Дрежника дошло је до борбе са немачком колоном од 30 камиона која се кретала под заштитом тенкова. Након борбе, партизани су се повукли према Радобуђи. Са четницима, који су се осилили под заштитом Немаца, нападајући непрекидно са свих страна из дана у дан партизанску колону, вођена је велика борба код Гривске. Разгонећи четнике, партизани су и сами у овој борби имали велики број рањеника.

На партијском саветовању донете су одлуке да партизанске јединице отпочну офанзивније нападе на непријатеља чистећи четничка упоришта у околини. У оквиру ових операција извршен је напад на четнике у Дубрави. Том приликом опкољена је и запаљена кућа са четничким официрима из одреда Боже Јаворског. Велика борба са четницима вођена је и код Прилика.

Партизанска колона у којој су били Крагујевчани, Орашани, Рачани и Поморавци прешла је после ових борби преко Златибора, Муртенице и Бјелуше у Санцак, где је у Новој Вароши успостављена веза са Врховним штабом.

Крагујевачки партизански одред је у Санцаку реорганизован и као Трећи крагујевачки батаљон ушао у састав Прве пролетерске бригаде. Батаљон је тада бројао 350 бораца.

Поморавци и Орашани водили су борбе са италијанским јединицама код Бистрице, Диваца и Дренове. У Радојни је од њих формиран батаљон, који је затим код Кокиног Брода прешао Увац и око Црног врха водио борбе са четницима. Са Италијанима је поново водио борбу код Прибојске Бање а касније поново прелазе Увац и на положајима код Кокиног Брода остају до 2. фебруара 1942. године. Батаљон Помораваца и Орашана је 8. фебруара прешао Лим и дошао у Чајниче. Ту је 3. марта ушао у састав Друге пролетерске бригаде.

Крајем новембра повлачиле су се према западној Србији и све партизанске јединице које су учествовале у одбрани Рудника — Први батаљон Првог шумадијског одреда, Космајски одред, Други београдски батаљон Посавског одреда и Љубићка чета. Са Рудника је дезертирао вршилац дужности команданта Космајског одреда Јанко Марјановић, па је на његово место постављен Мика „Доктор”,¹³ бивши официр југословенске војске. Преко Горње, Доње, и Средње Добрње, партизанска колона је избила на

¹³ Тачно име се није могло установити.

комуникацију Косјерић—Ужице између Косјерића и Карана. Мада су се у то време кретале друмом немачке колоне, партизани су успели без губитака да се пребаце према Јеловој гори.

Код Јелове горе партизанска колона се повећала на око 1500 бораца спајањем са другим јединицама, међу којима је био и Први батаљон са деловима Трећег батаљона Крагујевачког одреда.

Настављајући повлачење према Санцаку, ова партизанска колона је код Заглавља прешла пругу Ужице—Вишеград и преко Кремне стигла на Златибор. У сукобу са четницима при преласку друма Ужице—Бајина Башта, погинуо је командант Космајског одреда.

Партизанску колону коју су сачињавале ове јединице, при повлачењу према Санцаку, нападале су често четничке групе и у тим сукобима изгинуо је или се одвојио од колоне изван број бораца. После осмодневног марша преко Златибора, Семегњева, Јабланице и Граднице, ова група одреда је 6. децембра стигла у Радојну.

Тамо је ухваћена веза са Врховним штабом и јединице су се потом раздвојиле. Први шумадијски батаљон и Други београдски батаљон упућени су према Сјеници, где су 22. децембра, са осталим јединицама, учествовали у нападу на град. За Посавски батаљон ово је била једна од најтежих битака. Код Сјенице је погинуло 35 и рањен велики број бораца овог батаљона. После ове борбе, Посавци су ушли у Прву пролетерску бригаду. Као пети батаљон у ову бригаду је ушао и Први шумадијски батаљон.

Пре реорганизације свих ових одреда и формирања бригада народноослободилачке војске, партизанске јединице које су се повукле из Србије обишао је у име Врховног штаба Иво Лола Рибар. У његовим забелешкама, које нису потпуне јер су вођене у току пристизања партизанских колоне, о јединицама са територије централне Србије пише:

„П. ПОСАВСКИ (БЕОГРАДСКИ) БАТАЉОН

142 а 38 метака

11 п.мигр. а 400

Командант: *Миладин Ивановић*, учитељ из Даниловграда, 35 г., у одреду од августа — водник, ком. чете, ком. баталјона, члан КП од марта 1940 г.

Зам. ком.: *Добривоје Цекић*, из Дражевца, сељак, 40 г., у одреду од почетка, члан КП 1 годину. Био партизан м зам. ком. чете.

Политком: *Љупче* — отоутан (радник).

Зам. политкома: *Миладин Петровић*, студент из Конатице, 22 г., у одреду од 2. VIII, члан КП од IX 1940 г. Био политделегат и ком. чете.

I. ЧЕТА

Командир: *(Вељко) Павле Илић*, ниж. капетан из Бруника, у одреду од почетка августа, ком. чете, официр у штабу.

Зам. командира:

Политком: *Миша Штерк*, студент из Бачке, 28 г., у одреду од 14. IX, члан КП од 1936 г. Био десетар и преком.

II. ЧЕТА

Командир: *Душан Шајатовић*, железн. чин., у одреду од 14. IX — кандидован за КП.

Политком: *Швабић*, радник, 23 г., у одреду од 20. X, члан КП од марта 1938 г.

III. ЧЕТА

Командир: *Синиша Николајевић*, инт. пор. из Бгрд., 7 одреду од 10. IX.

Политком: *Добривоје Пешић*, радник из Пећана код Бгрд., у одреду од почетка, члан КП од маја 1940.

Упућени за Варош
12. XII

КОСМАЈСКИ ОДРЕД

121 а 25	(20 Босна)
12 п. митр. а 100	7 шкарт?
50 бомби	
1 бацач-неисправан	

Привр. командант: *Угреновић Душан*, акт. наредник, у одреду од 13. X, кандидован за КП. Био ком. чете.

Зам. команданта: *Ивковић Љубомир*, сељак из Космаја, у одреду од почетка, члан КП од пре две године. Био зам. ком. чете. курир, зам. ком.

Политкомесар: *Ђока Јарац*

Зам. политкома: *Ђура Гајић*, металац из Б. у одр. од 17. VIII, члан КП 1.5 г. дана.

I. ЧЕТА

Блажо Николић, у одреду од X, прив. чин., члан КП.

Политком: *Сава Стефановић*, радник, у одреду од 1. VIII, члан КП 1 г.

II. ЧЕТА

Командир: *Милан Лазаревић*, сељак, у одреду од 17. УШ.

Политком: *Смајо Буфтеговић*, радник, из Б., у одреду 4 месеца, члан КП 1 г.

КРАГУЈЕВАЧКИ ОДРЕД

Ком. одреда: *Раја* (одсутан с остатком)

Зам. команданта: *Војислав Радић*, металац, стар 40 г., из Крагујевца, члан КП од пре годину дана, у одреду од оснивања, досад ком. батаљона.

Политком: *Драган Павловић*, инт., стар 33 г., из Београда, члан од 1935, осуђиван 2 године, имао разне парт. функције.

Зам. политкома: *Сава Радојчић*, радник-мет., из Краг., члан КП 2 год.

I. ЧЕТА

Командир: *Милован Ивовић*, металац, стар 36 г., чл. КП од пре 4 месеца, досад ком. чете.

Зам. ком.: *Радомир Бурић*, металац, стар 36 г., чл. КП, осуђиван 1.5 г.

Политком: *Јанковић Димитрије*, инт., стар 22 г., члан КП од пре 2,5 месеца.

II. ЧЕТА

Командир: *Станојловић Момчило*, вазд. поручник, стар 25 г., из Крагујевца, члан КП 4 месеца. Досад командант III. батаљона.

Зам. командира: *Љубиша Веселиновић*, железн. чиновник, чл. КП.

Политком: *Радован Мићовић*, металац, стар 23 г., из Краг., члан КП 7 месеци.

I. ЧЕТА I. БАТ. ПОСАВ. ОДРЕДА:

68 људи

Командир: *Александар Рашковић*, радник, 36 г., из Забрежја, члан КП од пре месец дана. У одреду 3 до 4 месеца. Био водник сад командир.

Зам. командира: *Живојин Николић* (Жоја), сељак из Стублина, стар 30 г., члан КП од пре 2 године, у одреду од почетка. Био водник и командир.

Политком: *Штагљар Иван*, инт., из Сарајева, стар 26 г., члан од пре месец дана, у одреду од јуна (5 месеци).

Зам. политкома: *Бојић Милосав*, радник из Љубинића, стар 19 г., у одреду од 16. јула, члан КП годину дана. Био одг. по Скоју и политделегат у воду.

Одред упућен у Н. Варош 11. XII. 41. у 10 х

РАЧАНСКА ЧЕТА П. ШУМАДИЈСКОГ
63 (3 другарице)

10 ор.

Командир: *Душан Илић*, акт. пеш. наредник, 30 г., у одреду 2.5 месеца.

Зам. командира: *Милан Живић*, сељак из 22 г., у одреду скоро, члан КП 2 месеца.

Политком: *Драг. Ђорђевић*, радник из Баничине, 22 г., у одреду од почетка, члан КП од априла 1941 г.

С њима политком. одреда *Таса*.

I ШУМ. ОДРЕД „МИЛАН БЛАГОЈЕВИЋ“

Командант: *Милан Илић*

Политком: *Жакула*

I. ЧЕТА (45 и 17 Мораваца = 62-2 друг.)

Командир: *Вељко Томић*, студент, у одреду од 22 јуна, служио војску — поручник. Био командир чете и места на Руднику, затим ком. батаљона, стар 33 г., из Шавника, члан КП од 1935, активизиран у одреду.

Зам. командира: *Јован Васиљевић*, акт. марински официр, стар 22 г., из Младеновца, из трговачке породице, у одреду од 7 септембра на Руднику, кандидован за КП пре 20 дана.

Политком: *Којица Ђукић*, учитељ из Младеновца, стар 29 г., из Младеновца, у одреду од 29 октобра, члан КП од јуна.

Зам. политкома: *Сима Бенвенисти*, студент из Бгрд., 23 г. стар, члан КП од пре 4 месеца (био у СКОЈ-у од 1935, па се био пасивизирао), у одреду од 1 августа.

II. ЧЕТА: 54

Командир: *Џингалашевић Станко*, инт., 28, из Кладова, члан КП од 1937 (1935), у одреду од 4. VIII.

Зам. Ком.: *Бошко Поповић*, трг. помоћник, 31. г., из Го спођинаца, у одреду 4.5 месеца.

Политком: *Дача Станковић*, радник из Кrag., стар 21 г., члан КП од пре 5 месеци, у одреду од 8. VII, досад био полит. к«м. I. батаљона.

- Заменик: *Миодраг Тошић*, радник из Аранђеловца, стар 44 г., члан КП од пре 5 месеци, у одреду од 11. VII, био политком чете.
- Заменик: *Миодраг Тошић*, радник из Аранђеловца, стар 44 г., члан КП од пре 5 месеци, у одреду од 11. VII, био политком. чете.
- ПРИМЕДВА: Жакула са III. бат. од 100 људи остао на терену. Задатак одреда да се при повратку споји с њим.

I. — КРАГУЈЕВАЧКИ ОДРЕД

Присутни в.д. полкома Мијалко и ком I. бат. — Командант одреда Раја и зам. полкома загубили се успут.

Одред имао у саставу 3. батаљона — 450 људи. Последњих дана пред повлачење водио низ борби против непријатеља у правцима Крагујевац, Јагодина и Краљево.

После непр. офанзиве на Кнић, извештени од Ратка Митровића из Чачка да се повуку у правцу Пожеге. На том путу упали у четничку заседу од 10—15 људи која их је разбила.

Дошли у додир са Златиборском четом на Јеловој гори, а у *Шљивовици* са Тамнавским батаљоном Чече Миндеровића (око 400 људи) који је био у добром стању и за повратак на терен одмах. Наредбу за долазак I. и II. златиборске протумачили и за себе.

У Радојњу дошло од Краг. одреда:

I. бат.:	1. чета — (било 70)	остатак: 40
	2. чета — 47 (било 70)	10 остало уз
		пут
	Затеклих 11	30 дезертир.
	3. чета — 75. На путу се изгубила с Рајом према Пожези.	

II. бат.: 3. чете — остале у борби код Љуљака с команд. гр. Миленковићем и полкомом Јанићем.

III. бат.: 1. чета — 18. Овде са ком. батаљона, 2. чета — заједно с остатком 1 ч. Са Рајом се изгубила на путу за Пожегу.

Обућа: 10 босих, 20 упола;

Одећа: слаба. Веш: слабо. Новац: 8.000 дин. За Рају мисле да је са остатком одреда скренуо ка Гучи.

Свега на лицу: 118 људи с пушкама и по 80 метака.

2 лака митраљеза са по 1000 метака.

3 п.митр. са по 7 рафала.

200 бомби.

Налазе се концентрисани у Рутошу са око 20 из пом. одр.
— остатак с Брком, парт. инструктором.

I. ШУМАДИЈСКИ: Присутни — командант одреда, ком. I и II бат. Дугалић и Томић, полком. I бат. Жакула са III бат. Од раније одвоје« од њих и нису се више налазили. Око Рудника имали 120 љ., а е Жакулом II бат. 110 људи. — После пада Милановца, настало повлачење. Командант I. шумад. предлагао повратак на терен у Савинцу, а били су против тога: Јевтић, Јарац, Миладин Посавски, Вера Црвенчанин. — Оптужују Ракића за вишеструко паникерство.

На лицу: I бат. — 55 (од ца¹ 100—34 изб. из строја у Бел., остало после).
II бат. — 45 (од ца 250 после Јунковаца Св. 100 остало 75; доста жртва и дезертирања и после страдао у Милановцу код Дражиноваца).
2. чета на т.?
III бат. — је с Жакулом — о њему немају података.
Наоружање: 5 п.м. — 1 мт. — муниција добро. Пушч. муниција а 50 метака, 45 бомби.

Вељко Томић се чуди зашто смо се повукли с Рудника, после не више од 100 испуцаних метака. — Жали се на Јевтића и повлачење. *Обућа:* 35 босих, веш: слабо. Фин. 23.000 дин., 5700 лева, 1200 драхми, 200 лира. Здравствено стање лоше: ваши, кожне болести, општа изнуреност. Дисциплина итд. на целом путу лоша.

I. РАЧАНСКА ЧЕТА II. ШУМАДИЈСКОГ: Присутни командир и политком.
На лицу 60 људи са а 50 метака,
4 п.м. са одг. рафалима
25 бомби.
Финансијски: 45.000 дин. Смештени са I. шумадиским.
Морал доста слаб.

КОСМАЈСКИ ОДРЕД: Присутни зам. команданта, полком Ђока, командири и полкоми чета. — Командант погинуо на путу.
На лицу: 120 људи у 3 чете (од 147) а 30 пушч. мет.
10 п.митр. а 5 окв. (100)
1 бацач мина са 4 гранате
1 тромблон,
40 — 50 бомби.

На терену Грачанског ереза остале 2 диверзионе групе. Директиву са Санцак добили из

Заглавка, куда су слали куротре неком „одг. човеку“ из штаба.

Вера Црв. тврдила: да је директива — Сан-цак.

Вера и Мирко — бивши у извиђању јавили да су наши у Радојњи.

7 дезертера у одреду — хтели и отишли кући.

Дисциплина марша, морал, чврстина, ком. кадра — слаби. Садашњи морал већ бољи.

Траже: обућу, одећу, муницију.

Питања Босанаца (њих је око 20 добрих бораца).

Појачање командног састава — опрема (обућа!).

Финансије: око 16.000 динара.

Смештени у првим кућама у *Вранешу*.

ПОСАВЦИ: II. БАТАЉОН (БЕОГРАДСКИ): командант, в.д. полкома и командни састав чета.

О путу: углавном исто.

На лицу: 142 а 35 метака, у 4 чете.

11 п.митр. — са а 200 метака

Бомби 50—70 (?)

Финансије: 3000 дин.

На путу: морал слаб, 11 дезертера.

Обућа, одећа, веш итд.

Болести кожне.

Вера: о деморализаторској улози две девојке.

Командир I. чете на Руднику: „кад дође ком. сектора, реците да се не можете тући“ — у обиласку.

Смештени у *Вранешу*.

I. ПОСАВСКИ БАТАЉОН: Присутни полком. Влада и ком. чета.

На лицу: 45 (+35 могућих овде) а 50 метака.

1 п.м. са 350 мет.

2 тромблona (40 тромбл. бомби),

30 бомби.

Ишли посебно од борбе у Радоњачи до Крцуна па с њим.

Обућа: 10 босих, остало слабо — потребна поправка.

Морал приличан.

Смештени у Чоловини (Радојња)

Финансије: 200—300 дин.

ПОМОРАВСКИ ОДРЕД: Присутан партистр. Брка и полком.

II ч.

(21) човек.

18 људи.

Припојени I. чети I, шумадиског

(Зборник док. НОР, T1 K1, док. бр. 92.)

Космајски одред није учествовао у нападу на Сјеницу. У Врањешу код Радојње Космајци су остали три дана, док нису чланови Врховног штаба Александар Ранковић и

Иво Мила Рибар саслушали пглаб одреда о разлозима повлачења за Санџак без наредбе Врховног штаба. После тога, извршена је попуна руководећег кадра и реорганизација одреда. За команданта је постављен Душан Угреновић, активни наредник бивше југословенске војске, кандидат КПЈ, а за заменика команданта Љубомир Ивковић Шуца; политички комесар је остао Ђорђе Јовановић Јарац а за заменика политичког комесара постављен је Ђорђе Гајић, металски радник из Београда. Одред је тада бројао 150 бораца. Око 50 бораца је током повлачења са Рудника изгинуло у борбама, рањено или се изгубило и дезертирало. Космајски одред који је реорганизован у Космајски батаљон имао је две чете. Командир Прве чете био је Блажа Николић, чиновник из Смедерева, члан КПЈ. У Другој чети командир је био Милан Лазаревић Мечка, земљорадник из Кнежевца код Београда, а политички комесар Смајо Буфтеговић, радник из Београда, члан КПЈ. По доласку у Санџак, одред је имао 12 пушкомитраљеза, око 5.000 метака и 50 бомби. Приликом реорганизације 20 бораца је издвојено за пратећи батаљон Врховног штаба, а 7 прекомандовано у друге јединице. Из Врањеша Космајци су пребачени на положаје око Нове Вароши. Око 20. децембра овај батаљон је чистио терен Малешева, где је имао неколико мањих сукоба са непријатељем. Одатле је пребачен према Сјеници, а затим по наређењу Врховног пглаба учествује у борбама око манастира Бање код Прибојске Бање. Мање борбе са четницима вођене су у селима Бистрици, Челици и Рушату. Почетком јануара Космајци се пробијају према Штрпцу, где су 7. јануара водили борбу са јаким снагама Италијана.

Врховни штаб је у току припрема за формирање Прве пролетерске бригаде донео одлуку да Космајски батаљон уђе у њен састав а да се Београдски батаљон врати у Србију. Касније је ова одлука промењена. Осмог јануара 1942. године, по одлуци Врховног штаба, Космајски одред код Белих Брда прешао је Увац на повратку у Србију.

ГЛАВА VI

ЦЕНТРАЛНА СРБИЈА ПОСЛЕ ПОВЛАЧЕЊА ПАРТИ- ЗАНСКИХ ОДРЕДА ПРЕМА САНЦАКУ

„Пред нашим партијским организацијама у Србији налазе се сада ванредно важни задаци од чијих извршења зависи читав развитак политичких прилика не само у Србији него великим делом и у свим земљама Југославије, па чак и читавим Балканом.“

(Из децембарског писма ЦК КПЈ упућеног 1941. ПК КПЈ за Србију).

ПАРТИЈСКА РУКОВОДСТВА И ПАРТИЗАНИ У ПОМОРАВЉУ, ОКО ПОЖАРЕВЦА, КОСМАЈА И АРАНЂЕЛОВЦА

После новембарске непријатељске офанзиве наступила је ванредно тешка ситуација за малобројне партизанске снаге и партијска руководства на простору централне Србије. Сви партизански одреди, сем Пожаревачког, повукли су се крајем новембра према Санцаку. Тиме је остао незаштићен од непријатеља већи део територије Посавине Поморавља и Шумадије.

У одсуству јачих партизанских снага, непријатељ је на целој територији централне Србије, ради застрашивања народа, завео страховит терор. По градовима и селима вршена су масовна хапшења, јавна батинања, претреси и реквизиције. По свим срећким местима затвори су били препуни заробљених партизана, партизанских сарадника и симпатизера. Поред одвођења у београдске концентрационе логоре на Сајмишту и Бањици, формиран су „прихватни“ логори у Крагујевцу, Параћину и Смедеревској Паланци. Онима који су после мучења по затворима и логорима пуштани кућама саопштавано је да су таоци и да ће страдати ако се партизани појаве у њиховим селима.

Уз немачке и недићевске наредбе о паљевини кућа и конфискацији имовине свакоме ко на било који начин укаже помоћ партизанима, објављиване су „амнестије за заведене партизане“ и спискови стрељаних на многим стрелиш-

тима по свим градовима. Наступили су дани у којима је, како се говорило, „глава била јефтинија од куршума“.

Читаву територију централне Србије запоселе су у то време јаке непријатељске снаге. Као помоћ немачким трупама, пребачене су у ове крајеве и бугарске окупационе јединице. Почетком 1942. године једна бугарска дивизија са штабом у Ћуприји запосела је територију јагодинског и крагујевачког округа. Према Пожаревцу пребачени су одреди Руса-белоемиграната у јачини од око две хиљаде војника.

Ослањајући се на помоћ окупатора и користећи заплашеност народа, ојачали су петоклонашки оружани одреди. У одреде недићеваца, жандарма, љотићеваца и четника Косте Пећанца окупљају се декласирани елементи, криминалци и неки остаци разбијених четника Драже Михаиловића.

Поред немачко-бугарских посада по градовима и око пруга, белогардејаца, недићевско-љотићевских одреда и жандармерије, у Србији је крајем 1941. и почетком 1942. године образовано 35 одреда Пећанчевих четника. Према списку команде Недићеве жандармерије код које су они били регистровани и којој су били подређени у оперативном, дисциплинском и материјалном погледу, на простору централне Србије почетком 1942. године налазила су се 23 четничка одреда, са око четири и по хиљаде четника.¹

По налогу окупатора, недићевски, четнички одреди и жандармерија обнављали су среска начелства и општинске

¹ Према овом списку рапоред четничких одреда, називи имена и број људства био је следећи:

1. Четнички одред Војв. лепеничког, Умка, Живковић Божа, 290 четника.
2. Четнички одред Војв. савског, В. Орашје, Влаховић Вук, 130 четника.
3. Четнички одред Војв. шумског, Гроцка, Стојановић Пера, 80 четника.
4. Четнички одред Војв. ор. банатског, Сопот, Мајсторовић Илије, 90 четника.
5. Четнички одред Војв. торлачког, Бели Поток, Јанковић Божа, 150 четника.
6. Четнички одред Војв. I торлачког, Барошевац, Вукићевић Раде, 147 четника.
7. Четнички одред Војв. посавеког, Обреновац, Спасић Столе, 327 четника.
8. Четнички одред Војв. качерског, Лазаревац, Миловановић Љубисав, 150 четника.
9. Четнички одред Војв. »осмајског, Јунковац, Никчевић Никола, 247 четника.
10. Четнички одред Војв. венчанског, Венчане, Ђаковић Тихомир, 112 четника.
11. Четнички одред Крајинско-хомољско-поречки, Неготин, Адамовић Анђелко, 700 четника.

управе. Обновљене су и жандармеријске станице и уведена стражарења сељака на пругама. Под претњом спаљивања села и депортације у логоре образоване су свуда страже ради „чувања села од комуниста". Наоружане са по којом пушком и мало муниције, оне нису представљале нешто озбиљније у војничком погледу, али су у неким селима, под руководством петоколωναша, извештавале о кретању партизана па чак и учествовале у претресима терена, и наносиле по некад велике штете покрету.

О том заједничком настојању свих реакционарних снага да уз помоћ окупатора угуше револуционарну борбу народа коју је организовала Комунистичка партија, Централни комитет је писао Покрајинском комитету КПЈ за Србију у децембру 1941. године:

„У последњим данима" — пише у овом писму — „примећује се све веће уједињавање четничких фракција свих боја на платформи борбе против наше партије. Исто тако примећује се активнија сарадња свих четничких формација са окупатором против партизанских одреда . . . Јасно је да се на тај начин окупља један реакционарни великосрпски центар који ће одиграти руководећу улогу реакционарну, без обзира на судбину немачких и италијанских окупатора. Тај реакционарни великосрпски центар опасан је за све народе Југославије. У њему се несумњиво ствара сутрашњи

12. Четогчки одред Војв. тамнавског, Уб, Босиљчић Будимир, 475 четника.
13. Четнички одред Војв. младеновачког, Ковачевац, Војиновић Јован, 45 четника.
14. Четнички одред Војв. београдског, Гружа, Радичевић Милун, 160 четника.
15. Четнички одред Војв. космајског, Кнић, Ракић Света, 60 четника.
16. Четнички одред Војв. звишког, Кучево, Јевремовић Војислав, 352 четника.
17. Четнички одред Војв. смедеревског, Смедерево, Бијанић Тимотије, 105 четника.
18. Четнички одред Војв. Свете Рудничког, Страгари, Радичевић Светомир, 110 четника.
19. Четнички одред Дошогружански, Губеревац, Недељковић Милован, 166 четника.
20. Четнички одред Горњогружански, Топоница, Павловић Живадин, 80 четника.
21. Четнички одред Војв. левачког, Брус, Станојевић Никола, 200 четника.
22. Четнички одред Војв. крагујевачког, Крагујевац, Нешић Тоба, 140 четника.
23. Четничка чета „Карађорђе", Крагујевац, Ристић Божа, 50 четника.

(Оригинал у архиви В.И. Института, Рег. бр. 26/2-4, Кутија 1.)

главн-и непријатељ ослободилачке борбе народа Југославије, а данас је главно упориште окупатора. Дакле, нема сумње да је најодлучнија борба против тог центра главна политичка задаћа наше партије у Србији".

(Зборник док. НОР, Т1 К2, док. 78.)

Добро наоружани непријатељски одреди су стално вршили претресе терена. Концентришући се повремено према појединим крајевима, они су настојали да униште партизанске јединице и онемогуће рад партијских руководства и организација на терену.

Присуство јаким непријатељских снага наметало је партизанима нов начин борбе. Место јаким партизанских одреда, постављало се стварање мањих, покретних јединица које би, ослањајући се на илегалне организације на терену, биле способне да непрекидно задају изненадне ударе непријатељу. Таква оријентација дата је и у писмима која је ПК КПЈ за Србију слао појединим партијским руководствомима у централној Србији.

„Учините све” — каже се у писму Покрајинског комитета КПЈ за Србију од 9. децембра упућено ОК-у Пожаревац — „да партијску организацију учврстите тако да повлачење одреда или казнене експедиције не могу да прекину континуитет у раду . . .

Ради већих снага непријатеља које се налазе на вашој територији, ради издаје Дражених и ради зиме, која би могла да омета кретање и дејство одреда, повећајте будност до максимума, створите чврсте пунктове на које можете да се ослоните и у најтежим моментима, прилагодите за те прилике формације (јачине) одреда, одржавајући њихову чврсту повезаност, тако да ни у једној прилици не буду ваши одреди нападнути, већ да они изненаде и брзо нападају не дозвољавајући непријатељу јаче концентрације или покушаје да опколе ваше одреде. Ваша чврста повезаност са народом биће вам најбоља заштита од непријатеља, а најјача помоћ у борби против окупатора и његових слугу".

(Зборник док. НОР, Т1 К2, бр. 74.)

При спровођењу ових директива на терену, партијска руководства су морала да савладају огромне тешкоће. Најјаче непријатељске снаге и најбезобзирнији њихов терор захватио је у тим данима управо оне крајеве где је за време општеномодног устанка покрет био најмасовнији и где су постојале најбројније партијске организације и упоришта. Прогонима непријатеља нису били изложени само парти-

зани који су се изгубили од својих јединица или су због малодупхности дезертирали, остајући да се скривају по родбини и око својих кућа. Хапшени су, стрељани, јавно батинани и одгоњени у логоре комунисти, омладинци, чланови народноослободилачких одбора, рођаци партизана, па чак и далеки симпатизери. У тим прогонима претрпеле су велике губитке скоро све организације на целој територији централне Србије.

После повлачења партизанских одреда према Санцаку, у овим крајевима остале су, изузев Пожаревачког партизанског одреда, само поједине мање војне јединице. Њихову покретљивост отежавала је незапамћено хладна зима и велики снегови, који су их присиљавали да се држе села и онда када су у близини биле јаке непријатељске снаге. На снегу су остајали трагови партизанских колона и непријатељ је, користећи бројну премоћ у људству, техници и наоружању организовао свакодневне потере и претресе терена. Партизански водови који су враћени у Поморавље препуштени сами себи, без партијског руководства и организација на терену, претрпели су брзо један за другим тешке губитке. Пожаревачки партизански одред је стално био изложен са свих страна нападима јаких непријатељских снага. Трећи шумадијски батаљон се осуо под ударцима непријатељске офанзиве, а малобројна космајска партизанска чета, која је формирана од бораца заостајих од одреда, поред губитака, одржавала се само захваљујући помоћи народа и партијске организације на терену.

Једини начин да се у таквим условима очува борбено расположење народа и уклоне непријатељским ударцима малобројне партизанске јединице било је обнављање илегалних организација на терену, политички рад по селима и стална веза са народом, без обзира на тешкоће и жртве. Али се и за то крајем 1941. на територији централне Србије налазио мали број партијских радника. Од партијских руководства остали су на свом терену само Пожаревачки и Аранђеловачки окружни комитет, а на целој територији ОК КПЈ за Београд Срески комитет КПЈ за Космај.

Ови партијски комитети међусобно нису били повезани, а у то време прекинуте су биле везе и са Покрајинским комитетом КПЈ у Београду. Та чињеница је представљала још једну тешкоћу за партизана и партијске раднике. Кретање партизанских војних јединица морало се ограничити на властиту територију и онда када су на њој биле концентрисане јаке непријатељске снаге а у политичком раду на терену недостајала је међуособна сарадња и испомагање.

Поред свих ових тешкоћа, захваљујући раду партијских руководства која су остала на свом терену, партизанска борба у централној Србији настављена је без прекида и

проширивала се постепено и на подручја која су са партизанским одредима напустили и партијски комитети. У 1942. години, на предлог Аранђеловачког окружног комитета, ПК КПЈ за Србију је проширио територију овог комитета са срезovima: гужанским, лепеничким, крагујевачким и градом Крагујевцом. Срески комитет за Космај, као Окружни комитет КПЈ за Младеновац, обухватио је територију ранијег Окружног комитета КПЈ за Београд као и јасенички срез, а Пожаревачки окружни комитет проширио је делатност на територију моравског и ресавског среза.

Упркос сталном притиску непријатеља, партијска руководства су успела упорним политичким радом да очувају борбено расположење народа на једном од најосетљивијих подручја за непријатеља, да ојачају и обнове партизанске одреде и образују прве јединице народноослободилачке војске у ужој Србији.

Основа ове оружане борбе било је масовно учешће у покрету народа у „грозadini“. После сваког хапшења обнављане су партијске, скојевске и омладинске организације, активни жене и илегални народноослободилачки одбори. Сталним политичким конференцијама, и под утицајем оружаних партизанских акција, створена су по скоро свим селима јака партизанска упоришта.

Сећање на „партизанске републике“ из првих дана устанка дубоко се урезало у свест људи. Сада су тај исти назив народ и партизани давали селима која су у појединим раздобљима борбе била центар политичке и оружане активности у појединим окрузима и орезovima. У „партизанским републикама“ борци који су се у сукобима са непријатељем губили од одреда могли су без тешкоћа да се повежу са својом јединицом. Ту су се налазили партијски и обавештајни пунктови и партијске технике, а партизанске чете су могле безбедно да се одморе и среде под стражом наоружаних илегалних сеоских десетина. Била су то „партизанска села“ у којима је окоро читаво становништво узимало учешћа у илегалној партизанској борби, без обзира на бројне прогоне и хапшења.

Крајем 1941. године, после непријатељске офанзиве, када је централну Србију захватио терор окупатора и његових сарадника, у најтежој ситуацији нашли су се, враћени на свој терен, партизаноки водови у горњем Поморављу.

Приликом повлачења партизанских јединица крајем октобра 1941. године, повучена су из ових крајева партијека

руководства и скоро читаве партијске и скојевске организације. Већ у првом налету непријатеља били су растурени народноослободилачки одбори и друге организације на терену, тако да су у беличком и параћинском срезу остала само по два члана Партије а у левачком два члана Партије и један скојевац. Без везе са партијским руководством и пред терором непријатеља и они су се убрзо пасивизирали. Одсуство сваке политичке активности још више је погоршавало ситуацију у селима заплашеним масовним терором.

У таквој ситуацији брзо су били разбијени и партизански водови. Препуштени сами себи, без подршке и помоћи организација на терену, гоњени непријатељским потерама, наилазећи свуда на заплашене људе због непријатељских паљевина, хапшења и депортације, партизански водови су се из дана у дан осипали. Поједини деморалисани борци напуштали су партизанску колону, неетајали на застанцима, други су гинули у непрекидним борбама са непријатељским јединицама.

Параћински вод је већ по повратку из Дулена доживљавао на сваком кораку нове губитке. Од 30 партизана до Јухора је 10 дезертирало. По снегу и без хране, 20 бораца је стигло на планину. Ту се вод поделио на два дела — командир Божа Жарић је са групом бораца сишао да испита могућност за пребацивање у моравски срез, а политички комесар Мита Димитријевић остао је са другом групом на планини. Неко од заробљених партизана издао је групу на Јухору и она се, нападнута од четника, разбила на два дела. Девет бораца са Францом Розином прешло је Мораву код Ракитова и прикључило се Ресавској чети. Одмах сутрадан, са још једном десетином Ресаваца, заробљени су од четника и предати Немцима, а касније, 25. децембра, стрељани у Лапову.

Политички комесар је са неколицином бораца кренуо према Босни. Ноћу између 11. и 12. новембра они су са љотићевцима водили борбу код Лебана. Сви борци ове групе изгинули су или заробљени. Једино је група са командиром успела да се пребаци преко Мораве и код Врнче прикључи Озренском партизанском одреду.

Слична је била судбина и осталих водова који су се вратили из Дулена да прикупе у беличком срезу дезертере и сачекају повољну прилику за поновно дизање устанка.

Вод Стевице Живановића од 30 партизана нападе су 11. новембра јаке немачке, недићевске и четничке јединице код села Стражила. Обе стране имале су знатне губитке. Партизани су се повукли и непријатељ је запалио село. Сутрадан су, вршећи претрес терена, на овај вод наишли недићевци код села Бунара. У овој борби погинула су 4 и

рањена 2 недићевца а погинула су и 3 партизана. Неколико дана касније, 16. новембра, одред недићеваца из Јагодине, са Београдским и Рековачким четничким одредом, поново се приликом претреса терена сукобио са овим беличким партизанским водом на Шантаровачкој коси. У двочасовној борби опкољени партизани су остали без муниције. Водник Живановић је извршио самоубиство ставивши под себе последњу бомбу. Преосталих десет партизана и једна партизанка заробљени су.

Други вод од 30 партизана налазио се тога дана такође у близини Шантаровца. Када је дознао за исход борбе на Шантаровачкој коси, водник је наредио борцима да сакрију оружје и да се разиђу. Поред противљења комуниста, вод је распуштен а група бораца која се није сложила са овом одлуком вратила се и прикључила одреду са којим се касније повукла према Санцаку.

После разбијања водова, већина ових бораца који су се вратили кућама предала се непријатељу из страха за себе и овоје породице. Оне који су се скривали хватали су четници и недићевци приликом блокада села и претреса терена. Тако се у Поморављу покрет даље развијао само у северним крајевима, где су деловали Пожаревачки и Младеновачки окружни комитети партије и јединице Пожаревачког и Коомајског партизанског одреда.

У току 1942. године, Покрајински комитет КПЈ за Србију је у два наврата покушао да успостави везу са неким од партизана који су се скривали на планини Буковику и да обнови организације око Параћина. Први пут је са овим задатком из Београда долазила Лепа Лалош Вујошевић, а други пут је то покушала Стојанка Радошевић. Оба покушаја претрпела су неуспех и организације НОП-а у доњем Поморављу нису обновљене до ослобођења ових крајева.

После пада слободне територије, Пожаревачки окружни комитет партије окупио је, поред свих тешкоћа, код манастира Тумана преостале борце неких чета Пожаревачког партизанског одреда. Зима, глад, присуство јаким непријатељских снага, а посебно губитак слободне територије и погибија команданта одреда, који је уживао велики углед у том крају, утицали су на морал и народа и бораца. По селима су се на све стране кретале непријатељске јединице вршећи претресе и хапшења. Малодушнији борци, углавном са села, бежали су и скривали се око кућа или се предавали ^{вс}РУЈући у Недићеву „амнестију“. Неки су покушавали да нађу уточишта, преко зиме и испред потера, код горњачких четника. Један део одреда повлачио се према Хомољу и

даље према Крајини, покушавајући да успостави везу са суседним партизанским јединицама, а други се, непрекидно нападан од непријатеља, повлачио беспутним планинским гребенима према Деспотовцу.

Окупљене борце код Тумана Окружни комитет је успео да среди и упути понова на терен у борбу. Била је то, у ствари, главнина Пожаревачког партизанског одреда од око 200 бораца. Под командом Божицара Ђорђевића Буђонија и политичког комесара Петра Стојановића Металца, они су по повратку из Тумана започели своју „децембарску офанзиву“. Првог децембра партизани су ушли у Мало Црниће и демо-**Јшрали** млин који је радио за немачку војску, а у селу Божевцу су запленили 4000 кг пшенице намењене окупатору.² Ноћу између 8. и 9. децембра нападнуте су и демо-Јшране железничке станице ЈБубиње, Звижд и Раброво—Клење.³ Истог дана, посечени су телефонско-телеграфски стубови у близини железничке станице Пожаревац.⁴ Петнаестог децембра извршен је напад на недићевце у Раброву. Заробљено је 35 војника и подофицира и 2 официра. Изненађени, недићевци нису уопште успели да пруже отпор. Заплењена је 31 пушка, 3 пушкомитраљеза, 150 бомби, 4 сандука муниције и много друге опреме. Заробљеним недићевцима партизани су одржали говор позивајући их да не иду у братоубилачку борбу а затим су их пустили.

Већ ове прве акције и борбе повратиле су борбено расположење бораца и народа. Одреду је тога дана пришло око 30 нових бораца из Раброва, а прикључио се и један део одреда који је са замеником команданта одреда Жиком Поповићем после састанка у Брезници кренуо да се повеже са штабом одреда и осталим четама.

Из Раброва, Пожаревачки одред је кренуо према Голупцу, изненадним нападом партизани су успели да заробе 40 љотићеваца и да заузму град. После Голупца извршен је напад на Велико Градиште. Непријатељ је и овде разбијен а заплењене су веће количине оружја, муниције и опреме.⁵

Партизани су се мало задржавали у ослобођеним местима, али је освајање градова имало велики одјек у целом крају. Ови успеси Пожаревачког одреда учинили су да се брзо забораве тешки новембарски дани. Народ је причао како „иде сиша партизанска војска“, а поједини деморалисани борци који су у новембру напустили одред сада су се на позив партизана понова јављали у чете.

² ВИИ рег. бр. 4/4 — 1 К-52

³ ВИИ рег. бр. 30/3 — 1 К-51

⁴ ВИИ рег. бр. 13/1 — 1 К-52.

⁵ Види о овим борбама документ бр. 82 Зборник НОР, Т1 К2.

Партизански успеси будили су наду за поновно протеривање непријатеља, чија су зверства добијала такве размере да је долазило понегде до отпора и у редовима петоколонашких јединица. По њима је био нарочито познат недићевски пуковник Шиндлер-Бабић. У једном сукобу у Пожаревцу он је убио војводу Битољског четничког одреда Карапашића, после чега је 70 четника пришло Пожаревачком партизанском одреду.

Непријатељске јединице које су се окупљале према Пожаревачком одреду изненада су 23. децембра извршиле напад на партизанае код Мустапића. После једночасовне борбе одред је био принуђен на повлачење. У овој борби погинуо је полштички комесар Пете чете Алија Фотић Млинар, а заробљен је бивши командир ове чете Константин Старчевић Коста. Два дана касније, Пожаревачки одред је код Мелнице извршио напад на кучевске четнике, али овај напад није успео, па су се партизани после краће борбе повукли.

Децембарске акције одреда привукле су у ове крајеве јаке непријатељске снаге. Током јануара окупило се на територији пожаревачког округа око 4 500 хиљаде непријатељских војника. У Пожаревцу, Костолцу, Кленовику, Малом Црнићу и Божевцу налазило се око 6—700 немачких војника и око 2000 Руса-белогардејаца. Поред тога, у овим местима се налазило око 300 недићеваца, љотићеваца и жандарма. Око 470 недићеваца и љотићеваца налазило се у Петровцу, Голупцу, Великом Градишту и Раброву. У Кучеву је било 350 а у Горњаку око 7—800 четника Драже Михаиловића.

Непрекидним покретима Пожаревачки одред је успео да избегне јаке концентрације непријатеља и да настави са изненадним нападима и акцијама. Крајем децембра партизани су се сукобили са недићевцима код Рановца и успели да их разбију. Петог јануара у Божевцу код Пожаревца извршен је напад на жандарме који су одузимали храну по селима. Заробљено је 20 жандарма и полицијски писар а реквирирана храна враћена је сељацима.⁶ Поред разоружавања сеоске страже у Пољани и Лучицама, 14. јануара партизани су одржали збор у Кулској општини.

Ситуација у којој се Пожаревачки одред налазио постајала је из дана у дан све тежа. Непријатељски одреди, међу којима су предњачили четници Драже Михаиловића, претресали су куће, пљачкали и злостављали народ, због чега је по селима завладао страх. Непријатељеке колоне појављивале су се са свих страна по шумама и планинским

⁸ Зборник докумената НОР, Т1 КЗ, док. бр. 4.

беспућима. Испред ових непријатељских потера партизани су се постепено повлачили према млавском срезу, док су се непријатељске јединице окупљале око њега са свих страна:

„Ма колико да је наш одред покретљив" — пише у извештају ОК КПЈ за Пожаревац — „ипак су тешкоће врло велике и они су нас потпуно блокирали, тако да не можемо никуда да се повлачимо са наше територије. Свакодневно су сукоби између нас и непријатеља у којима и ми и непријатељ имамо редовно губитака.

Непријатељ је безобзиран. Он свакодневно претреса села, (блокира крај и врши детаљан претрес) хапси, туче и стреља.

Народ је врло преплашен, и ма колико да су симпатије за партизана велике и да свакодневно све више и више расту, велики страх чини да се чак и најоданији симпатизери смртно боје и најмање услуге коју у ове дане чине. Наши су остављени често да умиру само зато што није имало где да их се склони.

Дакле, другови, ситуација је за очување ово мало снага врло тешка и озбиљна. Вероватно су непријатељске снаге тако јаке у нашем крају највише зато што је богати Стиг раније био отет његовој пљачки и сада се она врши брзим темпом наваљујући на нас, јер му ми ометамо ту пљачку. Но, ми поред свих тешкоћа улажемо и уложимо макеимум напора и опрезности да очувамо наше снаге, да не дозволимо да нас непријатељ опколи, да му непрестано дајемо ударце и да га ометамо у пљачки".

(Зборник док. НОР, Т1 КЗ, док. бр. 32)

На територији млавског среза одреду су ее прикључили преостали борци Десете и Једанаесте чете који су се вратили на овај терен после дугих и тешких маршева по снегом засутим хомољским гребенима према Деспотовцу. После сукоба са Немцима код Панкова, где је погинуло 12 партизана и са недићевцима приликом њиховог продора у Петровац, ове две чете су се повукле према Милошевцу. Да би се снабделе муницијом, оне су извршиле напад на недићевце у овом селу. Напад није успео и партизани су били присиљени данима да се повлаче по врлетним крајевима под снегом, непрекидно гоњени и нападани од непријатеља. Притиснуте одасвуд, ове две чете су тих дана преговарале са четницима да им дозволе да се склоне на њихову територију. Четници су тражили да борци предају оружје. Одлучивши да се на извесно време склоне у планине у Буровцу, отпуштени су кућама болесни и рањени борци. При покрету

према Липовици, овим четама се прикључило 9 преживелих бораца Параћинскоћупријске чете. Обе чете су тада бројале укупно 80 бораца. У Липовици, 27. новембра, партизане су опколили жандарми и четници војводе Блашка Михајловића. Главнина чете се под борбом пробила из села. Комесар чете Раде Бисић са једном десетином прихватио је четничку лонуду да остану код њих и предају оружје. Видећи их са четницима, десетина бораца Параћинскоћупријске чете такође је пришла овој групи партизана. Пошто су их разоружали, четници су ових 20 бораца предали Немцима у Ћуприји. Сви заробљени партизани, сем политичког комесара Бисића, стрељани су 25. децембра у Лапову крај Мораве. Преостале борце ове чете напали су четници на коси код Ђуринаца, па су се морали повући према Проштинцу, где су их поново напали четници. Борци су у то време имали једва 5—6 метака, па су се повукли према Дубници. Неко време партизани су се скривали око села Дубнице, Витежева, Орешковице и Породина. Често су проводили дане у снегу да би избегли нападе непријатеља. Борцима је саопштено да они који не могу да издрже тешкоће могу да иду кући, али је само један партизан напустио чету. Сутрадан су партизане између Буровца и Дубнице напали недићевци, па су се преостали борци повукли према Рановачком Црном врху и ту спојили са главнином одреда.

Петнаестог јануара 1942. године, Пожаревачки одред на Рановачком Црном врху напале су јаке снаге недићеваца четника и жандарма. Партизани су се налазили на положајима према Манастирици и на Црновршкој коси изнад куће Барбуловића. Борбе су почеле око подне. Пијани непријатељски војници, који су јуришали по високом снегу, претрпели су велике губитке. Изгинуо је нарочито велики број кучевских четника.

Напад је био одбијен, али је постојала могућност да непријатељ довођењем још јачих снага потпуно уништи одред. Увече и целог сутрашњег дана одржавани су састанци да би се донела одлука шта даље треба предузети. Група војних руководиоца и политичких радника донела је одлуку да се одред растури у петорке ради „зимовања“ и да се на пролеће окупи и настави борбу. Приликом саопштавања одлуке, дошло је до оштрог супротстављања једног броја чланова Партије и командира. Те ноћи партизани су напустили Црни врх. Они који су одбили да прихвате одлуку пробијали су се са јединицама из обруча. Остали су у мањим групама кренули разним правцима — према Старчеву, Мишљеновцу и у правцу Кучева. Повлачећи се са Црног врха, група кола је ишла са политичким комесаром одреда Чедомиром Васовићем разбијена је у сукобу са

четницима. Мању групу бораца, са комесаром одреда, четници и жандарми су понова напали на вису Ракита. У борби код Каонске бандере погинула су четири партизана и политички комесар Пожаревачког одреда.

Одлуку о разбијању у петорке и „зимовању“ одбила је да изврши чета којом је командовао Миша Савић Ћурчија. После силаска са Црног врха, поред других мањих акција, она ј'е ноћу између 5. и 6. фебруара близу Пожаревца, код Топонице, сачекала у заседи и разоружала већу групу Јћотићеваца. Пошто су борци били боси и слабо обучени, они су од љотићеваца одузели и уноформе. Затим су им одржали говор, позвали љотићевце да не служе више окупатору и онда су их пустили да оду.

Изводећи ове акције, чета се ипак прилично необзириво и дуго задржала на малом простору. Шеснаестог фебруара недићевци су захваљујући томе успели изненада да је опколе код Драговца и да јој у вишечасовној борби нанесу тешке губитке.

Обавештен о одлуци на Црном врху, Окружни комитет Партије одмах је предузео мере да се спречи потпуно растурање одреда.⁷ За политичког комесара одреда постављен је др Бошко Вребалов, који је до тада био начелник санитета у одреду. Штаб одреда је 27. марта издао и проглас под насловом — „Партизани своме народу“, у коме се позива на ступање у партизана и настављање борбе против окупатора и његових сарадника. Поред осталог, у прогласу је писало:

„Теби се обраћамо, ми, твоји синови, деца твоја, крв твоје крви . . . Твоји партизани који су једини остали верни теби, твојој борби и твојој слободи — пипту ти:

Пошли смо на тежак пут, али нама драг. Пошли смо да се боримо за слободу и срећу свога народа, пошли смо да наш мукотрпни живот учинимо бољим, пошли смо да нашом крвљу натопимо темеље новог живота који стварамо.

Сада смо у борби са непријатељем остали сами, јер само партизани данас воде борбу против окупатора и издајника.

Сами смо, али не и усамљени, јер је са нама сав поштени народ, сви они који су за слободу наше земље, нашег народа ...

Онима који су увек били на грбачи народа, онима који су увек трговали са интересима народа, онима за које је свето само оно што користи њиховој кеси — било

⁷ Институт за историју радничког покрета Србије, док. бр. 1282.

је и овога пута драже чување *својих интереса па и по цену издаје* народне слободе и народних права.

Ми настављамо борбу са још већом вером у нашу победу. У досадашњим борбама изгубили смо много својих добрих и много храбрих бораца, много врлих народних еинова...

Слобода се не добија на златном тањиру. Зато сви ви који жарко љубите слободу, сви ви који сте угњетени и обесправљени пођите оа нама, вашим партизанима, да наша права отмемо од издајица." ..

(Оришнал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 8597).

Али поред тога што је главнина одреда била сачувана, одлука о „зимовању“ нанела је Пожаревачком одреду знатне нггете. Поједине раздвојене групе, без међусобне везе и помоћи партијских организација, страдала су од непријатељских потера. Враћајући се на свој терен, групе бораца Моравске и Ресавске чете наишле су на потпуно измењену ситуацију у срезовима. Некадање партизанске сараднике непријатељ је похапсио или заплашио терором. Требало је стварати нове везе и нова упоришта по селима. Стално присуство непријатеља отежавало је још више услове за одржавање ових група на терену. Ноћу 1. фебруара, у село Кушиљево стигао је са десетином бораца командир Ресавске чете Лазар Стојановић. Ту су се раздвојили на неколико групица и договорили да се на пролеће понова окупе и продуже борбу. Другог фебруара, Лазар Стојановић са још тројицом партизана, опкољен је од жандарма у кушиљевским колибама. При покушају да изађе из колибе погинуо је партизан Милутин Миладиновић, а исто тако и Радослав Јовановић. Излазећи из колибе, Стојановић је убио жандармеријског наредника и бацио две бомбе. Користећи забуну жандарма, успео је да се пробије из обруча са партизаном Бором Николићем према Морави. По снегу нису могли да се удаље. Лазар Стојановић је тешко рањен у кук и сломљене су му обе ноге. Тако су их жандарми заробили. У хладном ходнику кушиљевске општине, Стојановића су оставили да рањен лежи на поду целу ноћ и цело преподне 3. фебруара. Пошто је био популаран у овом крају, петоколониши су **хте** да га види већи број сељака. Тек по подне пребачен је у болницу, а затим у затвор, где је зверски мучен да изда партизанске сараднике и остале борце. Уместо признања, он је говорио о праведности народне борбе. Увече је из његове ћелије допирала песма: „Напред на барикаде, напред“. У зору 9. фебруара петоколониши су га изнели из затвора и обесили о бандеру у центру Свилајн-

ца, а ради застрашивања оставили су га да виси неколико дана.

На с/Шчан начин страдала је и група Ресаваца која се скривала по селима Дубници, Бусуру и Табановцу. Непријатељ је такође похватао и све борце који су се вили „склонили“ у Петровац и многе друге који су се скривали по селима.

Попуњени штаб Пожаревачког одреда поделио је окупљене групе бораца у пет мањих чета, које су почетком 1942. године деловале у разним крајевима округа.

Док је главнина Пожаревачког партизанског одреда у току децембра 1941. и јануара 1942. године оперисала на својој територији, један део одреда кретао се према Крајини, покушавајући да успостави везу са Крајинским партизанским одредом.

После састанка у селу Брезници, крајем новембра, ова партизанска јединица, састављена од делова 6. 7. и 8. чете под командом Велимира Маркићевића Макса, кренула је на такозвани Крајински марш. То је био дуг и мучан дут преко планина под снегом, праћен честим сукобима са четницима. Неколико недеља су промрзли борци, без хране, лоше одевени и обувени разгонили четничке групе по брдима. Пожаревачки партизани су у овом маршу стигли у близину Неготина, не знајући да је Крајински партизански одред разбијен још крајем октобра. Пошто нигде није нашла Крајинске партизане, ова партизанска чета кренула је назад према Пожаревцу. Приликом повратка, у скоро непрекидној борби са четницима, праћени великим мећавама и ветровима, партизани су претрпели тешке губитке. Преостали борци, промрзли и скоро неспособни за борбу, стигли су у реон Жагубице и одлучили да потраже уточиште код горњачких четника. Четници су их примили као и све остале партизанске групе које су се склањале на њихову територију. Борци су разоружани и остављени ту под страхом, а руководиоци стрељани или изручени Немцима и недићевцима.

Разоружавањем ове, и многих других група, у Горњаку се прикупио знатан број заробљених партизана, којима је давана слобода уколико би се пријавили у четнике.

У то време четнички капетан Богдан Дакић добио је од Недића дозволу да формира одред који би прешао у Босну да се бори против партизана и „штити Србе од усташких покоја“. Уз сагласност мајора Пилетића, Дакић је овај одред образовао од горњачких четника.

Дакићевом „Босанском одреду“ прикључио се и капетан Предраг Марковић, пошто је изгубио везу са Окруж-

ним комитетом Партије. Он је позвао са собом и већину заробљених партизана, објашњавајући им да се у Босни могу придружити некој од партизанских јединица.

Почетком јануара, обучено је у зелене петоколонашке униформе око 240 четника и заробљених партизана. Из Горњака су пребачени у Пожаревац, а затим преко Београда возом до Дрине. Како су носили на рукавима беле траке, народ их је прозвао „белотракашима“.

Одред се сукобио са недићевцима и усташама на Дрини, али је успео да пређе у Босну и прикључи се четницима мајора Дангића. Приликом сусрета са партизанима 15. фебруара 1942. године код Хан Пијеска, капетан Предраг Марковић са 130 бораца овог одреда прикључио се Првој отролетерској бригади.⁸

Пожаревачки партизански одред је после измене одлуке о „зимовању“ понова почео да врши акције. Ноћу између 26. и 27. фебруара спаљена је општинска архива у селу Манастирици. Десетог марта извршен је напад и разоружавања петоколонашка „милиција“ у Миријеву. Заплењено је 10 пушака, 4 револвера, нешто муниције, цокула, шињела и остале опреме. Партизани су 12. марта спалили општинске архиве у Стамници и Кнежици, а 14. марта извршили напад на железничку станицу Јбуџице. Уништена су два постројења и телефонско-телеграфски уређаји. Шеснаестог марта извршен је напад на железничку станицу Сираково. Уништена су два постројења и уређаји. Тих дана поплаћене су архиве општинских управа у селима Оиракову, Мајиловцу, Миљевићу, Шувајићу, Доњој Крушевици, Браничеву, Десини и Печаницама. Партизани су између Петровца и Кучева спречавали сечу шуме за немачку војску, а једна партизанска десетина сукобила се код Великог Градишта са око 200 недићеваца. Партизани су успели да се пробију из обруча. У борби су погинула 2 партизана и 3 недићевца.

Радећи на сређивању ситуације у одреду, Окружни комитет је 14. марта упутио партизанима члановима КПЈ писмо у коме се, поред потребе вршења војних акција, истиче важност политичког рада са народом. Ове политичке задатке поставио је партизанским јединицама Окружни комитет још у јануару месецу,¹⁰ када је четама стављено у дужност да раде по селима на образовању илегалних на-

⁸ Зборник докумената НОР, Т1 КЗ, док. бр. 167 — Предраг Марковић Алимпије касније је враћен у Србију као члан Главног штаба за Србију а 1943. године је постављен за команданта Јужноморавске бригаде НОБ. Погинуо је јануара 1944. као пуковник НОБ.

• О овим акцијама види документ бр. 53 Зборник НОР, Т1, К-3.

¹⁰ Оригинално писмо у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 8592.

родноослободилачких одбора и одржавају политичке конференције по селима.

Политички рад са народом, стварање и обнављање илегалних организација — народноослободилачких одбора, партијских ћелија, одбора и актива омладине и актива жена — био је у то време један од најпречих задатака и за партизане и за партијско руководство. У току непријатељске офанзиве изгинуо је или заробљен од непријатеља већи број чланова Партије у одреду. Спровodeћи терор по градовима и еелима, непријатељ је нанео велике губитке и организацијама на терену. Партијска организација је хапшењима и стрељањима која су вршиле непријатељске јединице сведена на половину.¹¹ Велике губитке је претрпела скојевска организација. Народнослободилачки одбори су растурени а велики број одборника стрељан или похашпен. Народ је био заплашен непријатељским терором. На многим местима везе са организацијама биле су прекинуте. Окружни комитет је остао без технике за штампање пропагандног материјала. Неколико месеци рада на ослобођеној територији довело је партијску организацију у такву ситуацију да скоро није имала чланова који се нису јавно истакли као организатори и руководиоци народноослободилачког покрета, а непријатељ је тих дана хапсио и прогонио чак и „далеке еимпатизере“.

Пред налетима непријатеља, који су се непрекидно смењивали у зимским месецима, најмање је страдала партијска организација у северном делу округа који раније нису припадали слободној територији. Окружни комитет се зато почетком јануара пребацио у село Брежане. Одатле је понова успостављена веза са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију и почело успостављање веза са партијским организацијама на терену.

За време боравка у Брежану, извршена је реорганизација Окружног комитета и подељена територија пожаревачког округа на два дела. На партијски рад у голубачки, рамски и источни део пожаревачког среза упућен је члан Окружног комитета Божидар Димитријевић Козица. У млавски и пожаревачки срез упућен је Богољуб Стојановић Тина, који је уз то добио задатак да успостави везу са моравским срезом.

Крајем јануара, успостављене су везе са многим партијским и скојевским организацијама на терену а вршене су припреме и за формирање Окружног комитета СКОЈ-а. Обновљена је партијска техника, која је умножавала разне политичке материјале, летке примљене од ПК КПЈ за Ср-

¹¹ Јануарски извештај — Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1228.

бију и обавештења о злочинима окупатора и његових сарадника на терену.¹²

У то време, успостављена је веза и са Пожаревцем, где је почетком фебруара формирана партијска ћелија од 5 чланова. У граду је обновљена скојевска организација и формиран илегални народноослободилачки одбор у коме је за председника изабран адвокат Рада Марковић. Ове организације су развиле прилично широку политичку делатност — одржавани су многи политички састанци, дељени леци и други пропагандни материјал. Већи број људи обухваћен је давањем прилога за народноослободилачки покрет.

Доласком на терен чланова Окружног комитета, успостављене су везе, обновљене су или формиране у току јануара и фебруара партијске ћелије и скојевски активни по многим селима. Поред многобројних тешкоћа, стајлих претреса терена, хапшења, илегални партијски руководиоци су ноћу обилазили села, одржавали конференције и састанке са људима објашњавајући им политичку ситуацију и изnoseћи им задатке у вези са илегалним политичким радом и оружаном борбом.

У току фебруара 1942. године, на територији пожаревачког округа партијске ћелије и скојевски активни постојали су у селима, Смољинцу, Трњану, Брежану, Батовцу, Дубравици, Великом Селу, Црљенцу, Малом Црнићу, Ратовцу, Топоници, Набрђу, Ђуракову, Кисилеву, Поповцу, Браничеву, Раковој Бари, Раброву и Породину.

Јачајући партијску организацију, Окружни комитет је почео формирање партијских повереништава за поједине реоне и срезове у округу.¹³

Партијски радници и партизани су током јануара и фебруара формирали илегалне народноослободилачке одборе по селима где су постојале партијске ћелије и скојевски активни, који су тих дана била најјача партизанска упоришта. Поред политичког рада и сакупљања прилога и оружја за партизана, преко ових организација почело је по селима стварање наоружаних борбених десетина које су помагале партизанима, али и саме често изводиле мање акције у селима и по околини. Изводећи ноћу акције у разним крајевима округа, требало је да ове десетине оме-

¹² Оригиналан извештај у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1282.

¹³ У повереништво за рамски срез ушли су Душан Величковић, Врана Милинковић и Слободанка Стефановић, за реон — Живица, Драговац, Врежане, Батовац, Дубравица Бранислав Стојановић, Светислав Ђукић и Младен Дулић, за доњу Млаву и један део Стига повереништво су сачињавали Светислав Урошевић, Милован Ракић и још један члан (име није утврђено) а за реон средње Млаве Бранка Стојановић Доса, Милан Марјановић и Миодраг Несторовић.

тају концентрацију непријатеља према партизанским јединицама, припремајући истовремено и нове борце за одред. Нарочито су у том погледу биле активне сеоске партизанске десетине у Брежану.

Почетком 1942. године, у пожаревачком округу нису постојале посебне организације жена, али жене су били чланови у многим другим а нарочито омладинским организацијама. Око активисткиња-чланова КПЈ и партизанских сарадника окупљао се овуда мањи или већи број жена које су на разне начине пружале помоћ ослободилачкој борби и учествовале у политичком раду.

А

Користећи одсутност већих непријатељских јединица пребачених у борбе са партизанима на југу и у западну Србију, партијска организација у срезовима око Коомаја успела је да се среди, настављајући оружане акције и политички рад са народом. Одлуком Покрајинског комитета КПЈ за Србију, требало је да Срески комитет КПЈ за Космај својим радом обухвати космајски, младеновачки, грочански и подунавски срез. У то време, сем у космајском срезу, партијске и екојевске организације и народноослободилачки одбори постојали су само у неколицини села младеновачког и грочанског среза. Са првим налетима непријатеља, оне су претрпеле знатне губитке. Веза са партијском организацијом у Смедереву била је прекинута. У младеновачком срезу ухапшен је секретар и још један члан Среског повереништва, као и већи број сарадника и симпатизера по селима. Највећи притисак непријатеља био је, међутим, у космајском срезу, где је у маоовном хапшењу комуниста и партизанских сарадника похапшена и већина чланова Среског комитета. За секретара је после тога одређен дотадањи члан ОК-а КПЈ за Београд Андрија Хабуш. Као чланови у овај комитет су ушли Дража Марковић, Јуре Сарих, радник из Смедерева, Мирослав Јовановић Мима, службеник из Београда, а нешто касније и Божидарка Дамњановић Кика, као секретар Среског партијског повереништва за срез младеновачки.

Срески комитет је окупио диверзионе групе које су остале после повлачења одреда. У очекивању да се одред врати, од ових група је крајем новембра 1941. године формирана чета у којој је био 21 борац. Од наоружања је имала 18 пушака, 3 пушкомитраљеза, око 15 револвера тридесетак бомби и већу количину муниције. У чети је тада било 7 чланова КПЈ, којима је, између осталог, стављено у задатак да раде на стварању партијских ћелија у селима по којима се крећу. За командира чете постављен је Славко

Чолић Шпанац.¹⁴ Поред вршења ситнијих акција, чета је имала задатак да организује политички рад по селима, одржава илегалне конференције са народом и формира илегалне народноослободилачке одборе место ранијих које је непријатељ похапсио. Поред тога, стварани су по селима обавештајни пунктови и везе и илегалне наоружане партизанске десетине које би ноћу са партизанима одлазиле у акције. Ради лакшег извршавања ових задатака, чета је подељена у три петорке и две тројке, како би могла да обухвати целу територију.

Поред политичког рада и стварања бројних партизанских улоришта по селима, Космајска партизанска чета је крајем новембра и током децембра извела низ успешних акција у космајском, младеновачком и грочанском срезу. Почетком децембра срушен је мост на друму код Велике Иванче у младеновачком срезу. Због ове акције, у село Пружатово дошло је око 50 недићеваца и четника. Партизани су их изненада напали и непријатељски војници су се разбежали на ове стране. У другој половини децембра, партизанске петорке су обишле све председнике у општинама које су окупатор и петоклонаши обновили и наредили им да дају оставке. У селу Рогачи осуђен је на смрт и стрељан председник општине који је пријавио Немцима 23 сељака а у селу Шепшину извршен је атентат на једног четника.¹⁵

Како о Космајском партизанском одреду, после одлаека према Санцаку, више није било вести, Срески комитет је радио на прерастању Космајске чете у нови одред који би поред ранијег обухватио и територију Другог београдског батаљона Посавског одреда. Припремано је повлачење људи са терена у партизане, а тражена је и од ПК КПЈ за Србију помоћ из Београда у људству, оружју и експлозиву.

Доласком нових бораца из Београда и из села, поред издвајања неких чланова Партије за политички рад на терену, Космајска чета се у другој половини децембра повећала на око 30 бораца.

Крајем 1941. године непријатељ је пребацио јаке снаге у срезове које је држао Космајски срески комитет. Поред немачких гарнизона по ореским местима, Младеновцу, Смедереву, Смедеревској Паланци, Великој Плани, Умци, ојачане су или постављене нове немачке посаде по железничким станицама Кусадак, Влашко Поље, Раља и Рипањ на прузи Београд—Ниш и на прузи Београд—Мала Крсна у Белом Потоку, Малој Иванчи, Малом Пожаревцу, Умчарима, Коларима и Малој Крсни. Обновљене су многе

¹⁴ Зборник докум. НОР, Т1 К-2, док. бр. 71.

¹⁵ О овим акцијама види документа бр. 71 и 79 Зборник док. НОР, Т1, К2.

жандармеријске станице а четнички одреди у Смедереву, Младеновцу, Сопоту, Белом Потоку, Гроцки, Умци и Великом Орашју бројали су око 890 четника. У Смедереву, Смедеревској Паланци и другим местима били су стационирани на дуже или привремено јаки одреди Љотићеваца.

Петоколонашки одреди су свакодневно крстарили овом територијом а нарочито крајевима у којима је чешће изводила акције Космајска партизанска чета. Јаке непријатељске снаге и терор по селима уносили су деморализацију не само у народ него и међу борце. Тих дана, дезертирао је командир Космајске чете, иначе шпански борац. Полицијски агент Благоје Драгић „Блажа Келнер“, који се раније, док је покрет био масован увукао у одред, покушао је у договору са жандармима да побије на спавању борце Космајске чете. Жандарми су опколили партизана док су „предањивали“ по кућама недалеко од Младеновца. Благоје Драгић „Блажа келнер“ убио је на спавању партизана Боривоја Лазића Варнаву и Миодрага Божића. Пробуђени овим пуцњима, остали борци су отворили ватру на жандарме и пробали се из обруча.

После ове издаје, Блажа-келнер је као службеник специјалне полиције у Младеновцу са жандармима вршио масовна хапшења по селима где се кретао као партизан са четом, постављао заседе на местима куда је знао да пролазе партизани и партијски радници, наносећи на тај начин велике штете покрету.

Масовним хапшењима је крајем 1941. године нарочито био изложен срез космајски. Хапшења су избегли само поједини чланови КПЈ и скојевци по неким селима. Растурени су били и скоро сви народноослободилачки одбори а народ заплашен сталним претресима, батинањима и пљачком. Присуство непријатељских одреда отежавало је кретање партијским радницима. Поред свих ових тешкоћа, Срески комитет КПЈ за Космај успео је већ крајем новембра и почетком децембра да обнови већи број партијских и скојевских организација и формира нове илегалне народноослободилачке одборе, најпре тамо где је био мањи притисак непријатеља а убрзо и у другим крајевима.

Почетком децембра, партијске ћелије у космајском срезу постојале су у Поповићу, Дучини и Парцанима, а бројале су укупно 8 чланова и 6 кандидата за чланове КПЈ. Скојевски активисти постојали у Дучини, Сибници и Парцанима. Народноослободилачки одбори, сем поменутих села, постојали су у Стојнику и Губеревцу, а поред жена чланова ових организација, формиран је и засебан женски

актив у Дучини који је радио на окупљању жена у селу ради политичког рада и прикупљања помоћи за партизане.

Захваљујући политичком раду ових организација и сталном обиласку села од партијских руководиоца и партизана, који су по селима одржавали конференције објашњавајући догађаје у земљи и у свету као и циљеве ослободилачке борбе, непријатељски терор ни у овом срезу није могао да сломи борбено расположење народа, а то се огледало и у сташном јачању партизанских организација и партијских упоришта по селима. У извештају од 15. децембра Срески комитет је о томе писао:

„Формирали смо партијску јединицу у још једном селу од три члана. Секретар Среског комитета је ухапшен и не знамо још до сада шта је са њим.¹⁶ У другом селу ухапшен је члан, под батинама се слабо држао, као и још један искључени члан. Обојица су спроведени у логор у Беотрад. Богдан Милијановић, искључени члан, утаспшен, добро се држао на мучењу, под батинама умро. У Дучини су ухапшена 17 сељака и 5 сељанки, мучени су, добро се држали и сви су пуштени. Упркос терору, ни у једном селу нису до сада успели да формирају сеоску стражу. Поред страха од терора, све се више појављује и огорчење код сељака, тако да су сада моментално бољи услови за наш рад него пре”.

(Зборник док. НОР, Т1, док. 79)

Крајем 1941. и почетком 1942. године покретом је нарочито био захваћен срез младеновачки. Први талас непријатељског терора већ је био прошао, и пошто су овамо у данима устанка ређе допирале веће партизанске снаге, и притисак непријатеља је био знатно слабији него у Космају. У децембру 1941. године, Срески комитет Космаја реорганизовао је Среско повереништво Партије у младеновачком срезу.¹⁷

Почетком децембра 1941. године, у овом срезу нарочито је била јака организација у Младеновцу. Две партијске ћелије које су тада постојале у вароши обухватале су политичким радом већи број људи у фабрици цакова и по улицама.

“ Није се могло утврдити о коме је реч, могуће је да се ово односи на Велику Бенић, која је раније била секретар СК Космаја.

¹⁷ После ханшења Живадина Перишића, секретар поверенства је постала Божидарка Дамшановић Кика, а чланови Мија Обрадовић, оредшошколац из Међулужја, Миле Перић Брка, радник из Младеновца и Милета Виторовић Сликар, из Шепшина. На стварању скојевских организација радио је Мома Стефановић, средњош. из Бгд., кога је поверенство као политичког радника држало на вези.

Поред Младеновца, партијске ћелије су у то време постојале у Великој Иванчи, Стојнику (пустом), Црквинама, а у току месеца формиране су и у Ковачевцу, Влашки, Шепшину, селу Младеновцу, Границама и Америћу. Партијска организација у срезу бројала је половршом децембра укупно 25 чланова и 14 кандидата.

Почетком децембра, скојевски активи су постојали у Стојнику и Међулужју, а у току децембра формиран су у вароши и селу Младеновцу, Ковачевцу, Границама, Шепшину, Влашки, Америћу, Јагњилу и Великој Иванчи. Народноослободилачки одбори и одбори народноослободилачког фонда постојали су у Кораћици, Стајнику (пустом), Међулужју, Великој Иванчи. У то време формиран је и Срески народноослободилачки одбор од 7 чланова а убрзо су формиран и нови народноослободилачки одбори у Ковачевцу, Шепшину, селу Младеновцу, Америћу и Влашки.

Знатни број омладинки окупљен је око омладинских организација а формиран су посебни активи жена у Јагњилу и Великој Иванчи и нешто касније у Влашки и Шепшину.¹⁸

По свим осталим селима у космајском и младеновачком срезу постојала су у децембру мања или већа политичка упоришта, успостављене су биле везе преко којих су партијски радници и партизани одржавали илегалне политичке конференције, „предањивали“ и организовали растурање пропагандног материјала.

Изузимајући младеновачки срез, на осталој територији коју је држао Космајски срески комитет КПЈ, нису у то време постојала среска партијска руководства. У сваком од осталих срезова радио је по један члан СК Космаја и по неколико партизана — чланова КП издвојених из чете за рад на терену. На територији космајског среза радио је Дража Марковић,¹⁹ у грочанском Миле Јовановић Мима и Мића Стојковић а у подунавском Јуре Сарих и Јован Крајишник. На територији грочанског и подунавског среза партијске ћелије по селима нису постојале. У децембру је обновљена партијска ћелија у Малом Пожаревцу, а постојао је у то време и по један члан Партије и кандидат и у многим другим селима на територији ова два среза. Но и поред ових организационих слабости, по многим селима у овим срезovima постојала су веома јака партизанска упоришта и прилично велики број људи је окупљен политичким

¹⁸ О стању организације у овом месецу види документ 71 и 79 Зборник док. НОР, Т1, К-2.

¹⁹ У космајском срезу радили су још Љубомир Живановић, Јанко Секулић, Богосав Филиповић и други.

конференцијама и другим формама сарадње у народно-ослободилачком покрету. Таква упоришта су у грочанском срезу постојала у Умчарима, Пударцима, Камендолу, Дражњу, Бегалици, Врчину и Болечу, а у подунавском у Вучаку, Водњу, Биновцу, Удовици, Сеони, Брестовику, Луњевцу и Бадљевици.

Због широко развијеног пропагандног рада, осећала се на терену велика оскудица у штампаном пропагандном материјалу и вестима. Срески комитет је из Београда у то време добијао само један примерак „Обавештења“, која су садржавала извештаје са бојишта у земљи и у свету. Партијско повереништво среза младеновачког је за то, по налогу Среског комитета за Космај, почетком 1942. године организовало прву партијску технику у овом крају. Техника је била смештена у кући Косте Виторовића у Шепшину. У овој општини радио је као деловођа кандидат за члана КПЈ Радомир Живковић, који је техници предао своју писаћу машину, а увече доносио и општински шапилограф. Тако су умножавана „Обавештења“ добијена од Покрајинског комитета, прогласи Среског комитета а отпочело се и са умножавањем неких поглавља историје СКП/б. „Обавештења“ су штампана у 120 примерака и дељена партијским организацијама а и читана на многобројним конференцијама које су одржаване по селима.²⁰

Првих месеци 1942. године, петоклонашки одреди су повремено вршили хапшења по свим срезовима које је држао СК Космаја и организовали често потере претресајући поједине делове терена. Али непријатељу није пошло за руком да уништи организације и већ створена партизанска упоришта на терену. Од укупно 73 села у сва четири среза у којима је радио Срески комитет КПЈ за Космај, фебруара месеца било је обухваћено радом 50 села. На терену је био 41 члан Партије и 6 кандидата, не рачунајући партијске руководиоце и партизане. Постојало је по градовима и селима 29 народноослободилачких одбора, 19 илегалних наоружаних партизанских десетина, 12 актива СКОЈ-а и три актива жена. Знатно већи број људи био је обухваћен политичким конференцијама, сакупљањем прилога за Партију и партизане, као и другим формама сарадње у народноослободилачком покрету. О стању организације по срезовима у извештају Среског комитета Космаја од 2. марта 1942. године пише:

²⁰ У техници је радила партизанка Зага Борић, која је по одлуци СК КПЈ за Космај гговучена из чете.

„Космајски срез броји 18 села и две варошице. У једном селу постоји парт. јединица од 3 члана и 2 кандидата, у другом селу 4 члана и још у два села по један члан. На тој територији ради један члан нашег СК и један кандидат. Свега 10 чланова и 3 кандидата. Терор, боравак непријатеља у том срезу, отежан приступ селима као и болест члана нашег СК за тај срез су узрок да је рад у том срезу замро. У она два села где има по један члан, имали смо најјаче партијске јединице али их је непријатељ уништио. У два села са парт. јединицама постоје и 2 нар. осл. одбора и један женски актив”.

У осталим срезовима који нису трпели непријатељски терор у тој мери као космајски срез, организације су постигле у овом периоду знатно веће успехе. Даљим продирањем у Младеновац ојачале су организације у граду, развијајући непрекидно, и поред присуства јаким немачких и петокло-нашких снага, прилично масован политички рад. Само у партијским и скојевским организацијама, активима жена и народноослободилачким одборима било је у то време у Младеновцу преко 70 чланова. Ојачале су биле и организације по селима где су услови били лакши а политички рад далеко масовнији. О стању организације НОП у вароши Младеновцу и по селима у овом срезу током фебруара 1942. године, Срески комитет КПЈ за Коомај је писао Покрајинском комитету:

„Младеновачки срез броји 18 села и варош. Надамо се да је поверенство отклонило главне сметње раду у Младеновцу. Два амладинца и две другарице проверени на омладинском и жвнском раду примљени су у Партију, тако да у Младеновцу постоје две јединице са по пет чланова... По свим секторима се негде јаче а негде слабије ради: два добра женска актива, два скојевака актива, тек сада оживљена, два одбора нар. осл. фонда, који се не састају али раде (прикупили су 1200 динара) и 4 нар. осл. одбора са по 5 чланова који се тешко покрећу на рад. Почело се радити и са железничарима, и ту има добрих људи. .. Од 18 села 16 су обухваћена радом. У једном селу постоји партијска јединица од 3 добра и активна члана у другом селу од 4 члана. У једном селу нам је од бивше парт. јединице остао један члан и један кандидат а једног смо члана искључили из Партије ради кукавичлука. У једном селу има један члан и један кандидат, у једном селу има један кандидат, а у једном један члан. Са секретарицом среског поверенства и још једним чланом нашег СК, који је до сада био на раду у том сре-

зу — свега има 22 члана и 3 кандидата. У 7 села има нар. осл. одбора. У 4 села има 5 омладинских актива. У 5 села формирали смо 6 и по десетина. Они хоће да иду у борбу и у акције. Али само ноћу с тим да се одмах врате кућама" ...

Почетком 1942. године стварају се масовне организације НОП-а по скоро свим селима у подунавском срезу. Мада је партијска организација још увек била малобројна, по селима је у фебруару 1942. године било преко 150 људи у народноослободилачким одборима, активима СКОЈ-а и наоружаним илегалним десетинама. Знатно већи број људи ове организације обухватиле су сакупљањем прилога за борбу и политичким радом, што је било веома значајно с обзиром да су многа села у овом срезу била до рата јака упоришта љотићеваца. У извештају о стању организације на овом терену, СК Космаја је послао 2. марта 1942. године следеће:

„Подунавски срез броји 25 великих села и град Смедерево са којим градом како емо обавештени — ви имате везе а ми смо повезани са њима само ради прихватања људи који би хтели у одред. Од 25 села радом смо обухватили 22 села, на том подручју ради партијска јединица од 5 чланова и једног кандидата. Сва петорица су бивши партизани — дакле компромитовани, а само један од њих је домаћи, са терена. Њихов члан је секретар нашег СК. У 13 села постоји нар. осл. одбори од којих седам раде самовољно. У 6 села постоје омладински активи.

У 7 постоји по једна десетина . . .”

Смедеревска партијска организација била је у то време повезана непосредно са ПК КПЈ за Србију. Поред Месног комитета Партије, у граду су постојале само 2 партијске ћелшје у железничкој радионици. Почетком 1942. године формирана су и два народноослободилачка одбора, од којих је један радио у железничкој радионици а други у граду. У самој железничкој радионици постојала су и три пододбора. Преко ових одбора и пододбора био је прилозима за партизане обухваћен већи број радника и грађана.

Најмалобројнија партијска организација била је почетком 1942. године у срезу грочанском, али је и ту велики број људи био обухваћен илегалном војном организацијом и политичким радом. Нарочито масовно учешће у покрету било је у Малом Пожаревцу, који је од тада па све до краја рата био једно од најбољих партизанских села у овом крају.

Неколико података о стању организације у овом арезу налази се у извештају СК КПЈ за Космај од 2. марта 1942. године:

„Грочански срез броји 12 села и 1 варошицу. Радом је обухваћено осам села. Ту раде два компромитована друга, од којих је један члан нашег СК. Одлучили смо да се ту формира партијска јединица од 4 члана, од 3 стара и једног новог... Само у једном селу постоји нар. осл. одбор и омладински рад. У 3 села формирано је 5 десетина.”

Партизанске десетине у грочанском срезу прерасле су убрзо у сеоске партизанске чете. За формирање ових чета Срески комитет КПЈ за Космај искористио је покушај грочанског четничког војводе Петра Стојановића Шумског да тактизирањем придобије за себе народ у овом партизанском крају. Како је Шумски у селима наступао као „заштитник народа”, сељаци су се почели жалити на пљачке и злостављање од петоколонашких јединица, на што им је војвода одобрио да образују четничке посадне одреде који би уз његову помоћ штитили села. Срески комитет је тада дао задатак партијским, скојевским организацијама и десетинама да преузму на себе формирање ових одреда. У овим посадним четама руководећи кадар су сачињавали чланови Партије, симпатизери и најбољи сарадници НОП-а. Приликом уписа у „четнике”, примани су само комунисти, чланови илегалних десетина и остали сарадници партизана. Онима који су се нудили а није се имало поверење, руководство је одговарало да је попуњен број. Тако су под формом четничке посаде организоване партизанске чете у Малом Пожаревцу, Врчину, Бегаљци и још неким селима.²¹

Најјаче партизанске десетине у младеновачком срезу налазиле су се у Шепшину, Дубони и Ковачевцу. Шепшинске десетине окупљале су једно време 30 људи, а од наоружања, сем пушака, имали су 1 пушкомитраљез. Извођењем, самостално или у заједници са партизанском четом, низа ситнијих и крупнијих оружаних акција, које су организовали партијски руководиоци, ове чете у срезу грочанском и десетине у младеновачком, подунавском, и другим срезovima одиграле су важну улогу у настављању оружане борбе у новонасталим условима. Оне су сакупљале и одузимале оружје, патролирале и правиле заседе по селима, тако да непријатељ ноћу није смео да се креће, мада малобројне партизанске снаге нису могле озбиљније да га угрожавају. Једна од највећих акција коју

²¹ Зборник докумената НОР, Т1, К-3, док. бр. 42.

је преко ових десетина организовао Срески комитет партије у срезу подунавском, била је разбијање покушаја љотићеваца да мобилишу сељаке. Фебруара месеца непријатељ је припремао офанзиву против партизана на планини Кукавици. Рачунајући на подунавски срез као своје некадашње упориште, љотићевци су покушали да у борбу против партизана поведу и наоружане сеоске страже. У то време по подунавским селима било је око 1.600 „заклетих“ стражара за „чување села“ од партизана. Убрзо је отпочело позивање и окупљање стражара у Смедереву.

Срески комитет је одмах организовао конференције по свим селима, позивајући стражаре да не дозволе да их љотићевци увуку у братоубилачку борбу за рачун окупатора. После ових састанака, 800 стражара одбило је позив да се јави у Смедерево. Од оних који су се одазвали позиву, када им је саопштено да треба да пођу у борбу против партизана, 650 је побегло из Смедерева а осталих 150 приликом транспорта из Смедеревске Паланке.²²

Изненађени тиме, петоколонши су покушали да хапшењем извесног броја људи по селима заплаше стражаре и да их присилно поведу у борбу. Тада су илегалне партизанске десетине преузеле иницијативу, подижући у Петријеву, Камендолу, Брестовику, Водњу, Сеони и другим селима читав народ на оружје:

„Када су љотићевци из Смедерева дошли у село Петријево, да због тога неке ухапсе“ — пише у истом извештају Среског комитета за Космај — „сељаци су разоружали две жандармеријске патроле, војводу подунавског и смедеревског команданта места.“²³

Кад је Љотић послао Немце на Петријево, 6 села се организовало и пошло у помоћ, а Немци су се вратили. Села су тада остављена на миру“.

Побуна сељака у Подунављу, због зиме, није се могла шире искористити. Људи су неколико дана на снегу држали положаје око села, не дозвољавајући непријатељу да се приближи. И тек пошто им је немачка команда обећала да нико неће бити ухапшен, вратили су се кућама. Тек касније су, изненадним блокадама појединих села, немачке јединице похапсиле и стрељале оне партизанске сараднике који су се истакли у побуну. У блокади села Камендола, Немци су истерали пред општину све становништво, људе, жене и децу. Пред окупљеним народом, стрељали су осам партизанских сарадника. Али и тако,

²² Зборник докумената НОР, Т1, КЗ, док. бр. 42.

²³ Немачки командант града.

побуна је била веама значајна за широко везивање партијских радника и партизана за велики број људи у подунавским селима. Она је истовремено била и практични доказ да се само заједничким отпором народ може ослободити окупаторске пљачке и терора.

Бројно мање акције изводиле су и остале десетине и чете по срезовима. Ковачевачке десетине су под руководством партијских радника одузимале оружје од петоколо-наша у околним селима и вршиле ликвидацију познатих немачких сарадника. Шепшинске десетине су у договору са железничарима у неколико наврата организовале скидање шина и квариле пругу између станица Мали Пожаревац—Дражањ—Шепшин. Марта месеца Врчинска партизанска чета напала је и разоружала жандарме када су пошли у реквизицију, затим дочекала у заседи и растерала љотићевце који су пошли у помоћ жандармима. Учесћем десетине у оружаним акцијама, стварала се солидна основа за будуће омасовљење партизанских јединица. Захваљујући њиховој активности, очуване су малобројне партизанске снаге и партијски кадрови од удара непријатеља. Припадници десетина су ноћу са оружјем водили и обезбеђивали партизане а дању су без оружја стражарили око села и сакупљали обавештења о кретању непријатеља. Нарочито је у том погледу много учинила чета у „Партизанској Републици“ Малом Пожаревцу. У више наврата они су штитили партизане пред непријатељским потерама, а једном приликом оружјем су спречили улазак у село Сопотском и Раљском четничком одреду, који су прогнали групе партијских радника.

Снажне позадинске организације и акције Космајске партизанске чете и оружаних десетина по селима омогућавале су даље јачање покрета упркос присуству јаким непријатељских снага по градовима и њиховим посадама по многим селима. Скоро да у то време није било села у овим срезовима у коме десетине па и стотине људи нису биле обухваћене сарадњом са партизанима и партијским радницима. Мада илегални, народноослободилачки одбори су поново постепено преузимали на себе многе задатке као органи народне власти у својим селима. Они су се бринули око размештања партизана по кућама приликом њиховог доласка у село, а преко партизанских десетина и других сарадника организовали обезбеђење села од изненадног упада непријатеља. Увече су одржавале конференције са старијима, женама и омладином. Активи жена су, поред прикупљања прилога, одржавали читалачке часове и сцремали зимску обућу и одећу за борце. Омладина је предњачила бројно у борбеним десетинама и политичком активношћу. Тај политички рад потпуно је онемогућио не-

пријатељ>а да терором и пропагандом деморалише народ и угуши ослободилачку борбу.

Утицај Партије у озом крају у то време је толико ојачао да су, иако релативно малобројне, партијске организације са успехом онемогућавале политичке акције петоколониша и окупатора. Један од значајних подухвата био је онемогућавање Недићеве мобилизације у овим срезовима. Користећи зиму, Недићева влада је у фебруару 1942. године покушала да изврши мобилизацију омладине за тзв. „Недићеву гарду“. Рачунало се у првом реду на синове богатијих сељака, од којих би се образовале „Гардијске јединице“ за борбу против партизана и класним заостравањем сузила ширина ослободилачке борбе коју је водила КПЈ.

Срески комитет је против ове мобилизације предузео широку акцију преко свих организација у селима. Свуда су одржаване конференције и посебни састанци, на које су позивани и они који су већ добили позиве за гарду. У многим селима, те конференције сељака, на којима се говорило против мобилизације, биле су тако масовне да су представљале заједнички отпор читавих села. Једну од најмасовнијих конференција одржало је младеновачко Среско повереништво Партије у присуству партизанске чете у селу Дубони. Око стотину присутних сељака захтевало је од омладинаца који су позвани у гарду да одмах пођу у партизана. Истовремено је Срески комитет Космаја издао летак омладини против мобилизације, који је растурен у сва четири среза.

Омладинци се нису ни у једном од ових срезова одазвали позивима за мобилизацију, него су их жандармеријске патроле хватале по селима. У младеновачком срезу од 67 позваних, 17-торицу жандарми нису успели да ухвате. Од 90 омладинаца мобилисаних у срезу космајском, из Сопота је побегло 85, а у срезу грочанском од 60 позваних само 5 омладинаца је спроведено за Београд. Највећи број, 375 омладинаца, позвано је у гарду из среза подунавског, али ни од њих ни један није пошао да се пријави, а плашећи се раније побуне сељака, непријатељ се није усудио да их насилно одведе. Међутим, и они омладинци које су жандарми успели да ухвате и спроведу у касарне, нису хтели да приме униформу и оружје. Њихов отпор је деловао и на групе мобилисаних сакупљених у другим крајевима Србије, где је покрет био слабији. После неколико месеци малтретирања и присиљавања да приме униформу и оружје, Недићевци су били принуђени да мобилисане распусте кућама.

На сличан начин организован је отпор и другим покушајима окупатора и петоколониша, да одведу омладину у „обавезну националну службу рада“ и на присилне радове у Костолачки и Борски рудник.

«

После повлачења Крагујевачког и Првог шумадијског партизанског одреда, на територији на којој су они дејствовали задржале су се јаке непријатељске снаге. Немачки гарнизони из Крагујевца, Тополе, Лапова, Аранђеловца и Лазаревца ојачани су а по многим железничким станицама постављене су нове посаде. У Крагујевцу је стациониран љотићевски „јуришни одред“ Марисава Петровића а нешто касније и недићевски одред Милана Калабића. Од једанаест четничких одреда који су распоређени на ову територију, два су били у Крагујевцу а остали у Грузи, Книћу, Топоници, Губеревцу, Страгарима, Барошевцу, Лазаревцу, Венчанима и Јунковцу. Они су укупно бројали 1432 четника. Почетком 1942. године доведене су у Крагујевац бугарске окупационе трупе, које је Немачка команда по третману изједначила са својим јединицама. У том смислу су 10. јануара 1942. године немачки командант Крагујевца др Хуве и окружни командант издали посебну наредбу која је јавно истакнута:

„Срби“ — каже се у овој наредби — „покушај комунистичког устанка прошле године био је узрок појачању окупационих трупа, могућност нереда ове године чини потребним да то појачање и даље остане. У источном делу Србије, доћи ће као појачање, не немачка, већ бугарска војска, која је подчињена Немачком војном заповеднику у Србији. Делатност немачке војске, ограничиће се на административне послове. Такође Крагујевац и његова околина биће запоседнути од стране бугарске војске.

У вези с тим опомиње се сваки да не шири никакве лажне вести, као што напр. вест о некаквој тобожњој новој рацији, измишљају намерно букачи, да би унели немир у становнштво.

Бугари долазе у земљу као савезници немачке војске. Зато има бугарски војник исто тако да се поштује као и немачки. Свако нелојално држање према бугарској војсци биће кажњено као испад уперен против немачке војне силе.

То ће бити даље задатак сваког појединог Србина да са своје стране допринесе томе, да се и даље одрже

добри односи између становништва и окупаторских трупа."
(Оригинал у ВИИ под бр. 11/6 К-27)

Непрекидним претресима терена, масовним хапшењима, јавним стрељањима у Крагујевцу и по другим местима, ове непријатељске јединице су отежавале у то време само активност него и опстанак на терену партизанима и партијским радницима.

После пада Горњег Милановца и Рудника, Трећи шумадијски батаљон, изгубивши везу са осталим партизанским снагама, расуо се по шумадијским селима. Политички комесар одреда Недељко Жакула, са десетином бораца, кренуо је према Санцаку. Остали партизани, углавном сељаци из околине, крили су се око својих кућа.

Када је Недићева влада издала проглас о „амнестији“ бивших партизана уколико се предају немачким и петоколонашким јединицама, један број бивших бораца пријавио се непријатељским командама. Тих дана цела Девета чета Трећег батаљона, у којој су углавном били сељаци из села Винче, отишла је у Тополу и предала оружје. Оне партизане који нису поверовали обећањима петоколонаша, у свакодневним блокадама и претресима терена, хватале су непријатељске јединице. Једне ноћи, у кућама села Врбице код Аранђеловца, недићевци су изненада опколили и заробили целу Осму чету Трећег батаљона.

Похватане партизане Осме и Девете чете немачки војници и љотићевци су спровели у Крагујевац. Крајем јануара 1942. године они су, поред обећања о амнеестији, изведени у Крагујевцу на стрељање. Командир Девете чете и неколико бораца, мада везаних руку, јурнули су на митраљез довикујући осталима да беже. Са стрелишта је успело да побегне само пет бораца.

Није успела да се пробије према Санцаку ни десетина са политичким комесаром одреда. У селу Горњем Црнућу код Горњег Милановца њих су напали четници. Тешко рањен политички комесар Жакула извршио је самоубиство да га четници не би заробили. Остали борци су се повукли назад и скривали по селима. Тако је од целог овог батаљона остао на терену само командант Милорад Лабудовић, два политичка комесара чета и један политички делегат вода.²⁴

Обнављање организација на терену било је у то време необично отежано, колико присуством јаким непријатељских снага и њиховим терором над народом, толико и мало-

²⁴ Извепггај ОК КПЈ за Аранђеловац — оригинал у Институту за изучавање радничког покрета, Ин. бр. 1846/У, 5-1/42.

бројношћу партијских радника. Са Крагујевачким партизанским одредом повукао се према Санџаку цео Крагујевачки окружни комитет Партије и већина комуниста са терена. Они који су остали били су похапшени или су се пасивизирали, пошто нису имали везе са партијским руководством.

Од чланова Окружног комитета КПЈ за Аранђеловац на терену су се у то време налазили Станислав Сремчевић Црни, Душан Петровић Шане и Милић Радовановић, а нешто касније се од Ужица вратио и Мика Милосављевић. У том саставу, Окружни комитет је приступио обнављању организација на терену, настављајући политички рад са народом.

У децембру 1941. године одржан је састанак Окружног комитета у селу Вукосавцима на коме је размотрена ситуација у округу и донета одлука да Станислав Сремчевић пође на партијски рад у колубарски срез, Душан Петровић у опленички а Милић Радовановић и Мика Милосављевић у орашачки срез. Сви чланови Окружног комитета добили су задатак да, поред политичког рада и сређивања организација, обезбеде сигурне „пунктове“ за састанке и технике за умножавање пропагандног материјала. Поред тога, Мика Милосављевић је добио налог да успостави прекинуту везу са Покрајинским комитетом у Београду.

Крајем 1941. и почетком 1942. године, услови за политички рад у овим срезovima били су ванредно тешки. Непријатељске јединице су стално крстариле по селима, хватајући преостале борце и хапсећи масовно партизанске сараднике. Затвори у Тополи, Аранђеловцу и Лазаревцу били су препуни. Саслушања су вршена уз зверска мучења и пребијања људи. Велики број ухапшених издвајан је и упућиван у концентрационе логоре и на стрелишта. Онима који су пуштени из затвора петоклонаши су саопштавали да су „таоци“ и да ће први бити стрељани ако се партизани појаве и изврше некакву акцију. Због заплашености народа, у многим селима је било тешко окупити људе и на мале политичке конференције, а често је долазило у питање и опстанак појединих партијских руководилаца на терену на коме су радили. Ноћу су по селима оргијали пијани четници, недићевци и жандарми. Онима који су били осумњичени за било какву везу са партизанима спаљиване су куће, пљачкана имовина, а одрасли чланови породице одгоњени у затворе и концентрационе логоре.

Упркос тешкој ситуацији, чланови Окружног комитета наставили су са политичким радом. Обилажене су партијске организације где год је то било могуће и одржаване политичке конференције на којима је говорено о

политичкој ситуацији у земљи и свету као и о даљим задацима у погледу јачања ослободилачког покрета и оружане борбе. У то време организовано је неколико мањих техника које су умножавале „вести“ ухваћене слушањем разних радио-станица, летке и друге материјале неопходне за политички рад на терену. Једна од ових техника била је смештена у кући Драгише Богдановића у Маскару, друга код Светислава Петровића у селу Врбици а трећа код Гавриловића у селу Босути. Умножене материјале чланови Окружног комитета су делили партијским јединицама и другим активистима по селима.

Крајем јануара 1942. године упућен је у Београд курир са извештајем Покрајинском комитету КПЈ за Србију о стању партијске организације у овом округу, у коме је између осталог писало:

„После повлачења одреда са нашег терена и околине, нисмо могли одмах ухватити везу са вама. Хапшења су била тако велика по свим срезовима...

Срез орашачки: 16 чланова партије — 12 партијаца и 4 партијке. Од тога је ухапшено 5 партијаца и 2 партијке, од којих су 2 спроведена за Београд, а осталих 5 налази се у Аран(ђеловачком) затвору.

Остали чланови су сви саслушавани, тучени и након неколико дана затвора пуштени. У овом срезу хапшења су била тако велика да су похапсили све оне за које се знало да су помагали партизане.

Срез опленачки: 12 чланова и 3 члана среског руководства — укупно 15 чланова партије.

Ухапшена су 2 члана среског руководства, а поред њих и 3 члана партије од којих је један умро од задобијених батина.

Срез колубарски: 4 члана укупно. Један стрељан, осталу тројицу за сада не дирају.

Срез качерски: Припао нам је у новембру 1941 године. Тамо има 2 члана. Један је отишао са одредом, јер је био исувише компромитован. ...

Окружно руководство броји 4 члана... Омладинско окружно руководство броји 4 члана. Један је такође отпутовао за Београд.²⁵

Укупан број чланова са руководиоцима је 42. Ухапшено је 14 од којих 2 стрељана, наиме 1 стрељан, а 1 умро од задобијених рана. На терену укупно остало 25 чланова којима је за сада немогуће радити са ширим масама.

" Марко Никезић.

Политички рад на терену своди се на мале конференције са којима се не уопева у свим селима. Умножавамо радио-вести које достављамо свим члановима партије, а они помоћу тога долазе до људи и објашњавају им политичку ситуацију."

(Оригинал у Институту за изучавање радничког покрета, Ин. бр. 1846/У,' 5-1/42).

Међутим, веза са Покрајинским комитетом овога пута није успостављена. Окружни комитет је без обзира на то наставио сређивање организације. Састанци су одржавани редовно упркос великим напорима — непријатељским заседама и великим снеговима. На њима се детаљно говорило о спровођењу задатака, о сваком новом члану Партије, скојевцу, одборнику народноослободилачког одбора или новој кући придобијеној за народноослободилачку борбу. На састанку који је у фебруару одржан у Горњој Трнави говорило се и о задацима око обнављања одреда. Закључено је да се већа брига посвети сакупљању оружја и муниције.

Почетком марта одржан је састанак Окружног комитета у Горњој Трнави. Констатован је даљи напредак и јачање покрета: од 86 села, колико је тада било у округу, у више од 50 постојале су организације или упоришта преко којих је развијан политички рад са народом.

Партијска организација на територији Аранђеловачког окружног комитета била је у то време у знатној мери сређена. Поред чланова Окружног комитета, на терену је било 28 чланова и 9 кандидата за чланове КПЈ. Од тога је 10 чланова Партије било у орашачком, 9 у опленачком, 8 у качерском а 1 у колубарском срезу. По многим селима постојали су активни СКОЈ-а и илегални народноослободилачки одбори. Стални обиласци партијских и скојевских организација и народноослободилачких одбора од стране чланова Окружног комитета и политичке конференције са народом постепено су враћали у људе веру у успех у даљој борби против окупатора. Најјача партизанска упоришта била су тада у Босути, Горњој Трнави, Бањи, Брезовцу, Врбици, Гарашима, Јеловику, Манојловицима, Маскару, Рајковцу, Даросави, Копљарима и Јунковцу (колубарском). Многа партизанска и партијска упоришта створена су и у селима у којима није било партијских организација, а на појединим политичким конференцијама окупљало се и до 60 омладинаца, људи и жена.

Од мартовског састанка Окружног комитета успостављена је и веза са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију. За курире су ангажовани сестра и брат Марика и Ђорђе Котевић, који су ову везу одржавали све до ослобођења.

Као пункт у овој вези служила је кућа Софије Арсић из Рабровца.

Обнављајући организације по срезовима, Окружни комитет је наставио да продире даље у градове. У Аранђеловцу је у овом периоду, поред партијске јединице и скојевских актива, био веома активан Народноослободилачки одбор. Сакупљана је у вароши од симпатизера помоћ за партизане, дељени су и растурани политички пропагандни материјали а у фебруару и марту партијска јединица је организовала бекство ухапшених чланова Партије из затвора.

Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац је непуко касније, у априлу, покушао да усиостави везе и обнови организације у Крагујевцу, где су у то време још увек били тешки услови за рад.

После масовног стрељања, у граду су уништене све организације а притисак непријатеља се и даље настављао. Ради „преваспитања партизана у националисте“, у Крагујевцу су љотићевци организовали националну службу. Око 400 омладинаца је под надзором љотићевских команди и просветара после рада слушало „антикомунистичка предавања“. Почетком 1942. године, за окружног начелника постављен је Милан Калабић, који је завео још већи терор у граду. Његовим доласком, поред већ честих хапшења и стрељања, почела су и масовна батинања по граду и околини. Приликом обилаека националне службе, Калабић је ишамарао неке љотићевце и наредио да се удари по 25 батина свим командирима због тога што су га ословили са „друже“. У граду су тих месеци објављене једна за другом листе стрељаних партизана и симпатизера које су немачки војници и петоклонаши доводили из ближих и даљих крајева.

И у таквим условима, почетком 1942. године, преживели скојевци су ипак обновили омладинску организацију у граду. Формиран је градски актив од 6 чланова. Да би се обезбедили од провала у организацији, чланови актива су сваки у свом реону били задужени да стварају даље организацију по систему тројки. Како нису имали везе ни са једним партијским ни скојевским руководством, скојевци су се у првом реду оријентисали на политички рад користећи материјале и литературу која се сачувала од раније. Убрзо је била организована и скојевска техника у стану Зоре Радуловић, учитељице у крагујевачкој основној шко-**ЛШ**. Под патосом је изграђено склониште у коме су омладинци скривали писаћу машину и шапирограф. Ова техника је умножавала вести и друге пропагандне материјале које су омладинци користили за политички рад. Скојевска организација у Крагујевцу је, сем тога, сакупљала прилоге за народноослободилачки покрет и од њих помагала

породице партизана и стрељаних сарадника народноослободилачког покрета.

Половином јуна дошло је до провале у скојевској организацији у IV реону у Крагујевцу. Том приликом су похапшени сви скојевци у овом реону и спроведени у Београд. Након петнаестодневног ислеђивања и батинања у специјалној полицији, они су пуштени и понова су се укључили у рад. Скојевска организација у III реону наставила је са радом, а половином јула успостављена је веза са Окружним комитетом КПЈ за Аранђеловац.

Обнављајући организације на терену, чланови Окружног комитета су настојали да окупе борце који су се скривали од непријатеља по селима и да обнове Шумадијски партизански одред. Крајем априла окупљено је 13 бораца који су, подељени у две групе, отпочели оружане акције у свом округу.

ПОВРАТАК КОСМАЈАЦА И ПОСАВОТАМНАВАЦА

Од Посавског партизанског одреда према Санцаку се није повлачио Трећи тамнавски батаљон. Са Ваљевским, Ужичким и Мачванским одредом, Тамнавци су остали у планинским крајевима између Ваљева и Ужица. Њима су се прикључиле и поједине групе бораца које су у новембарским борбама изгубиле везу са својим штабовима.

После борби са Немцима код ЈБубовије и Кадињаче, Трећа чета Првог посавског батаљона окупила се око команданта батаљона Раденка Ранковића и Мила Манића Албанте. Тридесетог новембра 1941. године они су стигли у село Шљивовицу, али су се одатле повукли испред немачких јединица. У Семегњеву су понова нападнути од Немаца и четника. Борба је била тешка. Партизани су два пута јуришали одбацујући Немце и на крају успели да се пробију из обруча. Пошто се у току борбе одвојио командир чете Стојан Љубић, команду је преузео, иако тешко рањен на Кадињачи, кроз вилице, Миле Манић Албанта. Користећи ноћ, Посавци су се повукли према Тари, где су етупили у везу са Колубарцима и Рађевцима. Овде им се прикључила десетина бораца која је у току борби за Ужице била упућена да минира мост на Дрини. Тако је од ове чете на Тари формирана Посавска чета, која је тада бројала 67 бораца. За командира је постављен Стојан Љубић, за његовог заменика Иванка Карић а за политичког комесара Иван Богдановић Вања. Приликом формирања, овој чети се прикључило још неколико група бораца.

Почетком јануара 1942. године Посавска чета је упућена према Медведнику. По зими, снегу, уз натчовечанске напоре и сталне борбе са непријатељем, појавили су се знаци колебљивости код појединаца. После борбе са Рачићевим четницима, дезертирало је неколико бораца. Код Радуја и Памбуковице Посавци су нападнути од Немаца. У околини села Памбуковице одржан је 11. децембра састанак свих комуниста на коме је дискутовано о насталој ситуацији. Одлучено је да сви борци који не могу даље да подносе тешкоће предају оружје и да се сами скривају до пролећа. Од 69 бораца, колико је тог дана бројала чета, остало је само 27. Ту је закопан вишак оружја. Међутим, и све преостале борце су истог дана четници опколили у шумама код Памбуковице. Ни један од њих није успео да се спасе из обруча. По заробљавању пребачени су у Памбуковачку основну школу, а одатле у затвор на Уб. Ту су се већ налазили многи заробљени борци који су се изгубили од својих јединица у новембарским борбама. Са Уба заробљени партизани су пребачени у обреновачки затвор, где су настављена саслушања уз зверска мучења. Одатле су групе упућене у концентрационе логоре у Шабац, Београд и Смедеревску Паланку. У Смедеревску Паланку је пребачено 17 Посаваца, од којих су два непозната борца обешена.

Почетком децембра, штабови партизанских јединица на територији западне Србије, међу којима је био Тамнавски батаљон и Шумадијска чета, одржавали су састанке на којима је разматрана „новонастала ситуација.“ Донете су одлуке да се јединице „очисте од колебљивих елемената услед све тежих услова за борбу који ће се појављивати — снег, глад, несташница муниције, и да се нарочита пажња обрати на подизање морала“. Одлучено је и да се сви одреди врате на свој терен, тј. да се избегава концентрација снага на једној територији, што би непријатељ могао искористити.²⁶

Међутим, због јаким непријатељских снага, одреди се или нису могли пробити на своје терене, или се тамо нису могли дуже одржати. Тамнавски батаљон је приликом првог покушаја да се пробије у Тамнаву претрпео тешке губитке. Погинуло је у борбама 11 бораца, а једна трећина партизана се изгубила.

Дванаестог децембра стигао је у западну Србију из Босне члан Главног штаба партизанских одреда за Србију

²⁸ Изв. команданта групе одреда у западној Србији — оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, бр. 1849.

Мирко Томић Сељак са наредбом Врховног штаба о повратку партизанских одреда на своје терене:

„Са штабом Ваљевског и Мачванског одреда као и Тамнавског батаљона ухватили смо везу 15. децембра у селу Драгодолу," — пише у извештају тадањег команданта групе одреда и члана ГШ НОП Србије Радивоја Јовановића. — „Тујерешено да Мачвански одред и Тамнавски батаљон крену одмах и једноремено на своје терене са наслоном на Ваљевски одред... Око 19. XII уништен је Мачвански одред, од кога се вратила само једна чета са другом „Шпанцем"²⁷.

Тамнавски батаљон вратио се крајем децембра, после продора у Тамнаву у којој је постигао добре резултате у борбама (око 70 мртвих четника), али се није могао у њој задржати услед јачине реакције."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1849).

Тако је пропао и овај други покушај да се одреди врате на свој терен. Штитећи један део планинских предела Повлена, Маљена, Медведника и Суворора, ова група одреда се одупирала налетима концентрисаних непријатељских снага све до половине фебруара 1942. године. У другој половини јануара њима се прикључио на повратку из Санцака и Космајски партизански одред.

Осмог јануара 1942. године Космајци су преко Увца кренули за Србију. Са одредом је ишла и група партијских радника, међу којима су били Влада Аксентијевић, Миладин Петровић Ћосић, Воја Јеремић из посавског села Лесковца и другарица Рада Шубакић. Према одлуци ЦК КПЈ, од њих је требало да се формира Окружни комитет за Обреновац који би обухватао територију горње, доње Посавине и Тамнаве.

Преко Добросавице Космајци су стигли у Јабланицу, а сутрадан су се пребацили у Семегњево. Ту је пглаб одреда добио обавештење да се у Кремни налазе јаке немачке снаге, па је морао да продужи према Шљивовици, где су се већ налазиле немачке јединице. Немачке страже нису приметиле долазак одреда у село. Тако је дошло до изненадне и оштре борбе у којој су погинула два партизана, а 5—6 их је рањено. Међу рањеницима се налазила и Руекиња Наташа, коју су као лекара четници били присилно по-

²⁷ Данило Лекић ПХпанац.

вели са собом а партизани је ослободили. Рањену лекарку непријатељ је касније открио у селу и стрељао.

После борбе са Немцима код Шљивовице, одред се повукао у оближње шуме. Са свих страна налазиле су се непријатељске јединице и даље продирање у Србију могло се извршити само уз непрекидне сукобе и борбе са њима. Обавештени о кретању јаким немачких снага од Вишеграда, Космајци су се повлачили према неким колибама на Златибору, где су разбили једну групу четника. У борби је погинуо Милентије Секулић и рањено 5—6 партизана. Са једном патролом рањеници су упућени назад у Санџак, али су у близини Нове Вароши изгинули. Уз пут се изгубила још једна патрола упућена из одреда, а после издвајања ужичке чете, која је требало да остане ту на свом терену, одред је бројао око стотину бораца.

По налогу Врховног штаба требало је да Космајски одред пређе преко Таре како би се повезао са групом одреда која је остала у околини Ваљева. Прешавши комуникацију Ужице—Вишеград код Биоске, Космајци су 12. јануара стигли на Тометино поље у близини Кадињаче. Ту су сутрадан нападнути од веће групе четника. Разбивши четнике без својих губитака, партизани су наставили покрет. На улазу у Јелову Гору, понова су се сукобили са четницима. У борби су погинула 3—4 четника а 5—6 их је заробљено. При изласку из Јелове Горе Космајце су напали љотићевци, жандарми и четници. Одбивши напад ове јаке непријатељске групације, одред је кренуо према Сечијој Реци, где је растерао групу четника и остао да преноћи. Настављајући пут преко Варде, Космајски одред је 22. јануара 1942. године стигао на Пашину раван где се повезао са Ваљевским и Колубарским одредом.

По доласку у ову партизанску базу, Коосмајци су распоређени на положаје на Пашиној равни и другим местима према Дрини. Одреду је прикључена и Шумадијска чета која је формирана од делова Паланачке и Орашке чете.²⁸ Шумадинци су учествовали у многим борбама у западној Србији. Заједно са Мачванском четом, они су 20. јануара водили борбу са недићевцима и љотићевцима:

„На Мравињацима се" — пише о овој борби у извештају команданта групе одреда од 18. марта — „водила целога дана крвава борба између мачванске чете и паланачке са једне стране и одреда недићевско-четничких, срезова црногорског и рачанског са друге стране. Бандити су били пијани и нападали су по снегу до

²⁸ У овој је био командир Иван Мукер, а комесар Света Миладиновић.

појаса не жалећи жртве. Мачванска и паланачка чета морале су да се повуку услед губитака муниције. Погинула су три борца, два су рањена, а већи број је промрзао а док је на страни непријатеља било мртвих 37 љотићеваца и недићеваца".

Половином јануара, по наређењу Врховног штаба, извршена је реорганизација свих партизанских јединица које су се налазиле на овим положајима у западној Србији. Поједине чете и батаљони спојени су у партизанске одреде и формирана је нешто касније и команда ове групе одреда.²⁹ Тамнавски батаљон је реорганизован у Посавотамнавски партизански одред у који је за команданта постављен Миле Манић Албанта. Првог фебруара овај одред је бројао 150 бораца. Космајски одред са Шумадијском четом бројао је 150 бораца. Од ових 300 бораца колико су бројале обе јединице око 60 је било рањених, болесних и промрзлих.

Седам недићевско-љотићевских одреда, помогнути од немачких јединица, отпочело је 23. јануара од Ваљева нападе на партизанске положаје код Лесковице. Борбе су вођене на овим положајима десетак дана и ноћи. Космајски одред је одбио 30. јануара два четничко-недићевска напада и разоружао један четнички одред од 100 људи. Крајем јануара вођене су велике борбе са четницима који су нападали од ЈБубовије, Орловице и Бајине Баште. Напади непријатеља су одбијени, али се одред морао повући јер није имао муниције. У Сушици је вођена борба са Немцима. На великој хладноћи оружје је отказивало. Промрзло је на положајима четири до пет партизана Ваљевског одреда а од Космајаца комесар Прве чете Сава Стефановић и другарица Рада Шубакић.

У борбама код Сушице и Лесковице погинуло је 6 немачких војника, немачки командант и 10 четника. Непријатељ је имао неколико десетина рањених и 120 промрзлих.

Одбрана ове мање слободне територије у планинским пределима око Ваљева и фронталне борбе које су вођене у јануару и првих дана фебруара 1942. године биле су одредима наметнуте после неуспелих покушаја Мачвана и Тамнаваца да се пробију на своју територију.

После напада од Ваљева и Косјерића, уследило је опкољавање ових партизанских јединица на еверним падинама Повлена и Медведника. У том опкољавању учествовало је око 3000 немачких војника, недићеваца, љотићеваца и четника.

²⁹ Команду групе одреда сачињавали су — Радивоје Јовановић Брадоња, Жикица Јовановић Шпанац и Милорад Милатовић. — О реорганизацији одреда и борбама у овоме крају види документ 1849, Институт за историју радничког покрета Србије.

Немачке операције започеле су са свих страна — од Ваљева, Шумадије, Тамнаве, Поцерине, Ужица и Бајине Баште. Партизани су успели да задрже непријатељску офанзиву све до 1. фебруара. На многим секторима непријатељ је разбијен, а у борбама на Сушици, Лесковицама, Мравињацима, Пашиној равни, Суводану и Причевићу нанети су му велики губици.

Првог фебруара вођена је велика борба са четницима и Немцима на положајима Дебело брдо, Лесковица. Немци и четници су нападали из два правца. Партизани су успели без својих губитака да одбаце непријатеља. Изгинуо је већи број Немаца, а нарочито велике губитке имали су четници. Због хладноће, чете су се бориле по сменама. Док су се једни борили на енегу, други су се загревали у планинским колибама. Користећи ове предахе до излака на положај, комесари су организовали са борцима теоријске читалачке часове и политичке састанке. На састанцима партијских и скојевских организација, на основу дотадањег држања бораца, примани су нови чланови у СКОЈ и у Партију. Скоро сви борци Космајског одреда примљени су тих дана у Партију или СКОЈ.

Непријатељ је, међутим, и даље довлачио нозе снаге. После борбе од првог фебруара, штаб групе одреда одлучио је да се због несташице муниције, без обзира на зимско време, пређе на герилске борбе. Ваљевски и Посавотамнавски одред задржали су реон Медведника и Повлена, а Сувоборски и Космајски реон Маљена и Сувобора. Ваљевци и Посавотамнавци су се задржали нешто дуже да расформирају болницу. Али када су се одреди повукли, непријатељ је побио све рањенике које је нашао смештене по сеоским кућама.

Раздвајањем снага требало је да се умањи непријатељска концентрација, омогући лакше маневрисање одредима и избегну фронталне борбе, за које партизани нису имали муниције. Непријатељске снаге су, међутим, биле толико јаке да ова подела одреда на два дела није значила много. Одмах по одласку Космајаца и Сувобораца, непријатељ је извршио опкољавање Маљена и Сувобора, држећи јаким снагама све прилазе планинама. Борбама по великом снегу није се могло доћи до већег плена и муниције. Космајци и Сувоборци су се задржали у селу Крчмару. Ускоро су у исто село стигли и Ваљевци са Посавотамнавцима, јер се због оскудице у муницији нису могли одржати у одређеном реону.

Седмог фебруара је штаб групе одреда одржао у Крчмару састанак са штабовима одреда. Присутни су били Мирко Томић, члан ПК КПЈ за Србију, Радивоје Јовановић Брадоња, командант групе одреда, Милош Минић, инструк-

тор ПК КПЈ за Србију, Жикица Јовановић Шпанац, командант Ваљевског одреда, Милорад Милатовић члан ОК КПЈ за Ваљево, поп Влада Зечевић, поручник Мартиновић, као и други чланови штабова:

„Поред овако тешке ситуације услед немања веза и података” — пише о томе у извештају Мирка Томића, упућеном Покрајинском комитету КПЈ за Србију — „дао сам предлог друговима на саветовању да идемо према Топлици преко Западне Мораве и Ибра, који је примљен. Рачунао сам на чињеницу да у Топлици и источној Србији постоје одреди и на претпоставку да ћемо у чачанском крају наићи на наше снаге из Санџака које су по обавештењу Коомајаца пошле још шестог децембра 1941 године.

Дакле донета је одлука да се крене ка Чачку у две колоне. Једна колона: ваљевски и посавотамнавски одред да крену према селу Дражетићу преко Дивчибара. Друга колона — Сувоборски и Космајски одред преко села Планинице, Врајића, Копггунице у горњи део Дражетића, где су имали 12 фебруара да се састану да би штабови дали обавештења један другом до којих су евентуално дошли о приликама око Чачка.

Колоне су пошле и успут је било извесних борби са четничким бандама које су ишле за нама. Колико се сећам, ми смо имали (ја сам са групном командом ишао сам са сувоборским и космајским одредом) борбу у планини Бору, а и Ваљевци и Посавотамнавци су имали борбу на овом путу.

Наша колона стигла је на време у Горњи Дражетић, али Ваљевци и Посавотамнавци, сукобили су се увече са четницима, којима смо и ми са Виора умакли и који су ишли за нама и наишли у Богданици на Ваљевце и Посавотамнавце. Услед ове борбе ми се у Дражетићу нисмо састали. На овом путу кроз Горњи Лајковац и Планиницу, ми смо организовали екипе за сакупљање муниције од народа. Ово је показивало врло добре резултате, јер смо у Горњем Лајковцу и Планиници скупили скоро 3000 метака и ако су око 80% била села Драже Михаиловића.

Враћајући се преко Тометиног поља на Маљен, задржали смо се у маљенским колибама (усковичеве колибе), рачунајући да су Ваљевци и Посавотамнавци отишли према Чачку. Међутим Ваљевци и Посавотамнавци су дошли ујутру такође на Маљен. Разлог њиховог повратка је што се нисмо састали у Горњем Дражетићу и ако су, како нам је њихов штаб рекао имали податке

да се могло лако пробити према Чачку и Западној Морави.

Понова смо се састали сви из штабова. Сувоборски штаб је изјавио да сада сматра да нема разлога да се пробијамо према Топлици, када види да можемо да збирамо муницију у селима на нашем терену, пошто нам народ врло радо даје, а Ваљевци су исто тако говорили да ће и они исто тако учинити на свом терену, јер су се сада четничке и окупаторске снаге понова разишле из њихових срезова, па ће се лако кретати, а пошто је народ расположен за нас даће нам муниције којом ћемо успети да се одупремо примајући борбу када је нама згодно. Космајци, нарочито друг Мукер, тврдио је да он има лично закопано на свом терену 4—5 сандука муниције па би и они хтели да крену у том правцу. На основу свега тога преиначена је одлука о одласку ка Топлици преко Западне Мораве и Ибра и донета одлука да Сувоборци остану на свом терену, Ваљевци да се преко Дивчибара врате у ваљевски и подрински срез са једном Мачванском четом, а Космајци и Посавотамнавци да пођу ка Космајском терену преко терена Првог шумадијског одреда, да Посавотамнавци, када за то буде повољна прилика, пређу на свој терен, одвајајући се од Космајца. Ова одлука донета је на саветовању свих штабова одреда, мене, поп Зечевића и Мартиновића 13. II 1942 на Маљену."

После саветовања на Маљену, Космајски и Посавотамнавски одред кренули су према Шумадији. Прва борба на овом терену вођена је са љотићевцима код села Трудеља. Била је то мања група од 40 љотићеваца, који су брзо разбијени и од којих је већина заробљена. Из Трудеља партизани су се пребацили у Трешњевицу, где је понова дошло до борбе са љотићевцима и четницима. Непријатељ је разбијен претрпевши знатне губитке. Са око 50 заробљених четника и љотићеваца, Космајци и Посавотамнавци се преко Јеловика пребацују у Гараше, где су заробљеници саслушани и пуштени. Стрељана су само два подофицира због учињених недела. Пребацујући се у село Живковци, партизани су намеравали да на овом правцу пређу комуникацију Аранђеловац—Лазаревац. Међутим, 300—400 четника, који су после борбе у Трешњевици побегли према Аранђеловцу, Немци су скинули са воза на железничкој станици Даросава и вратили назад у борбу. У засеоку Оњег села Живковца дошло је до велике борбе у којој је ова групација четника разбијена. Убијено је преко 20 а заробљено око 50 четника, који су после одузимања оружја и саслушања пуштени. У борби са четни-

цима погинуо је командант одреда Душан Угреновић, а изгубила се једна Посавотамнавска чета. Одреди еу затим наставили покрет правцем Ваган—Крушевица—Цркосава—Стрмово—Миросалци. Седамнаестог фебруара, на састанку пгабова у Миросалцима, за команданта Космајског одреда постављен је Иван Мукер. У току ноћи пристигла је ту и Посавотамнавска чета, која се одвојила за време борбе у Живковцу. И она је у Живковцу заробила 20 четника, разоружала их и пустила.

На састанку штабова у Миросалцима донета је одлука да се одреди раздвоје и после два дана састану у Дучини. Сутрадан су Космајци кренули према Сибници, а Посавотамнавци за Араповац и Рожанце.

Космајски одред је у Сибници дочекао жандарме и четнике упућене из Сопота. Убијено је неколико жандарма а већи број је заробљен. Гонећи разбијене жандарме и четнике, Космајци су стигли до Дучине, где их је народ одушевљено примио и поред терора којем су села у овом срезу до тада била изложена. При уласку у село Дрлупу, у зору 20. фебруара, Космајски одред су изненадиле немачке скијашке јединице, обучене у бело за борбу по снегу. Дошло је до краће борбе из које су се, претрпевши знатне губитке, партизани повукли према Дучини.

Посавотамнавски одред је 19. фебруара водио у Рожанцима мању борбу са колубарским четницима, у којој су погинула два партизана.

Оба одреда су се 20. фебруара састала у селу Дучини и одатле кренули у Бељину. Ту је дошло до сукоба са љотићевцима, жандармима и четницима војводе Никчевића. У жестокој борби убијено је преко 30 љотићеваца и четника, међу којима и војвода Никчевић.³⁰ Вести о борбама око Аранђеловца и Космаја брзо су се преносиле. По целом крају причало се о „великом броју“ партизана наоружаних „само машинкама“ и обученим у „беле мантиле“, којима се по селима стално придружују нови борци. Повлачећи се пред одредима, те вести су у страху преносиле и потучене петоколонашке јединице. Народ их је радо прихватао и у одушевљењу преувеличавао, што је уносило још већу забуну код окупаторских и петоколонашких власти, које су и онако са стрепњом очекивале пролеће. Због тога је непријатељ убрзано вршио концентрацију свих снага према Космају. О томе говори и извепггај начелника округа београдског од 21. фебруара 1942. године:

„Партизани се налазе у селу Араповцу, Рожанци, Бељина, Манић и Лесковац. Није проверено

³⁰ Зборник докумената НОР, Т1 КЗ, бр. 123.

али се предпоставља да заједно са -сељацима које су они мобилисали има 6—700.

Акција:

X — 100 Немаца креће преко Рогаче, Сибнице у правцу села Миросалци.

II — 100 Немаца иду од села Дрлупе, Венчана преко Тулежа за -село Миросалци.

III — 150 Немаца иду од Јунковаца ка селу Араповцу — ова група има и артилерију.

IV — Венчачки четнички одред од 80 људи иде у правцу села Миросалци.

V — Београдски четнички одред од 80 људи иде у правцу села Рожанци.

VI — Космајски четнички одред од 80 људи и 60 четника из Јунковаца држи линију Велико Трњане—Степојевац.

Наређено: четничком одреду на Умци да четници из Мислођина и Дражевца дођу у Степојевац. Управа града Београда извештена.⁵¹

(Зборник док. НОР, Т1 КЗ док. бр. 118)

Партизани су 21. фебруара водили борбе са четницима у Рожанцима и Араповцу, а увече стигли у Миросалце. Понова је одржан састанак штабова, на коме је одлучено да се одреди раздвоје како би се умањила концентрација непријатеља, а да се после неколико дана састану код Босуте и Јеловика.

У зору 22. фебруара, Посавотамнавци су кренули напред и тако успели да изађу из непријатељског обруча који се све више сужавао, Космајски одред је, према договору, један сат касније кренуо у другом правцу, према селу Стрмову. Пред Стрмовом, у долини Турије, партизани су се нашли под ватром непријатеља. Мислећи да се ради о мањим непријатељским снагама, командант одреда Мукер је наредио да се промени правац и долином Турије крене према Тулежу и Венчанима. Намеравао је да на тај начин заобиђе непријатељске положаје. Међутим, Немци су са љотићевцима, жандармима и четницима већ били посели простор Стрмово—Тулеж—Венчане. Неколико хиљада непријатељских војника отворило је ватру на одредску колону која се налазила на чистини. Било је јасно да се непријатељски положаји не могу заобићи.

Космајски одред је тога дана бројао нешто преко стотину бораца. Међу њима је било доста промрзлих и ра-

⁵¹ У ориишалу су, пошто је примљен телефоном из Вреоца, погрешно уписани називи села. Ради јасноће у цитату је извршена исправка. Као што се види, број бораца је на почетку извештаја због необавештености увећан неколико пута.

њеника. Видећи да су непријатељске снаге веома јаке и да је свако оклевање опасно, командант одреда је наредио јуриш. Мада малобројни, "искусни борци, који су за собом имали стотину битака, успели су у првом налету да потисну непријатеља и заробе немачку комору у једном засеоку села Тулежа. Скоро 40 пута јаче снаге Немаца, четника, жандарма и љотићеваца одговориле су противјурешем. На равници, у пределу који се зове Равна, по дубоком снегу и великој хладноћи, развила се свом жестином неравна и огорчена борба.

Око подне било је јасно да одред неће моћи да се пробије у Шумадију. На снегу је остало мртвих 29 партизана и једна партизанка. Велики број бораца је рањен а многи су већ имали по неколико рана. При повлачењу појединци су изгубили везу са одредом. Непријатељске снаге и даље су придлазиле. Поред немачких скијашких јединица, пристигла је и градска полиција из Београда.

У борби код Тулежа, на два места је рањен командант одреда Иван Мукер и Ђура Гајић, зам. пол. комесара одреда. Главнина одреда, од 40 бораца, као и неколико мањих група успеле су да се извуку из борбе. Али ни они више, због рана и промрзLINE, тако рећи нису били способни за борбу. У изјавама непознатих бораца Космајског одреда које су дали партијским руководствома у Београду крајем фебруара 1942. године, пише о тој ванредно тешкој ситуацији у којој су се нашли Космајци:

„... Немци се концентришу и крећу напред, долазе испред нас на 30 метара. Наши митраљеви не раде због хладноће. Многи другови су изгинули, многи су рањени; цео један вод, који је био најближи Немцима, изгледа да је заробљен. Повлачимо се преко чистине и гинемо. Политички комесар Дане Свилар бива погођен у колено. Долазимо до једног потока, то нам је спас. Командир Шандор, неки мађар из Земуна, иначе партијац, даје руком знак комесару да се убије да не би пао жив Немцима у руке. Повлачимо се кроз поток. Долазимо до једног брда. Политички комесар одреда Ђока Јарац нареди да хватамо положај на брду... Ми смо изашли на положај, нас око 40 људи. Половина рањено, који нису били способни за борбу. Одатле смо кренули, не чекајући непријатеља, у правцу села Сибнице. Непријатељ нас је опазио при повлачењу и почео тући митраљ(езима) и бацачима мина. Идући према Сибници опазили смо непријат(ељоке) колоне с леве и десне стране које су нас гониле у стопу... Прошли смо село Сибницу и упутиш се селу Манићу. Пошто је гоњење

непријатеља престало, имали смо намеру да се одморимо у истом селу..."

(Ориганал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1934).

Партизанска колона се по дубоком снету повлачила кроз шуму док су је на све стране тражили непријатељски стрељачки стројеви. Рањеници су кварили, јер није било санитетског материјала. У селу Манићу партизани су разјурили жандармеријску патролу а затим продужили према Стојнику. Око 50 жандарма из Стојника побегло је испред њих према Губеревцу. Како је већ пала ноћ, борци су распоређени по кућама да се одморе и превију рањеници.

Народ је у Стојнику, и поред свих опасности, дочекао партизане, како пише у изјавама бораца датим партијској организацији, дајући им „све што се могло пружити". Ту у селу одржан је исте ноћи састанак ове групе која је бројала око 60 бораца. Са њима су били рањени командант Мукер и заменик политичког комесара одреда Ђура Гајић. Ситуација је била тешка не само због присуства јаким непријатељских снага него и због великог броја рањеника, промрзлих и болесних бораца. Нешто испред поноћи, донета је, на инсистирање команданта, одлука да неспособни борци остану и прикрију се у селу, а остали да поново крену према Шумадији, куда су, како је било договорено, отишли Посавотамнавци. После поноћи, колона од 30 партизана кренула је за командантом Мукером на југ према Шумадији.

У селу Јагњилу, партизани су ноћу 27. фебруара водили борбу са жандармима и четницима из Младеновца, а затим се преко Белосавца и Наталинаца пребацили у Баничину. Обавештени од партизанских породица у Баничини да се у селу налазе љотићевци, морали су да продуже покрет према Радоњу. Тамо су од заплашених сељака дознали да Немци по селу постављају заеде. Ова група преживелих бораца, доласком у Јасеницу, нашла се у веома тешкој ситуацији. Организације на терену биле су разбијене а многи партизански сарадници похапшени. Одсуство политичког рада и терор непријатеља уносили су деморализацију и страх у народ. Тако су се партизани нашли овде без подршке „позадине".

Четвртог марта 1942. године, код манастира Копорина, ову групу бораца напали су љотићевци. Борци су се морали повлачити према реци Јасеници, коју је препливало само 7 партизана и једна партизанка. Водио их је командир Прве космајске чете Мађар Шандор. Тешко рањен командант Мукер склонио се у Смедереваку Паланку,

где је приликом претреса вароши, опкољен у кући од Немаца, извршио самоубиство.

Преостале борце без оружја непријатељ је нешто касније заробио на Морави. Заробљавање је избегао само Александар Петровић Шумски, који се прикључио Пожаревачком партизанском одреду.

*

Последњих месеци 1941. године и почетком 1942. године Посавина и Тамнава су биле запоседнуте јаким непријатељским снагама, колико због раније масовности устанка у овим крајевима, толико и због више пута поновљених покушаја Посавотамнаваца да се пробију на свој терен. Четници, жандарми и недићевци су по селима непрекидно вршили претресе и хапшења. Среска начелства и општинске управе су по налогу окупатора одузимале имовину свим лицима која су била у партизанима или се истакла као партизански сарадници. Требало је да конфискација имовине, према очекивањима петоклонаша, заплаши народ и одвоји га од Партије и народноослободилачког покрета. На читавој територији сва три посавотамнавска среза више није било ни једне партијске и скојевске организације. Због свега тога, без обзира на раеположење народа, ситуација на терену је била тешка за одржање не само партизанских одреда већ и лартијских радника, који су упућени у ове срезове.

Раздвајајући се од Космајаца, Посавотамнавски одред је кренуо у правцу Придворице и Славковице. Код Славковице је дошло до велике борбе са јаким немачким снагама, које су их тукле митраљезима, минобацачима и артилеријом. У борби је по трећи пут рањен командант одреда Албанта. Повлачећи се, Посавотамнавци су кренули у правцу Ваљевске Лознице. Немци су успели да одсеку од главнине читаву запгитницу од 25 бораца.

Непријатељске снаге које су учествовале у разбијању Космајског одреда сада су се концентрисале према Посавотамнавцима. Тих дана је ојужило. Надошле су воде У потоцима и рекама. То је још више ометало маневрисање одреда, измореног непрекидним маршевима и борбама.

Од Ваљевске Лознице, Посавотамнавци су прешли у тамнавски срез. Испред четника 25. фебруара морали су се повићи према Гвозденовцу. После једног дана одмора, повлачећи се испред јаким немачких и четничких снага, кренули су преко Слатине и речице Убаче према Чучугама. Била је велика магла и читава колона је 25. фебруара налетела на друму на јаке немачке и четничке јединице. Развила се огорчена борба у којој је одред разбијен. Поги-

нула су 24 партизана, а многи су заробљени. Са 19 бораца, командант одреда Албанта повлачио се према Зуквама и Љубинићу. У Љубинићу су после борбе са недићевцима морали да одступе према Зуквама, одакле су се исте ноћи поново вратили у Љубинић. Првог марта партизани су у Љубинићу напали Немци па су се морали повући према Вукићевици и Орашцу. Ту су код симпатизера остављени рањеници и промрзли борци. Са осам бораца, командант одреда Миле Манић Албанта стигао је до села Скеле. На тремеђи између Скеле, Ратара и Грабовца напали су их четници. Албанти је куршум у тој борби разнео колено. Наредивши осталима да се повуку, он је остао да их заштити а затим изврши самоубиство.

После неколико дана, заробљени су и преостали борци Посавотамнавског одреда и спроведени у шабачки концентрациони логор, у коме се тада већ налазило преко 200 бораца тог одреда. Априла 1942. године они су у логору изведени пред немачке официре и делегате Недићеве владе, који су им саопштили да ће бити упућени „на добровољни рад у Немачку”. Међу постројеним логорашима чули су се повици — „не идемо добровољно, терају нас”. Немци су издвојили групу оних који су се бунили и стрељали. Две стотине бивших партизана пребачено је у Кленак, а одатле за Београд. На београдској железничкој станици, железничари су им кришом од немачке страже убацивали кроз вагонске прозоре оплетене бодљикавом жицом комаде кукурузног хлеба. На дунавском београдском пристаништу, 23. и 24. априла, са групама логораша са Сајмишта и Бањице, укрцани су у бродове. На целом путу настављена су редовна злостављања заробљених партизана — скидани су голи, поливани хладном водом и тако остављани сатима на мразу. Храњени су оскудним следовањима проклијалог трулог кромпира, који је при кувању преливан хладном водом. Већ до Немачке умрла су два бивша борца Посавског одреда. Половином 1942. године са осталим групама заробљених пребачени су преко пољске луке Шћећин у Тронхајн у Норвешку. У свим транспортима до Норвешке стигло је 126 Посавотамнаваца а после рата вратило их се из логора 49.

Страхујући од пролећа, које би могло поново да подигне на устанак народ Посавотамнаве, непријатељ је после разбијања партизанског одреда завео још страшнији терор. Наступили су дани у којима, како се говорило, „онај ко омркне — не зна се да ли ће да осване”. Четнички одреди су упадали у села, јавно батинали и одводили људе у затворе ма за и најмању сумњу. Њихове патроле, у тобожњим претресима и потерама за комунистима, претурале су сламарице по кућама тражећи и односећи дуго сакуп-

лану сељачку уштеђевину или по који у крпе замотан дукат сакривен за мираз девојци. Они који су покушали да се жале војводама и официрима проглашавани су за комунисте и кажњавани јавним батинањем на зборовима. У препуним затворима људи су даноноћно слушали ударце и крике мучених. Отупели на сталне призоре, плавих табана отеклих од батина, унакажених тела, лица, руку, чекали су свој ред. Некад јединствени у устанку, сада су се повлачили у себе, чували се „шта видиш не видиш, што чујеш не чујеш". Међу ухапшенима, четници оу обреновачки затвор одвели и партизанске сараднике Миодрата и Обренију Лазић. После три дана мучења извели су их на обреновачко гробље да их закољу. Док су је четници боли ножем, Обренија је довикнула — „Не можете у мени да закољете партизанску петокраку, а има још ко за нама остаје". Четници су се вратили и повели да закољу њиховог петогодишњег сина кога је баба била сакрила у селу. Народ који се до тада подавао свим злостављањима, почео је да се буни. Уплашени од људи који су све више придолазили вичући „оставите дете", четници су путили старицу и њеног унука.

После разбијања Посавотамнавског одреда, убрзо су пале и мање групе партизана и партијских радника. Између осталих, заробљени су секретар обреновачког Окружног комитета КПЈ Влада Аксентијевић и члан ОК Будимир Давидовић. Немци и петоклонаши су припремили јавно вешање у Обреновцу, Ваљеву и Чачку.

Вешања познатих партизанских и партијских руководилаца требало је да угуше сваку наду да је могућ отпор фашистичком окупатору. Ујутру 27. марта, под ново изграђена вешала на старом гробљу код Обреновца, изведени су Влада Аксентијевић и Будимир Давидовић. Али уместо застрашујућег призора, комунисти су и обреновачка вешала, као и у Чачку и Ваљеву, претворили у трибину са које су позивали у борбу народ кога су четници и жандарми дотерали на силу да присуствује овом призору. У записнику са вешања оскудним реченицама описано је држање ових познатих организатора уетанка у Посавини и Тамнави:

„Приликом извршења казне над Аксентијевић Владом пре него што му је измакнута столица, он је узвикнуо живео друг Стаљин, живела слободна комунистичка акција у Југославији, а кад је измакнута столица подигао је пееницу у вис у знак поздрава. Давидовић Будимир пре измицања столице узвикнуо је живела слободна Југославија..."

(Оригинал у архиви ВИИ)

Тих дана у Обреновцу је образован и тзв. „одбор грађана“, који је добио и задатак да организује политичку пропаганду против народноослободилачког покрета. Чланови одбора су одржавали по селима говоре против комуниста ширећи према упутствима немачке окупационе управе најразноврсније неистине о Ужичкој Републици и комунистима. Људи су знали да је то „пропаганда окупатора“, јер су народну власт имали прилике да виде у својим селима, па ипак, одсуство партизана и партијских организација, одсуство политичког рада омогућило је непријатељу да за дуже време епречи јачање ослободилачког покрета у посавотамнавском крају. Два партијска радника, Миладин Петровић-Ћосић и Јеремић, прикривали су се у селима. Међутим, и у тим ванредно тешким данима 1942. године, извесне групе симпатизера у Обреновцу повезале су се са Окружним комитетом КПЈ за Ваљево, отпочеле да обнављају политички рад, сакупљањем прилога, санитетског материјала и растурањем летака и „вести“.

У току 1942. године, Окружно повереништво КПЈ за Младеновац, по одлуци ПК КПЈ за Србију, проширило је рад и на терен горње Посавине. Почело је обнављање партијских, скојевских организација, народноослободилачких одбора и актива жена. Јачање ослободилачког покрета у овом срезу знатно је допринело чувању утицаја Партије и у другим крајевима Посавотамнаве. Повезујући се са Среским комитетом КПЈ за Посавину, групе симпатизера из Обреновца су у то време редовно добијале летке, партизанске вести, „Глас“ и „Пролетер“ и друге политичке и пропагандне материјале. Знатно је појачан рад на прикупљању прилога и санитетског материјала, који је пребациван у Космајски партизанеки одред.

У тамнавском срезу организације народноослободилачког покрета обнављане су нешто касније и повезиване са Окружним комитетом КПЈ за Ваљево.

ПРИПРЕМЕ ЗА ОБНАВЉАЊЕ ОДРЕДА И ПРОЛЕЋНА „РЕАКЦИЈА“ У КОСМАЈУ

Повратак Космајаца и Посавотамнаваца пада у време када је по одлуци Врховног штаба припремано јачање оружане активности на подручју космајског Среског и аранђеловачког Окружног комитета Партије. Покрајински комитет у то време није познавао ситуацију, нити је још увек имао везе са ОК КПЈ за Аранђеловац, па је 17. фебруара послао упутства Среском комитету КПЈ за Космај са на-

логом да Космајски „одред-чета прошири реон дејства и изгради своје базе на Авали, Космају, Венчацу и Букуљи”.³²

После мањих губитака у првим зимским месецима и повлачења извесног броја бораца-комуниста за партијско-политички рад на терену, Космајска чета је у фебруару 1942. године бројала 18 бораца.³³ Како није било никаквих вести о Космајском партизанском одреду, нови борци су из Београда упућени у Космајску чету.

Спроводећи припреме за обнављање одреда, она је крајем јануара отпочела, заједно са илегалним сеоским десетинама, извођење акција у овом крају. У селу Шепшину ухваћен је и осуђен на смрт порезник који је дошао да сакупља порез од народа. Неколико дана касније, партизани су у селу Сенаји опколили четнике Торлачког четничког одреда. Заробљено је десет четника. Напад на четнике у Сенаји имао је ванредно велики одјек у целом крају. Четници су те вечери у кафани препуној света били приредили пијанку, и управо у тренутку када су певали — „седамдесет и два дана, нигде нема партизана”, борци су ушли са упереним митраљезима. На очиглед великог броја сељака, изненађени четници су предали оружје. Заробљен је и брат војводе торлачког, који је покушао да побегне преобучен у женске хаљине. Попгто су одржали говор народу, партизани су стрељали похватане четнике.

Сутрадан су сви околни четнички одреди почели претрес терена. Партизани су се повукли према селу Дубони, где је ухваћен и стрељан један петоколонаш.

Тих дана Космајци и Тамнавци су стигли у Миросалце. Вест о доласку одреда из западне Србије, чланови Космајског среског комитета, који су били на састанку у младеновачком срезу, добили су са знатним закашњењем. Одмах је донета одлука да се сви чланови Среског комитета врате на свој терен. Дража Марковић је пошао у космајски срез да ступи у везу са одредом и да га извуче испред непријатељских снага које су се прикупљале у правцу Космаја. Требало је да остали чланови комитета одмах организују помоћу позадинских десетина акције по свим срезовима како би се привукла пажња непријатеља и умањио притисак на одреде.

Среско повереништво Партије за срез младеновачки извршило је смотру сеоских десетина у Ковачевцу, Шепшину, Дубони, Сенаји и Влашки. Између Влашке и Шепшина дочекана је ноћу у заседи и разјурена једна жан-

³² Оригинаал документа у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1855.

³³ Зборник док. НОР, Т1, К13, док. бр. 42. — Командир чете је у то време био Љубомир Миловановић Гута, графички радник из Београда.

дармеријска патрола. Космајска партизанска чета је, у заједници са илегалном партизанском четом из Малог Пожаревца, опколила у истом селу жандармеријску станицу и Сремскоколубарски четнички одред. После краће борбе заробљено је и разоружано 11 четника и 4 жандарма. Остали четници су успели да се пробију и побегну немачкој посади на малопожаревачкој железничкој станици. Немци су такође отворили ватру али се нису усудили да интервенишу директно.

Сеоске десетине су тих дана организовале многобројне акције — исписивање парола по селима, растурање летака и постављање заседа непријатељским јединицама.

Непријатељу је, међутим, пошло за руком да опколи и разбије одред пре него што је Срески комитет успео са њим да се повеже. О томе у извештају СК Космаја од 2. марта пише:

... „Космајеки партизански одред покушао је да се врати из Санцака на свој (наш) терен. Они су у јачини од 115 партизана били 4 дана у јужном делу космајског среза. Били су стално праћени од непријатеља, 14 последњих дана имали су сванодневне борбе и коначно били поражени у борби код Венчана од непријатеља јаког 4000 Немаца, недићеваца, четника и жандарма. Из те борбе спасило се (наводно) 60—70 партизана и вратио се на југ. Да ли сви заједно или у мањим групама — то не знамо. Велику грешку учинио је наш штаб одреда што се претходно није повезао са нама, већ је бануо на неиспитани терен, у заеде, клопке и опкољавања. Друг, члан СК (Дража Марковић прим. рад.), који ради у космајском срезу, управо тада није био на свом терену (пошао је био на састанак) и тако се десила фатална грешка да се за та 4 дана боравка нашег одреда на нашем терену ми нисмо повезали са нашим одредом. Нама је хитно потребна једна па и више партизанских чета од 50 људи, али чврсто повезана са нама и са обавештајним пунктовима. Она би у тој јачини и тако повезана могла да бивакује и да се креће неоткривена од непријатеља па би тако увек могла непријатеља нападати и ослобађати наш народ од непријатеља. Међутим, наш одред се кретао у најнеподеснијој јачини (ни за фронталну ни за герилску борбу), неповезан са тереном, необавештен о непријатељу и стога стално гоњен, нападан, сачекиван и, ето, код Венчана поражен."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1480).

После 22. фебруара, Срески комитет КПЈ за Космај организовао је преко партијских организација и пунктова прикупљање преживелих бораца. Током марта окупљено је 17 партизана, од којих су неки теже рањени и промрзли смештени на лечење по селима, а остали прикључени Космајској чети. Приликом овог припајања у чети је, с обзиром на задатке у погледу јачања и прерастања у одред, извршена реорганизација. За командира је постављен Љубомир Качаревић, активни наредник бивше југословенске војске из Рипња, а за политичког комесара Ђура Гајић Металац, дотадањи заменик политичког комесара Космајског одреда. Гајић је као секретар партијске организације у чети кооптиран у Срески комитет КПЈ за Космај.

Космајска партизанска чета је са позадинским десетинама из Ковачевца почетком марта извршила напад на жандармеријску станицу у истом еелу. Жандарми су из утврђене зграде пружили жесток отпор и после борбе од неколико часова партизани су били принуђени да се повуку.

Из Ковачевца, чета је пребачена у Подунавље, где је ликвидирала петорицу истакнутих љотићеваца, а 16. марта ушла у Осипаоницу и разоружала љотићевску сеоску стражу:

„Сеоска стража имала је 10 пушака са муницијом што су партизани однели" — пише у извештају смедеревог среског начелства. — „Сеоска стража је разоружана без отпора и ако се водила као најбоља и најсигурнија стража. Овим се најбоље показало да су све сеоске страже врло несигурне и да све у критичном моменту затаје. Све сеоске страже на подручју овог среза разоружавају се и приступиће се организовању само у пет села, у смислу наређења команде српске државне страже округа београдског."

Пребацивањем нових бораца из Београда и ступањем неких партизанских сарадника Космајска чета је у марту повећана на 50 бораца. Да би се партизанским акцијама обухватили сви срезови и развукле непријатељске снаге, чета је подељена на четири дела која су требало у току акција да се осамостале у нове чете обновљеног одреда. О овим „десетинама" непосредну бриту приликом задржавања у срезу водили су партијски радници. Једна „десетина" оперисала је у космајском, Друга у младеновачком, Трећа у грочанском, Четврта у подунавском срезу. Састанак целе чете одржаван је повремено ради одређивања нових задатака и извођења појединих акција.

Партизани су се у то време кретали по селима од једне до друге партијске везе, партијска руководства су се бринула за њихову сигурност, скупљала обавештења о кретању непријатеља и припремала сваку акцију.

Радећи на јачању одреда, Срески комитет КПЈ за Космај је непрекидно јачао организацију на терену и обнављао је после сваког хапшења, која су у то време вршена час у једном час у другом срезу. Са јачањем организација по селима и градовима, у марту се формирају и Среска партијска повереништва за грочански и подунавски а нешто касније и за космајски срез.³⁴

Формирањем Среских повереништава Партије, Космајски срески комитет је у знатној мери учврстио организацију по свим срезовима. Нешто касније, у априлу, Подунавско среско повереништво преузело је одлуком ПК КПЈ за Србију и партијску организацију у Смедереву. Грочанско среско повереништво продире у нека села врачарског среза, а Среско повереништво за Космај на територију Посавине.

Поред стварања нових партизанских упориста и учвршћивања постојећих организација на терену, у овом периоду су се нарочито омасовили скојевски активни и одбори народноослободилачког омладинског савеза. Најразвијенија омладинска организација била је у срезу младеновачком. Најмасовније омладинске организације биле су у Ковачевцу, Шепшину, Америћу, Међулужју и у вароши и селу Младеновцу. У овим местима је био остварен такав утицај на омладину, да су се повремено могле користити и неке полуилегалне форме рада. У Међулужју, где су најактивније у раду биле омладинке, скојевска организација је често одржавала приредбе на којима су девојке и младићи сакупљали прилог за партизане. Од укупно 18 села у срезу активни СКОЈ-а марта 1942. године нису постојали једино у Рајковцу и Великој Крсни.

Територија младеновачког среза била је у то време за рад у омладинској организацији подељена на пет реона и у сваком од ових реона радио је по један омладински руководилац. Крајем марта, припремано је Среско скојев-

³⁴ Среско повереништво сачињавали су у то време за грочански срез — секретар Мирослав Јовановић Трулеж, и чланови Миодраг Стојковић Мића, Раја Јовановић и Љубивоје Гајић, оба из Малог Пожареваца, а нешто касније и Бора Ратковић, инжењер из Брестовика; за подунавски срез — секретар Јуре Сарић и чланови Живка Дамњановић, студент из Ћуприје и Јован Крајишник а нешто касније и Иван Стефановић Срба и Миливоје Павковић Чича; за срез космајски — секретар Дража Марковић (половином године Лаза Пандуровић), Милосав Блајић, Љубомир Ивковић Шуца, Љубомир Живановић Брка и Богосав Филиповић. Састав ореског повереништва за срез младеновачки дат је раније.

ско саветовање да би се размотрило стање у организацији и даљи задаци. Како је убрзо непријатељ започео велике претресе терена, саветовање је одржано само са омладинским руководиоцима из два реона.³³ У име СК КПЈ за Космај и Младеновачког среског партијског повереништва, саветовању је присуствовала Божидарка Дамњановић Кика. Поред прорађивања Писма ЦК СКОЈ-а, дискутовало се о даљем јачању организације СКОЈ-а и народноослободилачког омладинског савеза.

Омладинска организација је у марту ојачала и у многим селима коомајског и грочанског среза, а омладинци су били најбројнији и у другим илегалним позадинским организацијама.

Политичко и организационо јачање на терену праћено је многобројним мањим акцијама по селима. Омладинци су припуцавали ноћу на жандармеријске станице, понетде враћали „кулучаре“ упућене у варош или сељаке који су односили да предају „нарезе“ за окупатора.

Деловање космајске партизанске чете на релативно малом простору и акције позадинских организација на овом терену, привукле су крајем марта јаке непријатељске снаге. Понова су по свим срезовима започела масовна хапшења и претреси терена у једном или другом крају. У априлу СК КПЈ за Космај писао је о томе Покрајинском комитету КПЈ за Србију:

„Питање проширења базе дејствовања и кретања нашег одреда намеће се нама самима све више и више. Отсуство партизанских акција у доста великој околини око нас довело је до тога да су се прилично велике снаге непријатеља сконцентрисале на нашој територији само после неколико наших мањих акција. Тако је у еела грочанског среза стигло 200 нових четника, у младеновачки срез 150, у подунавски 500. Ми емо, у опасности да будемо блокирани, у једној шуми — поделили наше партизане на четири десетине и свака је десетина пошла да дејствује у свом срезу. Пред нас се поставља питање даљих акција али истовремено у сва четири среза. И ми емо приступили тим задацима, али се све више види да ми нећемо имати успеха и лако ћемо бити уништени ако оживљавање партизанских акција и борби неће бити једновременно и међусобно повезано на једној мало већој територији“.

³⁵ Ово саветовање одржано је у Међулужју у колиби Душана Илића.

Приликом претреса терена у подунавском срезу похапшено је преко стотину партизанских сарадника. Због сталног присуства непријатељских одреда, организације су у априлу обновљене само у десетак села.

После „реакције“, у Подунављу су почеле блокаде и претреси терана и у грочанском срезу. Да би у партизанским селидга одвојио народ од покрета, непријатељ се није служио -само терором него и демагогијом и провокацијама. Грочански војвода Петар Стојановић Шумски, чији су четници батинали сељаке, долазио је после да их „сажали“ и тобоже пребацивао својим војницима што тако поступају. Крајем марта он је затражио и преговоре о „сарадњи са партизанима“. У име Среског комитета КПЈ за Космај у Гроцку је на преговоре упућен Мирослав Јовановић Миле, који је иначе уживао велики углед у овом крају. Грочански војвода и његов ађутант Милун обећа³⁶ју су да ће партизане снабдевати експлозивом, да ће редовно слати обавештења о кретању Немаца и омогућити одреду ликвидацију љотићевских јединица па чак и самог Љотића.

Неколико дана после ових преговора, 10. априла, војвода Шумски је у селу Камендолу напао Грочанеку партизанску „десетину“. У једночасовној борби погинуло је и рањено 7 грочанских четника а на страни партизана командир чете Качаревић и командир ове „десетине“ Воја, авијатичар из Београда. Партизани су успели да се пробију из обруча и повуку у младеновачки срез.

У другој половини априла, почеле су блокаде грочанског среза, у којима су учествовали четнички одреди из Гроцке, Сопота, Раље, Младеновца, Смедеревске Паланке и Смедерева. Повремено су у претресу села учествовале и немачке јединице и том приликом су поред паљења кућа, убијања сељака у пољу и хапшења, вршене и реквизиције у стоци и храни за немачку војску. За време ове „реакције“ похапшено је из Малог Пожаревца, Бегаљице, Врчина, Дражња као и из других села око 150 партизанских сарадника.

Непријатељске блокаде су у априлу захватиле један за другим и остале срезове у овом крају. Седамнаестог априла, Космајску партизанску чету напале су у селу Влашки недалеко од Младеновца јаке снаге Немаца, жандарма и четника. Док су се партизани одмарали по кућама, један деморалисани партизан напуетио је стражар-

³⁶ Оригинал документа у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1887.

ско место и обавестио полицију у Младеновцу. Непријатељске јединице су одмах пристигле камионима и опколиле цео засеок. Борба је трајала неколико часова. Партизани су успели да разбију нека непријатељска одељења и да се пробију из обруча. Теже су били рањени и заробљени командир чете Љубомир Миловановић Гута и Радован Филиповић Црвени, подофицир бивше југословенске војске из Стојника. После неколико дана мучења у затвору оба двојица су стрељана пред присилно окупљеним народом на младеновачком сајмишту. Миловановић је на стрељању одржао говор позивајући народ у борбу против окупатора.

Провалом овог бившег партизана у Влашки, започела су масовна хапшења и у младеновачком срезу. Похапшено је крајем априла око 250 партизанских сарадника из Влашке, Сенаје, Шепшина, Дубоне, Граница, Ковачевца, Амерића и других села.

Ситуацију у овим срезовима још више је отежавало присуство јаким непријатељских јединица које су ту биле стациониране. Током маја, јуна и јула, на овој територији је било стално присутно неколико хиљада четника, жандарма, СДС, љотићеваца и немачких војника. Организујући потере за Космајском партизанском четом и партијским радницима, непријатељски одреди су вршили блокаде читавих срезова. Њихове колоне, које су се по дану кретале на еве стране, ноћу су постављале заседе на сеоским путевима, путевцима па чак и по њивама. Пролазећи кроз села, они су пљачкали, јавно батинали, нападали жене, ту и тамо палили куће и одводили људе у затворе. Скоро да није било села у овим срезовима из кога током ова три месеца није ухапшено по неколико десетина сељака. По својим злочинима нарочито су се прочули љотићевци Марисава Петровића и четници капетана Живана Лазовића. Лазовићеви четници су више од месец дана држали блокирану шуму Кокорин и батинали сваиог сељака који би туда наишао. Повремено су упадали и у околна села, палили куће и тукли народ. Приликом упада у село Влашку, Лазовићеви четници су запалили неколико кућа и избатинали 23 сељака. Једне за другим изрицали су „казне селима" и заједно са немачким војницима спроводили реквизицију стоке и хране.

У овом окупаторско-недићевском терору суделовали су и разни „организатори и представници" Драже Михаиловића који су као срески начелници и војводе били у служби Немаца. На основу достава „њихових људи" вршена су скоро сва ова маевна хапшења по селима. Њихове присталице су у јулу растурали летке о „горском цару" Дражи Михаиловићу, оа поруком да треба „чекати

и чувати српске главе". Ови леци са Дражиним сликама штампани су у немачким штампаријама, а да би привукли пажњу, у народу су ширени гласови како су их ноћу „бацили наши савезници Енглези из авиона". Поједине групе четника и жандарма, по задатку дражиноваца, упадале су ноћу у села и мучки убијали политички истакнуте и угледније људе који су сарађивали са НОП-ом. Једна таква група састављена од жандарма и Пећанчевих четника убила је пред кућом у селу Влашки Спасоја Павловића, солунског пуковника и носиоца Карађорђевог звезде, а његовог сина теже ранила.

Због сталних блокада и претреса терена у овом периоду, знатно је био отежан политички рад и одржавање редовне везе са организацијама. Срески комитет КПЈ за Космај је зато одлучио да се из чете повуче на партијски рад још један број чланова Партије. На терену је такође задржан и изванредан број комуниста који су испред хапшења повучени у илегалност. На тај начин је сталним присуством партизана и партијских радника очуван континуитет у раду организација и онемогућено настојање непријатеља да терором заплаши и деморалише народ.

У току априла, маја и јуна Космајска чета и партијски радници водили су многе борбе са непријатељским одредима који су покушавали да их опколе и униште. Космајска чета је 22. априла водила борбу са жандармима у селу Поповићу. Партизани су успели да се пробију, а жандарми су после тога ухапеили већи број сељака. Крајем априла вођена је борба са четницима у селу Дучини, у којој је погинуо један четник и син власника колибе у којој су били партизани. Осмог маја, космајска „десетина" је водила борбу са Лазовићевим четничким одредом у шуми Врановац код Ропчева, а грочанска „десетина" са раљским четницима на терену грочанског среза. Подунавска партизанска „десетина" напала је 27. маја Смедеревски четнички одред, који је пролазио кроз Бадљевицу, и у тој борби су погинула два четника. Лепенички четнички одред се 28. маја сукобио са Космајском четом и групом партијских радника између Бождаревца и Бељине. После полчасовне борбе, партизани су успели да се пробију из непријатељског обруча.

У свим овим борбама као и у многим другим сукобима са непријатељем, партизани нису имали губитака. Прихватајући борбу, они су увек успевали изненадним нападом да збуне многоструко јаче непријатељске одреде и да избегну опкољавање. Најчешће су партијски радници гинули од непријатељских заеда и блокада приликом обилазке организација на терену. Приликом блокаде тромеђе подунавског, грочанског и младеновачког среза погину-

ли су од жандарма СДС Надашки Радослав Лала и Младен Николић Цртак, који су били упућени на партијски рад у Подунавље, а нешто касније је погинуо код Младеновца Смајо Буфтеговић. На сличан начин погинуло је или рањено и заробљено у току априла, маја и јуна око 15 партизана и партијских радника.

Јуна месеца непријатељ је извршио блокаду младеновачког среза. Сва села у срезу посели су одреди љотићеваца, четника и недићеве СДС, који су се кретали са комором и пољским кухињама. Космајска партизанска чета од двадесетак бораца нашла се усред ове блокаде у омањој шумици. Прихватање борбе са неколико хиљада непријатељских војника било је немогуће. Партизани су били принуђени да са кокардама на капама зађу међу непријатељске стрељачке етrojeве и да, тобоже претражујући терен, изађу преко пруге Београд—Ниш из блокаде.

Сталне борбе које је непријатељ наметао Космајској партизанској чети показивале су неопходност непосредног контакта партијских комитета на територији централне Србије како би пред концентрацијама непријатеља партизанске јединице имале већи простор за маневрисање.

Срески комитет је у вези с тим поставио питање пребацивања чете на терен Пожаревачког или Аранђеловачког окружног комитета за време док буде трајао притисак непријатеља у овом крају. У писму од 25. јуна, Покрајински комитет КПЈ за Србију о томе каже:

„Данас смо добили извештај од ОК Ар. и кажу да су формирали мањи одред на њиховој територији. Јавку нам обећавају за идућу недељу, те би вам и ми тада сигурно послали, само да ваш курир овамо дође у петак или у суботу а не у четвртак, о чему смо му већ говорили. Сматрамо да је боље да пребаците партизана на терен Ар. (анђеловац), што је и много изводљивије. Јавка за Пож. (аревац) никако вам није згодна. Зато вам препоручујемо да уколико морате одмах да шаљете партизана са те територије, онда их упутите на Букуљу јер се тамо налази одред са терена ОК-а Ар. (анђеловац).

Другови пишу да на њиховом терену има сада углавном жандарма (400), који не залазе у шуму, већ праве само заседе око Букуље. Четници су се повукли на Рудник где их Дража окупља. Зато мислимо (али ви то опет процените, јер знате какви су услови на вашем терену и даље према Букуљи, да би могли ваши партизани да се ноћу повлаче према Букуљи и да се дохвате Букуље. У сваком случају држите тај прavaц, било да шаљете партизана на Букуљу или да их

приближујете орашачком срезу, будите с партиз. (анима), у вези, а ми ћемо вам послати јавку чим је добијемо."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1667.)

Одмах по успостављању везе са Окружним комитетом КПЈ за Аранђеловац, у црвој половини јула, Космајска чета је пребачена у састав обновљеног Првог шумадијског одреда.

У време кад је малобројна Космајска чета водила борбе са скоро увек десетоструко јачим непријатељским одредима и када су поједине групе бораца и партијских радника морале често да се пробијају из непријатељских блокада, почеле су се стварати и многобројне легенде о партизанима у овом крају. Приликом напада на четнике у Сенаји, мада су сви присутни видели само осамнаест бораца, у целом крају се причало да су партизани „блокирали цело село". Појединци су чак тврдили да еу после тога „посматрали" како је целу ноћ пролазила „партизанска колона" са комором и митраљезима.

Поред многобројних истинитих догађаја, народ је легендама украшавао ликове познатих бораца и руковођилаца — Милосава Влајића, Мирослава Јовановића Мила, Миодрага Стојковића Миће, Љубомира Миловановића Гуте, Радована Филиповића Црвенот и многих других.

Младеновачка група сепцијалне полиције опколила је 25. јула са четницима и жандармима, у основној школи села Границе, партијске раднике Божидарку Дамњановић Кику, Дражу Марковића, Андрију Хабуша и Мију Обрадовића. Борба је трајала целу ноћ. У зору су партизани успели да се пробију из школе бацајући бомбе, од којих је погинуло неколико четника и жандарма. Од ове борбе почеле су се стварати легенде о Божидарки Дамњановић Кики. На симболичан начин народ је кроз њих одавао признање женама које су се бориле у партизанским одредима.

Ширењу ових легенди у знатној мери доприносили су и непријатељски војници. Свака борба у овом крају за њих је значила пораз, чак и онда када се њиховим одредима супроставило само неколико бораца.

КАЛАБИЋЕВЦИ ОКО ПОЖАРЕВЦА

Крајем марта 1942, Ислично као и у срезовима око Космаја, непријатељски терор је свом жестином захватио територију на којој је деловао Пожаревачки партизански одред. Обнављајући активност после отапања снега,

партизанске чете су брзо скренуле пажњу непријатеља, који је на то упутио јаче снаге, а половином марта и цео недићевски одред по злу познатог Милана Калабића. Са планина у плодни Стиг и Поморавље сишли су и четници Драже Михаиловића. Поред супротстављања народноослободилачком покрету, непријатељски одреди и посадне јединице су спроводиле разне „привредне мере“ за рачун окупатора, као што је наплата пореза, одузимање жита, кукуруза, и других намирница. По масовном терору при спровођењу ових мера нарочито су се истицали недићевци и окружни начелник Калабић. Дошавши са одредом у Пожаревац, он је већ првих дана завео масовна хапшења и батинање сељака приликом сакупљања порезе, спровођења реквизиција.³⁷ Још већем терору и прогонима била су изложена лица осумњичена као сарадници или симпатизери народноослободилачког покрета.

Калабићевци су у то време били распоређени као посаде по многим селима. Њихови официри су пијачним данима редовно држали зборове, који су почињали и завршавали са претњама да ће све „попалити, стрељати и интернирати“.³⁸ Издате су наредбе овим бившим партизанима и онима који су оглашени за сумњиве да се јаве командама калабићеваца. Тамо им је „саопштено да су они таоци“ и да ће их стрељати и попалити им куће ако се било шта деси у њиховим местима — „почев од летака до појаве партизана“, а наређено им је и да се сваког дана морају јављати недићевским командама. У целом округу ограничено је кретање по селима до 8 а ван села до 9 часова.

Терор калабићеваца, којима су се придружиле и остале окупаторске и петоколонашке јединице, трајао је не смањеном жестином скоро пет месеци. Недићевска српека државна стража је крајем марта у Свилајнцу ухапсила преко стотину сарадника и симпатизера народноослободилачког покрета, од којих је 25 стрељано а 40 отерано у концентрационе логоре. У мањем броју, хапшења су скоро свакодневно вршена и по осталим местима у округу. Приликом претреса терена, калабићевци, жандарми и четници су спаљивали куће, опијали се и батинали људе, жене и децу. У неким селима нагонили су девојке да се скидају голе и силовали жене на очиглед мужева. Претученим сељацима четник Белоречке чете поп Митровић је говорио — „ви ћете да нас храните, а ми ћемо да вас бијемо докле год не одате партизане“.

³⁷ Извештај М. Калабића — ВИИ рег. бр. 22/6-1 К-20.

³⁸ Према извештају полит. комесара Пожаревачког партиз. одреда — оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1920.

Партизанске снаге, исцрпљене и десетковане непрестаним зимским борбама, биле су недовољне да се супроставе непријатељу и заштите народ. Пожаревачки партизански одред је тада имао две чете које су укупно бројале око 30 бораца. Прва чета (називала се Млавском а касније Печком) оперисала је на територији млавског и звишког среза, спуштајући се повремено и у Стиг.³⁹ Друга чета (називана обично Стишком а касније Моравском) оперисала је у долини Млаве, у Стигу а повремено је залазила и у моравски срез.⁴⁰

После мартовских акција, кад су спаљене архиве у општинама Стамници, Мелници и Кнежици, Прва чета је више од месец дана провела на унутрашњем сређивању, окупљајући некадашње борце, који су услед непријатељског терора поново потражили партизане. Тек крајем априла чета је извела још неколико акција. У намери да продру и на територију хомољског среза, партизани су 15. априла спалили архиву у Малом Лаолу и одмах се упутила преко Млаве, у близини Петровца. Изнад села Лесковца, међутим, наишли су на заседу Горњачана. После краћег пушкарања, чета се повукла натраг. Калабићевска посада из Петровца упутила се сутрадан у претрес терена и умало јој није пошло за руком да зароби штаб одреда. Пуцање за командантом и политичким комесаром скренуло је пажњу и горњачких четника, тако да су ови налетели на борбени строј калабићеваца. У међусобној борби изшнуло је двадесетак непријатељских војника на једној и другој страни. Једна патрола Прве чете сукобила се 30 априла између ЈБешнице и Мишљеновца са четницима из Кучева. Убијена су двојица а један четник је рањен. Огорчен после овог сукоба, непријатељ је раселио читаво насеље Басаре код Мишљеновца.

Руководство Прве чете је после ових акција одлучило да изврши мобилизацију некадашњих бораца који су у време непријатељске офанзиве напустили чету. Неколико недеља су партизани крстарили из села у село и позивали старе борце. Одзив је био преко очекивања. Број партизана се брзо удвостручио. Од малобројне чете израсла је бројчано велика јединица. Ова „мобилизација“ извршена је у Кнежици, Рановцу, Кладурову, Великом Лаолу, Рашанцу, Витовници и Манастирици. У чету се вратио и бивши командир Друге чете Велимир Дамњановић Ћата. Нажалост, после првих сукоба ти „мобилисани“ стари

³⁹ Командир ове чете био је Славко Поповић, учитељ а политички комесар Јован Шербановић.

⁴⁰ Командир је био Петар Стојановић Металац а политички комесар Владимир Милентијевић Ганди, кројач из Пожаревца.

партизани брзо су отпали предајући се четницима **III** поново бежећи својим кућама. Зато је Окружни комитет оштро реаговао на овакав начин омасовљавања чете. Слична грешка више се до краја рата није поновила.

Друга чета је после мартовских диверзија на прузи Кучево—Пожаревац растурила општинске управе у Сиракову, Мајиловцу, Миљевићу, Шувајићу, Доњој Крушевици, Браничеву, Десини и Печаници. Она је затим провела скоро цео април у избегавању непријатељских потера, које су у то време притисле читав Стиг, више ради одузимања хране него у потрази за партизанима. Почетком маја, ова чета се пребацила дубоко у млавски срез и тамо 4. маја извршила акцију у Врбници. Спаљена је општинска архива. Десет дана касније растурина је општинска управа у Црљенцу и Старчеву, а 19. маја спаљена је архива у Малом Градишту. Три дана касније чета је имала мањи сукоб код Гарева. После краћег пушкарања, непријатељ се повукао. То је охрабрило партизана и они су се дуже задржали на овом терену помажући партијским радницима да се повежу с партијским активистима и симпатизерима. Командир чете Петар Стојановић Металац је чак одлазио сам на партијске састанке и у набавку хране, па је тако 26. маја ујутру наишао на непријатељску заседу. Покушао је да пружи отпор, али је рањен, изгубио свест и тако заробљен. Непријатељ се одмах устремио и на логор чете, која, оставши без командира, није прихватила борбу него се повукла. Тако је појачана активност чете поново опала, па је Штаб и ОК у њу упутио Драгослава Марковића Рођу и тек придошле партизана из некадашње Моравске чете Симу Симића и Милана Благојевића. У сређивању прилика у чети протекло је неколико недеља.

Током маја Прва чета је непрестано покушавала да се пребаци на планинске терене и обухвати села у хомољском срезу, где су четници из Горњака имали јак утицај. У ноћи 19. маја код Брезничке реке ликвидиран је један немачки војник — Тотовац, а пет дана касније вођена је дужа борба са недићевцима код Манастирице. Непријатељ је био потпуно разбијен; једва је успео бежећи кроз ноћ да се спасе потпуног уништења. Заробљено је 7 војника и један рањени официр а заплењено 21. пушка, 845 метака, 5 бомби, 3 шаторска крила, 2 ћебета и другог материјала.⁴¹ Овај Калабићев одред више није обновљен. Они који су преостали, побегли су четницима у Горњак. У овом сукобу погинуо је популарни партизан Вујица Милојевић Муја, заменик командира чете. Он је био тешко рањен.

⁴¹ Институт за историју радничког покрета Србије, документ број 1257.

другови су га понели, али је убрзо издахнуо па су га сахранили недалеко од места сукоба. Кучевски четници пронашли су касније његов леш и јавно га изложили. Чак су долазили и Немци да га виде. Али на њихово изненађење, из свих околних села народ је у масама долазио и палио свеће крај палог партизана. То је још више разбеснело четнике, па су спалили неке партизанске куће у Манастирици и многе људе похапсили.

Неколико дана касније, чета је била на сасвим другом крају, у заседи на друму Рановац—Петровац. Ту је 1. јуна сачекана једна жандармеријска патрола. После краћег пушкарања, непријатељ се повукао али је због своје несмотрености погинуо један партизан. Тих дана је Јован Шербановић одвојио једну петорку и још једном покушао да се пребаци у Хомоље. Они су допрли до Осанице, али су ту били опкољени од четника. У краћој борби успело је Шербановићу и још тројици да се пробију из обруча, бацајући бомбе. Четници су заробили рањеног партизана Драгутина Илића Штабца. Мучили су га неколико дана, али се он херојски држао. Његов пркос је изазвао дивљење међу сељацима које су четници довели да присуствују његовом погубљењу. Штабац је на умору, сав избоден камама, позивао народ да презре издајнике и пође у борбу против окупатора и његових слугу. У Осаничком сукобу лакше је рањен и Јова Шербановић, па је неколико недеља морао да се повуче из одреда. Његово повлачење довело је до опадања активности чете. Она је још само одржала један збор у Рановцу, па је после тога неколико недеља логорovala дубоко у рановачким шумама.

Крајем јуна, опорављена Прва чета је кренула у акцију. Она је 28. јуна растурила општинску управу у Смољинцу а затим и у Малом Градишту и Мајиловцу. Заплењене су и веће количине хране намењене окупатору. Партизани су затим провели неко време у врбацама око Млаве у непосредној близини Пожаревца, позивајући бивше партизане из града да се врате у чете. Са овим бившим борцима одржан је састанак на Могили, међутим, нико нових дана није дошао у чету, чак ни они који су недавном провалом били угрожени.

Окружни комитет, обавештен о јулском пасивизирању чета, одлучио је да одржи саветовање са Штабом одреда и командирима чета. У близини Набрђа у потезу званом Луг састали су се тако чланови ОК, штаб и Мома Марковић. На овом састанку, који је трајао два дана, оштро је критиковано руководство одреда, чак је било предлога да се смени командант одреда Жика Поповић. Окружни комитет је сматрао да руководству одреда треба помоћи да савлада кризу а нарочито команданту који је,

будући дуго живео у непосредној близини Вељка Дугошевића био популаран у народу и стекао приличан углед. Критиковане су такође акције на општинске управе, које не доводе до жељених резултата без оружаног напада на непријатеља. Ту је испланирана једна значајнија акција — напад на граничну караулу у селу Винцу. У том нападу требало је да учествује читав одред, с тим да једна мања група остане у реону Млаве и диверзијама на комуникацијама одврати непријатељску пажњу. Разоружањем непријатељске посаде на дунавској граничној караули требало је да отпочне читава серија акција на непријатеља и његове комуникације. Али, то реактивирање одреда није могло ни лако ни брзо да се спроведе. Нови полет дошао је тек почетком јесени.

Непријатељски терор нанео је знатне губитке партијској организацији и другим организацијама народноослободилачког покрета на терену. Присуство непријатељских одреда, претреси терена и хапшења онемогућавали су редовно одржавање везе са партијским руководством. У посебно тешким условима радиле су у то време партијске јединице у Пожаревцу. Непријатељ је непрестано хапсио и саслушavaо бивше партизана који су успели да избегну интернацију. Калабићевци и жандарми су чак растурали групе људи које би случајно застале у разговору на улици, а професори гимназије су добили налог да контролишу ђаке по кућама. Преко разних провокатора и шпијуна пољска је стално покушавала да открије и онемогући јачање организације у граду. Хапшењем и интернирањем у концентрациони логор члана КПЈ Војислава Жикића, привремено је онемогућено јачање организације у Пожаревцу.

Непго слично догодило се и у Петровцу. Учестале акције партизанских чета натерале су калабићевце да изненада изврше рацију и похапсе све који су били назначени као некадашњи сарадници партизана. Половином марта једна већа група активиста и грађана доведена је у Пожаревац, где су неколико дана саслушавани, неки отерани у логор а извршен број пуштен. Та рација је такође успорила рад на активирању партијских организација у Петровцу и околини. Само неколико недеља касније, крајем маја, у рамском срезу ухапшена је Слободанка Стефановић, која је својим држањем условила провалу по читавом том делу терена. Непријатељ је похапсио десетине сарадника и симпатизера, међу којима и неколико чланова Партије. Та провала се каеније пренела и на Пожаревац. Будући да су многи бивши партизани откривени као активисти, непријатељ се свом жестином оборио на њих. Понова су настала хапшења не само по селима у рамском

срезу већ на целом подручју а нарочито Пожаревцу. Већи број чланова Партије живео је полуилегално.

Провале и хапшења у Пожаревцу, Петровцу и по осталим местима у округу, и поред знатних губитака, нису онемогућиле политичку активност на терену. Половином 1942. године створена су упоришта а затим и партијске организације у Костолцу. Обновљене су такође и везе са осталим организацијама на терену, тако да је, према извештају ОК КПЈ за Пожаревац, већ крајем лета у округу било 13 партијских јединица са укупно 66 чланова КПЈ. Поред тога, 10 чланова Партије било је под „истрагом“ да би се проверило њихово држање у затвору, а 20 чланова КПЈ било је у Пожаревачком партизанском одреду.

Јачање партизанских чета доласком јесени још више је оживело активност организација на терену и проширило њихову делатност стварањем нових политичких упоришта по многим местима. Нов полет у развоју народноослободилачке борбе, који је почетком јесени 1942. године захватио ове крајеве, означавао је потпуни неуспех окупаторских јединица и петоколониша да униште партизане и да терором заплаше и одвоје народ од народноослободилачког покрета.

ПРВИ ШУМАДИЈСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД „МИЛАН ВЛАГОЈЕВИЋ“

Почетком априла у Горњој Трнави одржан је састанак Окружног комитета КПЈ за Аранђеловац на коме је одлучено да се што пре спроведе ранија одлука о обнављању одреда, а најдаље до половине маја месеца. Организације на терену у то време пребродиле су најтеже дане непријатељског терора и знатно се омасовиле и ојачале. Половином јула ОК КПЈ за Аранђеловац је почео да продире на територију ранијег Крагујевачког окружног комитета. Успостављене су везе са скојевцима у Крагујевцу, а формирана је нешто касније у граду и партијска јединица од три члана. По селима на терену ОК Аранђеловац створена су јака партизанска упоришта: у Горњој Трнави, Гајевима, Забрежју, Даросави, Брајковцу, Трбушници, Рудовцима, Пркосави, Јунковцу, Липљу, Заграђу, Мисачи и Манојловцима. Политичким радом на терену и активношћу партијских и скојевских организација, народноослободилачких одбора и актива жена, створени су били повољни услови за подршку и учешће народа у оружаном борби.

Непријатељске снаге у округу биле су у то време знатно смањене због ангажованости у другим крајевима.

ма. Нешто преко хиљаду немачких војника, четника, жандарма, недићеваца и љотићеваца, растурених као посаде по варошима, око пруга и по селима на овој пространој територији, вршили су само повремене мање претресе терена. Ова чињеница је такође била од велике важности у првим данима сређивања одреда и отпочињања оружаных акција.

На овом састанку у Горњој Трнави одлучено је, пошто је размотрена ситуација у округу, да се 9. маја састанак ОК КПЈ за Аранђеловац одржи на Букуљи, где би чланови Комитета окупили и све борце Првог шумадијског одреда који се налазе на терену.

Припремајући обнављање одреда, Окружни комитет је поводом Првог маја издао летак у којем се обраћа народу Шумадије позивајући га „у непомирљиву борбу против окупатора и његових слугу“. Преко организација на терену летак је растурен по многим селима и градовима.

Девог маја на Букуљи се поред 4 члана Окружног комитета окупило још 13 партизана и партијских радника.⁴² Одлучено је да партизани одмах почну оружане акције. За команданта одреда постављен је Милорад Лабудовић Лабуд, некадањи командант Трећег шумадијског батаљона. Борци су подељени у три четворке, које би се повремено раздвојиле и вршиле акције на разним крајевима округа да би се спречила концентрација непријатеља и постигао већи политички ефекат код народа. Као прва акција био је предвиђен напад на наоружану љотићевску стражу у Рабровцу. Између 24. и 25. маја ноћу партизани су ушли у село и разоружали стражаре. Осуђени су на смрт и стрељани председник општине и командир страже, који су као љотићевци били познати сарадници окупатора. У овом нападу заплењено је 10 пушака, 500 метака и 5 бомби.

Отпочињањем оружаных акција после солидних припрема, и уз помоћ и подршку организација на терену, стварани су још повољнији услови за политички рад и шире укључивање народа у оружану борбу. Окружни комитет је о томе писао почетком јуна у свом извештају:

... „Данас је ситуација у неколико измењена. Нашим појављивањем путем летака, обавештења

⁴² На састанку су били: Сремчевић Станислав Црни, Петровић Душан Шане, Милосављевић Милован Мика, Радовановић Милић Младен, Минић Слободан, Јовановић Зора, Лабудовић Милорад Лабуд, Грујић Радован, Илић Пантелија Паша, Крстић Слободан Уча, Ђурић Ђорђе Ђока Шарац, Несторовић Живомгар Жика Даросавац, Илић Радомир Жућа, Петровић Трифун Макса, Чортан Милан Мали. Лукић Радован и Гавриловић Бранислав Ђата.

и билтена, нашим активним радом на формирању НОО осећа се оживљавање расположења народа за борбу. Исто тако појављивање наших партизана и неколико ситнијих акција извршених од њих доприносе томе. С друге стране све безобзирнија пљачка окупатора у одузимању хране, стоке, вуне и осталих производа, диже све веће расположење народа за борбу.

Једна од чињеница: да је расположење народа на нашој страни и његова готовост да нас у борби помогне. Од нас зависи и наше спремности да то расположење каналишемо у борби противу окупатора и његових слугу" ...

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, бр. 9399)

Настављајући са мањим акцијама и сакупљањем оружја, партизани су у јуну имали мањи сукоб са недићевцима у Даросави. Рањен је један и погинуо један недићевац. Осамнаестог јуна посечени су телефонско-телеграфски стубови између Шаторње и Рудника.

НеноЈШКо дана после ове акције јаке непријатељске јединице су опколиле одред у селу Трешњевици. У блокади је учествовало око 500 немачких војника, жандарма СДС и белогардејаца. Партизани су успели да се пробију из непријатељског обруча без губитака, а у борби је погинуо један а рањена су два жандарма.

Тих дана су на Букуљу стигли и борци Космајског одреда. У састав Првог шумадијског одреда упућено је 11 бораца.⁴³ Одмах после састанка Шумадинци и Космајци су имали неколико већих сукоба са непријатељем. Шестог јула са непријатељским јединицама вођена је борба у Шаторњи, а истог дана једно партизанско одељење заробило је у Гарашу четничког војводу Светислава Величковића. Сутрадан је код села Љубићевца Први шумадијски одред напало 300 немачких војника и око 600 жандарма и четника сакупљених из целог овог краја. Партизани су после једночасовне борбе успели да се пробију без губитака према Црнићу. У овој борби погинуо је један а рањено седам непријатељских војника.

После ове борбе Први шумадијски одред се пребацио у качерски срез а затим према Колубари, док су немачке и петоколонашке јединице осам дана узалудно вршиле претресе терена по планини Руднику.

⁴³ Дошло је 17 Космајаца, према извештају ОК КПЈ за Аранђеловац — оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, бр. 9396. — Постоје извештаји да је у одред стотило само 11 бораца, па је вероватно да је неке другове ОК КПЈ за Аранђеловац задржао за рад на терену.

Непријатељска акција, међутим, није завршена овим претресом. Краљевачка обласна команда је тих дана припремала „чишћење качерског и орашачког среза“, концентришући одреде СДС из крагујевачког и београдског округа.

Да би се после ових борби спречила концентрација непријатеља, штаб одреда је наредио да се истовремено изводе акције у разним крајевима територије. Једна тројка је добила задатак да на неугроженим теренима руши непријатељски саобраћај. Она је 13. јула извршила напад на железничку станицу Милатовац на прузи између Крагујевца и Лапова. Друга група партизана заробила је 15. јула једног четника Колубарског четничког одреда, а 16. и 17. спалила општинске архиве у Калањевцима, Трбушници, Крушевици, Даросави, Медошевцу и Јунковцу. Одмах су из Младеновца, Лазаревца и Ваљева, под командом Стануловића, команданта СДС за ваљевски округ, упућена појачања у овај крај, која су вршила безуспешне претресе терена.

Захваљујући постојању илегалних партијских и скојевских организација и народноослободилачких одбора, као и читавој мрежи обавештајних пунктова по селима, партизански одред је са успехом избегавао концентрације непријатељске снаге, организујући истовремено акције у оним крајевима где га непријатељ није очекивао.

Партизанске акције су позитивно одјекнуле у целом крају, па је Окружни комитет 15. јула издао Проглашење у којем се објашњавају последњи догађаји и позива народ да свим снагама помогне партизанску борбу. Поред растурања по селима, овај летак је преко организација растурен и по градовима у аранђеловачком округу.

У другој половини јула Први шумадијски одред је имао 28 бораца. Упућивањем нових бораца из Београда и повлачењем људи са терена, према одлуци ПК КПЈ за Србију, он је требало да ојача и послужи као ослонац за обнављање осталих партизанских одреда у овим крајевима Србије. Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац је тога ради 22. јула преко Јовише Радојевића из Липља, успоставио везу са Окружним комитетом КПЈ за Ваљево.

Први шумадијски одред је у то време имао две чете, од којих је једна упућена у Колубару а друга према Оplenцу са задатком да у овим срезovima разоружају сеоске страже и забране рад општинским управама.

Чете су ове задатке извршиле само делимично. Почетком августа у Шумадији се окупила „казнена експедиција“ од око 6000 непријатељских војника.

Првог августа Окружни начелник крагујевачког округа издао је Проглас позивајући народ да му пружи помоћ у „чишћењу Шумадије”. Десетог августа немачки генерал Турнер одржао је у Аранђеловцу конференцију са окружним начелницима из целе Србије, на којој је од њих захтевао да униште партизана не очекујући „ни једног човека” као појачање од стране немачких снага. После десетодневног „чишћења терена”, непријатељске снаге су се морале повући у друге крајеве угрожене устанком. Претреси терена у Шумадији нису дали никакве резултате, сем редовног злостављања народа.

ГЛАВА VII

НА СТАРИМ БОЛИШТИМА

ИЛЕГАЛНА НАРОДНА ВЛАСТ

Друга половина 1942. године обележена је јачањем народноослободилачког покрета на целој територији централне Србије. Наступила је постепена консолидација организација по срезовима око Аранђеловца, Космаја и Пожаревца а настављено је продирање и у друге крајеве. Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац је у то време стварао упоришта и обнављао организације у Крагујевцу, гружанском, крагујевачком и лепеничком срезу, где је требало да се образује нов крагујевачки окружни комитет. Срески комитет КПЈ за Космај подигнут је у ранг Окружног партијског поверенства за округ младеновачки и поред већ обухваћених срезова проширио је рад најпре на територију посавског и врачарског а затим и на територију јасеничког и великоорашког среза. Пожаревачки окружни комитет је по одлуци ПК КПЈ за Србију обухватио и моравски и ресавски срез. На тај начин се ослободилачки покрет у овом периоду проширио понова на целу територију централне Србије. Новом поделом на окружне комитете територија горњег Поморавља припала је крушевачком, а Посавотамнава Ваљевском окружном комитету.¹

Политичко продирање у ове крајеве учвршћивало се обнављањем илегалних организација народноослободилачког покрета — партијских, скојевских, народноослободилачких одбора, организација жена и оружаних десетина. Укључујући се својим оружаним акцијама у појачану активност партизанских одреда, организације по селима и градовима су обим партизанске борбе прошириле далеко преко стварних енага партизанских јединица. Ако су и имале војничку премоћ у отвореном оружаном сукобу, непријатељске јединице се нису усуђивале на ноћне покрете. Оне су се непрекидно налазиле у стању ишчекивања изненадних напада партизана и илегалних сеоских десетина.

¹ Види докуменат број 2476, Институт за историју радничког покрета Србије.

Нарастање снага народноослободилачког покрета омогућавало је у то време спровођење јединствених акција на целој територији централне Србије. Поред редовног прикупљања помоћи за народноослободилачки покрет, сва три окружна партијска руководства су крајем октобра спровела масовно сакупљање прилога од имућнијих људи по градовима и селима. Партијске технике су умножавале писма „имућнијим и познатијим грађанима“ којима им се штабови одреда преко народноослободилачких одбора обраћају да „према својим могућностима“ помогну борбу против окупатора и његових сарадника. На тај начин су се у народноослободилачки покрет укључивали патриоти без обзира на класне и политичке разлике. Они грађани који су се одазивали давањем прилога чинили су касније и многе друге услуге и често кроз тај рад постајали чланови народноослободилачких одбора и других организација.

Партијска руководства и штабови одреда започели су у овом периоду масовне акције за онемогућавање петоколонишке управе. По наређењу Главног штаба НОПО Србије, почетком новембра, организације на терену и партизански одреди у централној Србији почели су да издају наредбе о забрани рада општинских управа. Преко организација по селима и партизанских чета, штампане наредбе о обустављању рада у року од 10 дана истакнуте су у већини општина на територији која је била обухваћена радом ових окружних партијских руководства. У оним општинама које и поред наредбе нису обуставиле рад нешто касније су спаљене општинске архиве.

Крајем 1942. године, у већини срезова рад општинских управа био је у знатној мери паралисан и партијска руководства су предузела мере за јачање илегалне народне власти. На основу писма ПК КПЈ за Србију, израђена су и послата свим народноослободилачким одборима посебна упутства у којима су им се истицали задаци и дужности као органа народне власти у неослобођеним крајевима.² Одборима је пренет и допис Повереништва Србије за прикупљање података о фашистичком терору, са захтевом да се „најхитније отпочне са прикупљањем докумената како би Врховни штаб НОВ и ПО упознао совјетску и светску јавност са злочинима окупатора и петоколонишких власти“.

Јачање народноослободилачког покрета, упркос вишемесечном терору јаким непријатељским јединицама уносило је деморализацију у поједине петоколонишке групације и одреде. Непријатељске оружане јединице још увек су

² Као пример видети наредбу Штаба Пожаревачког партизанског одреда од 30. новембра 1942. године — оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 2273.

далеко надмашивале по снази партизанске јединице, али је политика гушења напредних снага уз отворену сарадњу са окупатором претрпела потпун пораз. Та политичка и морална победа народноослободилачког покрета очитовала се свакодневним јачањем партизанских одреда и повећањем броја оружаних акција на терену.

Крајем 1942. године је период највећег колебања, а из тога и недовољне ефикасности четника, омражених у народу због безбројних злочина по селима. Неки од њих су, да би се по завршетку рата, обезбедили од одговорности за злочине нудили чак појединим партизанским пггабовима „преговоре о сарадњи”.³

Како су учесталим партизанским нападима петоколониашке јединице постале главни „снабдевачи” партизана оружјем и муницијом, немачке команде су почеле да замењују оружје у одредима четника и Српске државне страже. Уместо једнообразног наоружања бивше југословеноке војске, додељиване су сада пушке и митраљеви разних типова и из разних земаља — Француске, Енглеске, Италије и Холандије. Требало је да ова мера спречи снабдевање партизана, али истовремено и да обезбеди контролу над петоколониашким одредима.

Спровођење одлуке о замени оружја поткопало је још више морал у редовима петоколониаша, па је крајем године на Руднику одржано „саветовање” четника из неких крајева централне Србије, на којем је разматрана потреба да се у новим условима борба против партизана поведе „из шуме”. Да би учврстиле петоколониашку државну управу и средиле оружане одреде, немачке команде су крајем 1942. године расформирале на овој територији оружане јединице Пећанчевих четника, а људство прикључиле одредима Недићеве Српске државне страже и пољске страже.

После истицања партизаноких наредби о забрани рада општинских управа, већи број непријатељски расположених председника и деловођа побегао је у ереска места под заштитом окупаторских и петоколониашких посада, а већина оних који су остали по селима поднела је оставку. Дезорганизација петоколониашке власти отежавала је спровођење реквизиција за немачку војску и „ређење” сељака на страже око пруга и на службу у „милицију” при жандармеријским станицама. Среска начелства су због тога убрзо одредила нове председнике општина, наређујући им најчешће да морају обављати дужност и претећи им новим хапшењима. Али изложене стаљинским партизанским нападима, ове општинске управе на већем делу територије нису више успеле да

³ У пожаревачком крају понудио је партизанима „сарадњу” познат по својим злочинима Воја Јеремић Триброђанин.

се учврсте. Народноослободилачки одбори и организације на терену, у једном или другом крају, зависно од развитка покрета и притиска непријатељских оружаних јединица, постојале су скоро једина власт.

Обнављање партизанских акција на територији Окружног комитета КПЈ за Аранђеловац изазвао је полет свих организација на терену. То се осетило како по броју чланова тако и по повећању броја организација на терену. Почетком августа 1942. године, ова партијска организација бројала је 43 члана и 6 кандидата за чланове КПЈ. Било је у то време формирано и Окружно руководство СКОЈ-а, чији је секретар био Милић Радовановић а чланови Бранка Петровић, ученица из Аранђеловца, Слободан Дамњановић Цане, ученик из Аранђеловца и још један друг чије име није утврђено.⁴ Среска партијска повереништва постојала су у колубарском, качерском и опленачком срезу. О стању организације на терену у извештају ОК КПЈ за Аранђеловац од 1. августа 1942. године стоји:

„Чланове партије имамо, и то: у срезу орашачком 12 и један кандидат; у срезу опленачком 3 члана и два кандидата; у колубарском 11 чланова и 2 кандидата и у срезу качерском 5 чланова и један кандидат.

Народноослободилачких одбора имамо, и то: у срезу орашачком 5; опленачком 5; колубарском 15; качерском 10 одбора. Омладинских актива: у орашачком 4; опленачком 4; колубарском 6; качерском 4 мушка и 2 женска;

У одреду имамо 12 чланова партије и два кандидата”.

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 9395).

Око ових организација постојале су свуда групе симпатизера и сарадника које су биле спремне да пруже помоћ партизанима не само прилозима него и акцијама. Још важније од тога била је мрежа обавештајних пунктова и веза преко које су борци увек могли доћи у везу са одредом у случају губљења у борби. Преко њих су партијски радници и команде чета при наиласку у села добијали обавештења о кретању непријатеља, што је било ванредно важно у тадашњим условима.

⁴ У извештају ОК од 1. VIII. 1942. године пише „друг из околине Тополе”. (Институт за историју радничког покрета Србије, арх. бр. 9395).

Крајем септембра дошло је до промене у Окружном комитету КПЈ за Аранђеловац. Станислав Сремчевић је повучен на партијски рад у Београд, а секретар ОК КПЈ за Аранђеловац постао је Душан Петровић Шане.

Половином 1942. године успостављене су прве партијске везе са Крагујевцем и почео је политички рад, стварање упоришта и обнављање организација у околним срезовима. О продирању у некадањи крагујевачки округ и о стварању првих организација Окружни комитет је писао 22. августа ПК КПЈ за Србију:

„... Као што смо вам јавили прошлог пута двојица другова из руководства пребацили су се у срезове крагујевачки, гужанеки и лепенички да тамо продру политичким радом. До данас учинило је се оволико: у срезу крагујевачком има уелова за рад и урадило је се већ нешто и урадиће се и више још. У ова два друга среза ствари стоје лошије, нема људи и много ће се теже ићи напред. Са Краг(ујевцем) смо такође нешто урадили. За сада не долази неки озбиљнији рад. Ухваћена је веза са неколицином симпатизера и покушавамо да формирамо НОО и да му дамо одређене задатке. Материјал смо им послали. Потребно је да нам пошаљете још старог материјала за Краг(ујевац) и околину и убудуће, приликом слања материјала, узмите и тај реон у обзир.”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Орбије, бр. 9391).

У целом овом крају требало је започети рад изнова, и то у условима деморалисаности народа после жестоког непријатељског терора. Желећи да искључе утицај Партије у граду, све непријатељске групације су се нашле на заједничком послу. Стварањем „обавезне службе рада”, љотићевци су покушали „принудно преваспитавање омладине”. У 1942. години, са паролама о тобожњој борби против окупатора али „кад дође време”, нарочито су се, уз благонаклоност окупатора, активирали дражиновци. „Дража се осећа скоро у целом округу а нарочито у Крагујевцу” — пише аранђеловачки Окружни комитет.

Око Крагујевца па и у самом граду уелови за политички рад били су у то време веома тешки. Стално присуство јаких непријатељских снага отежавало је кретање партијских радника. Како дуже време у целом крају није било партизана а ни партијских организација, непријатељ је успео у неким местима да искористи деморализацију која је наступила после терора и да изгради своја политичка упоришта. Среска начелства, жандарми и недићевци водили су

отворену пропаганду да се „чека кад дође време“ и сакупљали прилоге за организацију Драже Михаиловића.

Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац успоставио је везу са скојевском организацијом и једним преосталим чланом КПЈ у Крагујевцу. Политички рад у граду убрзо је постављен на ширу основу — поред дељења штампаног пропагандног материјала, одржаване су политичке конференције са симпатизерима народноослободилачког покрета и сакупљана помоћ за партизане.

Партизанске акције у Шумадији такође су допринеле бржем ширењу политичког утицаја. У августу су створена знатна политичка упоришта по срезovima око Крагујевца и обновљене неке партијске организације. Аранђеловачки окружни комитет КПЈ писао је о томе у извештају од 6. септембра:

... „Стање је у Крагујевцу следеће: партијска јединица 3 члана, 2 учлањена ових дана, а један од прошле године. У округу крагујевачком: срез гружански: у доњем делу тога среза постоје мале везе, а у горњем крају среза нисмо могли продрети. — У срезу крагујевачком имамо 3 члана партије. Политички смо продрли у 5 села. Перспективе за даљи рад у овом срезу постоје. У срезу лепеничком упоришта су следећа: у Рачи 2 симпатизера и долазе у обзир још неки. Даље, политички смо продрли у 4 села. Перспективе за даљи продор за сада су слабе. Јавите нам да ли под ОК-а крагујевачки потпада и срез левачки, — ми нисмо продрли и у том срезу немамо за то могућности. Нужно би било да се постави рад на организованој бази у том округу. Услови за рад су повољни али кадар на који се сада ослањамо слаб је и нема изгледа да се са овим снагама нешто више уради. Наиме, еада се мора — брзо, опрезно и много радити, а за то немамо у овом округу довољно искусних људи ...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, бр. 9400).

Партијека ћелија у Крагујевцу окупљала је већи број симпатизера. Са њима је организован политички рад и сакупљање прилога а убрзо се њен број повећао на пет чланова. Продирући политички и стварајући организације на овом терену требало је да ОК КПЈ за Аранђеловац помогне обнављање крагујевачког окружног комитета. Због тога је у то време повучен из младеновачког Окружног поверенства Мирослав Јовановић Миле и упућен на партијски рад у ове крајеве, као члан ОК КПЈ за Аранђеловац.

Крајем октобра дошло је до провале у којој је ухапшена већина чланова КПЈ у Крагујевцу. Али и поред тога, симпатизери и чланови Партије који нису ухапшени настављају са политичким радом. Крајем 1942. године понова је успостављена веза са партијским радницима на терену, па је убрзо формиран партијски актив, у којем је било 13 чланова.

Организације народноослободилачког покрета по селима и градовима на територији на којој је радио Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац заједно са Првим шумадијским одредом учествују у многобројним акцијама за спречавање рада петоколонашке управе. Док су партизанске чете вршиле нападе на жандармеријске станице и друге оружане акције, организације на терену су растурале и истицале по општинама наредбе о забрани рада за окупатора. Највећи успех у овој акцији постигнут је на територији качерског среза, где су, после саопштавања наредбе само три општинске управе продужиле рад.

Чишћење терена од жандармеријских посада и дезорганизација општинских власти створили су још повољније услове за политичко и организационо јачање на терену.

Почетком новембра 1942. године, на територији аранђеловачког округа било је укупно са партијском организацијом у одреду 74 члана Партије и 30 кандидата за чланове КПЈ. О овом јачању организације Окружни комитет је 7. новембра писао Покрајинском комитету у Београд:

„... У нашој партијској организацији у позадини, убрајајући и чланове руководства, има 47 чланова партије. Од тога броја: 6 радника, 1 занатлија, 10 интелектуалаца и 30 сељака; од тога броја 10 чланова су жене и то: 1 занатлика, 5 сељанки и 4 интелектуалке. Наш ОК-а броји 5 чланова: 1 сељак, који је нови члан руководства ових дана кооптиран, 2 радника, 2 интелектуалца, од којих 1 жена — сви илегалци.⁵ У *опленачком* срезу имамо среско поверенство од 3 члана.⁶

Осим њих има у овом срезу 6 чланова, сви илегалци разбацани по селима, нема ни једне партијске јединице. Кандидата има 6 и добри изгледи за нове.

⁵ У Окружном комитету КПЈ за Аранђеловац били су тада: Душан Петровић Шане, Милка Минић Ана, Милован Милосављевић Мика, Милић Радовановић Младен и Радован Грујић Шумадинац.

⁶ У *опленачком* СП били су: Трифун Петровић Макса, радник, погинуо 29. IV. 1943. године, Бранка Петровић, ученица, руководилац СКОЈ-а, погинула 5. XII. 1942. у Маскару и Драгиша Богдановић Марко, банкарски службеник, погинуо 5. XII. 1942. године у Маскару.

У *орашачком* срезу имамо поверенство од 3 члана...⁷ У срезу без њих има 10 чланова, сви илегалци, 5 кандидата и могућност за нове кандидате.

У *колубарском* срезу имамо среско поверенство од 2 члана.⁸ Убрзо ће узети једног секретара парт(ијске) јед(инице) сељака у поверенство. До сада је био одговоран нови члан ОК-а. У овом срезу има 12 чланова партије, 1 кандидат — има врло добрих услова за развитаk парт. орг.

У *качерском* има среско поверенство од 2 члана.⁹ Псхред њих 5 чланова Партије и 5 кандидата. У Доњем Качеру добри су услови за развитаk партије. Према томе, укупан број кандидата износи 18, према 47 чланова партије. Неправилност коју је ОК-а увидео и настоји да је што пре отклони на тај начин што је у свим среским парт. орг. поставио задатак: подизање и приближавање партији најбољих и најхрабријих радника и сељака, њиховог кандидовања, проверавања и увођења у партију. Развијање и омасовљење наше парт. орг. — кандидовање оних који то заслужују било је прилично занемарено у нашем досадашњем раду. Изглед и услови за правилно и доста брзо решење овога задатка утолико су бољи уколико се рад СКОЈ-а правилније постави и уколико кроз орг. СКОЈ-а пре погаикну нови кандидати за партију. Мада су нови слојеви старијих сељака увучени у борбу (у позадину — не оружану) и спремнији него што су били прошле године да се одупру окупатору и његовим наређењима, што се види најбоље у њиховом учешћу у илегалном НОО и њиховој спремности да помогну партизанским четама, ипак се показује да су резерве наше партије међу омладином и млађим људима.

Што се тиче СКОЈ-а стање је овако: ОК-а СКОЈ-а немамо, нитизасада постоје услови за његово формирање.¹⁰ Среских руководства СКОЈ-а такође нема... Међу омладином смо најмасовнији у опленачком срезу. У осталим срезовима ни из далека нису искоришћене могућности за рад међу омладином. Пред наш ОК-а постављен је као један од најважнијих задатака: проширити свуда и учврстити СКОЈ, одабрати најбоље и

⁷ Чланови СП: били су: Слободан Минић, радник, Душан Радоњић, Ј^ченик учитељске школе и Слободан Дамшановић Цане, матурант из Аранђеловца.

⁸ Чланови СП: Ракила Катаров Вука, учитељица и Душан Караклајић Музикант.

⁹ Чланови СП: Слободан Кретић Уча и Гавриловић Бранислав Ђата, погинуо.

¹⁰ Ранији чланови ОК СКОЈ-а ради јачања организација упућени су на политички рад у срезове.

најспособније Скојевце за рејонеке (групе села) и среска скојевска руководства. Окупити преко омладинских састанака осталу попугену омладину око СКОЈ-а, васпитати је у духу нар. осл. борбе и припремити за оружану борбу против окупатора.

Из нескојевских омл. актива одабраћемо најбоље за СКОЈ, тако да СКОЈ постане стварни руководицац и организатор остале омладине. Даље, активима СКОЈ-а као и осталим омладинцима дајемо конкретне задатке, али смо *страшно* оскудни у васпитном материјалу... У среска поверенства ћемо увести секретаре среских рук. СКОЈ-а чим се за то оспособе."

(Оригинал у Институту за изучавање радничког покрета, бр. 1856/У 5-4(42).)

Највећу пажњу Окружни комитет је посветио стварању народноослободилачких одбора по селима у којима их није било, а такође и унапређењу њиховог рада. Многи од ових одбора окупљали су тих дана читава села кроз разне активности у пружању помоћи партизанима. Од 15. до 22. новембра на територији коју је захватио Окружни комитет за Аранђеловац организована је „партизанска недеља”,¹¹ у којој су на скупљању оружја и прилога за партизане учествовале све организације на терену.

Крајем 1942. и почетком 1943. године формирају се наоружане десетине и по селима на територији ОК КПЈ за Аранђеловац, у Бањи, Даросави, Венчанима, Рудовцима, Прогоревцима и Копљарима. Десетина из Бање посекала је у децембру 1942. године телефонске стубове и електрични далековод код Аранђеловца. Једна од врло успешних акција ове десетине била је уништење аранђеловачке млекаре, која је радила за немачку војску. Поред ових акција, „позадинске” десетине су растурале летке, исписивале пароле, спаљивале општинске архиве и извршавале разне друге задатке. Најактивније су биле десетине у Бањи и Даросави.

Почетком августа 1942. године, Срески комитет КПЈ за Космај подигнут је одлуком ПК КПЈ за Србију у ранг Окружног повереништва КПЈ за Младеновац. Територија на којој је оно требало да делује захватила је младеновачки, космајски, посавски, грочански, подунавски, јасенички и великоорашки срез, са среским местима Младеновцем, Сопотом, Умком, Гроцком, Смедеревом, Смедеревском Паланком и Великом Планом. Секретар Окружног повереништва

¹¹ Докуменат бр. 1856/У 5-4(42), у Институту за изучавање радничког покрета.

и касније Окружног комитета до завршетка рата био је Дража Марковић, са кратким прекидом крајем 1942. године када је секретар био Јуре Сарих. Поред њих, у Окружном повереништву су били Јован Крајишник, Живка Дамњановић Милица и Божидарка Дамњановић Кика. Остали чланови дотадањег СК КПЈ за Космај повучени су на партијски рад у друге крајеве — Андрија Хабуш је упућен као инструктор ПК КПЈ за Србију у пожаревачки округ, Мирослав Јовановић Миле пребачен је на партијски рад у крагујевачки округ, а Ђура Гајић Металац је повучен на партијски рад у Београд.

Одлука Покрајинског комитета КПЈ за Србију о формирању округа са центром у младеновачком срезу донета је због тога што су ту биле најјаче организације како по селима тако и у вароши и пгто се тиме желела нагласити улога радништва у јачању организација и даљем развијању устанка. У писму од 5. августа којим је саопштена ова одлука ПК КПЈ за Србију, поред задатка око учвршћивања партијских руководстава по срезовима, истиче се и потреба даљег продирања „међу раднике у граду Младеновцу” ради стварања „партијских јединица по предузећима”. Партијска организација у овом срезу бројала је тада 22 члана и 17 кандидата.¹² Од укупно 15 села збновљене су везе и рад организација у 14 села. Поред одбора народноослободилачког фонда који су постојали у свим овим селима, обновљени су у 6 села народноослободилачки одбори, 6 актива СКОЈ-а, 1 женски актив и једна наоружана десетина. У то време је формирано и среско скојевско руководство,¹³ а скојевске организације су биле наорочито масовне у Младеновцу, Ковачевцу и Америћу.

Половином августа реорганизовано Среско партијско повереништво за срез космајски добило је задатак да преко постојећих веза у Посавини ради на обнављању организаци-

¹² Извештај ОП Младеновца од 12. септембра 1942. Институт за историју радничког покрета Србије, бр. 1677.

¹³ Секретар СР СКОЈ-а био је Мома Стефановић а чланови Душан Ђурђевић, Милорад Симић и Александар Виторовић. Као реонски руководиоци СКОЈ-а радили су Момчило Живојиновић Живинар и Љубисав Обрадовић. У осталим срезовима у то време нису постојала засебна скојевска руководства него су радом скојевских организација руководила среска партијска поверенства преко појединих партијских радника или чланова СП задужених за рад са омладином — у космајском срезу радио је са омладином Љубомир Живановић Брка, у грочан. Витока Живановић Шиља, у подунав. срезу радили су сви чланови СП партије. Тек крајем 1942. тамо је пребачен Мома Стефановић и од тада је секретар СР СКОЈ-а у младен. срезу био Душан Ђурђевић Цуца.

ја и у том крају.¹⁴ У срезу космајском било је у то време 13 чланова и 2 кандидата за чланове КПЈ. Активност организација у срезу космајском била је током целе 1942. године отежана честим хапшењем и одвођењем људи у логоре. Када је позван на одговорност пгто уместо рада на обнављању народноослободилачких одбора проводи дане чекајући у заседи изнад Сопота четничког војводу Живана Лазовића, Милосав Влајић се правдао да му је „досадило да обнавља“ одборе по селима због сталних четничких хапшења и да је зато одлучио да „прво расчисти са њима“. Због тога је непгто каеније повучен са партијског рада и упућен за заменика команданта Првог шумадијског одреда.

Поред ових тешкоћа, политички рад на терену овог среза одвијао се успешно. Од укупно 20 села 15 је обухваћено радом и обновљени су у њима одбори народноослободилачког фонда, у два села су обновљени народноослободилачки одбори, у три скојевски активни, а постојала је и једна наоружана сеоска десетина. По селима у Посавини у то време није било организација али су у пет села постојала јака политичка упоришта.

На територији грочанског среза организације су такође обновљене у већини села. Осим партијских јединица у Малом Пожаревцу и Брестовику, било је још неколико чланова Партије у Умчарима, Дразњу и Пударцима. Обновљени су били многи одбори народноослободилачког фонда, а у три села и народноослободилачки одбори. Среско поверенство за срез грочански проширило је у то време рад и на територију врачарског среза, где је на партијски рад било упућено неколико партијских радника.¹⁵ У септембру је у врачарском срезу постојала једна партијска ћелшја од 3 члана и 2 кандидата за чланове КПЈ. Јака политичка упоришта постојала су у 7 села, а формиран је био и један народноослободилачки одбор.¹⁶ Велики губитак за партијску организацију била је у септембру погибија секретара Среског повереништва Миодрага Стојковића Миће. Опкољен од жандарма, четника а затим и немачких војника у једној кући у Умчарима, он се борио цео дан. Бацајући бомбе Стојковић је убио неколико жандарма и председника општине, који их је водио, али је у борби и сам био рањен. Тек увече немачки вој-

¹⁴ СП су сачињавали Мирко Пандуровић Лаза као секретар и чланови Милосав Влајић, Богосав Филиповић, Љубомир Ивковић Шуца, Љубомир Живановић Брка и Милован Љубиноввић Попић. Љубиноввић је радио у Посавини где су као партијски радници била Мика Ђурчић и касније Радомир Николић Милош.

¹⁵ На вези грочанског СП радили су у врачарском срезу Жика Гаврилоаанић Гавра и Зага Борић, који су раније били повучени из Космајске чете, као и Димитрије Вељковић Мита Сибирец.

¹⁶ Документ у Институту за историју радничког покрета С1)бије, под бр. 8572.

ници су бакачима мина порушили кућу и успели да га заробе онесвешћеног.¹⁷ Јуначко држање Стојковића имало је великог одјека у целом крају. Причало се после тога да је чак и „немачки командант наредио жандармима да превију Стојковића и молио га да му поклони за успомену свој револвер”.

Организације у подунавском срезу су у августу и септембру бројале укупно око 20 чланова Партије. У селима је било 6 а у Смедереву два народноослободилачка одбора.¹⁸ Преко организације у овом срезу успостављене су везе са неколицином бораца Азањске партизанске чете који су се после повлачења од Ужица сакривали у селу а и са симпатизерима у Великој Плани и још неким местима у великоорашком срезу. Политичким радом по селима, конференцијама и растурањем пропагандног материјала створена су убрзо јака политичка упоришта у Азањи и Селевцу а затим и у многим другим селима.

У време формирања Младеновачког окружног партијског повереништва, све организације на овом терену, у првом реду народноослободилачки одбори, биле су ангазоване на спасавању жетве. Окупатор и петоколонаши су после неуспелих реквизиција 1941. године сада журили да искористе одсуство јачих партизанских јединица. На свим вршалицама су одређени из среских места контролори који су водили књиге вршаја, а на многим су као обезбеђење од партизана упућена жандармеријска одељења. Спаљивање књига вршаја није се могло шире изводити еа сеоским десетинама због присуства жандарма, а Космајска чета се у то време налазила на терену ОК КПЈ за Аранђеловац. Зато су партијски радници на конференцијама убеђивали људе да треба што више жита да сакрију. Народнаослободилачки одбори су организовали израду екраништа у која је скривано жито прикупљено као помоћ за партизана.¹⁹ Поред свих ових мера, акција скривања летине одвијала се споро. Многи људи су очекивали да ће избећи задужења као у претходној години уз помоћ партизанских акција. У извештају Младеновачког окружног повереништва Партије од 20. августа 1942. године пише о томе:

¹⁷ Секретар Среског поверенства после тога био је Радивоје Стефановић Сеља, а чланови Вигока Живановић, Раја Јовановић и Димитрије Вељковић. Стојковићу је у логору ампутирана нога. Мучен је да би одао организацију. Држао се јуначки а касније је стрељан у Јајинцима.

¹⁸ Документ у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1891.

" Институт за историју радничког покрета Србије, док. бр. 1677.

... "Жетва и вршидба је свугде завршена. Ми смо свутде где год смо то могли поставили млаћење жита да би се избегла контрола на вршаћим машинама. Одзив сељака био је веома слаб изузев подунавског среза, где је млаћење узело најширег маха. Исто тако -смо поставили али као другостепено, утају жита на самим вршаћама, путем утицања на контролоре, одборе за вршидбу, власнике машина и дружине на машинама, као и на општинске власти. Ту смо имали прилично успеха".

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, бр. 1891).

После завршеног вршаја отпочело је спровођење реквизиције за немачку војску у свим овим крајевима. Поједи-на среска начелства су предузимала разне мере да би се одузимање жита што успешније спровело. У грочанском и врачарском срезу наређено је затварање свих млинова до извршења „испорука за немачку војску". Среско повереништво је организовало по свим селима једновременно исписивање парола — „тражимо отварање млинова" и ереско начелство је већ сутрадан било принуђено да повуче своју наредбу.

Сем ових акција, у појединим селима позадинске десетине су пресретале колоне сељачких кола са реквизираним житом и враћала их у села или одузимале и скривале жито за партизане. Али и поред тога у многим селима где су општинске управе биле у рукама истакнутијих петоколо-наша народ је већ те јесени остао скоро без хране.

Омраженост општинских управа због непрекидног истеривања реквизиција за окупатора, „ређења на кулук", на присиљне радове по рудницима, на „службу" у жандармеријску „мишцилу" и на страже око пруга пружала је повољне услове за спровођење партизанске акције „укидања" петокол-онашке власти. Почетком новембра, позадинске организације су истицале наредбе о забрани рада општинских управа. Ова акција је најуспешније спроведена у младеновачком срезу, где су наредбе истакнуте у свим селима у току једне ноћи. У Младеновцу, поред осталих надлештава, чланови КПЈ и скојевци су истакли ове наредбе, поред стражара, на Среско начелство и жандармеријску касарну.

Партијска руководства су оваквим радом знатно ојачала организацију и на терену. Крајем 1942. године на територији ОП КПЈ за Младеновац, укључујући и партијска руководства, било је преко стотину чланова и 39 кандидата за чланове Партије. Најбројније су биле партијске организације у младеновачком и подунавском срезу. Партијска

организација младеновачког среза имала је 22 члана и 17 кандидата, а у подунавском ерезу 22 члана и 15 кандидата. У овим срезовима нарочито су се истакле организације у Младеновцу и Смедереву. Младеновац је у то време имао три партијске јединице, од којих је једна била у фабрици цакова, друга у среском суду а трећа у граду. Крајем године формирано је и Месно партијско руководство. У Младеновцу су у то време постојала два народноослободилачка одбора, неколико одбора народноослободилачког фонда и јака скојевска организација. Политичким радом и сакупљањем прилога за партизанае био је обухваћен велики број људи у граду.

У октобру 1942. године у Смедереву је дошло до мање провале и хапшења. После бекства из затвора, 8 скојеваца и чланова КПЈ, са секретаром Месног комитета, повучено је у одред. Због тога је извршена реорганизација Месног комитета,²⁰ који је уз помоћ Среског партијског поверенства за подунавски срез убрзо знатно проширио и омасовио организације у граду. Крајем 1942. године, у Смедереву су постојале две партијске јединице а скојевска организација је бројала око 50 чланова. У железничкој радионици, железари и смедеревској Гимназији постојали су бројни одбори Уједињеног савеза антифашистичке омладине. Народнослободилачки одбор је постојао у граду и железничкој радионици а такође и пет пододбора, од којих су 4 била у железничкој радионици а један у смедеревској железничкој станици. Народнослободилачки одбори су на сакупљању прилога за партизанае обухватили и преко етотину људи; прикупљене су и слате у одред веће количине оружја, санитарског материјала, хартије за партијску технику и новчани прилози.

Организације на терену среза космајског понова су у новембру претрпеле извесне губитке масовним хапшењем после провале коју је учинио партизан „Црвени”.²¹ Ухапшено је било 250 партизанских сарадника, међу којима 20 скојеваца и неколико чланова Партије. Провала је захватила и неке делове грочанског среза. Откривена је активност партизанских чета у Малом Пожаревцу, Врчину и Бегаљници. Међутрш, хапшења у овим селима као и у космајском срезу нису проузроковала теже последице за политички

²⁰ Секретар МК је тада постао Светомир Костадиновић а нешто касније Јерко Михајловић, а чланови Станислав Марковић, Мома Арделић и Жива Атанацковић.

²¹ Није се могло утврдити име овог бившег партизана који је издавао.

рад и активност организација на терену. Већи број партизанских сарадника и чланова организација успео је да избегне хапшење. Они су остали да живе полуилегално по селима и наставили су рад. На тај начин је покушај непријатеља да хапшењима и терором разбије организације поред негативних последица, имао и ту позитивну да је утицао на одлучније опредељивање људи и створио услове за бржу мобилизацију у партизане нових бораца са терена.

Среско поверенство КПЈ за Космај обухватило је политичким радом крајем 1942. године сва села у космајском срезу и 5 села у посавском срезу. Поред партијских радника, на терену је било 13 чланова и 2 кандидата за чланове КПЈ, а у већини села постојали су народноослободилачки одбори и омладинске организације. Слична је била ситуација и на територији на којој је радило Среско партијско поверенство за срез грочански. Крајем 1942. године, по селима у грочанском и врачарском срезу било је укупно 11 чланова и 2 кандидата Партије. У оба ова среза народноослободилачки одбори су постојали у 9 села али су у већини других села постојала јака политичка упоришта.

Крајем 1942. године, на територију јасеничког и великоорашког среза упућено је неколико партијских радника.²² Тиме је отпочело обнављање организација и у овим крајевима. Најјача партизанска упоришта у јасеничком срезу била су у то време Азања, Селевац, Добродол и Кусадак. Политичким конференцијама и другим формама сарадње у народноослободилачком покрету, у овим селима је било обухваћено по четрдесет и више људи, а убрзо су формиран и народноослободилачки одбори.

Провале у Пожаревцу, Петровцу и провала у рамском срезу, која се проширила и на остале крајеве, нанеле су знатне губитке покрету у овом крају. Ухагапен је био већи број партизанских сарадника, међу којима је био и извештач број чланова Партије и скојеваца. Хапшења су довела до прекида везе између Окружног комитета и појединих партијских организација. Па ипак, овај талас непријатељског терора није зауставио политичку активност у пожаревачком округу.

Средином 1942. године Окружни комитет је створио јака политичка упоришта међу принудно доведеним радницима у Костолачком руднику. Успостављене су везе са извесним бројем чланова Партије који су се на територију

²² У овом крају већ су се налазили на политичком раду Драшша Шулејић и Ване Јелић, који су одржавали везу са Среским повериштвом за Подунавље. Крајем 1942. тамо је упућен Јован Јанићијевић а нешто касније Милорад Оимић Жарко и Бора Дреновац.

пожаревачког округа склонили после мартовске провале у Београду. Они су знатно помогли повезивању и јачању организација на терену. Почетком септембра у пожаревачком округу је било 80 чланова Партије.²³ Од тога је 13 чланова било у Пожаревачком партизанском одреду, 28 по селима у пожаревачком срезу, 12 у млавском срезу, 10 у рамском срезу, 3 у Кучеву и 1 у хомољском срезу. У Пожаревцу су у то време постојале две партијске јединице са укупно 9 чланова. Партијске организације су постојале и у голуначком срезу, али са њима још није била успостављена веза нити су биле укључене у активност око обнављања других организација народноослободилачког покрета на терену.

Почетком јесени нарочито су се истицале у раду организације народноослободилачког покрета у Пожаревцу и срезу пожаревачком. Скоро сва села у овом срезу била су обухваћена радом партијских и омладинских организација и народноослободилачких одбора, а у многим су постојале наоружане сеоске десетине. Најактивније су у то време биле десетине у Брежанима, Малом Црнићу, Трњанима и Смољинцу. Оне су спаљивале општинске архиве, спречавале испоруке пшенице и кукуруза окупатору и учествовале у крупнијим акцијама као што су били напади на железничку пругу код Пожаревца и на железничку станицу Раброво. Десетине из Малог Црнића су у октобру спалиле општинску архиву у Калипггу и извршиле напад на железничку караулу код Пожаревца. Том приликом покидане су телефонско-телеграфске линије и скинути колосеци са пруге.

Почетком октобра, Окружни комитет је већ углавном био обновио везе и средио организацију у округу. О томе је у извештају упућеном 10. октобра Покрајинском комитету КПЈ за Србију писало:

... „Консолидација организације приводи се крају. Укупан број чланова Партије који активно раде на терену износи 106 и 14 који су под истрагом.“²⁴

Кандидата има 25. Социјална састав чланова партије је следећи: 31 радник, 52 сељака, 20 интелектуалаца, 3 ситна сопственика. Од тога је 12 жена, и то 4 раднице, 3 сељанке и 5 интелектуалки. За сада немамо среских руководстава, већ ее за то врше припреме. При сваком срезу имамо добре руководиоце који тамо развијају организацију уз нашу помоћ, припремајући стварање месних поверенстава. За сада месно пове-

²³ Извештај ОК КПЈ за Пожаревац — док. у Институту за историју радничког покрета Србије под бројем 1278.

²⁴ Чланови КПЈ који су пуштани из затвора нису одмах укључивани у рад него је над њима вођена партијска „истрага“ да би се проверило шихово држање у затвору.

ренство постоји само у Пожаревцу од радника и интелектуалаца. Овде нису обухваћена два нова среза који су нам придодати (моравски и ресавски — прим. ред.). Приступили смо припремама за консолидацију и тамо.

Чланова СКОЈ-а имамо око 150; с обзиром на услове, ово је сувише мали захват. Кроз најкраће време ћемо овај број утростручити. Недостатак у омладинском раду немање руководећих кадрова и идеолошка зрелост кадрова. На бази директиве „Слободне Југославије“ приступили смо стварању омладинских антифашистичких комитета...

Жене: услови за рад постоје, — рад се правилно развија и очекујемо добре резултате..."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 1284).

Упоредо са јачањем партијске организације, стварају се омладински одбори и активи СКОЈ-а у округу. Најмасовније омладинске организације биле су у самом Пожаревцу. Тамо је крајем 1942. године радило 13 скојевских активиста са преко 40 скојеваца а формирано је и Месно скојевско руководство од 3 члана.²⁵ Јаки скојевски активисти постојали су у Костолцу, Дубравици, Брежану, Малом Градигу, Бари, Касидолу, Набрђу, Трњану, Малом Црнићу, Великом Селу, Топоници, Црљенцу, Раброву, Зеленику и Царевцу. Ови активисти су у то време обухватили 60 омладинаца и омладинки. Крајем 1942. године, у Пожаревцу, Костолцу и још неким селима формирају се одбори Омладинског антифашистичког савеза, који су обухватили радом око 300 омладинаца.²⁸

Сарадњом у народноослободилачком покрету кроз разне организације или пружања помоћи партизанима био је обухваћен већи број жена, нарочито женске омладине. Али и поред тога, посебни активисти жена нису били нарочито бројни. Нешто активнији и успешнији политички рад са женама одвијао се само у Пожаревцу, Брежану, Малом Црнићу и Раковој Бари.

У другој половини 1942. године, партијска организација и партизани посвећивали су нарочиту пажњу обнављању и осамостаљивању народноослободилачких одбора као органа илегалне народне власти. Народнослободилачки одбори постојали су у Пожаревцу и још у 24 села, са укупно око

²⁵ У овом руководству били су Миодраг Николић, секретар и чланови Борка Богојевић и Милан Лазаревић.

²⁶ Институт за историју радничког покрета Србије, докуменат број 1460.

стотину чланова и неколико стотина активиста који су давали прилоге у новцу, храни или пружали на други начин помоћ покрету. Само пожаревачки НОО је политичким конференцијама и прилозима за партизане обухватао око стотину активиста.

Поред сакупљања прилога за партизане и политичког рада са народом, пред НОО одборе се постављао у то време задатак самосталног организовања мањих оружаних акција војних десетина, спречавање окупаторских реквизиција, организовање прикривања пшенице и кукуруза. Да би пружио помоћ народноослободилачким одборима, Штаб Пожаревачког партизанског одреда је издао саопштење број 20, у коме се народ позива да помогне спречавање „окупаторске пљачке“. Одборима је Штаб одреда упутио „наредбу“ у којој је одређена улога, задаци и начин њиховог функционисања као органа илегалне власти.²⁷ Напореда са тим, издата је и наредба о забрани рада општинских управа. Преко народноослободилачких одбора, оружаних десетина и партизанских јединица, наредбе о забрани рада нетоколонашке власти истакнуте су скоро по свим селима у округу. Многи председници општина поднели су оставке, а поједини истакнути сарадници окупатора побегли су у градове.

Дезорганизација окупационе власти у селима пружила је још повољније услове за јачање народноослободилачких одбора. Крајем 1942. године, пожаревачки Окружни комитет Партије припремио је формирање Окружног народноослободилачког одбора, који је требало да обједини рад органа народне власти у округу и да им помогне у раду.

Крајем 1942. и почетком 1943. године, у пожаревачком округу нарочито су се истицали у раду народноослободилачки одбори у: Костолцу, Набрђу, Брежану, Батовцу, Смољинцу, Гареву, Малом Градипггу, Трњану, Крављем Долу, Великом Селу, Калипггу, Топоници, Кули, Томиславцу, Ракинцу, Миријеву, Породину, Раброву, Зеленику, Вуковићу, Малој Бресници, Чешљевој Бари и Царевцу. Разним формама политичког рада и учешћа у покрету партијске организације и народноослободилачки одбори обухватајући су око 700 људи.

У децембру 1942. године за инструктора ПК КПЈ за Србију у пожаревачки округ, уместо Моме Марковића, који је постављен за политичког комесара Главног штаба НОПО Србије, дошао је Андрија Хабуш Мита. На територији пожаревачког округа било је у то време 17 партијских јединица са укупно 84 чланова и око 20 кандидата за чланове КПЈ. Укључујући у тај број и оне који тренутно нису

²⁷ Ова наредба је издата 30. XI. 1942. — Институт за историју радничког покрета Србије, док. бр. 2273.

имали везу, као и 15 комуниста из Пожаревачког партизанског одреда и све оне који су радили на терену као партијски радници, број активних чланова Партије износио је близу 150.

Партијска руководства у централној Србији током 1942. године снабдевала су се пропатандним материјалом углавном из Београда. Преко Покрајинског комитета КПЈ за Србију добијане су разне брошуре, важнији леци и пуб-Лшкације, а половином 1942. године добијано је по десетак примерака Историје СКП(б). Количине материјала које су доносили курири нису, међутим, ни издалека могле да задовоље потребе на терену. Исто тако, услови борбе су захтевали да партијска руководства лецима и прогласима реагују правовремено на догађаје на овојој територији, а издавањем вести да пружи обавештења народу о успесима савезничких армија на фронтовима и Народноослободилачке војске у Босни. Због тога су партијска руководства настојала да што боље опреме властите технике за издавање и умножавање пропагандног материјала. Преко радио-апарата хватане су и умножаване вести и оаопштења „Слободне Југославије“ што је, поред осталог, служило партијским руководствомима и као политичка оријентација у раду.

У лето 1942. године ОК КПЈ за Аранђеловац организовао је технику у селу Стојнику.²⁸ Поред писаће машине и радио-апарата, она је располагала гештетнером и другим потребним материјалима, а за случај претреса изграђено је веће екраниште. Техника у Стојнику, осим вести, прогласа Окружног комитета и других материјала, штампала је у новембру 1942. године и прве бројеве окружног листа „Глас устаничке Шумадије“.²⁹

На територији младењачког округа партијска техника се до половине 1942. године налазила у селу Вучаку код Смедерева.³⁰ Материјали су умножавани помоћу гештетнера и шапирографа. Половином 1942. године ова техника је пресељена у Ковачевац код Младеновца,³¹ где је остала све до половине 1943. године. Ту је било за материјале и техничаре изграђено посебно веће екраниште.³²

²⁸ Техника је била смештена у кући Милутина Вучковића.

²⁹ Институт за историју радничког покрета Србије, арх. бр. 2247.

³⁰ Техника је била у кући Миливоја Павковића Чиче.

³¹ У Ковачевцу техника је била у кући Чече Тодоровића.

³² У 1942. години на умножавашу материјала у овој техници радила је Зорица Дамњановић Драгица а нешто касније и Поповић Јованка Буба.

Умножавани су углавном, поред вести „Слободне Југославије“, разни леци и прогласи окружног партијског руководства, наредбе о забрани рада општина и „писма“ за сакупљање прилога за партизанае.

ЈАЧАЊЕ И РЕОРГАНИЗАЦИЈА ПРВОГ ШУМАДИЈСКОГ ОДРЕДА „МИЛАН БЛАГОЈЕВИЋ“

Почетком августа непријатељске команде су извршиле концентрацију на територији западно од пруге Београд—Ниш, где су се најчешће задржавале чете Првог шумадијског одреда. Најјаче непријатељске снаге биле су окупљене око Рудника, Тополе и Аранђеловца. Међутим, овога пута претреси терена и блокаде завршили су се без икаквих резултата. Партизанске чете су уз помоћ партијских руководства и организација на терену успеле маневрима да избегну концентрације јачих непријатељских снага, настављајући са изненадним нападима и акцијама у оним крајевима где их непријатељ није очекивао.

Блокаде по Шумадији трајале су овога пута само десетак дана. Непријатељске снаге су у то време водиле велике акције у Топлици и Јабланици. Главни штаб НОПО Србије је због тога 14. августа издао наредбу³³ Шумадијском одреду да, „држећи се основне директиве“ о извођењу акција које дозвољавају прилике, појача нападе на непријатеља ради слабења његовог притиска према југоисточној Србији.

Једна чета Првог шумадијског одреда спалила је 26. августа општинеку архиву у Врбици код Аранђеловца. Ноћу између 27. и 28. августа извршен је напад на четничку стражу која је чувала железничку станицу код села Бање на прузи Аранђеловац—Младеновац. Стража је разоружана, пруга прекинута а железничка станица демолирана. Следеће ноћи партизани су разоружали четничку посаду у селу Јеловику и спалили општинску архиву. Трећег септембра разоружана је сеоска стража и апаљена општина у селу Саранову, а 7. септембра то исто је учињено у селу Губеревцу код Космаја.

Партизанске акције створиле су убрзо повољну ситуацију за omasовљење одреда. На основу писма ЦК КПЈ да се пгго већи број радника извуче из градова испред удараца непријатеља, а и поучен искуством мартовске провале у Београду и последњим месецима борбе у 1941. години, Покрајински комитет је инсистирао да се не слабе организације на

³³ Зборник докумената НОР, Т1, К4, докуменат бр. 21,

терену. У партизане су се оа села могли повлачити у то време само они чланови организација које је као партизанске сараднике непријатељ покушавао да хапси. Одред је требало повећати првенствено пребацивањем нових бораца из Београда. Покрајински комитет је због тога у писмима ОК-а КПЈ за Аранђеловац и Младеновачком окружном повереништву, тражио да се уреди сигурнији и сталнији канал за пребацивање Београђана у одред:

„Ви треба“, — стоји у пиому ПК, упућеном ОП КПЈ за Младеновац 20. августа, — „да радите на томе да створите што више пунктова на свим правцима излаза из Београда у вашим срезовима кано бисмо могли стално и мање групе људи да шаљемо, које би остале код вас, и ишле на терен аранђеловачки.

Посебно би требало да обезбедите прихватилишта за поједине наше другове који би били код нас угрожени да их одмах морамо слати из места, али који не би остали код вас, већ би ишли на разне друге стране на рад.”

Пребацивање нових бораца из Београда у мањим групама ишло је и сувише споро и скопчано је било са многим тешкоћама и опасностима. Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац је предложио због тога да се припреми већа група од 30—40 нових бораца коју би одред или чета прихватили негде у близини Београда. У поменутом писму ПК од 20. августа, овај предлог је усвојен. Нове борце је требало да прихвати једна партизанска деесетина која би са њима остала као посебна чета на терену Младеновачког окружног повереништва. Формирање ове самосталне чете требало је да убрза образовање самосталних војних јединица и у једном и у другом округу. Међутим, до остварења овог плана није дошло, због провале у оним деловима врачарског и посавског среза преко којих је ишао канал из Београда, па су нови борци и даље долазили у мањим групама од 5—10 људи.

Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац је и преко Лазаревца организовао канал којим су из Београда пребацивани нови борци у Први шумадијски одред. О њему се бринуо Душан Караклајић Музикант, члан Среског партијског руководства за Колубару. Нови борци су обично долазили возом до Јабучја или Малог Борка и одатле су преко Бурова, Дрена и Бистрице спровођени у одред. На овај начин је до јуна 1943. године у одред пребачено око 30 Београђана.

До почетка септембра 1942. године Први шумадијски одред повећао се на око 80 бораца. Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац извршио је 8. и 9. септембра на Букуљи ре-

организацију одреда. Командант одреда остао је и даље Милорад Лабудовић Лабуд. У одреду су формиране три чете, Рудничка, Опленачка и Космајска,³⁴ које су и називе добиле према реокима у којима је требало да делују. По четама су формиране партијске и скојевске организације, а на крају је одржана смотра и мала свечаност, на којој су говорили Станислав Сремчевић и Душан Петровић.

После састанка на Букуљи, чете су отишле на своје терене. Рудничка чета је неколико дана касније однела експлозив из каменолома у селу Заграђи, а ноћу између 16. и 17. извршила је напад на жандармеријску станицу у селу Мајдану у близини Горњег Милановца. Пошто су жандарми разоружани, спаљена је општинска архива. Следеће ноћи прекинут је саобраћај на прузи Лајковац—Чачак, демолирана је железничка станица Крива Река и дигнута у ваздух железничка цруга на три места. Ноћу између 19. и 20. септембра спаљена је општинска архива у селу Бранчићи а у селу Моравци спаљена општинска архива и демолирана пошта. У селу Бољковцу, следеће ноћи, Рудничка чета је спалила општинску архиву, разоружала једног четника, демолирала пошту и покидала телефонске линије према Чачку. Из Крагујевца је због тога на овај простор угрожен партизанским акцијама, и као помоћ својим посадама у селима, непријатељ упутио одред љотићеваца и недићеваца под командом мајора Станковића. Смергени у четири камиона, 120 љотићеваца и жандарма стигло је у село Шутце. У Рудничкој чети је тада био 21 борац, а од наоружања је, сем пушака било и два пушкомитраљеца. Команда чета је одлучила да изврши напад на школу у којој се сместио овај непријатељски одред. Изгледа на уопех напада на шест пута јаче љотићевце и жандарме, утврђене у школи, били су незнатни. Међутим, команда чете се одлучила на ову акцију првенствено ради узнемиравања непријатеља, како би га спречили да несметано крстари по терену. Ноћ је била ведрa и месечина је још отежавала привлачење школи. Партизанску патролу зауставио је жандарм који се налазио на стражи. Патрола га је убила и узела му оружје, али је у том тренутку настала узбуна у школи. После двочасовне борбе партизани су се повукли. Непријатељ је имао два мртва и два рањена. Од партизана је рањен један борац, који је касније умро од ове ране.

³⁴ Командир Рудничке чете био је Пантелија Илић Паша «з Г. Трешњевице а политички комегар „Крајишник“, правник из Београда. У опленачкој чети је командир био Векић Светислав Овета из Поповића (космајског). У Космајској чети командир је био Миодраг Николић Попај а полит. комегар Љубивоје Гајић Ђока, оба из Малог Пожаревца.

Сутрадан после ове борбе, љотићевци и жандарми су побегли за Крагујевац. Рудничка чета се пребацила у село Пољанице у срезу качерском, где је по задатку Окружног комитета прихватила команданта Главног штаба за Србију Радивоја Јовановића Брадоњу и Милку Минић. Преко Милке Минић, која је дошла на партијски рад у Шумадију, успостављена је стална веза са Окружним комитетом КПЈ за Ваљево, који је тих дана по налогу ПК КПЈ за Србију, уз помоћ Првог шумадијског одреда, требало да обнови Ваљевски партизански одред у западној Србији. О томе су још крајем јула Милош Минић Младен и Радивоје Јовановић писали Покрајинском комитету:

... „Сада би требало из Београда послати десетину радника у Аранђ(еловачки) одред који би тамо били наоружани са два пушкомитраљеза и пушкама, а на наш позив дошли овамо. Ово треба да учините одмах, пошто имамо намеру да у најкраћем времену почнемо окупљати одред, па би нам та десетина у самом почетку требала“.

(Зборник док. НОР, Т1 К4, док. бр. 11).

У присуству команданта Главног штаба партизанских одреда Србије, Рудничка чета је одржала и свој први четни састанак. Четни састанци су били у то време, а и касније, пракса свих партизанских чета. Дисциплина у четама била је ванредна. Посебно се водило рачуна о чувању ауторитета командног кадра. Неизвршавање наредби није се могло замислити не само у борби него и у колони и при предањивању. АЛШ на четним састанцима сваки борац је могао да износи своје мишљење о изведеним акцијама, да критикује слабости својих другова без обзира на којој су дужности или да похвали оне за које сматра да то заслужују. Четни састанци су одржавани обично после сваке изведене акције. На њима је до детаља разматран успех или неуспех, грешке плана акције и командовања. Оштро су критиковани борци који су оклевали да изврше постављени задатак и похваљивани они који су својом одважношћу и сналажљивошћу доприносили успеху у борби. Четни састанци су управо доприносили да чете постану чврсти колективи у којима је морал био на ванредној висини, у којима се није знало за малодушност или недругарство, а успех сваке акције сви борци су осећали, не мање од команде, својом ствари. На свом првом састанку, десетак дана од формирања, Рудничка чета је имала такав биланс да борци нису имали ни себи ни команди много штошта да замере.

Опленачка чета, која је имала за реон дејства опленачки срез са околином, није се могла одржати. Већи број немачких посада око комуникација у овом крају присилио је чету да се креће углавном на граници опленачког и орашачког среза, свodeћи своју активност на политички рад по селима.

После реорганизације Првог шумадијског одреда, Космајска чета је прешла на терен младеновачког округа, изводећи мање акције по селима уз помоћ партијских радника. Од већих акција она је 18. септембра извршила напад на железничку станицу Умчари. Станица је демолирана и уништени су сви телефонско-телеграфски уређаји. Сутрадан је иста акција извршена на железничкој станици Мала Иванча. Са партијским радницима чета је обишла већи број села у космајском, подунавском и грочанском срезу, а један дан је провела у Зуцама под Авалом. Ово кретање чете по срезовима унело је полет у рад организације по селима и знатно олакшало политички рад на терену.

На планини Венчацу, 23. септембра, одржан је поново састанак свих чета Првог шумадијског одреда. Поред чланова Окружног комитета КПЈ за Аранђеловац, састанку је присуствовао и командант Главног штаба за Србију Радивоје Јовановић. Смештај и исхрану одреда припремили су партијски радници, који су преко организације у селу Бањи организовали обезбеђење логора са свих страна. Док је један број људи упућен у Аранђеловац да прати држање тамошње посаде и извести о свакој узбуни, дотле су други под планином идући „за стоком“ или „за својим послом“ осматрали да се откуда не појави непријатељ.

Шумадија је била жељна партизана. Од оних који су били задужени за храну сваки је хтео да дође до логора и да се види са борцима и проговори коју реч. Неко од њих је донео цело печено прасе за „Штаб“, што је интенданту задало доста муке, јер је био принцип да се сва храна дели на једнаке делове.

На Венчацу су чланови Окружног комитета и командант Главног штаба, извршили попуну штаба одреда. За политичког комесара постављен је Милан Дракулић Стојан, за начелника пггаба постављен је Илија Јовановић Лала, наредник бивше југословенске војске. У недостатку лекара, за еанитетског референта постављен је инжењер агрономије Браца Петровић Никола, који је, мада оскудним средствима, успешно обављао своју дужност, па чак вршио и операције, елужећи се бријачем место скалпела. За руководиоца скојевске организације у одреду на овом састанку је постављен Оцокољић Станислав Цоле. Из састава Првог шумадијског одреда издвојена је посебна диверзантска „минерска“ четворка, коју је водио Радослав Митровић

Црнотравац.³⁵ Она је дејствовала под непосредним руководством штаба одреда, а задатак јој је био да преко партијских руководстава организује диверзије на саобраћај. Сем тога, образована је једна „ударна тројка“ коју је водио Паја Смедеревац.³⁶ Она је имала задатак да изненадним акцијама, тамо где би партизанске чете теже продрле, збуњује непријатеља, да врши напад на познате немачке и петоклонашке обавештајце, извршавајући тиме пресуде партизанског војног суда. Делујући на терену Шумадије и Космаја, ова тројка је допринела да се истакнути сарадници окупатора више нису осећали безбедним ни поред немачких гарнизона у градовима. У неколико наврата, пресвукавши се у жандармеријске униформе, они су вршили акције у непосредној близини непријатељских гарнизона. Тако су по пресуди војног суда при штабу Првог шумадијског одреда стрељани Ђорђе Кезунац, немачки обавештајац из Аранђеловца, Чедомир Ракетић, шеф агената у Смедереву и многи други сарадници окупатора. Када су заједно са одредом учествовале у борбама и акцијама, ове минерске и ударне тројке добијале су најтеже и најделикатније задатке. Оне су убацивале mine у жандармеријске станице, хватале при нападу непријатељске стражаре или се пробијали у непријатељске редове и нападали непријатељске штабове.

- Рудничка и Опленачка чета су са Венчаца кренуле према Руднику. Исте ноћи оне су извршиле напад на око 70 четника у селу Трешњевици. Четници су по свему судећи очекивали напад. Када су партизани кренули на јуриш према кући у којој су у току дана боравили четници, са торња цркве и суседних кућа засули су их куршуми. Отпочела је огорчена борба. Обе стране су у овом окршају имале знатне губитке. Погинуло је 6 а рањен је већи број четника. Погинуло је 5 и рањено неколико партизана, међу којима и командир Рудничке чете. У свитање, чете су се пробиле из обруча. Носећи рањенике, партизани су кренули из села без јачег обезбеђења. Тако су на излазу из Трешњевице наишли на заседу жандарма из Шаторње. У краћој борби погинуо је један партизан и један жандарм, док су два жандарма рањена. Одатле су се партизани повлачили у групама, према Руднику, а друге са рањеницима према Босути. Сутрадан је непријатељ пожурио да искористи ову ситуацију организујући потере свим расположивим снагама из околине. Претресајући терен, жандарми СДС су у Војковцима

³⁵ У њој су били Стеван Симоновић Француз, Реља Полић Санџаклија и Душан Васић Васке.

³⁶ У шој су били Раја Ивановић „Мића Црвени“, Бранко Параћ Реља и Марко „Врчинац“. Кааније су из одреда на дуже или краће, са овим или другим посебним задацима, издаване кове тројке увек од најхрабријих бораца.

напали једну од ових група. Дошло је до борбе, у којој су погинула два партизана.

Од 40 бораца, колико су бројале ове две чете уочи напада на четнике у Трешњевици, окупило ее само 27. Поред тога, из борбе је извучено пет рањеника. Непријатељу није пошло за руком да зароби ни једног партизана. Сви преживели борци укључени су у Рудничку чету, која је после десетак дана проведених у сређивању наставила са борбом и акцијама у Шумадији. Ноћу између 5. и 6. октобра извршен је напад на групу четника у селу Манојловцу и том приликом погинула су два четника. Исте ноћи минерска тројка је прекинула телефонско-телеграфске везе између железничких станица Влатковићи и Бабајић — Љиг на прузи Београд—Чачак.

После састанка на Венчацу, Космајска чета је као реон дејства, поред младеновачког округа, добила и орашачки и колубарски срез. Одлазећи са планине, она је 27. септембра извршила напад на четнички одред који је чувао руднике у Рудовцима. У краћој борби убијена су 3 а заробљена 4 четника, док су се остали разбегли. Заплењено је 7 пушака, 210 метака, нешто динамита, санитетског материјала и разне друге опреме. Двадесет деветог септембра спаљена је општина у Дучини, а 1. октобра у Дрлупи у срезу космајском.

Осмог октобра, у присуству команданта Главног штаба и чланова ОК КПЈ за Аранђеловац, на Руднику је понова одржан састанак чета Првог шумадијског одреда. Одред је тада бројао преко 60 бораца,³⁷ од којих су 26 били чланови КПЈ, двојица кандидати за чланове КПЈ а скоро сви остали скојевци. Обе чете имале су подједнак број бораца, а од наоружања по 3 пушкомитраљеза, 20 пушака и 8 бомби. Рудничка чета је на састанку имала 1.600 а Космајска 3.800 метака. Разлика у снабдевености муницијом дошла је отуда што су Космајци уочи састанка запленили у једном дражиновском магацину 12 сандука муниције, 3 пушке и 7 резервних цеви за пушкомитраљезе. „Минерска“ и „ударна“ тројка биле су наоружане са 5 пушака и једном машинком.

Први шумадијски одред је у то време био стално у „офанзиви“. Непрекидно су вршени напади на непријатељске посаде, спаљиване су општинске архиве а често су нападали и јаче непријатељске јединице које су покушавале изненадним блокадама појединих крајева да опколе парти-

” Број бораца је смањен у борбама а рањеници нису присуствовали овом састанку.

занске чете. О ситуацији на територији на којој је деловао Први шумадијски одред командант Главног штаба за Србију писао је у октобру Покрајинском комитету КПЈ за Србију:

Већ је скоро месец дана одкако се налазим на територији Шум. одреда. За то време провео сам пуних седам дана са одредом а остало са друговима из партије који раде на терену.

Могао сам да констатујем следеће: Да је народ масовно расположен за нар(одно)ослоб(одилачку) борбу и да за то и поред свих терористичких мера свесрдно даје подршку нашем I Шумад(ијском) одреду. Да је економски притисак врло јак и да све више масе увиђају да је борба једино средство за опстанак српског народа. Да је политички утицај издајничке реакције слаб и сваког дана све више ее смањује.

С друге стране, Дража Михаиловић покушава да продре у Шумадију са свога упоришта око Рудника и да, по моме мишљењу, сада иостаје главна опасност за успешно развијање народноослободилачке борбе.

Дражиновци протурају пароле како се спремају за борбу против окупатора и да сарађују са партизанима, али да је за борбу још рано, разуме се, јер би Немци побили и попалили наш народ.

С друге стране они стварају по срезовима тројке које обилазе ноћу наше симпатизере, представљајући се као партизани и траже везу са нашим друговима из партије, разуме се, да их побију. Дражини одреди, који се формално налазе у шуми, живе у потпуном миру без икакве опасности од немачке војске и њених слугу.

Н>их има два, Пере „Шумског“ код Космаја и Свете „Рудничког“ код Рудника. Пера Шумски, нпр., када су наишли партизани побегао је у Гроцку а сутрадан је отишао да штити железничку пругу... У Крагујевцу нпр., где су дражиновци врло активни, Дражини одбори провоцирају наше симпатизере и достављају их полицији. У Крагујевцу недићевци су купили прилоге за Дражу. Иначе организатори Дражине клике су ерески начелници, командири жандармериских станица и селске газде.

Ја лично сам закључио да оне пароле требају Дражи да послуже само као начин за мобилизацију народа под фирмом борбе против окупатора, али не за борбу против окупатора већ за братоубилачку борбу, и да данас, када народноослободилачка борба треба поново да букне, реакција баш у томе одлучном моменту спрема преко

Драже планове за издајство народа слично ономе из прошле године. Недићеви и Пећанчеви одреди на територији Шумадије са Космајским срезом бројно су јаки и чине главни део непријатељских оружаних снага које укупно броје око 3000 војника. Морал њихов је слаб и већ се појављују случајеви дезертерства, у сукобу са нашим јединицама врло слабо се држе. Окупаторска снага — немачка војска бројно је врло слаба.

Топола до 150, Ар.(анђеловац) 20, Наталинци 15, Лазаревац 100, Крагујевац 200. Главна концентрација свих ових снага била је око Рудничког масива. Мора се констатовати да наш I Шумад(ијски) одред има пуну иницијативу у својим рукама и поред оваког великог бројног односа" ...

(Зборник док. НОР, Т1, К4, док. бр. 39)

По наређењу Главног штаба за Србију, ових дана су предузимане мере ради учвршћивања одреда у војничком погледу. По четама су одређени болничари, организована је интендатура у одреду и на терену. Уз помоћ партијских руководстава и организација, по селима су одређени „пунктови“ преко којих су чете могле да добију обавештења и одржавају везу са организацијама, а ствара се и посебна обавештајна служба преко партизанских сарадника који су могли да уђу у непријатељске редове. По четама је организована војна обука и политички рад. Са састанка на Руднику шумадијски партизани су упутили поздрав свим партизанима Југославије, који је гласио:

„Врховном штабу народно-ослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије. Партизани Првог шумадијског народноослободилачког одреда „Милан Благојевић“, чврсто повезани са народом Шумадије шаљу са свог састанка одржаног 8. X. 1942. године на Руднику, преко свога Врховног штаба, своје пламене другарске поздраве партизанима Босне, Херцеговине, Црне Горе, Хрватске, Словеније, Славоније, Далмације, Лике и Кордуна, заклињући се да нећемо испустити пушака из руку док не отерамо и последњег окупатора из наше земље, док не уништимо све његове слуге и освојимо слободу своме народу“.

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 4444).

Политичка ситуација и стање организација у аранђеловачком и младеновачком округу пружали су у то време све повољније услове за јачање оружане борбе. Због тога је

на Руднику Главни штаб НОПО Србије Првом шумадијском одреду поставио задатак да појача оружане акције и нападе на непријатељске јединице. Командант Главног штаба НОПО Србије писао је о томе 11. октобра Покрајинском комитету КПЈ за Србију:

„... Осећа се потреба за већим акцијама. Оне би вероватно убрзале прилив у наше одреде. Већ после ових мањих има неколико случајева пријављивања за одред са терена ...

Ради тога сам наредио команди одреда да припреми и изведе у што краћем року неколико већих акција. Из овога се може извући закључак да је потребно одмах увући у борбу све оне који су за њу расположени. То би био у првом реду београдски пролетеријат. Он мора да буде тај који ће повести ову борбу. И зато сматрам да би требало што хитније слати из Београда раднике за Ар.(анђеловац) и одатле за остале одреде...”
(Зборник док. НОР, Т1, К4, док. бр. 39.)

Ради лакшег командовања, Штаб одреда је образовао код Рудника и Венчаца стална командна места, обезбеђена у склоништима. У непосредној близини ових земуница налазиле су се везе којима су чете слале курире.

Прво склониште под Рудником налазило се у Манојловцу недалеко од куће Росића Драгослава. Ова земуница је касније претворена у болницу, а штаб одреда је изградио нову у кући Ристић Радојице и Софије у истом селу. Касније су крај ове куће израђена још два склоништа, једно за курире а друго за магацин. Под Венчацом склониште штаба одреда налазило се у селу Бањи у кући Илије Новаковића.

После састанка на Руднику, чете су упућене свака на свој терен са задатком да одмах приступе извођењу акција на железницама, спаљивању општина и нападима на жандармеријске станице.

Рудничка чета је ноћу између 13. и 14. октобра ушла у рудник Вучјак код Крагујевца, који је радио за Немце, да би се снабдела експлозивом за диверзије. Запаљена су два камиона са приколицама и однето је 70 килограма експлозива, 800 каписли, веће количине штапина и другог материјала. Ноћу између 17. и 18. октобра партизани су у реону Криве Реке дигли у ваздух железничку пругу на четири места. Саобраћај је био три дана потпуно обустављен. Иста пруга је понова прекинута ноћу између 26. и 27. октобра у реону Штавице. У краћем сукобу убијен је један четник а остали су се разбежали. Партизани су у овој акцији потпуно уништили железничку станицу Штавице и пругу у дужини 80 метара. После ове акције, обезбеђење мостова, тунела, же-

лезничких станица и других објеката на овој прузи преузеле су немачке јединице.

Враћајући се на свој терен, Космајска чета је 11. октобра увече извршила напад на руднике угља у Мисачи и Орашцу. Партизани нису успели да разоружају жандармеријску посаду, али су их држали под ватром док нису демолирана сва постројења. Поред осталог, заплењена је већа количина експлозива и машински каиши.

Организујући ове акције са командама чета, окружна руководства КПЈ настојала су да се у ту активност пгто маеовније укључе и илегалне сеоске десетине. Сеоске партизанске десетине спалиле су 18. октобра општинску архиву у Шепшину и Сенаји а Космајска чета је то урадила 22. октобра у Парцанима и Ропчеву крај Сопота.

Тих дана извршена је прва оружана акција у Посавини. Ноћу 20. октобра Космајска чета је извршила напад на четнички одред у Барајеву. Познати по пљачкама и оргијама, барајевски четници су били озлоглашени у целом крају. Партизани су изненада заробили стражаре и упали у саму просторију где су се око столова са расутим картама, недићевим динарима и немачким окупационим рајхсмаркама, четници коцкали. После краћег отпора, овај четнички одред је ликвидиран. Убијено је 7 четника, а поред осталог заплењене су 23 пушке, 2 револвера, нешто муниције и друге опреме. У овој борби се истакао присебношћу заменик командира Бошњак Борислав, који је при упаду међу четнике убио четовођу када је овај покушао да пружи отпор.

Неколико дана после борбе у Барајеву, Космајска чета је са Среоким партијским поверењем припремила напад на жандармеријску станицу у селу Стојнику, где се налазило 12 припадника СДС и исто толико мобилисаних сељака. Напад је извршен 29. октобра ноћу. Жандарми су пружили жесток отпор. Борба се водила претежно бомбама. Тек убацивање „мине“ у зграду станице решило је борбу; био је то свежањ експлозива заплењеног у рудницима који су партизани повезали жицама и крпама и у недостатку тежег °РУЖа користили за освајање утврђених жандармеријских станица. Под заштитом, осталих бораца, „минери“ су се привлачили прозорима, убацивали „мине“ у зграде где се налазио утврђен непријатељ. Овај „изум“ користиле су све чете до пролећа 1943. године, када су непријатељске посаде биле принуђене да као заштиту оплету прозоре својих касарни прућем. У то време, међутим, већина жандармеријских станица на некада слободној територији западно од пруге Београд—Ниш била је ликвидирана.

Приликом напада на жандарме у Стојнику, непријатељска ватра била је толико јака да су се „минери“ за убацивање „мина“ послужили мотком. У Стојнику су парти-

зани запленили 11 пушака, 780 метака, 15 бомби, 2 писаће машине, нешто одела, обуће и разних намирница. У борби су погинула два жандарма, а остали су разоружани и пуштени. У Космајској чети погинуо је заменик командира Борислав Бошњак Бора. Сутрадан је непријатељ привукао јаче снаге из околних срезова и отпочео претрес терена око Космаја. У сукобу са овим потерним одредима заробљен је партизан „Црвени“, који се пред непријатељем држао кукавички проказујући све куће у које је као борац навраћао са четом.

У новембру је у селу Бањи под Венчацом одржан заједнички састанак штаба Првог шумадијског одреда и Окружног комитета КПЈ за Аранђеловац, којем је присуствовао и командант Главног штаба НОПО Србије. Дискутовало се о задацима и тактици одреда с обзиром на предстојећу зиму. Одлучено је да за зиму одред изврши рашчишћавање терена, тј. да забрани рад општинских управа и ликвидира непријатељске посаде по селима, чиме би непријатељ био присиљен да у села залази само са јачим снагама. Преко зиме одред је имао да продужи дејство по четама. Други предлог је био да се одред разбије у мање групе и тако сачека пролеће, овај, међутим, није прихваћен. Предвиђено је да се у том смислу изврше све припреме уколико рашчишћавање терена пре зиме неби успело.

После овог састанка, чете су наставиле чишћење терена од непријатеља, настављајући истовремено и извођење других акција у Шумадији и Космају. Ноћу између 3. и 4. новембра Рудничка чета је прекинула на три места железничку пругу Чачак—Лајковац. Из немачког транспорта који је касније наишао претурена су два вагона са војницима. У околним селима се причало да је било мртвих и рањених преко 40 Немаца. Крећући се око Рудника, ова партизанска чета је у селу Козељу заробила једног четничког курира, а нешто касније, на источним падинама планине, ухватила је у заседи тројицу, док је 20 недићеваца побегло. У међувремену, ноћу између 4. и 5. новембра „минерска“ тројка је код Бадњевца дигла у ваздух пругу Лапово—Крагујевац, а Космајска чета је, враћајући се на свој терен, извршила неколико мањих акција по селима око Букуље. Она је 15. новембра у Јеловику одузела и поделила сељацима 5.000 кг пшенице реквириране за немачку војску, а следећег дана у селу Гарашима запленила и поделила народу 450 комада живине коју су петоклонашке власти одзеле од сељака. Двадесетог новембра Космајска чета је извршила напад на железничку станицу Штавица, разрушила пругу и уништила уређаје на железничкој станици.

На територији Окружног повереништва КПЈ за Младеновац постојали су у новембру повољни услови за бржу

мо&илизацију партизана. После масовних хапшења у космајском и грочанском срезу, већи број партизанских сарадника скривао се очекујући да престану хапшења па да се врате кућама. Главни штаб НОПО Србије издао је крајем новембра наредбу Првом шумадијском одреду да изврши напад на среско место Сопот. Пошто акција није извршена у време како је наредбом предвиђено, Штаб одреда је после интервенције Главног штаба одлучио да напад изврши ноћу између 14. и 15. децембра, а да истовремено покуша да ослободи затворене партизанске сараднике, који су се још увек налазили у среском затвору у Сопоту. Тога дана у варошици се налазило 115 жандарма СДС, од којих је 80 управо стигло из Београда ради претреса и хапшења по космајском срезу. Журећи да изврши напад, штаб одреда се није обратио партијском руководству за помоћ у прикупљању података и организовању акције. Отуда се десило да је иначе добро израђен план напада превидео распоред новопридошлих жандарма, па чак и тачан број непријатељских војника. Али без обзира на то, партизани су изненадном појавом успели да се приближе згради среског начелства. Мада нападнута из позадине, Рудничка чета је успела да спречи жандарме да изађу из зграде начелства. Космајска чета је затим, потискујући жандарме, заузела приземље зграде, позивајући затворенике да се јаве где се налазе. Жандарми су, међутим, повлачећи се, један број затвореника држали са собом на спрату. Остали затвореници, изоловани у подрумима, нису се усуђивали да позову партизана, мислећи да се ради о провокацији жандарма. После двочасовне борбе партизани су се морали повући, пошто су претходно уништили архиву суда и среског начелства. Убрзо затим из Младеновца је као помоћ жандармима стигло неколико камиона немачких војника. „Непријатељ је у овој борби“, пише у извештају Штаба одреда, „имао 12 мртвих и 15 рањених. Ова акција је имала велики политички значај и ако није у потпуности успела. Непријатељ је био присиљен да пусти ухапшене сељаке, осим четворицу, који су стрељани.“

После напада на Сопот, у којем је одред имао само два лакша рањеника, партизани су се пребацили на пругу Чачак—Лајковац. Ноћу 19. децембра пруга је минирана код Угриноваца. Цео одред је поставио заједу, јер се према обавештењима које је имао очекивао транспорт са немачким војницима. Међутим, уместо транспорта, у експлозији М1гаа нашла се обична теретна композиција натоварена шљунком. Пошто су поред дизања пруге посечени телефонски стубови, партизани су се пребацили ка Руднику. Са Рудника је 24. децембра Шумадијски одред извршио напад на жандармеријску станицу у Чумићу код Крагујевца.

Око 20 жандарма бранило се изненађујуће упорно. Борци су, и поред жестоке ватре, успели да се пробију до зграде, да пијуцима пробију зид и убаце мину. Жандарми су, међутим, и даље пружали отпор. Тек када се група бораца са одредским санитарским референтом Брацом Петровићем Николом попела на кров са бременом сламе и кроз димњак запалила зграду, престао је отпор. Партизани су у станици пронашли само два мртва жандарма, док су остали побегли у Крагујевац, кроз раније прокопани канал који је из зграде водио у воћњак. Од партизана је у овој борби погинуо пушкомитраљецац Рудничке чете Милан Чортан Мали.

Док је одред водио борбу у Чумићу, минерска тројка је уз помоћ Младеновачког среског повереништва и позадинских десетина из Ковачевца дигла у ваздух скретнице код ковачевачке железничке станице на прузи Београд—Ниш. Итогоа дана је у Младеновцу партизанка Живка Дамњановић Милица бацила бомбу и убила немачке официре: поручника Кенига и доктора Ентелхарта, а затим и четничког војводу Јована Војиновића, који је пошао да помогне Немцима. Пошто је била тешко рањена, она је на улици извршила самоубиство. Сутрадан 26. децембра партијски радници са позадинским десетинама ушли су у Велику Иванчу у срезу младеновачком и спалили општинску архиву. Први шумадиј-оки одред се после борбе у Чумићу пребацио према Даросави и Раниловићу. Ту је 29. децембра дошло до изненадног сукоба са жандармима, у којем је погинуо заменик командира и лакше рањен командир Космајске чете.

После борбе код Раниловића, Рудничка чета се пребацила у качерски срез, а Космајска је прешла у младеновачки. Другог јануара 1943. године у селу Влашки код Младеновца партизане су апколили жандарми и љотићевци. Чета се убрзо развила у стрелце и у кратком али оштром сукобу успела је да разбије блокаду и да се пробије према Варовницама. У овој борби погинуо је један жандарм и председник општине а два жандарма су рањена. Заплећене су две пушке, две бомбе, један револвер и нешто муниције. Ноћу трећег јануара, приликом преласка пруге Београд—Ниш, Космајска чета се поново сукобила са једним одељењем љотићеваца који су обилазили земунице сеоских стража на прузи. Након краћег сукоба љотићевци су побегли према Младеновцу.

Први шумадијски одред се, по наређењу Главног штаба НОПО Србије, у јануару повукао према планинским пределима око Рудника и Букуље. Рудничка чета се кретала

по селима Заграђу, Босути, Војковцу и Трудељу а Космајска по Великој Иванчи, Раниловићу, Даросави, Буковику, Гарашима и Јеловику. Требало је да се тамо чете среде и припреме за нове борбе и акције. По четама је за то време довођена у ред хигијена а организована је и војна и политичка настава. Повремено су поједине групе бораца упућиване са партијским радницима по селима да сакупљају оружје и муницију.

ПОЖАРЕВАЧКЕ ЧЕТЕ ОД ЈЕСЕНИ 1942. ДО ПРОЛЕЋА 1943. ГОДИНЕ

Августовско саветовање Окружног комитета и чланова пггаба Пожаревачког одреда допринело је појачашу војничке активности партизаноких чета. Чете, па и штаб одреда, који су се до тада бавили организовањем НО одбора и крстариш тереном одржавајући политичке конференције, оријентишу се одлучније у то време на припремање и извођење оружаних акција. На самом саветовању разрађен је план напада на граничну караулу код села Винца, па је према Дунаву упућена главнина одреда од 15 бораца. Делови Друге чете пребачени су у Стиг, где је требало да акцијом привуку пажњу непријатеља и олакшају напад на граничаре. Извршавајући овај задатак, они су 5. августа разорили пругу код Дубочке, а сутрадан су напали жандармеријску патролу код Трновча. Уочи самог напада на караулу ова јединица је разрушила мост код Великог Села.

Прва чета, ојачана неколицином бораца из Друге чете, на путу према Дунаву сукобила се у близини Кучева, 10. августа, са четницима. У краћем пушкарању погинуло је неколико четника а партизани су наставили покрет према Винцима.

Напад на караулу отпочео је после поноћи 21. августа. Према предвиђеном плану, један од граничара са којим су партизани одржавали везу требало је да помогне акцију изнутра. Али се догађаји нису одвијали како је предвиђено. „Веза у караули“ је затајила. Придобијени граничар није те ноћи дошао на дужност. Приликом заробљавања стражара граничари су открили напад и пружили отпор. У трочасовној борби партизани су успели да продру у караулу и разоружају један део посаде. Заплењено је 10 пушака, доста муниције и остале опреме. Али упориште непријатеља није било потпуно освојено. Када се почела ближити зора, партизани су се повукли чак у долину Млаве.

Исте ноћи, Друга чета је код Стамнице извршила акцију у руднику Млава. Демолирана су постројења и заплењено 3.500 кахшсШП, 600 метара штапина, нешто експлозива

и другог материјала. Овај експлозив је касније употребљен за диверзије на железничким пругама.

После ових акција, чете су се понова пасивизирале и Окружни комитет је почетком септембра оштро критиковао штаб одреда,³⁸ указујући на то да партизани морају сталним нападима и акцијама присилити непријатеља на дефанзиву. Ослањајући се у првом реду на чланове Партије, којих је тада у одреду било 13, Окружни комитет је настојао да појача борбену активност и омасови чете привлачењем у њих нових бораца из ових крајева.

Средином септембра у Млавску чету се, после зацељења ране, вратио политички комесар Јован Шербановић, што се одмах осетило и у њеном деловању. У сред дана 20. септембра партизани су поставили заседу на друму Петровац—Кучево. Зауостављени су а затим запаљени камион и трактор рудника Стамнице који су превозили дрва за немачке јединице. Три дана касније, скоро на истом месту, чета је дочекала у заседи и запалила још један камион који је превозио робу за Немце. У међувремену једна партизанска патрола је пресрела и разоружала неколико калабићеваца. Заплећене су три пушке, нешто муниције и опреме. Поред ових оружаних акција, Млавска чета је тих дана по околним селима агитовала да народ не предаје жито окупатору, а око хиљаду килограма које су председници општина припремили за испоруку заплећено је и смештено у партизанске магацине.

За време септембарског затишја, један од најборбенијих скојеваца у овој чети, Смедеревац, незадовољан одсуством акције отишао је на своју руку у Пожаревац и неколико дана провео у заседама по граду очекујући окружног начелника Калабића. Пошто се задржавао у парку, он је пао у очи једном жандармеријском нареднику, који је пришао да га легитимише. Смедеревац га је тешко ранио и побегао, а затим се уз помоћ партијских радника вратио у чету.

Прва — Млавска чета је 26. септембра поставила заседу немачкој патроли из Петровца која је ишла према Рашанцу. Неко од бораца је, међутим, опалио пре времена. Немци су одговорили ватром и после краћег пушкарања успели су да се повуку. Истога дана чета је извршила напад и на жандармеријску патролу код села Рановца. Због неодлучности командира, партизани су закаснили са нападом и жандарми су пружајући отпор избегли заседу. У овом сукобу погинуо је командир чете Јанићије Јовић.³⁹ Неколико дана

³⁸ Зборник докумената НОР, Т1, К4, док. бр. 37.

³⁹ За командира чете постављен је Велимир Дамљановић Ђата.

касније, 30. септембра, чета је растурила општинску управу и епалила архиву у селу Црљенцу. Крећући се у том реону, Млавска чета је средином октобра палила општинске архиве, документа о разрезу намирница за „Дирис“ и књиге о задужењу порезе, а затим се пребацила ка долини Пека, где је извршила неколико мањих акција и окупљала нове борце.

Омасовљење чете било је убрзо заустављено. После сукоба са четницима код Мустапића, нови борци су се разбегли. Партизани су се одмах после овог сукоба пребацили на терен Рановца, међутим, четници су пошли за њима. Сутрадан су логор чете опколиле јаке снаге четника и недићеваца. Партизани су успели да се извуку из блокаде, али је при крају сукоба теже рањен политички комесар Јован Шербановић. Борци су успели да га изнесу под ватром и пребаце до партизанске болнице у Смољинцу.

Сукоб са партизанима послужио је четницима као повод за оштре репресалије по околним селима, Поповцу, Каменову, Кнежици и Мелници. Спроводећи ове одмазде, они су побилш неколико партизанских сарадника. Млавска чета се повукла у Звижд, где је 4. новембра код Брњице сачекала патролу граничара, од којих су два погинула, а партизани су запленили нешто оружја и муниције. Рањавањем политичког комесара, који је подстицао активност чете, ова се понова пасивизирала и скоро цео месец није извршила ни једну акцију.

Истог дана када је извршена акција код Брњице, у моравском срезу су жандарми, горњачки четници и Немци опколили познатог синдикалног борца и старог партизана Драгоша Илића из Свилајнца. Како је био инвалид у ногу, Драгош се није могао пробити из обруча. До последњег метка, пуних четрнаест часова, он је пружао отпор и певао партизанеке песме и пошто му је нестало муниције, извршио је самоубиство. Немачки војници су фотографисали Драгоша а народ је причао како су му у „грудима нађена три срца“.

Насупрот опадању активности Прве млавске чете, Друга, која је оперисала у Стигу и Поморављу, све више се истицала својом борбеношћу.⁴⁰ У ноћи 23. септембра растурена је општинска управа и одржан збор у Породину. Том приликом погинуо је партизан Доситеј Перић Доса, који је пошао председниковој кући да му одузме пушку. Четници или њихови сарадници сачекали су га и убили из заседе.

„Командир чете био је у то време Милан Благојевић Миланче а политички комесар Миленко Карлица Пилот.

Појачавајући опрезност према непријатељским јединицама и посадама у околини, партизани су наставили да изводе оружане акције. Три ноћи узастопце рушена је пруга Пожаревац—Петровац и сечене су телефонско-телеграфске везе. У овим акцијама заплењено је 3.000 килограма жита намењеног окупатору. Вршећи акције час у Млави а час далеко у Поморављу, ова чета је успевала да задаје изненадне ударце непријатељу. Тако је 23. октобра извршила акцију на железничку станицу у Великом Црнићу, демолирана је скретница, разбијена вага, спаљени су телеграфски уређаји. У поноћ 30. октобра пресрели су колону сељачких кола која су вукла из Миријева око 5 тона жита Немцима у Велику Плану. Пратећа стража је растерана, заплењено је преко хиљаду килограма жита а остало је враћено сељацима. Сутрадан је код Везичева спречена четничка пљачка жита од сељака. Опет је нешто више од хиљаду килограма пшенице смештено у партизанске магацине. Код Породина је 1. новембра растерана јединица Недићеве Националне службе. Затим је 8. новембра спаљена архива општине у Врбници, а следеће ноћи пресечена је телефонска веза између Тићевца и Миријева. Три ноћи касније, пред самим Жабарима, посечено је 12 телефонских стубова, а 14. новембра прекинута је телефонско-телеграфска веза између Жабара и Свилајнца и заплењена пушка од стражара.

Прилике у одреду, јачање и опадање његове активности, још једном су натерале окружни комитет да одржи саветовање са штабом. Ово друго саветовање одржано је средином новембра у селу Божевцу. Поред чланова Окружног комитета и штаба одреда саветовању је присуствовао и Мома Марковић. У то време су у долини Млаве све активније дејствовале и борбене групе. То је углавном био резултат политичког рада на терену, снаге и зрелости партијских организација и борбеног расположења народа. Од активних скојеваца скоро у сваком селу образоване су борбене групе које су вршиле и крупније акције. Најбоље се показала борбена десетина омладинаца из Малог Црнића. Она је скоро сваке ноћи ишла у акције, непрекидно је вршила саботаже у црничком млину који је радио за окупатора, исписивала пароле по селу, кидала телефонско-телеграфске везе. Тако је 9. октобра пресекла и однела око 200 м. жице с телеграфа на железничкој прузи Пожаревац—Петровац. Следеће ноћи су омладинци запалили општинску зграду у свом селу, где је изгорела већа количина кудеље реквириране за окупатора. Нешто касније, 23. октобра, напали су железничку караулу пред самим Пожаревцем, разлупали телефонске апарате, исекли три телефонска стуба и демолирали колосек. Исте ноћи је код Великог Црнића демолирана постаја, раз-

монтирана скретница и разлупан телефонски апарат, а следеће ноћи посечено је неколико телефонских стубова на друму Пожаревац—Петровац. Борбена десетина из Породина секла је бандере између Кушиљева и њиховог села, затим између Жабара и Доње Ливадице. Ишла је заједно с партизанима у акције на жито и паљење општинских архива у Породину, Везичеву и Доњој Ливадици. Такође су запленили храну из четничких магацина у Ћовдину и Везичеву. Борбене десетине из Брежана и Дубравице палиле су такође општинске архиве и учествовале у другим акцијама. Тако се почетком јесени број партизавских акција веома повећао и остављао утисак да се територијом читавог округа крећу јаче партизанске снаге.

На саветовању у Божевцу одлучено је да се повећа број чета у првом реду позивањем омладинаца из борбених десетина у одред. Из Друге чете, која је сада добила име Моравска, позвана су четири партизана и с десетином из Малог Црнића образована је Стишка чета.⁴¹

Извршене су извесне промене и у штабу одреда. За политичког комесара постављен је члан ОК Богољуб Стојановић Тина, а др. Бошко Вребалов као одредски лекар остао је члан штаба.

Као први резултат саветовања дошло је покретање у борбу пасивизираних Печке чете. Она је 1. децембра растурила општинску управу у Зеленику и спремала се да прокрстари читавим тереном некадашњег звишког и голубачког ереза. Али већ тих првих дана децембра доживела је тежак удар. Увече 5. децембра чету су на логоровању у Малешеву нападе четничке јединице. Партизани су ноћили у две суседне куће. Изненађени од четника, они су покушали да одговоре на напад, али је забуна била потпуна. Једна десетина није стигла ни метак да испали. Сви су заробљени. Друга је успела да пружи отпор, али су и од ње само три борца успела да се извуку. Чета је у овој борби изгубила 9 бораца, 8 пушака и 1 пушкомитраљез. Брзом интервенцијом штаба, људство је попуњено, а дотадашњи командир Дамњановић остављен је у чети као борац, док је на његово место постављен Милоје Милојевић Митар. Тако реорганизована, чета се пребацила у Млаву и 10. децембра извршила акцију у Мелници, сутрадан у Старчеву, а два дана касније растурила је општинску управу у селу Царевцу.

Моравска чета није ни прекидала своју активност због саветовања. Касно у ноћ 20. новембра растурила је општин-

⁴¹ У тој чети за командира је постављен Милосав Средојевић а за комесара Драгослав Марковић Рођа. У Моравској чети дужност командира преузео је Властимир Илић Властуца а комесара Сима Симић, док је Миланче Благојевић постао заменик команданта одреда, а Миленко Карлица Пилот упућен је у Прву чету, сада названу Печка, на исту дужност.

ску управу и спалила архиву у Топоници у близини Пожареваца, а три ноћи касније сличну акцију спровела је и у селу Томиславцу, дубоко у моравском срезу. Током децембра Моравска чета се оријентисала на растурање „Наређења општинским управама да обуставе рад“. Иако је тај задатак захтевао много напора и ангажовање сваког борца, чета је ипак успела да 13. децембра изврши значајнију диверзију на прузи Пожаревац—Петровац бацајући у ваздух мост код Великог Села.

Остале две чете и борбене десетине које нису укључене у одред и партијска и скојевска организација су током децембра спровеле обимну акцију забране рада општинским управама. Партизанске патроле, ударне групе, поједини активисти и симпатизери сваке ноћи су уручивали председницима окупаторских општина наредбу штаба одреда да у року од десет дана морају поднети оставку. Партизанске технике умножиле су то наређење у стотину примерака. У многим местима те наредбе су јавно лепљене по оградама, на улазним вратима општинске зграде, па често и на куће председника општине. Акција је спроведена једновременно, тако да није било општине која ту наредбу није добила. Понекад се у току ноћи у неколико села разбацаних по целом округу појављивале такве наредбе. Понегде, као што је то био елуцај у Дубравици, партизанска патрола је узгред извршила спаљивање општинске архиве.

Изводећи ове акције из ноћи у ноћ, Пожаревачки одред је до краја године скоро у свим селима забранио рад окупаторским општинским управама. Овако широко организована акција потпуно је збунила непријатеља. Народ је одмах после првих наредби престао да носи кукуруз за „Дирис“, преко кога су се вршиле реквизиције за немачку војску. Многи председници пожурили су да поднесу оставке, а они који нису хтели, напустили су села и живели у Пожаревцу. Немци и недићевци почели су да врше притисак на председнике да остану на својим дужностима, али се мало ко одважио да не поштује партизанску наредбу. Како је ово наређење примљено у народу, описује један извештај Симе Симића из Поморавља:

„... Сада нико не носи кукуруз и ако се све до те вечерње акције кукуруз носио у највећем јеку. Чак су те вечери из моравског среза била затворена преко 250 сељака зато што нису дали кукуруз. У току ноћи попаљене су све општинске архиве у читавом срезу и нашем делу пожаревачког среза. Одмах ујутру дошао је начелник срески код свих затворених сељака и рекао им да су партизани упали у све општине у читавом нашем пожаревачком округу и да сви мирно иду кућа-

ма. Ако ко има кукуруз нека да — ако нема, ником ништа. Председници су се уплашили. Неки не смеју уопште да дођу у општину. Други улазе под страхом од петоколонаша, врше и даље дужност, али ноћу беже. . ." (Институт за историју радничког покрета Србије, док. бр. 1700).

Тај страх председника био је још већи а окупаторски општински апарат потпуно паралисан после извршења партизанских казни над неким окорелим петоколонашима који упркос наредби нису хтели да престану с притиском и малтретирањем народа.

Крајем децембра Пожаревачки партизански Одред имао је 40 бораца распоређених у три чете. Од наоружања имао је 36 пушака и 4 пушкомитраљеза, а скоро исто толико оружја у резерви. На сваког борца долазило је по 70 метака а на пушкомитраљез око 200. У свом последњем извештају за 1942. годину командант одреда обавестио је Главни штаб о акцији на растурању општинских управа:

„Пошто је наређење достављено, ових дана отпочела је контрола и наше ће јединице предузети казнене мере према оним општинским управама које су се својим досадашњим радом нарочито истакле у спровођењу наређења окупатора и његових слугу. Неке општинске управе већ су предале оставке, али „власти“ их не примају. Нови председници се довијају и траже боловање с лекарским уверењем ...”

(Институт за историју радничког покрета Србије, док. бр. 8592).

Последња партизанска акција у 1942. години била је у ноћи 31. децембра. Печка чета је напала на железничку станицу Рашанац, посекла неколико стубова и прекинула телефонску везу Пожаревац—Петровац.

Пожаревачки партизански одред наставио је своју „офанзиву“ и првих дана 1943. године. Скоро да није било ноћи без неколико оружаних партизанских акција. Печка чета, после обнављања руководства и попуњавања новим људима, извршила је неколико успешних напада на комуникацији Петровац—Кучево. У ноћи 2. јануара спаљена је архива у селу Панкову, а у рано јутро 4. јануара у селу Лопушнику. Истог дана по подне пресрели су један окупаторски камион на друму код Кучајне и спалили. Само пола сата касније истим друмом од Петровца наишла су два камиона са Немцима. Патрола-запгитница, која је била у заседи, испалила је неколико рафала у гуме и оба камиона онеспособила. Због бројнијег непријатеља даља борба није прихва-

ћена. Из дана у дан чета је крстарила тереном упркос високом снегу и вршила акције. До 9. јануара растурене су општинске управе у Мишљеновцу, Мустапићу и Дубочки, и том приликом су разоружана 4 непријатељска војника. Због тако учесталих напада, непријатељ је концентрисао јаче снаге на терену ове чете. Припадници СДС напали су четни логор у поноћ 20. јануара на једном салашу код Мустапића. После краћег пушкарања, сви борци су уопели да се извуку из обруча без губитака. Само је један лакше рањен.

Ујутро 14. јануара чета је спалила архиву у Макцу, а истог дана око подне, заједно са борбеном групом из Раброва, зауставила је воз у станици и спречила одвлачење хране. Демолирана је железничка станица а народу је подељено око 4.500 килограма шећера који је био намењен за окупаторске војнике у граничном појасу Дунава. Сутрадан је спаљена архива у општини Полатна, а 17. јануара примећене су веће непријатељске снаге на овом терену. Чета је у близини Ракове Баре имала један мањи сукоб с недићевцима. Наишавши на јак отпор партизана, непријатељ се повукао.

Међутим, иако је посео територију знатнијим јединицама и брижљивије чувао комуникацију Пожаревац—Кучево, непријатељу није у први мах успело да спречи партизанске препаде и диверзије. Печка чета је већ 26. јануара спалила општинске архиве у ЈБешници и Сени а сутрадан је извршила напад на железничку станицу Звижд и демолирала је. Стражари су се разбежали не прихватајући борбу. Али оно што није пошло за руком недићевцима, успело је снегу и мећави. Временске прилике на овом брдовитом терену толгику су се погоршале, да је чета дуже време морала да бивакује тако рећи у једном месту. Половином фебруара поново је извршен напад на железничку станицу Раброво. Том приликом су станична постројења разлупана, а из композиције је заплењено преко 2.000 килограма кукуруза који је ношен за Немце и одмах подељен народу. У овој акцији је учествовало скоро цело село. Сељаци су дошли на станицу колима и повратили све оно што су им Дирисови агенти опљачкали.

Партизанска чета у Стигу је већ почетком јануара била потпуно оформљена, тако да је у једној ноћи извршила три акције. Напала је 2. јануара општинске управе у Брадарцу, Маљуревцу и Бабушинцу, палећи архиве и пленећи материјал за технику: шапирографе и боју. Десет дана касније растурила је општинску управу у Батуши а 23. јануара разоружала је жандармеријску патролу у Божевцу. У три ноћи од 27. до 29. јануара паљене су архиве у Брадарцу, Набрђу и Великом Селу. Цело житородно подручје Стига одједном

је оживело. Партизани су се скоро јавно кретали. Обилазећи села, они су држали приредбе, које су посећивали сви симпатизери и учили партизанске песме, а поједини младићи су тражили да пођу с четом. Међутим, недостатак оружја није дозвољавао пријем нових бораца. Пред поноћ 10. фебруара чета је извршила акцију у Смољинцу. Сељаци и омладинци су помогли да се спали општинска архива и сви пописи за кукуруз и месо. У општем одушевљењу омладинци су спалили целу општинеку зграду. Сутрадан је патрола ове чете ликвидирала познатог гестаповца и председника општине из Батуше, који није хтео да поднесе оставку и јавно је исмејавао партизанско наређење захтевајући од народа да без поговора извршава наређења окупатора. Општинске архиве у Бару, Касидолу и Берању растурене су 12. јануара, а 14. јануара је у Малом Црнићу спаљена архива и уништен грађевински материјал, који је ТОТ организација припремила за изградњу далековода Бор—Костолац. После тога чета се пребацила у Трњане а следеће ноћи отишла је за Сираково.

Најактивнија и у овом периоду показала се Моравска чета. Она је већ 2. јануара имала један мањи сукоб са жандармима у Александровцу. Жандарми су изненадили једну патролу у кући где су предањивали. Претпостављали су да партизани неће пружити отпор, па је жандармеријски наредник упао у собу и захтевао предају. Политички комесар Сима Симић први је опалио и одмах бацио бомбу кроз отворена врата. Остали су одмах истрчали напоље и почели да пуцају. Изненађени, видевши наредника мртвог, жандарми су се разбежали не прихвативши борбу. Овај и ако мали сукоб још више је допринео популарности партизана, који су тог истог дана извршили још један напад на жандарме. У селу Лукавици једна патрола ове чете наишла је на заседу али није страдала. Приметили су раније жандарме и отворили ватру на њих. Два жандарма су погинула. У ноћи 8. јануара спаљена је архива у Пругову и исте ноћи у Миријеву ликвидиран командир сеоске милиције припадник љотићевског корпуса. Чета је 14. јануара имала мањи сукоб са жандармима у Ореовици, који нису смели да прихвате борбу, а 19. јануара ликвидиран је председник општине у Кушиљеву.

Тих дана је чета спалила општинске архиве и извршила мање акције у Витежеву, Дубљу, Орљеву, Крављем Долу, Лучици, Породину, Томиславцу, Великом Селу и Ракинцу. Одјек ових акција био је такав да су и сами срееки начелници схватили своју немоћ. Начелник среза рамског писао је о томе у свом редовном извештају:

„Партизани су последња три месеца стално претили свим председницима општина ако буду продужили са испоруком житарица, стоке, вуне, живине и јаја. Услед тога је испорука тих намирница била скоро немогућа преко општинских управа. Уколико је извршена — иста је извршена само помоћу немачке оружане силе и то непосредно на терену. Као последица тог несносног стања у срезу јесте застој у испоруци свих наведених артикала, а с друге стране предузете су од Крајскоманде у Пожаревцу оштре мере против среза и становништва ради испоруке тражених артикала.”

(ВИИ рег. бр. 15/1-99 К 30).

Немачке команде биле су присиљене да упућују своје војнике ради реквизиција и претреса терена по селима око градова. Али док су они претресали терен на једном крају, на сасвим другој страни појавиле би се партизанске јединице. Тако су Моравци 5. фебруара спалили архиву у Дошој Ливадици, а већ 9. фебруара нашли су се чак на ушћу Мораве, растурајући управе у Батовцу и Дубравици, да би се сутрадан створили у Врбници и Александровцу палећи општинске архиве. Једна патрола ове чете наишла је 8. фебруара у Породину на збор руководиоца Националне службе који су држали пуковник и капетан из Београда. Партизани су их заробили и по изреченој пресуди стрељали.

Партизанске акције понова су присиле непријатеља да привуче у ове крајеве јаке снаге и започне још једну знатну офанзиву. Целим Поморављем крстарице су јаке непријатељске формације. Данима су боравиле у селима претресајући сваку кућу, тражећи храну и партизана. Напори непријатеља остали су узалудни. Партизани су успели чак да ликвидирају главног иницијатора ових потера немачког пуковника Хензела. Пред подне 14. јануара, на друму између Топонице и Петровца, Моравска чета поставила је заседу једном немачком луксузном аутомобилу. Немци су покушали да пруже отпор али су врло брзо били ликвидирани. Погинуо је пуковник Хензел, један капетан и још два војника. Код њих су нађени планови за велику офанзиву на овај крај. Заплењена је једна пушка, три револвера и машингевер. Очекујући да ће Немци одмах поћи на терен, чета је почела да маневрише. Брзо се пребацила на исток ка Крављем Долу и Шљивовцу, па затим скренула на југозапад ка Томиславцу, одатле се пребацила на сасвим друш крај у Тићевац и Врбницу. Кад је пала ноћ, вратили су се под сам Пожаревац у Трњане.

Партизанска активност око Пожаревца у 1942. и почетком 1943. године, поред мањих повремених осцилација, показивала је како политичку стабилизацију тако и војничко

јачање народноослободилачког покрета у овом крају. Од марта 1942. године партизани Пожаревачког одреда извршили су 75 паљења општинских архива, имали су 20 мањих и већих сукоба с непријатељем, 18 војника је разоружано а 44 убијено, заплењено је 45 пушака и неколико револвера, више бомби и муниције, 14 народних непријатеља је ликвидирано, 4 камиона и 1 аутомобил су спаљени а 3 су онеспособљена, извршено је 9 диверзија на железничке пруге, посечено је преко 30 телефонских стубова и спроведено око 40 других акција. Све у свему, у овом скоро једногодишњем периоду извршено је преко 180 акција. Одред је имао жртава, погинуло је 9 партизана а 7 је заробљено.

Овакви успеси у пожаревачком округу били су утолико значајнији, јер су услови у којима се партизанска борба развијала били тешки. Већа подручја у околини која су теренски била погодна за партизанске маневре била су угрожена четницима Драже Михаиловића. Горњачки четници су из Хомоља повремено вршили нападе на партизане и покоље партизанских сарадника. У Поморављу је одсуство партизанских јединица омогућило непријатељу да се консолидује и отежа обнављање организација и јачање народноослободилачког покрета. Пожаревачки окружни комитет је могао једино да се ослања на сарадњу са Окружним поверљивостом КПЈ за Младеновац, мада је Морава као природна препрека отежавала садејство партизанских јединица из ових округа.

ГЛАВА VIII

КАД ЛИСТАЈУ ШУМЕ

ПРОЛЕЋНА ОФАНЗИВА ПАРТИЗАНА У КРАГУЈЕВАЧКОМ И МЛАДЕНОВАЧКОМ ОКРУГУ

Први шумадијски партизански одред је наставио и током зимских месеци 1942. и 1943. године нападе на непријатеља. Рад општинских управа био је онемогућен на већем делу територије аранђеловачког и младеновачког округа а партизанске чете су продужавале са нападима на жандармеријске посаде по селима. Уз помоћ сеоских оружаних десетина вршени су напади на железничке пруге и уништаване су телефонско-телеграфске линије.

Партизанске чете су се сада ослањале на добро организовану позадину и на масовну подршку народа, који је, поучен издајама разних петоколонашких групација и захваљујући политичком раду партијских руководства и организација на терену, прилазио народноослободилачком покрету не само ради ослобођења од окупатора него и да би се онемогућио „повратак на старо“. Поред постојећих партизанских упоришта, тих месеци створене су многе нове „партизанске републике“ у Орашцу, Бањи, Даросави, Јеловику, Гарашима, Брезовцу, Босути, Мисачи, Брајковцу, Гајевима, селу Младеновцу, Америћу, Великој Иванчи, Луњевцу, Вучаку, Водњу, Брестовику, Пударцима и др., у којима је често и преко стотину људи сарађивало са партизанима. Масовно учешће народа, у првом реду омладине, пружало је већу могућност за брже повећавање партијског чланства и за јачање осталих организација на терену. После обиласка аранђеловачког и младеновачког округа, Мома Марковић је о томе писао у априлу 1943. године Покрајинском комитету КПЈ за Србију:

... „По терену је расуто благо од људи. Маса симпатизера заслужује да одмах уђу у партију а велики број чланова партије може да буде, уз малу помоћ, руководиоци. И ако не долазим много у већи контакт са масама, али сам ипак дошао до добрих кадрова, скоро ретко наиђеш на симпатизера који није зрео за партију. Многа села су листом за нас и опремна су да све дају за борбу, упркос терору. У масовном раду другови су

дали велике резултате, нарочито Космајци. Сем тога, народ је гголитички зрео и има револуционарних традиција. Није фраза ако се каже да у њиховим жилама тече крв њихових предака: качерски, колубарски, орашачки, младеновачки, космајски, грочански, посавски и јасенички, то су срезови који су сви листом за нае. Треба само мало труда, па ће тамо партија много ојачати..."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 2504).

Па ипак се на одлазак у партизане, на одвајање од кућа опором одлучивало. Одлагало се док не „прођу радови у пољу", док не „озелене шуме". Док је атмосфера у селима, нагонила непријатеља да са стрепњом очекује пролеће. Извештаји средских начелстава били су те зиме пуни онеспокојавајућих вести и захтева да се пошаљу појачања и оружје:

„Не смемо губити из вида", писао је 4. марта начелник космајског среза, — „нити се ма чиме заваравати да комунисти неће продужити јаче рушилачке акције. Њихово се бројно стање већ повећава а кроз месец дана ми ћемо имати борбе и доста жртава на свим странама. Дакле, тежиште целе ствари, јесте добити у времену и ако их сада до пролећа не уништимо, неће бити добро за читав наш народ, а о функцији наших редовних власти неће бити ни помена, као што то беше 1941. године, неповратила се".

Скоро истоветне садржине били су и многи други непријатељски извештаји о политичкој ситуацији у овим крајевима. Четнички поручник Марко Музикравић писао је о томе Дражи Михаиловићу:

... „Равногорац у овом срезу (орашачком) не може добити никаквог уточишта нити обавештења. Прошао сам цео срез уздуж и попреко и нигде ничега, уза сва моја настојања да се људи придобију бар за разговор о Равној Гори. Прилазио сам с много такта групама људи и дуго их припремао а они би одмахивали главом сумњајући да нешто може бити од нашег рада. Изузетак чини само страгарска општина где је продрла организација из Груже ... Може се рећи да орашачки срез 90% (организационо) припада комунистима а идејно 75%. Нашим мањим групацијама и појединцима увек прети опасност у овом срезу, како дању тако и ноћу. Ова опасност није ништа мања и од самих мештана.

(Због тога сви органи штаба 73 и 74 саветовали су ми и молили ме да у орашачки срез не залазим, предочавајући ми погибију сигурну са 90%) ... У качерском срезу ништа није боље. Она иста група комуниста господари и овим срезом. И овде су јаки комунистички агенти и јатаци" ...

Заплашен оваквим стањем, непријатаљ је журио да се разним мерама обезбеди од партизанских акција које је са пролећем очекивао. Под претњом смртне казне, среска начелства су обнављала стару наредбу да се на удаљености од 500 метара, око друмова, пруга па и сељачких путева морају посећи шуме, дрвеће и жбуње, као и да се у брдима, и уопште ван села, морају растурити све колибе и куће. За свако непријављивање „непознатих лица“ претило се логорима и стрељањима. Али због дезорганизација општинских управа, ове наредбе су мало где стизале, а тамо где су биле саопштене, народ их је ћутке саслушавао, не придајући им нарочити значај. Тих месеци постајало је све јасније да ће се убудуће све одлуке окупатора и његових сарадника моћи спроводити само оружаном силом.

Ситуацију окупационих и петоклонашких снага још више је отежавала чињеница што је, у оквиру припрема за четврту непријатељску офанзиву на партизанску слободну територију у Босни пребачена из западне Србије 717. немачка дивизија, а у јануару и 7. СС дивизија према Кордуну. Због тога су окупационе снаге у централној Србији појачане новим бугарским трупима.

Док су се у 1942. години бугарске трупе задржале само у крагујевачком округу, сада је Девета пешадијска дивизија Првог бугарског корпуса разместила своје јединице и по осталим градовима у централној Србији. Од немачких јединица, сем посадне 704. дивизије, (која је у марту преформирана у 104. ловачку дивизију) размештен је био у Тополи, Крушевцу и Крагујевцу 5. СС полицијски немачки пук, а у Београду, Пожаревцу и Ваљеву 2. полицијски добровољачки пук састављен од фолксдојчера из Југославије и старешинског кадра из Немачке. Ове непријатељске јединице су обезбеђивале углавном све важније објекте на пругама и друмовима. По евим градовима налазили су се одреди Недићеве Сриске државне страже, који су још увек имали и своје жандармеријске станице, углавном по селима у једном делу младеновачког округа. Љотићевски пукови нису имали одређене гарнизоне, него су према потреби операција пребацивани на најугроженија подручја, а са простора западне Србије све чешће су пребациване оружане групе Драже Михаиловића.

Али скоро стотину пута бројно јаче непријатељске снаге нису више држале ситуацију у својим рукама. Офанзивност Шумадијског а касније и Космајског партизанског одреда, током 1943. године понова је покренула у борбу народ у овим окрузима.

Борбе које су водиле партизанске јединице надопушавала је оружана активност позадинских партизанских десетина. Најважнији проблем око кога су се тих месеци ангажовале позадинске организације, пре свих војне десетине, било је спровођење притиска на општинске управе. Неусвајањем оставки председника општина и постављањем нових управа у многим селима, среска начелства су крајем 1942. и почетком 1943. године покушала да среде петоколонушку власт. Због тога је штаб Првог шумадијског одреда понова издао наредбу свим општинским управама да престану са радом, а у договору са окружним руководством Партије организовано је по свим срезovima спаљивање архива општинских управа. По пресуди партизанског суда стрељан је такође и изванредан број председника и општинских деловођа који су и иначе већ били познати као профашистички елементи и сарадници окупатора.

Крајем јануара 1943. године отпочела је у Босни четврта непријатељска офанзива против јединица Народно-ослободилачке војске које су браниле ослобођену територију. Главни штаб партизанских одреда за Србију, на основу Наредбе Врховног штаба НОВ и ПО Југославије, издао је 12. фебруара Наредбу свим партизанским одредима Србије:

„20. I. 1943. године“, — каже се у овој наредби — „отпочела је велика офанзива уједињеног непријатеља Немаца, Италијана, усташа и четника Драже Михаиловића на нашу ослобођену територију у Западној Босни Лици. У свом дивљем бесу, трпећи страховите губитке на Источном фронту и котрљајући се на запад, они бесомучно јуришају на наше острво слободе, они кидишу да униште нашу Народно-ослободилачку војску и изградњу срећније будућности нашем народу. За ову најновију велику офанзиву непријатељ је концентрисао велике снаге из свих крајева Југославије, снабдевање најмодернијим наоружањем. Из Србије је пребачен велики број Немаца, недићеваца и четника Драже Михаиловића, који дивљачки наваљују на наше ослобођене крајеве. Наша јуначка Народно-ослободилачка војска са нечувеним јунаштом и беспримерним пожртвовањем одолева овој непријатељској офанзиви и испуњава своју дужност пред својим народом.

Да би се помогло нашој херојској Народно-ослободилачкој војсци у успешној одбрани наших слобод-

них крајева, да би се рањена фашистичка звер до-
тукла и да би се што пре извојевала слобода нашем по-
робљеном народу, а с обзиром на то да су непријатељ-
ски гарнизони у Србији јако ослабљени

НАРЕЂУЈЕМО

1. Да сви штабови народно-ослободилачких пар-
тизанских одреда одмах израде конкретан план за ак-
ције и све оружане јединице одмах отпочну офан-
зиву ..

Како се Главни штаб партизанских одреда за Србију у
то време налазио на територији Првог шумадијског одреда,
то је ово појачано дејство партизана опточело још пре из-
давања ове наредбе. Чете Првог шумадијског одреда отпо-
челе су поред ликвидације жандармеријских станица, и на-
паде на среска места.

Тридесетог јануара Рудничка чета је заробила два
четника у селу Шилопају и том приликом одржала збор у
селу којем је присуствовало око 150 сељака. После збора одр-
жана је мања приредба. Минерска тројка је тих да-на дигла
у ваздух скретнице на железничким станицама Штавица,
Угриновци и Крива Река. Деветог фебруара обе чете Првог
шумадијског одреда ушле су у село Славковицу, заплениле
намирнице одузете од селџака за немачку војску и спалиле
спискове о мобилизацији омладине за националну службу.
Исте ноћи партизани су ушли у рудник Мајдан и запленили
60 килограма експлозива. Ноћу између 10. и 11. чете су
овим експлозивом порушиле пругу Горњи Милановац—
Лајковац. У извештају Рудничке чете упућеном штабу од-
реда о овој акцији пише:

„... 10. II демолиране су станичне зграде, запаље-
не архиве и уништене скретнице у железничким ста-
ницама Кадина Лука и Бањане.

У железничкој станици Кадина Лука, уништене су
скретнице на 4 места, станична зграда је демолирана,
запаљена је архива и написане су пароле по читавој
згради ... У железничкој станици Бањани, скретнице су
уништене на 5 места, станична зграда је потпуно демо-
лирана, сав намештај је заједно са архивом запаљен,
исечене су две телефонске бандере, полупани изо-
латори и исечене телефонске жице ...”²

¹ Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије,
под бр. 4404.

² Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије,
под бр. 3790.

Напад на друге две станице у овој заједничкој акцији извршила је Космајска чета, са замеником команданта одреда Милосавом Влајићем:

„... Ноћу, између 10 и 11 фебруара 1943 године”, — пише у извештају, — „чета је извршила две акције. Први вод вршио је акцију у Угриновцима, а други вод је остао у Штавици, демолирао је станицу у Штавици и дигао пругу на неколико места и оборио 19 бандера... Први вод је демолирао станицу у Угриновцима, искидао пругу...”³

Ноћу 17. фебруара Рудничка чета је извршила напад на жандармеријску станицу у Доњој Шаторњи под Рудником. Како је зграда била од тврдог материјала, борба је трајала пуна три сата. Ударне групе су у неколико наврата кроз прозоре убацивале „мине” у станицу. Од њих су порушена два унутрашња зида, али се зграда није могла освојити. Због близине Тополе, у којој се налазио немачки гарнизон, чета се морала повући, запаљена је само општинска архива у Доњој Шаторњи, демолирана пошта и посечено неколико телефонско-телеграфских стубова на линији Топола—Горњи Милановац. Жандарми су сутрадан напустили Шаторњу и повукли се у Аранђеловац. Следеће ноћи ова чета је ушла у Јарменовце, где је уништила радионицу немачке организације ТОТ, која је производила бурад за немачку војску. Спаљене су све залихе материјала а истовремено и општинска архива у селу. Намирнице из магацина ове радионице подељене су народу.

Космајска чета је у међувремену спалила општинске архиве у неким селима космајског среза, а ноћу 21. фебруара обе чете су извршиле напад на среско место качерског среза Белановицу. У извештају одељења за Државну безбедност Недићеве владе о овој борби пише:

„... 22. овог месеца око 23 часа партизани су напали Белановицу и опколили казарну жандармеријске станице у Белановици. Једна већа група од 100 партизана водила је борбу око 4 часа са жандармима, који су бранили спрат по спрат, а друга група је ушла у саму варошицу, попалила архиве у свим државним надлештвима и покварила телефоне. Убили су заменика среског начелника Милорада Младеновића, званичника

³ Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1030.

Радојицу Ивановића, кмета општине Белановица Војислава Петронијевића и једног жандарма у пензији. У борби је лакше рањено 6 жандарма ..."

Шумадијски одред у овој борби није имао губитака. Све до пред зору партизани нису успели да ликвидирају жандарме, па су се повукли из вароши. Међутим, напад на Белановицу је имао ванредно велики одјек по селима у целом овом крају, па је непријатељ због тога организовао сутрадан претресе терена у којима је учествовало 150 бугарских војника и 5 камиона Немаца.

У фебруару је дошло до формирања још једне чете у Првом шумадијском одреду. Крајем јануара, на тражење Окружног повереништва КПЈ за Младеновац, из Космајске чете упућена је у овај округ једна десетина ради извођења мањих акција, сакупљања и пребацивања муниције за одред. Десетина је обишла младеновачки, јасенички и грочански срез изводећи мање акције уз помоћ партијских радника.

После ових акција, и ликвидације неколицине истакнутих петоколонаша, овој десетини се придружило 25 нових бораца из Болеча, Брестовика, Камендола, Врчина и других села грочанског и врачарског среза. Био је то први масовнији одлазак у партизане људи са села после 1941. године. Од ове групе, која је поред пушака имала и три пушкомитраљеза, формирана је 17. фебруара у Орашцу — Гајеви, Четврта грочанскоподоунавска чета Првог шумадијског одреда.⁴ Исте ноћи чета је добила наређење да изврши напад на жандармеријску станицу у Белосавцима, али су жандарми испред ње побегли у Тополу. Грочанскоподоунавска чета је 19. фебруара, са позадинским десетинама из Раниловића и Даросаве, посекла телефонско-телеграфске стубове на Жутом оглавку. Двадесетог фебруара она је напала и демолирала руднике Орашац и Мисачу. Жандарми се нису усудили да напусте станицу, али је ни партизани нису напали, па се те ноћи завршило пушкарањем са партизанским обезбеђењем, док је главнина чете уништила постројења и запалила оба рудника. Због овог пропуста командант Главног штаба је оштро критиковао команду чете и наредио да се сутрадан обнови напад на жандармеријску станицу у Мисачи. Како су жандарми овога пута очекивали

⁴ Командир ове чете је био Милорад Николић Попај, комесар Раја Ивановић Мића Црвени, радник из Крагујевца, а два дана касније за заменика командира постављен је Добривоје Милићевић Уча из села Дразља. Мада је после разбијања Опленачке у одреду остала само Рудничка и Космајска чета, оне су и даље носиле назив Прва рудничка, Трећа космајска, па је и ова нова добила назив Четврта грочанскоподоунавска чета.

напад, пружили су жесток отпор. После трочасовне борбе, чета се повукла из Мисаче. У тој борби погинуо је Урош Туцаковић Лала, стари партизан из Меленаца, који је после разбијања одреда у Банату прешао у Омедерево и ступио у ову чету. Био је то први губитак у пролећној „офанзиви“ Шумадинаца.

После састанка свих чета ноћу 23. фебруара, цео одред је ушао у село Рудовце, где је у рудницима заплењено око 400 килограма експлозива, а такође и већа количина каписли и штапина. Сутрадан, 24. фебруара, донета је одлука да командант одреда Милорад Лабудовић са Рудничком и Космајском четом изврши напад на одред Љотићеваца у Барошевцу, а заменик команданта Милосав Влајић са Грочанскоподоунавском на жандармеријску станицу у Венчанима.

Истовремено је извршена мања реорганизација по четама. Десетак бораца из Грочанскоподоунавске чете пребачено је у Космајску и Рудничку, а извршене су и неке измене у командама.

Напад на Барошевац био је врло тежак. Предвиђени план да два скојевца из села који су добро познавали љотићевце приђу стражару и да га задаве, а партизани да изненаде остале на спавању није успео. Пробуђени лавезом паса у селу, и на опрезу због учесталих партизанских напада, љотићевци су још пре приспећа чета на положаје изашли из кафане и посели утврђења изграђена од врећа са песком. На партизане је отворена ватра из тешких митраљеза, пушкомитраљеза и пушака. Неколико покушаја „ударних“ група да убаце „мине“ у зграду, љотићевци су одбили бомбама. Борба се одужила. Изашао је месец. Услови за успешно извршење напада још више су отежани. Командант одреда, међутим, одлучио је да по сваку цену разбије љотићевце јуришем. Али, док се пребацивао од једне до друге групе бораца, погођен је и остао на месту мртав. Непријатељска ватра била је таква да је многим борцима било изрешетано одело. Заменику командира Космајске чете „Аци Цезвару“ митраљески рафал је однео врх шубаре, а приликом покушаја да се са чистине извуче погинули командант одреда, непријатељски митраљез је прекинуо уже. Командири су због тога наредили повлачење.

⁵ У Грочанскоподоунавској чети за командира је постављен Милан Живковић Ујак, за комесара Драгутин Павличић Крцун, а за заменика командира Богомир Прокић „Боја Азањак“, док је рањени Милићевић Добривоје остао на терену Колубаре. На партијски рад у Качер повучен је комесар Космајске чете Љубивоје Гајић, а на ову дужност постављен је Абрић Стјепан „Стева Курир“, за командира Космајске чете постављен је Милорад Николић Попај, али је он после борбе у Барошевцу смењен и на ову дужност понова постављен „Аца Цезвар“, лимарски радник из Београда.

Напад на Венчане био је знатно лакши. Партизани су још у првом налету успели да изненаде жандарме и заузму кафану у згради у којој се налазила жандармеријска станица. После краће борбе, у којој је, које од „мине“ које митраљеском и пушчаном ватром, рањено 6 жандарма, остали су се предали. Они су се управо тих дана спремали да оснују Дражиновски четнички одред. У станици је, између осталог, заплењена четничка застава а од наоружања 30 пушака, један лак митраљез и већа количина бомби и муниције.

Поред успеха у Венчанима, губитак команданта одреда деловао је тешко на борце. Познати партизански командант батаљона још из 1941. године, Лабудовић је био веома популаран код народа у Шумадији. За њега су везиване све партизанске акције у овом крају а његово име се спомињало у многим партизанским песмама.

После напада на жандарме у Венчанима, на читавом терену орашачког, качерског, колубарског и опленачког среза непријатељске посаде су се повукле у среска места. Жандармеријска станица ван среског места налазила се само у Даросави.

Непостојање сталних посада по селима у знатној мери је, упркос сталним „чишћењима терена“ која су организовале окупаторске и петоколонашке снаге, знатно олакшало активност позадинских организација. Оне су предузимале самостално или у заједници са партизанима многобројне акције. Неке од њих забележене су и у извештају који је 22. фебруара ОК-а КПЈ за Аранђеловац упутио Покрајинском комитету:

„... На територији Качерског, Орашачког, Опленачког и Колубарског среза“, пише у овом извештају, „жанд. станица по селима више нема, били су приморани, услед наших напада да се повуку у Тополу, Аранђеловац, Лазаревац и Даросаву ...“

Акције позадинских чета: 9-П. посечене су телефонске бандере и уклоњена жица са 16 бандера у Копљару, 10-П. посечено је 30—40 бандера и порушена је железничка пруга Бања—Копљаре, 10-П. посечене су две бандере и електрични вод, који снабдева струјом: Аранђеловац, Краг(ујевац), Краљево и Јагодину. Аранђеловац је био два дана без осветлења. Сечење је извршено у самом Аранђеловцу, 22-И. посечено је око 100 бандера на линији Даросава—Венчане—Сопот. 20-П. посечене су бандере на линији Белосавци—Топола ...“

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 3812).

Уз помоћ ових позадинских наоружаних јединица, крајем фебруара, партизанске чете предузеле су у целом округу спаљивање општинских архива. За 20 дана спаљене су скоро све општинске архиве у орашачком, колубарском, опленачком и качерском срезу. То је отежало спровођење реквизиција и мобилизацију омладине на присилне радове у руднике, против које је Окружни комитет издао у марту посебан летак. За сакупљање намирница Немци су били принуђени да, уз жандармеријско обезбеђење, шаљу по селима групе својих војника, који су упадали у куће и поред одузимања хране вршили и друге пљачке. Њихови упади у села стварали су нови револт у народу, после реквизиције из претходне неродне године. Окружни комитет Партије је настојао да политичким радом ово незадовољство каналише у правцу јачања ослободилачке борбе. Тај нови полет осетио се нарочито у раду омладинских организација. У јануару месецу, мада још нису свуда била формирана скојевска руководства, у округу је постојао 41 актив са 152 скојевца, а такође и три одбора Уједињеног савеза антифашистичке омладине. Окружни комитет Партије издавао је редовно омладински лист „Јединство“, који је уређивао члан Окружног комитета задужен за рад са омладином. Међутим, већ крајем фебруара, омладинска организација се скоро удвостручила. У то време у колубарском срезу постојало је Среско руководство СКОЈ-а од 4 члана, два женска и 18 мушких актива са 80 скојеваца. Поред тога, у 18 села овог среза постојало је 8 мушких и 2 женска одбора Народно-ослободилачког омладинског савеза, који су својим радом обухватили 306 омладинаца. У опленачком срезу није постојало скојевско руководство, већ су ту радила два реонска скојевска руководиоца, а организација је имала 3 женска и 9 мушких актива СКОЈ-а са 43 скојевца. У једном селу постојао је мушки а у другом женски одбор НООС, док је сарадњом са организацијом било обухваћено 61 омладинац.⁶ Јаке скојевске организације постојале су и у осталим срезовима, нарочито у срезу орашачком, где су у многим селима, као што су Бања, Врбица, Буковик, Орашац и друга, постојале веома јаке и масовне организације. Али док је покрет на терену Окружног комитета за Аранђеловац јачао, продирање на територију крагујевачког округа, због непрекидног притиска непријатеља, улрвом реду дражиноваца, постајало је све теже. Покрајински комитет КПЈ је због тога изменио одлуку о обнављању Крагујевачког окружног комитета, о чему је 8. јануара 1943. године обавештен ОК-а КПЈ за Аранђеловац:

• Извештај од 27. III. 1943. — Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 2639 (докуменат није цео).

„... На основу неолходне потребе да се и Краг(ујевачком) округу посвети много већа пажња", писао је тада ПК КПЈ за Србију, „сматрамо да друг Милан (Мирослав Јовановић — прим. ред.) и Раде, нису довољнизатри срезаКраг(ујевачког) ^округа и поред ваше досадашње делимичне помоћи њима у раду. Ми смо решили да се вашем округу привремено прикључе та три среза Краг(ујевачког) округа. То је за сада најправилније решење тога проблема. У ваш ОК-а улази друг Милан и ви ћете одсада радити као један ОК-а и заједно радити у проширеном округу распоређујући правилно кадрове које имате на расположењу..."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 2598).

Нешто касније, у априлу 1943. године, Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац променио је назив у Окружни комитет Партије за Крагујевац. Непријатељске снаге су на том простору биле врло јаке. Започетом покољу дражиноваца, терору Немаца, љотићеваца и жандарма, ових месеци све чешће су се придруживале бугарске окупационе јединице. Првог марта Окружни комитет за Крагујевац издао је летак у коме се обраћао бугарским војницима позивајући их да откажу послушност фашистичком окупатору:

„... Ваши властодршци довели су вас у нашу земљу", пише у овом летку, „да помогнете немачким окупаторима, да за рачун највећих непријатеља Словенства — немачких фашистичких варвара, тлачите српски народ, братски вам народ по крви. Срби и Бугари су по свом пореклу браћа. Ви то братство не смете да кварите служећи Немцима, који су и ваши и напш непријатељи! Ви видите ужас и зверства која су они починили у нашој земљи, видите море гробова по Крагујевцу и околини, видите попаљена села и порушене домове наше ... *С пушком у руци против нашег народа примате на себе један део одговорности* за злодела које је окупатор учинио нашем народу ...

Крајње је време да откажете послушност вашем цару — НЕМЦУ! Крајње је време да престанете са службом немачким фашистима и њиховим слугама, да напустите фронт мрака и злочина и пљачке и да приђете фронту слободе и братства!

Напуштајте редове окупаторске војске и прелазите на страну партизанских бораца! Кујте кроз бор-

бу против фашизма братство са српским народом и нашем моћном савезницом Совјетском Русијом!"

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 2420).

Ови леци растурану су по свим бугарским гарнизонима у округу, а нарочито у самом Крагујевцу, где су ове јединице биле најбројније.

Окружни комитет је преко партијске организације у Крагујевцу, почетком 1943. године, успоставио везу са једним официром бугарске армије који је био члан Бугарске комунистичке партије.

После борбе у Барошеву и погибије Милорада Лабудовића Лабуда, дужност команданта Првог шумадијског одреда преузео је Милосав Влајић. Рудничка чета је отишла на свој терен, а остале две према Космају.

Грочанскоподунавска и Космајска чета извршиле су 27. фебруара напад на жандармеријску станицу у селу Рогачи. Борба је трајала око два и по сата, када су жандармима у помоћ стигли Дражини четници, које је водио некада Пећанчев војвода Света Ракић. Због напада на партизане с леђа, чете су се морале повући из борбе. Ове две чете су се након неколико дана пребациле преко Малог Пожаревца у Дубону. Ту је 5. марта, уз помоћ Среског поверевиштва, сакупљено 30 до 40 партизанских сарадника и припадника сеоских десетина. Заједно са њима чете су извршиле диверзију на пругу Београд—Ниш код Влашког Поља. Дигнуте су у ваздух не само скретнице него и армирана инсталација око њих, тешка 650 килограма. Сеоске десетине су посекуле неколико бандера, а такође је на главном воду била прекинута телефонско-телеграфска линија Београд—Југ.

Осмог марта у Босути је одржан редовни састанак свих чета Првог шумадијског одреда. На овом састанку издвојено је око 40 бораца ради формирања Ваљевског партизанског одреда. Како је већ 18. фебруара био обновљен и Чачански одред од 25 бораца, формирање Ваљевског одреда био је значајан допринос проширивању партизанских акција на простору западне Србије.

Раставши се са Ваљевцима и Грочанскоподунавском четом, Рудничка и Космајска чета су кренуле према Гружи, где су се све чешће почеле јављати групе четника Драже Михаиловића. Ове две чете су добиле задатак да разбијањем непријатељских јединица олакшају политичко продирање и јачање покрета у овим крајевима.

Недалеко од Крагујевца у селу Шљивовцу партизани су нападнути 13. марта од јаких снага Немаца, Бугара и

жандарма. Непријатељ је покушао да опколи ове чете. Борба је била веома оштра. Партизани су успели јуришима да се пробију из обруча. У току ове борбе погинуло је 7 жандарма, рањена су 2 партизана, од којих је 1 заробљен. Два дана каоније, 15. марта, дошло је на овом терену до првог сукоба са пристиглим четницима Драже Михаиловића. Заједно са жандармима, у селу Коњуши, дражиновци су покушали изненада да опколе куће у којима је логоровала Рудничка чета. У једночасовној борби жандарми и четници су разбијени и натерани у бекство. У борби су рањена два партизана.

Рудничка и Космајска чета су затим поред низа ситних акција, спаљивања општина, 28. марта дигле у ваздух скретнице и демолирале железничку станицу Даросава на прузи између Лазаревца и Аранђеловца.

Крајем марта, у качерском срезу концентришу се непријатељске јединице ради „чишћења Шумадије од комуниста“. Секретар ОК-а КПЈ за Аранђеловац Душан Петровић Павле Шане писао је о томе ПК КПЈ за Србију:

„Ових дана почела је офанзива непријатеља на једном делу нашег терена. Концентрација непријатељских снага углавном је извршена у Срезу качерском. Са овим снагама отприлике располажу: 450 Немаца, 100 љотићеваца и око 100 жандарма. Поред њих је стигла и једна „бригада“ дражиноваца, која броји око 100 до 120 људи. Такозвана „Таковска бригада“, одакле је она дошла још се незна тачно, али се претпоставља, што је врло вероватно, да је пребачена из ужичког краја. Тврди се чак да се то пребацивање извршило железницом. Дакле, то би отприлике биле непријатељске снаге сконцентрисане у Срезу качероком у потери занама ...“

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Орбије под бр. 2635).

Рудничка и Космајска чета, које су се током марта налазиле око Крагујевца и у качерском срезу, са вршиоцем дужности команданта одреда Милосавом Влајићем, водиле су у марту врло честе борбе са овим непријатељским снагама. У тим борбама погинуло је 5 партизана лакше су рањена 3. Непријатељ је само у једној борби имао око 10 мртвих. После сваког пораза непријатељске јединице су свој бес искаљивале искључиво на народ. У томе су предњачили четници Драже Михаиловића, чије су „крне тројке“ извршиле многе злочине у качерском и орашачком срезу:

Клања која су извршиле њихове „тројке“ и злочиначко поступање њихове бригаде према народу“,

пише у извештају ОК КПЈ за Аранђеловац, „много су допринели томе да се народ на делу увери ко су ти дражиновци. Они нечувена зверства чине и могло би се рећи да у томе превазилазе љотићевце. У село Заграђу довели су из села Церове оца, жену и сина и побили их пред општином ради тога што су били присталице народноослободилачке борбе. У селу Руднику убили су Здравка Никића и Адама Никића. Неки су побегли, а они су запретили ако се не врате да ће им куће попалити. Иначе, практикују батинања. Јавно пред народом они то чине. Врше безобзирну пљачку. Исто онако, како су то чинили Пећанчеви четници у зиму 1941 — 1942. год(ине). Без питања кољу људима стоку, истачу ракију, краду и певају о Дражи Михаиловићу . . .”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 2635).

Другог априла Рудничка чета се налазила у селу Церови и незнајући да се у суседним селима Шилопају и Љутовници окупљају јаке непријатељске снаге. У току дана дражиновска таковска бригада, помогнута жандармима, извршила је напад на партизански логор. Партизани су се пробиили из обруча, а у борби је погинуо један жандарм, један четнички командант батаљона, а такође и два партизана. Неколико дана касније, 6. априла, дошло је до борбе у селу Босути. Јаче снаге Немаца, жандарма и љотићеваца покушале су да опколе Космајску чету. У шесточасовној борби чета је успела да се пробије из обруча. Погинуло је 12 а рањено 18 непријатељских војника. У току пробијања погинула су 3 а рањена 2 борца ове чете.⁷

Тих дана одржан је редован састанак одреда и извршене су попуне свих чета које су имале губитке у борбама. Приликом доласка на састанак, Рудничка чета је 7. априла дигла у ваздух пругу и демолирала уређаје на железничкој станици Копљаре. Грочанскоподоунавска чета је после састанка отишла према јасеничком срезу, а Рудничка и Космајска су се пребациле у један засеок села Венчане. Док се Космајска чета размештала по кућама, у исти засеок упала је и група дражиноваца са Светом Ракићем. Дошло је до гушања по двориштима са четницима. Сањиви, изненађени партизани су поискали из кућа. У том сукобу погинула су 4 борца Космајске чете. Од четника је један погинуо а друти бивши љотићевац заробљен је и стрељан. Остали четници су побегли у варошицу Венчани, где се тога дана налазила већа група жандарма.

⁷ Према зборнику НОР, Т1 К5, док. бр. 42 и бр. 47.

Док се водила ова борба, потпуно се разданило. Место предајивања било је откривено и чете су пожуриле на положај према доминантном вису који се зове Жути оглавак. Међутим, чувши борбу, према овом вису кренула је и колона немачких војника и Недићевих жандарма. Иван Зафред Мића Словенац, стигао је са десетином на косу пре непријатељске колоне и дочекао је у заседи. У овој борби погинуло је 5 немачких војника и 10 жандарма, а међу њима и немачки официр који је командовао овим непријатељским потерним одредом. Од партизана рањен је 1 борац.

Са Жутог оглавка чете су се повукле према Космају. Код села Дрлупе вођена је борба са жандармима из Сопота, а увече истог дана чете су разјуриле и жандарме из Рогаче, који су покушали да их нападну. У последњој борби жандарми су имали три мртва и неколико рањених. Како су се непријатељске снаге све више окупљале око чета, Милосав Влајић је одлучио да се те ноћи чете раздвоје. Космајска чета је пошла преко космајског среза према Посавини, а Рудничка према колубарском срезу.

После неколико дана одмора, Рудничка чета је кренула према Качеру. Ноћу 17. априла она је водила борбу са Немцима и љотићевцима у селу Трудељу. Непријатељ је разбијен. Из Рудничке чете је погинуо један борац, а од непријатеља је нешто погинуло, нешто разјурено. Настављајући скоро свакодневне борбе са непријатељским јединицама на овом простору, Рудничка чета је 28. априла напала Дражине четнике и љотићевце. Један четник је погинуо а остали су се разбегли. Сутрадан је са Дражиним четницима вођена двочасовна борба у Сврачковцу, а 30. априла је чета на Руднику нападнута од жандарма и четника. Борба је трајала један сат и у њој су рањена два партизана.

Ове скоро свакодневне борбе са непријатељским снагама у Шумадији наилазиле су на широк одјек у народу. Окупатор је због тога био присиљен да појача терор над становништвом како би спречио даље јачање устанка. Немачко-петоколонашка казнена експедиција дошла је 10. априла у Венчане, Даросаву и Дучину. У Венчанима су Немци стрељали 15 мушкараца и једну жену, а у концентрациони логор отерали су 110 људи; у Даросави су спалили 30 кућа и стрељали 3 човека; док је у Дучини њих 10 ухапшено. Три дана касније, иста казнена експедиција дошла је у село Раниловић. Ухапшено је 200 сељака, а 2 су ради застрашивања обешена пред сеоском основном школом. Скоро да није било куће у овим селима која није била погођена злочинима окупатора и петоколонаша, па ипак су и даље она остала најјача партизанска упоришта у овом крају.

*

Док су се ове борбе водиле по Шумадији, чете Првог шумадијског одреда су се мало задржавале у младеновачком округу. Чести састанци целог одреда одвлачили су и Грочанскоподунавску чету ка Аранђеловцу, па је Младеновачко окружно повереништво Партије, у извођењу акција на терену, морало првенствено да се ослони на илегалне сеоске десетине. Од 24. фебруара до 8. марта спаљене су скоро све општинске архиве у младеновачком и космајском срезу, већи број у грочанском и подунавском, а такође и у многим општинама јасеничког, врачарског и посавског среза. Истовремено су обновљене наредбе да општинске управе престану са радом.

Масовни напади на општине имали су снажног одјека у народу. Сељаци су искористили партизанске акције да саботирају наредбе окупатора. Престале су испоруке реквизиција а по селима су се проносили гласови да су партизани забранили испоруку. Они који су одређени на присилне радове у Костолачки и Борски рудник нису одлазили на позиве, а када је долазила жандармерија у село, бежали су и екривали се. Окупатор и петоклонаши, да би обезбедили радну снагу, морали су повременим блокадама села да хватају оне који беже од присилних радова, а за одузимање намирница формиране су војне реквизиционе експедиције. Без оружаних јединица, у овом округу као и у крагујевачком, од тада па до краја рата није се више могла спровести ни једна окупаторска наредба.

Почетак 1943. године био је карактеристичан не само по јачању већ постојећих организација у космајском, младеновачком и грочанском срезу него и по ширем захватању припојених срезова у које се тек продирало, а нарочито у Јасеници и Посавини. У марту је формирано Среско повереништво Партије за срез јасенички.⁸ Створена су била јака упоришта у 7 села овог среза, док су у 6 села постојали народноослободилачки одбори који су бројали укупно 23 члана. Сем тога, у срезу су постојала два актива СКОЈ-а од 6 чланова и 3 одбора Народноослободилачког омладинског савеза са укупно 15 чланова, који су активним политичким радом обухватили 55 омладинаца. Најбоља села у то време била су Азања и Селевац, која су до краја рата остала најјача партизанска упоришта у овом крају. Преко овог среза створена су упоришта у 5 села великоорашког среза.⁹

⁸ Секретар овог повереништва био је Радомир Миленић Рус (Раде Ђора) а чланови Милорад Симић Жарко и Бане Јелић.

⁹ На рад у великоорашки срез упућен је био Јоан Јанићијевић Ранко, студент медицине.

Почетком 1943. године, у 5 села посавског среза, постојали су народноослободилачки одбори, који су својим радом обухватили 137 људи, а у 4 села постојали су одбори Народноослободилачког омладинског савеза, са укупно 18 чланова, који су радом обухватили 69 омладинаца. Сем тога, у 3 села су постојали активи СКОЈ-а и наоружане десетине, а у 7 села није било организација али су постојала јака упориства, одржаване су редовне политичке конференције и скупљан је прилог за партизанае.

У младењачком срезу било је почетком априла, поред извесног броја компромитованих чланова повучених у одред, 26 чланова и 13 кандидата за чланове КПЈ. У Младеновцу су постојале у то време 4 партијске јединице. Политичким радом обухваћена су била сва села, а од укупно 15 само у једном није постојао народноослободилачки одбор. У срезу су постојала 24 скојевска актива са око 150 скојеваца и 8 одбора Народноослободилачког омладинског савеза, који су својим радом обухватили око 300 омладинаца. Најслабија у то време је била организација жена. Мада је у многим селима велики број жена и омладинки помагао покрет, одбори су постојали само у неколико села. Среско повереништво Партије је бројало три члана, а исти број чланова имало је и Среско руководство СКОЈ-а.¹⁰ Сем тога, у Младеновцу је било формирано Месно партијско повереништво, а у селу Ковачевцу, где је скојевска организација бројала око 40 чланова, Општинско руководство СКОЈ-а. Како је Ковачевац тада имао најјачу организацију, у њему се у то време налазило седиште Окружног повереништва Партије а исто тако и партијска техника. Ова техника је издавала редован билтен партизанских вести. У неколико прогласа које је почетком 1943. године издало Окружно повереништво, позиван је народ да да отпор окупатору, да скрива храну испред „реквизиционих експедиција“ и да бежи од присилних одвођења у руднике. Међутим, најуспелија акција у политичком погледу било је пггапање по срезовима имена свих оних који су, према до тада прикупљеним подацима о ратним злочинима, починили разна недела сарађујући са окупатором. Поред њихових имена, објављени су и најважнији подаци о њиховим злочинима. Тако су се на овим списковима нашли и скоро сви организатори Драже Михаиловића, који су, продужавајући сарадњу са окупатором, покушавали да се у новој ситуацији наметну народу као „ослободиоци у име краља“ али „кад дође

¹⁰ Чланови СП партије били су: Петар Бановац, Душан Ђурђевић Џуца и Живота Ивановић Џебак, а поред Душана Ђурђевића у СР СКОЈ-а били су Момчило Живојиновић Живинар и Страхинџ Новаковић Бане.

време". У лецима су сви ови сарадници окупатора проглашени „издајницима земље и народа, које по ослобођењу очекује народни суд". Леци су били истакнути свуда по округу, а у Младеновцу, чланови Партије су их ноћу залепили и на све петоколонашке установе.

Партијска техника је умножавала и друге материјале, партизанске песмарице и политички материјал које је у мањем броју примерака слао ПК КПЈ за Србију.

После реорганизације Среског повереништва за подунавски срез,¹¹ знатно је ојачала и организација у Смедереву и Подунављу. У Смедереву су јануара 1943. године била три народноослободилачка одбора и један одбор за сакупљање прилога у народноослободилачки фонд, који је бројао 5 чланова. Припремано је формирање још једног НОО у граду, а на железничкој станици радило се са једном групом од 5 симпатизера. Сви ови одбори окупљали су за политички рад и за сабирање прилога за НОП око 50 људи. Смедерево је у то време имало око 50 чланова СКОЈ-а. Најјача организација је постојала у гимназији, где су активни СКОЈ-а и одбори Уједињеног савеза антифашистичке омладине постојали у свим разредима и обухватили за сарадњу са НОП-ом велики број омладинаца. Придобијено је гакође за сарадњу и око 50 омладинаца у граду а у фабрици „Сартид" постојала је група од 19 омладинаца са којом су редовно одржавани састанци и преко којих је растуран пропагандни материјал. Крајем јануара у Смедереву су формирана и реонска скојевска руководства. Сем тога, у селима подунавског среза постојало је 6 НОО који су обухватили 19 људи, док су одбори Уједињеног савеза антифашистичке омладине обухватили преко 300 омладинаца. Међутим, партијска организација је још увек била релативно малобројна. У Смедереву и подунавском срезу на почетку 1943. године била су укупно 22 члана Партије и 15 кандидата. У фебруару 1943. године дошло је до провале и хапшења, које су нанеле знатне штете скојевској организацији у граду. Међутим, ова провала није нанела веће губитке ни осталим организацијама у граду ни организацији у срезу. НОО у Смедереву обухватили су 116 грађана који су давали прилоге и сарађивали са НОП-ом у том месецу, а по селима је формирано 9 наоружаних партизанских тројки и једна десетина, које су узеле учешће у спаљивању оппггинских архива.

Хапшења која су крајем 1942. године вршена у космајском и грочанском срезу настављена су и почетком 1943. године. У Малом Пожаревцу у срезу грочанском су 16.

¹¹ Чланови СК Партије били су: Иван Стефановић Орба, Миливоје Павковић Чича и Мома Стефановић Јанко.

фебруара запаљене неколике куће и ухапшено је 9 људи. Убрзо су се претреси и хапшења проширили на цео срез. У њима је поред жандарма учествовало 150 агената београдске специјалне полиције. Том приликом су у Малом Пожаревцу ухапшена 52 партизанска сарадника, међу којима и 10 жена. У Врчину је ухапшено 40 партизанских сарадника, у Болечу 13 чланова народноослободилачког одбора и сеоских партијских актива, у Заклопачи 14, у Дразњу 5 и у Бегаљници два партизанска сарадника.¹² Жандарми су вршили и блокаде села. У овим блокадама погинула су два члана Среског повереништва,¹³ а како је требало да један од њих уђе у Окружни комитет СКОЈ-а, то је формирање овог комитета понова одложено. У срезу је после одласка већег броја компромитованих сарадника и чланова Партије у одред постојала само једна партијска организација од три члана и по један члан Партије у три села. Постојала су три скојевска актива која су у својим селима обухватала 85 омладинаца. У 6 села постојали су НОО а у једном наоружана десетина.

Веће губитке од хапшења крајем 1942. године претрпела је партијска организација у космајском срезу. Похапшени су били скоро сви чланови СКОЈ-а. Највеће губитке су тада претрпеле партијске организације у Манићу и Парцанима. Сви чланови Партије из ова два села изгинули су или похапшени. После хапшења у срезу су остале емо две партијске организације са 6 чланова и у три села по један кандидат. Почетком 1943. године почело је обнављање организација. У фебруару је кандидовано 5 симпатизера за Партију, обновљени су стари НОО и формирана два нова.

Хапшења која су повремено захватила поједине срезове у 1943. години нису, међутим, имала негативне последице у оној мери како је то било у 1942. години. Већина чланова организација и најактивнијих сарадника избегла је хапшење и у мањем или у већем броју одлазила у партизане. Томе је највише допринела активност Грочанскоподунавске чете Првог шумадијског одреда. Већ само њено кретање по селима стварало је атмосферу која је олакшавала политички рад.

Грочанскоподунавска чета се у марту кретала по младеновачком и грочанском срезу. Само за неколико дана из подунавског, грочанског и младеновачког среза у чету је ступило још око 20 бораца. Како су тих дана у грочанском срезу жандарми ухапсили преко 50 партизанских сарадника, у заједници са Среским повереништвом партије,

¹² Оригиналан извештај у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 8735.

¹³ Радивоје Стевановић Сеља секретар и Драгиша Спасојевић Јаран, члан СП.

команда чете је одлучила да ноћу између 10. и 11. марта изврши напад на Гроцку.¹⁴ Док су два вода ове чете ушла у град и напала жандармеријску станицу, трећи вод, уз помоћ позадинских десетина, посекао је 20 телефонско-телеграфских стубова на друму и поставио заседе према Смедереву и Београду. Борба у граду трајала је неколико часова. У борби је погинуо командир жандармеријске станице и рањена су два поднаредника, а два мобилисана жандарма заробљена су, разоружана и пупгена. Чета је успела да затворенике ослободи и спали архиву у свим среским надлештвима. Тек пред зору, када су Немци и љотићевци пристигли из Смедерева, партизани су се без губитака повукли из града. После паљења архива по околним селима при одласку на састанак са штабом одреда, чета је дигла у ваздух пругу Београд—Ниш на железничкој станици Клење у близини Авале.

Појава чете у непосредној близини Београда, напад на Гроцку и друге борбене акције створили су одличне услове за привлачење нових бораца у одред. Скоро свакодневно из среза врачареког, грочанског, младеновачког, а нарочито подунавског јављало се у чету по неколико омладинаца. Приликом одласка у одред овим новопридошлим борцима попуњаване су остале чете.

Трећег априла Грочанскоподунавска чета је извршила напад на жандармеријску станицу у Азањи. Била је то прва борба једне партизанске јединице у Јасеници после повлачења Другог шумадијског одреда крајем 1941. године. Борба је трајала 2 сата, партизани су бацили бомбе у станицу и запалили неке делове зграде. Погинуо је један жандарм и неколико је рањено. За цело време борбе жандарми су молили партизане да прекину ватру, обећавајући да никоме у селу ништа неће учинити, али нису хтели да се предају. Како је зграда била од тврдог материјала а команда чете није припремила експлозив, партизани су се пред зору повукли без губитака. Жандарми су сутрадан стрељали 3 а ухапсили 50 Азањаца.

Појава ове чете, која је у то време бројала 60 бораца наоружаних са 4 пушкомитраљеза, деловало је тако да ни злочини петоколонаша више нису могли да заплаше народ. Највећи одјек у целом округу имала је борба коју је чета водила 23. априла на тремеђи села Биновца, Друговца и Орашја у срезу подунавском. У зору тога дана, немачка посада у Коларима дознала је да се на три километра од варошице у селу Биновцу налазе партизани. Обавештена о томе, чета је по дану напустила село и повукла се према

¹⁴ Оригинал извештаја у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 3578.

шуми Маринков забран. Око 16 часова, ка логору је наишло у стрељачком строју преко стотину Немаца и жандарма. Борци су неприметно посели положај и сачекали да се непријатељ приближи на педесетак метара. Онда је са ивице шуме грунула ватра. Немци и жандарми су били присиљени да полежу на чистини. После десетак минута, партизани су кренули на јуриш. Непријатељ је био потпуно разбијен. Погинуло је 13 жандарма и 3 немачка војника. Заробљено је 18 жандарма и 5 немачких војника, међу којима се налазио и командант варошице Колари. Жандарми су разоружани и пуштени а исто тако и 4 рањена немачка војника, док је командант стрељан. У борби је заплењено 25 пушака, неколико револвера, велика количина муниције и бомби, неколико бицикла и разна друга опрема. Партизани у овој борби нису имали губитака. Остале непријатељске колоне после разбијања главнине, нису се усудиле да нападну чету. Отварајући ватру из даљине, оне су покушале да заседама блокирају логор. Када је пала ноћ, партизани су прошли између заседа и пребацили се у грочански срез. О успесима ове чете Окружно повереништво КПЈ за Младеновац писало је ПК КПЈ за Србију 25. априла:

„... Свакодневно редови наших чета проширују се новим борцима (већином сељацима). Тако је Грочанска чета у последње време јако нарасла и прилив у чету стално је велики... Пошто је чета прилично велика створени су услови да се креће и по дану и они су у последње време одржали неколико врло успешних збојева по дану: у Бадљевици (подунавски срез), Селевцу (јасенички), Малом Орашју и Биновцу (подунавски), 23 о. м. предвече чета је на тремеђи Мало Орашје, Биновац и Друговац дочекала у заседи непријатељску колону...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Орбије под бр. 2738).

Али док је Грочанска чета стално јачала, Космајска је претрпела у Лисовићу тешке губитке 12. априла. После борбе на Жутом оглавку и растанка са Рудничком четом, Космајци су кренули према Посавини. У Лисовићу чета је била опкољена од јаких снага љотићеваца. Обавештени о наиласку непријатеља, партизани су изашли из кућа. Али, уместо да одмах поседну положаје, они су пожурили долином да се удаље од кућа како не би страдали сељаци. Љотићевци су већ били посели ову долину и чета се наједном нашла на бриоаном гтростору под ватром љотићевских митраљеза који су тукли са свих страна. Под тако неповољним

условима, партизани су били принуђени да приме борбу. Борба је трајала од 15 до 19 часова, када су остаци чете уопели да се пробију из обруча. У већ поменутом извештају од 25. априла ОП КПЈ за Младеновац пише:

„... Космајска чета је била нападнута у Лисовићу (Космајски срез) од добровољаца и Немаца у јачини од 500—600 војника. Боравак чете био је пријављен непријатељу, и четно руководство је о томе било на време обавештено али није то схватило за озбиљно... Ми смо изгубили: 9 мртвих (једна другарица)... Непријатељ је имао 4 кола мртвих (међу њима и заменика Марисава Петровића) и неколико камиона рањених...”

Код Лисовића су погинули командир и комесар чете, „Аца Цезвар” и Абрлић Стјепан Стева курир. Преостали борци су се повукли према орашачком срезу.

После борбе код Маринковог забрана, Грочанскопудунавска чета је у грочанском срезу на Маџарској равни изнад Камендола опкољена од јаких снага љотићеваца и жандарма под командом љотићевоког пуковника Мојсиловића. Борба је трајала цео дан — од свитања до ноћи. Љотићевци и жандарми су у талаоима јуришали, настојећи да потисну партизанае из усеченог пута на коси. Упркос јакој партизанској ватри, непријатељски стрељачки строј је неколико пута успевао да приђе на двадесетак метара до партизанских положаја. Одатле су их борци враћали недавно заплењеним немачким бомбама. На њивама су остајали мртви и рањени. Љотићевски официри су, међутим, понова сређивали расуте редове и понова их гогтили на јуриш. Захваљујући заплењеном оружју и муницији, партизани су успели да одбију све непријатељске нападе до ноћи. Увече је упућена једна десетина са Голубаном Пауновићем, који је из митраљеа побио љотићевску заједу и заробио једног љотићевца. Кроз тај „отвор” Горчанска чета је изашла из обруча. У овој борби изгинуо је велики број љотићеваца и жандарма, међу којима и један пуковник. Партизани су имали једног лакше рањеног борца. У извештају Окружног повереништва о овој борби пише:

„... 25. IV. опет се сукобили -између Умчара и Камендола са љотићевцима. Наши су били опкољени на једном брду, али имајући одличан положај успели су опет без иједног губитка да се повуку наневши непријатељу велике губитке у људству. Немамо тачне податке о томе, али се говори да су љотић(евци) изгубили 50

људи. Тачно је то да су из Дубоне одредили 17 кола да им вуку мртве и рањене..."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 2739).

Ова друга борба Грочанскоподунавске чете изазвала је озбиљну узбуну код непријатеља. На овај простор хитно су упућене све расположиве снаге из Београда и околних места. Сеоским путевима кретале су се ноћу колоне непријатељских камиона, осветљавајући фаровима шумарке и јаруге. Приликом претреса терена, љотићевци су причали сељацима да се не ради о партизанима, већ да је „бачено неколико стотина руских падобранаца" који су наоружани само аутоматским оружјем и обучени у „зелено", па се у шуми не види и зато немају губитака.

Са Мађарске равни партизани су се између Дубоне, Влашке и Шепшина пребацили према шуми Кокорин. Како су се непријатељске коло-не кретале у свим правцима, одлучено је да се чета по дану овим правцем пребаци преко пруге Београд—Ниш у космајски срез како би избегла непријатељску концентрацију. Борци су били гладни, преморени и неиспавани. Био је Ускрс и народ који је изашао на гробље заустављао је колону и давао им храну. У близини села Ђуринаца у Кокорину командир чете је направио грешку. Уместо да пожури пребацивање преко друма и пруге или да заустави чету на погодном положају, одлучио је да направи кратак одмор у самој долини испред које је била чистина. Једна група од 60 жандарма искористила је ову неопрезност. Они су се привукли до багремара и из свег оружја отворили ватру на чету. Сукоб није трајао дуго. Док је неколицина бораца отворила ватру на жандарме, остали су се у групама пребацивали на супротну косу. Приликом пребацивања погинула су два борца. Жандарми су имали 3 мртва. При повлачењу чета се разбила на водове, који су се неколико дана касније сакупили у селу Ковачевцу, где се припремило издавање космајских чета у самосталан Космајоки одред. Од чете се том приликом изгубила једна десетина, са којом је веза уопостављена тек по обнављању одреда.

ПРВОМАЈСКИ САСТАНАК ПАРТИЈСКИХ И ВОЈНИХ РУКОВОДИЛАЦА НА БУКУЉИ

Неколико дана пре 1. маја, на планини Букуљи, Крагујевачки окружни комитет је вршио припреме за прославу међународног празника рада. Требало је да се на ову прославу окупе, поред Првог шумадијског, Ваљевски и Чачан-

ски одред и да се реорганизацијом одвоје борци за друге одреде. Првог маја увече, ту су се већ налазили партијски радници из ваљевског, крагујевачког и чачанског округа. Поред преосталих бораца Космајске чете, стигао је и Ваљевски одред. Није било још Грочанске, Рудничке и Сувоборске чете. Како су се тих дана вршиле припреме за реорганизовање коомајских чета у засебан Космајски одред, Грочанска чета није ни одлазила на прославу. Рудничка и Сувоборска чета су, међутим, 1 маја, водиле борбу са жандармима на Клокотићу, и тек уочи другог маја стигле на Букуљу. Тако је првомајска прослава одржана тек 2. маја. Н>ој су, поред осталих, присуствовали и командант и комесар Главног штаба партизанских одреда за Орбију. После ручка извршена је реорганизација одреда. Из Првог шумадијског одреда, издвојено је 20 бораца са терена младеновачког округа који су са преосталим борцима Космајске чете требали да се врате у овај округ и уђу у састав Космајског одреда. У извештају штаба Првог шумадијског одреда од 2. маја 1943. године о томе пише:

„... У саставу одреда остаје 76 другова. Од тога 10 бораца одлазе за Сувоборски одред. Одред ће убудуће дејствовати подељен у две чете: Качерску и Рудничку. Засад је предвиђено од акција продирање у реоне око Рудника, уништење Дражених банди и уништење железничке и телеграфске везе на целом терену...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 4557).

Приликом ове реорганизације, Милосав Влајић је упућен за заменика команданта Космајског одреда, а за команданта Првог шумадијског одреда постављен је Лука Спаејевић Драган. За комесара је постављен Родољуб Станић Трамвајац, а начелник штаба је и даље остао Илија Јовановић Лала. После реорганизације одреда, постројене су све јединице. Како је било доста бораца који нису били положили партизанску заклетву, извршено је свечано полагање заклетве.

Увече су скинуте заставе, одред и партијски радници су напустили Вукуљу. Качерска чета је са Ваљевским одредом отишла према Колубари, где су једне ноћи водили борбу са одредом Љотићеваца који су долазили из Обреновца.

Тринаестог маја извршен је напад на Лазаревац, средње место колубарског среза. Разорена је железничка пруга на лазаревачкој станици, запаљени су магацини и покидане све телефонско-телеграфске везе Аранђеловац—

Лајковац. Док су нека одељења водида борбу са жандармима, партизанске патроле су ухапсиле у граду неколико гознатих немачких сарадника. Они су сутрадан осуђени на смрт и стрељани, на сваком је остављена писмена пресуда партизанског суда при штабу одреда. Борба у Лазаревцу је трајала од 1,30 до 3,30. Погинуло је 5 жандарма. Партизани су имали једног тежког рањеника, који је касније умро, и тројицу лакших. Сутрадан су у Лазаревац стигли Немци. Недалеко од Лајковца, они су са друма тукли топовима и минобацачима висове око Лазаревца.

Напад на Лазаревац био је утолико значајнији што је тих дана непријатељ вршио велике претресе терена у младеновачком и крагујевачком округу. Недићевоки потпуковник Станковић, са неколико стотина жандарма из Крагујевца, вршио је претресе села око Рудника. Жандарми су пуцали на сваки забран. По селима је беснео терор, паљене су куће, батинани они које је неко оптужио. У Босути су обесили партизанског сарадника Михаила Росића. Приликом претреса терена, жандарми су у селу пронашли три рањена партизана. У борби је један од рањеника погинуо а друга два су заробљена. Жандарми су их пребацили у Јарменовце и пред народом зверски мучили.

Пратећи Ваљевски одред на његов терен, Качерска чета је после напада на Лазаревац продужила према Љигу. Ноћу уочи 17. маја извршен је напад на станицу Латковић између Љига и Лајковца. Запаљена је станична зграда, магацини и вагони на перону. Тамо су вођене свакодневне борбе са четницима и недићевцима. Испред јаким непријатељских снага, пошто се није могао одржати на свом терену, Ваљевски одред се са Качерском четом повукао према Руднику. У селу Клоки извршен је 25. маја напад на четнике који су били истерали народ на збор. Погинуло је 6 и рањен већи број четника. Остали су се разбегли користећи прилику, јер партизани нису могли да пуцају због присуства сељака.

Тих дана, са чланом Окружног комитета КПЈ за округ крагујевачки Мирославом Јовановићем, израђен је план напада на Стефановићеву фабрику конзерви у Крагујевцу. Качерци и Ваљевци су провели неколико дана прикривени на периферији града. Увече су ухрили у Крагујевац и пришли фабрици. Извиднице су известиле да су у круг фабрике доведена појачања од бугарских војника. Посумњало се да су намеравани напад провалили бугарски војници са којима је Окружни комитет у то време, као са члановима БКП, одржавао везу. Штабови одреда су због тога донели одлуку да се одустане од напада.

После повлачења од Крагујевца, Ваљевском одреду је понова наређено да крене на свој терен. Обавештени да се у

варошици Брајковац налази већа група четника, партизани су ноћу између 5. и 6. јуна кренули у напад. Када су стигли у Брајковац, већ је био дан. Провлачећи се кроз воћњаке, борци су опколили четнике. Једна група четника успела је у току борбе да побегне долином речице из обруча. Остали су били потпуно разбијени. Нађено је 11 мртвих, а 6 је заробљено. Касније су сељаци по склонитим местима нашли још неколико погинулих дражиноваца. Али, победа коју су партизани извојевали без иједног свог рањеног борца била је умањена рањавањем команданта Првог шумадијског одреда Луке Спасојевића Драгана. Док је са чистине на вису командовао четама, четнички куршум погодио га је у стомак. Како је одредски лекар био далеко са Рудничком четом, одмах је упућена патрола да пронађе и доведе другог лекара из којег од оближњих места. Враћајући се са лекаром, патрола је налетела на групу четника. Док се борба водила, лекар се преплашио и побегао. У међувремену, командант је подлегао ранама. Сахрањен је на гробљу села Трбушнице. У присуству великог броја сељака одржан је кратак говор. Партизани су иопалили почасне плотуне. Била је то после 1941. године прва сахрана једног партизана уз војне почасте.

У то време четници Драже Михаиловића, уз благодатну подршку окупатора и политичку сарадњу са недићевцима, крстарили су шумадијским селима, мобилишући масовно у своје бригаде и корпусе. По њиховим упутствима, општинске управе су састављале мобилизационе спискове, а четнички официри су пред насилно покупљеним сељацима на зборовима држали говоре о слободи и слободи, позивајући у борбу против комуниста и наређујући истовремено да се поштују све наредбе Немаца да не би „страдао народ“. Биле су то исте оне пароле под којим је Недић 1941. године иступао у заштиту окупатора. Без икаквих изгледа да политички придобију масе, четници су се морали од почетка одлучити за терор.

Већа четничка група која је пребачена у ове крајеве јуна месеца покушала је да се учврсти око Рудника, са намером да очисти Шумадију од партизана. Ове четничке јединице су 21. јуна нападе партизана на Паљевинама на Руднику. У борби је учествовао Шумадијски одред без једне чете и цео Ваљевски партизански одред. Обе јединице су бројале око стотину бораца, док је четника било преко 700. Борба је без прекида трајала цео дан. Један за другим смењивали су се четнички јуриши, које су партизани успешно одбијали. Непријатељ је до вечери имао око стотину мртвих и рањених. Шумадинци и Ваљевци су имали два погинула и два рањена борца. Поражени четници су се увече

повукли. Њихове рањенике Немци су камионима пребацили на лечење у Чачак и Горњи Милановац. Овај пораз четника успорио је њихово продирање у Шумадију.

После ових борби, Шумадијски и Ваљевски одред су кренули према Гарашу, а затим према Букуљи, где је припремао формирање Првог батаљона Народноослободилачке војске у централној Србији.

КОСМАЈСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД „РАДЕ ЈОВАНОВИЋ”

Првих месеца 1943. године у младеновачком округу постојали су повољни услови за масовније ступање људи у партизане. Непрекидна хапшења која је вршио непријатељ, уз претресе терена и блокаде, била су стална опасност за велики број полуилегалних партизанских сарадника по селима. Окружно повереништво је због тога одлучило да се на терену задрже, поред партијских руководиоца, само најнеопходнији људи за организационо-политички рад. Припадници позадинских десетина и чланови осталих организација које је непријатељ открио упућивани су у одред. Почеле су се све чешће јављати и групе омладинаца тражећи да ступе у партизане. Они који су одлазили у партизане имали су за собом борбено искуство стечено не само кроз политички рад у позадинским организацијама него и кроз многобројне акције извођене у заједници са партизанима или организоване од партијских радника. У партизане су одлазили „свесни другови”, како се то говорило, а њихова „свесност” није се ограничавала само на схватање да треба протерати окупатора него и да се треба изборити за народну власт и ново друштвено уређење, које је већ постало опипљиво кроз истину илегалну али све значајнију делатност народноослободилачких одбора и заједнички рад великог броја људи по селима на помагању народноослободилачког покрета. Одласком „свесних” другова у партизане, позадински политички рад не само да није трпео него је партизанска борба све више постајала борба целог народа.

Прилив нових бораца из младеновачког округа у Први шумадијски одред нарочито се појачао марта и априла, у време успешних борби Грочанскоподунавске чете. Највећи број нових бораца долазио је из врачарског, грочанског, подунавског и младеновачког ореза. У то време скоро није било села у овим срезovima која нису имала „својих” бораца У одреду.

Крајем априла Окружно партијско повереништво је одлучило да се у еелу Ковачевцу у младеновачком срезу

изврши мобилизација скојеваца. Састанак целокупне скојевске организације у вези са овом одлуком одржан је у шуми Маковици. У име Окружног повереништва Партије одлуку је саопштио Дража Марковић. Од 40 скојеваца 30 је кренуло у одред. Пошто су сви дошли са оружјем, од њих је формирана привремена Ковачевачка чета. На путу за одред, после два дана, због наилазних љотићеваца, они су у селу Пружатовцу изгубили везу али су нешто касније ступили у Космајски партизански одред.

Повремени доласци чета у округ и њихове ретке акције постајали су у то време све више кочница за даљу мобилизацију народа. Постојање једног одреда на територији два окружна партијска руководства рађало је и низ других тешкоћа, па чак и неспоразума, компликовало пребацивање нових бораца и отежавало решавање кадровских проблема. Због тога се већ првих месеци 1943. године поставило питање издвајања бораца из младеновачког округа у самосталан Космајски партизански одред. У другој половини априла Окружно повереништво за младеновачки округ, у присуству члана ПК КПЈ за Србију и комесара Главног штаба Моме Марковића, донело је одлуку, о чему је 25. априла обавештен и Покрајински комитет:

„... Друг Вук (М. Марковић прим. ред.) је стигао на нашу територију још пре десет дана. У вези са његовим доласком је и сређивање стања у целокупном нашем раду до сада.

По питању одреда сагласили смо се да се формира засебан Космајски одред. Штаб одреда би изгледао овако: командант друг Срба (Иван Стефановић — прим. ред.), досадашњи секретар Среског повереништва у Подунављу. Заменик команданта друг Милосав (Влајић — прим. ред.), досадашњи вршилац дужности команданта Првог шумадијског одреда, политком одреда друг Ђока Јарац (Ђорђе Јовановић — прим. ред.), и заменик политком другарица Кика (Божидарка Дамњановић — прим. ред.). Слањем једног дела другова са терена у одред, питање четних руководства биће повољно решено. Ми се надамо да ће се по питању учвршћења одреда на овај начин много урадити. Стварањем самосталног одреда успећемо да, оживљавањем акција у нашем округу, појачамо мобилизацију маса за одред...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 2738).

Припреме за реорганизацију чета извршене су последњих дана априла. У току припрема, штаб одреда је 3. маја издао летак народу Космаја, Посавине, Подунавља и

Јасенице, у којем га позива да „још већом борбом и чвршћим збијањем својих редова" одговори на терор окупатора и петоколонаша. Као место где су се имали окупити борци и народ одређена је шума Маковица недалеко од Младеновца, између села Ковачевца, Граница и Велике Крсне. Почетком маја окупила се Грочанскоподоунавска чета. Ускоро су стигли борци са овог терена издвојени 2. маја из осталих чета Првог шумадијског одреда, као и преживели борци Космајске чете. На месту предвиђеном за свечаност, партизански сарадници из околних села донели су ноћу храну. У свитање 6. маја штаб одреда, борци и партијски радници пристигли су у логор. Када је свануло, стигло је још неколико група из околних села. На ивицама шуме, скривене у лишћу, мотриле су партизанске страже. У сачуваном дневнику неког ЧЈШна птаба одреда (највероватније одредског лекара Виктора Колина) под датумом 6. мај пише:

„... Друг командант Г. Ш. и штаб одреда извршили су смотру свих присутних партизана којима је друг командант Г. Ш. саопштио да се обновио наш одред и ко је његов штаб. После говора друга команданта Г. Ш. и команданта одреда, отпевајше су партизани неколико песама.

По подне је одржана приредба, којој је поред партизана присуствовала једна група сеоских омладинаца. Политкомесар одреда је одржао говор о Ђурђевдану као празнику, који је иначе везивао народно-ослободилачке борбе српског народа одувек, па и сад. После тога изведен је културно-забавни програм..."

(Орипшал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 10079).

У Космајском одреду формиране су две чете.¹⁵ У Прву чету су ушли преживели борци који су уочи формирања одреда стигли са Букуље. Касније је ова чета појачана још једним водом издвојеним из некадање Грочанскоподоунавске чете, која је сада реорганизована у Другу космајску чету. Као реон дејства, Првој чети је одређена територија округа западно, а Другој источно од пруге Београд—Ниш. Под непосредном командом штаба одреда налазила се, сем тога, једна петорка одређена за специјалне задатке.

¹⁵ У командама чета били су: у 1. чети — командир Иван Зафред Мића (после његове смрти командир је био Живан Пауновић Голубан, а кад је и он погинуо, Душан Поповић Вуја), политички комесар Олга Врабич Нада, замен. командира Душан Поповић Вуја; у 2. чети — командир Милан Живковић Ујак, политички комесар Лазар Љубоја Миле а заменик командира Богомир Прокић Боја Азањац.

Извршена је такође и допуна штаба одреда, у који су ушли као интендант Миливоје Павковић Чича, а као одредски лекар Виктор Колин.

По подне је настало право народно весеље. У логор је стигло из околних села неколико стотина омладинки и омладинаца са хармоникашима. Жандармеријско одељење из Младеновца, које је пошло у извиђање тога дана, оба-везигено о присуству „великог броја партизана" побегло је назад у варош.

Ноћу су чете кренуле на своје терене. Штаб одреда је 10. маја издао наредбу да се појачају напади на саобраћај и непријатељске јединице. Прва чета је 12. маја поставила заседу на железничкој станици Дражањ—Шепшин, очекујући немачки транспортни воз. Међутим, пре воза је на заседу наишло једно одељење немачких војника који су обезбеђивали пругу. Погинула су три и рањено неколико Немаца. Теже је у заседи рањен један борац Прве чете, кога су партизани понели собом, али је убрзо подлегао ранама. Друга чета је 15. маја извршила напад на железничку станицу Кусадак на прузи Београд—Ниш. Уништене су скретнице и сва постројења, прекинута пруга и запаљена станична зграда. Прва чета је 15. маја поставила заседу на интернационалном друму између Брчина и Рипња. Заплењен је и спаљен један камион који је превозио намирнице за окупатора. Иста чета је сутрадан, 16. маја, извршила напад на железничку станицу Ресник на прузи Београд—Ниш. Док је једно одељење водило борбу са Немцима и жандармима, чета је дигла у ваздух скретнице и неколико станичних колосека. После ове акције, Прва чета се пребацила у посавски орез, где је, прогонећи групе дражиноваца, 20. маја опколила у селу Вранићу четничке офицере. Ови четници су у једној штали одржавали конференцију на којој су прављени спискови комуниста по селима за ликвидацију. Борба је трајала неколико сати. Четници су изгинули од партизанских бомби убачених у шталу, али је на самом завршетку борбе један рањени четник убио Живана Пауновића Голубана који је тада вршио дужност командира чете. Због ванредне храбрости и угледа који је уживао међу борцима и у народу, Младеновачки окружни комитет Партије је одлучио да га после смрти прими у чланство КПЈ. Ова чета је 24. маја поново поставила заседу на 35. километру од Београда, на интернационалном друму. Ту између Раље и Поповића дочекан је ватром луксузни ауто са Немцима. Немци су успели да побегну, а рањен је само немачки војник који је ишао на мотоциклу испред аутомобила као обезбеђење. У аутомобилу који је каоније запаљен заплењена је већа количина дувана и намирница.

Друга чета је 21. маја спалила општинску зграду са архивом у Великој Крсни а сутрадан и у Дубони и Бадљевици. Ноћу 23. маја извршен је напад на железничку станицу Водањ. Попгто еу растерани немачки војници, демолрана је железничка станица и заплена и подељена сељацима извесна количина петролеја и намирница.

Половином маја непријатељ је од провокатора дознао о великом народном весељу које је 6. маја одржано у Маковици. Агенти Специјалне полиције, уз помоћ жандарма и љотићеваца, отпочели су претресе и масовна хапшења по околним местима. Само у селу Ковачевцу ухапшено је и батиано око 200 омладинаца и омладинки због учешћа на партизанском весељу. Како су многи партизански сарадници успели да избегну хапшење, Специјална полиција је са жандармима почела ноћу тајно да организује заседе у селу да би их похватили. Због тога је Друга чета неколико дана провела у околини Младеновца. Већ прве вечери „опецијалци“ су налетели на партизанске заседе али су успели да умакну у град без губитака.

Тридесетог маја чета је водила велику борбу на друму Смедеревска Паланка — Смедерево код села Азање. Немачки војници и неколико стотина жандарма и љотићеваца опколили су партизане у засеоку Влашки До. Чета је тога дана логоровала у шуми Грачац, на око 6 километара од вароши. Обавештен о томе, непријатељ је скупио јаче снаге, од око 250 жандарма и љотићеваца, којима је командовао поручник Александар Марковић, као и 150 немачких војника из града. Непријатељски напад је почео око 18 часова. Друга чета, која је тада имала 5 пушкомитраљеза, приметилa је непријатељске стрељачке стројеве и на време посела положаје. Борба је трајала пуна три сата. Погинуло је десетак немачких војника а неколико је рањено. Љотићевци и жандарми су имали такође велике губитке. Међу погинулима је био командант непријатељског одреда и још један водник, док су три водника рањена. Укупно је било мртвих и рањених преко тридесет љотићеваца и жандарма.¹⁸ Партизани су имали само једног лакшег рањеника. Када је пала ноћ, они су се пробали из непријатељског обруча.

Исте ноћи, док је Друга чета водила борбу у Азањи, Прва чета је са позадинским организацијама у целом космајском срезу, сем у Рогачи и Раниловићу, понова излепила летке којим се службеници општинских управа позивају да прекину рад.

Крајем маја, због појачаних партизанских акција, непријатељ је на територију прво младеновачког и грочан-

Према док. 4560 у Институту за историју радничког покрета Србије, било је мртвих 20 и 11 рањених непријатељских војника.

ског, а затим и подунавског и јасеничког среза довукао јаке снаге које су поселе скоро сва села. Требало је да се овим притиском онемогући партизанска активност уочи жетве. Због реквизиција у неродној 1942. години наступила је у летњим месецима глад. Људи су млели кору од дрвета, пасуљ и сасушену траву. Овакво „брашно“ месило се и пекло место хлеба. Показивало се да ће партизанске акције за скривање хране, олако схваћене у 1942. години, сада имати пуну подршку свих сељака. Ради застрашивања народа, у близини једног од најбољих партизанских села — Малог Пожаревца, Немци су извршили масовно стрељање логораша. У извештају Младеновачког окружног повереништва од 6. јуна, о томе пише:

„... 25. маја код Малог Пожаревца естрељано је 120 људи из логора и новоухапшених. Стрељали су љотићевци, док су Немци били присутни томе. Претходно је била ископана јама у коју су затрпани стрељани. У исто време ископана је и друга, која стоји празна, треба да служи као претња сељацима. Сви стрељани су из нашег краја — округа. За време стрељања било је повика: „Доле кржави окупатор“, „Живела слободна Србија!“ итд. итд. Нарочито кад је стрељана друга група. Један Циганин је, кад је требало да буде стрељан, узвикнуо: „Гледајте господо како стрељају сиротињу“.

Стрељању су присуствовале општинске управе суседних села. Издат је плакат у коме се налазе имена стрељаних...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 2744).

Међу стрељанима се налазио и секретар Среског комитета СКОЈ-а за срез младеновачки, Момчило Живојиновић Живинар, кога су ранили и ухватили дражиновци код села Пружатовца, а затим га преко среског начелника Ивковића предали Немцима.

Претреси терена које су предузели Немци, љотићевци и жандарми у мају спровођени су уз масовно хапшење, батинање, прогоне и пљачку. Немачка команда је првог и другог јуна „као одмазду због чувања партизана извршила колективну казну“ против Малог Пожаревца, Камендола, Врчина и Бегаљице. Одузета је половина целокупне стоке у селима. Немачки војници су пролазећи кроз села палили куће и пуцали на сељацима по њивама. Одузимали су брашно, кукуруз, маст и све што им је долазило до руку.

Упркос непријатељском терору који је беснео током целог јуна и јула, партизанске чете су свакодневно изводиле

многе акције, а у неколико сукоба нанеле су и теже ударце непријатељу. Почетком јуна у космајски срез је стигао Јуришни батаљон Српског државног корпуса. Прва чета је 2. јуна заробила једног наредника овог батаљона. Трећег јуна дошло је до борбе на Тресијама под Космајем. Јуришни жандармеријски батаљон је претрпео тешке губитке. Погинуло је 18 жандарма а већи број је рањен. У тој борби погинуо је и командир Прве чете Иван Зафред Мића Словенац, радник из Истре, а лакше су рањена два борца. Иста чета је тих дана на Трешњи под Авалом дочекала у заседи Бициклистичку чету Српског државног корпуса под командом капетана Михаиловића. Жандарми су потпуно разбијени. Погинуло је 9, тешко рањено 7 а лакше 4 жандарма.¹⁷

После хватања двојице познатих љотићеваца, Кузмића, у Великој Крсни, Друга чета се пребацила у подунавски срез. Она је 10. јуна, извршила напад на железничку станицу Радицац на прузи Београд—Смедерево. Запаљена је станична зграда и сви вагони који су се нашли у станици. Из Радицаца су према Смедереву пуштене две празне локомотиве, које су етигле до смедеревске железничке станице, што је довело до узбуне у граду. У јуну месецу био је нарочито велики прилив бораца у чету, па је она подељена на две, односно издвојени су из ње борци и формирана је Трећа младеновачка чета Космајског одреда.¹⁸ Младеновачка чета је 16. јуна извршила напад на железничку станицу Глибовац на прузи Београд—Ниш. Борба са Немцима и жандармима на станици трајала је неколико часова.

Поред ових значајнијих борби, партизанске чете су скоро свакодневно у мају и јуну изводиле разне мање акције, као што је одузимање намирница реквирираних за окупатора, ометање непријатеља да среди општинске управе и одржавање зборова по селима, што је знатно допринело ширењу партизанског утицаја и привлачењу нових бораца у одред.

„ХЕНЗЕНОВА ОФАНЗИВА" У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ

Пожаревачки партизански одред је крајем 1942. године наносио велику штету окупатору. За неколико месеци биле су распуштене скоро све општинске управе у округу и обу-

¹⁷ Према извештају ореског начелника из Сопота.

¹⁸ Командир ове чете био је дотадањи секретар Среског повереништва Партије за младеновачки срез, Љуба Михајловић Чикић, земљорадник из Велике Крсне. Комесар је био Живомир Савковић Маузер, а заменик командира Брашо Стојковић Бели, оба земљорадници из Ковачевца.

стављене све испоруке из села за немачку војску. Отуда су већ први хладнији дани новембра били обележени појачаном активношћу окупаторских и петоколонашких одреда. Непријатељске јединице су све чешће упадале у села, блокирале и претресале поједине крајеве трагајући за партизанима. Најактивнија партизанска чета у то време била је Моравска, па се реон у којем је она деловала најчешће налазио на ударцу непријатеља. Приликом блокаде Породина, у новембру, Немци су легитимисали све мушкарце од 15 до 45 година. Око стотину људи истерали су пред општину, претили им и изводили их пред пушчане цеви, тражећи да открију где скривају храну и партизана. Два дана после овог догађаја, љотићевци су вршили претрес у Породину, Ракинцу и Жабарима. Јаче патроле претресале су и остала села у околини, а сутрадан им се придружило још око 50 немачких војника, који су претресали колибе око Мораве. У исто време претресена су и села дуж Млаве. Непријатељски одреди су се најчешће задржавали у реону Породин—Тишевац—Миријево. Многа села су претресана више пута узастопце, а поред немачких пешадијских и коњичких одељења, у претресима су узимале учешће и јединице Руског белогардејског корпуса из Пожаревца. Непријатељски војници су односили из кућа месо, маст, сланину и друге намирнице. Овакви препади¹⁹ и претреси трајали су све до фебруара 1943. године. Тада је притисак непријатеља изненада ослабио на целој територији пожаревачког округа.

Пожаревачки партизански одред је у то време имао три чете — Моравску, Стишку и Печку. Оне су и поред еталних непријатељских претреса терена успешно онемогућавале рад општинских управа и спровођење реквизиција. После растурања наредби о забрани рада општина, спаљиване су општинске архиве. Осуђен је и стрељан извесан број петоколонаша по селима који су се оглушили о наредбу штаба одреда. Од почетка јануара до половине фебруара 1943. године партизани су у округу извршили преко четрдесет оваквих акција. Поједине чете су, поред сукоба са непријатељским јединицама, извршиле и неколико диверзија на саобраћај. Почетком јануара једна група бораца опкољена је од жандарма у Жабарима. У краћем сукобу рањен је један жандарм а партизани су успели да се пробију из кућа. Четвртог јануара запаљен је код Кучајне камион немачке Фелдкомандатуре из Београда. Половином овог месеца разоружано је неколико жандарма и четника који су залазили у села. Четрнаестог јануара жандарми су у Ореовици опко-

¹⁹ Огласе претреса види у извештају Радмиле Трифуновић Хитре, инструктора ОК КПЈ за Пожаревац. — Институт за историју радничког покрета Србије, док. бр. 3161.

лили једну групу бораца Моравске чете са којом се налазио и политички комесар Сима Симић. Захваљујући Симиној одлучности, партизани су успели да се пробију без губитака. Сличан догађај се одиграо и двадесетог јануара под Мустапића, када је вођена дужа борба са жандармима, а крајем истог месеца једна партизанска патрола је код Рашанца прекинула телефонско-телеграфске везе са Пожаревцем.

Мада су сви сукоби са непршјатељем били претежно дефанзивног карактера, они су у народу наилазили на видан одјек, стварајући све повољнију атмосферу за мобилизацију људства и јачање одреда. Крајем јануара Окружни комитет је на састанку, поред организационог стања у округу, разматрао и делатност одреда и проблем горњачких четника, који су, држећи најпогодније планинске терене, били стална сметња бржем подизању народа у оружану борбу. На састанку је констатован видан напредак у раду организација. На терену су ојачали илегални одбори народне власти и организације жена. У округу је било 132 члана Партије 27 кандидата и 101 скојевац. По селима је било пет наоружаних борбених група, које су бројале преко тридесет бораца. Окружни комитет је, међутим, констатовао да се организационо слабо продирало према Горњаку и да је била недовољна политичка активност на разобличавању четничке дволичности. У закључцима је подвучена потреба да штаб одреда учврсти чете и изводи акције са више плана и система. Према наредби Главног штаба НОПО Србије, требало је у то време да се у пожаревачком округу приступи повлачењу у одред илегалних десетина и група са терена. О томе се говори и у писму које је Окружни комитет упутио штабу Пожаревачког партизанског одреда.

„... С обзиром на спољну и на унутрашњу, по нас повољну ситуацију, пре него икада треба извршити мобилизацију људи за одред. Цивилна партијска организација већ је томе послу приступила. И ви са ваше стране треба да учините све да би наш одред ојачао. Издајте конкретна упутства четама. Најбољи пут за мобилизацију људи у наш одред, јесте пут борбених десетина. Ми ћемо све постојеће групе мобилисати у одред. Цивилне ће организације приступити стварању нових борбених група, испробаће их у акцијама и одмах ћемо их мобилисати. Међутим, на вама је да се сва четна руководства повежу са свим десетинама, да у свим селима стварају борбене групе у договору са руководиоцима цивилног рада, да их увлаче у акције, да појачаним полштичким радом створе код њих вољу за одлазак у одред.

Маоовним стварањем борбених група свуда, почећемо отклањати слабости. У првом реду, да народно-ослободилачку борбу воде само партизани, 2) лакше уништавати Горњачане, 3) моћи ћемо одлично да организујемо обавештајну службу, 4) спречићемо масовну хајдучију и пљачку, 5) деста ћемо допринети да се Горњачанима онемогући присилна мобилизација народа по сеоским већ сачињеним списновима и 6) конкретно приступити мобилизацији људи за одред..."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 7005).

Првих дана фебруара отпочело је спровођење ових директива Окружног комитета Партије. Јачање покрета омогућило је припреме за стварање Окружног народно-ослободилачког одбора. Отпочело је такође и продирање у оне крајеве округа где су партијска и партизанска упоришта до тада била слаба. Долазак нових бораца из ударних група са терена још више је допринео вези партизана и народа.

Нарастање и јачање покрета у пожаревачком округу убрзало је и припреме окупатора за обимнију офанзиву, која је требало да отпочне половином фебруара, обухватајући не само долину Мораве и Млаве него целу територију пожаревачког и делимично јатодинског и зајечарског округа.

Непријатељске снаге које су, по плану штаба 704. немачке ловачке дивизије, требале да учествују у овој акцији биле су подељене у пет група. Њих су сачињавале јединице 734. немачког пешадијског пука, који је имао 42 официра, 333 подофицира и 1674 војника, затим Трећи пук Руског добровољног корпуса, чији су делови били смештени у Пожаревцу и Петровцу, три батаљона овог корпуса из Доњег Милановца, Бора, Неготина, Пожаревца и Костолца. Из Крагујевца је придружен овим јединицама Пети пук Српског добровољачког корпуса под командом Марисава Петровића. Употребљени су и жандарми, чије су посаде ојачане по свим селима у округу. Број непријатељских војника износио је око пет хиљада. Четници Драже Михаиловића су се такође припремали да узму учешће у борби против партизана. По договору са Недићевом жандармеријом, четнички команданти су ради јачања својих одреда повукли „у шуму" жандармеријске посаде. Тако су 14. јануара Звишком четничком одреду приступили жандарми станице СДС из Нереснице. Да би пред народом прикрили сарадњу са недићевцима, четници су тобоже опкољавали жандармеријске станице а жандарми су без отпора предавали оружје или одлазили са шима.

Према немачком плану, требало је да ове јединице отпочну „претрес терена“ 16. фебруара. Тога дана у 24 часа група „Југ“ је требало да са зборног места у селу Марковцу стигне у Седларе, а две чете Трећег батаљона 724. пука у село Лукавицу. Ујутру 17. фебруара, у 5,30 часова, одатле је требало да почне наступање према северу и североистоку. Трећи батаљон Руског заштитног корпуса, приликом наступања, требало је да претресе места Купиновац, Тишевац, Буеур, Ђуринци и Буроац, а Трећи батаљон 724. пука Бобово, Оскорушу, Братинац и Дубницу. У току дана све јединице би избиле на линију Кушиљево—Дубница—Адровац—Табановац. Полазак групе „Исток“ одређен је за 17. фебруар у 5 часова. Она је имала задатак да затвори следеће линије: друм Петровац—Велико Лаоле—Шетоње и друм Шетоње—Ћовдин—Везичево, претресајући истовремено села Велико Лаоле, Шетоње, Ћовдин и Везичево. Ррупи „Север“ је наређено да затвори линију Жабари—Брзоход—Петровац, претресајући поменута места. То исто је требало да група „Фриц“ учини на правцу Ракинац—Жабари—Породин а група „Ајнс Це“ на друму Свилајнац—Кушиљево и Породин.

Почетком фебруара непријатељске јединице су вршиле повремено претресе, хапсећи по селима и извиђајући терен. Петог фебруара немачка одељења су вршила чишћење терена према Дубљу²⁰ а 12. фебруара приликом претреса у Турији ухапшено је 19 сељака.

Први ударац непријатељских јединица био је уперен на територију моравског среза. Петнастог фебруара Моравска партизанска чета је на друму Пожаревац—Петровац код села Топонице сачекала у заседи немачки луксузни аутомобил. У њему су заробљена два немачка официра и два подофицира. О томе је политички комесар ове чете Сима Симић писао 16. фебруара штабу одреда:

„... Сачекали смо немачки луксузни аутомобил са командантом немачке војске у нашем округу и још три Немца. Аутомобил смо запалили а Немце смо пострелали. Запленили смо једну пушку машингевер, три пара чизама и још неке ситне ствари. Запленили смо акташну са мапама и неким наређењима. Мапе су значајне, јер је у њима обележен распоред свих непријатељских снага. Из мапа и наређења види се како су Немци требали да пођу 16. о. м. из Пожаревца, Петровца, Кучева и Лапова против Моравске партизанске групе...”

(Оригинал у ВИИ рег. бр. 1642/8—9)

²⁰ ВИИ рег. бр. 23/3-2 К-22 и бр. 15/1 — 1 — 99 КВУ.

Један од заробљених немачких официра, пуковник Хензел био је командант 734. гренадирског пука. Како је од пггаба 704. дивизије њему било поверено руковођење операцијама око Пожаревца, партизани су том приликом запленили комплетан план непријатељске акције, који је предвиђао „претрес терена, хватање и одвођење у Пожаревац свега мушког становништва преко 15 година, као и паљење кућа.“²¹

Напад код Топонице у којем су партизани запленили документа о „офанзиви“ и ликвидирали пуковника Хензела изазвао је пометњу и узбуну код непријатеља. Истога дана, 15. фебруара, у подне свим трупима је хитно наређен покрет. Немачки војници су започели терор најпре у Топоници а затим и по суседним селима око Пожаревца — Селаковцу, Крављем Долу, Пољанама, Пругову, Лучици, продирући истога дана до Великог Села, Бара и Берања. У првом налету, из кућа и са њива покупљено је 239 сељака а у Топоници је спаљено неколико зграда. Заплашени народ се разбежао по пољу. Пуцајући за сваким ко се није одазвао наредби да стане, немачки војници су убили десетак сељака, али ни тога ни следећег дана непријатељу није пошло за руком да опколи и уништи партизана. Моравска чета се, маневришући, пребацивала са једног на други терен. Како су немачке операције добиле широке размере, она је пошла према Трњану, зборном месту Стишке чете, да и њу као најближу обавести о офанзиви. Међутим, Моравци су у Трњане стигли касно, јер је Стишка чета већ била отишла дубље на свој терен, припремајући се да изврши диверзију на пругу Пожаревац—Кучево.

Обавештена да Немци пале села око Пожаревца, Стишка чета је одустала од планиране акције и пребацила се у село Баре. Борци су у ноћи приметили фарове немачких аутомобила, али су закључили да се они крећу према Великом Градишту. Не придајући нарочити значај овим покретима непријатеља, чета ее разместила на починак у оближњим кућама. Само два сата касније партизани су обавештени да се Немци налазе у селу. Командир је одмах наредио покрет према Берању. У свитање борци су кренули Берањском косом, разазнајући по стишкој равници групе немачких војника које су затварале обруч. Усиљеним маршем чета је покушала да избегне опкољавање пребацивањем преко Сиракова. Мада се већ било сасвим разданило, партизани су били принуђени да крену кроз село. Али већ код првих кућа у Сиракову налетели су на немачке тенкове. Принуђена да прихвати борбу на чистишт, Стишка чета

²¹ Види докуменат бр. 3857 у Институту за историју радничког покрета Србије.

је већ од првих непријатељских рафала претрпела теже губитке. Погинули су командир Милосав Средојевић, заменик комадира Славко Поповић, секретар четне партијске јединице Светислав Урошевић и још два борца а политички комесар Дража Марковић Рођа био је рањен у ногу. После краћег отпора преполовљена чета је успела, бацајући бомбе, да се пробије из обруча. У овој борби погинула су и три немачка војника. Немци су затим спалили седам кућа у Сиракову и стрелјали три сељака.

Све до краја фебруара 1943. године јединице немачке 704. дивизије крстариле су овим крајевима. За то време, изузимајући борбу са Стишком четом 17. фебруара код Сиракова, оне нису имале неког видног успеха. Партизанске чете су наставиле рад и у периоду у коме је беснео непријатељски терор. Ноћу 18. фебруара Моравска чета је прекинула телефонско-телеграфске жице код Великог Села. Печка чета је 22. фебруара извршила напад на железничку станицу Чешљева Бара. Демолирана су сва станична постројења и покидане телефонско-телеграфске линије. Миниран је такође и мост на прузи Кучево—Пожаревац и тиме прекинут саобраћај на неколико дана. Ову акцију поменуо је и Билтен Врховног штаба а и радио „Слободна Југославија“.

Почетком марта непријатељска „офанзива“ је ушла у другу фазу. Целу територију пожаревачког округа запосели су одреди недићеваца и љотићеваца. У селима која су се прочула као партизанске базе они су се задржавали по неколико дана, вршећи скоро сваке ноћи претресе и хапшења. Нихове колоне су се кретале Стигом у широком фронту гонећи пред собом ухапшене читаве породице, са стоком и запрегама. Рачуна се да је марта 1943. године из села у овом крају ухапшено око хиљаду људи. Љотићевци су при својим штабовима организовали привремене затворе. У њима су људи премлаћивани до бесвести, печени усијаним гвожђем, везивани у жареним жицама а ране су им сољене. То су били методи којим су ухапшенима изнуђивана признања, било о себи, било о другима. Оне за које су дознавали да имају било какве везе са партизанима мучили су садистички све док не би издахнули.

Овакви претреси терена и хапшења убрзо су створиле навику код људи да се скривају и беже. Копани су лагуми, склоништа, преграђивани обори, зазиђивани простори испод степеништа и кошева. Непријатељ је због тога почео да мења тактику. Љотићевци су често вршили претресе по дану и кад би народ помислио да је све прошло, враћали се изненада у току ноћи и понова претресали. Понекад су држали блокирана поједина села и претресали их по неколико дана узастопце, или би се сместили у село, маршовали путевима

уз музику, а онда одлазили да би се после сат-два вратили изненада и започели опкољавање и претрес.

Вишенедељни терор љотићеваца завршио се стрељањем у Братинцу, где се налазио и штаб ових одреда. У зору 2. IV. издвојено је и упућено Гестапоу у Пожаревац стотину затвореника а двадесет и пет их је ту естрељано. Били су то углавном чланови Партије и активнији сарадници народноослободилачког покрета. Измрцварени и унакажени даноноћним мучењима, многи од њих нису могли да се крећу, па су их на стрељање другови износили на носилима. Сви су се јуначки држали и у последњем часу као што су пре тога храбро подносили мучење. Партизански курир Загорка Ивановић Гора стрељана је после вишенедељног мучења а да није открила ни једну везу. Храбро се држао и Александар Ивановић Бабунски члан Среског партијског повереништва из Набрђа, коме су љотићевци приликом мучења сломили руку, чупали живце са ногу и пекли га усијаним гвожђем. Милева Станковић из Малог Црнића изнета је на стрелиште потпуно осакаћена и деформисана. Најстрашније муке пре стрељања поднели су и Радмила Станковић из Смољинца, Воја Цветковић Торла из Трњана, Милован Ракић из Смољинца, Гојко Миладиновић из Костолца и остали који су изведени на стрељање.

Љотићевци нису напустили саевим ову територију ни после стрељања у Братинцу. Све до краја априла они су повремено крстарили Стигом и Звиждом, претећи и хапсећи по селима. Њихово место су затим заузели четници Драже Михаиловића, настављајући да премлађују и кољу све оне који су хапшењем од љотићеваца већ били означени као сумњиви за везу са партизанима. Тако се фебруарска непријатељска офанзива у овом крају протегла до позног лета 1943. године.

Најтеже последице непријатељског терора, у први мах, претрпела је партијска организација, омладински актив и народноослободилачки одбори. Још јануара месеца Гестапо је ухапсио десетак симпатизера из Пожареваца, настојећи да открије партијско и скојевско руководство. Окружни комитет је зато позвао све угрожене да се повуку у илегалност. Тако су из града пребачени на терен Александар Вељковић, Мирко Стојадидовић, Драгутин Радивојевић, Миодраг Никољшћ, Борка Богојевић, Милан Лазаревић, Драган Милојковић Јелисије, као и председник НОО Рада Марковић. Партијски актив у граду био је знатно ослабљен. Међутим, фебруарска офанзива уништила је скоро све базе у селима, тако да су партијски активисти често морали да се крећу тереном као партизанске јединице, избегавајући непрестане потере непријатеља. Понекад су појединци данима морали да остану у склоништима „где ни шибица није

горела". Гладовање од по неколико дана било је скоро нормално. Непријатељска тактика да разбије организације по селима имала је донекле успеха. Народ је био заплашен, скоро сви активисти у моравском, ресавском, пожаревачком, млавском, звишком и рамском срезу били су похапшени. Партијске организације остале су без веза, веома ослабљене. Сугестије ОК да се пређе у полуилегалност или искључиву илегалност често нису поштоване, тако да су многи чланови Партије пали баш због своје небудности. Скоро половина чланства била је стрељана или отерана у логоре.

Први налет непријатеља донео је знатан прилив у све партизанске чете. Тако да је почетком марта извршена реорганизација одреда. Моравска чета је издвојила две десетине и образовала нову, Ресавску чету, а из Печке чете издвојена је група бораца која је требало да образује нову, пету по реду Млавску чету:²²

„Ових дана", — извештава Штаб одреда — „за време офанзиве формирана је Ресавска чета. Тиме се број наших чета повећао још за једну. . ." (Институт за историју радничког покрета Србије, док. бр. 2933). А нешто касније у извештају о овом периоду пише: „У пролеће су почели да нам долазе нови борци, прилажење је било широко. Одред је имао 5 чета са 70 бораца ..."

(Зборник док. Т1 К5, стр. 384).

Намера да се жешће удари на непријатеља на североисточној страни округа није се обистинила. Печка чета је само неколико дана по свом преформирању настрадала у једном већем сукобу с љотићевцима. И поред изричите забране да се крећу око Раброва, које је непријатељском акцијом било угрожено, чета је ноћу 16. марта дошла у село. Непријатељ је осетио њено кретање и напао је. Том приликом три партизана је погинуло, пет је заробљено а комесар Никола Стефановић Дошљак у пробијању се одвојио од чете, наишао на четничку заседу и погинуо. Тако је у том крају понова требало реорганизовати чету. Одустало се и од образовања Млавске чете а преостали борци су понова окупљени у нову Печку чету.

Реорганизована Стишка чета, попуњена борцима из Костолца и Пожаревца, већ 3. марта извршила је акцију на млин у Великом Селу, затим је 11. марта демолирала оп-

²² У Ресавској чети командир је био Вујица Ремењак а политички комесар Александар Милановић Санда. У Стишкој чети командир је био Властимир Илић, у Печкој чети командир је остао Милоје Милојевић а комесар је био рудар из Костолца Никола Стефановић Дошљак.

штину и прекинула телеграфско-телефонске везе у Божевцу. Два дана касније сличну акцију извршили су и у Брдарцу, а затим су се пребацили у западни део округа, на Дунав, да припреме акцију на Костолац.

И у овом периоду најактивније, упркос баш на њих усмереној непријатељској офанзиви, биле су Моравска и Ресавска чета. У ноћи 6. марта растурена је општинска управа у Батовцу, сутрадан у Дубравици, а пет дана касније спаљена је архива у Сибници. Крстарећи кроз многа села, партизани су растурали општинске управе, палили архиве, растурали партизанске летке и тумачили народу прави циљ непријатељске офанзиве у Врбници, Породину, Кушиљеву, Витежеву, Орешковици, Добрњу, Вошановцу, Топоници. Једна патрола је упала у среско место Жабаре и ликвидирала истакнутог четничког организатора. У ноћи 29. марта спаљена је архива у Орешковици, а два дана касније посечене су телефонске везе код Забрђа. У току преподнева 2. априла једна патрола Моравоке чете сачекала је пред самим Пожаревцем три камиона с националном службом, растерала посаду, спалила их а једног Немца који је спроводио раднике ликвидирала. Сутрадан је у Брзоходу спаљена архива и ликвидиран командир сеоске страже недићевац, који је покушао да пружи отпор. Непријатељ се поново окомио на долину Мораве, па су обе чете морале да се повуку дубоко, чак до под Хомољске планине. Тамо на Бусуру, 15. априла, пребацујући се из појате у појату, у једном мањем сукобу с четницима погинуо је политички комесар Моравске чете Сима Симић. Он је остао последњи да штити одступницу борцима. Кад је дошао на њега ред да се пребаци у бољи заклон, погодио га је куршум у срце.

Половином априла поново су оживеле акције у Поморављу. Обе чете су се вратиле на свој терен и 19. априла спаљена је архива у Доњој Ливадици, сутрадан у Четережу, недељу дана касније у Вошановцу и Брзоходу. Али баш тих дана наишао је на једну четничку заседу Вујица Ремењак и погинуо.

Све теже је било, услед масовних хапшења и терорисања народа, партизанима да се неопажено крећу. Сваки дан тек приспелог пролећа стварао је нове тешкоће и доносио нове ударце. Стишка чета је 1. априла била у Брежану. Непријатељ је открио њено боравиште и пошао у опкољавање. Командир Властимир Илић Властуца штитио је одступницу и навлачио непријатељске потере на себе. Био је већ тешко рањен, али док је год био при свести, пружао је отпор. Заробили су га кад се онесвестио и спровели у Пожаревац, где је после неколико недеља стрељан. На стрелишту се држао херојски пркосно. Стишка чета се понова вра-

тила у Брежане и 7. априла извршила задатак спаливпш архиву у општини. Три дана касније уништене су архиве у Бабушници, Маљуревцу а на железничкој станици Сираково демолирани су уређаји. Затим се чета пребацила у Каеидол, где је 13. априла спалила архиву. Исте ноћи растурена је управа у Барама, три дана касније у Малом Градишту и Чешљевој Бари, а на станици ЈБубиње демолирани су уређаји. Док је једна патрола отишла у Ђураково и Курјаче да растури оштинске управе, главнина чете сместила се по салашима код Смољинца да одржи састанак с представником штаба одреда и да прими прездравелог комесара Дражу Марковића Рођу. Међутим, тог поподнева одред недићеваца из Пожаревца, обавештен где се партизани налазе, изненадио је чету. Партизани су пружили отпор и пожурили да заузму боље положаје. Међутим, у том пребацивању теже је рањен и заробљен комеоар Марковић. Освестио се тек у првом селу, где су га разуларени недићевци ликујући показивали народу. Рањени комесар почео је тад да говори: „Не бојте се људи! Ипак ће ови гадови изгубити ... Црвена армија и другови ће ово да освете! Доћи ће сви они пред народни суд ..”²³ Каеније, приликом вишенедељног саслушавања у Гестапоу, Рођа није изменио своје држање. Није признао ништа, није хтео чак ни да одговара на питања. Немци су му прво ампутирали руку, лечили га у болници (у којој је лежао окован за кревет), а затим су га подвргли мучењу. Поред осталог, у току мучења извадили су^Му једно око. Тада је затражио да говори:

„Знао сам да сте варвари!”, рекао је, „али да велика немачка култура ничег човечанског вама не оставља, то видим тек сада. Унаказили сте ме, убићете ме, знам, али вам ништанећу рећи! Живели партизани!”
(Зборник док. бр. 2966).

Стрељан је 8. јуна 1943. године на Чачалици. Од батина није могао да се креће, па су га на стрелиште однели у ћебету, а гестаповац Адам Дуфт убио га је из пиштоља, јер није могао да стане пред митраљез.

Сутрадан по сукобу код Смољинца, готово на истом месту, наишла је група партијских радника, углавном Пожаревљана, са инструктором ОК Росом Димитријевић и Миодрагом Николићем чланом МК Пожаревац, на љотићевце. Ови су их све заробили и спровели на Бањицу, где су убрзо стрељани. Међутим, ни губитак Стишке чете у борби 17. априла није био последњи. Десетак дана касније, тек што

²³ Институт за историју радничког покрета Србије, док. бр. 292.

се чета реорганизовала,²⁴ већ је у Бискупљу, 29. априла, била нападнута од једног јачег одреда СДС. После дуге борбе, погинула су 5 партизана, заједно са командиром и замеником командира. Тада је руководство над преосталим делом чете преузео Ђуро Кеџман Јоксим. Чета је већ 6. маја извршила акцију у Брежану ликвидиравши 3 издајника, а затим се пребацила у близину Костолца да се попуни новим борцима. Међутим, у то време су и Ресавска и Моравска чета, готово у исте дане, претрпеле велике губитке. У Миријеву, 3. маја, после вишечасовне борбе, јуначки су изгинули Милан Благојевић, заменик команданта одреда и инструктор ОК Радмила Трифуновић са још 4 партизана. Опкољени у једној појати, они су пружали отпор. Када им је понестало муниције, извршили су самоубиство. Два дана каоније настрадали су и Ресавци. У краћем сукобу са недићевцима између Бошњана и Лопушника погинуо је Миодрат Милановић Конзул а рањен је и заробљен Александар Петровић Шумски са још три партизана. Штаб одреда је тада одлучио да борце и из Мораве и Ресаве прикључи Стишкој чети. Тако је ова чета, ојачана, 4. јуна извршила акцију у Брадарцу, затим се сутрадан сукобила с недићевцима код Набрђа, натеравши потерно одељење у бекство. Потом се пребацила на Дунав и 9. јуна спалила општинску архиву у Батовцу. Међутим, не поштујући искуство герилског ратовања, чета се и сувише дуго задржала у крстарењу у непосредној близини Пожаревца, тако да је 15. јуна била изненађена на Набрђу од једне веће групе недићеваца и љотићеваца. У дужој борби партизани су уопели да убију наредника и поднаредника који су предводили недићевце и пробили се из обруча. У борби је погинуо командир Кеџман Јоксим и још три борца, међу којима је била и једна другарица.

На другом крају округа дејствовала је у то време Печка чета. Упркос офанзиви, у одред је пристизао приличан број радника из Београда и Костолца. Тако је овде потражио везу и Света Поповић Шпанац, касније комесар Прве шумадијске бригаде. Печка чета је 2. маја деценирала железничку станицу Звижд, а три дана касније у близини Кучева спалила непријатељски камион. Затим је извршила мање акције у Турији, Раковој Бари и Сени. Крајем месеца је имала сукоб с четницима који су их напали на спавању између Турије и Сене. Борци су успели да се извуку из обруча, али су двоје били заробљени. Ноћу 10. јуна партизани

²⁴ За командира је постављен Слободан Милосављевић Босанац а за комесара Видоје Домазетовић.

су код Ракове Баре напали јако четничко одељење. У борби је рањен четнички командант капетан Стефановић. Међутим, четници нису били разбијени, јер су им пред свитање пошли Немци у помоћ, па су се партизани морали повући. До краја месеца Печка чета је извршила још неколико акција одузимајући намирнице које су недићевци и четници пљачкали по селима.

У јуну је постепено дошло до опадања непријатељског притиска. Цео терен препуштен је четницима, који су клањем људи по селима употпунили терор у овом периоду. Свој крвави пир почели су још у јануару, када су једне ноћи у Малом Црнићу до крви избатали шест сељака. У Макцима су заклали четворицу, а заробљеног партизана Смедеревца боли су ножевима док није изгубио евест. Тада су га везали за кола и гађајући коње у лудачки трк одвукли га у планину. У Смољинцу су затим заклали тројицу а у Барама једног партизанског сарадника. Период Немачке и љотићевске офанзиве четници су провели дубоку у планинама, а затим су у априлу и мају понова наставили са терором. У Раковој Бари заклали су партијског радника Александра Вељковића Цикулу, затим партизана Симу Вукелића Штуку, а 7. јуна код Царевца зверски су убили др Бошка Вребалова и Воју Богдановића, секретара Среског повереништва из Раброва. Некадашњем комесару одреда др Вребалову распарали су стомак, па му набили главу у црева и тако га угушили. Дугом листом злочина четници су завршили најтежи период народноослободилачке борбе у овом крају:

„И одред и позадина“, пише у извештају штаба о овом периоду, „претрпели су велике губитке. Борба у нашем крају далеко је била уназађена, одред сведен на трећину а народ врло застрашен. Четници су искористили овакву ситуацију, не дозвољавајући народу да се ослободи страха као ни нама да ојачамо ...“

(Зборник док. Т1 К5, стр. 384).

У време непријатељске офанзиве од фебруара до јуна интернирано је око 450 људи из пожаревачког округа, на Чачалици и Братинцу стрељано је преко 260 а 30 кућа је спаљено. У непрестаним борбама пожаревачки одред је опао на трећину. Погинуло је око 36 партизана и исто толико најактивнијих чланова Партије и сарадника НОП-а. Међу њима су се налазила 2 члана штаба одреда, 6 командира чета и 7 политичких комесара. Од партијских радника

пало је 10 истакнутих руководиоца, од којих три инструктора Окружног комитета, секретар ОК СКОЈ-а Драгољуб Дулић (29. априла пошнуо у Забели у близини Пожаревца) и 6 чланова ереских комитета и повереништава Партије.

Али упркос тако великим жртвама, партизани су извели 30 акција на општинске управе, затим 20 других мањих акција, 4 значајније диверзије на телефонско-телеграфске комуникације, четири пута су рушили железничку пругу, један мост су бацили у ваздух, спалили су 3 камиона, а у 14 сукоба с непријатељем убили 12 војника, 7 ранили и ликвидирали 15 немачких агената и истакнутих окупаторских елугу.

ГЛАВА IX

ФОРМИРАЊЕ ЈЕДИНИЦА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ И АВГУСТОВСКО САВЕТОВАЊЕ НА БУКУЉИ

ПРВИ БАТАЉОН НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ

Одлуку да се у ужој Србији приступи формирању јединица Народноослободилачке војске, Покрајински комитет КПЈ за Србију донео је почетком 1943. године, приликом разматрања војне и политичке ситуације са командантом Главног штаба НОПО Србије Радивојем Јовановићем и делегатом Врховног штаба НОВ и ПО Југославије Светозаром Вукмановићем Темпом. Стварање „покретне војске“, поред партизанских одреда, требало је да омогући у војничком погледу већу офанзивност војних јединица, а у политичком бржу мобилизацију и подизање народа у оружану борбу.

Развитак покрета у централној Србији првих месеци 1943. године створио је услове да се већ почетком маја започну припреме за извршење ових задатака. Упућивање нових бораца из Београда и ступање у партизане симпатизера и комуниста са терена крагујевачког и младеновачког округа, омогућило је реорганизацију јединственог одреда у самосталан Први шумадијски и Космајски партизански одред. Обновљени су били Чачански и Ваљевски партизански одред. Поред губитака у борбама са непријатељем, Пожаревачки партизански одред се одржао на свом терену, везујући за ту територију знатне снаге непријатеља. Јаке организације на терену стварале су снажан политички утицај и пружале могућност за бржу мобилизацију нових бораца, нарочито у крагујевачком и младеновачком округу. Према извештају Покрајинског комитета КПЈ за Србију,¹ у првој половини 1943. године на територији младеновачког, крагујевачког и пожаревачког округа било је 362 члана и 135 кандидата за чланове Партије, без организације у Космајском партизанском одреду:

¹ Извештај је писан крајем јуна или почетком јула, а подаци о стању организације највероватније су узети према извештајима из прве половине јуна (из ГТожаревца од 13. јуна 1943). Због тога је и у тексту стављена ограда да је у тренутку писања извештаја „у крагујевачком и младеновачком ОК стање ситурно боље, док је нпр. у пожаревачком ОК стање лошије“ због непријатељске офанзиве.

„3) Стање парт. орг. по окрузима: ОК-а МЈА-ДЕНОВАЦ. ОК-а: Дража Марковић, једна млада другарица по имену Кика, један студент „ПОЉАК“, студент Лаза, радник Ера, и Б. Дреновац.²

Срез младеновачки: среско руководство 4 члана, 7 јединица са 27 чланова партије, 6 чланова на појединачној вези, 14 кандидата, 9 НОО, 2 АФЖ.

Срез подунавски: (Смедерево) Ср. рук. од 4 члана, 3 јединице, 12 чланова и 19 кандидата, 7 НОО.

Јасенички срез: Ср. рук. 3 члана и јединица од 3 чл., 8 НОО.

Орашки срез: Ср. рук. 3 члана и 4 члана партије.

Посавски срез: Ср. рук. од 3 чл., једна јединица и 6 НОО.

Грочански срез: Среско руковод(ство) 3 члана, 5 члана партије, 4 кандидата, 5 НОО.

Врачарски срез: 3 члана партије.

Космајски срез: Ср. рук. 3 члана, 3 јединице, 9 чланова партије, 11 кандидата, 6 НОО, 10 АФЖ.

ОК КРАГУЈЕВАЦ: ОК: *Шане, Милован, Милка Минић*, један сељак, један интел., 1 скојевац.³

Крагујевац: 2 члана и 2 кандидата.

Опленачки срез: среско рук. 3 члана, 13 чланова партије, 4 кандидата, 8 НОС).

Орашачки срез: Ср. поверен(иштво) 3 члана, 5 је-

² Дража Марковић секретар а чланови Божидарка Дамњановић Кика, Радомир Миленић Рус („Пољак“), Мирко Пандуровић, Лаза (вероватн©?), Јерко Михајловић (радник Ера) и Бора Дреновац. Среска партијска повереништва: Младеновац — Љубомир Чикић Космајац, Божидар Дамњановић Божа, Душан Ђурђевић Џуца, Живота Ивановић Цебек. Подунавље — 1. (није утврђено име). 2. Мома Стефановић 3. Павле Лукић 4. Милоје Павковић. Јасеница — Милорад Симић Жарко и Олга Милошевић Мина. Орашки: — 1. Јован Јанићијевић Ранко, 2. Петар Јока Бановац 3. (није утврђено име). Грочански: — 1. Светомир Константиновић Станко, 2. (није утврђено име).

® Душан Петровић ПГане, секретар, а чланови Милован Милосављевић Мика, Милка Минић Ана, Радован Грујић, Мирослав Јовановић Миле, Милић Радовановић.

Среска партијска повереништва:

Опленачки срез: Трифун Петровић Максн, Миодраг Буковић Миле Сељак и Обрад Радивојевић Радивоје.

Орашачки срез: Слободан Минић, Душан Радоњић и Мијаило Симовић Дача.

Качерски срез: Љубивоје Гајић Ђока, Бранислав Гавриловић Ћата, Јовиша Радојевић и „Раде“.

Колубарски срез: Ракила Котаров Вука, Душан Караклајић Музикант и Слободан Дамњановић Цане.

Лепенички срез: Мирослав Јовановић Мима.

диница, 24 члана партије, 12 кандидата, 11 НОО, 2 АФЖ.

Качерски срез: срес. руков. 4 члана, 6 чланова партије, 3 кандидата, 10 НОО.

Колубарски срез: (Лазаревац): срес. рук. 3 члана, 6 јединица, 46 чланова партије (од којих 38 илегалних), 20 кандидата и 14 НОО.

Лепенички срез: један руководиоца, 6 чланова партије и 3 НОО.

Гружански срез: једна парт(ијска) јединица, 6 чланова партије.

Крагујевачки срез: 2 члана партије.

ШУМАДИЈСКИ ОДРЕД: 16 чл. парт.

О.К. ПОЖАРЕВАЦ: ОК-а: Козица, Вера Милетић, Шербановић, један студент и један сељак. (По извештају од 13. јуна 1943. године).⁴

Пожаревац: МК-а 3 члана, 4 јединице, 4 члана партије, 3 кандидата и 1 НОО.

Територија Костолац: 27 чланова партије, 3 кандидата, 8 НОО.

Територија Велико Градиште: 5 парт. јед., 14 чланова партије, 3 кандидата и 7 НОО.

Територија Мало Црниће: 3 парт. јединице, 4 члана партије, 5 кандидата, 5 НОО.

Територија Жабари: 7 чланова партије, 9 НОО.

Територија Петровац на Млави: 1 члан, 7 кандидата, 3 НОО.

Територија Жагубица: (Горњак): један члан.

Територија Кучево: 4 парт. јединице, 8 чланова партије, 6 кандидата.

Територија Породин: једна јединица, 4 члана партије.

Територија Свилајнац: 5 чланова партије.

Одред: 15 чланова партије."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 2476).

Поред ових организација у поменутих окрузима, на територији горњег Поморавља, која је једним делом при-

С

⁴ Божидар Димитријевић Козица секретар, а чланови Вера Милетић, Јован Шербановић, Богољуб Стојановић Тина и Стојановић Бранислав „Јанко“. (Ниоу утврђена имена чланова среских повереништава и МК Пожаревац).

падала Окружном комитету КПЈ за Крушевац, такође је постојао извештај број партијских организација и упоришта. На територији темнићког среза био је 21 члан и 2 кандидата за чланове Партије, у левачком и раваничком постојала су мања политичка упоришта, а у самом Параћину 3 члана Партије, са којима је повремено одржавао везу непосредно ПК КПЈ за Србију. У Обреновцу и на територији горње Посавине и Тамнаве постојала су упоришта и групе симпатизера са којима су одржавали везе Среско повереништво КПЈ за Посавину, Ваљевски окружни комитет КПЈ и појединци из београдске партијске организације.

Првих месеци 1943. године, у крагујевачком, младеновачком и пожаревачком округу било је преко стотину скојевских актива, који су бројали укупно око 500 скојеваца. Поред извесних губитака због хашпења која су у првој половини 1943. године била најмасовнија у пожаревачком округу, јачањем организација у другим крајевима број скојеваца се није смањивао. У јуну су формиран окружни комитет СКОЈ-а за крагујевачки и младеновачки округ,³ што је у знатној мери допринело јачању омладинских организација у овим крајевима. Упркос терору окупатора и настојања дражиноваца да зверствима поткопају народну подршку ослободилачкој борби, политички утицај Партије и народноослободилачког покрета учвршћивао се и јачао. О томе, у наведеном извештају Покрајинског комитета партије пише:

„... По окрузима и срезовима овако, отприлике, изгледа однос политичког утицаја нас и Драже:

У посавском, космајском, грочанском, великоорашком, јасеничком, младеновачком, орашачком, опленачком, качерском, колубарском (Лазаревац), у делу лепеничког и крагујевачког може се рећи да ми вршимо утицај и да су уз нас „уз партизане“ данас 80—90% народа, збиља још прилично пасивног. Гружански срез је легло Дражиноваца за тај крај.

У пожаревачком округу срезови пожаревачки, део млавског, рамског и Доњи Звижд . . . у 60—70% су за нас

³ У овим комитетима су били:

ОК! СКОЈ-а за Крагујевац — формиран још у марту ове године — секретар Милић Радовановић а чланови: Ивица Девчић Воја „Обалац“, Обрад Радивојевић и Живомир Несторовић.

ОК СКОЈ-а за Младеновац — секретар Вора Дреновац а чланови Душан Ђурђевић Цуца, Милорад Симић Жарко, Олга Милошевић Мина и Радомир Николић Младен.

Горњи Звижд, Пореч (Власи, Хомоље), левачки, раванички су већином за Дражу..."

(Оришнал у Игаституу за историју радничког покрета Орбије, бр. 2476).

Као што показује овај преглед, иако у значајној мери релативан, дражиновци су терором уз сарадњу недићеваца, успели да створе своја упоришта само у неколико срезова централне Србије који нису били обухваћени радом партијских руководства и у којима нису постојале партијске организације.

Активношћу организација НОП-а на терену, обезбеђивана је не само подршка и помоћ партизанским јединицама него и масовно учешће народа у политичким и оружаним акцијама, што је појавом офанзивније и веће војне јединице од партизанских одреда могло брзо да се претвори у масован устанак против окупатора. Имајући то у виду, ПК КПЈ за Србију је 6. маја писао Главном штабу НОПО Србије да приступи формирању бригаде Народноослободилачке војске од бораца Првог шумадијског и Космајског партизанског одреда:

„Који су разлози“, каже се у овом писму ПК, „за стварање бригаде у Шумадији? У првом реду борбени полет народа и видни прилив у одреде. Друго, немогућност да одреди, тј. партизанске јединице, *везане* за један терен развијају тај полет и омогуће прилив нових маса, јер им та везаност не дозвољава да имају дуги акциони радијус, јер им не омогућава изабирање повољнијих терена, јер их гони на дефанзиву, јер штабови одреда не могу имати сву прегледност ситуације на осталим теренима и могућност брзих одлука, као што то све имају бригаде и батаљони. Треће, снаге непријатеља разбацане по читавој Србији, њихова релативна малобројност и низак морал омогућују да са нашим већим сконцентрисаним снагама очистимо извесне терене, неопходне за даљи полет Народно-ослободилачке борбе, у првом реду освајањем масива Западне Србије. Разуме се да овоме иде у прилог низ других повољних момената.

Противразлози би говорили о томе да ће бити тешкоћа и крвавих искустава, да ће бити љутих бојева и свега друго везано за почетак нечег новог, али они никако не би говорили да не треба стварати сада бршаду. А и само стварање бригаде је сазрело, има много услова, много искуства из 1941. 1942. и ове 1943. године, зато и није нешто „ново“. Колики ће успех бити појава бригаде, не треба да наглашавамо. Ства-

рање бригаде не значи ликвидирање одреда, то је јасно! Одреди се морају стварати, а створени остати на својим теренима "

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 248).

Стварање бригаде која не би била збир партизанских чета из одреда него јака ударна снага са пробраним и искусним кадром, добро опремљена и наоружана, захтевало је, међутим, спровођење солиднијих припрема, мада се већ тада, како је Покрајински комитет предлагао, могло сакупити 200 добрих бораца из оба одреда. Због тога је Главни штаб партизанских одреда Србије, у заједници са окупним партијским руководством, одлучио да се прво формира један заједнички батаљон од бораца Шумадијског и Космајског одреда, који би послужио за оспосрбљавање кадрова и стицање искустава за деловање будуће бригаде. Већ у јуну људство за овај батаљон могло се издвојити без осетнијег слабљења одреда.

Командант Главног штаба партизанских одреда Србије писао је 10. јуна из младеновачког округа пглабу Првог шумадијског одреда о формирању батаљона:

„Овај штаб ће приступити формирању Шумадијске бригаде од бораца Првог шумадијског и Космајског одреда. Као први корак биће стварање једног самосталног батаљона. За тај батаљон даће и то Први шумадијски одред 60 људи а Космајски 40 људи. У обзир долазе војнички и политички најспоообнији борци и најспособнији руководиоци. У томе смислу другови из позадине вршиће мобилизацију новог кадра за шта ће они добити инструкције.

Командант тога батаљона биће друг Лука Спасојевић, заменик друг Милосав (Влајић — прим. ред.), политички комесар друг Миле. Нека команда тог одреда одмах приступи формирању те групе од 60 људи, подељене на две чете, и нека тако тај део батаљона до доласка овдашњег дела оперише на тој територији под командом друга Луке (уз досадашњу дужност) и друга Милана (Мирослав Јовановић — прим. ред.). Извршити лекарски преглед бораца који долазе у обзир. Снабдети их свим потребама. Напомињемо: ашовчиће, чутурице, торбе, торбице за муницију, порције, кашике, електричне лампе, 12 пари сигналних барјачића — бели и црвени — и то 6 пари одмах, алат и материјал за оправку одела и обуће, секције, војна литература, радио-апарат и писаћа машина са шапирографом. Припремити све административне књиге за батаљон и чете као

и све остале потребе. Батаљон нека се појављује и дању у народу због пропагандног значаја, тј. подизања вере у народу у нашу снагу. Задатак батаљона првенствено: уништавање Дражиних банди и чишћење терена од његових шпијуна и осталих петоколонаша. И то немилосрдно. Сваког оног који прокаже боравиште чете или батаљона или ма кога друга казнити смрћу. 21. јуна и 24. јуна ноћу да дате везу на граничном пункту овом делу батаљона са којим ће доћи и командант овога штаба у циљу коначног формирања батаљона и решавања осталих питања вашег одреда. Би ћете припремити место за ову сврху и ту довести тамошњи део батаљона ..."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 4561).

И у једном и у другом одреду одмах су извршене припреме за формирање батаљона. Између села Велике Крсне и Ковачевца у младеновачком срезу, издвојени су 23. јуна, борци за батаљон. Истога дана увече, под командом МиГосава Влајића, овај део батаљона извршио је своју прву акцију — напад на добро утврђену жандармеријску станицу у селу Влашки, која се налазила недалеко од немачке поаде. Борба је трајала дуго. Групе бораца су се под ватром привлачиле згради и бацале бомбе, али су се оне одбијале од заштитних решетки на прозорима. Милосав Влајић, који није могао да поднесе неуопеке, искочио је из заклона и понова командовао групама да нападну прозоре бомбама. У том тренутку куршум га је погодио у груди и он је пао мртав на руке команданта Главног штаба Радивоја Јовановића. Неколико тренутака касније, опкољеним жандармима стигли су у помоћ Немци. Командант Главног штаба је због тога наредио да се напад обустави и партизани су, разбивши једно немачко одељење, кренули преко интернационалног друма и пруге према Космају. На обронцима Космаја, овај батаљон је сутрадан имао још један сукоб са љотићевцима, а затим је продужио према Букуљи.

Тих дана на терену крагујевачког округа вршене су припреме за свечано формирање батаљона. Једна чета Првог шумадијског одреда је ноћу између 26. и 27. јуна код села Стојника, на имању познатих петоколонаша из Младеновца браће Бацак, извршила конфискацију стоке, која је пребачена на Шутицу недалеко од села Гараша. На Видовдан, 28. јуна, на Букуљи су се окупили борци Ваљевског и Шумадијског одреда и борци батаљона издвојених из Космајског одреда. Тога дана формиран је први, у ужој Србији, батаљон Народноослободилачке војске, који је но-

сио званичан назив: Први батаљон Народноослободилачке војске Србије. Како је у међувремену погинуо **И** командант Првог шумадијског одреда Лука Спасојевић, а Ваљевски одред није могао да се одржи на свом терену због јаких непријатељских снага при формирању батаљона учињене су извесне измене у односу на ранију наредбу Главног штаба. Поред бораца Космајског и Шумадијског одреда, у састав батаљона ушао је цео Ваљевски одред, који је тада бројао 27 бораца. После овога, Ваљевски одред није више обновљен до завршетка рата. За команданта батаљона постављен је Милош Дудић Сувоборац, поручник бивше југословенске војске, за политичког комесара Мирослав Јовановић Миле, за начелника штаба Илија Јовановић Лала, за батаљонског лекара Мира Врабич, лекар из Младеновца а за интенданта Петар Владетић Галама. Од 102 борца, колико је бројао батаљон, било је 31 члан Партије и 15 кандидата.

За време формирања батаљона, ОК КПЈ за Крагујевац је припремао напад на Аранђеловац. Сакупљани су подаци о непријатељским снагама у вароши, њиховом размештају **И** кретању. У то време у Аранђеловцу је преко партијске организације била створена јака обавештајна служба.⁶ Она је преко веза у недићевским институцијама и око окупаторских гарнизона пратила кретање непријатељских јединица, сакупљала податке о предстојећим хапшењима и одржању ухапшених комуниста и других партизанских сарадника. У току рата ово је био један од најорганизованијих партизанских обавештајних центара. На сакупљању обавештења било је ангажовано око 20 људи. О раду центра нису били, безбедности ради упознати ни сви чланови Окружног комитета, а за извештаје је коришћена посебна шифра. У извештају о стварању обавештајне службе Окружни комитет је 12. јуна писао ПК КПЈ за Србију:

„Обавештајну мрежу имамо по свим нашим градовима. ... имамо једног драгоценог обавештајца за већи део нашег терена. По селима имамо (ретке) обавештајце са одређеним задацима" ...

(Институт за историју радничког покрета Србије, бр. 9410)

⁶ На овим питањима је радио и био у вези непосредно са Окружним комитетом Петровић Драгомир Гема, студент. Извештаје је потписивао псеудонимом Ика. Обавештајни пункт у Аранђеловцу је радио током целог рата, али је после хапшења Петровића, половином децембра 1943. године, његова активност нешто ослабила.

Посебна мрежа обавештајаца по селима није била неопходна, јер су на томе радиле и саме организације на терену, које су иначе биле у непосредном контакту са партијским радницима и партизанима.

Према прикупљеним обавештењима, у Аранђеловцу је 28. јуна било 850 Бугара и око 100 жандарма. Увече је изненада стигао и један батаљон немачких војника. Партизански план напада предвиђао је да две чете Првог шумадијског батаљона поседну положаје у центру вароши и према жандармеријској станици, док би трећа изводила акције под њиховом заштитом. Први шумадијски одред је добио задатак да прекине телефонско-телеграфске уређаје према Тополи и Младеновцу, да обезбеди одступницу према планини и превоз плена.

Пре доласка батаљона у Аранђеловац, упућено је једно одељење до трансформатора. Искључење осветљења у вароши био је знак да је слободан пролаз осталим јединицама.

Партизани су се задржали у Аранђеловцу целу ноћ. Непријатељске јединице су отвориле ватру према партизанским заседама, али се нису усуђивале да изађу из касарни. Патроле Првог шумадијског батаљона похватале су 10 познатих петоколонаша. Приликом хапшења, појединци су пружали отпор и дозивали Немце у помоћ. Војни суд је саслушао окривљене и осудио их на смрт, а затим је извршена конфискација њихове имовине.

Напад на Аранђеловац није извршен само ради политичког ефекта и кажњавања петоколонаша, који су испред партизана побегли у град. Конфисковањем петоколонаша требало је да се батаљон снабде вешом, обућом, оделом, храном за рањенике, санитарским материјалом и другим потребама. Ради снабдевања батаљона одузето је из аранђеловачке банке, 1,092.500. динара, конфисковано је преко 60 пари мушког одела, веће количине веша, џемпера и обуће.

Када је партизанска колона кренула из вароши према Букуљи, већ је свитало. За претходницом су ишла четвора кола натоварена пленом. Последња су се повлачила обезбеђења, која су се кретала на крају колоне као запегитница. Скоро истовремено за батаљонском колоном, кренуле су и непријатељске јединице. Навикнути на раније изненадне партизанске акције, после којих су се чете повлачиле избегавајући сукоб, Немци, Бугари и жандарми нису очекивали да ће партизани остати на планини у близини вароши. Немачки војници су посели врх Букуље, сун-

чајући се у групама на пропланку. Бугарски војници и недићевци кренули су правцем повлачења батаљона.

Изнад села Врбице, на Травном пољу, бугарски војници и жандарми наишли су на партизанске заседе. Претрпевши знатне губитке, непријатељ је успео да се среди и продужи напад. Грешком курира партизанске заседе су повучене и непријатељ је напао с бока положаје батаљона. У тој борби пошнуо је командир I чете Првог шумадијског батаљона⁷ и још 2 бораца. Партизани су се повукли и борба се пренела дубље у планину.

Док се на падинама Букуље водила борба са бугарским војницима и недићевим жандармима, командант Главног штаба партизанских одреда Србије Радивоје Јовановић Брадоња напао је са једним одељењем Немце на врху планине. Пошто се неопажено привукао пропланку, Брадоња је са неколико бомби уништио две групе Немаца. Његов пратилац је отворио ватру из митраљеза. Немачки војници су одговорили из шарца и машинки. Планула је цела Букуља. Рафали су ломили гране, цепали стабла. Из долине су тукли бугарски и немачки минобацачи. Борба се водила на два фронта. Немачки војници су кренули на јуриш и понова заузели врх планине, одвлачећи мртве и рањене. Партизани су понова кренули у напад против петнаест пута јачег непријатеља и потисли Немце.

Борба на Букуљи је трајала цело пре подне. Најжешћи окршаји били су око планинског врха, који је шест пута прелазио из немачких у партизанске руке и обратно. Мада није уопео да задржи врх Букуље, Први шумадијски батаљон је задао такав ударац непријатељу, да он није наставио наступање према западним венцима, где су после извлачења из борбе поседнути положаји.

У борбама на Букуљи⁸ погинуло је укупно 6 а рањена су 2 борца Првог шумадијског батаљона. Од непријатеља погинуло је 14 жандарма, 6 немачких војника и већи број Бугара. Непријатељ је имао и већи број рањеника.

Напад на Аранђеловац и борба на Букуљи обележили су ново раздобље у развоју ослободилачке борбе у централној Србији. „Челик-батаљон“, како су га са поносом називали борци, без иједног пораза, водио је многобројне борбе у западној Србији и Шумадији, све до прерастања у бригаду. Ове две борбе означаваале су истовремено и снажан морално-политички ударац непријатељу. За петогодишње у Шумадији више није била сигурна ни заштита јаким непријатељских гарнизона. Већ сутрадан из Аран-

⁷ Михајло Ивковић Бели.

⁸ Институт за историју радничког покрета Србије, док. бр. 9409.

ђеловца и других градова већина оних који нису имали чисту савест затражила је исељење за Београд. Формирање батаљона дочаравало је блиску перспективу, „понављање хиљаду деветстотина четрдесет прве“.

БОРБЕ СА НЕПРИЈАТЕЉСКОМ „РЕАКЦИЈОМ“ У ШУМАДИЈИ У ЛЕТО 1943. ГОДИНЕ

Половином 1943. године љотићевци, жандарми и четници, подржани од немачко-бугарских посада по градовима, концентрисали су своје снаге на територији младеновачког и крагујевачког округа. Љотићевци и Недићева Српска државна стража посели су скоро сва села најпре у младеновачком а убрзо и у јасеничком, подунавском и грочанском срезу. Продирући из западне Србије на територију крагујевачког округа, четници Драже Михаиловића су, уз помоћ окупатора и СДС, успели да изврше насилну мобилизацију у појединим орезовима и образују нове четничке бригаде. Прикупљање свих ових непријатељских снага било је пропраћено новим таласом терора — маоовним хапшењима у младеновачком округу и четничким покољима и јавним батинањима по селима крагујевачког округа.

Партизанске јединице у овим крајевима нису, међутим, дозволиле непријатељу да преузме иницијативу. Први шумадијски батаљон, а такође и Космајски и Шумадијски партизански одред сталним нападима наносили су бројне поразе непријатељу. Разбијање десетоструко јачих четничких бригада, љотићевских пукова и жандармеријских одреда било је од ванредног значаја не само у војничком него и у морално-политичком погледу. Партизански успеси су олакшавали мобилизацију нових бораца, доприносили јачању политичког утицаја ослободилачког покрета и општенародног отпора окупаторским реквизицијама и одвођењу људи на присилне радове. У јулу и августу одлазак појединаца и група у партизане постала је по селима тако рећи редовна појава. Велики број партизанских симпатизера и сарадника скривао се у близини села било од хапшења, било да би избегао присилне радове по рудницима. Мада под тежим условима, политичке ортанизације на терену ваставиле су да раде. Растрзане на овако широком „фронту“ општим отпором, мада су у појединим крајевима наоцеиле знатне штете позадинским организацијама, непријатељске јединице нису у овом периоду забележиле никакав политички или војни успех.

Крајем јула са територије крагујевачког округа непријатељ је повукао љотићевске одреде, али су пристигле

нове немачке и бугарске трупе, са којима се већ сутрадан по формирању борио на Букуљи Први шумадијски батаљон. Сем ових окупаторских јединица, отпочеле су скоро свакодневне борбе и са четницима Драже Михаиловића. Формирањем батаљона, Први шумадијски одред био је јако ослабљен. После издвајања 60 бораца за батаљон, у одреду је остало само 19 партизана. Нови борци који су долазили у партизане такође су упућивани у батаљон због припрема за формирање нових јединица Народноослободилачке војске.⁹ Отуда је Први шумадијски батаљон примио на себе да разбије четничке бригаде у Шумадији.

Чишћење Шумадије и западне Србије био је предуслов за поновно стварање слободне територије. Требало је да то буде главни задатак новоформиране бригаде. Зато је батаљон одмах после формирања водио скоро свакодневне борбе.

После борбе на Букуљи, батаљон је кренуо у правцу Колубаре. У току првих 15 дана после формирања он је скоро свакодневно био у борби или акцији. О томе у извештају комесара батаљона од 16. јула 1943. године пише:

„После овога Батаљон је напао на рудник у Јунковцима, демолирао га и запалио и при томе ликвидирао три петоколонаша. Заплењено је 25.310 динара, 10 пари обуће, нешто веша и осталог материјала и сандук дувана. После акције батаљон је пошао дању и разбио четничку заседу у Миросалцима. У току тога дана прошао је Јунковци, Миросалци, Стрмово и Пркосаву. Због радног дана зборови се нису могли одржати. У руднику заплењена апотека велике вредности.

Два дана касније, 4.-УП-1943. године, запаљена је железничка станица и фабрика шамота Илије Михаиловића у Даросави. Заплењено 5.300 динара и три каиша. Истовремено су извршене ликвидације петоколонаша у истом селу.

7. јула 1943. године Батаљон се кретао дању и у Крушевици одржао конференцију са једним крајем села. Затим је прошао кроз Трбушницу и увече стигао у Дудовицу на вашар, где су војници у друштву са народом играли и певали до 12 часова ноћу... 8. јула 1943. године од 12 часова напали смо Таковску четничку бригаду, којој је дошао у помоћ Руднички четнички корпус, под командом капетана Нинковића. Убијено је 24 четника Таковске бригаде,

⁹ Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 2537.

<и Нинковић, командант корпуса тешко рањен, касније (непроверено) умро. Ухваћена су три шпијуна дражиновска и стрељана после саслушања. Ми смо имали једног друга лакше рањеног. Борба је трајала до 8 часова увече.

Десетог јула 1943. године имали смо покрет, кроз село Трбушницу, Живковци до Гараша. У Живковцима смо имали борбу са љотићевцима, у којој је погинуо друг Шарац, а два друга лакше рањена.

Дванаестог јула 1943. године од 6 до 8 часова вођена је борба са четницима без наших губитака. Ми смо заузели положај и четници су се повукли.

Тринаестог јула стрељана су два дражиновска шпијуна а трећи пуштен због малолетства. Три другарице су враћене Шумадијском одреду због болести.

Шеснаестог јула 1943. године напали су нас љотићевци близу села Сврачковца. У борби смо имали неколико отцепљених другова са којима сада хватамо везу а двојица су нам рањена. Љотићевци су имали 2 мртва и 6 рањених ..."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 9409)

Кретање батаљона заталасало је Шумадију, али је истовремено изазвало и ужурбане покрете непријатељских јединица. Немачке трупе су напустиле 30. јуна Тополу и све до 21. јула налазиле су се на терену, наетојећи да заједно са недићевцима изненаде и униште батаљон. Четници су доводили нове снаге и вршили покоље партизанских сарадника. Бугарски војници су посели околне висове око градова и почели да копају ровове за утврђења. Батаљон је са успехом нападао и разбијао ове потерне одреде, а у неколико сукоба са четницима нанео им тешке поразе не само војне него и моралне, што је за извесно време отежало присилну четничку мобилизацију по селима.

4

Концентрација непријатељских снага око Младеновца дошла је као последица видног нарастања народноослободилачког покрета у овом округу. Бројне и веома успешне борбе и акције партизанских чета и позадинских војних десетина, знатан прилив нових бораца, нарочито из села младе новачког среза, а посебно масовни зборови и велико народно весеље приликом реорганизације чета у Космајски партизански одред, указивали су не само на војничко јачање него и на ширину политичког утицаја и народне подршке ослободилачкој борби. Гушењем борбеног расположења у овом крају, не-

пријатељске јединице еу истовремено хгеле да обезбеде реквизицију жетве за окупатора. Поред сталних претреса терена, љотићевци и жандарми су у ту сврху распоредили многе посаде око вршалица. Непријатељски одреди су постављали овуда заседе и спаљивали удаљене колибе у пољима за које су сматрали да служе партизанима за логоровање. По селима су спровођена масовна хапшења и чести претреси кућа, праћени батинањем, пљачком и претњама. Крајем јуна највећа хапшења су извршена по селима младеновачког, јасеничког и подунавског среза. Само при једном претресу у селу Ковачевцу ухапшено је преко 100 партизанских сарадника а по 40 у Азањи и Великој Крсни. Претреси и хапшења у мањем или већем обиму вршени су и по осталим селима.

Непријатељски терор је за краће време у појединим крајевима отежао политички рад али није омео војничко јачање партизанских чета. Управо у то време повећао се прилив нових бораца не само из „стarih партизанских срезова" него и из Јасенице и Посавине. Само седам дана по издвајању бораца за Први шумадијски батаљон, Друга чета, која је оперисала у јасеничком, подунавском и младеновачком срезу, толико је нарасла, да се морала поделити у две. У писму од 30. јуна, комесар Главног штаба за Србију је писао о томе:

„О Косм(ајској) чети немам никаквих информација. Ова друга прилично је нарасла, тако да ће се морати разбити у две чете. Има услова да се да људство за други батаљон. Ако чете буду расле још бржим темпом, а реакција буде таква да су тешкоће за одржавање чете велике, дао сам директиву да се повлаче према теби. (Р. Јовановић се тада налазио у Крагујевачком округу са Првим шумадијским батаљоном — прим. ред.). Други батаљон моћи ћемо брзо да створимо, само је питање руководећег кадра..."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 9417).

Космајска чета је деловала у посавском и космајском срезу, док су се ове две налазиле на простору источно од пруге Београд — Ниш. Оне су у јулу наставиле са акцијама упркос томе што су се на целој територији на којој су оне деловале налазиле јаке непријатељске снаге. Првог јула Друга чета је напала љотићевце који су обезбеђивали вршалице у Суводолу. Борба је трајала неколико часова, али су се партизани пред зору морали повући, јер је непријатељ био добро утврђен у ископаним рововима. Петог јула вођена је борба у шуми Маковици између Ко-

вачевца и Велике Крсне. Жандарми и љотићевци су у току дана опколили изненада Трећу чету Космајског одреда. Партизани су их дочекали на ивици шуме и ватром из непосредне близине убили неколико жандарма и једног наредника. Борба се наставила до краја вечери, када су партизани разбили непријатеља и без губитака се пробили из шуме. Пораз жандарма био је утолико значајнији што се одиграо у селу Ковачевцу, где је био најбројнији непријатељски терор.

Први налет непријатељских снага у округу створио је, али за кратко време, тешку ситуацију. Убрзо су оне биле принуђене да се разместе по селима као обезбеђење на вршалицама. Већ 11. јула политички комесар Главног штаба писао је команданту Главног штаба ПО Србије:

„... Једва се одржасмо у реакцији. Нисам успео ни курира да шаљем на везу са тобом. Сада се налазим у бољој ситуацији... Услови су одлични за развој одреда. Да је овамо био батаљон прилив би био огроман. Ти би могао доћи са борцима са овог терена, који се налазе у тамошњем батаљону, овамо па би одабирајући ново људство створили нови батаљон. Само је у питању командант. Овамо реакција још траје. Снаге непријатеља су прилично велике и распоређене по селима — углавном Младеновачког среза. Пишем ти само најкраће — да ти се јавим и да успоставимо везу, јер нисам сигуран да ћеш ово писмо добити, пошто курир иде по прилично ровитом терену...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, бр. 2513).

Међутим, како су у то време вршене припреме за војно и политичко саветовање свих руководства из централне и западне Србије, формирање новог батаљона и бригаде одложено је за каеније.

Током целог јула Друга и Трећа чета Космајског одреда наставиле су скоро свакодневне акције на ометању реквизиције пшенице, као што је нпр. било спаљивање општинске архиве и спискова задужења у Ритопеку, забрана вршаја у Луњевцу, спаљивање вршалица у Добродолу. Само у селу Азањи, у току ноћи 25. јула, спаљено је 17 вршалица. Крајем јула Младеновачка чета је напала жандарме и спалила вршалице у Великој Крсни. Том приликом група дражиноваца поставила је заседу у селу од које је погинуо командир чете Љубомир Михаиловић Чикић.

Значајнија акција Друге чете била је 19. јула, напад на железничку станицу Умчари на прузи Београд—Мала

Крсна. Приликом тога напада чета је спалила станицу и заробила три жандарма СДС. Ноћу 25. јула растерани су жандарми на железничкој станици Лозовик, а затим су запаљени станични магацини и вагони на колосецима. Тридесетог јула чета се налазила код Смедерева, где је истог дана слалила вршалице и општинске архиве у Петријеву и Водњу.

Са Првом космајском четом, која је оперисала у посавском и космајском срезу, кретао се у јулу комесар одреда Ђорђе Јовановић Јанко.¹⁰ По налогу Главног штаба за Србију, он је већ почетком месеца, преко Среског повереништва КПЈ за Посавину, уопоставио везу са партизанским јединицама у Срему. Био је то први контакт партизана из централне Србије са борцима са друге територије после 1941. године. Повезивањем са Сремцима, а преко њих са Босном било је од великог морално-политичког значаја за народ и борце који су овде под Београдом скоро две године одолевали непријатељу. У писму које је 9. јула комесар Космајског одреда Ђорђе Јовановић упутио штабу Трећег одреда Треће оперативне зоне НОВ и ПО писало је између осталог:

„Драги Другови, после дужих напора најзад нам успева да наши штабови успоставе везу, која ће свакако бити обострано корисна. По наређењу Главног штаба за Србију, нашем штабу је стављено у задатак да се повеже са штабовима свих суседних одреда и да се са њима опоразуме, како око координације акција, тако и о свему осталом што би се практично међу њима поставило. Свакако сте и ви од Главног штаба за Хрватску добили исто или слично наређење... Предлажемо вам да организујемо редовну везу између наших штабова, и то *двапут* месечно. Курира би ми слали вама, јер седиште нашег штаба је веома променљиво. — Одговорите нам шта о томе мислите? Један наш пушкомитраљез налази се на послузи у вашем одреду, о чему сведочи потврда, коју сте ви издали другу ЈБуби Ранковићу. Молимо вас да нам овај пушкомитраљез одмах вратите, јер сада оснивамо Посавоку чету којој немамо да дамо аутоматско оружје.

¹⁰ Ђорђе Јовановић Ђока Јарац имао је у Космајском одреду партизанско име Јанко.

Друг Фрања, који се до сада налазио у вашој граничној чети, налази се сада код нас. Молимо вас да дате свој пристанак да друг Фрања остане у нашем одреду.

Ако налазите да је потребно да неко од нашег штаба дође лично до вас ради утемељења сарадње — јавите. Ми сматрамо да би ово било корисно. Свакако нам одговорите по истом куриру".

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 3789).

Сремски партизани су у то време, ослањајући се на Босну, имали снажне војне јединице и добро организовану полуослобођену позадину. Штаб космајског одреда је због тога, поред сарадње и међусобног испомагања у људству и оружју, поставио питање помоћи сремских партизана партизанским јединицама из централне Србије у погледу лечења тежих рањеника и организовања санитетских курсева. Тражен је затим експлозив као и пропагандни материјал који је издат на ослобођеној територији у Босни. Успостављањем везе између Космајаца и Сремаца пробијена је усташконедићевска граница, која је по налогу окупатора створена између окупиране Србије и тзв. Независне државе Хрватске. Ноћу, у малим речним чамцима, скривеним преко дана у врбацама, партизански курири су повезивали Срем и Србију.

Прва космајска чета водила је у то време неколико већих борби са непријатељским снагама у Космају и Посавини. После борбе са жандармима у Влашки, у којој је поред бораца Првог шумадијског батаљона и она учествовала, Космајци су преко пруге Београд—Ниш пошли на свој терен. Приликом преласка интернационалног друма код Влашког Поља, чета се сукобила са немачким војницима. Погинула су два Немца а неколико их је рањено. Партизани су без губитака прошли према Космају. Немци су нешто каеније напали јединицу италијанских војника, мислећи од њих да су партизани. Ова међусобна борба непријатељских војника потрајала је дуже и у њој су обе стране имале веће губитке.

Одмах по доласка у Посавину, Прва чета је 4. јула одржала збор у селу Бождаревцу, а 11. у Борку. Оба збора су била веома посећена. Стотине сељака сакупило се да први пут после 1941. године присуствује партизанским зборовима по дану. Уз омладинце који су се спремали да крену у партизане окупљали су се и многи некадањи борци Посавског одреда који су га напустили у данима прве офанзиве, заплашени терором Немаца.

Седмог јула Прва чета је извршила напад на Липовицу. О томе је политички комесар Космајског одреда писао у редовном извештају:

„... Задатак је био следећи — заплени и уништити три камиона, заплени магацин, уништити евентуалне непријатељске снаге, затим, сести у један од камиона и отићи до Багрдана и напасти жандармеријску станицу а одатле на вашар у Бождаревац, где одржати збор и најзад са збора одбацити се што даље. — Постављени задатак није изведен у потпуности, и то из ова два разлога: Због задоцњења умукла су нам два камиона (један је био УГБ, кога су пратила два жандарма), а на једном камиону кога смо запленили пукла је гума пред самим Багрданом. — Изведено је следеће: заплењен је један камион и магацин... Баш док је магацин плењен, наишла су два Немца, једног је друг Бора одмах убио, а другог ранио и овај је рањен утекао. После овог поседали смо у заплењени камион и кренули да нападнемо жандармеријску станицу у Багрдану. Међутим, нама је гума пукла и зауставили смо се пред болницом. Ту је убијен један жандарм који је чувао једног рањеног дражиновца. Дванаестог јула напали смо двадесет жандарма који су дошли на вашар у Лесковац. Жандарме смо разјурили. Један рањен је заробљен. Пошто смо их гонили све кроз неке врзине и шумарке, не знамо тачно колико смо им губитака нанели. Ми губитака немамо...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 3611).

Али, два дана касније Прва чета умало није скупо платила овај свој успешан поход по Посавини. Успеле акције, одушевљење народа и стално бежање четника и жандарма испред партизана, утицало је да будност код бораца ослаби. Када је 14. јула 200 жандарма СДС пошло према партизанском логору у Липовичкој шуми, партизански стражар их није приметио. Командир чете¹¹ и комесар одреда брзо су средили чету, и пошто није било времена за поседане положаја, извукли су је код Циганског гробља. Тамо су борци распоређени за борбу. Жандарми су до вечери остали на супротној коси, али нису смели да нападну партизана. Када је почео да пада мрак, они су се повукли у Умку. Осамнаестог јула партизани су се код Манића сукобили са мањом групом Дражиних четника и разјурили је.

¹¹ Милан Лазаревић Мечкар, земљорадник из Кнежевца.

Прва космајска чета је у Посавини имала велики успех. Сећајући се старих победа из 1941. године, села су тако рећи за ноћ оживела. Космајока чета је у току месеца нарасла на око стотину бораца, а припремало се формирање још једне, посавске чете. Једино је још претња покољима застрашивала људе и спречавала их да се као некада дигну на устанак. Команда чете је због тога стално покушавала да уништи четничке групе у Посавини. Постављене су заседе на путевима којима пролазе четници и у више наврата организоване потере за њима. Првој чети је пошло за руком само неколико пута да нападне четнике. Али ни тада до озбиљнијих борби није дошло. Четници су, чим би се партизани појавили, бежали под заштиту немачких и жандармеријских посада, а затим би се изненада понова јављали по селима, покушавајући наеилним мобилизацијама да ојачају своје одреде.

Тих месеци по селима у Посавини, изузев изненадних четничких упада, непријатељских јединица није било. После неколико борби са Првом четом немачке и жандармеријске јединице држале су се углавном по варошицама и око пруга. О ситуацији на терену политички комесар Космајског одреда писао је у јулском извештају:

„Говори се да ће доћи Немци ради пљачке. Ако се то заиста деси наравно да ћемо их нападати... Општинама смо забранили сваки рад. Борачки, Бождаревачки председници отворено су рекли на Умци да не смеју од нас више да раде... Крећемо се и дању: скоро увек у село улазимо пре сумрака. Акцију у Липовици започели смо у 14,5 часова, а у Лесковцу у 16,5 часова. Не само мање акције, већ и сама наша појава има великог дејства на народ. О неким „подвизима“ (нарочито у Липовици) причају се невероватне приче... Сада имамо у пројекту неке акције у близини Београда. Одустао сам од спаљивања вршалица, јер би то било не само непопуларно, већ и неефикасно, пошто не бих могао да уништим све машине. Штавише, рад вршалица је забрањен од издајничких власти и оне сада раде „илегално“.

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 3611).

Ова забрана вршаја од стране окупатора била је, у ствари привремена мера. Без довољно војничких снага да обезбеде контролисан вршај, петоклонашке власти су намеравале да га одложе до прикупљања јачих снага из других крајева. Тако је дозвољен вршај у Посавини од стране партизана, за разлику од забрана на осталој тери-

торији, представљао прилику народу да прикрије пшеницу од окупатора. Наведени извештај о свему томе, који је комесар одреда Ђорђе Јовановић Јанко упутио команданту и заменику политкома одреда, било је последње његозо писмо. Увече 24. јула партизанска колона је наишла на дражировске заседе код Слатине. Чета се брзо средила и јуришем растерала четнике, али је од првих куршума погинуо комесар одреда.

Овакви губици руководећих кадрова отежавали су припреме око формирања нових батаљона и бригаде, али ни ошче више нису могли да угрозе јачање устанка.

ВОЈНО И ПОЛИТИЧКО САВЕТОВАЊЕ НА БУКУЉИ

Појачана спремност народа да узме учешће у борби, јачање партизанских одреда и стварање прве јединице Народноослободилачке војске Србије, као и њихови успеси у борбама показивали су да се покрет налази пред значајним догађајима. На другој страни, међународна ситуација, очекивање скоре капитулације Италије, изгледа на брзи слом немачких сателита, фашистичке Бугарске, Мађарске и Румуније, створили су нову ситуацију на Балкану. Четничке јединице из Црне Горе и Босне пожуриле су у Србију да гушењем ослободилачке борбе осигурају позиције за послератну контрареволуцију. Њима су се стаиле на расположење све недићевско-петоколонашке снаге и целокупна квинслишка управа. Наступајући са паролама борбе „против комуниста“, уз потпуно „лојалан став и извршавање свих обавеза према окупатору“, четници су уживали наклоност Немаца, која се убрзо претворила негде у прикривену а негде у отворену сарадњу у борби против Народноослободилачке војске и партизанских одреда. То је показивало да се и одреди и батаљов у централној Србији налазе пред одлучним борбама са последњим снагама реакције, да је контрареволуција отпочела да „запоседа“ своје последње положаје.

Партијско саветовање које се припремало на Букуљи требало је да буде прекретница у развоју ослободилачке борбе у овим крајевима. У то време, сва три партизанска одреда и Први шумадијеки батаљон бројали су преко 400 бораца, искусних и прекаљених у многобројним борбама. Што је било још значајније, Партија политички и организационо је ојачала у свим окрузима. Кретање људи са села у партизанске јединице значило је да, прошавши кроз двогодишња тешка искушења, најшире народне масе не само симпатизу партизанску борбу него себе сматрају

активним учесником у њој. Било је у тој новој ситуацији довољно да се појави једна већа партизанска јединица која би задала значајније ударе непријатељу, па да се у многим крајевима понова распламса општенародни устанак. О томе су говорили сви извештаји партизанских и партијских руководиоца, чак и са оних терена где су се до тада, под притиском окупатора и четничко-петоколонишких снага, партизанске јединице тешко дуже одржавале. Половином јула политички комесар Првог батаљона НОВС писао је Покрајинском комитету КПЈ за Србију:

„... Наш Батаљон је прилично заталасао народне масе, али само његове акције недовољне су да у народу подигну поверење. Ми морамо по сваку цену ојачати одреде и формирати бар још један батаљон, а за то нам је, осим бораца, потребан још доста велики кадар команде кога ми за сада немамо. Зато је потребно да најхитније почне пребацивање другова из Београда, да би могли од њих да стварамо командни кадар, нарочито ако има другова који су већ донекле војнички обучени. Читав наш развој завио од брзине којом будемо спроводили јачање Батаљона и стварање командног кадра. Ми би могли да се чак и приближимо Београду ако би постојала могућност да прихватимо већу групу другова из Београда. Мислим да би пролазак већих снага кроз Грочански срез омогућио и стварање грочанске чете или мобилизацију неколико десетина нових бораца. У Таквском срезу, после разбијања Таковске четничке бригаде осећа се велико олакшање и дуже бављење нашег Батаљона омогућило би нам огроман пораст утицаја а вероватно и до извесне мере и мобилизацију, али недостатак времена и муниције отежаће то и нећемо моћи да искористимо успехе до сада постигнуте. Свуда се сусрећемо са тим истим проблемом. ...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, бр. 9409).

Нове могућности за широко прилажење народа ослободилачкој борби у младеновачком и крагујевачком округу и успеси батаљона и Шумадијског одреда у спречавању четника да продру и учврсте се у Шумадији стварало је услове за брже јачање јединица Народноослободилачке војске, са перофективом стварања слободне територије у планинским крајевима Шумадије и западне Србије. Из свега тога произлазио је низ проблема политичких, кадровских, организационих, који се нису могли решити путем преписке из-

међу партијских руководства на овом простору ни упутствима Покрајинског комитета. Партијско саветовање на Букуљи требало је у новонасталој ситуацији, а на основу искуства из дотадашње борбе, да донесе смернице о даљим задацима у вези са развијањем борбе против окупатора и домаће контрареволуције у централној и западној Србији.

Војно-политичком и партијском саветовању на Букуљи требало је да присуствује око 40 делегата. Међу њима неки чланови Покрајинског комитета КПЈ за Србију, чланови Главног штаба НОПО Србије, представници окружних комитета Партије за округе: пожаревачки, младеновачки, крагујевачки, ваљевски и чачански, као и представници штабова Првог батаљона НОВ Србије, Шумадијског, Космајског и Чачанског одреда. Представници штаба Пожаревачког одреда који су кренули на саветовање враћени су назад због тешке ситуације у којој се још увек одред налазио под притиском недићевске жандармерије и четника.

Пребацавање делегата до Букуље био је један од најтежих задатака. Ради веће сигурности, с обзиром да су делегације морале да прелазе од Ваљева Колубару а од Пожаревца Мораву и многе од непријатеља поседнуте друмове и пруге, кретање се вршило само ноћу. Како су летње ноћи кратке, многе делегације су путовале по неколико дана од једне до друге партијске и партизанске везе. Тако је пожаревачкој делегацији било потребно пуних пет дана. По доласку у младеновачки округ, ова делегација је са члановима Младеновачког окружног повереништва и чланом ПК КПЈ за Србију Момом Марковићем кренула према Букуљи. Да би обезбедила ову групу делегата пратила ју је Трећа младеновачка чета Космајског одреда. Тридесетог јула они су стигли до села Ковачевца, где је требало да се задрже до вечери, и пошто ноћу пређу интернационални друм и пруге Београд—Ниш и Младеновац—Аранђеловац, да крену ка Букуљи. Међутим, у току дана недићевци и љотићевци су успели неприметно да се приближе логору кроз кукурузе и да из непосредне близине отворе ватру. Већ од првих рафала погинуо је комесар чете Живорад Савковић Маузер. Заменик командира чете Бранко Стојковић Бели отворио је ватру из пушкомитраљеза и успео да задржи непријатељске војнике. Тиме је чета спасена од већих губитака, али је заменик командира погинуо. Од делегата је рањен Божидар Димитријевић Козица, секретар Пожаревачког окружног комитета. Он је изнет из борбе и смештен на лечење, па због тога није могао да присуствује саветовању. Остали делегати су се, са Младеновачком четом, пребацили на Букуљу.

Партијско саветовање је почело 15. јула на Букуљи, под заштитом Првог батаљона НОВС и Шумадијског партизанског одреда. На њему су учествовали Благоје Нешковић, секретар ПК КПЈ за Србију, Мома Марковић, члан ПК и политички комесар Главног штаба НОВ и ПО Србије, Драги Стаменковић, члан ПК КПЈ и секретар ПК СКОЈ-а за Србију, Радивоје Јовановић Брадоња, командант Г.Ш. НОВ и ПО Србије, Света Поповић Шпанац, члан ГШ НОВ и ПО Србије, и Мирослав Јовановић Мима, политички комесар I батаљона НОВС. У име окружних партијских руководства из централне и западне Србије на саветовање је дошло укупно 12 делегата. Крагујевачки округ су представљали: Душан Петровић Шане, Милован Милосављевић Мика и Милка Минић Ана; Младеновачки округ: Драгослав Марковић Дража и Божидарка Дамњановић Кика; Пожаревачки округ: Бранислав Стојановић Јанко и Вера Милетић; Чачански округ: Милош Минић и Радисав Недељковић; Ваљевски округ: Сретен Читаковић Демид, Миле Милатовић и Милица Павловић Дара. На основу извештаја које су поднели представници окружних комитета, разматрано је стање у организацијама, тешкоће кроз које су оне пролазиле од почетка устанка, губитке које су имале, стање кадрова и други проблеми. Према записнику,¹² мада несређеном, о стању партијских организација у окрузима, по свим срезовима у крагујевачком и младеновачком округу постојала су среска партијска руководства. С обзиром на несређеност организације после непријатељске офанзиве, подаци о пожаревачком округу нису записани. Крагујевачки окружни комитет Партије бројао је тада 9 чланова, а од тога 5 чланова бироа комитета. У седам срезова овог округа било је укупно 72 члана и 28 кандидата за чланове Партије. У току 1943. године погинуло је 8 партијских руководилаца. У округу младеновачком постојало је Окружно повереништво од 5 чланова, са тек формираним секретаријатом. У осам срезова овог округа било је 54 члана на терену, 9 чланова на личној вези Окружног повереништва и 15 чланова највероватније у одреду. Сем тога, по срезовима је било око 30 кандидата за чланове КПЈ. У оба округа, према томе, било је преко две стотине чланова и кандидата за чланове КПЈ.

Проблеми осталих организација, као што су народно-ослободилачки одбори, организација жена и омладине, разматрани су само у општим цртама, као сектори партијског рада. Због тога овом приликом нису ни унесени у записник детаљнији подаци о стању ових организација по

¹¹ Оригинаал документа у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 2821.

окрузима. Судећи по извештајима из овог периода, на територији крагујевачког, младеновачког и пожаревачког округа било је око 120 НОО, 14 одбора АФЖ-а и око стотину актива СКОЈ-а, са преко 500 скојеваца.

Партијско саветовање у Шумадији је представљало значајан догађај и као смотра постигнутих резултата и као измена искустава између окружних партијских руководства на територији централне и западне Србије. Од почетка устанка до тада је било прошло две године. У ратним условима то није био кратак период, а био је испуњен многим тешким тренуцима за рад илегалних партијских организација на терену, многим губицима чланства и руководећег кадра. Честа хапшења, стални претреси по селима војних и полицијских снага окупатора и његових сарадника, провокације, денунцирања и покољи четника редовно су наносили веће штете организацијама на терену него партизанским јединица-ма, којима су оне биле ослонац и у војном и у политичком сналажењу.

Извештаји делегата поднети на саветовању показали су да су у току ове две године, упркос губицима, партијске организације ојачале и бројно и политичким утицајем кроз организовање оружаних акција, кроз рад СКОЈ-а, масовних антифашистичких организација и илегалних одбора народне власти. Новим кадровима, који су израстали непосредно у оружаном борби и илегалном раду, учвршћивала су се окружна и формирала многа нова среска партијска руководства, а постигнути успеси пружали су могућност за још брже јачање Партије. Ови успеси су били видни у крагујевачком, младеновачком па и у пожаревачком округу, без обзира на тренутне тешкоће у којима се организација у том крају тренутно налазила.

Извештаји и дискусије учесника била су, у ствари, критичка разматрања постигнутих резултата и указивања на нове могућности. Истицана је у првом реду појава секташења у вези са пријемом у Партију, практицизам у раду руководства, запостављање идеолошко-политичког рада у организацијама, потреба за већом бригом о чланству о мерама за чување чланства и кадрова од удара непријатеља. Поред низа других проблема, на саветовању је разматрано и питање сарадње и међусобног помагања окружних партијских руководства, начин функционисања комитета, а препоручено је и организовање политичких курсева који би убрзали оспособљавање руководећих кадрова по окрузима.

Секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију Драги Стаменковић одржао је 17. и 18. јула и окружно

скојевско саветовање, на којем је размотрено стање омладинске организације у крагујевачком округу.¹³

Почетком августа на Букуљи је одржано и војно-политичко саветовање представника руководства и војних јединица са територије централне и западне Србије. Поред делегата са претходног партијског, овом саветовању су присуствовали и следећи представници војних јединица: Предраг Марковић Алимпије, члан Главног штаба за Србију, Милош Дудић Сувоборац, командант Првог батаљона НОВС, Иван Стефановић Срба, командант Космајског партизанског одреда, Лазар Љубоја, заменик политичког комесара Првог батаљона НОВС, Миша Гавриловић, Јова Роган, Раденко Мандић, командант Чачанског одреда и Илија Јовановић Лала, начелник штаба Првог батаљона НОВС. Укупно се окупило 26 учесника.

У време окупљања делегата на Букуљи, ситуација у централној Србији била је у знаку очекивања значајних догађаја у даљем развоју устанка. На то су донекле утицали и догађаји у свету. Порази немачких фашиста на Источном фронту и десант савезника на Сицилији изазвали су колебања у савезницима осовине. Поуздане немачке трупе биле су свуда потребне. Немоћан да се јачим властитим снагама упушта у исцрпљујуће сукобе са партизанима у Србији, окупатор је тражио излаз у појачању бугарских окупационих јединица и већем ангажовању четника Драже Михаиловића. Тих дана је формирана такозвана окупациона група „Ф“, у коју су поред немачких ушле и друге окупационе и петоклонашке оружане јединице у Србији. Немачке команде су, рачунајући на четничку лојалност, очекивале да ће уништити партизанске јединице, али су се ипак трудиле да преко својих опробаних сарадника недићеваца и љотићеваца остваре сигурнију контролу над њима.

Став савезника према антифашистичкој борби у Југославији, а посебно све отворенија подршка Лондона „свим онима који се боре против окупатора“, утицали су и на разне групације фашистичких сарадника у земљи и са њима везану емиграцију. Лондонска влада је пожурила да предложи савезницима план десанта својих „јединица код Задра“ са задатком да, уз помоћ четника, униште партизане и преузму власт. Мада су савезници овај план одбацили, у новој Пурићевој влади Дража Михаиловић је по-

¹³ На овом саветовању присуствовали су: Милић Радовановић, секретар ОК СКОЈ-а, Димитрије Ђурђевић Диша, Ивица Девчић Воја „Обалац“ и Љубинка Новаковић.

стављен за министра војске. Без обзира на незадовољство западних савезника због четничког шуровања са Немцима, равногорци су имали своју рачуницу. Њихове команде су сматрале да ће, успети сарадшом са Недићевом полицијом, са Гестапоом и немачком оружаном силом да угуше народноослободилачку борбу. Уништавајући партизанае, они су сматрали да ће ојачати војнички и сачекати крај окупације као једина оружана снага у Србији.

Недићевци су са своје стране, у четничкој „горској“ тактици и подршци емигрантске владе, видели могућност искупљења за недела извршена у отвореној сарадњи са немачким окупатором. Једино су љотићевци били своју судбину без резерве везали за судбину немачких фашиста, па су отуда понекад долазили у сукоб са појединим четничким јединицама.

Партизани у централној Србији, ту на домак главном граду, били су сметња и окупатору и свим овим реакционим групацијама које су у сарадњи са немачком оружаном силом виделе једину могућност да се одрже на власти. Али сви четнички покушаји да продру и учврсте се у крагујевачком и младеновачком округу остали су без виднијег резултата. Успеси Првог батаљона НОВ Србије и партизанских одреда у овим крајевима давали су још већи полет оппгтем развиту покрета. Чак и у пожаревачком крају, где је непријатељ забележио извесне успехе, одред се почео сређивати а такође и организације на терену. Очекивало се брзо формирање нових јединица Народноослободилачке војске и потпуно чишћење појединих територија од непријатеља.

Саветовање на Букуљи почело је 9. августа, а у обезбеђењу су се и сада налазили Први батаљон НОВ Србије и Шумадијски партизански одред. Нешто касније су сви учесници, са јединицама које су обезбеђивале, прешли на Венчац да би избегли евентуално изненађење од непријатеља. Али како је окупљање партизана, мада у највећој тајности, вршено у непосредној близини Аранђеловца, оно није могло остати незапажено. По доласку на Венчац стигла су од скојеваца из Бање обавештења да бугарске јединице врше блокаду планине. Због тога је одлучено да се учесници саветовања, под заштитом батаљона, пребаце према Руднику. Једна чета Првог батаљона је избачена у претходницу а друга у заштитницу колоне.

Први сукоби патрола са непријатељем почели су већ на Венчацу, а затим се борба постепено преносила све даље према Букуљи. Партизанска колона је наставила покрет, и док је заштитница водила борбу на Венчацу, чета у претходници је ударила право на оперативни штаб бугарских јединица који је руководио блокадом. Непријатељ је раз-

бијен и натеран у бекство према Аранђеловцу. У том сукобу погинуло је 7 бугарских војника. Заплењена су 2 минобацача, неколико кутија мина, 2 пушкомитраљеза, један тешки митраљез, преко 2500 метака и нешто друге опреме. Од партизана рањен је теже један борац а од делегата лакше у раме Божидарка Дамњановић Кика.

После борбе са фашистичким бугарским јединицама, саветовање се наставило и трајало је са прекидима до 13. августа. На дневном реду су била многа важна питања у вези са изградњом војних јединица и развитком устанка у овим крајевима:

„Дневни ред

I. Оцена момента, перспективе и задаци

1. Међународни
2. у Југославији
3. у Србији

II. Војни и политички живот у батаљонима и одредима

1. Рад партије у батаљонима и одредима
2. Рад штабова
3. Политички рад
4. Културно-просветни рад
5. Војна обука и војни рад
6. Морал и дисциплина и мере за њихово јачање
 - а) однос у војсци, б) извршавање наређења, в) пиће, крађе, прикривања, „поклони“, г) критизерство, д) контрола, одговорност, казне, ђ) држање у борби, е) „теренци“ и партизани, ж) смотра
7. Чување људства и губици
8. Снабдевање (интендантура)
9. Санитет

III. Активност, акције и народ

1. Акције, борбе, репресалије
2. Војни рад у позадини
3. Мобилизација
4. Ликвидације
5. Сеоске страже
6. Реквизиција и конфискација."

(Оригинал документа у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 8689).

У току ових 5 дана, о свим тачкама дневног реда, на основу дискусије извучени су закључци. Дата је оцена да ситуација у свету и у земљи пружа све повољније услове за јачање народноослободилачке борбе. „Појачана спремност народа Србије” — каже се у закључцима — „да се бори у редовима партизана, повећани и ојачани партизански одреди и батаљони, садашњи неуспех Дражине офанзиве на наше одреде и базе, говоре да се приближујемо одлучним борбама у Србији против окупатора и издајника”. У вези са тим разматрана је могућност убрзаних припрема око формирања Шумадијске бригаде Народноослободилачке војске Србије. Закључци саветовања садржавали су одговоре на многа питања око организације и дејствовања војних јединица. У оном делу који се односи на активност војних јединица, посебно се истиче да „тежиште акције мора бити уперено против окупатора, транспорта железничког и путног”. „Са окупаторским трупима” — каже се даље — „изнуђивати борбу на најповољнијим местима за наше јединице и у борби их разбијати и уништавати”. Овај закључак имао је своју дубљу позадину. Избегавајући сукобе са партизанским јединицама, немачке трупе у централној Србији ретко су у то време излазиле из градова. Немајући довољно снаге да се упуштају у непрекидне сукобе у којима су увек трпели губитке, Немци су све више унутрашњост територије препуштали недићевцима, љотићевцима и четницима. Они су тих месеци, добијајући помоћ у оружју, преузимали на себе улогу чувара окупационих трупа и немачких интереса у окупираној земљи. У сталним борбама са петоклонашким одредима, партизани су све мање имали прилике да ударце наносе директно окупаторским јединицама као главном непријатељу. Истицањем ове чињенице у закључцима, подвучено је да војни и политички руководиоци не смеју губити из вида најбитнију карактеристику револуционарне борбе — ослободилачку борбу против окупатора.

У закључцима је такође истакнута улога такозваних позадинских организација у даљем развијању и јачању ослободилачке борбе:

- „а) све партиске организације и организације Народно-ослободилачке борбе (НОО, УСАОЈ, АФЖ) морају посветити пуну пажњу најширој војној обуци у позадини као једном од најглавнијих својих задатака;
- б) стварати војне десетине од одраслих и омладине за одбрану села од Дражених банди, за заједничке акције са одредом и за одбрану жетве;

Појачати мере за мобилизацију људства за одреде и батаљоне:

- а) активизација војних десетина;
- б) оружање и организовање народа око војних десетина за борбу против Дражиних насиља;
- в) оружати и организовати народ за одбрану жетве итд;
- г) појачати политички рад у позадини;
- д) упознавати стално народ са најновијим и свакодневним успесима Црвене армије, савезника и наше Народно-ослободилачке војске и партизанских одреда у Југославији..."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 8698).

Саветовање на Букуљи је усвојило: закључак да се политичко јединство народа Србије у борби против окупатора и његових сарадника остварује „одоздо“ кроз непосредну сарадњу партизана и народа. Сви покушаји које је Покрајински комитет са окружним партијским руководством чинио ради увлачења бивших политичких партија, односно њихових руководилаца, у борбу против окупатора остали су без резултата. Штавише отворено или прикривено, сва ова вођства су се, пружајући подршку појединим петоклонашким струјама од љотићеваца до дражиноваца, већ практично определила за борбу против Партије и народа. Тиме су она сама довела себе у изолован положај не само од народноослободилачке борбе и народа него и од највећег броја својих некадашњих присталица. Оваквим закључцима на августовском саветовању дати су не само непосредни задаци него и основни оквири и смернице за даље развијање устанка у војном и политичком погледу уопште на подручју централне и западне Србије.

Многе усвојене одлуке и закључци почели су се спроводити још док је саветовање било у току. Тако је, између осталог, почео двонедељни курс за војне руководиоце на којем су поред осталих предавачи били и члан Главног штаба Предраг Марковић Алимпије и Илија Јовановић Лала. На курсу је било 18 слушалаца из Космајског, Шумадијског и Чачанског одреда и Шумадијског батаљона. Обезбеђење курсиста вршио је Шумадијски одред, као и партијски радници онога краја у коме су се курсисти задржавали.

Како је на саветовању истакнута потреба брже мобилизације нових бораца политичким радом и акцијама одреда, у Првом шумадијском партизанском одреду извршена је реорганизација. Формиране су две чете — Ора-

шачка и Качерска. За команданта одреда је постављен Илија Јовановић Лала а нешто касније за комесара Јово Роган. Командант Космајског одреда Иван Стефановић Срба, после саветовања, задржан је привремено на курсу а затим постављен за команданта Првог шумадијског батаљона, а за вршиоца дужности команданта одреда упућен је Миша Гавриловић. Све су то биле припреме кадра за предстојеће формирање бригаде.

Војно-политичка саветовања на Букуљи својим закључцима о општем развиту ослободилачке борбе, изградње војних јединица и активности политичких организација и органа народне власти, била су од великог значаја за развитак ослободилачког покрета у централној Србији. Политичке оцене које су овде усвојене на основу дотадашњих искустава и даљих перспектива представљале су основ за активност свих партијских руководства све до ослобођења ових крајева.

Л

После саветовања на Букуљи, Први шумадијски батаљон и Шумадијски одред почели су чишћење Шумадије од четника и петоколонаша. Петнаестог августа извршен је напад и разбијени су четници у Брезовцу, где су три четника тешко рањена. Сутрадан је батаљон наишао на четнике у Вукосавцима. После краће борбе, у којој је рањен један четник и један партизан, четници су се разбегли. Седамнаестог августа извршен је напад на четнике у Липовцу. Не чекајући да се борба развије, четници су побегли. Партизани су заробили двојицу њихових стражара и ослободили два ухапшена партизанска сарадника која су четници управо „саслушавали“. Деветнаестог августа Први шумадијски батаљон и Шумадијски одред логоровали су на јужним падинама Букуље. У току дана, сељаци из Гараша су обавестили да је у село стигла Орашачка четничка бригада. Није било ничег новог у томе што су сељаци обавештавали партизане о доласку непријатеља. Међутим, док су увек до тада молили да се борбе не воде у селу, овога пута они се на то нису обазирали. Тражили су од штабова да се четници нападну и дали су тачне податке о кућама и воћњацима где су распоређени. Четници нису очекивали партизански напад. Бар не усред дана. Растурени по селу, они су се одмарали, пијанчили или коцкали. Шумадијски батаљон и одред спустили су се опрезно у колони по један са Букуље. Чистину испред села, међутим, чували су четнички стражари, и партизани је нису могли прећи да не буду примећени. Због тога је Радивоје Јовановић Брадоња наредио да сваки борац понесе уз себе већу грану. Тако је пар-

тизанска колона успела да уђе у долину непримећена од стражара. Пред самим кућама наређен је јуриш. Подржани пушкомитраљеском ватром, борци су за кратко време потпуно разбили четнике. На десном крилу Кужета Лазар Љутица прецизним дугим рафалима из партизанског тешког митраљеа „косио“ је четничке групе које су бежале према Орловици. У извештају Главног штаба НОПО Србије о овој борби пише:

„... Крајем августа Шумадијски батаљон и једна чета Шумадиског одреда опколили су у селу Га-раши крволочну банду дражиноваца, такозвану Орашачку бригаду, која је бројала 130 људи. Партизани су муњевитим препадом упали у сам логор четничких (бандита) и потпуно их разбили. На лицу места остало је 18 лешева четничких бандита. После ове борбе, народ у Шумадији је одахнуо и са огромним задовољством примио вест о разбијању ове банде, јер је она поклатила низ најугледнијих родољуба у Шумадији, међу којима и старог свештеника Исаковића из села Бање, Милана Грујића из села Даросаве, жену Герасимовића погинулог у борби са Немцима...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 3830).

У борби је, сем тога, рањено 16 четника а већи број је заробљен. Партизани нису имали никаквих губитака. По вођама је остало бачено оружје, опрема и полупразне боце ракије.

У овим борбама са четницима, Први шумадијски батаљон је убрзо остао без муниције. Немци су у то време петоколонишким одредима давали само неопходну количину муниције за борбу, а окупаторске јединице, уколико су и излазиле из градова, више нису водиле са собом комору. Тако плен од непријатеља није могао да задовољи повећане потребе у муницији. Због тога је одлучено да батаљон пређе у младеновачки округ, где су у априлском рату 1941. године разоружане веће јединице бивше југословенске војске и где се још увек могло по селима скупити нешто муниције. Двадесет другог августа, батаљон је преко космајског и младеновачког среза кренуо у Јасеницу. Како је, међутим, дошао изненада, без ранијег ступања у везу са партијским руководством, муниција се није могла сакупити. Неколико дана касније, у шуми између села Селевца и Велике Крсне, Први шумадијски батаљон и друга чета Космајског одреда водили су борбу са Немцима, жандармима и љотићевцима. Обавештен да се недалеко од логора друмом крећу два камиона са немачким војницима, штаб батаљо-

на је одлучио да постави заседе како би дошао до муниције. Међутим, уместо два, наишло је 6 камиона Немаца. Борба по кукурузима око логора трајала је од 16 до 20 часова. Убрзо су у помоћ Немцима пристигли жандарми и љотићевци из Смедеревске Паланке. У борби је погинуло 5 немачких војника и петнаестак жандарма а већи број је био рањен. Погинула су такође и два борца Шумадијског батаљона и један борац Космајског одреда, док је један космајац рањен. Сутрадан је у шуми између Ковачевца и Велике Крсне разбијено једно жандармеријско одељење и заробљен један жандарм, а затим се батаљон по дану преко села Ковачевца и пруге Београд — Ниш упутио према Јагњилу, где је спалио општинску зграду и похватао неколико организатора Дражиних четника.

По повратку из младеновачког округа, батаљон је 4. септембра поставио заседу на друму Топола — Аранђеловац. На ову заседу наишло је једно одељење Немаца и жандарма. У краткотрајној борби убијен је један немачки војник и четири жандарма а два жандарма и један Немац су заробљени. Заплењено је неколико пушака, једна машинка, и, пгто је најважније, прилична количина муниције.

У августовским борбама Први батаљон и Шумадијски одред успели су у приличној мери да разбију четнике у Шумадији. Четничка врховна команда је због тога на ову територију упутила нове снаге под командом Николе Калабића, команданта такозване Горске краљеве гарде. Ова четничка бригада, позната у целој централној Србији по својим свирепостима и покољима извршеним над народом, требало је да разбије партизанске снаге на овом простору и ојача четнички утицај. Сакупивши око 1500 четника, Калабић је 6. септембра 1943. године у Орашачким Гајевима напао Први шумадијски батаљон. Борба је почела око 9 часова пре подне и трајала је све до 15 часова. После одбијених првих налета четника, батаљон је почео да се пробија. Док је једна чета сталним нападима пробијала четничке позиције, друга је у заштитници постављала заседе и дочекивала четничке јединице које су се кретале за батаљоном. О томе у извештају штаба батаљона пише:

„... Четници су били концентрисали све снаге што их имају у Шумадији... У борби је долазило до хватања за гушу и борбе ножевима. Четници су разбијени. Погинуо је неки командант пггаба „корпуса“ чије име крију. Заробљено 10—15. Плен: 10 пушака и један митраљез. Ми смо имали 4 мртва: Ми-

лош Ђуричић Васке, Милош Савковић Добрица, Вера Тенкић из Бање, а незна се шта је са Шубарлијом."¹⁴
(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 3826).

Изгинули партизани били су у батаљону веома омиљени као храбри борци. Највећи губитак представљала је погибија професора књижевности Милоша Савковића, који је као напредан човек уживао велики углед како међу београдском интелигенцијом тако и међу генерацијама својих ученика. Тај исти углед он је врло брзо стекао и у батаљону, организујући агитпроп и културни живот у јединици. За те потребе он је сам сгварао све: писао једночинке, скечеве, популарне партизанске „врапце“, а кад је требало, излазио је са осталим борцима на сцену као глумац. Од његовог доласка батаљон је обавезно при сваком уласку у село давао приредбу за народ, па је професор постао брзо популарна личност и по шумадијским селима.

Четници су се за пораз осветили мештанима села Гајева запаливши 70 кућа. Први шумадијски батаљон и Шумадијски одред водили су тих дана још неколико већих борби са четницима. Осмог септембра разбијени су четници у Брезовцу. После тога је у селу одржан митинг на којем је говорио Душан Петровић Шане. Сутрадан су се одред и батаљон сукобили са четницима на Букуљи. О томе у извештају Моме Марковића пише:

„... На Букуљу 9. септембра са чулавцима. Њих неколико стотина, неки веле и хиљаду. Велика њихова концентрација. На нашој страни рањен Сувоборац у груди, доста тешко. На њиховој велики губици. Побегли у паници" ...

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, бр. 2515).

Тих дана четници су открили партизанску болницу у засеоку Каменица између села Венчана и Даросаве. Користећи прилику када у близини није било партизана, они су изненада опколили засеок и земуницу у којој је било 11 рањеника. Батаљонски лекар др Мира Врабич управо је уочи овог напада напустила болницу и пошла да превије рањеног команданта батаљона Мишу Дудића.

Четници су отворили земуницу и позвали рањенике на предају. Уместо одговора, полетеле су бомбе и одјекнула пушчана паљба. Отпочела је жестока борба, која је трајала неколико часова. Најтежи рањеници су одлучили да

¹⁴ У овом извештају се као датум борбе помиње 6. септембар, а у другом 11. септембар.

штите иробијање ооталих. Била су то четири борца са поломљеним ногама. Док су они пуцали на четнике, седам партизана која су могла да се крећу извршила су јуриш. Пробивши четничку блокаду, они су се повукли према Раниловићу.

У борби са рањеницима око земунице погинуло је 7 четника. После напада на рањенике, четници су блокирали Венчане и Даросаву и почели да претресају и прекопавају по кућама да би пронашли партизанска склоништа. Уз пут су хапсили, тукли људе и палили куће. Обавештени од издајника Негована Ђуровића, они су тако дошли до куће Станичића Милана из Даросаве, где се налазило склониште са партијском техником Крагујевачког окружног комитета. Пошто мучењем нису могли да присиле Станичића да говори, четници су прекопали двориште и зграде и тако открили склониште. У њему се тада као „техничар“ налазио Предраг Удицки Денеба, који је пре доласка у партизанае био на личној вези ЦК као службеник немачке агенције ДНБ. Да не би пао у руке четницима, Удицки је бензином запалио архиву и материјал у склоништу а затим бомбом извршио самоубиство. Четници су после тога заклали власника куће, који је већ био у полусвесном стању од убода камама и батина.

Док се све ово одигравало у Венчанима и Даросави, бугарски војници су упали у село Мали Црљенци. Залазећи по кућама, они су поред стоке и хране пљачкали све што им је долазило до руку. Шенлучећи по селу, Бугари су ранили једно дете, ухапсили десетину сељака и на крају „уз весеље“ запалили 11 кућа.

Срачунат на застрашивање народа, овај терор, међутим, није постигао жељени ефекат. Разбијање четничких бригада и корпуса и ангажовање села у борби против непријатеља омогућило је брзо јачање Првог шумадијског одреда. Из неких села орашачког среза почели су масовни одласци омладине у партизанае. Из села Врбице, Бање и других дошло је неколико десетина омладинки. У августу и септембру одред се углавном кретао и деловао у заједници са батаљоном. Значајнију самосталну борбу водила је само Качерска чета 12. септембра у селу Трбушници. Она је напала и разбила један батаљон четничке Колубарске бригаде. У борби је рањен један а заробљено 7 четника. Заплењено је 9 пушака, 1 револвер, 328 метака и нешто друге спреме.

*

За време боравка на Букуљи, један део бораца Младеновачке чете издвојен је из одреда ради попуне Првог шумадијског батаљона, који је у јулским борбама изгубио

15 људи и имао 18 рањеника. Мањи број се са новим командантом Космајског одреда вратио у Подунавље и прикључио Другој чети.

Космајски одред је још увек дејствовао подељен у два дела. Прва космајска чета, од око стотину бораца, са тек формираном Посавском четом деловала је у космајском и посавском срезу. Трећа, некадашња Друта чета, налазила се у јасеничком и подунавском срезу, где је убрзо прерасла стотину бораца, па је 19. августа подељена на Трећу и Четврту чету. Поред разбијања непријатељских јединица које су непрекидно покушавале, изласцима на терен, да нанесу ударце партизанима и олакшају четницима присилну мобилизацију људства, чете су током целог августа наставиле са акцијама да би заштитиле жетве. Трећа чета је 1. августа напала и растерала жандарме у селу Вучаку код Смедерева, а сутрадан је спалила вршалицу у Малом Орашју. Петог августа извршен је напад на љотићевце у Суводолу а 8. на жандарме који су чували вршалице у Ландолу. После реорганизације у Трећу и Четврту, ове две чете су 19. августа напале љотићевце који су се кретали камионима из Смедерева. Предње камионе партизани су сачекали у заседи, али су љотићевци из осталих успели да се развију за борбу, која је трајала неколико часова. Ипак су били потпуно разбијени. Имали су десетак мртвих и већи број рањених. Партизани су после борбе спалили заплећене камионе, а затим су, одржавајући зборове по селима, прешли у младеновачки срез, где су 28. августа извршили напад на Немце и жандарме који су чували вршалице у Великој Крсни.

Сличне акције изводиле су и друге две чете у космајском и посавском срезу. Оне су 4. августа спалиле вршалице и одузеле каише у селу Лисовићу, 5. августа у Губеревцима и Вранићу а 7. у селу Манићу. У другој половини месеца спаљени су спискови разреза реквизије и забрањена свака испорука жита и намирница окупатору у Стојнику, Вабама и Великом Борку.

Овим акцијама одред је успео да потпуно онемогући испоруку пшенице у већем делу округа. Али, чак и у оним крајевима у непосредној близини Београда и других градова где су партизанске чете ређе допирале, поучени прошлогодишњим искуством, народ се масовно одазивао акцији прикривања летине. Овај успех партијских организација и одреда забележио је у августовском извештају и Главни штаб НОПО Србије:

„... Космајски партизански одред“, пише у овом извештају, „који делује у близини Београда, успешно

спроводи одбрану жетве коју окупатор хоће да отме од сељака.

У селу Азањи две чете овог одреда сачекале су колону Немаца и убиле 12 фашиста и више раниле ..."
(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 3830).

Крајем августа отпочело је продирање јачих четничких снага и на територији младеновачког округа. У срезу посавском и врачарском, присилном мобилизацијом сељака, четници су образовали Авалски а у космајском и младеновачком срезу Космајски четнички корпус. Истовремено, бивши Пећанчев војвода, а тада Дражин командант капетан Живан Лазовић образовао је у подунавском и јасеничком срезу Смедеревски четнички корпус. За партизанске јединице ова четничка „војска“ није представљала нарочиту опасност, али су зато почела масовна зверства по селима. Четничка врховна команда је, незадовољна спорим продирањем четника у ове крајеве, непрекидно вршила смењивање појединих команданата, захтевајући да се у сарадњи са жандармима „овлада територијом“ која је „додељена“ корпусима.

Разгонећи оне четничке јединице које су уз терор вршиле насилну мобилизацију, партизанске чете су имале пуну подршку позадинских организација и народа. Око позадинских организација по селима окупљали су се сви они који су избегавали четничку мобилизацију, организујући се у десетине и припуцавајући ноћу на четнике. Међутим, прва значајнија борба, која је пољуљала и онако не велики морал четника у једном делу округа, вођена је 22. августа између Губеревца и Манића. Прва и Друга чета Космајског одреда, са Колубарском четом Првог шумадијског одреда, водиле су тога дана борбу са космајским и посавским четницима и жандармима СДС. Непријатељ је био потучен до ногу. Погинуло је 25 а заробљено 25 четника и жандарма СДС са целокупним наоружањем. Поред пушака и муниције, заплењен је и један холандски митраљез. Осмог септембра Прва и Друга космајска чета су поново водиле двочасовну борбу са жандармима СДС у Вранићу, а 12. су по дану ушле у Сремчицу и тамо одржале митинг. Непријатељске снаге су биле потпуно потучене и држале су се само у Умци, Сопоту и Раљи. Срески начелник из Сопота упутио је у села 16. септембра, преобученог у сељачко одело, жандармеријског поручника Драгутина Тишму да испита каква је ситуација, колико има партизана и где се налазе, али су у Дучини Тишму ухватили партизани и после саслушања осудили на смрт.

Разбијени четници побегли су у околне срезове, одакле су упадали само повремено, и то ноћу, у космајска и посавска села. Немачко одељење које је 17. септембра пошло са Умке на терен наишло је на партизанске заседе. Рањено је неколико немачких војника а остали су побегли назад у варош. Партизанске чете су се јавно кретале по дану од села до села. Истога дана, 17. септембра, један немачки авион упућен из Београда митраљирао је безуспешно партизанску колону код села Баба. Партизани су одговорили митраљеском ватром и авион се убрзо подигао и одлетео према Београду. Петог октобра ове две чете су ушле у варошицу Бељане. Два дана касније понова је одржан збор у Сремци а 10. и у Великој Моштаници. Петнаестог октобра жандармеријска патрола из Раље стигла је до Рогаче, али су је партизани дочекали и после краће борбе најурили у град.

Заплашен развојем ситуације у Посавини и у Космају, Дража Михаиловић је сменио команданта Авалског четничког корпуса због недовољне активности у чишћењу терена од комуниста. Указом „његовог величанства краља“ на ову дужност је постављен Вукчевић Блажа, капетан бивше краљеве гарде. Четници и жандарми су почели да прикупљају све снага из Шумадије ради чишћења Космаја од комуниста. Биле су то јединице Рудничког, Ваљевског, Космајског и Авалског четничког корпуса, као и жандармеријске станице из околних места и Београда. Прелазећи у Посавину и у космајска села, оне су прекинуле канал којим су пребацивани из Београда нови борци у партизане.

Трећа и Четврта чета Космајског одреда су за то време оперисале на простору источно од пруге Београд — Ниш. Другог септембра оне су са новим командантом одреда стигле у Друговац. Велепоседник и познати петоколанах Бранко Милосављевић, који је са својом „личном гардом“ држао у страху Цело село, побегао је у Смедерево. Партизани су разоружали Милосављевићеву „гарду“ и одржали митинг. Село је са одушевљењем дочекало ослобођење од Милосављевића. Четвртог септембра опкољена је и разоружана мања група четника у селевачком засеку Бачинац, а затим је командант са Трећом четом кренуо у великоорашки срез. Сем неких акција на периферији, у овај срез од 1941. године нису долазиле партизанске војне јединице, што је знатно отежавало рад партијских руковођаца. Уз то су петоколонаши, а нарочито четници, настојали да искористе одсуство партизана и да претворе овај некада јак устанички крај у своје упориште. Осмог септембра, у кукурузима крај села Трновча, Трећу чету су напали

четници и жандарми. У извештају Окружном комитету партије, вршилац дужности команданта одреда Михаило Гавриловић Миша писао је 14. септембра:

„... Истога дана преданили смо у селу Трновчу у кукурузу. Пошто су се четници Драже Михаиловића ггривукли близу кроз кукуруз, јер ооматрач није могао да примети на веће одстојање, ја сам ее оног часа пробудио и само што сам питао осматрача шта има ново, четници су појурили на нас уз велику дреку. Командовао сам к оружју, другови су се пробудили и одмах развили у стрељачки строј, и после команде за отварање ватре на четнике, ови су почели да беже. Ми смо маневрисали да би ухватили четнике с леђа и успело нам је... После тога напали смо четнике и жандарме у селу...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 3770).

Борба код Трновча и Милошевца са четницима и жандармима, мада не спада у веће битке космајских чета, имала је великог значаја за срез великоорашки. Растеравши олако жандарме и четнике, Трећа чета је очувала партизански углед и покренула народ у овом срезу а нарочито омладину. То се убрзо показало у виду јачања позадинских организација и у овом крају.

Дванаестог септембра партизани су одржали велики збор у Биновцу а 30. у Друговцу. Поред војних руководица, говорили су и партијски радници са терена. Подунавска села су почела да се припремају за одбрану од четничких насртаја и њихових мобилизација. Скоро у сваком селу оружане омладинске групе су припуцавале на четнике Смедеревског корпуса, који је по наредби Четничке врховне команде ужурбано вршио мобилизацију ради чишћења терена од комуниста.

Почетком октобра Трећа и Четврта чета прешле су пругу Београд — Мала Крсна да би прикупиле нове борце и разбиле непријатеља у грочанском и врачарском срезу. Партизани су разбили 3. октобра четнике у Дражњу и Малој Иванчи, а затим и у једном и у другом селу одржали зборове. Четвртог октобра између Врчина и Мале Иванче партизанску колону су напали дражиновци и жандарми СДС. После краће борбе партизани су кренули на јуриш, прогонећи разбијене непријатељске јединице према железничкој станици Врчин. Четници и жандарми су успели да умакну само захваљујући томе што је једна приспела композиција теретног воза задржала партизански стрељачки строј. Истога дана, једно партизанско одељење

напало је и у једночасовној борби разбило код села Заклопаче одред Специјалне полиције Управе града Београда. Полицајци су побегли после борбе у Београд. У овим борбама погинуло је око 20 четника и недићеваца. Заробљен је такође и већи број непријатељских војника, а погинула су и два борца Треће космајске чете приликом јуриша на четнике код Врчина.

После ових борби 3. и 4. космајска чета су кренуле према Јасеници и Подунављу, држећи уз пут зборове ради окупљања нових бораца у одред.

Седмог октобра ове две чете су одржале збор у Шепшину, на којем се у партизане јавило неколико нових бораца. Осмог септембра оне су кренуле у напад на Селевац, где се налазио смедеревски четнички корпус, али су четници побегли испред њих. Два дана касније чете су у Липама опколиле групу четничких официра. После трочасовне борбе четници су уопели да се пробију и побегну из обруча. Једанаестог, дванаестог и тринаестог октобра одржани су зборови у Вучаку, Петријеву и Водњу. Све ово време четама су прилазили нови борци. У одред је ступило и неколико омладинки, које су своју девојачку спрему поделиле борцима. Приликом сваког уласка партизана у села, око чета се окупљала маса народа. Приређиване су игранке и весеља. Међутим партизани су очекивали одлучујућу битку са четницима, јер су се стално размимоилазили са Лазовићевим Смедеревским корпусом. Петнаестог октобра до ње је и дошло на тремеђи села Друговца, Биновца и Суводола. Прикупивши цео Смедеревски корпус, и уз помоћ бригада из околних срезова, командант корпуса Живан Лазовић, иначе велика узданица Четничке врховне команде, извршио је напад на партизански логор. У извештају који је командант Космајског одреда упутио 17. октобра Младеновачком окружном комитету о овој борби пише:

„... Петнаестог октобра водили смо борбу са четницима између Биновца, Суводола и Друговца. Борба је трајала од пола десет до пола шест увече.

Четници су се сконцентрисали и према добијеним извештајима било их је око 800. Покушавали су на сваки начин да нас опколе и да нам заузму положај али смо ми успели да их у сјајном финишу у јуришу разбијемо и заробимо 29. Тројица су стрељана а остали пуштени. Мртвих четника је било око 20, а рањених преко 40. Код нас је било 2 мртва и један рањен. Заплењена су три пушкомитраљеза са оквирама, 35 пушака и око 1000 метака, нешто бомби и мнош ситних ствари као: торбица, порција, чутурица... Заплењен је и један бицикл, који су они одузели

од једног сељака из Биновца. Точак је враћен сопственику.

Борба је била доста оштра, тако да је дошло и до кундачења. Наши борци су се држали одлично.

Иначе, прилив бораца је велики, тако да ове две чете броје око 150 бораца. Али је оскудица у руководству и молим да се тражи од Главног штаба да ми пошаље што пре командире, ја сам већ известио штаб али нисам добио одговор и зато молим и вас да ургирате на то ..."

(Оришнал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 3769).

Четници су у друговачкој борби били тако потучени да се за неколико месеци нису могли опоравити. Мобилисани сељаци су искористили прилику да се разбегну кућама, а поједине групе са четничким официрима које су бежале из борбе народ је сам уз пут разоружавао. Разбијањем овог четничког корпуса велики део Јасенице и Подунавља био је очишћен од непријатеља. У општем полету нека подунавска села су се дигла на устанак. Најзначајнија међу њима била су Друговац и Липе. После бекства Бранка Милосављевића, Друговац је тако рећи за ноћ постао једно од најбољих партизанских села у Подунављу. Када је разбијен и четнички корпус, Друговчани су се наоружали и припремили да бране село од упада непријатеља. Скоро истовремено је и у Липама образована посадна чета, која никогa сем партизана није пуштала у село. Али не само у овима, слична ситуација била је и по осталим селима у целом крају, као што су Водањ, Луњевац, Петријево и Вучак.

Већ почетком октобра Космајски партизански одред је бројао 230 бораца, а 18. октобра у његовим четама је било преко 250 партизана. Разбијање дражиновско-недићевских покушаја поново је у селима створило атмосферу народног устанка из 1941. године. У одговору на писмо Окружног комитета КПЈ за Кратујевац о јачању покрета у Шумадији, Младеновачки окружни комитет Партије писао је у октобру:

„... Што се тиче нашег терена ситуација је следећа: налазимо се пред народним устанком. Народ са великим одушевљењем поздравља наше акције. Имали смо два значајнија сукоба са дражиновцима, и то један у Губеревцу, где су драж(иновци) имали 25 мртвих. Запленили смо у овој борби један холандски митраљез и 25 пушака. Њихова снага у овој борби била је 300 а наших 100 (Прва и Друга чета — прим.

ред.). У другој борби која се водила између Друговца, Ландола и Суводола, у јкојој је учествовало 800 дражиноваца према 130 наших (Трећа и Четврта чета — прим. ред.) а борба је трајала 8 часова, у овој борби је дошло до кундачења. Мртвих дражиноваца било је 30, заробљено 29. У овој задњој борби су тако деморалисани, да чим чују да се налазимо у њиховој близини одмах беже. Запленили смо 3 пушкомизраља и 35 пушака. Прилив нових бораца у наше чете је обилан. У појед(иним) местима траже да их мобилишемо. Дражиновци пре ове борбе успели су да већи број сељака мобилишу, док им сад не успева; сељаци беже од куће" ...

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 3698).

У то време Космајски партизански одред је преко Среског партијског повереништва КПЈ за Посавину одржавао повремену везу са сремским партизанима. Обавештен о приликама у централној Србији и снажном размаху ослободилачке борбе, Врховни штаб НОВ и ПО Југославије био је донео одлуку да овим каналом упути једну групу искуснијих војних и политичких руководиља како би се олакшало образовање већих јединица Народноослободилачке војске. О томе у необјављеном дневнику Николе ЈБубићића пише:

„... 10. рујна ујутро крећемо у Модрич (Босна), 14. рујна најзад -стиже команда II Корпуса. Добили смо пуномоћ за одлазак у Србију. С њима су стигла још три друга те сад група броји 6 чланова. Стигли су Срба, Феђа и Милосав те према томе иду три војна и три политичка друга. У наређењу Врховног штаба стоји, да Сава иде за начелника штаба дивизије, Ратко и ја као команданти бригада — док Срба, Феђа и Милосав иду за комесаре. По том закључисмо, да је устанак у Србији у наглom порасту кад нас шаљу за веће јединице.

Према наређењу Врховног штаба треба у Србију да понесемо једну радио-станицу, јер Србија до сада није имала радиовезе са Врховним штабом. Друг Коста (Нађ) дао нам је радио-станицу енглеског типа и радиотелеграфисту Милу зв. „Енглеz”.

Донели смо план, да идемо преко Срема. Разлог је тај што из зeмунског среза постоји веза са друговима у Београду и са партизанима у Србији.

Другови из Врховног штаба придају нашем путу доста велико значење. То видимо по том, што су

обавештене све комаде, када ми треба да прођемо, па и команда Главног штаба за Војводину, да нам омогуће извршење задатка. Друг Срба прича како му је друг Марко на растанку скренуо пажњу да се чувамо и да ћемо и мртви пред Партијом бити одговорни ако паднемо."

Трећа и Четврта космајска чета су у другој половини октобра извршиле још неколико мањих акција. Шеснаестог октобра одржан је збор у Петријеву код Смедерева а осамнаестог у Селевцу. Са сваког од ових зборова у чете је ступило још по неколико нових бораца, тако да су ове две чете крајем октобра већ имале близу 200 партизана. После збора у Селевцу, оне су преко подунавског и младеновачког среза отишле према Космају, где се већ налазила Прва шумадијска бригада, Сремски батаљон и 1. и 2. чета Космајевог одреда.

РАВНОГОРЦИ У ЦЕНТРАЛНОЈ СРБИЈИ

Током 1942. године у централној Србији није било значајнијих оружаних формација четника Драже Михаиловића. У западним крајевима они су били углавном разбијени приликом покушаја новембарског пуча. После прве непријатељске офанзиве, остатке су Немци разбили или укључили у Пећанчеве и Недићеве петоколонашке одреде. У источном крају четници су узели са осталим окупаторско-петоколонашким снагама активно учешће у гушењу општенородног устанка. После одласка одреда капетана Марковића за Босну, поједине четничке групације, као што је одред Воје Јеремића Триброђанина, „легализовале" су се и укључиле јавно у петоколонашке јединице. Мање групе око мајора Пилетића и Сенише Оцокољића Пазарца остале су и даље у Горњаку као „самостални четнички одреди", који су у сарадњи са Недићевим окружним начелником Миланом Калабићем и осталим петоколонашким одредима активно учествовале у претресима терена и нападима на партизанае чекајући време да преузму власт. Долазак Калабића у овај "Р"Ј управо је као један од најважнијих задатака имао окупљање свих реакционарних групација и гушење народноослободилачког покрета, с обзиром да је његов син Никола био један од главних сарадника Драже Михаиловића на Равној Гори. О овом учешћу дражиноваца у другим петоколонашким формацијама, новембарски број „Гласа", органа Јединственог народноослободилачког фронта Србије, из 1942. године донео је оширан чланак члана ПК КПЈ за Србију Мирка Томића:

„... У овом послу“, пише у овом чланку, „Дражини“ официри и онај олош окупљен око њих нимало не заостају иза Недићевих, Љотићевих и Пећанчевих банди... Народ крагујевачког округа, а нарочито народ качерског среза, никада неће заборавити тешке призоре који су се десили у подрумима једне зграде у Љигу у коме су касапским ножем клани његови синови. Под директним надзором крвника Калабића, вршио је ову касапску улогу, са прописно припасаном белом кецељом, бивши намепгеник фирме „Бата“ у Љигу. Калабић је врло често лично вршио убиства наших најбољих синова. Овај одрод сам је причао мајци и сестри младог учитеља и борца Дугалића из села Липља како га је он — Калабић лично мучио и убио. На хиљаде се пењу бројке само у Шумадији оваквих мајки и сестара чије хранитеље је овај целат уништио лично или преко других по његовој наредби.

Док је Калабић вршио овај свој крвави посао, дотле је његов син (Никола Калабић — прим. ред.), нижи официр седео у штабу Драже Михаиловића на Равној Гори. Одавде је редовно носио поруке своме крвавом оцу, кога ће и како да ухвати од народних бораца и да га уништи. Исти овај Калабићев син недавно је одликован од избегличке Југословенске владе у Лондону као командант „Горске“ краљеве гарде“

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 2222).

Са оваквим злочинима Калабић је наставио и у пожаревачком округу, уз пуну сарадњу „самосталних“ Горњачана. Директне и отворене сусрете са немачким војницима четници су избегавали, јер би им они као борцима „за српство“ могли штетити у народу. Али је немачки официр-пилот који је због принудног искакања из авиона првих месеци 1942. године провео код Горњачана извесно време дао изјаву да су га четници „најлепше угостили“ и омогућили му повратак у његову јединицу. Тек повремено преко Драже Михаиловића слата је по која депеша о тобожњим „подвизима у борби против окупатора“ као подршка Лондонској избегличкој влади. У једној од оваквих депеша говори се како су тобоже 14. новембра 1942. године четници срушили главну пругу код Младеновца и како су у Јајинцима код Београда вршена стрељања Срба „зато што су дражиновци“. Тога дана пруга Београд — Ниш на овом простору није уопште била оштећена, нити су још увек постојали дражиновски четнички одреди у овом крају.

У аранђеловачком и младеновачком округу, дражиновски одреди нису постојали ни 1941. године. Први организатори равногорског покрета почели су се ту и тамо јављати тек у лето 1942. године. Били су то углавном Недићеви срески начелници, који су под заштитом жандарма, преко председника општина, у понеком селу покушали да организују конференције са „национално исправним“ људима. На конференцијама су се окупљали председници, деловође општинских управа, понеки богатији сељак, разни црноберзијанци и шпекуланти, а рад се састојао у прављењу „спискова комуниста“ које треба пријавити Немцима. Јачање народноослободилачког покрета у другој половини 1942. године, бројне акције, а посебно прикупљање и објављивање података о ратним злочинима у срезovima и окрузима, деловали су деморалишуће на компромитоване пред народом петоклонашке одреде. Томе је такође доприносила и савезничка пропаганда, која је све чешће подвлачила потребу оружане борбе против окупатора, истичући повремено „није важно ко се бори“, ¹⁵ што је још више поткопавало позиције лондонске избегличке владе и четништва у иностранству. Све је то доводило до превирања, у првом реду у редовима четника. Немачка окупациона управа је због тога донела одлуку о замени оружја, о разоружању четничких одреда и о њиховом укључивању у одреде Недићеве Српске државне страже. Да би натерали Немце да одустану од ове одлуке у пожаревачком округу и око Крагујевца, четници су ширили гласове да су довољно „клати поштен свет“ ¹⁶ или да ће „почети борбу против окупатора заједно са партизанима“.

Почетком новембра 1942. године одржано је четничко саветовање на планини Руднику. Њему су присуствовале присталице Драже Михаиловића које су се до тада налазиле у петоклонашким одредима углавном у западној и у централној Србији. Повод за четнички скуп било је разоружање Пећанчевих одреда у овом крају, што су спроводиле немачке јединице. Једини озбиљнији покушај супротстављања разоружавању учинила је једна група четника код Љига. Они су извршили напад на љотићевце, али су их ови разбили. Разоружани четници су после тога углавном ступили у Недићеву жандармерију. Један мањи број се у групама кретао по терену, обилазећи општине и издајући наредбе да им општинске управе израде спискове људства за мобилизацију. У Посавини се кретала група Спасоја Зрењанина Зеке и бившег Пећанчевог војводе капе-

¹⁵ Види депеше Драже Михаиловића Лондонској влади против Клисолдових коментара преко ББЦ-а.

¹⁶ „Четничко претеће писмо полицијском писару млавског среза, ВИИ. рег. бр. 59/5-2.“

тана Лазовића, на граници орашачког и космајског среза група Свете Ракића. Њихова активност се углавном сводила на одржавање, тајно од партизана, конференција по селима, на којима су прављени спискови комуниста за ликвидацију. У случају сукоба са партизанима, бежали су у оближње градове под заштиту жандарма и Немаца. Први шумадијски одред је до половине 1943. године са успехом разбијао покушај дражиноваца да продру на његову територију.

Резервисаност са којом су окупационе трупе у почетку гледале на окупљање дражиноваца у централној Србији убрзо се показала сувишном. То су потврдили и извештаји окупационопетоклонашких власти које су биле са њима у вези на терену. Извештавајући о четничкој акцији, пожаревачки окружни начелник је писао да су четничке групе на терену Горског штаба број 3. у млавском, рамском, пожаревачком и звишком срезу „лојалне како према српским тако и према окупаторским властима”.¹⁷ Начелник београдског округа писао је 4. фебруара 1943. године о појави првих четничких групица преко којих је „установљено да су припадници Драже Михаиловића добили од овога наређење да комунисте гоне и немилосрдно их тамање”. Сличне извештаје достављала су и остала окружна начелства.

Сарадња четника са окупатором и петоклонашким властима и одредима првих месеци 1943. године још увек је била „илегална”. Зависно од ситуације у појединим крајевима, њихове групице и одреди кретали су се углавном ноћу, скривали се око жандармеријских станица, које су их не само снабдевале и наоружавале него им пружале уточиште када су партизани били у близини. Такво стање, међутим, није дуго трајало. Са јачањем народноослободилачког покрета, већ у априлу 1943. године четничке организације почињу јавна денунцирања и сарадњу са полицијом и Гестапоом.¹⁸ У неким крајевима где нису имали упоришта четничке организације су јавно иетакле листе људи „комуниста или сарадника партизана”. Такве листе четнички команданти Калабић, Пилетић, Оцокољић и Љубиша Јовановић достављали су шефу Специјалне полиције Параносу и Гестапоу директно. Овакво подмукло разрачунавање са припадницима народноослободилачког покрета какво су четници спроводили током целог рата убрзо су допунили још и покољима партизанских сарадника и заједничке оружане акције са Немцима, љотићевцима а посебно са Недићевом српском стражом.

¹⁷ ВИИ рег. бр. 46/1-3 К 22.

¹⁸ Документ у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 2476.

До оредине 1943. године четничке јединице еу успеле да се учврсте углавном у оним крајевима у које су ретко допирале партизанске чете: у Хомољу, Поморављу, Белици, Левчу и Гружи. Али ни тамо четнички покрет није могао да осигура озбиљнију политичку подршку.

„Нова акција” Горњачана већ крајем 1942. године обележена је не само чешћим изненадним нападима на партизане него и покољима у Мелници, Кнежици, Поповцу, Црљенцу, Макцима, Стамници, Рановцу и Каменову. На најсвирепији начин поклано је десетак партизанских сарадника а поред њих и неколико сељака којима је било замерено што нису испоручили разрез, или зато што су се четницима учинили сумњиви. У првој половини 1943. године овде су формирана два четничка штаба. По планинским хомољским селима кретао се Крајински четнички штаб мајора Пилетића са око 300 четника. Око манастира Горњака налазио се Горњачки четнички штаб Синише Оцокољића Пазарца са око 500 четника раздељених у десет група, које су се кретале по развим крајевима пожаревачког округа.¹⁹

Ослањајући се на четништво у Горњаку, равногорски покрет се проширио и на остале делове Поморавља. Први „весници” четника биле су „црне тројке” и равногорски одбори. Састављени од петоколониша око општинских управа, ови одбори су са четничким официрима припремали спискове комуниста на основу којих су „црне тројке” вршиле покољ и у овом крају. У селу Трнци Дражиновци су 14. јануара 1943. побили некадање борце Беличке чете Драгослава Миленковића и Пантића Милана, као и симпатизера НОП-а Сретена Миленковића. Четрнаестог, петнаестог и шеснаестог јануара пронађено је 6 мушких лешева међу њима и тело бившег командира Беличке партизанске чете Животија Петровића Жила из Бунара, које су поклате четничке „црне тројке”. Ноћу 26. јануара десеторица четничких кољаша дошли су у село Лоћику, извели из куће земљорадника Душана Петровића и пошто су му заболи каму под грло, мислећи да је мртав оставили су га на путу за Медојевац. Сутрадан је једна група четника упала у кућу Јоксима Јевремовића, абације из Драгошевца и њега и братанца избола камама. Јоксимов братанац Душан је пренет у Ћуприју и излечен у болници, али су га касније, уз помоћ жандарма СДС, ухватили четници у Јагодини и заклали између села Главинаца и Колара. Истога дана када је извршен овај злочин у Драгошевцу, четници су Милоша Обрадовића, сиромашног хармоникаша из Ћуприје, при-

¹⁹ Док. бр. 2476 у Институту за историју радничког покрета Србије.

силили да пође са њима да им свира на Светог Саву. После пијанчења и оргијања заклали су га и бацили у Михаилову рупу. Ова вртача испод Бигра постала је синоним злочина. Са страхом се причало да су четници у њу схрамogliвали око хиљаду лешева.

Те ноћи, 27. јануара извршен је још један злочин. Четничка „црна тројка“ упала је у кућу Рајка Цветковића из Драгоцвета, богатог и угледног али и напредног земљорадника. У кући су у мајчином наручју и на очиглед целе породице убили Рајковог сина учитеља. Старог Рајка извели су изнад села и заклали крај гробља. Тако је и у овом крају, где после повлачења Поморавског одреда није било партизанских јединица, отпочела „ослободилачка акција краљеве војске из слободних српских планина.“ Настављајући са терором, четници су уз благонаклоност Немаца и Бугара, а у отвореној сарадњи са недићевцима, поставили своју власт у округу. По селима и градовима где су четнички официри слободно шетали са оружјем постављени су „команданти места“ и равногорски одбори. Активност ових команданата и одбора састојала се у сталном проналажењу „сумњивих“, чији су спискови упућивани „горским“ штабовима, а затим предавани на извршење „црним тројкама“. Сем извесне подршке мањег броја богатијих сељака, представника провинцијске трговачке чаршије и једног дела политичара бившег режима, који су у овој шареној војсци шићарџија, црноберзијанаца, бивших жандарма, амбициозних официра и криминалаца ггокушавали да скрпе некакву идеологију „српства и светославља“, ни у овом крају четништво није имало утицаја у народу. Њихова власт се могла одржати само терором и простирала се докле је достизала кама. Повремено су то оргијање друштвеног олоша, који је наједном испливао на површину под окриљем окупатора, прекидали упади суседног Пожаревачког и Озренског партизанског одреда. Тада би се разлетеле „бригаде“, вршиле мобилизацију сељака и натеривале их да се данима са дрвеним пушкама вежбају за „онај дан кад Немци оду и дође краљ“.

Четнички покољи били су само допуна хапшењу и масовном стрељању које је ради застрашивања народа вршио повремено окупатор у овим крајевима. Појава или најмања акција партизана Пожаревачког, Озренског и Јастребачког партизанског одреда изазивале су узбуну код непријатеља. У марту 1943. године немачка казнена експедиција је вршила велика хапшења по Левчу. Из села Шљивице и Горње Дубаче ухапшена су 13. марта 1943. године 42 сељака и спроведена у концентрациони логор под оптужбом да су „одржавали везе са партизанима из Тр-

стеничког среза". Истога дана у Јагодини су Немци стрељали 20 лица ухапшених као партизански сарадници, а четничке бригаде су држале зборове против комуниста у селима Јасенову, Роанди, Врлану и Радошину. После појаве озренских партизана у Горњој Мутници и пожаревачких партизана код Салаковца, Немци су почетком априла стрељали 75 партизанских сарадника.

Нов талас четничког терора захватио је горње Поморавље у мају и јуну 1943. године. Он је био нарочито свиреп у сењско-ресавском рудничком базену, где су Немци задржали само посаду од 50 војника у Равној Реци а сва остала насеља препустили четницима. У овом кратком периоду равнорске „црне тројке“ су побиле велики број радника из рудника Равне Реке, Ресаве, Сењског рудника, и Сисевца. Један од најсвирепијих злочина у мају био је покољ породице Крсте Живковића из Равне Реке, који је имао неког рођака у партизанима. Четници су најпре овој породици наредили да ее одмах исели из Равне Реке, а затим су је сачекали на Пасуљанским ливадама. Крста је почео да бежи са синовима Јованом и Николом, али су их четници сустигли и одмах заклали Крсту, Јована убили и исекли на комаде, а Николу одвели у Сење а затим заклали у Бигреници. Иванка Живковић се после тога са ћерком и сином вратила у Равну Реку, где су је четници ухватили и угушили на очиглед сина. Исте ноћи убијена је и Стана Ристић са својом дванаестогодишњом ћерком. Четници су после ових злочина главе Крсте Живковића и Стане Ристић набили на коље и ставили испред зграде дирекције Сењског рудника. Трупове покланих су расекли уздуж на двоје и оставили да их развлаче пси.

У току маја и јуна четници су извршили и покољ над једном групом муслимана и Хрвата у Равној Реци.

Упркос хапшењима, покољима и одсуству партизанских јединица, број симпатизера НОП-а, нарочито међу омладином, растао је и на овом подручју. У Ћуприји су постојале четири омладинске групе, од којих је једна била у железничкој станици и ложионици. Омладинци су у јуну успоставили везу са партизанима Јастребачког одреда, којима су достављали обавештења о немачким транспортним возовима. Већи број оваквих група које су на разне начине одржавале везу са суседним партизанским одредима постојао је и у сењском рударском базену. Поред пружања обавештења партизанима, симпатизери НОП-а су одржавали политичке састанке и сакупљали помоћ за одреде. Пружајући отпор окупатору и четницима, којима су све више Немци препуштали власт, народ је жељно послушковао и ширио гласове о околним партизанским одредима.

Првих дана 1943. године гочеле су се окупљати четничке групе и у Левчу и Гружи. Почетком јануара четничке „црне тројке“ заклале су по селима грузанског среза десетину симпатизера народноослободилачког покрета. Убрзо су из западне Србије пристигле нове четничке групе, које су насилном мобилизацијом већ у рано пролеће образовале четнички корпус под командом Душана Смиљанића, официра бивше југословенске војске. Само у грузанском срезу, где се као вођа четника истицао грбички поп Николић, образоване су две бригаде под командом Марка Музикавића и Новака Јанићијевића. Како на овом терену није било партизанских јединица, четничке бригаде су проводиле дане обилазећи села у „потрази“ за симпатизерима НОП-а, батинале би њима клале ту и тамо ради застрашивања и мобилисале обвезнике за војну обуку.

Долазак Рудничке и Космајске чете Првог шумадијског одреда у марту на територију Грузе изазвао је пометњу код непријатеља. После борбе са Немцима, Бугарима и жандармима код Шљивовца, партизане су у Коњуши заједничким снагама напали четници и жандарми СДС, али су и једни и други претрпели пораз. Крајем марта, као појачање четницима на овом подручју, пристигла је из западне Србије Таковска четничка бригада. Заједно са Немцима, љотићевцима и жандармима, ове четничке јединице су се тих дана концентрисале у качерском срезу ради продирања даље у Шумадију, где је оперисао Први шумадијски одред.

Почетком јуна 1943. године четници су по наређењу Драже Михаиловића отпочели у целој Србији масовну присилну мобилизацију сељака у своје бригаде и корпусе. Мобилизација је наишла на отпор сељака, али су четници батинањем и претњама успели да повећају своје јединице на по неколико стотина људи. Тако је не само у источној него и у осталим деловима Србије почело стварање четничких корпуса, Рудничког, Опленачког, Космајског, Авалског и Смедеревског. О терору који је пратио прве четничке мобилизације у јулском извештају ПК КПЈ за Србију пише:

„Клања су попримила страховите форме: отсеку главу а онда искасапе, или у Качеру су сељаку Микићу заболи нож у леђа, терали га испред себе уз свирку хармоникаша и затим заклали, или једног симпатизера из Пожаревца заклали, распорили и црева обмотали око дрвета.

Њихове казнене експедиције и мобилизација су праћене свим тим зверствима, најобичнијом крађом и пљачкама и батинама. Уцењују богате. Од једног сељака су тражили 100.000 динара или сина ..."

Четничка мобилизација и поред терора није ишла тако лако. Окружни комитет Партије и штабови одреда су издавали многобројне летке објашњавајући улогу четника и позивајући народ да се супротстави њиховој политици. Штаб пожаревачког партизанског одреда издао је, између осталог, и летак којим се обраћао некадашњим четницима Леониде Пљешковића, које су дражиновци покушали да мобилишу. Објашњавајући издају четничких вођа и њихово прилажење окупатору, штаб одреда их је позивао да се понова придруже партизанима. Активност партијских организација у разјашњавању улоге четника имала је видан успех. Четничке јединице образоване од насилно мобилисаних сељака баш захваљујући овој активности нису представљале озбиљнију војничку снагу. У поменутом извештају Покрајинског комитета КПЈ за Србију о томе пише:

„... Већ сада са сигурношћу можемо рећи да је Дражина мобилизација крахирала. Ево неколико примера, најтипичнијих ... Дражиновци „мобилишу“ око 100 омладинаца из Качерског среза, доведу их у Белановицу (попгто претходно немачки гарнизон оде за Горњи Милановац). Наш шумадијски одред по ноћи опколи и упадне у Белановицу, нападне око 100 дражених бандита, побије око десетак а остале разјури и ослободи „мобилисане“ сељаке, који за време борбе између наших и дражиноваца нису хтели да помажу дражиновце.“ ...

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 2476).

У борбама између партизана и четника скоро редовно се понављала иста слика. Већ после првих пуцњева мобилисани сељаци су бацали оружје и бежали кућама или се предавали партизанима. Често су мање партизанске јединице разбијале читаве четничке бригаде и корпусе, а водећи кадар, такозвани активни четници, склањао се у близину немачких и недићевских посада. Тек пошто би партизанске чете пошле у друге крајеве, четници су понова по селима насилно окупљали и наоружавали сељаке.

Мобилизације у четничке бригаде биле су праћене не само покољима, масовним батинањем, злостављањем и пљачком него и незапамћеним оргијањем најгорих друштвених елемената окупљених око четничког покрета. Првих

дана јесени у Хомољу и у другим крајевима где су четници успевали за краће или дуже време да се учврсте, ова оргијања су попримила размере које су тако компромитовале четнике да је и њихова врховна команда била принуђена да интервенише. У наредби упућеној четничком штабу бр. 3 у Горњаку каже се између осталог:

„... У последње време појављују се поједини случајеви који показују одсуство утицаја старешина на потчињене и веома слабу дисциплину појединаца. Штавише примећују се поједини случајеви самовоље. Тако, код појединих штабних група, старешине не знају где им је људство и шта ради. Појединци се пуштају без дозволе на одсуство, будући да тамо они не врше послове за које су тражили исто, већ одлазе код својих познаница где проводе блуд, или пак по наговору комшија и пријатељица врше пресију на поједине суседе са којима не живе у dobrим односима.

Чак су поједини четници једне јединице послали претећа писма појединим грађанима у вароши, те су се тиме ставили на исти степен са разбојницима. Претећа пиема се упућују из личне мржње и жеље за осветом, још из ранијих дана, и то чак из јединица које су доста удаљене од места где се писмо упућује. Поред тога, поједини војници поручују извесне ствари да им се донесу или да им се учини услуга на име потписаног или кога од потчињених команданата. Тако је један од војника тражио да му један домаћин пошаље 5 литара ракије, наводно за команданта. Када је то попио тражио је још 12 литара да би се, вели, „командант провеселио пошто се ствари на фронту врло добро развијају“. Други је тражио веш на име команданта. Један је уцењивао за своје пријатељице, поједине грађане у вароши, па чак да му се спреме бабиње за пријатељицу која је пред порођајем...”

(Оригинал у ВИИ рег. бр. 12812).

Али, с обзиром на то да су све ове уцене, пљачке, оргијања пре свега потицале од самих команданата, наредбе Четничке врховне команде, као и на основу њих издате наредбе нижих команданата, нису имале никакво дејство. Дража Михаиловић је 17. фебруара 1943. године био принуђен да изда сличну наредбу под бројем 770 у којој се каже:

„... Са извесним водећим људима из нашег покрета народ не сарађује са пуно воље, због тога што се често појављује насиље и недисциплина. Има слу-

чајева да се старешине опијају, коцкају и јуре женске. Изгледа да сваки војник има право да истуче сељака, па био он у праву или не. Најстрожије забрањујем: Опијање, коцкање и неморалан живот".

(Оригинал у ВИИ рег. бр. 13078).

Поменуте наредбе су само бледа илустрација распојасаности, оргијања и насиља које је пратило четничке колоне на пролазу кроз села.

Јачање партизанских одреда у другој половини 1943. године присилило је разне непријатељске групације да се још чвршће уједине. Да би, колико је могуће, ублажиле притисак партизанских одреда и батаљона, немачке команде су биле принуђене да чине даље уступке четницима. Почетком октобра командант немачког гарнизона из Београда отишао је у Смедеревску Паланку и тамошњим жандармима СДС у свом говору наговестио да за немачку окупациону управу не постоје разлике између недићеваца и равнорских четника. О његовом говору команда СДС је писала у свом извештају од 7. октобра 1943. године:

„... Немачки обласни командант из Београда обишао је СДС у Паланци и на вечери одржао дужи говор да нема потребе да се иде у шуме, јер је Недић постигао споразум са Хитлером о српској самосталности и другом. Говорио је о моћи Немачке, величао је Дражу Михаиловића а Српску државну стражу представљао као новоосновану Српску војску. Изјавио је да Немци не желе да уништавају Србе и Словене, већ да то чине савезници" ...

(Оригинал у ВИИ док. бр. 599).

Сарадња четника са окупаторско-петоколонашким властима и одредима постајала је из дана у дан све отворенија. У Качеру и Такову четници су учествовали заједно са Немцима и љотићевцима у борби против партизана. Рањене четнике у овим борбама Немци су прихватили и превозили у Горњомилановачку болницу. Немачке команде су појединим четничким бригадама јавно допремале муницију или су им препуштале мање транспорте да их „заплене". Сарадња између дражиноваца и недићевске СДС била је јавна. Четници су спавали у њиховим касарнама и жандармеријским станицама „јер су ту били сигурни од партизана", ²⁰ силазили су јавно у градове и одседали у близини немачких посада. Па ипак њихови команданти су на збо-

²⁰ Документ бр. 2476 у Институту за историју радничког покрета Србије.

ровима по оелима позивали у борбу за „слободу, српство и светосавље“. У Хомољу, Поморављу, Левчу и Грузи четници су нагнали народ у цркве на молепственија „за здравље младог краља који се пати у туђини“. У Хомољу су на зборовима тражили од сељака да „одобре краљеву жељидбу“, јер је он тобоже „пошто нема оца, тражио од народа дозволу“, вршене су присилне заклетве „регрута и омладине“. Хомољски четници су водили по селима и показивали народу на зборовима Хадсона и друге официре енглеске војне мисије. Њихови команданти су и сами облачили енглеске униформе и хвалили се оружјем добијеним од савезника. Требало је да сва ова демагогија послужи као доказ подршке савезника њиховој борби против народноослободилачког покрета уз помоћ окупатора. На многим зборовима четнички команданти су говорили да њих, поред осталих савезника, подржава и СССР, да југословенски комунисти „нису прави комунисти“, него „троцкисти“ и да се њих „Стаљин одрекао“. Оваква четничка пропаганда отежавала је борбу против окупатора, изазивајући истовремено код народа резервисаност према евентуалним претензијама великих сила тадашњих савезника у антихитлеровској коалицији да свом утицају и доминацијама подреде борбу која се водила против заједничког непријатеља. На територији Крагујевачког, Младеновачког и Пожаревачког окружног комитета, међутим, захваљујући политичком раду партијских организација и акцијама партизанских одреда, оваква четничка политика није могла да створи забуну и битније ослаби опредељивање народа за оружану борбу. Порази четника у борбама око Аранђеловцау Космаја и Пожаревца слабили су и иначе не баш велики морал шаролике четничке „војске“. У том погледу за централну Србију су биле нарочито карактеристичне борбе вођене током августа, септембра и октобра на територији Крагујевачког и Младеновачког окружног комитета Партије. Разбијени четнички корпуси били су протерани из ових округа или присиљени да се повуку уз градове под заштиту утврђених окупаторских посада.

Вести о успесима НОВ приликом разоружавања италијанских дивизија у Далмацији, продирање истине о народноослободилачком покрету у свет и признање народноослободилачког покрета од стране антихитлеровске коалиције, успеле су за извесно време да унесу пометњу у четничке редове. Чак и у крајевима где није било партизанских одреда и где су Равногорци уз благонаклоност окупатора поставили „своју власт“, народ је почео све масовније да избегава „војне вежбе“ и мобилизације. Да би у овим својим упориштима — у Хомољу, горњем Поморављу и око Грузе — спречили ширење ослободилачког покрета и

осипање у својим редовима, четници су по селима одузима радио-апарате и издавали летке у којима су успехе НОВ у другим крајевима земље приписивали себи. Наредбе њихових штабова забрањивале су слушање радио-Лондона и других савезничких радио-станица с мотивацијом да преко њих говоре „ушташки плаћеници”.²¹ Четнички команданти су обилазили своје јединице да би „подигли дух” и дали упутства за обмањивање народа, а Дража Михаиловић је уз претње упућивао бројне изасланике да „учврсте корпусе” и заузму Шумадију од „црвених”.

ПРВА СРПСКА ШУМАДИЈСКА ВРИГАДА НОВ

Припреме за стварање Прве шумадијске бригаде започеле су још у пролеће 1943. године. Покрајински комитет КПЈ за Србију писао је 6. маја да треба одреде смањити и од осталих бораца формирати бригаду. Ова сугестија Покрајинског комитета није се могла спровести одмах. Пре свега, одредске чете су биле у могућности да на много већем простору истовремено врше акције ради политичког активирања маса и припремања мобилизације. Постепене припреме за стварање бригаде требале су да обезбеде војнички искусне кадрове. Али поред свега тога, свакако је један од важнијих разлога била оскудица у муницији и оружју. За велику јединицу која би требало да разбија јаке непријатељске снаге било је потребно обезбедити, поред искусног руководећег кадра и бораца, много више аутоматског оружја и муниције.

Кроз борбе које су у току лета водили партизански одреди и Први шумадијски батаљон, постепено су се стицали сви услови за формирање бригаде. Остала је само оскудица у муницији, која је пратила партизанске јединице у централној Србији током целог рата. Отуда је не једном долазило до појаве да борци, који су после победе над непријатељем увек предавали сав плен штабовима, скривају једино заплећену муницију. Успешним борбама у августу и септембру и овај проблем је донекле био ублажен. Разбијајући четнике и жандарме, сачекујући у заседама немачке и бугарске колоне, партизанске јединице су сакупиле нешто оружја и муниције за прве најпрече борбе.

Са припремама за формирање бригаде у Србији извршене су измене у Главном штабу НОП Србије. Промењен је, пре свега, његов назив у Главни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије, а за коман-

²¹ Докуменат бр. 3925. у Институту за историју радничког покрета Србије.

данта је постављен Петар Стамболић, који се раније вратио из Босне. Врховни командант је 20. августа издао наређење Главном штабу за Србију да приступи „формирању бригада и дивизија“. Првог септембра Покрајински комитет је упутио комесару Главног штаба за Србију Моми Марковићу писмо са предлогом састава штаба Прве шумадијске бригаде и пггабова батаљона.²²

У другој половини септембра Шумадијски одред је реорганизован у батаљон и од њега и Првог шумадијског батаљона формирана је Привремена бригада. Ова бригада је 21. септембра у селу Крушевици извршила напад на једну четничку групацију. Приликом гоњења разбијених четника, једна партизанска патрола је наишла на камион са немачким војницима који су из Лазареваца кренули у помоћ четницима. У краћем сукобу убијен је један немачки војник а остали су побегли камионом у Лазаревац. После борбе код Крушевице, бригада је кренула ка Руднику, где су се окупили четници и терорисали народ. Један део бригаде, односно Прва и Трећа чета Шумадијског одреда извршиле су 25. септембра напад на варошицу Рудник, коју су немачке јединице због сталне угрожености од партизана препустиле четницима. У извештају штаба Првог шумадијског одреда од 1. октобра о овој борби пише:

„... Двадесет петог септембра 1943. године Прва и Трећа чета овог одреда у саставу Привремене шумадијске бригаде, водиле су борбу у вароши Руднику. Напад су извршиле Прва и Трећа чета. Четници поручника Поповића одмах су се разбили и бежали на све стране. По подацима од мештана, погинуло је 4 четника и неколико је рањено... Поред ових акција, одред је вршио пријем људства, формирање чета и прикупљање оружја и муниције.“

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 4556).

Истога дана Главни штаб НОВ и ПО Србије издао је наредбу о формирању Прве шумадијске бригаде коју су потписали као командант Петар Стамболић а као комесар штаба Мома Марковић:

„... По одлуци Главног штаба НОВ и ПО Србије“ — пише у овој наредби — „има се образовати од постојећих народно-ослободилачких партизанских батаљона народно-ослободилачка партизанска бригада. У вези с тим

²² Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 2488.

НАРЕЂУЈЕМО

Да се формира Шумадиска народно-ослободилачка партизанска бригада. У састав ове бригаде улазе Први и Други народно-ослободилачки партизански батаљон. По формирању Трећег шумадиоког НО батаљона исти има да уђе у састав ове бригаде. За команданта Шумадиске народно-ослободилачке бригаде поставља се друг Радивоје Јовановић „Брадоња.“ За политичког комесара НОП бригаде поставља се друг Света Поповић. За заменика команданта поставља се друг Миша Дудић. За заменика политичког комесара поставља се друг Слободан Крстић. Ово наређење има се извршити одмах“.

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 4452).

После покрета према Чачку, Привремена бригада се вратила на Рудник. Припремало се свечано формирање бригаде. Првобитна одлука да се у вези с тим приреди свечаност негде у селу измењена је због сталног придолажења нових четничких снага. Формирање је због тога извршено 5. октобра на врху Рудника. Батаљонске културне екипе припремиле су за тај дан програм. Поред партијских радника, свечаности су присуствовали борци Чачанског одреда. О припремама и формирању бригаде Мома Марковић је писао 9. октобра Покрајинском комитету:

„... Прошли пут сам вам се јавио најкраће, јер је било нередовно стање у логору, и припремали смо се за изненадни покрет. Али и тај извештај добијате тек сада са овим, јер сам се са батаљоном отиснуо чак до Милутиновог краја (чачански округ — прим. ред.), тако да нисам успео да вам извештај на време пошаљем.

Ситуација на овом терену је у знаку велике активности чупаваца. Мобилизацију настављају а исто тако врше и заклетву омладине. Задњих дана извршили су неколико напада на нас: попну се на косу и туку са неколико стотина метара даљине наше положаје јаком митраљеском ватром. Ако је ситуација добра да извршимо јуриш, они безглаво беже. Тактика им је да нас узнемиравају и да нас исцрпљују физички и изазивају утрошак муниције.

Петог октобра формирана је бригада. Прослава стварања бригаде није била тако свечана како смо намеравали, јер баш тих дана биле су концентрације банди чупаваца те смо прославу морали одржати на планини Руднику. То је била само слаба страна, јер

прослава није била у народу. Иначе било је врло свечано. Присутни су били као гости Чачански одред и један број њихових политичких радника, затим већи број политичких радника ОК Крагујевац).

- I. Примање строја од мене
- II. тачка указ — читао сам га
- III. тачка партизанска песма — хор
- IV. тачка мој поздрав у име Главног штаба и ПК (КПЈ за Србију).
- V. тачка ХЕЈ СЛОВЕНИ
- VI. поздрав Павла у име ОК (КПЈ за Крагујевац).
- VII. тачка читање поздрава Врховном штабу и ПК-у.

П а у з а

Програм и игра.
Сви су одушевлени прославом.

О акцијама које смо водили добићете званични извештај штабова.

Налазимо се у великој кризи муниције (ова реч је исписана шифром). То нам много отежава рад. Ако тај проблем убрзо не решимо, можемо да западнемо у велике тешкоће. Имате ли ви могућности да нас у томе *најхитније* помогнете.

Дошли смо у везу са железничарем... (име, презиме и адреса шифрирани — прим, ред.) Он вели да има могућности да нам обезбеди већу количину муниције. Повежите се са њим, испитајте и организујте ако је могуће..."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 2519).

Прва шумадијска бригада која је формирана на Руднику била је прва бригада Народно-ослободилачке војске формирана у ужој Србији. У њен састав ушао је Први батаљон НОВ Србије или како се називао међу борцима Први шумадијеки батаљон, који је формиран 28. јуна од бораца Шумадијског, Ваљевског и Космајског одреда. Затим батаљон који је образовањем Привремене бригаде формиран од Првог шумадијског одреда. Са свечаности на Руднику борци и руководиоци Шумадијске бригаде упутили су поздравне телеграме Покрајинском комитету КПЈ за Србију и Врховном штабу народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије.

„Стојећи чврсто на бранику Шумадије“, писало је у телеграму Врховном штабу, „с вером у сигурну победу над мрским окупатором и његовим слугама, ми шумадиени партизани, са прославе оенивања I шумадишке народноослободилачке партизанске бригаде на гордом Руднику, шаљемо борбене другарске поздраве вама а преко вас свим борцима за слободу народа Југославије. У исто време дајемо и завет да ће осветничке пушке Шумадије која је одувек била пуна слободарског духа, још више загрмети, да ће окупатор и његове слуге осетити још жешће наше ударце и уверити се да Шумадија, поносна Шумадија, неће да робује.“

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Орбије под бр. 3225).

После формирања, Прва шумадијска бригада је провела још два дана на Руднику и за то време је имала више мањих сукоба са четницима у којима је непријатељ и ако веома бројан натеран у бекство. Одатле је један батаљон упућен према Чумићу, где је поставио заседу на друму. Ту је дошло до мањег сукоба са Немцима у којем су погинула два немачка официра и „инспектор свих рудника на Балкану“. Борци су запленили једну машинку, два револвера и нешто муниције и опреме. При повратку из ове акције исти батаљон се у Рамаћи сукобио са четницима. У овој борби непријатељ је теже поражен. Погинуло је 10 четника а међу њима заменик команданта ове њихове бригаде Бајо Гачић.

Други батаљон је за то време разбио једну мању групу четника на Венчацу. У борби су погинула три четника а заплењено је неколико пушака и нешто муниције.

Тих дана је извршена и акција у Даросави. На железничкој станици уништена је једна композиција. Приликом ове акције заробљена су два немачка војника.

Петнаестог октобра оба батаљона су се састала и извршила напад на Лазаревац, среско место колубарског среза. Улазећи у варошицу, бригада је извршила више акција: прекинута је железничка пруга, демолирана железничка станица и пошта. На једном и другом објекту уништени су сви уређаји. Спаљена је такође и архива општине и среског начелства. У борби која се развила око зграда у којима су се налазиле непријатељске посаде погинула су два жандарма а заробљено је шест четника Драже Михаиловића и један жандармеријски официр. Ухапшена су и по пресуди стрељана четворица познатих сарадника окупатора.

Напад на Лазаревац имао је велики одјек у народу и представљао је не само значајан војнички већ и политички успех. Прва шумадијска бригада је затим кренула према

Космају, где је од бораца Космајског одреда требало да се формира Трећи батаљон, који би ушао у њен састав. Поред тога, у Посавини је требало да се прихвати група војних и политичких руководилаца²³ која је са радио-станицом од Врховног штаба из источне Босне упућена преко Срема у Србију. Деветнаестог октобра код села Рогаче вођена је борба са раљским и сопотским жандармима СДС. Жандармеријски капетан Протић обавестио је о томе немачког команданта у Раљи:

„... Дана 19 октобра 1943 године око 8,30 часова једна комунистичка банда од 200 људи са 20 машинских оружја међу којима и 50 женских блокирала је село Рогачу и водила борбу са патролом овог одреда која се службено налазила у Рогачи.

Патроли је стигло појачање из Сопота од 45 стражара и водило борбу са комунистима до 17 часова у Рогачи, југозападно од Сопота 10 километара када се морала повући назад за Сопот ради људства, које је морало поћи за Лазаревац. Комунисти су остали у околини села Рогаче”.

Истог дана по подне недалеко од правца кретања бригаде, Прва и Друга космајска чета су између Стојника и Губеревца разбиле једно одељење Првог жандармеријског батаљона. После једночасовне борбе жандарми су се повукли у Раљу.

Док су се ове борбе водиле у космајском срезу, група партијских и војних руководилаца из Босне, у пратњи једног батаљона Сремаца, већ се налазила у посавском срезу.

После пребацивања преко Саве, које је организовало Среско партијско повереништво за Посавину, овај батаљон се кретао по посавским селима очекујући долазак бригаде. О овом прелазу у Србију и сусрету са јединицама на овој територији Никола Љубичић је писао у свом дневнику:

„Идемо у село Карловчић срез земунски, 13 октобра ухватили смо везу с једним другом из Србије, то је како га овде зову „теренац Миле“ звани „Сељак“. Он ради у Посавини. Дошао је по нас. То је висок младић, завршени ђак гимназије. Правимо план, да нам помогне прећи у Србију. Другови из Главног штаба за Војводину с обзиром на непријатељску офанзиву у Срему, дају нам свој гранични батаљон, око 150 људи наоружаних доста слабо. 17 октобра устали смо у 3 сата

²³ У овој групи су били: Милосав Милосављевић, Срба Јосиповић, Љубинка Милосављевић, Сава Дрљевић, Ратко Оофијанић, Никола Љубичић и Сава Радојчић Феђа.

и кренули у правцу Ашањских шума. У току дана привлачимо чамце. Скупљамо сремске граничаре, прегледавамо њихово оружје, расподељујемо муницију, да сваки има подједнако. Најзад према плану прелаза постављамо задатке. По мраку крећемо ка Сави. Морамо је по други пут прећи на овом нашем путу. Почели смо са пребацивањем око 11 сати. Пребацујемо се са два чамца па иде доста добро. Прво пребацујемо заштитна одељења. Рачунамо да ће недићевци дати отпор. Место прелаза је испод Умке, 5 км од Београда. Први чамци пристижу на супротну обалу. Нема отпора. Не знамо, дали смо изненадили недићевце, па се не надају оваквој дрскости — ту крај самог Београда, или их је ухватила паника кад су нас осетили. Пребацивали смо се око три сата. Већ је свитало кад смо завршили са пребацивањем, и кад смо преко стрништа и пашњака кроз село Моштаницу пошли у сусрет новим догађајима. Део задатка смо извршили, дошли смо у Србију.

18 октобра 1943 године

Иде колона партизана од око 150 бораца... И тако колона партизана преко пашњака, стрништа, кроз још необране кукурузе, иде све даље и све дубље у Србију. Некако смо узбуђени. Можда због додир са родним крајем, а ту је и Београд сасвим близу око 10 до 15 километара, а он је пун непријатеља свих боја. Могли би камионима избацити потерне групе, и то групе добро наоружане...

Прелазимо друм Београд—Лазаревац. Пут нас води поред села Гунцата. Ту се први пут у Србији сусретосмо с четницима. Једна група, њих око 20, припуца на нашу колону са око 800 метара удаљености. Не примичу нам се ови „Дражини јунаци“ близу, већ пуцају с такве даљине с које су сигурни да могу побећи...

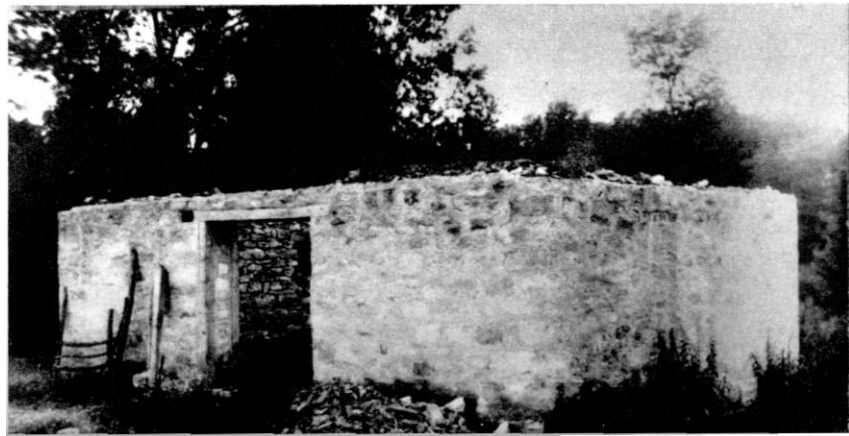
Не обазирјући се на припуцавање, идемо даље. Води нас теренац Миле „Сељак“, који нам казује да је Барајево село и поред четничког терора остало наше — партизанско. Око 3 сата по подне стигосмо у заселак села Барајева — Равни Гај. Да, Миле „Сељак“ има право. Овде нас народ не гледа бојажљиво већ радосно. После нашег одласка 1941 године научили су да виде наше мање групе, а сад изненада банула у село оволика партизакска оила. Видесмо по њиховим лицима, да су сретни. Нуде нас храном и ракијом.

Сместили смо се код чика-Андре. Одмах се ту скупип група сељака. Чули су да су стигли „Босанци“ како су нас називали. Као да је слава, домаћин је поставио дугачки сто, за који смо поседали. Њих све интересира о нашем покрету. И ми смо им причали о ја-

Прва шумадијска бригада на пл. Руднику, 5. октобар 1943. год.

Штала Милијановића у селу Дучини изгорела са штабом
Авалског четничког корпуса приликом напада Прве шу-
мадијске бригаде НОВ, Космајског, Првог шумадијског
одреда и Сремског батаљона. октобар 1943. године

| Вешање у Аранђеловцу, 26. новембар 1943. године

Други батаљон КосмаЈОКОг партизанског одреда у Друговцу
јул 1944. године I

чини наших снага, о јунаштву пролетерских и других јединица, о нашем другу Титу, о њиховом земљаку другу Леки, једном речју, све што смо знали.

19 октобра око 3 сата ујутру кренусмо у правцу села Губеревца и еместимо се у шуму између Парцана и Губеревца, испод Парцанског виса.

Око 4 сата кренусмо даље. Идемо према Космају. Сељаци у Равном Гају рекли су нам, да око Космаја па до Смедерева делује Космајски одред. Решили смо да се повежемо с њима.

Била је већ пала ноћ, када се наша колона спуштала преко Стеничке баре и улазила у село Стојник. Поделили смо се по кућама да вечерамо, а потом треба сви да се екупимо на зборно место код цркве.

Постројавамо батаљон за покрет даље. Колона креће, при изласку из села са зачеља преноси се да колона стане. Ми не стајемо, већ колони наређујемо да пита, ко тражи да колона стане? И тек тада кад нам стиже одговор да то тражи комесар Прве шумадиске бригаде, зауставимо батаљон. Нисмо се надали тако брзом сусрету са србијанским јединицама.

Поготову смо се зачудили и много обрадовали, што већ имају бригаду. Значи да се устанак у Србији шири. Мало касније састајемо се са командантом Прве шумадиске бригаде: командант Радивоје Јовановић — Брадоња, комесар Света Поповић (бивши новинар шпански борац). Њима је друг Милан (Петар Стамболић) јавио из Београда, да смо стигли у Орем и да дођу да нас прихвате. Међутим, ми смо прешли већ пре са Сремцима не чекајући њих. Сусрету се обрадовасмо и ми и они.

22 октобар 1943 године

Из села Гараше кренули смо ка селу Прогореоци рано ујутру. С падина планине Букуље спуштамо се низ брдо Баган ка селу...

Стигао је друг „Вук“ (Мома Марковић). Њему смо предали сву пошту Врховног штаба, наша документа, као и радиостаницу. До сада сам с успехом вршио дужност шифранта. Помагао ми је друг Сава. Ми смо ове време од како смо примили радиостаницу одржавали везу с Врховним штабом. Сада то може да ради партиско и војно руководство у Србији. И тако смо Врховном штабу још у току дана упутили пар депеша из борби пређашњих периода с којима Врховни штаб није упознат."

После сусрета код Стојника, Прва шумадијска бригада и Сремци кренули су дубље у Шумадију. Овом при-

ликом није дошло до издвајања Трећег батаљона за бригаду, јер оу се космајске чете налазиле свака на свом терену у борбама и акцијама. Неколико дана касније, Прва шумадијска бригада и Сремски батаљон поново су кренули према Космају. Између села Венчана и Даросаве ове јединице су се 26. октобра сукобиле са једним одељењем Немаца и жандарма СДС. Била је то немачка реквизициона „експедиција“ која је са пет камиона изненада упала у партизанске положаје. Погинула су два немачка војника и шест жандарма а осам жандарма је заробљено. Партизани су исто тако имали губитака — погинуо је начелник штаба бригаде и два борца. У борби је заплењено између осталог и неколико неотворених сандука муниције. Док је сав остали плен предат штабу, муниције је нестало одмах чим су прве групе бораца стигле до непријатеља. Нису помогла ни наређења да је треба поделити свима. Партизани који су међусобно делили последњу мрву хлеба, последњи опушак цигарете, сада су стајали у строју и ћутали. Наређен је претрес. Било каква друга утаја у партизанској јединици није се могла замислити. Али пред овом и штаб бригаде је био немоћан. Муниција није пронађена.

Крстарећи овим крајевима бригада је увече 28. октобра стигла у Дучину, где је растерала неколико групица жандарма гтристиглих из Сопота. У овој борби са жандармима у извештају шефа СДС поднетог Недићевој влади пише:

„ ... Двадесетосмог октобра у 8 часова један официр са 37 стражара СДС из Сопота и 3 официра и 60 стражара Управе града Београда сукобили су се код села Дучине, 16 километара с. з. од Младеновца — сектор Аранђеловац — са једном јаком групом комуниста. После краће борбе наши стражари принуђени су на повлачење пред бројно јачим комунистима у људству и наоружању. На страни СДС погинуо је наредник Сава Кравица, а стражар Милован Антонијевић је нестao. Губици на страни комуниста нису познати. Јаче комунистичке банде концентрисане су: једна група у шуми између села Рогаче и Дучине, друга група у селу Стојнику а трећа у Губеревцу. Ова последња група наредила је да се у селу спреми ручак за 600 људи, вози са собом комору и тешке митраљезе. Комунисти се утврђују-“

Управо тих дана равнгорски четници и Недићева Српека државна стража пригтремали су велико „чишћење комуниста“. Дража Михаиловић је издао у октобру у том смислу наредбу својим командантима, у којој је писало између осталог:

„... Наш авалски корпус, са срезovima Гроцка, Врачар, Умка, спава дубоким сном. На свим областима у непосредној близини Београда накотили су се комунисти и њихови симпатизери. Наређује се командантима и то: мајору Михајлу Јовановићу, капетану Лазовићу, капетану Николи Калабићу, команданту колубарског корпуса Комарчевићу и Рудничком корпусу да најенергичније са југа на север, чистећи уз пут и све срезове, очисте нарочито срез космајски, а нарочито је важно што пре очистити срезове Гроцка и Умка.

Несме више тако да буде. Све ћу да вас посмењујем. А цео авалски корпус ћу да растурићу ..."

Поред наведених техничких јединица, у овој непријатељској концентрацији узеле су учешћа посаде СДС из околних градова, као и посебно одељење Недићеве жандармерије упућене из Београда. Четничка врховна команда упутила је на овај терен свог специјалног изасланика који је преузео на себе руковођење овим „операцијама" око Космаја и Посавине. Под псеудонимом „класни друг Јаша", он је о томе тшцао Дражи Михаиловићу:

... „Народ овде нема јасну представу о нашој онази, јер нема илегалног људства, а комунисти брате иду са оружаним снагама. За њега (мисли на Авалски четнички корпус — прим. ред.) не знам шта да ти предложим. Све док не задобијемо терен до њега потпуно за нас и не овладамо Космајем како треба. Ја сам таман хтео са Лазовићем да избијем преко његовог терена, али ме појава ове групе од 500 црвених спречи те сам прекинуо да би дириговао целом мешавином нас и државне страже за савлађивање црвених."

Ноћу, 28. октобра све ове непријатељске групације распоредиле су се око села Дучине, где се налазила Прва шумадијска бригада. Необавештена о концентрацији непријатеља у тако непосредној близини, бригада је у зору 29. октобра кренула према Стојнику. Њен боравак у овом крењу, поред формирања Трећег батаљона и повезивања са Сремцима, требало је да убрза разбијање концентрације непријатеља према Београду да би се могли обновити канали за пребацивање нових бораца у партизане. Међутим, сукоб са непријатељем овако брзо није се очекивао. Једна група четника са петокракама на капама ушла је у току покрета између главнине и претходнице и ухватила курире за везу, Томић Станију Милену, десетара Колубарске чете и Адамовић Драгу из Пружатовца. Тако се главнина бригаде нашла у четничком обручу. Ван обруча се нашла само чета

која је била у претходници, али је и она наишла на једно коњичко одељење СДС од 40 жандарма. У међувремену отпочела је борба бригаде са четницима. Четници су још изда лека отворили ватру, што је упозорило главнину бригаде и омогућило јој да се припреми за борбу.

Чета која је била у претходници отворила је ватру на жандарме, који су на коњима побегли према Сопоту. Онда се вратила и ударила из позадине на четнике. Распламсавање борбе искористио је курир Драга. Пошто је успео да се одреши, отео је пушку од четника, убио га и вратио се у бригаду са још две пушке које је уз пут запленио. Други бригадни курир Милена погинула је између четничких и партизанских положаја.

Борба код Дучине трајала је неколико часова. Четници су били потпуно поражени. По пољу су на све стране лежали мртви. Насилно мобилисани сељаци су већ код првих плотуна побацали пушке и почели да беже. Други су се предавали у групама. Двадесетак четничких официра нашло се окупљено у једној штали код села Дучине. Неколико покушаја да се штала, која се налазила на ливади, заузме јуришем није успело. У јуришу су погинула три борца, па је зато издата наредба да се штала запали. Из запаљене штале покушао је да се пробије само један четнички офицер. За углом се сусрео са командантом партизанског батаљона Костом. Обадвојица су дигли пушке. Кости је за тајио метак и четник га је ранио у руку. Рањени командант није имао времена да понова напуни пушку. Са неколико удараца кундаком оборио је четника на земљу. Из документата нађених код њега утврђено је да је то био Вукчевић Блажо. Код себе је имао краљевски указ о постављењу за команданта Авалског четничког корпуса. Остали официри су после узалудних покушаја да се пробију изгинули и изгорели у штали.

На бојишту је остао велики број изгинулих четника. Рачуна се да је које погинулих, које рањених било неколико стотина четника. Разбијени остаци су се повукли на периферију младеновачког и крагујевачког округа.

У Космају и Посавини окупиле су се тада јаке партизанске снаге. Прва шумадијска бригада и Шумадијски одред, који је у њу био укључен, бројали су око 370 бораца, Сремски батаљон 170 и Космајски одред преко 300 бораца. Радио-веза са Врховним штабом одржавана је два пута дневно, уколико у одређеном времену није вођена борба. После задржавања у Губеревцу и Лисовићу, бригада је сместила рањенике уз помоћ партијских радника и кренула према Барајеву, где су се окупљали космајски и авалски четници. Борба са њима је почела у преподневним часовима 30. октобра и трајала је до 16 часова. Четници су поново

потпуно разбијени. Око 50 је погинуло и заробљено. У Барајеву је те вечери одржан велики митинг. Ујутру је Космајски одред реорганизован у два батаљона. Издвојена је посебно једна чета која је нешто касније упућена у Подунавље да спречи поновно окупљање четника, док су се остале снаге налазиле у Посавини. Бригада је затим са Космајцима кренула према селу Баћевцу, где се окупљао авалски четнички корпус. Нападом на Баћевац руководио је штаб бригаде. Један космајски батаљон је кренуо лево и напао четнике у селу, а други је изласком преко Мељака напао десни бок непријатеља, док се бригада налазила у центру. Борба је трајала до 16 часова. Бригада и Први космајски батаљон су успели да потпуно разбију четнике и да их потисну према Шиљаковцу. Када је стигао други батаљон, извршена је ликвидација последњих опкољених групица, тако да је он, у ствари, само извршио заробљавање оних који су бежали. У једној шуми крај села опкољено је тридесетак четничких официра који су остали сами пошто су се присилно мобилисани сељаци разбегли. Скоро сви су изгинули у обручу. Укупно је у борби погинуло, рањено и заробљено преко стотину четника. У баћевачкој борби нарочито се истакао Немац Ханс, који је неколико месеци раније побегас из немачке војске и ступио у Космајски одред.

Истог дана увече четници посавског војводе Зеке привукли су се селу са намером да изненаде партизане. Међутим, већ после првих рафала, док су се две чете Другог космајског батаљона развијале за борбу, четници су побегли.

Борбом код Баћевца простор до Београда био је очишћен од непријатеља. Четници су били потпуно разбијени, па су се повукли у градове под заштиту немачких и жандармеријских посада или су се удаљили на суседне терене. Концентрација групације од око 800 партизана у овим срезовима изазвала је узбуну окупаторско-петоколонашких штабова у самом Београду. Судећи по непријатељским извештајима, ближење партизана Београду било је протумачено као припрема за напад на град. Између осталог, о томе говори и извештај који је четничка команда Београда упутила начелнику штаба Четничке врховне команде:

„... У последње време“, каже се у овом извештају, „комунисти су се много осилили, како у Београду и околини, тако и по осталим крајевима. Шумадски партизани су формирали шумадску НО бригаду од два батаљона и форсирано врше мобилизацију у селу

Буковику, у руднику Мисача.²⁴ Наоружање им је врло добро и разног порекла. Тако је код њих примећено мађарске, бугарске и хрватске муниције. Са свих страна се јавља о њиховој живој и оружаном акцији...

У округу београдском 28/29 октобра једна јака и добро наоружана група комуниста дошла је у село Губеревац²⁵ код Сопота и спалили општинску архиву, а на дан 29 октобра поново су дошли у Губеревац где су остали до 30 октобра до 6 часова.²⁶ Потом су подељени у три групе отишли према селима Стојник, Манић и Парцани. 31 октобра т. г. у селу Мељак код Рипња напали су комунисти командира одреда СДС са Умке. Било их је око 200 те се командир повукао са 14 стражара, док су одредски лекар са 6 стражара нестали. Потом су комунисти нападнути од стране одреда мајора Трипковића у селу Мељак, Баћевац и Бождаревац. Борба је трајала до 14 часова. Тада је нашим нестало муниције, па је борба вођена хладним оружјем — ножем. После тога су се наши повукли према Степојевцу а комунисти су остали у означеним селима.²⁷ Истога дана је јака група комуниста дошла у село Ропчево, одакле се спрема да изврши напад на Сопот.

Једна јака група комуниста налази се у срезу космајском одакле врши упаде у срез посавски. Примећено је да се концентришу према Београду: просторија корпуса Рудничког, Опленачког и Космајског. По њиховим изјавама њих остале покрајине не интересују, пошто би, по њиховом рачуну освојили Србију ако освоје Београд. Команда СДС званично је извештена да се данас на територији ова три наша корпуса налази 15—20 одреда комуниста јачине 800 до 1000 бандита сваки. Ове комунистичке банде су много боље наоружане од наших одреда ..."

Вероватно да би оправдала своје поразе, ова четничка команда је за 15—20 пута увећала партизанске снаге на овом простору. Скоро идентичне извештаје упућивале су и команде СДС које су се по постигнутом споразуму између Недића и Драже Михаиловића, а уз сагласност Немаца, ставиле под команду четника.

Војничко разбијање непријатеља на простору Шума-

²⁴ Сем позивања на добровољно ступање у партизане, мобилизација није ни тада ни касније, све до ослобођења, вршена.

²⁵ Прва и Друга чета Космајског одреда.

²⁶ Прва шумадијска бригада.

²⁷ Ради се о борбама код Баћевца које су у извештају приказане нетачно.

дије, Космаја и Посавине партијска руководства су користила за јачање народне власти и за пропагандно-политички рад по селима. У већ поменутом извештају четничке команде Београда пише:

Колико су се комунисти осилили види се из чињеница што скоро сваког дана по околним селима у Шумадији држе своје пропагандне приредбе на којима изводе комунистичке позоришне комаде и разне скечеве сатирично-политичког карактера. У њима излажу подсмеху своје политичке и војне противнике. Хвале се пред народом да су „Дражине чулавце“ потпуно разбили и да су то обични бандити од којих су се одrekli чак и Енглези. У Београду им је пропаганда врло жива и успешна, због издајничке пропаганде радио Лондона. Против нас имају нарочито успеха од како се раширила вест да се воде преговори за сарадњу Чиче са Недићем...”

Као да се „повратила 1941.“, партизанске колоне су тих дана марширале по дану друмовима у непосредној близини Београда. Из посавских села ступали су нови борци у партизане. Импазантна слика бригадне колоне дуге по неколико километара кретала се почетком новембра друмом Београд—Лазаревац а затим преко Шиљаковца, Великог Борка и Бељана према срезу космајском. У селу Рожанцима коначно је издвојен из Космајског одреда један батаљон, који је ушао у састав бригаде. За команданта Космајског одреда поново је враћен Иван Стефановић Срба. А извршене су извесне измене и у организационом погледу.

Крајем октобра непријатељ је ужурбано прикупљао снаге за одбацивање партизана од Београда и за „чишћење Шумадије“. Прво у крагујевачком а затим у младеновачком округу убрзано су сређивани поколебани редови четника. У градове су из околине довођена појачања од немачких и бугарских војника и петоколонаша. Партизански обавештајац из Аранђеловца писао је крагујевачком ОК КПЈ 20. октобра 1943. године:

„... У Трешњевици штаб четника Драже Михаиловића налази се у кући Михајла Петровића, док се штаб друга два батаљона налази у Марковцу у кући Крсмановића. Поред Милутина Филиповића, командант батаљона је и неки Радојко Милосављевић, потпоручник. Око 80 Бугара који су отишли према Даросави и Прогореоцима, вратили су се у Аранђеловац. Јутрос је издато наређење да се из Рудоваца дотерају у Аранђеловац сви мушкарци од 18—50 година. Саобраћај према

Лајковцу прекинут је на неодређено време... Марисав Петровић са другим батаљоном стигао је у Крагујевац, где ће сада стално боравити. Једна чета (200) требала би да буде упућена у Аранђеловац. Од Аранђеловца према Младеновцу свакодневно путују Бугари. У Аранђеловцу су предузете мере предострожности. Око 20 СДС чувају среско начелство а патролирају по вароши три групе по 6 војника СДС... Командант Орашке бригаде Паја зове се Павле Ђуришек бивши потпоручник у југословенској војсци. Паја је родом „пречанин“. Према непотврђеним вестима у Рудовцима су се водиле борбе између четника Драже Михаиловића и народноослободилачке војске. Резултати борбе нису познати."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 3240).

Прикупљање непријатељских снага у крагујевачком и младеновачком округу, где је деловала Прва шумадијска бригада, настављено је током целог новембра.

ОДЛАЗАК ПРВЕ ШУМАДИЈСКЕ БРИГАДЕ НОВС ПРЕМА САНЦАКУ

Због борби које су у току октобра и новембра водили у крагујевачком и младеновачком округу Прва шумадијска бригада, Сремски батаљон и Космајски и Шумадијски одред, непријатељске снаге у Посавини, Колубари, око Космаја и Аранђеловца повукле су се у градове. Новостворена полуослобођена територија подсећала је у многоме на јесење дане 1941. године. Народноослободилачки одбори у претежном броју села изашли су из илегалности. Вест о припремању другог заседања и образовању Националног комитета народног ослобођења Југославије у Босни унела је полет у рад народноослободилачких одбора. Окружна и среска партијска руководства су вршила припреме за формирање среских и окружних народноослободилачких одбора. Систем народне власти организационо и политички се учвршћавао. Нарочито се то осетило у оним срезovima из којих је непријатељ протеран. Одборници су имали пуне руке посла око смештаја партизанских једшшца које су свакодневно крстарили по селима. На партизанске зборове окупљала се огромна маса света. Људи су опет ископавали пушке, одлазили у јединице или по селима образовали наоружане партизанске десетине. У томе су предњачили посавски и космајски срез, где су се бригада и одреди најдуже задржавали. Слична овој била је ситуација и у многим

другим крајевима. Непосредно под Београдом, у грочанском и врачарском срезу, партијски радници су по дану обилазили села и држали зборове чак и без присуства партизанских чета. Један од најмасовнијих зборова одржан је у Болечу.

Значајни догађаји одигравали су се такође и у Подунављу, Јасеници и у неким селима младеновачког среза, где су у одсуству партизана партизанске десетине и чете по селима преузеле одбрану од непријатеља. На тај начин је полуослобођена територија у Подунављу била појава коју није забележила ни 1941. година. Она је била практична потврда да су пароле Партије о ослободилачком рату и народној револуцији дубоко продрле у народ.

Груписање партизанских снага око Прве шумадијске бригаде на домаку Београда представљало је снажан ударац за непријатеља и у војном и у политичком погледу. Отуда је било логично очекивање непријатељског покушаја да, користећи зиму, усредреди своје ударце на партизанска жаришта у Србији. Партијска руководства су морала да пронађу решење које би у датим условима онемогућило непријатеља да својом концентрацијом нанесе покрету теже ударце. У том смислу је још у мајском писму Покрајинског комитета Моми Марковићу, у коме је дата оријентација за стварање јединица НОБ у Србији, стајало да треба узети најразноврсније варијанте у вези са одржавањем бригаде пред концентрацијом непријатеља:

„... Акциони радије бригаде мора бити необично велик, по читавој Западној Србији, у првом реду, а онда по Шумадији. Не сме се дозволити да непријатељ навуче бригаду на терен да би је уништио. Треба се трудити да се бригада не раздваја на мање делове који би *независно* деловали, не сме се претворити у одред али, ако је неопходно — онда и то. Ми смо ти писали да бисмо ми људе слали чак и у Босну, ако их ми овде не можемо одржати, но ниси одговорио и не видимо да си добио то писмо. Од такве нужне мере не треба се одрицати ни сада, сети се писма друга Тита! Наравно, штаб је одшворан за сваку одлуку, али када *треба*, онда примити и такву одлуку на себе!...”

(Оришнал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 248).

Сви ти проблеми разматрани у току припрема за формирање бригаде сада су се поставили практично на дневни ред. Јесење победе над Недићевом Српском државном стражом и Дражиним четницима пружале су нове могућности за ширење устанка и стварање слободне територије у Орбији. Биле су у знатној мери реалне перспективе о ства-

рању нових батаљона и бригада. Преласком са тактике партизанског ратовања чета везаних за одређене терене у Космајоком и Шумадијском одреду формирани су батаљони са задатком да по окрузима разбијају непријатељске групације.

Међу војним и политичким руководиоцима било је због свега тога више предлога у вези са кретањем и операцијама бригаде. На крају је предложено Врховном штабу да јединице НОВ Србије крену према Санцаку да би се спојиле са осталим јединицама Народноослободилачке војске. Поред војничких, ова одлука је била условљена и морално-политичким разлозима. Долазак србијанских бригада у састав јединица Народноослободилачке војске значио је нов допринос братству и јединству југословенских народа, партијској лозинки која је значила супротстављање покушајима окупатора и пете колоне да сејањем националне мржње разједине југословенске народе. Долазак бригаде је требало на очевидан начин да демантује пропаганду непријатеља да је покрет у Србији угушен после устанка 1941, служећи тако као нов подстрек јачању ослободилачке борбе у другим крајевима. На крају, у саставу дивизија и корпуса НОВ српске бригаде су могле да стекну војничка искуства у вођењу ширих борбених операција, да изграде кадрове за повратак у Србију.

Предлог за одлазак у Санцак Врховни штаб је прихватио 14. новембра. Наређено је Јужноморавској бригади да се пребаци до Шумадијске, одакле су обе јединице имале да крену преко западне Србије.

Половином новембра Шумадијска бригада се још увек налазила на простору Посавине, Космаја и Колубаре. Недићевско начелство округа београдског писало је о томе у свом извештају од 15. новембра:

„... 13 новембра т. г. око 17 часова једна група комуниста дошла је у село Јунковац и по доласку запалила руднике лигнита, ради чега је рад електричне централе у Вреоцима обустављен. Верује се да је вођа ове банде командант свих партизанских одреда у Србији Радивоје Јовановић, звани „Брадоња“. Јачина банде цени се на 800, а нарочито наоружање југословенског и иностраног порекла. Иста ова банда 13 о. м. била је у селу Вреоцима одакле су са собом одвели Божу Лазаревића, деловођу, Милана Нешковића-Буцу и Туцу Арсенијевића, који су у Јунковцима стрељани. А на позив банде 13 о. м. око 18 часова отишли су из електричне централе у Вреоцима инг. Стевановић и надзорник Илић_____”

У овим акцијама са бригадом учествовао је и Шумадијски и Чачански партизански одред, који су се по формирању бригаде кретали са њом све до одласка према Санцаку.

На путу према Руднику, Прва шумадијска бригада се задржала у селу Трбушници. Ту је извршена реорганизација Првог шумадијског одреда. Издвојени су борци који остају у бригади, а од осталих је формиран један батаљон који је остао под командом штаба одреда.²⁸ Батаљон је имао две чете по 20 бораца а укупно у одреду је било 60 бораца, са рањеницима који су били размештени на лечењу по крагујевачком округу. Од 42 борца у батаљону биле су 23 партизанке и 19 партизана. Приликом ове реорганизације, расформиран је Чачански партизански одред, а еви борци овог одреда укључени су у бригаду.

Прва шумадијска бригада и Шумадијски одред задржали су се око Рудника и у качерском орезу до 19. новембра. За то време вођене су борбе са четницима у Крушевици, Трудељу и Војковцима. У борби са четницима на Крушевичком вису погинуо је из Прве шумадијске бригаде командант батаљона Слободан Козарев Бели. Били су то мањи сукоби у којима су четници брзо разбијени. Поновне мобилизације и окупљање четника показали су да непријатељ врши обимније припреме за зиму. Тих дана почео је да пада и први снег, а о кретању Јужноморавске бригаде, није било вести. Одлучено је због тога да Шумадијска бригада сама крене према Санцаку. Први шумадијски одред добио је задатак да је испрати до Сувобора. Деветнаестог новембра почео је покрет преко Качера. При преласку пруге Лајковац—Чачак дигнута је у ваздух скретница на железничкој станици Угриновци. Ту код станице бригада и Шумадијски одред водили су последњу заједничку борбу. Док је бригадна колона напуштала долину Качера, у Угриновце је стигао воз са Немцима и недићевцима. Неколико митраљеза партизанске заштитнице отворило је ватру. Један број Немаца и недићеваца заузео је положаје, док су остали са композицијом побегли према Чачку. Преостали непријатељски војници брзо су разбијени а партизани су их гонили до села Заграђе. У једном узаном пропусту на железничкој прузи пронађен је и заробљен немачки подофицир.

Партизанска колона наставила је затим покрет правцем Горњи Бранетић—Проструга—Рајац. На обронке Су-

²⁸ У јесен 1943. године у Космајском и Шумадијском одреду формиран су батаљони. Међутим, одвајањем кадрова за бригаду штаб Шумадијског одреда је био ослабљен. У њему је био само командант одреда Илија Јовановић Лала. У штабу батаљона су били: командант Репац Душан „Пера Књијар” и политком Роган Јова.

вобора код Башких колиба одред и бригада су стигли 21. новембра. Тог сунчаног јесењег дана бригада се растала са одредом.

После ручка и кратког одмора, Шумадијски одред је као заштитница посео погодне положаје ради спречавања евентуалног надирања непријатеља за бригадом. Да би се прикрила пред непријатељем јачина партизанских снага које су отишле према Санцаку и оних које су остали, одред је добио наређење да, пошто проведе дан на положајима, у неколико ноћних маршева пређе у Шумадију.

Увече 21. новембра, према положајима које је држао Шумадијски одред, пристигле су јаке четничке снаге. Као њихова претходница напред је ишла Таковска пропагандна четничка бригада, коју су сачињавали чланови равногорске омладинске организације. Као главнина за њима се кретао Други равногорски корпус. Шумадијски одред их је дочекао на источним падинама Сувобора. Док је у жестоком сукобу једна чета задржала кретање четника, друга је извршила напад на непријатељски леви бок. Четници су почели да се повлаче у неред. После краћег гоњења потученог четничког корпуса, борба је завршена. На бојишту је остало десетак мртвих Равногораца из елитне омладинске пропагандне бригаде.

Разбијањем четника на Сувобору бригада је била заштићена од изненадног напада са зачеља у току кретања. Било је то утолико значајније јер се она кретала правцем на коме је непријатељ концентрисао јаке снаге да би зауставио даље продирање у Србији партизанских дивизија из Босне и Санцака. Крећући се даље према Санцаку, она је 24. новембра добила наређење Врховног штаба да на правцу Вишеград—Вардиште—Мокра Гора ступи у везу са јединицама Пете крајишке дивизије. Први сукоб са јачим непријатељским снагама Шумадинци су имали испред комуникације Ваљево—Титово Ужице. Ту на правцу Субјел—Црни Врх бригада је наишла на Црногорску и Пожешку четничку бригаду. Батаљони су се развили за борбу. Први батаљон је нападао са десног крила, трећи са левог а други се налазио у центру. Четници су били потпуно поражени партизанским јуришем и батаљони су избили на Лозовића брдо. Увече истог дана четници су се окупили и нападали бригаду, али их је она разбила и прогонила. Гонећи четнике 25. новембра, Шумадинци су заузели Косјерић. Немачке јединице су одмах у том правцу упутиле из Ужица једну моторизовану колону. На положајима Градина ову немачку колону дочекао је Трећи батаљон Шумадијске бригаде и натерао је да се под ватром повуче у Ужице. Увече 25. новембра Шумадинци су кренули даље према Јеловој Гори. Ноћу 26. новембра прешли су комуникацију Бајина Башта—

Титово Ужице између Кадињаче и Заглавка. Комуникацију је било посело око 500 немачких војника и четника Златиборског четничког корпуса. Крећући се даље правцем Поникве—Салуташ, бригада је на Тари у селу Мишљеновцу успоставила везу са деловима Шесте крајишке дивизије НОВ. Увече 27. новембра Шумадинци су стигли у Мокру Гору, где се налазио штаб Десете бригаде Пете крајишке дивизије. Сутрадан су железницом пребачени до Вардишта, а затим од Белог Брда камионима у Пријепоље.

За јединице НОВ, које су приликом продирања у Србију имале непрекидне борбе са Немцима, Бугарима, четницима, недићевцима и њотићевцима, сусрет са Првом српском шумадијском бригадом значио је много. Она је била видни доказ непријатељског неуспеха да у Србији угуши ослободилачку борбу. Свуда куда је бригада пролазила борци партизанских дивизија дочекивали су их са одушевљењем. Штабови јединица су чинили све да им обезбеде најудобнији смештај, а културне екипе су спремале посебне приредбе за „другове Шумадинце“.

Стари борци из Србије који су се новембра 1941. године повукли у Босну и у Санџак са Врховним штабом журили су да дознају нешто више о Србији, о онима који су „остали на свом терену“ или да познају неког од другова из првих дана устанка. Још више је овај дуго жељени сусрет са јединицама НОВ значио за борце Прве шумадијске бригаде. Поред морално-политичког значаја, он је представљао могућност да се дође до бољег наоружања, да се добије муниције колико је потребно. Али године ратовања под најтежим условима нису могле да буду замењене као и оружје. Поред наредби да се бригада припреми да прими нове униформе, оружје и муницију, борци су журили да се сами обезбеде. Тако је већ при првом сусрету са Крајишницима отпочела партизанска „трампа“, у којој су Шумадинци давали своја шумадијска одела за нову од непријатеља заплећену муницију.

ПРВА ШУМАДИЈСКА БРИГАДА У ПРИЈЕПОЉСКОЈ БОРБИ

Продирање партизанских дивизија у Србију са простора источне Босне и Санџака, јачање ослободилачке борбе у централној и другим крајевима Србије и као резултат тога формирање српских бритада представљали су нову опасност за окупатора. Због тога је још у октобру 1943. године немачка Команда за југоисток издала наредбу II оклопној армији да припреми и изведе напад којим би нанела ударце у првом реду партизанским јединицама које су про-

дирале из Санџака. Операција којом је требало да партизанске снаге буду одбачене даље од Србије добила је назив „концентрисана муња“. Армијска команда је још тада разрадила планове за пету и петнаесту корпусну команду, и током новембра вршено је, поред живе обавештајне делатности, довођење немачких јединица на полазне положаје. У извештају од 28. новембра обавештајни официр Четврте бригаде Пете крајишке дивизије НОВ писао је:

„... Прије пет дана Немци су се у Сјеници облачили у цивилно одело различите боје, око 40 војника, и ишли су у правцу Пријепоља—Качево у намери испитивања наших снага и положаја .. .“

Немачка команда је на правцу Пријепоља употребила алпску дивизију „Скендербег“, ојачану једним моторизованим одредом и једним тенковским батаљоном. Требало је да ове јединице продру правцем Сјеница—Пријепоље—Плевље—Горажде. Помоћне снаге су упућене правцем Пријепоље—Прибој—Вишеград. Њихови продори су имали да помогну уништавање јединица НОВ које су угрожавале Србију и пругу Брод—Сарајево—Мостар. Почетак операција био је предвиђен за 4. децембар.

Партизанске снаге на овом простору, после прихватања Шумадинаца, повлачиле су се постепено пред немачким јединицама од Сјенице према Пријепољу, уз мање чарке и сукобе. Штаб Друге пролетерске дивизије, не очекујући тако брзо напад Немаца, оставио је изнад града на положајима два батаљона Друге пролетерске бригаде, са намером да касније и остале јединице повуче на другу обалу Лима. Посебан пропуст учињен је непридавањем довољно значаја поменутом извештају обавештајног официра Четврте крајишке бригаде.

Трећег децембра у Пријепоље је стигла Прва шумадијска бригада. У њену част организована је у граду велика приредба, на којој су поред бораца Друге пролетерске и Шумадијске бригаде учествовали и партизани месних санџачких јединица и органи народне власти. После дугих маршева и борби, Шумадинци су добили одмор на слободној територији под заштитом Друге пролетерске дивизије. Први и Други батаљон смештени су у згради пријепољске болнице, а трећи са штабом бригаде распоређен је по кућама у варошици. Већина руководиоца из бригаде отишла је одмах у Пријепоље у штаб Другог корпуса НОВ, где је требало поднети извештај о потребама бригаде. Тако су се те ноћи јединице на положајима око Пријепоља и у самом граду нашле одвојене од осталих снага НОВ набујалим Лимом. Са другом обалом спајао их је само мост у граду, који

су, рачунајући на батаљоне Друге пролетерске бригаде на положајима изнад града, чували партизански стражари без нарочите предострожности. Док су се борци одмарали, немачка команда је почела продор правцем Сјеница—Пријепоље—Плевље. Користећи ноћ, немачке јединице су се провукле непосредним долинама кроз положаје батаљона Друге пролетерске бригаде и ушле у град. Дан раније немачка команда је у Пријепоље убацила једну групу војника обучених у одела муслиманки. Са бомбама и шмајсерима сакривеним под ферецама, они су у граду сачекали јутро 4. децембра, а када је почео општи напад, поклали су стражаре на мосту и тиме пресекли одступницу партизанским бригадама на другу обалу Лима.

Четвртог децембра у свитање, Прва шумадијска бригада нашла се у граду препуном немачких војника. Немачки тенкови су одмах посели мост и тако онемогућили свако пробијање преко Лима. Надошла планинска река носила је житку суснежицу и лед, постављајући се испред јединица као непремостива препрека. Немачке јединице су блокирале Први и Други шумадијски батаљон у болници. Партизани су продужили отпор. Око 8 часова Немци су пришли згради са тенковима, тукући је топовима из непосредне близине. Зграда је претворена у рушевину, али су борци и даље пружали отпор не помишљајући на предају. Под командом Томе Бреуља Вује, обалског радника из Београда, они су са Немцима водили борбу цео дан. Групе бораца су распоређене по отворима где су некад били прозори и врата. Остали су чекали на ред да смене рањене и оне који изгину. Када је нестало муниције, партизани су под ватром немачких митраљеза истрчавали из зграде и доносили муницију од изгинулих немачких војника. Увече се из рушевина јуришем пробило само 40 преживелих бораца оба батаљона.

Трећи шумадијски батаљон је после борбе са немачким војницима по граду покушао да се пробије преко моста. Међутим, мост су већ били посели немачки тенкови. Комесар батаљона Мирослав Јовановић Трулеж погинуо је већ у првим тренуцима борбе погитећи митраљезом излазак бораца из куће. Остаци батаљона повлачили су се из града према Кошевинама, где су се налазили положаји батаљона Друге пролетерске бригаде. Борећи се заједно са пролетерима, изгинуло је више од половине бораца Трећег батаљона. Када је пала ноћ, 79 преживелих бораца са остацима батаљона Друге пролетерске бригаде пробило се из борбе и после дужег лутања по околним планинама пребацило се у састав са осталим јединицама. Изгубивши везу, једна десетина Трећег батаљона се вратила у Србију, где су се 18. децембра прикључили Космајском одреду.

Борба у Пријепољу била је овакако један од најтежих пораза који су јединице НОВ претрпеле у току народноослободилачког рата. У њој је изгинуло око **300** бораца Прве шумадијске бригаде. Само у бојници где се борио Први и Други батаљон у току дана погинуло је **90** бораца. Мањи број рањених бораца заробиле су немачке јединице. Од целе бригаде после борбе у Пријепољу окупило се гребивелих 119 партизана. Многи од њих су били лакше или теже рањени. Сличне губитке имале су и друге пролетерске јединице.

Пријепољска битка значила је велики губитак за покрет у централној Србији, јер су из овог краја за бригаду одвојени најбољи војнички и партијски кадрови. Приликом формирања бригаде за њу су из партизанских одреда издвојени најпробранији борци са највећим ратним искуством. Поред неких чланова ПК КПЈ за Србију и чланова Главног штаба НОВ и ПО Србије, са њима је према Санаку кренуо и извештајни број партијских радника. Чланови ПК КПЈ за Србију и Главног штаба кретали су се са бригадом до маја 1944. године, када су пребачени авионима на острво Вис, где се у то време налазио ЦК КПЈ и Врховни штаб НОВ и ПО Југославије. Они су на Вису поднели извештај о ситуацији и развоју народноослободилачког покрета у Србији. Ту је донета одлука о проширењу Покрајинског комитета КПЈ и израђен план даљег дејства у Србији. После тога су чланови ПК КПЈ за Србију пребачени на терен Топлице.

ГЛАВА X

НА СВОМЕ ТЕРЕНУ

ЦЕНТРАЛНА СРБИЈА ПОСЛЕ ОДЛАСКА ПРВЕ ШУМАДИЈСКЕ БРИГАДЕ У САНЦАК

Одласком Прве шумадијске бригаде за Санцак, у централној Србији су остала само три партизанска одреда — Први шумадијски, Космајски и Пожаревачки. Шумадијски и Космајски одред су знатно ослабили издвајањем најискуснијих бораца за Прву шумадијску бригаду. Остало је такође и мало оружја и муниције. Укупно узевши, сва три одреда у централној Србији бројала су новембра 1943. године око три стотине бораца.

Општа ситуација на овој територији била је из дана у дан све теже. Према Аранђеловцу и Космају груписале су се јаке снаге Немаца, Бугара, љотићеваца, жандарма СДС и четника Драже Михаиловића, привучене борбама које су на овом простору вођене у августу, септембру и октобру. Око Пожаревца се налазило преко три хиљаде Немаца, Бугара, белогардејаца и недићеваца, а по Хомољу су се кретали четнички корпуси и бригаде.

Најјаче непријатељске снаге у новембру и децембру окупљале су се на територији крагујевачког и младеновачког округа, првенствено у оним срезовима у којима је до одласка према Санцаку оперисала Прва шумадијска бригада. Пребацујући своје јединице из пожаревачког и младеновачког округа према Београду, четници су настојали да терорисањем народа учврсте своје позиције и обнове Космајски и Авалски корпус. У крагујевачки округ су пребачене јаке четничке снаге из суседних крајева. На целој овој територији повећани су по градовима гарнизони немачких и бугарских трупа, а Недићева СДС, после споразума између Недића и Драже Михаиловића, појачала је своје посадне одреде, стављајући их у већини места под четничку команду. Поред четничке, и Недићева влада је тих дана покушала да спроведе своју мобилизацију. Већ крајем децембра цела централна Србија била је, у ствари, преплављена непријатељским колонама.

Зимски месеци 1943. и 1944. године далеко су премашивали зиму 1941. године и по јачини непријатељских снага ангажованих на овом простору и по терору који је пратио

њихова настојања да угуше народноослободилачку борбу и разбију партизанске одреде. Последице свега тога биле су не само скоро свакодневне борбе које су водиле партизанске јединице него и знатни губици у партијским кадровима и међу члановима организација на терену. Четничке јединице извршиле су у овом периоду покоље над стотинама чланова Партије, СКОЈ-а и активиста народноослободилачких одбора и организација жена. Међу најмасовније злочине спадају четнички покољи у Копљарима, Вранићу, Друговцу, Малом Пожаревцу, Баћевцу, Болечу, Бачинцу, Сенаји и Дубони. Само у Вранићу за једну ноћ поклано је 70 а у Друговцу 75 лица, док је у осталим набројаним селима у једном наврату заклано по десет, петнаест па и преко двадесет партизанских сарадника. На целој територији централне Србије скоро да нема села у којима нису вршена у више наврата масовна батинања, а мали је број села, нарочито у крагујевачком, младеновачком и пожаревачком округу, у којима није заклано бар по неколико лица. Најчешће су то били партизански сарадници, али је међу њима било и читавих породица, деце па и непознатих лица која су се било у чему учинила сумњива четницима.

Па ипак и поред свега изложеног, народноослободилачки покрет не само да није у овом периоду запао у тешкоће као на прелазу из 1941. у 1942. годину него се успешно супротставио налетима непријатеља, бележећи непрекидно нове успехе у ширењу политичког утицаја и у јачању оружане борбе. Томе је, пре свега, допринела солидна политичка и организациона основа коју су у претходном периоду створила партијска руководства.

У јесен 1943. године, не рачунајући чланство по војним јединицама, на територији централне Србије било је близу три стотине чланова Партије, а број чланова СКОЈ-а, УСАОЈ-а, одбора НФ и АФЖ био је далеко већи. Али масовност ове основе нису представљале само организације Партије, СКОЈ-а, УСАОЈ-а, Народноослободилачког фронта, АФЖ-а и народноослободилачки одбори него и многобројни пунктови и илегалне и полуилегалне оружане десетине којима је била прекривена територија у првом реду младеновачког и крагујевачког округа. У условима какви су били на терену, промене у саставу организација и бројности чланова биле су такорећи свакодневне и извештаји партијских и скојевских руководства представљали су само тренутну а најчешће и непотпуну слику. Отуда се снага покрета, боље него бројкама, може оценити једино на основу масовне активности десетина па и стотина партизанских сарадника по селима, који су не само учествовали у политичком раду на састанцима, конференцијама и зборовима

него и у свакодневним акцијама и оружаним сукобима са непријатељем.

Посебан значај за развитак покрета у овом периоду имало је спровођење закључака војно-политичког саветовања на Букуљи. Чвршћа повезаност партијских руководства на територији централне Србије и уопштавање дотадашњих искустава из политичког рада и оружане борбе, пружали су окружним комитетима далеко веће могућности како за оперативност и маневрисање војних јединица тако и за испмагање и целисходније усмеравање организационо-политичког рада. Спровodeћи одлуке овог саветовања, окружни комитети су организовали партијске курсеве ради оспособљавања руководећих кадрова. Учвршћују се партијска и скојевска руководства по срезовима, на широј основи се поставља рад масовних организација Народног фронта, УСаОЈ-а и АФЖ-а. Народноослободилачки одбори постепено израстају у стварне органе народне власти, а обра³УЈУ се и окружни и срески народноослободилачки одбори који обједињују њихову активност. Израдом бројних склоништа на терену обезбеђено је, колико се у оваквим условима могло, нормално функционисање појединих руководства, болница и курирских веза, а устаљен је и рад партијских техника. Оне су поред листова, појединих теоретских или директивних материјала умножавале и многобројне прогласе преко којих су партијска руководства и руководства других организација раскринкавала окупаторско-петоколонашке акције присилне мобилизације и реквизиција и позивала народ да ступа у партизанске одреде.

Између осталог, веома значајан је био и закључак саветовања о организовању и наоружавању села ради заштите од четничких упада и злочина. У многим селима партизански сарадници су створили оружане групе које нису увек могле да се одупру већим четничким јединицама али су их често ноћу узнемиравале припуцавањем или чак разбијале читаве четничке бригаде изненадним нападима. Ове позацинске десетине, чете па и батаљони нарочито су биле бројне по селима подунавског и младеновачког среза. По њима су била позната села Друговац, Липе, Вучак, Водањ, Луњевац, Влашка, Дубона, Ковачевац, Сенаја, Шепшин, Мали Пожаревац, Поповић и многа друга.

Целокупна активност на терену, упркос терору далеко надмоћнијег непријатеља, допринела је да су већ првих дана пролећа 1944. године почела, најпре из крајева где су биле најактивније ове јединице за заштиту села, прилично масовна ступања нових бораца у партизане. Тако су не само ојачале партизанске чете него су убрзо створене и нове јединице НОВ Србије.

Најтежи период за партизанске јединице и организације на терену, после одласка Прве шумадијске бригаде према Санцаку, били су зимски месеци од децембра 1943. до марта 1944. године.

ПОЖАРЕВАЧКИ ОДРЕД ОД ЛЕТА 1943. ДО МАРТА 1944. ГОДИНЕ

Престанком непријатељске „офанзиве“ ни крајем лета није знатније опао притисак окупатора у пожаревачком крају. Свестан да није уништио покрет, он је задржао знатне снаге, замењујући једино своје војнике Бугарима и недићевцима, а планинске делове препуштајући четницима Драже Михаиловића. Тако је у Пожаревцу било 700 Бугара, 100 Немаца и преко 200 недићеваца. У Петровцу и Кучеву преко 800 Бугара, у Костолцу и Великом Градишту 200 белогардејаца, 200 Бугара и по 50 Немаца и недићеваца. Треба додати овом броју инешто око 600 четника који су вршљали по селима. Тим снагама ее супротстављало једва нешто преко 30 партизана пожаревачког одреда распоређених у две чете, Стишку и Печку, једине које су преживеле „Хензелову офанзиву“. Обе чете су имале широке територије за своје акције. Стишка је морала да обухвати моравски и пожаревачки срез и обалу Дунава, Печка да се пребацује из млавског у звишки и голубачки срез. Оне су свој задатак успешно обавиле и већ почетком јесени биле су у стању да од својих бораца образују још једну чету.

Борци стишке чете су у току лета умерили своје нападе на непријатељске екипе које су пљачкале жетву по селима. Прва таква акција извршена је 12. јула у Породину. С вршалица су отерани окупаторски контролори. Двадесет другог јула спаљена је општинска архива и уништена су документа о разрезу жита у Калишту, два дана касније слична акција је поновљена у Смољинцу, следећег дана у Великом Селу, а 28. јула чета се сукобила са патролом СДС у Батовцу, на другом крају среза. У ноћи 30. јула спаљена је архива у Набрђу, следећег дана вођена је мања борба са недићевцима у околини Костолца, исте вечери партизани су се вратили у Трњане и тамо спалили архиву. Недељу дана касније чета је у Батовцу растерала патролу жандарма, а кад се враћала на терен Стига, направила је заседу на друму Пожаревац—Велико Градиште и сачекала камион Немаца. У краћем пушкарању погинула су два немачка војника. У то време чета се попуњавала новим борцима и припремала већи напад на Костолац да разоружа белогардејце и ослободи затворенике у тамошњем логору на Острву. Нешто пре те акције спаљена је архива у Топоници. На жалост, напад на

Костолац није успео. Патрола која је требало да разоружа стражара није била вешта, тако да је стражар морао бити ликвидиран. Пуцањ је узбунио цео логор. Почела је борба. Испоставило се да је у међувремену белогардејцима стигла помоћ из Пожаревца тако да су се партизани морали повући.

У овој борби 23. септембра погинуо је комесар чете Јеленко Ђокић. Последњу борбу пре реорганизације одреда Стишка чета је имала 30. септембра у селу Курјачу. Ту су их напали четници, али су партизани успели да их разбију. У борби је погинуло три четника а пет је заробљено. После реорганизације одреда чете се нису више називале по територији на којој су оперисале.

У овом периоду Печка чета имала је сличне задатке. У току јула растеривала је непријатељске патроле које су пљачкале жито с вршалица. Од значајних акција треба споменути демотирање поште и спаљивање општинске архиве у Раброву 27. јула, затим ликвидирање издајника сутрадан у Средњеви, спаљивање архиве у Кучајни 28. августа, сукоб с недићевцима 29. августа код Црљенца, којом су приликом погинула два непријатељска војника, и два дана касније ликвидирање четничке патроле у Турији. Почетком септембра чета је напала четнике у Зеленику. У току борбе погинула су 3 четника, један је заробљен а десетак рањено. Кад су четници били разбијени, у село је упала група Немаца спремајући се за пљачку. Партизани су и њу разбили, убили тројицу а неколико ранили. У ноћи 9. септембра демотирана је железничка станица Клење, а сутрадан је диверзант Новица Николиш бацио у ваздух теретни воз код тунела Сене. Он је као студент технологије сам припремао екразит и помоћу обичних батерија направио електрични упаљач којим је активирао мину. Два вагона су уништена а локомотива знатно оштећена.

Половином октобра на Брежанским салашима одржан је састанак целог одреда. Тада је извршена реорганизација. Образоване су три чете,¹ које су наставиле са све жешћим нападима на непријатељску живу силу настојећи да заплене што више оружја. Зато су најчешће жртве били четници.

Прва чета, појачана деловима Треће, разбила је колону дражиноваца код Мишљеновца, у којој је погинуло седам

¹ У првој је био командир Павле Новавовић Новак, рудар из Костолаца, а шштитчки комесар Миодраг Стојановић Коле, средљошколац из Малог Црнића. У другој командир Павле Андрејић Коста, из Великог Села, а комесар инг Јован Ђерић Мирко из Београда, у трећој командир Таоа, обућарски радник из Београда а комесар Никола Њовшевић Вељко. За начелника штаба одеда постављен је Максим Његован Лука, хидроавијатичарски наредник из Бунића крај Коренице.

четника а више њих рањено. Сутрадан, 11. октобра, један вод Треће чете код каонске бандере растерао је четничку групацију и запленио нешто оружја и спреме. Истог дана код села Житковице остали делови Треће чете разбили су четнике и убили шесторицу. У тој борби погинуо је и један партизан. На дан 14. октобра Друга чета је код породинских салаша наишла на четнички логор. После краће борбе четници су се разбежали оставивши двојицу мртвих. Сутрадан су четницима дошли у помоћ жандарми. У сукобу код Кушиљева непријатељ је разбијен и нагнан у бекство оставивши прилично муниције и оружја. Два дана касније, једна јача четничка колона напала је на логор Треће чете код Великог Села. Напад је одбијен. Партизани су гонили четнике све до Врбнице. У борби је погинуло 6 а рањено 8 четника. Прва чета је тих дана у Набрђу ликвидирала једног гестаповског агента, а нешто касније још једног у Бискупљу. Једна патрола прве чете извршила је акцију на млин Стиг у Братинцу који је радио за Немце. Постројења су демолирана. Друга чета је за то време у Трњану растурила општинску управу.

Пожаревачки партизански одред, који је тада бројао око 60 бораца, кренуо је те јесени у све жешће нападе. Поред мањих акција, скоро сваке недеље одигравали су се већи или мањи сукоби с непријатељем. У Набрђу је 3. новембра разјурена Национална служба, а 7. новембра су Прва чета и два вода Друге разбила четничку колону код села Претрже и запленила знатну количину војног материјала. У ноћи 11. новембра спречен је напад четника на партизанае код Великог Бубња и непријатељ нагнан у бекство.

Трпећи тако пораз за поразом, четници су припремили један већи напад на партизанае. Скоро трећину свог људства упутили су на логор Прве и Друге чете код Љешнице. По мраку су успели да се привуку стражи и да скоро затворе обруч. На срећу, Први вод Прве чете приметио их је на време и одмах ступио у противнапад, четници су се поново дали у бекство и оставили неколико мртвих и рањених. Од партизана је погинуо само стражар Другог вода, кога су четници пре напада ликвидирали. После ове борбе пглаб одреда је издао следеће саопштење:

„... И ако је ова чета била сасвим опкољена од далеко надмоћнијег непријатеља, она се извукла с минималним губитком наневши непријатељу значајан удар. Командовање четом и борбеност људства били су на сасвим задовољавајућој висини. Због тога је штаб одреда одлучио да похвали следеће борце: командира

Павла Новаковића и борце Велимира Дамњановића и омладинца Бору."

(Институт за историју радничког покрета Србије, док. бр. 13497).

j

Делови Друге и Треће чете у ноћи 26. новембра напали су на четнике који су пљачкали по Трњану и Набрђу. Четници су панично бежали у правцу Млаве, тако да су се у њој двојица утопила, један је погинуо а шест је рањено. Партизани су ослободили све похапшене сељаке из Трњана које су четници хтели да казне што нису испоручили жито Немцима.

Уз пуно коришћење дотадашњег искуства и несумњиво залагање читаве партијске организације и штаба одреда, у јесен 1943. настао је прави прелом у војним операцијама пожаревачких партизана. Одред је почео да расте, народ се постепено ослобађао страха, а четнички утицај је све више опадао. Расположење народа почело се нагло мењати после првих четничких пораза. Одушевљење за борбу подсећало је скоро на 1941. годину. У децембру оно се још више појачало. У то време пада и први додир с групом бивших црвеноармејаца који су из Власовљевих одреда, тражећи везу с партизанима, залутали међу четнике. Сазнавши за партизана, поручник Иван Седих потражио је везу и обећао да ће се сви његови другови пребацили у одред ако партизани нападну четнике у Буковској. Прва чета је прихватила предлог и 15. децембра напала четнике, који су се разбежали, а чети је приступило осам наоружаних и двадесет ненаоружаних црвеноармејаца. Сутрадан су четници покушали да поврате углед нападом на логор Прве чете, код Церовице. Било их је преко 120 и цео вод жандарма из Кучева. Међутим, напад је одбијен. У овој борби код Церовице само су два партизана рањена, а четници су имали десетак мртвих. Борба се водила тако рећи пред самим Кучевом, али Бугари, нису смели да изађу и помогну своје сараднике. Пет дана касније чета се упутила ка голубачком срезу, јер су Руси рекли да и међу тамошњим четницима има њихових другова. Четници су нападнути усред дана 23. децембра код села Криваче. После краће борбе разбежали су се. Партизани су запленили три енглеска машингевера, 2000 метака, 1 лаки холандски митраљез и 1 амерички пушко-митраљез, 10 пушака, 2 комплетне радио-станице и више ратног материјала, па чак и 460 хиљада румунских леја. Одреду је приступило 29 црвеноармејаца.

Бекство Руса, с којима су четници парадирали кроз народ тврдећи да црвеноармејци њима а не партизанима поклањају поверење и стални успеси Пожаревачког партизанског одреда у борбама, присвајавали су четнике на

ужурбане нападе. Преко стотину четника наоружаних с пет митраљеза, чак и с једном противтенковском пушком, партизани су 25. децембра дочекали код Дољашнице и после вишечасовне борбе потпуно разбили. У борби је погинуло 30 четника, заједно са командантом, кога је касније Дража Михаиловић одликовао Карађорђевоом звездом. Нагли долазак ноћи и густе снег који је почео да пада спасао је четнике од потпуног уништења. У борби је заплењен један лаки митраљез, један пушкомитраљез, 40 пушака, много муниције и друге ратне спреме, а код погинулог „команданта бригаде“ нађено је 230 хиљада румунских леја и 15 енглеских златних фунти. Од партизана погинула су 5 црвеноармејца и два партизана. Петорица су рањена. Сутрадан је дошло до мањег сукоба с четницима на мустапићким салашима. Нападаци су разјурени а оставили су три рањеника. Ови успеси појачали су поверење у народу и још више учврстили чете, које су тада бројале приближно 140 бораца.

У то време долази и до јачања партијске организације. Од пролећа 1943, вишемесечним притиском Немаца, љотићеваца, четника и недићеваца на територији округа пожаревачког, партијска организација била је преполовљена. Непријатељ је убио преко 40 чланова Партије. Међу њима налазило се десет искусних руководиљаца, од којих тројица инструктора Окружног комитета. Последњи, а тиме и најтежи, удар нанесен је организацији у самом граду. Она је била ослабљена одласком скоро читавог руководства у илегалност, акад је почетком лета пао и секретар Месног комитета Жика Брдарски, све четири партијске јединице у граду практично су престале да функционишу. Једино је школско руководство СКОЈ-а, мада оставши без везе, наставило с радом. Оно је примило још раније партијску технику и тако умножавало и даље партијски материјал, растурало га међу својим чланством, па и по целом граду.

Залечивање рана од непријатељске офанзиве није ишло ни брзо ни лако. Онда када је требало највише радити, три члана ОК отишла су на саветовање у Шумадију и тако више недеља остали без везе са тереном, да би се на крају вратио на рад у пожаревачки ОК само један од њих. (Један је остао на лечењу рањен а други је пребачен на нови терен). Од чланова ОК на обнављању партијских организација радили су само политички комесар одреда Богољуб Стојановић Тина и Јован Шербановић. Шербановић је у најжешћем непријатељском налету успео да успостави везе с млавским срезом и Петровцем. Преко Владе Пешића, учитеља у Каменову, почела је да ради и техника, која је

убрзо почела редовно да издаје преглед вести под називом „Недељни преглед“. Умножаван на шапилографу до стотине примерака, овај билтен растуран је по целом округу. Убрзо је овде образован и народноослободилачки одбор. Поред Петровца партијске организације обновљене су у Мелници, Кладурову, Рановцу и још неким селима. Свуда су образовани и омладински активни. Нешто касније образовано је Среско руководство, које су сачињавали Вера Вребалов, Александар Трајковић и Влада Пешић.

На територији среза пожаревачког организације су се релативно брзо обновили, будући да ни један члан среског руководства није пао. И ако је ситуација била тешка, јер су сва села била озбиљно угрожена офанзивом и претрпела тешке губитке, ипак је рад обновљен у Великом Селу, Малом Црнићу, Батуши, Трњану, Набрђу, Смољинцу и другим селима. Среско руководство сачињавали су Будимир Стојадиновић, Бранка Стојићевић и Драгица Стојановић.

Организација у Кучеву била је најтеже погођена губитком руководећих кадрова. Један за другим пала су три инструктора ОК и секретара партијских организација. Као помоћ овој организацији упућен је Ратко Чупић из Костолца, који се затим пребацио на територију Мајданпека да покуша успостављање везе с Крајинцима. Милан Лазаревић и Веља Богић пошли су на терен голубачког среза, а задатке у звишком примили су Никола Сикимић и Влајко Редић. Они су успели да обнове организације у Турији, Раковој Бари, Мишљеновцу и Кучеву, где је створена јака партизанска јединица.

Некадашњи моравски срез био је најтеже погођен офанзивом. Цео терен остао је само на Ратомиру Ристићу, који дуже време није имао чак ни везе с Окружним комитетом.

Организација у Костолцу и западном реону пожаревачког среза најмање је била угрожена офанзивом. Тамо се рад успешно одвијао, створени су нови пунктови, упоришта и прихватнице. Одласком Радомира Миленића Руса на терен јасеничког среза, руководство овим организацијама поверено је Момчилу Чупићу Јасном. Он је у самом Костолцу образовао четири јединице а исто тако учврстио оне у селима Петка, Кленовик, Брежане и Дубравица. Преко ових јединица обезбеђене су везе с друговима у Пожаревцу и омогућено је обнављање организације у граду.

Нови полет у раду партијских организација осетио се после војног и политичког саветовања у Шумадији. По повратку са саветовања Бранислав Стојановић Јанко одржао је састанак војних и политичких руководиоца у тзв. Партизанском парку, у шуми између Мишљеновца и Рановца. Овом саветовању присуствовали су сви чланови ОК, ру-

ководиоци ореских повереништва, штаб одреда и политички комесари чета. Одлуке овог саветовања биле су у смислу закључака саветовања на Букуљи. У првом реду требало је обновити све организације, ојачати активност народноослободилачког одбора, приступити прикупљању зимске помоћи за одред, реорганизовати омладинске организације, и, као најважније, ојачати активност одреда. Један од задатака из закључака био је омасовљење чета, пребацивање у одред најбољих чланова Партије, организовање пријема великог броја радника који су скоро свакодневно стизали из Београда и Костолца.

Непосредно после овог саветовања обновљена је партијска организација у Пожаревцу. Крајем септембра формиран је Месни комитет, у коме су били Милан Којић, секретар, Јубомир Степић и Миодраг Петровић Витез. Нешто касније створено је и градско руководство СКОЈ-а са, Добрилом Влашки, секретаром, Миланом Тадићем, Вером Степић и Живком Лазаревићем Жилетом. У овим реонима града основане су јединице, укупно пет, са око 16 чланова КП, омладинских актива такође је било 5, не рачунајући оне у средњој школи. Тако је око 50 омладинаца обухваћено радом. Паралелно са СКОЈ-ем стварају се и активи УСаОЈ-а, а организује се и рад са омладином у културно уметничким и спортским друштвима, па чак и у непријатељским организацијама као што су биле Дирисова Централа за стоку или Недићева Национална служба. Градека омладина пружила је огромну помоћ у скупљању санитарског материјала, зимске помоћи за борце у одећи и обући, у прикупљању намирница, па чак је преко својих канала пленила оно што су Немци опљачкали за себе. У стану Живка Лазаревића омладинци су умножавали велики број летака, преглед вести и други партијски материјал, а редовно је излазила и теоретска Библиотека, коју су омладинци називали „Комсомолац“. Изашло је 10 књижица цепног формата, умножених на шапилографу, а због илегалног растурања, на корицама обично није стајало ништа, тако да је брошура личила на неку свеску. До краја године издате су овде следеће брошуре: Васа Пелагић — „Умовање здравог разума“, Георги Димитров — „О кадровима“, Светозар Марковић — „Погибија париске комуне“, Сакс — „Шта је дијалектика“, Зорин — „Материјалистичко схватање историје“, затим брошуре о конспирацији и држању пред непријатељем као и о организацији народне власти. Такође је изашло у два маха „Наша песмарица“ с партизанским песмама, од којих је друго издање било чак с нотама. Међутим, најзначајнији рад ове технике било је издавање Комунистичког манифеста. То је било једино ратно издање ове књиге у Србији. Прештампано је једно предратно из-

дање ове књиге с тумачењем редактора Живка Лазаревића. Сва су издања умножавана у 50 примерака и служила за теоретски рад како омладинаца и партијске организације у граду тако исто и за остале на целој територији округа.

До краја јесени у пожаревачком округу су обновљене скоро све партијске организације. Број чланова Партије понова је нарастао на преко стотину, а Окружни комитет је припремио одржавање партијског курса за руководиоце, али је ове припреме омела зима и непријатељски претреси.

У Пожаревцу, Костолцу, Петровцу и у још двадесетак села обновљени су народноослободилачки одбори, који су се примили не само задатка да снабдевају одред, организују прихватнице већ и обавештајну службу у непријатељским редовима као и рад с непријатељским војницима. У Пожаревцу је чак у Гестапоу био партизански обавештајац, у Кучеву је организован рад с бугарским војницима. У Петровцу и Жагубици такође су радили партизански обавештајци међу недићевцима, Бугарима, и четницима. У Костолцу је рад био организован међу страним припадницима ТОТ организације и у одреду бивших црвеноармејаца под командом генерала Власова. Мнош власовци, па чак и Пољаци и Белгијанци, пребегли су каеније партизанима.

Овај полет у раду организација понова је крајем године зауставила провала после пада бившег члана ОК Пожаревац Вере Милетић, која је радила у Београду. Специјална полиција је тада почела изненада хапшења најпре у Пожаревцу а затим и по селима. Обавештен о овом препадку полиције, ОК је предочио члановима МК у Пожаревцу да се одмах склоне и повуку у илегалност. Они нису до краја послушали ову директиву, па су тако крајем године обојица ухапшени. Провала се брзо раширила и обухватила скоро све јединице, нарочито је настрадала организација у Љубичеву. У затвору се нашло и цело руководство СКОЈ-а. Непријатељ је ухапсио око стотину људи у граду, држао их дуго у затвору, мучио и само мали део пустио. Сви остали су отерани у концентрационе логоре по Немачкој, а десеторицу, међу којима чланове МК Којића и Степића и члана МК СКОЈ-а Живка Лазаревића стрељао 19. јануара 1944. године код Салаковца. Немци су тих дана отворили специјално одељење Гестапоа у Пожаревцу, које је завело страшан терор. Под руководством фолксдојчера из Баната, Шпера, Дуфта и других, свакодневно су премлаћивани у затвору сарадници покрета не само из града већ из целог округа.

Почетком зиме појачао се и терор четника. Они су наједном, осећајући да се међународна ситуација окреће против њихових савезника Недића и окупатора, покушали

зверствима да застраше народ. На целој територији округа крстарило је десет четничких бригада. Добивши налог после четничког „конгреса“ у селу Ба да ликвидирају све комунисте, они су из дана у дан упадали у села, пребијали, пљачкали и клали све људе које су њихови доушници приказали као сараднике НОП-а:

„Концентрисали су све снаге са територије нашег округа“, пише у извештају штаба одреда. „Појачани с одредом мајора Пилетића из Крајине (око 150 људи) врше сталне потере. Концентрисали су се у Доњем Звижду

Задњих дана, део њихових снага у јачини од 250 људи, спустио се према Стигу. Све ове потере пропраћене су премлаћивањем и хапшењем људи за које знају или мисле да имају везе с нама . . .”

(Институт за историју радничког покрета Србије, док. бр. 3903).

Терор четника достигао је врхунац средином јануара 1944. У Каони је заклан један партизански сарадник, у Раковој Бари заклали су старца од 70 година и две жене, у Буковској опет једног старца, у Турији на смрт испребијали два човека а избатали још четворо. У Сени је један човек заклан, једна кућа спаљена а десеторица пребијена, у Јбешници су четворо заклани а двоје одведени па заклани у четничком штабу. Премлаћено је још двадесет сељака. У Мишљеновцу су стрељана двојица а скоро половина села је премлаћена. У Мустапићу је ухапшено десет људи а у Српцу су заклана тројица, у Вуковићу двоје а претучено десет, у Зеленику заклана двојица а пет претучено. У Малешеву стрељана двојица, а у Голупцу заклани отац и кћи, док је у Снеготину, Кривачи, Душманићу и другим селима било на десетине пребијених. Иста ситуација је била и у Стигу у Малом Црнићу, Батуши и Калишту заклано је дванаест партизанских сарадника, а у Набрђу, Трњану, Великом Селу, Божевцу, Смољинцу и Малој Бресници, пребијено је, мучено или заклано на десетине.

Крвави пир четника протегао се до позног лета 1944. године, кад су четничке „бригаде“ морале, под притиском јединица Народноослободилачке војске, које су се пробијале ка Дунаву долином Тимока да побегну из овог краја. Упркос застрашивањима и покољу, већина партијских активиста успела је да се одржи на свом терену. Жртве четничких злочина најчешће су били људи за које се говорило да су примали партизане или да су им давали храну. Ипак, међу жртвама налазило се и неколико истакнутих

руководилаца. Тако је у селу Сиге, 14. јануара, мучки убијен на спавању Јован Шербановић, члан Окружног комитета. У околини Петровца четници су заробили партијског радника Веру Вребалов. Међутим, она се од својих мучитеља отргла, зграбила бомбу и извршила самоубиство. У Звижду је заклан стари револуционар Мирко Стојадиновић Југословенче, металски радник из Пожареваца, а у Сени јуначки отпор пружили су политички радници Станоје Јоцић Мерзер и његова другарица. Борили су се до последњег метка а онда извршили самоубиство. Четницима је пошло за руком да открију партизанску болницу, али она је на време била евакуисана. Тих дана пао им је у руке и командант одреда Живојин Поповић, кога су после краћег мучења убили пијуком. И поред тако значајних жртава, четнички терор није парализовао партијску активност. Он је допринео да у народу завлада страх, али исто тако и мржња према „југословенској војсци у отаџбини“, која се нашла на истом послу са гестаповцима и специјалном полицијом.

Тешка ситуација и провала у партијској организацији на територији Окружног комитета КПЈ за Пожаревац, са првим данима зиме, угрозила је опстанак и Пожаревачког партизанског одреда. Први ударац одред је претрпео већ крајем децембра, одмах после успешне борбе код Дољашнице. Непрестани маршеви по снегу, пребацивање са терена на терен и честе борбе са непријатељем утицали су на црвеноармејце, који су 28. децембра затражили да напусте одред. Штаб и партијско руководство нашли су се у непријатној ситуацији због евентуалних последица у народу и међу борцима, јер су ови црвеноармејци свуда били прихватани као војници који „долазе из прве земље социјализма“.

О томе догађају штаб одреда је упутио опширан извештај Главном штабу НОВ и ПО за Србију:

„Тешкоће које је наш одред савлађивао“, пише у наведеном извештају штаба Пожаревачког одреда, „биле су велике. Босост (обућа је била дотрајала), дуги покрети, снег, блато, слаба исхрана, а поред свега велики напори и честе борбе. Осећало се да подносе тешкоће много теже него наши људи. Мислили смо да је то отуда што су више месеци дембелисали код четника. Али да је њихова свест висока и да ће навићи. Осетило се да је одушевљење нешто спало до 23 децембра. После не тако дугог али напорног покрета у ноћи 24/25 децембра, у којој су имали пет њихових мртвих — осетило се да се код њих нешто догађа. Покрет у ноћи 25/26 де-

цембра и борба 26 децембра — све је то створило код њих утисак да се неће имати мира. Стално покрети, борбе, „Нас мало — четника много“, „Уништиће нас“, „Људи нас често издају“, „Муниције мало“, „Фронт далеко“ ... Све то и слично учинили су да они не остану са нама“ ...

Отворени захтев ових црвеноармејаца да напусте партизанску борбу дошао је у тренутку када је штаб одреда крајем децембра донео одлуку да се одред раздвоји у чете које би оперисале у разним крајевима округа. Ови бивши црвеноармејци одбили су да изврше наређење. Штаб одреда је због тога захтевао да изнесу своје предлоге и одреде делегацију за разговоре. Разговори су вођени 29. децембра и на њима се видело да група није јединствена. Док је мањи број био за настављање борбе, већина је тражила да им се омогући одлазак за Румунију или Бугарску. Пошто убеђивања нису помогла, штаб одреда је прихватио њихове захтеве. У одреду је остало 11 црвеноармејаца, 32 су напустила партизане. Дато им је нешто оружја, новца и топографска карта терена према граници. Међутим, они нису ни кренули према граници, већ су одмах затражили везу са четницима. Њихов прелазак четницима није утицао на морал партизана али је користио четницима за стварање забуне у народу.

Почетком јануара 1944. године Пожаревачки партизански одред је имао у првој чети 18, у другој 13 а у трећој 20 бораца. Да би се избегла непријатељска концентрација према одреду, прве две чете упућене су у равницу а трећа је остала да оперише у Звижду и да се касније пребаци на млавско-хомољски терен. Већ у току овог месеца све три чете су се нашле у тешкој ситуацији. Малобројне, оне нису могле да се супротставе четничкој најезди, терору и оргијању. Изостало је и организовање отпора по селима, јер су организације на терену биле знатно ослабљене или уништене. Заплашен народ је тешко примао у куће партизане. Све чешће су се дешавале издаје из страха или из користољубља. У Рановцу у склоништу на издају су четници ранили и ухватили команданта одреда Жику Поповића. Пошто је био популаран у народу, они су покушали да га на неки начин придобију па су одмах штампали и летак у којем се тврдило да им је „пришао командант партизанске гарде“.

Трећа чета, која је због великих снегова избегавала сукобе са далеко надмоћнијим непријатељем, све више је падала у кризу. Дани су протицали у интензивном политичком раду и обучавању војној вештини, чиме је у недостатку акција руководство настојало да очува морал у бораца.

Тринаестог јануара њу су напали четници у селу Каони. После краћег сукоба партизани су успели да се извуку из села без губитака. Крајем месеца, 27. јануара, четници су понова напали чету на салашима крај села ЈБешнице испод Црног врха. Партизани су се повлачили према Каонској бандери. Пред сам крај борбе погинуо је начелник штаба одреда Максим Његован Лука. Рањен је и заменик командира а партизанку Драгану Бранковић, која се изгубила од чете, после два дана заробили су и заклали четници. После смрти начелника штаба одреда, стање у чети се још погоршало. Из ње су брзо један за другим дезертирала четири борца.

У фебруару се притисак четника још појачао. Опстанак у Звижду био је немогућ. Партијски руководиоци су се и сами тешко одржавали на терену. Због тога је после дугог већања одлучено да партизани крену према Хомољу. Чета се, међутим, и после ове одлуке неколико дана задржала око Кучева. Тринаестог фебруара дошло је до издаје и партизани су опколили четници и недићевци, којима су у помоћ нешто касније кренули и Бугари. У вишечасовној борби изгинула је скоро цела чета. Погинуло је десет бораца а један борац и командир чете су заробљени. Изгинуле борце окупатор и петоколониши су изложили на тргу у Кучеву.

Прва и Друга чета биле су у то време такође у тешкој ситуацији. Да би се добио бољи преглед о стању на терену и кретању непријатеља, донета је одлука да се партизани поделе у мање групе и тако обиђу цео овај крај. Али већ почетком јануара једну од ових група непријатељ је опколио код Салаковца. У борби су погинула четири партизана. Нешто касније, у фебруару, страдала је још једна од ових група од Недићеве пољске страже у селу Батуши. Губитак ове осморице бораца, отежано кретање по снегу и присуство јаким непријатељских одреда довели су до деморалисања појединаца. У фебруару су из Прве чете дезертирала четири а из Друге два партизана. Морале су се хитно предузети мере за очување преосталих бораца. Окружни комитет КПЈ за Пожаревац је донео одлуку да се преостали партизани прабаце на терен ОК КПЈ за Младеновац.

После августовског саветовања на Букуљи, преко села Липа крај Смедерева успостављена је и одржавана мање-више редовна веза између ова два партијска руководства. Поред преписке овим каналом, о коме се бринуло Повереништво за подунавски срез, размењивани су партијски материјали и друге потребе за функционисање партијских техника. Пре него што је наступила овако тешка ситуација у пожаревачком крају, било је чак речи и о неким зајед-

ничким акцијама партизана једног и другог одреда. Почетком децембра² пглаб Пожаревачког партизанског одреда предлагао је штабу Космајског партизанског одреда да део снага или цео одред за извесно време пребаци у пожаревачки округ ради заједничког разбијања четничких упоришта, затим размену диверзаната, интересујући се истовремено о могућностима за међусобно испомагање оружјем, муницијом и експлозивом. Како се ситуација нагло погоршала, ОК КПЈ за Пожаревац је поставио ОК КПЈ за Младеновац у јануару питање о условима за пребацивање партизана Пожаревачког одреда према Космају. Крајем јануара младеновачки ОК КПЈ писао је о томе:

„... Шта је са вапшм одредом. Ако би вам могли шта помоћи, јавите нам. Мада су прилике и код нас тешке, пребацивање ваших снага, уколико је опстанак на вашем терену скопчан са опасностима — могуће је” ...

(Оришнал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 5948).

А у писму упућеном почетком фебруара писало је:

„Из новина смо обавештени о падању неких другова код вас. Шта има од тога? Да ли је заиста (командант) настрадао? Јавите нам о ситуацији код вас, јако нас интересује. Ми смо вам писали за ваш одред и о могућностима његовог пребацивања на наш терен. То је предлог и ПК. Шта мислите о томе ...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 5947).

Због нередовних прилика, ова преписка се споро обављала. Петог фебруара Богољуб Стојановић Тина прешао је у Липе и ступио у везу са СП КПЈ за Подунавље. Међутим, Космајски одред се тих дана налазио на територији ОК КПЈ за Крагујевац. Тако одлука о пребацивању партизана у младеновачки округ није спроведена одмах. Цео фебруар и скоро половину марта пожаревачки партизани су провели крај Мораве у мучном ишчекивању да непријатељ поседне реку и онемогући им овај у том тренутку једини, излаз. Тек 12. марта 16 бораца Пожаревачког одреда, под командом Ристе Каровића Симе и Миодрага Стојановића Кола, прешло је Мораву код Липа. Било је то језгро некадањег Пожаревачког одреда које су сачињавали најбољи борци. Борци Пожаревачког партизанског одреда стигли су у Космај уочи наглог јачања партизанских чета,

² Види оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 4540.

када је сваки „стари“ партизан био драгоцен. Због тога, као и због чињенице да они нису познавали терен по коме се крећу, одустало се од њиховог издвајања у засебну Моравску чету³ у саставу Космајског одреда. После реорганизације Космајског одреда у батаљон, ОК КПЈ за Младеновац писао је о томе крајем априла ОК КПЈ за Пожаревац:

... „При формирању наших јединица нисмо са вашим борцима поступили онако, како смо то раније предвидели тј. ниомо их издвојили у посебну војну јединицу (тј. вод). Разлог је тај што смо сматрали да ће у великој маси нових, сирових бораца они моћи много више да користе разбацани по разним јединицама, но као једна добра али малена јединица. Сви ваши борци задовољни су таквим решењем, јер схватају да ће само овако њихов виши политички ниво моћи да утиче на подизање нових бораца. Тачно половина ваших бораца има одговорне функције (2 у батаљонском, остали у четним руководствома) ...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 5940).

Укључењем пожареваљана у Космајски одред партизанска борба у централној Србији сузила се територијално на крагујевачки и младеновачки округ, где су деловали Шумадијски и Космајски одред. Током пролећа непријатељ је због тога све расположиве снаге у централној Србији и у суседним областима окренуо према овим одредима.

Приликом пребацивања пожаревачких партизана преко Мораве, издвојено је и задржано за партијски рад на терену седам бораца. Распоређени у разна руководства са осталим партијским радницима, они су под веома тешким условима наставили обнављање организација на терену округа.

БОРБЕ ПРВОГ ШУМАДИЈСКОГ И КОСМАЈСКОГ ОДРЕДА ДО ФОРМИРАЊА ПРИВРЕМЕНЕ БРИГАДЕ

Враћајући се у крагујевачки округ после растанка са Првом шумадијском бригадом, Шумадијски одред се сукобио са обновљеним четничким бригадама и корпусима. У градовима су се увећали непријатељски гарнизони новим јединицама Немаца, Бугара и жандарма. У Крагујевац се са једним батаљоном љотићеваца вратио Марисав Петровић.

³ Види писмо ОК КПЈ за Младеновац од 20. марта 1944. г. Институт за историју радничког покрета Србије, под бр. 5942.

Успеси Првог шумадијског одреда, који је по одвајању од Прве шумадијске бригаде бројао само 60 бораца, заснивали су се отуда у првом реду на помоћи партијских руководстава и прилично снажних организација на терену. Половином новембра на територији крагујевачког округа било је 80 чланова и 6 кандидата за чланове КПЈ⁴. Поред ОК партије, постојао је и ОК СКОЈ-а од 4 члана. Најјаче организације су биле у орашачком и у колубарском срезу. У орашачком срезу било је 18 чланова КПЈ, 7 НО одбора, 5 актива СКОЈ-а, 2 одбора УСАОЈ-а и 2 одбора АФЖ. Среско партијско повереништво бројало је 5 чланова. У колубарском срезу било је 17 чланова Партије, 8 НО одбора, 5 актива СКОЈ-а, 6 одбора УСАОЈ-а и 1 одбор АФЖ-а. Среско партијско повереништво бројало је 3 члана. На територији крагујевачког среза било је 11 чланова Партије и Среско партијско повереништво од 4 члана. У лепеничком срезу било је 6 чланова КПЈ и Среско партијско повереништво од 2 члана. У качерском срезу 5 чланова КПЈ и Среско партијско повереништво од 3 члана. Партијска руководства и чланство по селима и градовима није пружало само материјалну помоћ и обавештења него је учествовало у организовању партизанских акција и напада на непријатеља.

Одмах по доласку у Шумадију, одред је извршио напад на Клисићеву четничку бригаду у селу Мисачи, која је заједно са жандармеријском станицом у истом месту чувала руднике од партизана. Изненадним нападом четници су разбијени. Двојица су погинула а четворица заробљена. Заплењено је десетак пушака, непгго муниције, ћебади и друге опреме.

Тих дана према Шумадији се, у одласку за Санџак, кретала Прва јужноморавска бригада. На пролазу преко Левча и Груже она је праћена сталним нападима четника али и одушевљењем народа, који је, изложен терору, са ишчекивањем пратио борбе у суседним крајевима. Током целог лета у горњем Поморављу и Левчу четници су наставили са покољима. Клади су све осумњичене као симпатизере НОП-а, Хрвате, Цигане, руске емигранте и Италијане који су тражили везу са партизанима. У Ћуприји су почетком септембра изболи ножевима трудницу Наду Бошковић, која их је молила да је оставе у животу само док не роди дете. У октобру, за време борби око Јастрепца и код Буковске, четници су нагнали мобилисане сељаке да притекну у помоћ тамошњим јединицама, а у Шантаровцу и Шуљаковцу

⁴ Подаци према записнику са састанка ОК КПЈ за Крагујевац, Институт за историју радничког покрета Србије, под бр. 3232.

дотерано је око 400 сељака из Жупе. Када су јужноморавци кренули према Шумадији, преплашене четничке колоне су сву своју шаролику „војску“ окренуле према њој. Велика борба са четницима вођена је 15. и 16. новембра код села Парцана у темнићком срезу. Продужавајући преко Дулена, јужноморавци су 25. и 26. новембра код Пољане разбили Прву трстеничку бригаду и четнике Калењићког Прњавора. Борбе су вођене скоро непрекидно на путу од Мале Дренове до Груже. У борбама од Мале Дренове и Милатовца до Шљивице у Левчу четници су имали 36 мртвих и 26 рањених. Јужноморавци су такође имали 2 мртва и 2 рањена борца. У борбама у грузанском срезу изгинуло је око стотину четника. Са каквим су страхом четници пратили кретање Јужномораваца и одушевљење којим их је народ дочекивао говори и наредба четничког потпоручника Јанковића упућена команданту Другог равногорског корпуса:

„... Приликом проласка комунистичке банде кроз Гружу њихови симпатизери подигли су главу. Овај злочин несме нити може бити незапажен. Ми, равногорци, дужни смо да злу станемо на пут. Ова комунистичка банда од 530 људи задржала се у селу Жунама 24 часа, где је одржала збор становницима оба пола села Жуна. Жунци су рекли да им никад бољи људи нису дошли, а комунисти да их нико боље није дочекао него Жунци. Одакле ово долази? Долази отуда што у селу Жунама има комуниста. Како да ово истребимо? Попалити и уништити.“

Да би спречили прелазак Јужномораваца у Шумадију, четници су концентрисали јаке снаге према Руднику. Косу Клокотић, где се очекивао наилазак бригаде, поселе су четничке гардијске јединице под командом Николе Калабића. Борба на том правцу трајала је цео дан. Јужноморавци су успели да поразе четнике и продуже кретање према Даросави. Али када је бригада стигла у село, наишла је ту понова на јаке непријатељске снаге које су поред окупаторских јединица из Аранђеловца сачињавали недићевци и околне четничке бригаде. Борба у Даросави трајала је цео дан. Пошто су претрпеле пораз, непријатељске јединице су се повукле у Аранђеловац. Јужноморавци су провели ноћ у селу и сутрадан кроз Трбушницу наставили покрет преко Сувобора за Санцак. Пошто их је отпратио до Славковице, Шумадијски одред се вратио на свој терен. Међутим, непријатељ је већ био посео јаким снагама цео простор око Аранђеловца, тако да су се партизани морали задржати у околини Рудника. Одатле је одред на захтев Чачанског окружног комитета КПЈ ноћу између 12. и 13. децембра

креноу према Горњем Милановцу. После укључења Чачанског одреда у Прву шумадијску бригаду, у овом округу остали су само партијски радници и једна партизанска тројка. Појавом и акцијама Шумадијски одред је требало да олакша партијском руководству политички рад на терену. Већ првог дана боравка на чачанском терену у селу Мајдану партизане је напала Таковска четничка бригада. Одред је изашао из кућа у којима је предањивао и сачекао четнике на коси. Непријатељ је брзо био поражен. Разбијене четнике партизани су гонили до мрака преко милановачког друма и села Сврачковца. Поред војничког успеха, пораз четника код Мајдана имао је и велики политички одјек у целом овом крају.

После одвајања од Прве шумадијске бригаде, још пре њеног одласка према Руднику, извршена је реорганизација и у Космајском партизанском одреду.⁵ Од преосталих партизана формиран је један батаљон који је бројао нешто преко стотину бораца, распоређених у четири чете. У првој половини новембра батаљон се кретао по селима космајског и посавског среза, спречавајући непријатеља да на овом терену обнови четничку мобилизацију. Космајски и Сремски батаљон извршили су маневарски марш до Букуље а затим су се поново, преко космајског среза, вратили у Посавину.

Једанаестог новембра оба батаљона су се спустила на Саву између Остружнице и Сремчице. Док су Космајци обезбеђивали обалу, Сремски батаљон се чамцима преба-

⁵ За команданта одреда је поково враћен Иван Стефановић Орба а за комесара Ивковић Љубомир Шуца. Командант батаљона је био Милан Живковић Ујак, комесар Драгутин Павличић Крцун а заменик команданта батаљона Живадин Радојевић из Водња.

Команде чета сачињавали су: у 1. чети командир Милан Лазаревић Мечка, политички комесар Александар Виторовић Цига, у 2. чети командир Бора Белошевац, политички комесар Олга Врабич Нада, у 3. чети командир Душко Поповић Вуја, политички комесар Војислав Вучковић, у 4. чети командир Благоје (име није утврђено), политички комесар Радомир Николић Миша.

Батаљонско партијско руководство сачињавали су: Драгутин Павличић Крцун, секретар, Олга Врабич Нада, Радомир Николић Милош, Воја Вучковић и Александар Виторовић Цига.

Батаљонско руководство СКОЈ-а сачињавали су: Александар Виторовић Цига, секретар, Мали, трговачки помоћник из Вучака и још један секретар четног актива. У свим четама постојале су партијске јединице и скојевски активи.

Месец дана касније у селу Сенаји повучени су на партијски рад Олга Врабич и Александар Виторовић а за политичке комесаре су постављени Живота Ивановић Цебак и учитељица из Посавине (име вије утврђено).

цивао преко Саве на свој терен. Са Сремским батаљоном пребачен је и један број рањеника из Прве шумадијске бригаде. О томе је Окружно начелство београдског округа писало у свом извештају:

„... Једанаестог новембра т. г. у 23 часа једна група комуниста дошла је у село Сремчиду, ушла у општину и у дворишту изнела архиву и исту запалила, а потом демолирала општински телефон и намештила, а већ 12 новембра пре сванућа јачи део ове банде преко села Железника и простора Макиша дошао је на реку Саву испод Остружнице код рибарских кућа ухватио граничарску патролу од два стражара и једног водника које су разоружали и злостављали. Ова банда пребацила је још 20 бандита преко Саве (уствари је пребачен цео Сремски батаљон — прим. ред.) у Срем а остали бандити вратили су се у Сремчицу и са осталим бандитима отишли у правцу Липовице и Барајева. У Сремчицу бандити су дошли из среза Космајског. Вођа банде непознат. Јачина око 200—300 бандита ...”

(Оригинал у архиви ВИИ рег. бр. 60/4-1, К 24).

Како непријатељских снага није било у овом простору, сем у градовима, батаљон је, обилазећи села, одржавао зборове на којима је народу објашњавана политичка тактика окупатора и петоколонијалне и изношени најновији моменти о четничкој сарадњи са Немцима. Политички зборови су имали видног успеха, што се одразило у сталном доласку покојег новог борца у одред а и у јачању позадинских организација по селима. Петнаестог новембра на збору у селу Вранићу говорили су чланови ОК КПЈ за Младеновац пред неколико стотина мештана. При крају овог збора до села су се привукли четници посавског војводе Зеке и отворили ватру на батаљонско обезбеђење. Одмах је у том правцу упућена чета која је обезбеђивала збор, али су четници после краћег пушкарања, користећи ноћ, побегли. Истога дана београдска Управа града је упутила према Посавини појачање од стотину жандарма СДС. Били су то први знаци непријатељских припрема за зимске акције. Седамнаестог новембра Космајски батаљон је у селу Бождаревцу нападнут од Немаца. Пошто су изненада упали са камионима у село, немачки војници су напали штаб батаљона и чету која се налазила у непосредној близини. У краћој борби погинуло је неколико бораца, међу којима и једна жена. Батаљон се затим повукао према Губеревцу, где је до вечери остао на положајима као обезбеђење Првој шумадијској бригади, која се припремала за одлазак према Руднику,

где је требала по наредби Врховног штаба да причека долазак Јужномораваца. У селу Стојнику исте вечери Космајци су се растали са бригадом.

Крајем новембра отпочеле су скоро свакодневне борбе са непријатељским снагама, чија је концентрација према младеновачком округу припремана још у време присуства бригаде и Сремског батаљона. После борбе у Бождаревцу са Немцима, Космајски батаљон је прешао пругу Београд—Ниш и кренуо према Подунављу и Јасеници, где се, користећи одсуство одреда, поново учвршћивао непријатељ. Ноћу 21. новембра партизани су у Малом Орашју опколили и ликвидирали групу четничких официра. Неколико дана касније, 26. новембра, дошло је до велике борбе код Селевца са удруженим снагама четника, недићеваца и љотићеваца. О ситуацији на терену округа у то време ОК КПЈ за Младеновац је писао⁶ 7. децембра:

„... Што се тиче непријатељских снага на нашем терену ствари стоје овако: дражиновци су разбијени и крећу се у мањим групицама. Покушаји са поновном мобилизацијом су се потпуно изјаловили, пошто се народ масовно одупире и отворено им прети, јер су у неколико борби са Првом српском бригадом (Шумадијском прим. ред.) и нашим одредом изгинули у масама тек мобилисани сељаци. Због губљења ма какве подршке у народу, приморани су на отворену сарадњу са Недићевим изродима. Тако су 26. XI. у борби код Селевца против нашег батаљона поред добровољаца и СДС учествовали и дражиновци. Непријатељ је имао 15 мртвих, 20 рањених — а ми 2 мртва и 4 рањена. После те борбе сви заједнички су побегли у Смедерево. Последњих 2—3 дана примећује се концентрација непријатеља (СДС) према Космају. Изгледа да имају намеру да претресају терен, али већ при првом наиласку према Космају наишли су на наше снаге и сукобили се. Резултата још немамо ..."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 3715).

Космајски одред се у новембру и децембру кретао у пуном саставу као батаљон. Повремено су се само чете на кратко раздвајале ради истовременог извођења акција. Последњих дана новембра партизани су скоро свакодневно били у акцијама и борбама. И даље је био придолазак нових бораца из села. У космајском срезу 29. новембра једна чета

⁶ Писмо је упућено ОК КПЈ за Пожаревац, окружни комитети су у то време скоро редовно размењивали овакве информације.

је код села Сибнице разбила већу групацију жандарма и четника из Космаја и Посавине. Истог дана Космајски батаљон је прешао у грочански срез са задатком да разбије и онемогући у извесном броју села припреме петоколониша око обнављања четничких бригада. Пошто је преданио у Дражњу, батаљон је 30. новембра око 14 часова кренуо према Бегаљници. Док је Прва чета разјурила сеоску стражу, Друга је напала манастир Раиновац, где се налазило седиште четничког штаба. Пошто су четници и старешина манастира пружали отпор, запаљена је једна манастирска зграда. Тако је ликвидирано ово четничко упориште. Трећа чета се у међувремену налазила у Пударцима. Истог дана из овог среза у одред је ступило 16 нових бораца.⁷

Дејство одреда употпуњавала је активност позадинских десетина и чета. Њиховим акцијама, које су скоро једновременно вршене у разним крајевима округа, непријатељ је довођен у забуну, тако да практично није био у стању да среди и групише своје јединице према батаљону. Тако је ујутру 29. новембра цео грочански срез освануо исписан пароланама против недићевско-четничке мобилизације. У Подунављу је почетком децембра разбијен у селу Михаиловцу Смедеревски четнички корпус. У борби је погинуо четнички командант Остојић. Истог дана спаљена је општинска архива у Умчарима, а једно партизанско одељење ушло је у Гроцку и ликвидирало неколико познатих сарадника окупатора. Петог децембра спаљена је општинска архива у селу Ритопеку, у срезу грочанском. Седмог децембра делови Космајског батаљона водили су борбу са четницима, жандармима и Немцима код Смедеревске Паланке а истог дана у грочанском срезу спаљена је општинска архива у Малој Иванчи. Осмог децембра Космајски одред је између села Друговца и Суводола водио велику борбу са четницима у којој су на њиховој страни учествовале и две чете Љотићеваца. Истог дана у Посавини је извршен препад на среско место Умку и онеспособљена за рад фабрика трикотаже „Посавина“, а увече истог дана један вод је извршио напад на Гроцку и водио борбу са жандармима и Немцима све док им нису пристигли у помоћ Љотићевци.⁸ Деветог децембра позадинске лесетине су спалиле општинску архиву у Азањи у јасеничком срезу, а 11. децембра Космајски батаљон је разоружао четничку посаду у Великој Крсни у младеновачком срезу, док су 14. децембра спаљени рудници Давидовић у селу Бегаљници у срезу грочанском. Једновремене акције и борбе партизанских једи-

⁷ Изв. СП Гроцка — Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 3492.

⁸ Према извештајима команде СДС.

ница и позадинских десетина у разним крајевима округа омогућавале су одреду да се одржи на терену и поред присуства јаких непријатељских снага, а настављене су и у децембру. Али из дана у дан ситуација је постајала све тежа и батаљон се кроз непрекидне борбе повлачио прво према Космају. Половином децембра приликом предањивања у Великој Иванчи, батаљон су изненадиле јаке снаге четника. Борба се водила по суснежици и магловитом времену. Тако се десило да су партизанске чете изгубиле међусобно везу. Док су се Прва и Друга из борбе повукле скупно, Трећа и Четврта су се повукле свака за себе. Четници су у овој борби имали двадесет мртвих а од партизана погинула су четири борца, а један је заробљен.

Повлачећи се из Велике Иванче, штаб батаљона се са Првом и Другом четом пребацио према Аранђеловцу, где су по раније добијеном наређењу ушли у састав Привремене бригаде. Десетак дана касније, њима су се прикључиле прво Трећа а затим Четврта чета.

ЧЕТНИЧКИ СВЕТОСАВСКИ КОНГРЕС

Растеривање четничких бригада у централној Србији у јееен 1943. године и афирмација НОП-а међу савезницима као јединог борца у земљи против фашизма, унели су за извесно време забуну међу дражиновце и на овој територији. Групе активних четника — „легалаца“, нарочито у младеновачком и аранђеловачком крају, нису имале одважности да се јавно покажу по селима. До извесних размимоилажења долазило је чак и у четничким врховима. Окружни комитет КПЈ за Крагујевац добио је о томе и детаљнији извештај грчко обавештајног пункта у Аранђеловцу.

„У редовима Д. М. размимоилажења долазе све више до изражаја. Драгиша Васић, адвокат са једном групом официра напустио је Д. М. сада се налази у једном селу код Горњег Милановца. Друга група молила је М. Недића да их легализује . . . Према једном пиому, које је шеф обавештајне службе у Штабу Д. М. Аца Аксентијевић бивши народни посланик упутио једном његовом пријатељу, казано је да у самом штабу влада уверење да ће Д. М. бити ликвидиран од стране савезника и краља. Ехо ових сукоба у врховима четника осетио се у редовима команданата, командира и мобилисаних војника. Тако је командир Драгослав Каменић одбио да изврши наређење предпостављених по питању ликвидације неколицине људи

у селу Даросави. Други кажу да не желе да воде борбу против НОВ, док мобилисани у све већем броју дезертирају а новопозвани одбијају да долазе. Ради ових појава непослушности четницима у овом срезу наређено је да се повуку у базе. Тако се сада два батаљона налазе у Трешњевици а два пак у Марковцу, Стубници и делом у Копљарима односно Орашцу. Тамо они очекују нова наређења" ...

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 3240).

На територији Младеновачког окружног комитета у то време једино је Лазовић успео у неколико да обнови Смедеревски корпус, док је од Космајског и Авалског остао само мањи број активних четника, који су се претежно кретали по периферним селима или око градова и посада Српске државне страже.

Током децембра дражиновци су успели да се среде. У присуству Немаца одржани су преговори и постигнут је споразум са Недићем о сарадњи у борби против народноослободилачког покрета. Прву заједничку акцију дражиновци и недићевци су почели припремама за делимичну мобилизацију на целој територији централне Србије. Објашњавајући ову спрегу реакционарних групација у одлучујућим данима борбе против окупатора, Окружни комитети Партије и СКОЈ-а су у више наврата издали прогласе против четничко-недићевске мобилизације. У летку који је половином децембра издао ОК КПЈ за Крагујевац стајало је између осталог:

... „Пре неколико дана закључен јеспоразум између четника Драже Михајловића и немачке команде у Крагујевцу. По закључењу тог споразума четници се стављају под контролу и команду немачких власти у борби против Народноослободилачке војске и партизанских одреда код нас у Шумадији. Учињена је грозна, крвава и последња издаја. Никола Калабић, командант краљеве гарде и командант Дражиног корпуса, пружио је руку фашистичком зликовцу, команданту немачких трупа за овај округ, капетану Шустеру. Овај споразум потврдио је и званично оно што се до нас крило и хтело да забашури. Наиме, тајно шуровање и прећутан споразум окупатора и четника против народноослободилачке борбе српског народа, који траје још од новембра месеца 1941. год. .. Шумадинци! Дражиновци су почели масовно да вас мобилишу, да помоћу вас изврше задатак, који им је окупатор одредио. Они хоће помоћу вас да гуше вашу сопствену слободу,

гурајући вас у борбу против народноослободилачке војске и партизанских одреда. Презирите и пљуните на срамне издајце, кржаве слуге окупатора. Не одазивајте се њиховом позиву ..."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 2424)

Сличне прогласе издао је и Младеновачки окружни комитет и руководства других политичких организација. Али што је било исто толико важно, партизански батаљони нису били довољно снажни да заштите народ на целој територији од четничких мобилизација и покоља. Продирући са простора Груже, дражиновци су у децембру успели да се учврсте око Тополе и Рудника. Помогнут четницима из Мораве, Смедеревски корпус је вршио мобилизацију у орашком, јасеничком и подунавском срезу. Са једног и другог простора вршене су припреме за „овладавање“ територијом растуреног Космајског и Авалског корпуса. У извештају упућеном четничкој Врховној команди, изасланик Драже Михаиловића је писао:

„... Комунисти овде царују и шире се као да нико други не постоји сем њих ... ма да РАС (псеудоним Калабића — прим. ред.) тешким срцем приступа да ради на овом терену, ипак као дисциплинован официр иступа енергично. Антоновић (командант Младеновачке четничке бригаде — прим. ред.) је онемогућен овде. Слаб, неенергичан, више канцелариски човек, нема утицаја на народ. Народ пак до сада је осећао снагу комуниста и њима се прилагођавао. Рас ипак тукући комунисте у свакој борби утерао им је страх у кости и то се и по народу прочуло. Како народ поштује силу, то је Расово име и у ова два среза добро познато. Зато ти и предлажем да их спојиш у гардијски корпус, те ће тада народ прићи нама. Иначе, чим Рас повуче из ова два среза своје снаге, опет ће бити по старом. Догађаји нам не дозвољавају да правимо пробе. Зато те молим дај ову област Расу. Немој да мислиш да је он жели, напротив, отима се и рукама и ногама да је не прими, јер би морао наоружано људство још у два среза да разбаца. Тамо оружја народ има и страх ме је да то оружје не да комунистима ..."

Четничка Врховна команда је после ових извештаја наредила Николи Калабићу да са својим Гардијским корпусом прокрстари космајским и младеновачким срезом. Крајем децембра и Дражин изасланик Палошевић, са четничким бригадама из Мораве и обновљеним Смедерев-

ским корпусом, кренуо је преко младеновачког и грочанског среза да помогне обнављање Авалског четничког корпуса. Са собом су водили једну заробљену омладинку која је пошла у партизане и нагонили је на зборовима да потврђује Палошевићеве речи како је „заробљена у Босни“ док је певала — „Ја сам Станка партизанка, носим капу на три рога и борим се против бога“. Сељаци су се ћутке осмехивали овој лакрдији, јер су поменути девојку познавали као избеглицу смештену у Младеновцу. Повлачење Космајског одреда у то време према крагујевачком округу олакшало је продирање и учвршћивање четника и у овим крајевима.

Користећи груписаност партизанских одреда у привремену бригаду, четници су око појединих села створили своја упоришта. У селу Чибутковици, где је било смештено седиште штаба корпуса и четничка среска команда, организовали су своју болницу и магацине за опрему добијену од окупатора. Пред сеоском кафаном изграђена су вешала на којима су извршаване казне над сељацима и партизанским сарадницима. Слична четничка седишта штабова била су и у Доњој Шаторњи и Заграђи у крагујевачком а у Кораћици, Башину, Кусадку, Михајловцу и Камендолу у младеновачком округу. На простору Поморавља, Груже, Левча и око Пожаревца, поред штабова, отворене су „фабрике“ за израду кама, бомби и четничких кокарди, од којих су најпознатије биле у Горњаку.

Крстарење четника по Шумадији, поред насилне мобилизације, праћено је свирепим терором и покољима. У јануару 1944. године, дошавши у село Копљаре, бригада Његована Арсенијевића је наредила да се сви становници окупе у школско двориште. Жене су морале да носе са собом децу а на колима су вожени старци и болесници. После говора који се састојао од псовки и претњи на рачун партизана, отпочео је покољ. На очиглед целог збора четници-целати су заклали двадесет два партизанска сарадника. Ради већег застрашивања, по завршеном збору запаљено је неколико кућа. Још веће покоље четници су истих месеци извршили по селима младеновачког округа. На пролазу преко младеновачког среза Калабићеве гардијске бригаде су само у селу Сенаји заклале десет партизанских сарадника а Лазовићев Смедеревски корпус је у грочанском срезу извршио 33 клања сељака, за које је он писао Врховној команди да су „активни комунисти“. Као и у другим крајевима, били су то, у ствари, покољи ради застрашивања народа а четници се нису много ни распитивали о „кривици“ стављених „под слово 3“. О овим покољима ОК КПЈ за Младеновац писао је јануара 1944. године Покрајинском комитету:

„Ситуација код нас у знаку четничке офанзиве и реакције у читавом округу. У свим срезовима постављају своју власт (четовође, страже итд.), заводе обавезне вежбе за омладину по селима, мобилишу насилно за своје одреде и моментално имају у томе успеха, и поред свега завели су страховит терор, нарочито у Посавини — грочанском, подунавском и јасеничком срезу. Тако су само у Вранићу (Посавина) заклали преко 70 људи, жена и деце, у Баћевцу (Посавина) 11, Барајеву (Посавина) 6, Болечу (грочански) 11, Дразњу (грочански) 8, Бачинцу (јасенички) 10 итд. Но, и поред тога страха који је завладао услед њиховог терора, народ их страховито мрзи и његове су симпатије за нас. Сем Посавине и В. Орашког среза и, неколико села у Младеновачком, Грочанском, Јасеничком и Подунавском срезу где су се прилично учврстили, у осталим селима сав њихов терор није довео до учвршћивања њиховог положаја. Истина је да је народ заплашен, и по мало деморалисан, што отежава у многоме рад. Томе доприноси и то што на терену нема наших снага (наш батаљон се налази на терену ОК Крагујевца у формацији бригаде која је формирана од њега и Шумадиског одреда, по одлуци друга Павла (Душан Петровић Шане — прим. ред.).“

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 6094).

Најсвирепији злочин су тих дана четници извршили у Вранићу. Једне ноћи су упали у село и залазећи од куће до куће клали читаве породице. Тишину у помрчини прекидао је само лавез претрављених паса, повремено крици жртава и ломљава ограда. За ту једну ноћ заклано је 70 лица а многи су избодени камама остали у животу. Био је то најтежи злочин који је Посавина преживела после харачења немачког 125. пешадијског пука у 1941. години.

Делимични успеси постигнути најсвирепијим злочинима и терором нису могли четницима да обезбеде политички утицај, иако су њихове бригаде и корпуси у централној Србији повећани на неколико хиљада војника. Присилно мобилисани сељаци, међу којима је био велики број партизанских сарадника, користили су сваку прилику да се разбегну и побацају оружје. Политичка активност партијских и омладинских руководстава одиграла је у томе најважнију улогу. Позадинске десетине су препадима стално узнемиравале четнике а повремено им наносиле и теже губитке. Почетком 1944. године Младеновачко среско повереништво, преко присилно мобилисаних симпатизера, органи-

зовало је разбијање Младеновачтсе четничке бригаде. (Најважнију улогу је у томе одиграо Илија Штрбовић учитељ из села Шепшина који је био активни сарадник НОП-а). По заједничком договору, у току једне ноћи разбегли су се у селу Великој Крсни сви мобилисани сељаци са оружјем. Од целе бригаде остало је само двадесетак „активних“ четника, који су тек уз помоћ суседних четничких јединица поново успели да скупе нешто оружја и мобилишу ново људство. Али, чак и у оним крајевима где су дражиновци успели донекле да се учврсте, својим оргијањем и терором су убрзо навукли на себе мржњу чак и имућнијих сељака који су им, у почетку обећане акције „против Немаца и комуниста“, пружали извесну подршку.

Истакнути руководилац равногорског покрета Драгиша Васић писао је о томе Дражи Михаиловићу из опленачког среза:

„... Од како сам дошао на овај терен, (око Опленца) био сам са много људи и с њима толико говорио да сам препун утисака...

Из Тополе било је такође доста људи, грађана и чиновника. Овде је нешто сасвим ново, атмосфера друга, све друкче него на другим теренима куда сам прошао. Овде смо ми нова појава, као кад би негде где смо ми били, господари ситуације, наједанпут дошли црвени. Народ све идеалише, замишља наше људе као апостоле, а мане се брзо откривају и онда настаје разочарање. А ми имамо мало апостола и фанатика. Наши људи су са доста мана, са погрешкама и гресима из прошлости, кварених, као што сте увек говорили, више од две деценије. Народ је опазио да наши нису испосници који не извољевају и осећа да му већ постају тешки, најпре у погледу исхране, а може да прави и поређење, између оних других који се задовољавају качамаком и наших који немају ништа против тога да се нешто закоље, као ни против гибанице. Па ни тога да доведе своје пријатељице из градова. Овде је свако село болесно и ретко је које а да није дало већи број другој страни (мисли се бораца партизана — прим. ред.). Ти који су давали другој страни сад су злуради што код нас није све у реду. Онда долази држање и став наших савезника да унесе још већу пометњу и то на једном немирном простору где не прође дан без сукоба и крви. Све до сад нисам веровао у оно што видим у овом историском крају, у коме је чика Пера (Никола Калабић — прим. ред.) постигао огромне резултате, док је тамо око Космаја, може се рећи, страшно. Коса ми се дизала када сам читао извештаје нашег храброг Млађе Бојо-

вића (командант Космајског четничког корпуса — прим. ред.), који најцрње описује ситуацију на свом терену а коју ситуацију енергично поправља чика Пера. Он ради све што може. Исправља и кажњава оне мане о којима је напред било речи, али сам и њега за-текао у великој депресији...

... Из Тополе дошло ми је неколико интелектуалаца. Они кажу да узнемирени Београд вапије за пропагандом. ... „Равна гора“ би до сада изашла да сте ми оставили бар двојицу сарадника. Сад ми је остала нада у Живка Топаловића, о коме сам вам јавио телеграмом ако дође из Београда. Али би он био потребан иначе ...”

Четнички терор није био само последица окупљања најгорих друштвених елемената. За освајање власти у земљи равногорски покрет је у то време рачунао првенствено на војну акцију уједињењем свих реакционарних снага и уз помоћ окупатора. Оријентација на насиља и терор уместо на политичко придобијање маса била је, у ствари, последица великог утицаја Партије и народноослободилачког покрета. Тај утицај и углед није се могао гушити другим средствима са позиција сарадње са окупатором. Због тога су све четничке јединице при својим штабовима водиле једнога или више целата, који су се међусобно утркивали у свирепости приликом клања жртава. Очекивало се да ће се на тај начин обезбедити услови за очување и презимање власти, уз подршку савезника антихитлеровске коалиције коју је требало да обезбеди лондонска краљева влада. Победи народноослободилачке војске 1943. године и продирање у свет истине о борби против окупатора у земљи директно су угрозиле перспективу овакве четничке политике. Почетком 1944. године дошло је до превирања и у редовима избеглих југословена. На Блиском истоку се за НОП изјаснила једна група официра бивше југословенске војске, а седмог јануара се у Ел Аришу побунило и такође изјаснило за НОП 847 војника и официра. Савезничке команде су угушиле ову побуну, мада је у то време вођена преписка са Врховним штабом НОВ о утврђивању острва Виса као базе за заједничке акције против фашистичких трупа на овом подручју. У првој половини јануара председник британске владе Винстон Черчил те обавестио Врховног команданта Народноослободилачке војске Југославије да су донете одлуке о повлачењу војних мисија и ускраћивању помоћи четницима због сарадње са окупатором. Међутим, америчка команда је и даље задржала своје мисије при равногорским штабовима обећавајући им подршку и помоћ. Овакве појаве су у земљи изазивале подозрење према западним савезницима, пружајући

истовремено могућност реакционарним снагама за нове политичке маневре. Руководство равногорског покрета је због свега тога журило да за потребе иностранства створи било какву политичку платформу, било какво тело „народних представника“ иза кога би се заклонила његова реакционарна акција. О томе је у поменутом писму из Тополе Драгиша Васић писао Дражи Михаиловићу опомињући га да је „последњи час“ да се нешто уради.

Тако су отпочеле припреме равногорског „светосавског конгреса“, који је требало да буде у односу на иностранство противтежа одлукама донетим на Другом заседању АВНОЈ-а. Да би овом скупу дали већи значај, четници су из опленачког музеја покупили заставе српских јединица из прошлих ратова и однели их у село Ба у Колубари, где су вршене припреме за конгрес. Врбовани су истовремено делегати међу руководиоцима бивших политичких странака, већ познати сарадници окупатора, а по наредби и уз претње команданта „са терена“. Прикупљен је и изванредни број „људи из народа“. У село Ба је половином јануара стигла група четничких официра која је вршила непосредне припреме за конгрес. Убрзо су почели да пристижу и делегати. Већина их је дошла возом из Београда до Кадине Луке, коју је обезбеђивало 30 немачких војника.

На конгресу се окупило око 250 учесника, међу којима су били и представници грађанских странака. Социјалистичку странку представљао је Живко Топаловић, Југословенску националну странку Антон Крејчи, Демократску странку Велимир Јојић а као лични изасланик Мачека и представник Хрватске сељачке странке дошао је инг. Владимир Предавец. Двадесетог јануара стигао је и Дража Михаиловић са својом свитом, у којој је био члан америчке војне мисије при четничкој врховној команди капетан Менсфилд.

Равногорски конгрес је почео 25. јануара у основној школи села Ба. Током заседања закључили су представници странака да се оне уједине у „Југословенску народну демократску заједницу“, затим је изабран „Централни национални комитет краљевине Југославије“, донет је „Општи народни програм“ и резолуција о даљим задацима у борби против НОП-а. Конгрес је завршен на „Светог Саву“ збором за који су четничке јединице од раног јутра из околине догониле сељаке.

Одлуке четничког Светосавског конгреса нису имале никаквог одјека у народу, али су равногорска врховна команда и „национални комитет“, уз помоћ емиграције и америчке војне мисије, покушали да овај догађај пред иностранством прикажу као значајну политичку манифеста-

цију и искористе га за повраћање изгубљеног поверења међу западним савезницима.

Двогодишње ћутање на Западу о правом стању у земљи, а још више овакви поступци појачали су неверицу у искреност сарадње западних савезника са НОП-ом не само у народу него и у јединицама НОВ, која је већ бројала преко четврт милиона бораца. Централни комитет КПЈ је због оваквих појава са своје седнице крајем јануара упутио писмо упозоравајући на штетност „секташких ставова према западним савезницима“.

ПРИВРЕМЕНА БРИГАДА

Притисак непријатеља, у првом реду равногорских четника, повећавао се током децембра из дана у дан. Највеће њихове снаге усредсредиле су се првенствено на крагујевачки и младеновачки округ. Груписање непријатеља из разних крајева на поједина подручја захтевало је да се и међу окружним комитетима КПЈ односно међу партизанским одредима успостави чвршћа веза и координација дејства. О томе је 10. децембра Покрајинском комитету КПЈ писао Душан Петровић Шане:

„... Ја налазим да је нарочито потребно да се дође до што тешње сарадње између ОК Крагујевца и ОК Космаја, (мисли се на ОК КПЈ за крагујевачки и младеновачки округ — прим. ред.) ради тешње и чвршће сарадње Шумадиског и Космајског одреда. Данас утолико пре кад се реакција концентрише и на њихов и на наш терен. То би се најбоље постигло кад би се ја састао са њиховим Окружним комитетом“ ...

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 9415).

Убрзо после овог писма донета је одлука да се ради лакшег разбијања концентрисаних непријатељских снага Космајски и Шумадијски батаљон односно одред споје у Привремену бригаду. Дванаестог децембра Космајски одред је стигао у село Пркосаву. Користећи густу маглу, четници су успели неопажено да се приближе партизанима и изврше напад. У борби су рањени комесар одреда Љубомир Ивковић Шуца и скојевски руководилац Стева Стојић Божа. Партизани су јуришем растерали четнике, од којих је један погинуо а један теже рањен. После ове борбе, 21. децембра су се састали у селу Крушевици Шумадијски и Космајски одред. Оба одреда су 22. децембра преко Трбушнице и Бистрице кренула према Барошевцу, где је нападнут одред

четничког команданта Жике „Тице“. У борби је учествовала само по једна чета из оба одреда. Погинула су два и заробљена три четника. Остали су се разбежали. Заплењен је један лаки митраљез „Максим“ и неколико хиљада метака. Гонећи четнике партизани су избили на железничку станицу Барошевац, где су сачекали возну композицију са намирницама за немачку војску. Пошто је срушена локомотива и запаљени вагони, намирнице су раздвојене сељацима. Истога дана по подне у селу Мали Црљенци одржан је састанак штабова одреда, на коме је Душан Петровић Шане формирао Привремену бригаду. Шумадијски одред ушао је у бригаду као Први а Космајски као Други батаљон. Формирањем Привремене бригаде створена је јака јединица способна да се супротставља и разбија непријатељске групације. То је било веома важно у време непријатељске зимске офанзиве како ради очувања одреда тако и ради подизања морала у народу, који су покушавали да поткопају четници покољима и терором.

Од самог формирања Привремену бригаду су почеле са свих страна да нападају окупаторске и петоклонашке јединице. За два месеца постојања она скоро и није имала ни једног дана без борбе и акције. Ноћу између 23. и 24. децембра и цео сутрашњи дан вођене су борбе са равнгорским четницима на простору Венчане—Рудовци—Барошевац. Сутрадан, 25. децембра, партизани су уништили једну композицију и демолирали железничку станицу у Рудовцу. У селу Живковцу је 26. децембра Други батаљон дочекао прикривен на положајима жандарме и четнике. Изненадним нападом непријатељ је разбијен. Погинуо је један четник и 6 жандарма СДС, а рањен је већи број непријатељских војника. Заплењено је нешто оружја и муниције. Истога дана по подне бригада је разбила калабићевце у Босути.

У саставу Другог космајског батаљона све време нису биле Трећа и Четврта чета Космајског одреда, које су се од одреда одвојиле још половином децембра, за време борбе са четницима у Великој Иванчи. У међувремену Трећа чета је 22. децембра извршила препад на Умку, а 24. децембра водила борбу са четницима код Ропочева, после чега је кренула према бригади. О њеном доласку и стању у батаљону пише у извештају штаба Другог батаљона упућеног ОК КПЈ за Младеновац:

„... На дан 29. XII у селу Вукосавцима дошла је у састав Трећа чета, коју је довео друг Јастреб и Радомир политички комесар. Чета је бројала 22 друга са руководством. На дан 30. XII. требало је формирати тј. реорганизовати ту чету. Бригада је данила у селу Брезовац под Венчацом. И око 10 часова пре подне приме-

тили смо јаке непријатељске снаге састављене од жандарма, добровољаца, Бугара и четника Драже Михајловића. Заузет је положај. Борба је била тешка али тежину борбе у целој бригади снела је друга омладинска и трећа чета. Борба је трајала око 3,30 часова. У тој борби нанети су непријатељу губици али се не зна колики број, јер смо се повлачили. На нашој страни било је 3 мртва и 4 лакше рањена друга, међу њима и једна другарица. У тој борби било се одвојило око 60 другова, од којих је дана 31. XII. ухватило везу око 50 другова. У тој борби погинуо је друг Јастреб из треће чете, друг Мирко из Селевца и друг Мика (Џамбас), курир при штабу другог батаљона из Осипаонице. Морално стање у батаљону је одлично. У свим акцијама су се борци показали веома добри, да су добши признање од првог батаљона, јер је наш батаљон увек био у првим борбеним редовима ... У батаљону има 6 рањених другова. Од њих је теже рањен друг Љуба (Шуца) политкомесар у батаљону — а други су лакше рањени. У батаљону има случајева јаке прехладе. Такође има неколико случајева оболења другова од чирева. Обућа је код бораца веома слаба, јер смо овде у немогућности да се нешто учини у том погледу. Такође и са одећом није на завидној висини. Чини се све да се побољша." ...

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 3774.)

После борбе у Брезовцу, бригада је у Горњој Трешњици наишла на четничке јединице под командом Жике Павловића, које је разбила. Другог јануара извршен је напад на четничке јединице у селу Крушевици. Борба је трајала цео дан. Четници су разбијени а партизани су избили на пругу Аранђеловац—Лазаревац и уништили једну железничку композицију. Сутрадан су четници и жандарми СДС јаким снагама посели доминирајући Крушевички вис на правцу Даросава—Крушевица—Трбушница. Бригада је поново извршила напад. Борба је трајала цео дан. Заробљена су три недићевца а изгинуо је већи број жандарма и четника. Непријатељ је разбијен и протеран из ових села. Од партизана погинуо је један борац. Бригада је затим кренула према Космају. У селу Дучини, 5. јануара, напала је и разбила Калабићеве гардијске јединице, а онда се изненада вратила у Даросаву. За претрпљене поразе четници су се свестили народу по селима. После Дучинске борбе, у којој је погинуо и познати четнички кољаш наредник Најдан „штаб II батаљона IV бригаде Горске гарде његовог величанства краља Петра II" издао је наређење:

„Славку Атанасијевићу — село Дучина. Одмах по пријему овог наређења спремите једну јаловицу овцу или овна за подушје палог Стевана Најдана. Ако немате јаловицу онда замените где има. Овцу предати председнику општине 16. о. м. у 8 часова пре подне. За неизвршење овог наређења бићете заклани. Командант — коњички потпоручник Миливоје Р. Николић”.

Повратак према Даросави био је маневар да би се обмануо непријатељ у вези са правцем кретања бригаде. Преморени у свакодневним борбама, борци су у то време поново били у оскудици са муницијом, па је одлучено да бригада крене у младеновачки округ, где би се одмориле и преко партијских организација сакупила нешто муниције. Како су у одсуству одреда у овом округу ојачале четничке јединице, требало је да им бригада својом изненадном појавом зада неколико удараца. Увече 7. јануара она се понова усиљеним маршом вратила према Космају. Покрет је био тежак а борци преморени и слабо обучени. Снег који је тих дана пао није сасвим покрио земљу, отежавајући тако још више марш бригаде, која је журила да што пре пређе пругу Београд—Ниш. Ујутру 7. јануара партизани су стигли у Мали Пожаревац. Изабрано је ово најбоље партизанско село у грочанском срезу да би борци могли безбедно да се одморе. Младеновачки окружни комитет је одмах од прикупљених прилога партијској организацији у Поповићу издао 75.000 динара да набави обућу за борце. Младеновачко среско партијско повереништво предало је бригади један пушкомитраљез и неколико хиљада метака.

Осмог јануара, док су се оба батаљона налазила у селу Дражњу, стигла су обавештења о пребацивању немачконедићевских јединица према селу. Две композиције са непријатељским војницима зауставиле су се на отвореној прузи и почеле да истоварују трупе и теже наоружање. Положати су за одбрану били непогодни а непријатељ је имао могућност да пругама и друмовима довлачи брзо нове снаге. Одлучено је због тога да бригада, пошто се одмориле и снабдела, крене поново према Космату и Шумадији. Крећући се опрезно са једном четом у претходници, она је ноћу, између непријатељских јединица, преко пруга Београд—Мала Крсна и Београд—Ниш као и преко интернационалног друма прешла у космајски срез. Деветог јануара извршен је напад на четничку гарду у Стојнику, која се овде повукла после борбе у Дучини. Разбијене четничке батаљоне партизани су гонили према Губеревцу и Лисовићу. Њима су, међутим, у помоћ пристигли жандарми СДС из Сопота и две посавске четничке бригаде. Сутрашњи дан је бригада провела на

положајима, али се жандарми нису усудили да изврше напад него су се вратили за Сопот. Партизани су кренули према Шумадији разбијајући успут четнике. Вођене су борбе са њима у Миросалцима, Араповцу и Барошевцу, дану и ноћу, скоро без предах. Док се Космајски одред налазио у саставу Привремене бригаде око Аранђеловца, мање акције (око Младеновца) у младеновачком округу изводиле су позадинске војне јединице под руководством политичких радника. Један од већих оружаних сукоба одиграо се 15. јануара у Липама. Тога дана љотићевци су ушли у село и запалили 17 кућа партизанских сарадника. Сеоска партизанска чета извршила је напад на њих. Погинуо је један а рањена су четири љотићевца. Липљани су запленили 1 пушкомитраљез и нешто муниције.

Дванаестог јануара партизани су извршили напад на четнике у Пркосави. Разбијене четничке јединице су побегле из села. Међутим, када је борба била завршена, они су изненада са косе изнад села отворили ватру на бригадну колону. Рањен је лакше комесар Првог батаљона Јово Роган. Одмах је упућена једна чета, која је ударцем у бок растерала четнике. Сутрадан су вођене борбе са жандармима СДС и четницима код Рудовца и у Даросави. У јануарском „Прегледу догађаја“ Недићевог Министарства унутрашњих послова о овим борбама пише:

„... 13. о. м. по подне део ове банде (због необавештености недићевци су мислили да се овде још увек налази јужноморавска бригада — прим. ред.) напао је код Рудовачких забрана једно одељење СДС које се налазило као посада у Рудовцима (13 км С. 3. од Аранђеловца). У вођеној борби ово одељење стражара као много слабије, разбијено је и принуђено на одступање ка Рудовцу. Погинула су два стражара. После ове борбе комунисти су упали у зграду железничке станице у Рудовцима ...

Други део ове банде сукобио се у току ноћи 13/14 о. м. код с. Даросаве (10 км. С. 3. од Аранђеловца) са слабијом групом четника Драже Михаиловића, којом приликом су четници као много слабији разбијени и принуђени на одступање. Погинула су два четника. Губици комуниста у оба сукоба су непознати. Комунисти су продужили ка Букуљи“.

(Оригинал у архиви ВИИ.)

Половином јануара непријатељ је променио тактику. Уместо сталних узнемиравања са свих страна, отпочео је концентричне нападе на бригаду свим расположивим снагама. Седамнаестог јануара партизани су се налазили у Је-

ловику под Букуљом. Пошто нигде у близини није примећен непријатељ, борци су користили време да очисте оружје и уреде обућу и одећу. Убрзо су, међутим, обезбеђења јавила да од Букуље наилази непријатељска колона. Био је то недићевски Јуришни одред под командом мајора Момчила Мојсиловића, упућен из Београда као помоћ непријатељским снагама у борбама са Привременом бригадом. Батаљони су посели положаје. Отпочела је борба. Убрзо се, међутим, показало да су за овај концентрични напад употребљене знатно веће непријатељске снаге. У борби код Јеловика бригаду је напала чета Првог батаљона СДС из Аранђеловца, посадно одељење СДС из Аранђеловца, посадно одељење СДС из Белановице, бугарске трупе из Аранђеловца у јачини једног батаљона и неколико четничких батаљона. Борба је трајала цео дан, а увече се бригада морала повући. Из Другог батаљона погинула су три партизана, међу којима и комесар чете Данило Зеленовић, а два борца су рањена.

Од Јеловика Привремена бригада је прешла преко Босуте у Бољковце. Четничке јединице које су пратиле кретање колоне опколиле су село. Да би избегла борбу у село, бригада је сутрадан увече изашла према висовима Клокотића. Ту је у покрету дошло до борбе са четницима. Сукоб је био жесток али краткотрајан. Непријатељ је разбијен и партизани су кренули према Драгољу. Међутим, непријатељ је већ био посео и друге висове на том правцу. Прогонећи ове четничке јединице, бригада је наставила покрете. У борбама за поједине висове пала је и ноћ. Четници су се по мраку повукли према Трудељу, а партизани су ушли у Драгољ. Партизани нису имали губитака.

Поред промене тактике и појачаног притиска на бригаду, непријатељ је све чешће почео да прибегава лукавству. Четници су почели да стављају петокраке, покушавајући да преваре и испровоцирају партизанске сараднике по селима, а у ноћним сусретима са партизанима помињали су имена познатих бораца да би партизане навели на своје заседе. О томе су одмах обавештена сва партијска руководства и штабови. Привремена бригада је 20. јануара напала на дражиновце у Трбушници. Неколико четника је погинуло а остали су се разбегли, док су четворица заробљена. Заплењен је и један пушкомитраљез, нешто пушака и муниције.

После борбе у Трбушници, направљен је покрет према Космају а затим, изненада мењајући тактику кретања, бригада се вратила према Колубари, где су као обезбеђење равнорског конгреса биле у три појаса сконцентрисане јаке четничке снаге. Уместо у колони по један, како су се до тада кретали, батаљони су пошли један за другим у разви-

јеном стрељачком строју по четама. Свака чета је имала свој правац кретања, а у случају сукоба са непријатељем било које од њих, остале су имале да врше обухват и нападају бокове и позадину непријатељских положаја. Крећући се за Првим батаљоном у истом распореду, Други батаљон је представљао резерву. Ова нова тактика партизанске бригаде у покрету пружила је далеко већу безбедност у случају учесталих четничких напада. Док је у оваквом поретку прелазила изнад Бељине, четници су приметили левокрилну чету Првог батаљона. Мислећи да је у питању нека мања партизанска јединица, пожурили су да је нападну. Док је чета са њима водила борбу на бељанском друму, остале две чете Првог батаљона извршиле су обухват, нападајући четнике једна у бок а друга из позадине. Изненађени четници су напустили положаје и почели да беже. У борби је погинуло осам а рањено и заробљено неколико четника. Први батаљон није имао губитака.

Због покрета у правцу најјачих четничких снага концентрисаних око равногорског конгреса, непријатељу су се снаге партизанске бригаде учиниле десет пута већим него што су стварно биле. У „Прегледу догађаја“ од 27. јануара, које је на основу извештаја Српске државне страже и четничких команди састављало Недићево Министарство унутрашњих послова, пише:

... „21. о. м. на стајалишту (7 км. од Лазаревца) група непознатих бандита зауставила је теретни воз бр. 730, из кога су истоварили 10 хиљада килограма пшенице упућене из Аранђеловца за Заврежје и исту колима отерали у непознатом правцу. Група је била јака око 50 људи.

23. о. м. око 50 комуниста дошли су на железничку станицу Рудовци (13. км. с. з. од Аранђеловца), где је спалила станичну архиву и демолирала зграду. Једна група од 2.000 комуниста прошла је такође кроз Рудовац и преко села Стрмова отишла за село Араповац (22. км. с. з. од Аранђеловца) ...

(Оригинал у архиви ВИИ.)

Непрестане борбе, у којима је бригада тешко долазила до већег плена, погоршавале су из дана у дан ситуацију са муницијом. После јеловичке борбе, многи борци су били остали без иједног метка. Партизани су због тога били принуђени да јуришима без отварања ватре разгоне четнике и да од њих плене по који метак, пошто су немачке команде петоколонишким одредима издавале само најнеопходнију количину за непосредне борбе. Да би растерали четнике, бор-

ци су често уместо бомби носили у торбама и бацали на њих камеље. Док су се ове борбе водиле у Шумадији, из Другог батаљона је према Космају упућена једна десетина да преко партијских руководства сакупи по селима нешто муниције. Окружни комитет КПЈ за Младеновац је тих дана писао среским партијским руководствома да као један од најважнијих задатака схвате сакупљање муниције за одред. Прикупивши око 1400 метака, партизанека десетина је преко Посавине кренула према Шумадији. Али ни ова муниција није стигла до бригаде. Двадесетог јануара посавски четници су напали ову десетину у селу Баћевцу. Под борбом она се повлачила преко Бождаревца ка Бељини. Између ових села на чистини у пољу били су опкољени од четника. Партизани су ухватили положај у једном јарку и поставили пред себе торбе са муницијом. Борили су се до последњег метка. Од њих десет деветорица су погинула. Десети борац је рањен у главу. Онесвешћеног су га заробили четници, али је он неколико дана касније побегао и прикључио се бригади. Крајем јануара комесар Другог батаљона писао је о оскудици муниције Младеновачком окружном комитету:⁹

... „На дан 29. I. 1944 године у селу Трудељу вођена је борба између четника и наше бригаде. Није било жртава. Код нас се осећа велика оскудица у муницији. Кад би се тај проблем решио могли би да чуда стварамо”.

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Орбије под бр. 6518).

Изгледа, међутим, да се тај проблем реши није било. После завршеног четничког конгреса у Бау, њихове јединице окупљене на овом простору кренуле су дубље у Шумадију, са задатком да униште партизанску бригаду. У Калабићевом Гардијском корпусу формирана је посебна Јуришна бригада. Састављена од активних четника, она је као елитна јединица требало да предузима потере за партизанима и терорише народ у селима познатим као партизанска упоришта. Првог фебруара ова четничка бригада је стигла у Даросаву, једно од најјачих партизанских села у крагујевачком округу. Разместивши се у центру варошице четници су почели да праве спискове за хапшење и клање „комунистичких симпатизера”. Партизанеки сарадници су побегли у северни крај села, где се налазила Привремена бригада и обавестила штаб о ра-

⁹ Пошто се бригада претежно кретала на територији крагујевачког округа у сталној вези са чланом ПК Душаном Петровићем Павлом (Шаном), то Први батаљон није имао потребе да подноси овакве писмене извештаје.

спореду четника. Када је пала ноћ, бригада је кренула у напад. Батаљони су опколили варошицу сужавајући постепено обруч. Три групе омладинаца из села пресекле су телефонске везе са Лазаревцем, Аранђеловцем и Београдом, а две партизанске тројке ушле су одмах у варошицу и разместили се око зграде у којој се налазио четнички штаб. После двочасовне борбе у варошици је остао само опкољен четнички штаб бригаде. Борба се одужила. У недостатку тежег оружја партизани нису могли ништа деветнаесторици четника који су се бранили из тврдо грађене зграде. Позиве на предају четници су одбијали ироничним одговорима да ће партизани и тако „убрзо потрошити“ оно мало муниције а да ће њима стићи помоћ. Четничка иронија није била без основа. Око 9 часова ујутру стигла су обавештења да од Аранђеловца према Даросави иду у камионима Немци и жандарми. Штаб бригаде је донео одлуку да се у згради запали дрвено степениште које је водило до четника на спрату. Довучена је слама и запаљена зграда. Осамнаест четничких официра изгорело је у њој. Спасао се само командант бригаде потпуковник Филиповић, пошто је неприметно успео да се извуче кроз прозор и сакрије на крову оближњег свињца. У тој борби погинуо је члан ОК Душан Радоњић.

Партизанска бригада је кад се разданило напустила варошицу и посела положаје на суседним венцима. Са жандармима и Немцима, који су касно стигли у помоћ четницима, партизани су се пушкарали скоро цео дан другог фебруара. Увече се бригада повукла према Миросалцима, где је напала и разбила посавске четнике.

Партизани су се већ налазили у веома критичној ситуацији са муницијом. Пошто су провели 3. фебруар у Трбушници, увече су упућени у сва околна села извиђачи да испитају ситуацију за даљи покрет. Они су јављали да су четници, продирући из Колубаре, запосели ева околна села. Није их било једино у Брајковцу. Одлучено је да се покрет изврши у том правцу. Сутрадан 4. фебруара око 12 часова, док се бригада постројавала ради мање реорганизације батаљона, почела је у село да пристиже од Трбушнице велика маса жандарма и четника. Извиднице су јавиле да се од села Дудовице и Липља такође приближава неколико четничких колона. Са бригадом се кретао тих дана и члан ПК Душан Петровић Павле. Одлучено је да се искористи слободан прелаз према истоку а затим, заклоњени иза брда да скрену на југ и преко комуникације и речице Качера пођу према селу Козељу. Али и на том правцу партизани су наишли на жандарме из Белановице, који су затворили путеве према Шутцима и Живковцу. Не задржавајући се, бригада је продужила кретање на југ. Жандарми су се, међутим, поделили, и док је једно њихово одељење пратило бригаду и нападало заштит-

ницу, остали су, крећући ое бочно, непрекидно заеипали колону ватром. Из долине Качера према доминирајућим виеовима журили су такође четници. Штаб бригаде је лево и десно упутио по једну чету Првог батаљона са задатком да једна са доминирајућих висова над Качером потисне четнике а друга жандарме. Требало је да служе као бочне заштитнице док главнина прође долину речице и друм. Чете су пошле на извршење задатка и потиснуле четнике и жандарме. Али, забуном у општем метежу продужиле су даље, остављајући незаштићене бокове главнине. Непријатељске снаге су сада ватром из непосредне близине тукле бригаду. Док је под ватром главнина прелазила друм и речицу, Омладинска чета Другог батаљона, са командантом бригаде Илијом Јовановићем Лалом, кренула је да заштити леву страну прелаза. У борби око Качера погинуо је комесар Првог батаљона и једна партизанка. Командант бригаде је теже рањен. Чета из заштитнице изгубила је везу са главнином и повукла се североисточно према селу Живковцу.

Прешавши Качер, бригада је посела положаје на коси Врљаји и ту задржавала непријатеља до мрака. Користећи ноћ, она се пребацила преко Козеља и Драгоља у Гараше, али је ту у селу осванула међу четничким јединицама, које су пристигле у суседне засеоке. Због тога је одмах морала да продужи према Даросави и да сачека ноћ. Отпочели су стални покрети маневрисања. У покрету по снегу, који је са закашњењем стигао те године, бригада је јуришем тако рећи без пучња разгонила четнике. Шумадија је била притиснута непријатељем чије су се колоне кретале по свим селима и висовима.

Да би се колико-толико „одлепила“ од непријатеља, бригада је из Даросаве кренула према Дучини. Међутим, борбе су се настављале једна на другу. Десетог фебруара она је у Миросалцима напала и разбила четнике, али су њихове друге јединице пристигле и наставиле борбу. По подне истог дана у селу Барошевцу партизанека колона је поново наишла на четнике и са њима водила борбу. Одатле је прешла у Даросаву, где су је 12. фебруара напали четници и жандарми. Непријатељ је разбијен и протеран из села. Увече истог дана одржан је саетанак штабова одреда — батаљона којем је присуствовао и Душан Петровић Шане. Разматрана је новонастала ситуација. Даље одржавање јединица у формацији бригаде у условима велике концентрације непријатеља и при потпуној несташици муниције било је и сувише опасно. Због тога је донета одлука да се одреди раздвоје и повуку сваки на свој терен. Требало је да подељени у чете избегну непријатељску концентрацију, среде се и одморе а затим понова отпочну акције. Исте ноћи чете Шумадијског одреда су се разишле по срезовима. Космајски одред је кре-

нуо на свој терен, а за њим су са свј*х страна кренуле јаке снаге четника и жандарма мислећи да је цела бригада на окупу.

У партизанској колони која је по високом снегу журно измицала гонитељима више од половине бораца имало је лошу или никакву обућу. Два месеца без скоро иједног дана одмора, у сталним маршевима и борбама, потпуно су исцрпели борце. Већи део тог времена партизани су провели тако рећи без сна, без хране. Последњих дана се непрекидно понављалаиста слика: краткотрајни застанак, постављање лонца за качамак и пре него што би храна била готова нова борба, излазак на положаје са прегршћу врућег качамака, како је ко успевао на брзину да захвати. На хигијену се уопште није могло помишљати. Сви борци су били прљави, поцепани и вашљиви. На тако измучену колону са свих висова су залетеле многобројне јединице Немаца, Бугара, четника и недићеваца. Отварали су бесомучну ватру, претили, довикивали, псовали. Партизани су ћутали и журно одмицали ло снегу. Штаб одреда се бојао да непријатељ не примети да партизани немају више муниције. Наређено је свима да муницију предају двојици митраљезаца, који су само кад би непријатељ пришао сувише близу пуштали покоји рафал. Скоро сви други борци су остали без иједног метка у пушци. Тек сутрадан увече одред је успео да се „одвоји“ од непријатеља и, заваљајући га, у неколико колона пређе пругу Београд—Пиш и склони се у Мали Пожаревац. Ту је одмах прихваћен од партијских радника. Али, борце није интересовао ни одмор, ни храна, ни одећа и обућа. Мада им је било строго забрањено да говоре о муницији, они су се само о томе распитивали код чланова Окружног комитета и других партијских радника који су дошли да сместе и среде одред.

ФЕБРУАРСКИ ПРЕДАХ

Зима 1943. и 1944. године била је још једна тешка проба како за партизанске одреде тако и за организације по селима и градовима у централној Србији. У пожаревачком округу народноослободилачки покрет је преживљавао најтеже дане: под терором непријатеља народ је био заплашен па су учестале издаје. Преостали партијски радници су се тешко одржавали на терену. Па ипак су, колико је то било могуће, покушавали да повежу, среде и обнове партијске и друге организације у округу.

Док се Космајски партизански одред налазио у саетаву Привремене бригаде, равногорски четници су успели да се учврсте и у младеновачком округу. На територију крагујевачког округа нагрнуле су ка Привременој бригади четничке јединице после равногорског конгреса у селу Ба. Позадин-

ске организације биле су знатно ослабљене делимично повлачењем чланства у одреде и Прву шумадијску бригаду а делимично од четничких покоља и полицијско-окупаторских хапшења. Од непријатељских потера често су гинули партијоки руководиоци. Ради очувања снага пред таласом непријатељске „реакције“, партизански одреди су после двомесечних борби, исцрпљени и без муниције, морали да се раздвоје по • четама ради предаха и сређивања. Тиме се у другој половини фебруара 1944. године емањио број партизанских акција. На другој страни, читава територија централне Србије нашла се притиснута бројним четничким бригадама и корпусима. Постављајући евоју власт по селима, четници су остали и даље лојални према окупатору. Четнички штабови су најстрожије кажњавали сваки отпор или неизвршавање обавеза према немачким командама. У том емислу предњачили су калабићевци. Четвртог фебруара „Трећа бригада Горске гарде њ. вел. краља Петра II из слободних српских планина“, писала је потчињеном Четвртом батаљону:

„... Изавештен сам да село Велика Крсна не удо-
вољава тражењу окупатора како у храни тако и у стоци.
Да не би дошло до нежељених последица, наређујем да
се тражено даје окупатору на време, како храна такође
и стока а жито не издавати већ чувати за исхрану
нашег људства ...”

(„Коомајсни борац“ бр. 4, април-мај 1944. године —
Институт за историју радничког покрета Србије).

Поред других оваквих наредби, упозорења и претњи, четници су по селима батинали и клали као „комувисте“ све оне који би се усудили да саботирају наредбе и захтеве окупационих власти. Тиме су још више изазвали протав себе незадовољство народа. Насилно мобилисани, упркос претњи покољом породице и паљевинама кућа, сељаци су саботирали на сваком кораку четничку акцију.

Приликом опкољавања Младеновачког среског партијског повереништва и скојевског руководства у селу Границама, мобилисани сељаци су одбили да пуцају. Штавише до-
викивали су партизанима куда да се повлаче како не би налетели на четничке митраље. Небројено пута се понављало да сенапрви пуцањ у сукобу са партизанима расипају читаве четничке јединице. Бригаде од по неколико стотина људи имале су једва десетак—двадесетак „активних“ четника који су иосили браде и углавном заузимају положаје командног особља и кољаша. Међу мобилисаним људством се најчешће ни ово командно особље вије осећало сигурним.

У жељи да повећају број „активних четника“, поједини четнички команданти су еве чешће повлачили у своје бригаде

потчињене јединице СДС. Ова најезда четника, постављање равногорских одбора и четничких команди места унела је анархију и дезорганизацију у опробану и проверену, недићевско^петоколонашку администрацију. Без обзира на лојалност четника, немачка окупациона управа није желела да има „сувише јаке“ сараднике. Тим пре што су тих дана поједине истакнуте личности југословенске емиграције на западу позивале четнике да престану да служе окупатору. У том духу преко ББЦ је говорио генерал Симовић, а британска влада је вршила притисак на краља и емиграцију да ради јачања својих политичких позиција измене став према народноослободилачком покрету, који је не само у земљи него и у иностранству постигао све већи углед. Винетон Черчил је 21. фебруара поднео у име своје владе извештај Британском парламенту. У њему је изнето стварно стање у Југославији и указано на то да одлучну борбу против окупатора води једино Народноослободилачка војска, која је већ израсла у снажну армију. У другој половини фебруара стигла је у Врховни штаб и совјетска војна мисија, а еа Свесловенског антифашистичког митинга из Москве упућен је поздрав борцима Народноослободилачке војске. Овакви догађаји у земљи и иностранству изазвали су за краће време резервисаност окупатора према четницима. Немачке и њотићевске јединице почеле су крајем фебруара да разоружавају неке недовољно поуздане четничке одреде. Младеновачки окружни комитет КПЈ писао је о томе ПК КПЈ за Србију у свом извештају од 25. фебруара:

... „Од пре недељу дана на читавој територији нашег округа, почели су сукоби, потере и разоружавања војних снага дражиноваца, а такође, и хапшења њихових политичких организатора. Све те мере предузима окупатор са добровољачким корпусом и ради тога су доведена извесна појачања ...

Све то изазива код народа велико изненађење поготову што долази пасле тако присне и сасвим отворене сарадње њихових снага у борби против партизана и народа а као и после политичких зборовна на којима се народ из њихових причања потпуно уверио у њихову сарадњу. Окупатор желећи да створи чврст и јединствен фронт за борбу против НОВ, деморалисане четнике чисти а на неактивне врши притисак да сви буду под јединственом командом, како би борба била успешнија“ ...

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 6092).

Ова жеља окупатора да изврши чишћење и учвршћивање петоколонашких редова пред одлучујуће борбе које су се очекивале са пролећем, показивала се и у другим мерама које су предузимане. О томе у већ наведеном извештају пише:

„Истовремено са ударом против дражиноваца непријатељ је у појединим местима подунавског среза извршио присилну мобилизацију годишта 1919—1924 за СДС. Тако је у Шалинцу мобилисано 60 (13 побегло), Радинцу 40, Смедереву 60, (требало је 500 али су остали отишли на фабричке радове да би избегли мобилизацију). То је за сада само у подунавском срезу, док у осталим срезovima су још пре месец дана одређивани по пет шест, они су ишли на регрутацију и сада су још код куће" ...

Идентична ситуација била је и у осталим крајевима централне Србије. Међутим, разоружавање појединих четничких одреда није вршено нарочито упорно и трајало је само двадесетак дана. У појединим крајевима долазило је до мањих пушкарања између четника и љотићеваца. Тиме створена нетрпељивост између ових петоколонашких формација одржала се дуго касније.

Ова акција окупатора имала је за циљ, између осталог, да појача дисциплину и уведе ред у иначе лабаву четничку организацију. Већ крајем марта, са појачањем акција партизанских одреда и приближавањем јединица Народноослободилачке војске, разоружавање четника је обустављено и они су поново постали главни ослонац окупатору за борбу против народноослободилачког покрета.

•к

По повратку из Шумадије, Космајоки одред се краће време задржао у партизанским селима на тремеђи космајског, грочанског и младеновачког среза. Окружни комитет КПЈ за Младеновац одржао је у Малом Пожаревцу састанак са штабом одреда на коме је одлучено да се чете пребаце свака у по један срез, где би за извесно време среска партијска повереништва преузела на себе бригу око њиховог смештаја, снабдевања и безбедности док се борци не одморе и опораве. Младеновачки окружни комитет је о томе 25. фебруара, писао Покрајинском комитету Партије:

... „У прошлом писму смо вас известили о долаку нашег батаљона на наш терен. Дошао је у прилично не-

згодном стању, после двомесечног кретања у формацији бригаде. Борци су били боси, необучени, без муниције и изнурени сталним борбама. Наш батаљон је за то време изгубио 25 мртвих и одприлике исто толико дезертера. Партиски кадар је углавном очуван. Од око 80 бораца колико броји сада батаљон има 22 члана партије и 9 кандидата. Пребацили су се овамо због концентрације непријатељских снага. Ми смо их одмах преформирали у три чете и одредили свакој чети сектор. Поставили смо као најважније очување снага и за време овог великог снега вршења само малих акција: ликвидација петоколонеа, прикупљање оружја и муниције и др. али првенствено очување. Борци су се већ прилично опоравили, снабдели се муницијом, мало преодели и испрали, обукли (више нема ни један бос) а физички одморили. Морал се повратио, а био је прилично опао".

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 6092)

I

У другој толовини фебруара чете су се разишле по срезовима. Прва чета је упућена према Подунављу и Јасеници. Друга према Космају и Посавини, а Трећа је остала у гро-чакском срезу. До краја фебруара оне нису имале ни једну значајнију борбу. Притисак непријатеља управо је тих дана био на врхунцу, али су се чете без већих тешкоћа кретале по терену, углавном захваљујући бризи партијских руководстава.

Од 15. до 28. фебруара Прва чета је од дражиноваца одузела 14 пушака и 120 метака и спалила архиву голубачке општине у срезу јасеничком.¹⁰ За то исто време Друга и Трећа чета вису имале значајнијих акција.

Команде су највећи део времена посветиле војничком оспособљавању и полштичком раду како у јединици тако и са народом.

политички рад, који су крајем 1943. и почетком 1944. године развила партијска руководства и руководства осталих организација упркос непријатељском терору, одржавао је на висини борбеног расположења народа чак и тамо где је Партија имала губитак чланства и руководиоца. У фебруару је на територији округа било 77 чланова Партије и 24 кандидата. О организационом стању пише у извештају Младеновачког окружног комитета од 17. фебруара 1944. године следеће:

¹⁰ Извештај комесара 1. чете — оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, бр. 6519.

... „Партија:

Окружни комитет	4 члана ¹¹
Техника	1 члан ¹²
Окружни комитет СКОЈ-а	4 члана ¹²
Окружни НО одбор	3 члана ¹³
Подунавски срез	" члана и 8 канд.
Јасенички срез	6 члана и 2 канд. акт. 4
Младеновачки	9 члана и један канд.
Грочански	7 члана
Космајски	11 чланова и 5 канд. акт. 5
Посавски	4 члана и 8 канд.
Одред	21 члан и 8 канд.
СВЕГА:	77

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 6095).

У свим срезовима су постојала среска партијска повереништва, у којима су била укупно 22 партијска руководиоца. Партијско повереништво у подунавском срезу имало је 4 члана, у младеновачком такође 4, у грочанском 5, космајском и посавском по 3 а у повереништву за јасенички и великоорашки срез 3 члана.¹⁴ Сем тога, у космајском, младеновачком, јасеничком и грочанском срезу постојала су и среска скојевска руководства од по 3 члана а у Подунављу и Посавини по 2 среека скојевска руководиоца.¹⁵

¹¹ Окружни комитет партије сачињавали су: Дража Марковић, Бзжидарка Дамњановић Кика, Марко Никезић и Душан Михаиловић Јерко.

¹² У Окружном комитету СКОЈ-а били су: Радомир Николић Младен, Петар Марић Јастреб, Милорад Симић Жарко и Александар Виторовић Цига.

¹³ У Окружном НОО су били: ЈБубивоје Гајић, Дража Марковић, Бранко Катић, Светозар Милићевић — чика Тоза, Чедо Новићић, Миливоје Павковић Чича, али могуће да нису сви били у њему у том тренутку.

¹⁴ Среска повереништва Партије сачињавали су: за Подунавље: Светомир Костадиновић Станко, Павле Лукић, Славко Јовановић, Илија-Живан Танасковић, за срез јасенички: Петар Јока Бановац, „Ђура“ Павковић и Зорка Радуловић Вука, за младеновачки срез: Олга Врабич Нада, Павле Блажић Срета, Зага Радојковић, Жива Илић Славко, за срез грочански: Добривоје Милићевић Вучко, Витока Живановић, Данко Милићевић, Јанко Милошевић, Милутин Вељовић Тоза, за срез космајски: Мирко Пандуровић Лаза, Љубомир Живановић Брка и Чедо Новићић, за посавски срез: Миле Вуковић Сељак, Миленија Ивановић и Дуја Дамњановић, за великоорашки срез: Бранко Катић, Воја Јерemiћ и „Уча“.

¹⁵ Среска руководства СКОЈ-а сачињавали су за посавину: Дуја Дамњановић и Рајко Димитријевић, за срез космајски: Љубомир Живановић Брка, Мија Јовановић и Зеља Мишић, за грочански срез: Тоза Милутин Вељовић, „Шнајдер“ Душко и „Мали“, за срез младе-

После формирања иницијативног окружног НОО, формиран је у подунавском срезу Срески народноослободилачки одбор од 4 члана а у грочанском срезу од 3 члана. Тако се поред 80 бораца Космајског одреда у округу налазило преко 60 партизана на организационо-партијском раду.

Мада су услови за стварање организација на терену били веома тешки, ови партијски радници су стално обилазили села, одржавали политичке конференције са народом, растурали пропагандни материјал и организовали мање војничке акције. У првој половини фебруара политичким конференцијама у подунавском, космајском, младеновачком и јасеничком срезу партијске материјале је прорађивало 555 лица.¹⁶ Среска партијока повереништва су тог месеца упутила Окружном комитету 708.050 динара од сакупљених прилога за Партију и партизана, као и од новца који су својим акцијама запленила од негфијатеља. Дуже одсуствовање одреда из округа присилило је партијска руководства по срезовима да властитим снагама организују акције на терену. У то време по свим селима се налазио знатан број компромитованих партизанских сарадника који су живели полулегално — кретали су се јавно по селу, али су при сваком наиласку непријатеља бежали и скривали се. Организујући од њих наоружане десетине и чете, партијски радници су непрекидно ноћу узнемиравали а често препадима и разбијали четничке бригаде. Ове позадинске војне јединице или како су их партизани називали „јаругаши“, одиграле су нарочито велику улогу у време настојања Немаца и љотићеваца да четнике чвршће привезу за себе или разоружају. Ту повољну прилику оне су користиле да и саме нападају и разоружавају поједине четничке групе. О томе је Младеновачки окружни комитет писао 17. марта члану ПК КПЈ за Србију Душану Петровићу Шану:

... „Огорченост и мржња народа према дражим целатима све више се испољава у оружаном сукобу народа са њима.

Тако су сељаци из Влашке и Дубоне (младеновачки срез) еами дочекали чупавце кад су наилазили на њихово село, разоружали их и запленили им неке пушке. У Сенаји су опет сељаци покупили 11 пушака

новачки: Илић Жива Славко, Милена Ивановић Пандуровић и „Ђира“ Ђирић, за срез подунавски: Славко Јовановић, Рајко Симић и М. Јовановић, за јасенички: Ђура Павковић, Мара Радојковић, Мића Бркић а нешто касније и Петар Муњас.

¹⁶ Према док. у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 6095 — недостају подаци за све срезове.

Митинг у Друговцу после четничког продора у село и покоља
извршеног 29. IV 1944. године

| Учесници мајског оаветовања 1944. године у селу Брежану
Део Пожаревачког партизаноког одреда са штабом. лето 1944. год I

и 300 метака мобилисаним сељацима који су се вратили кућама.

Окупаторске и недићевске енаге на нашем терену су веома јаке. У Младеновцу се налази 300 Немаца и 200 добровољаца. У Кусатку 800 добровољаца, Паланци 100 и Азањи 100. У Смедереву се очекује долазак 8000 Немаца а има и један добровољачки одред. Недићевска мобилизација и даље се масовно спроводи једино у Подунављу, док у другим ерезовима нема ничега. Ради спречавања и разбијања те мобилизације поставили смо масовне конференције и исписивање парола против ње" . . .

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 5420).

Против покушаја недићевскољотићевске мобилизације предузете су обимне политичко-пропагандне мере. Окружни народноослободилачки одбор и штаб одреда издали су заједнички летак почетком марта, а крајем марта Окружни комитет СКОЈ-а је у летку позвао омладину да на непријатељску мобилизацију одговори ступањем у партизанске редове. Сви политички радници су, по налогу ОК КПЈ, морали не само да организују писање, него свуда куда се крећу и да исписују пароле, како оне у којима се популарисао Врховни штаб НОВ и АВНОЈ, тако и пароле против непријатељске мобилизације. Свим овим мерама непријатељска мобилизација је била углавном онемогућена.

Политички рад партијских радника по срезовима у време када су се непријатељске снаге налазиле свуда био је скопчан са многим губицима. Од јесени 1943. године до пролећа 1944. године у округу је изгинуо већи број познатих партијских радника који су уживали велики углед у народу. Још у првом налету крајем јесени 1943. године четници су опколили у Ковачевцу Среско партијско повереништво за срез младеновачки, тако да је борбу преживео само један члан среског повереништва. Погинуо је секретар повереништва Вожа Дамјановић. Секретара Среског руководства СКОЈ-а Страхињу Новаковића Бана четници су дуго мучили и клали пред људима и женама које су насилно извели да гледају. Док су га четници држали, целат му је забо каму под грло а затим, седећи му на грудима, завијао цигарету и пушио. У Подунављу је од Немаца 31. октобра 1943. године погинула Олга Милошевић Мина, члан Окружног комитета СКОЈ-а, а нешто каоније у Јасеници петнаестогодишњи члан Среског руководства СКОЈ-а Разуменка Жунџ Баџинче. Њу су четници рањену заробили. Пошто им није дозволила да је превију, нити је хтела да говори при саслушању, заклали су

је у селу Добри До. Претходно су јој сасекли дојке, изрезали камама леђа и засипали ране сољу, тако да је издахнула у највећим мукама. Крајем јануара код села Липа у Подунављу погинуо је Живко Мишић Реља, курир између ОК КПЈ за Младеновац и ОК КПЈ за Пожаревац. Опкољен у једној колиби, он је једног четника убио, четворицу ранио а затим извршио самоубиство.

У фебруару и марту 1944. године, када је због великог снега било отежано кретање, партијску организацију у округу задесили су нови губици. У наведеном извештају Младеновачког ОК КПЈ од 25. фебруара 1944. године о томе је писало:

„... У понедељак, 21. о. м. погинуо нам је друг Вучко — (Добривоје Милићевић — прим. ред.) новоименовани члан ОК партије, друг Љубивоје Гајић, члан партије и члан Окружног НОО и другарица Витока (Витока Живановић — прим. ред.) члан среског поверенства грочанског. Погинули су својом кривицом, јер су, и поред најширих могућности за безбедно предањивање отишли код једног типа, који их је по свему изгледа, издао. То је било у Малом Пожаревцу а убице су СДС из Гроцке. Друг Вучко се борио и покушао да побегне, али је при том покушају погинуо. Остали двоје, изгледа сами су се убили. Петнаестог фебруара погинула су нам два среска руководиоца у Подунављу, друг Илија и другарица Вука која је пре кратког времена побегла из завода у Паланци Смедеревској у Суводолу. (Живан Танасковић и Зорка Радловић прим. ред.) Разлог издаја. Друг се борио, док се другарица сама убила. То су врло тешки губици за нашу партију, јер су сви другови, изузев другарице Вуке, стари, искусни и у борби прекаљени другови из првих дана наше борбе. А што је најгоре све се то могло избећи да су се другови саживели и схватили директиву ОК коју је он сваке недеље у детаљима подвлачио: по цену да рад трпи, сачувати кадрове и избећи ударцима реакције.”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 6092).

Тих дана у Посавини је погинуо Дуја Дамњановић, новоименовани члан Окружног комитета СКОЈ-а, а нешто раније Миленија Ивановић, члан Среског партијског повереништва за Посавину. Били су то тешки губици за партијску организацију, и поред тога што је рад на терену релативно мало трпео јер је руководство стално попуњавано члановима Партије из одреда или са терена.

Да би се избегли ови губици и унело што више система у рад, Окружни комитет је инсистирао да се по свим срезима изгради већи број склоништа за среска руководства а изграђена су и склоништа у којима су била седишта Окружног комитета Партије и Окружног комитета СКОЈ-а. Поред редовних курирских веза са војском, у то време биле су устаљене редовне курирске везе између ОК КПЈ и среских повереништава, као и засебне курирске везе између среских руководства и Окружног комитета СКОЈ-а. У техници коју је ОК КПЈ организовао у селу Вучаку код Смедерева, поред прогласа и летака од почетка 1944. године, редовно је излазио „Космајски борац“ као лист окружног народноослободилачког одбора а припремало се издавање окружног омладинског листа „Космајски омладинац“, који је нешто касније штампан у посебно организованој омладинској техници. Ради оспособљавања партијских кадрова, Окружни комитет је у духу закључака августовског саветовања 1943. године организовао крајем фебруара политички курс, који је са извесним прекидима радио до ослобођења. У мартовском писму Крагујевачком окружном комитету и Душану Петровићу Шану ОК КПЈ за Младеновац је писао:

... „Шта је са Сегалом који се налази код друга Аце (Бора Дреновац — прим. ред.) Нека нам га пошље што пре, јер припремамо други курс, а он нам је потребан за предавача. Први курс је завршен. На њему је било 7 курсиста“ ...

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 5793).

Ради бољег успеха курсева, окружни комитети су међусобно вршили размену предавања и материјала, која су за курсисте умножавале партијске технике.

*

Четнички притисак у крагујевачком округу током фебруара и марта 1944. године био је знатно већи него у младеновачком округу. С обзиром на дејство Привремене бриге, непријатељске снаге, у првом реду четници, концентрисали су се на овом терену. Отпочели су свакодневни претреси и блокаде, којима су организацијама у позадини нанети велики губици. Многе организације по селима биле су разбијене четничким покољима и приликом ових претреса страдало је неколико партијских руководилаца. Другог фебруара четници су у Буковику опколили партијске раднике Васу Савића, Даницу Пајевић и курира Милисава

Миловановића. После дуге борбе, пошто су видели да се не могу пробити, они су извршили самоубиство. Неколико дана касније, 10. фебруара, у селу Врбици опкољени су чланови Крагујевачког окружног комитета КПЈ Милић Радозановић Младен, Слободан Минић и члан Среског руководства СКОЈ-а Милован Илић Мишула. Бацајући бомбе они су успели да се пробију из куће, али се по снегу нису могли брзо креггати па су недалеко одатле сва тројица погинула. Поред свих тих губитака, Окружни комитет је настојао да ојача политички рад на терену и спречи деморализацију маса под притиском непријатеља. Партијска техника је издала неколико прогласа, а редовно је излазио „Глас устаничке Шумадије“ и омладински лист „Јединство“. Партијски радници су, пробијајући се по терену под најтежим условима, одржавали конференције по селима и растурали партизанске вести које је техника редовно издавала.

Без обзира на знатно измењене услове и отежану ситуацију, у округу је настављено спровођење војних и политичких закључака са саветовања на Букуљи. Већ крајем децембра 1943. године Окружни комитет је у селу Даросави у кући Богдана и Милице Радојичић организовао партијски курс за оспособљавање кадрова са терена и из одреда који је похађало 10 курсиста. Руководилац курса био је Милић Радовановић, а неколико предавања одржао је и Душан Петровић Шане. Обрађиване су теме из дијалектичког материјализма и актуелни проблеми партијске изградње, што је било необично важно за уздизање младих партијских кадрова који су израсли у борби па су се у дотадашњем организационо-политичком раду могли ослонити само на практична искуства. Нешто касније, 12. марта 1944. године, организован је и други овакав курс, али је имао трагичан крај. Десет курсиста са Душаном Петровићем Шанетом окупило се у кући Добривоја Дражића у Буковуку. Међутим, тек што су отпочели рад 14. марта, изненада су их опколили жандарми СДС. Пробијајући се из обруча погинуло је 6 курсиста,¹⁷ један је рањен заробљен а четворо осталих, међу којима и Душан Петровић Шане, мада теже рањени, успели су да се пробију.

У то време када је од чврсте везе са партијским руководством зависео не само рад постојећих него и обнављање

¹⁷ Погинули су: Јеленић Живојин Миша, „Бата“ Ђурић, политички комесар чете иначе београђанин, Андрија Живојиновић, митраљезац, Живојин Кузмановић, Љубинка Новаковић и Миланче „Црни“ Славонач, а Нада Јоксимовић је рањена заробљена.

организација после сваког четничког покоља, овај губитак партијских кадрова осетио се у извесној мери на терену. Знатну помоћ у политичком раду по селима пружале су тих дана партизанске чете, које су се кретале са партијским радницима.

После раетанка са коемајцима Шумадијски партизан-оки одред је реорганизован у две чете — Колубарску и Орашачку.¹⁸ Само једна петорка Орашачке чете одржала је у фебруару на терену орашачког и опленачког среза четири конференције. На конференцији у Орашцу присуствовало је 45 сељака, у Копљарима 30 а масовни су такође били и скупови у Липовцу и Тополи. Поред тога, чета је у Крћевцу заробила познатог четничког кољаша Милутина Никитовића, који није пружао отпор мислећи од партизана, када еу ушли у кућу, да су немачки војници. Исте ноћи, отварајући ватру из мрака, ова петорка је у Крћевцу растерала четнички батаљон „Карађорђе”.¹⁹

Не упуштајући се у веће борбе, на сличан начин је деловала и Колубарска чета. Највећи сукоб са четницима имала је 20. фебруара на Дрењаку у Даросави. Наилазећи од Венчана, једна четничка бригада извршила је напад на партизане. Борба је трајала око три часа. Партизани су се повукли и заобишли непријатељске положаје а затим изненада извршили јуриш и тако растерали четнике. У борби је погинуо један борац Колубарске чете.

Крстарећи по шумадијским селима, четници су у зимским месецима извршили многа зверства над партизанским сарадницима. У првој лоловини марта они су једног дана опколили кућу Софије Ристић из села Манојловца, која је наставила да лечи партизанске рањенике и ако еу јој четници крајем децембра убили мужа Радојицу. У кући је у том тренутку била Софија и четворо њене деце, а недалеко од куће налазила се земуница у којој је био партизански курир Петар Петрушевић. Најстарији син Софијин, скојевац, налазио се на задатку ван села. Заваравши четника, Софија је Петрушевићу убацила у склониште хлеб. Четници су целог дана мучили и њу и најстарију ћерку Раду да би откриле склониште. Оне еу падале у несвест под батинама али су ћутале. Када су са провокатором који их

¹⁸ Командир Колубарске чете био је Света Андрић а Орашачке Душан Павловић — „Бора ранилац — дискусија”.

¹⁹ Оригинал извештаја у Институту за историју радничког покрета Србије — нерегистрован.

је довео повели Софију на стрељање, она се отргла вичући: „убијајте, зликовци, али не заједно са издајником". Тако је уништена једна од најбољих партизанских веза у Шумадији.²⁰

Фебруарски предах на терену Шумадијског и Космајског партизанског одреда било је, у ствари, само кратко-трајно затишје између већих борби. Мањи сукоби непријатеља и партизанских јединица и организација на терену били су и у овом периоду тако рећи свакодневни.

%

¹⁰ После рата Софија је проглашена за народног хероја а на њиховој кући стоји спомен плоча са натписом: „Радојица и Софија Ристић јуначки су пали као жртве издајничког четничког терора. Они су у овој кући од 1941 до 1944 године били стална веза партијских организација и партизанских одреда и примали на лечење рањене борце. Нека њихова патриотска свест и херојска смрт служи као пример поколењима како се безгранично воли и брани слобода и част свога народа".

ГЛАВА XI

НОВА БРИГАДА

Пролеће 1944. године није дошло тако брзо. У другој половини фебруара пали су велики снегови и непријатељ је журио да их искористи. По улицама Београда, Крагујевца, Параћина, Ћуприје, Јагодине, Пожаревца, Смедерева и других варошица освањивали су често лешеве закланих. Четничке „црне“ тројке уносиле су свуда несигурност и страх. По селима су постављени равногорски одбори, команданти села и четничке „страже“. Требало је да оне претњом, покољем и паљевином изнуде обавештења за четничке штабове о кретању партизана и партијских радника. У свакодневним крстарењима од села до села четничке бригаде и корпуси су држали зборове против комуниста. Онима који су избегавали ове зборове или четничке богомоље ударали су по 25 па и стотину батина, а по многим селима извршени су мањи или већи покољи.

Са првим јужењем у марту почели су већи претреси терена нарочито у младеновачком и крагујевачком округу, у којима су учествовале немачке, бугарске, белогардејске јединице, четници, жандарми СДС и љотићевци. Распламсале су се поново жестоке борбе, у које се све више укључивао и народ по селима.

*

У пожаревачком крају и Поморављу, користећи одсуство партизанских снага, четници су зимских месеци успели да поставе своју „власт“. Да би својој „акцији“ обезбедили подршку у иностранству, њихове команде су у априлу наредиле сакупљање података о „злостављању народа, паљењу цркава, школа и о другим неделима комуниста“. Али тако прибављени извештаји, чак ни поред фалсификовања, нису могли да послуже као погодан пропагандни материјал. Равногорски одбори и команде села одговарале су да таква дела партизани нису извршавали. Штавише, из незнања или намерно поједини команданти општина слали су податке о

партизанским борбама против окупатора. Такве извештаје упутили су многи, између осталог и четнички командант панковске општине:

„... Према наређењу Горског штаба IV—2/69 Југословенске војске у отаџбини, стр. пов. бр. 140 од 21 априла 1944 године. — Положај. Учтиво се извештавате да у овој општини никога комунисти нису убили и да никога у овој општини нису ранили и остављали и да ниеу ни једну цркву и школу порушили и нсипалили и да никакву имовину нису ни од ког опљачкали. Сем кад су се једном приликом партизавски одреди и немачке трупе у овој општини сударили 9 новембра 1941 године и повеле борбе између једне и друге стране, па како су партизани били слабији те попустили, то су немачке трупе попалиле 20 кућа, које је порушено гранатама из тенкова, које попаљено. Других пггета у овој општини панковској није било ...”

(Оригинал у ВИИ. рег. бр. 13488).

Ових месеци четници су око Пожаревца и у Поморављу били на врхунцу своје моћи. Па ипак, они нису могли да обезбеде себи политички престиж и утицај. Зазирући од сваке партизанске акције у околини, они су повећавали терор. Пред пролеће су у Поморављу опет учестали покољи. Увече 1. фебруара у Јагодини је на најсвирепији начин заклано 18 лица. Даницу Станојевић, која је пред рат била члан СКОЈ-а, затекли су како доји дете и тек што га је спустила, изболи еу је камама. Радницу Софију Младеновић извели су такође од деце пред кућу и скоро јој пререзали врат. Кад еу је после тога преплашена деца уносила у кућу најмлађа кћи је морала да је држи за главу да се не би откинула. Међу покланима било је и два професора, три радника, један учитељ, један ученик учитељске школе, два судије, један бивши народни посланик на листи КПЈ и неколико домаћица. После покоља четници су целу ноћ лумповали у Јагодини.

Исте ноћи извршени су покољи у Ћуприји и Параћину. Из Ћуприје је одведено 30 лица, од којих је у току ноћи два наесторо, углавном радника, заклано у „Летовипггу” и бачено у Михајлову рупу. У Параћину је те ноћи заклано 12, а два дана касније још два лица. Нешто касније, у априлу, извршен је покољ и у Свилајнцу. Тамо је заклано 8 лица. Слични (покољи вршени су и по другим местима у Поморављу.

Терор је уносио страх у људе али и мржњу. Под тешким уелсшима и уз највеће залагање партијских кадрова у

пожаревачком округу је и даље настављен политички рад на терену. Већ до почетка маја успостављене су везе са преосталим партијским организацијама у свим срезовима сем моравског и ресавског. Крајем фебруара, после пуштања једне групе ухапшених чланова Партије и симпатизера, успостављена је веза са партијском организацијом у Петровцу. У априлу је окружна партијска техника пребачена у село Петку у кућу старице Тине Јовић и у њој је на штампању материјала радио Ненад Николиш Ноеица. Ради сређивања постојећег стања и убрзавања рада на јачању организација, ОК КПЈ за Пожаревац је у мају почео припреме за окружно партијско саветовање. Оно је требало да омогући сагледавање ситуације у целом округу и на основу тога одређивање нових задатака организацијама на терену, јер се у то време по срезовима налазио мали број партијских радника, а и Окружни комитет КПЈ је практично био сведен на два члана.²¹ Секретар комитета Божидар Димитријевић Козица, због ране која му се отворила, био је непокретан и неспособан за било какав рад, па се због тога постављало питање попуњавања Окружног комитета. Саветовање је одржано код Брежана и трајало је од 14—17. маја. На њему је извршена расподела партијских руководилаца по срезовима²² и донети закључци о даљем раду. Између осталог закључено је да треба убрзати рад на обнављању и јачању организација и припрема за обнављање реда. Партијски руководиоци су добили задатак да поред прикупљања оружја и муниције организују мање акције у својим срезовима.

У априлу су четници у Поморављу и око Пожаревца почели мобилизацију „војних обвезника". Покушаји да се она спроведе добровољно пропали су већ после првих зборова, па су четничке команде упутиле „мобилизационе комисије" које су, по списковима израђеним од општинских управа и равногорских одбора, вршиле присилну регрутацију. Мобилисано је на тај начин само у хомољском срезу 2.000 људи. Крајем априла ове онаге су пребачене на територију младеновачког округа у борбу против Космајског

²¹ Чланови ОК КПЈ за Пожаревац у то време били су: Божидар Димитријевић Козица, Брана Стојановић Јанко и Богољуб Стојановић Тина.

²² Због малог броја чланова ОК КПЈ за Пожаревац, за инструктора Окружног комитета у звишком, голубачком и рамском срезу одређен је Никола Сикимић Максим. Секретар СП у звишком срезу уместо њега постао је Ратко Чупић Коста а чланови су били: Влајко Редић и Алекса Ивковић. На партијски рад у голубачки срез упућени су Милоје Милојевић и Никола Ивошевић Вељко, у млавски Александар Трајкскивић Саша, а у срез рамски Михаило Стојадиновић.

партизанског одреда. Између осталог, оне су узеле учешће у четничкој аирилској акцији у Подунављу и нападу на Друговац. Крајем маја, ове четничке јединице су се повукле на свој терен да би се средиле и кренуле према јединицама XXIII и XXV дивизије НОБ, које су водиле борбе са непријатељем око Соко-Бање. Пошто се у сукобима са Космајским одредом показало да мобилисани сељаци лако бацају оружје и предају се партизанима, за борбе око Соко-Бање мобилисана су старија годишта, под претњом да ће у случају дезертирања бити предузете репресалије према њиховим породицама. Али ни ова мера четничких команди није била довољна. У борби код Буковика њихове јединице су 22. јуна биле потпуно поражене од IX озренске бригаде. Отпор су пружили само активни четници а мобилисани сељаци еу се или предавали или бацали пушке и бежали кућама. Да би сузбили дезертерство, четници су се по повратку у округ најоштрије разрачунали са онима који су побегли из борбе. Спровodeћи нову мобилизацију, њихове јединице су почеле у многим местима да стрељају сељаке који су побегли из њихових редова. Онима који су бацили оружје или га предали партизанима наређено је да купе пушке и да се јаве четничкој команди. Као спонтан отпор отпочело је бежање и скривање сељака, па су за борбу против њих четници били принуђени да образују посебне јединице.

Опадању морала у четничким редовима доприносио је у знатној мери политички рад на терену као и мање акције које су, где год је то било могуће, организовали и изводили партијски радници. Али су исто тако велику улогу одиграли и четнички порази у другим крајевима, о чему су се брзо ширили гласови по целој Србији. За Поморавље су од великог значаја биле акције суседних партизанских одреда који су повремено залазили на ову територију. Тако је првог маја једна партизанска јединица опггетила стругару у Троглан-Барама а крајем маја у руднику Равна Река извршен је мањи препад на немачке војнике.

Ноћу 30. јула једна група партизана дошла је у село Главице код Параћина и порушила мост на железничкој прузи. Сваку ову акцију народ је жељно дочекивао. Мада се партизанске јединице са околних терена, због војничке надмоћности непријатеља, нису могле дуже задржати да би организовале партизанску борбу, политички одјек њихових акција био је велики и већ у току лета око 20 омладинаца из Ћуприје ступило је у Озренски партизански одред.

Предах који су имале партизанске чете у крагујевачком и младеновачком округу није дуго трајао. Почетком марта недићева СДС је отпочела „акцију детаљног чишћења терена београдског округа“ сматрајући да су партизани довољно исцрпљени борбама са четницима током јануара и у првој половини фебруара. У „плану акције“ који је израдио недићевски пуковник Драг. К. Стојановић предвиђено је окупљање ударних група на Умци, у Раљи, Иванчи и Бегаљци. Као начин дејства и време започињања акције у овом наређењу је стајало:

„... У току дана ићи лагано, детаљно претресати и хватати месне партизане, а ноћу вршити детаљне претресе где се заноћи и увек 50% људства имати у заседама. Почетак рада и покрета 6 марта у 7 часова ...

Забранити свако ноћно кретање мештана од 18 часова увече до 7 изјутра. Ко год се ноћу примети одмах отворити ватру без заустављања. Сарадњу из правца с. Барошевца, Јунковца и Лазаревца, пружиће група потпуковника Мојсиловића и пуковника Старчевића у којем циљу им је послат по један примерак овог плана да би свој рад саобразили овом плану.“

(Оригинал у архиви ВИИ.)

Огаптој „акцији чишћења“ коју су предузели недићевци придружили су се и четници Драже Михаиловића, али сем неколико сукоба са партијским радницима, она није показала никакве резултате. Међутим, за прекид предвиђеног предаха и отпочињање нових напада партизана само је делимичан повод био појачани притисак непријатеља. Очекивао се у то време одлучнији продор јединица НОВ у правцу западне Србије па и према овим крајевима. Партијска руководства и команде су настојале да појачаним оружаним акцијама олакшају њихово наступање и припреме народ за општи обрачун са окупатором и његовим сарадницима.

У младеновачком округу су већ први уопеси, прве борбе партизана у марту и априлу 1944. године показале спремност народа да се масовно дигне на оружје. Прва чета Космајског одреда је 16. марта водила велику борбу са грочанскоподунавским четницима у селу Водњу. Четници су разбијени а маса мобилисаних се разбегла кућама. Том приликом ослобођене су неке породице партизана које су четници осудили на клање и повели са собом из села. У овој борби погинуо је интендант Прве чете. Десетак дана касније, 26. марта, Прва чета је извршила напад на четнике у Луњевцу

и разбила их. У борби су погинула четири четника, заробљена је неколицина и заплењено нешто оружја и муниције.

Друга космајска чета се кретала у то време на терену космајског среза. Њу су 19. марта у Поповићу напали изненада жандарми СДС. У борби је погинуо један митраљезац и рањен ^комесар чете. Поеле ове борбе чета се пребацила у Посавину, где је 22. марта разоружала четничку посаду у Барајеву а 24. марта водила борбу са четницима код села Венчана у засеоку Каменица.

Трећа космајска чета је извршила напад на четнички штаб батаљона у Ковачевцу и после краћег сукоба растерала четнике, запленивши поред десетак пушака са муницијом и четничку архиву. Крајем месеца, 28. марта, чета је извршила напад на четничко упориште Кусадак. Разбијени четници су протерани из села. У овој борби непријатељ је имао 6 мртвих, двојицу теже рањених и већи број заробљених.

Успеси партизанских чета при разбијању четника унели су још више борбености и полета у позадинске војне Јединице по селима. Петог априла друговачке партизанске јединице су реорганизоване у батаљон који је бројао 120 бораца. За команданта овог батаљона постављен је Мића Ранковић. Друговац је већ у то време био познат у целом врају као „партизанска република". Скоро цело село се јединствено дигло на оружје. На општинском одбору истакнута је табла са петокраком и натписом „Народноослободилачки одбор — Друговац". У селу је организована интендатура и „партизански ресторан", где су се хранили и снабдевали партизани у пролазу. Сеоске партизанске јединице су успешно одбијале све покушаје непријатеља да изненада упадне у село. На сличан начин организована су и многа друга партизанска села, од којих се у то време највише истичало село Липе у Подунављу. Пошто је порушила мостове на Језави, липљанска сеоска чета је успешно бранила село од непријатеља.

У току априла веће позадинске војне јединице образоване су по многим селима подунавског и младеновачког среза. Петоколонијска мобилизација у Подунављу била је на тај начин потпуно онемогућена а све већи број партизанских сарадника ступао је у чете Космајског партизанског одреда.

У шестоаприлском писму упућеном Душану Петровићу Шану и Крагујевачком оружном комитету Младеновачки ОК КПЈ је о томе писао:

„... Други важан моменат, код нас је крах Недићеве мобилизације у Подунављу, где је једино озбиљније покушао да је опроведе. Омладина пружа ве-

лики отпор. Тако је последњих дана дошло у партизана: 8 омладинаца из Липа, 8 из Водња, 3 из Врчина и 20 из Сеоне, који су побегли испред Недић-Љотићеве мобилизације. Слаби, добровољци причају како се они не боре против партизана („њима свака част“) него против чупаваца, мислећи да ће на тај начин лакше мобилисати за себе. Но, без успеха. Успеси Црвене војске, прелаз у Србији НОВ, огромно су одјекнули у читавом крају. И у вези са тим ми смо одлучили да организујемо низ масовних конференција, сада одмах, по питању борбе против Недић-Љотићеве мобилизације. Свуда се организују масовне нарочито припремљене конференције, иокључиво о том питању, одакле ће се јављати у одред. У исто време организовали смо иеписивање парола у којима се популарише Црвена војска, Национални комитет, успеси НОВ-е, где се позива народ на отпор против мобилизације. Такође кроз штампу ћемо појачати рад на мобилизацији за борбу. Све ове ствари се већ и сада спроводе. Тако је писање парола спроведено у једном делу округа. Нарочито је јако одјекнуло то у Смедереву, где су оне исписиване у свим крајевима града па чак и на среском начелству, општини, гимназији и др.“

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Орбије под бр. 5793).

Јачањем одреда, после доласка нових бораца, створени су крајем марта услови за прелазак на офанзивнију активност партизана. Окружни комитет је због тога одржао састанак са штабом одреда а затим и писмом захтевао да се изврши реорганизација у батаљоне и крене у одлучније чишћење терена од непријатеља. У вези са тим штаб Космајеког одреда је 28. марта затражио од Шумадијског одреда да одрже заједнички састанак на којем би размотрили ситуацију и донели одлуке у погледу даљег дејства. Првог априла, први пут после раеформирања Привремене бригаде, састала су се оба одреда у Шумадији. На састанку је закључено да одреди још извесно време остану раздвојени у чете. Ради спровођења ове одлуке штабова по повратку из Шумадије у Подунавље, одржан је састанак и извршена реорганизација Космајског одреда. На састанку штаба одреда, 7. априла 1944. године, с обзиром на ситуацију као и на прилив бораца, одлучено је да се формира Четврта чета, као и да се измене четна руководства. Штаб одреда је сматрао да још не постоје повољни услови за формирање батаљона, па је четама наложено да самостално појачају акцију на својим теренима. О стању у одреду и изменама у командама чета упућен је извештај ОК КПЈ за Младеновац:

... „Бројно стање износи 132 бораца са руководством укључујући ту и групу пожаревљана којих има око 17. Формирана је четврта чета. Руководства су ова: Прва чета, космајска — командир друг Опачић (Богдан Опачић), заменик командира Рајко (Рајко Ђаковић), политички комесар Кицош (Гаврић Радомир), заменик политичког комесара Божа омладинац (Стева Стојић), друга чета, младеновачко-грожанска — командир друг Мића (Миодраг Ивановић), заменик друг Божа Посавац (Божа Станковић), политички комесар Војислав (Војислав Вучковић), заменик комесара Родољуб Андрић, трећа чета, јасеничка — командир Драга Петријевац (Драга Стефановић), заменик командира Сима, командир пожаревачке чете (Риста Каровић), политички комесар Драга из Осипаонице (Драгомир Савић), заменик политичког комесара Дола (Добросав Михаиловић), четврта чета, подунавска — командир Светислав Костић — Брка, заменик Посавац (Живадин Радојевић), заменик комесара Богољуб (Богољуб Милићевић)".

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 6272).

Два дана касније, 9. априла, партизани су у Бадљевици разбили један четнички батаљон а међу погинулима се налазио и командант батаљона Александар Воргани Лала.

Велике невоље су непријатељу у то време задавале „партизанске републике" по подунавским селима, нарочито позадинске партизанске јединице у Друговцу и Липама. У току априла четници су врло често нападали Друговац, настојећи да се пробију у село и униште партизанску власт. О првом оваквом већем нападу, у саопштењу штаба Космајског одреда које је донео „Космајски борац" бр. 4—5 пише:

... „10. IV. разбијени су четници при покушају да казне Друговац. Једна наша чета, преваливши највећом брзином 15 километара стигла је у помоћ сељацима, који су после трочасовне борбе били узмакли пред многобројношћу чупаваца и ови продревши у село, почели су са покољем. Таман су чупави бандити били заклали једног сељака, ударила је наша чета с леђа и страшно их разбила. Убијена су два чупавца а 14 тешко рањено".

Друговчанима је у помоћ притекла Јасеничка чета Космајског одреда. Потучене четничке јединице понова су окупљале растушено људство и обнављале нападе. Неке од ових борби забележене су у наведеном саопштењу штаба Космајског одреда:

„... Шеснаестог априла дошло је на исти начин до борбе код Друговца, где је 15 чупаваца рањено (једног су сељаци моткама претукли).

Ове борбе су имале сјајан одјек у читавом подунавском крају, где су омрзнути дражиновски гадови велика зла нанели народу. Од 8. IV. наше две чете одржале до 20. IV. у осам села подунавског среза низ врло успешних зборова, који су били одлично посећени и са којих су се јављали многи нови борци у одред.

Између 24. и 25. IV. напали су четници у јачини од око 300 људи по трећи пут на Друговац али су опет претрпели пораз изгубивши око 10 мртвих и много рањених. Сељаци нису имали ни једног рањеног ни погинулог“.

Отпор четницима пружала су тих дана и друга подунавска села. Позадинске војне јединице из Водња бориле су се 13. априла са четницима Грочанске бригаде. После више-часовне борбе, четници су ипак успели да их потисну и уђу у село. Том приликом они су у Водњу ухватили и убили 7 симпатизера и активиста НОП-а. Шеснаестог априла четници су долазећи из села Радинца отворили митраљеску ватру на жене из Липа које су изашле на гробље. Липљанска чета их је напала и разбила. У овој борби су погинула три четника а од Липљана су рањена два борца.

На терену Подунавља у другој половини овог месеца партизани су имали још неколико значајних сукоба са непријатељем. Седамнаестог априла извршен је у Суводолу напад на четнике који су дошли у село да врше мобилизацију. Заробљено је пет четника, од којих су двојица због учињених злочина осуђена на смрт. Разбијени четници су побегли а партизани су поред мобилисаних ослободили и два сељака које су четници били осудили на клање.

На зборовима које су партизанске јединице одржавале по подунавским селима, поред партизана и партијских радника иступили су и чланови Партије из ових села. На збору у Суводолу говорио је и један делегат из Друговца који је позвао суводолце да пођу њиховим примером и да не чекају скрштених руку да их непријатељ мобилише и изводи на клање. После говора увек је извођен краћи програм сачињен од хорских песама, рецитација и скечева.

Подунавска и Јасеничка чета имале су крајем априла још једну велику борбу са Немцима и недићевцима у непосредној близини Смедерева. Мада су биле изненада нападнуте, оне су успеле да потуку и разбију непријатељске је-

динице. О томе у наведеном извештају Штаба космајског одреда пише:

„... Двadesетог априла напали су Немци, СДС и добровољци у Петријеву (подун.) на наше две чете, које су ту после одржаног збора логоровале. Непријатељске снаге су биле у јачини од око 200 људи. Наши борци су потпуно разбили непријатеља и натерали га у панично бекство, јурећи за шим све до самог Смедерева. Убијено је 8 Немаца и 3 добровољца а много их је рањено. Заплењен је један немачки камион и запаљен. Такође је заплењена немачка пољска болница. Ми смо имали 1 -мртвог борца."

Остале две чете имале су мање борбе са четницима на овојим теренима правећи им заседе половином априла у селима Ковачевцу и Влашки. Половином априла повлачење једног дела непријатељских снага према јединицама НОВ које су продирале у Србију повољно је утицало на јачање партизанских чета и позадинских сеоских десетина. Тринаестог априла Младеновачки онружни комитет пишао је ОК-у за Крагујевац:

... „Отпор народа из дана у дан расте и постаје све жешћи. На терор чупаваца у неким селима Космајског, Младеновачког и Грочанског среза народ скоро спонтано пружа оружани отпор. У сва три среза дошло је до оружаних сукоба између сељака и чупаваца, које су сељаци успевали да разјуре и разбију. Прилив је у партизане велики, и има уелова да стално расте. У вези са таквом ситуацијом код нас и општом ситуацијом у Србији, а на основу наређења друга Тита, за борбу за напад на ослабљеног непријатеља, ми смо одлучили да одмах приђемо мобилизацији за одред и активнијим и јачим ударима по непријатељу.

Има уелова и изгледа да ћемо формирати један батаљон."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије — нерегистрован).

Догађаји су се, међутим, развијали много брже него што се у овом писму предвиђало. Крајем априла Космајски одред је бројао преко 200 бораца. Одред је реорганизован у два батаљона, која су кренула према кратујевачком округу на састанак са Шумадијоким одредом ради формирања Друге шумадијоке бригаде.

На пролазу кроз Мали Пожаревац, где је било седиште ОК СКОЈ-а,²³ формирана је 24. априла у одреду скојевска организација. За секретара одредског руководства СКОЈ-а постављен је Добросав Михаиловић Дола. Поред четних активних, формирана су и батаљонска скојевска руководства.

Приликом преласка кроз космајски срез, одред је 24. и 25. водио неколико борби са четницима око Губеревца и Стојника:

„Кад смо кренули из Поповића" — пише у извештају одреда упућеном 28. априла ОК КПЈ за Младеновац — „а пошто је било доста доцкан, то смо осванули у Парцанима, продужили за Губеревац, тако да смо стигли у село око 5,30 часова. Наишли смо на једну групу дражиноваца, коју смо одмах отерали и распоредили се за доручак. Око 10 часова пре подне добијамо 35 другова из Београда, међу њима 16 Руса — заробљеника. Док су они доручковали већ је било 12 часова. После пола сата примећено је непријатељско кретање у правцу нас и то са више страна. Одмах, без оклевања, предузели смо нападе у правцу Стојника, пошто смо предвидели да је у том правцу најбоље за напад. Великом брзином други батаљон, који је добио задатак да први пође у суорет непријатељу, ефикасно је извршио задатак који му је постављен. Непријатељ је био отеран, и не само отеран са првих положаја, него је гоњен и разбијен у потпуности. Губици на непријатељској страни: 10 мртвих и 6 заробљених, око 20 пушака плена и нешто муниције. На нашој страни није било губитака".

На почетку борбе осетила се нервоза код тек пристиглих бораца из Београда, који су били ненаоружани. Они су се обраћали командантима батаљона тражећи оружје. Ови су их „упутили на четнике" и нови борци су, савлађујући узбуђење прве борбе, јуришали без оружја са наоружаним партизанима, отимајући успут пушке од четника. У току борбе од одреда се изгубила једна чета и вратила се према Подунављу.

Док се одред налазио у коемајском срезу и у Шумадији, непријатељ је пожurio да ликвидира „партизанске републике" у Подунављу. Двадесетог априла Дража Михаиловић је издао наредбу командантима да „очисте сме-деревски крај од комуниста", подвлачећи да се „мора ра-

²³ Седиште ОК СКОЈ-а било је у кући Живана и Славке Симић. Изграђена су била ту два склоништа — једно у кући а друго касније у винограду. ОК СКОЈ-а се ту налазио од децембра 1943. до 20. јуна 1944. године.

дити брзо јер је време скупо". У овом наређењу Дража је поново претио својим командантима да ће „све старешине које нису у стању да рашчисте са комунистима сменити и довести способне људе, који ће бити у стању да уреде смедеревски крај". Команданту Авалског корпуса Трифковићу наређено је да помогне Лазовићу у чишћењу Подунавља, а Калабићу да предузме чишћење околина Космаја. Требало је да се „ове акције изведу у најкраћем времену", и тако детаљно, „како би после њих терен био потпуно чист".

Извршавајући Дражину наредбу, четници су почели да се припремају за напад на Друговац. За напад на друговачки батаљон прикупљене су 28. априла следеће четничке јединице: Смедеревоки Равногорски корпус, Грочанска бригада Авалског корпусеа, Младеновачка бригада Космајског корпусеа, Опленачка бригада Опленачког гардијског корпуса и Качерска бригада Рудничког четничког корпусеа. Укупно је сакупљено преко 1500 четника. Напад је почео у свитање 29. априла. Село је бранио Друговачки батаљон од 120 бораца наоружаних само пушкама и чета од 25 бораца која се са једним пушкомитраљезом одвојила у губеревачкој борби од одреда. Али, када је отпочела борба, око њих се окупило цело село. Жене су у кецељама доносиле у ровове муницију и делиле хлеб борцима. Пуна четири сата одбијао је Друговачки батал>он са партизанима стално обнављане јурише четника. У саопштењу штаба Космајског одреда које је у броју 4—5 објавио „Космајски борац" каже се о овој борби:

„Борба се водила око 4 часа и четници су изгубили око 60 мртвих и много рањених. Ми смо имали три мртва борца и четири сељака из позадинске јединице. Четници су за одмазду попалили многе куће и поклали око 100 људи, већином стараца и жена (заклано је тачно 75 Друговчана — прим. ред.) пошто су се остали повукли заједно са партизанима. Народ је огорчен и даље пружао отпор. 30 априла сачекали су сељаци и неколико партизана једну групу чупаваца, која се враћала из Друговца са напљачканим пленом (качерску четничку бригаду дочекале су у Ковачевцу сеоске десетине са члановима СП партије и СР СКОЈ-а — прим. ред.). Чупавци су растерани а заробљен је један чупави бандит из Блазнаве, кога су чупавци оставили рањеног у колима и разбежали се. Зликовац је одмах на лицу места стрељан. Заплењено је 7 пушака, три ћебета, много војничких чутура и разних других ствари, које су биле опљачкане."

Четници су у Друговцу извршили многобројне злочине. Поред спаљивања села и клања свих оних које су уопели да похватају, пљачкали су све што се могло понети. У торбама које су заплениле ковачевачке десетине са партијским радницима налазиле су се опљачкане и такве ситнице као што су сломљене писаљке, старе ђачке цртанке и писанке, комади оловака, црево за точење ракије, поцепани опанци, комади свећа и др. Пошто су се четници повукли, Друговчани су се вратили у село.

Сутрадан је непријатељ извршио напад и на другу „партизанску републику“, село Липе. У Смедерево су тога дана пристигле прве јединице немачке „казнене експедиције“. Поеле низа неуспелих покушаја, љотићевци су 30. априла продрли у село, запалили 58 кућа и стрељали 16 партизанских сарадника. Али овога пута они нису смели дуго сами да се задрже у селу. Тек два дана касније пристигле су им у помоћ немачке јединице. Под заштитом немачких тенкова оправљени су порушени мостови на Језави. Немци и љотићевци су блокирали село, али је већина сељака успела раније да се склони из блокаде.

После проласка кроз Липе, немачка „казнена експедиција“ је 3. априла ушла у Суводол и Друговац. Како је народ био углавном побегао из села, Немци су довршили четничку пљачку и запалили још неколико кућа.

Продирање непријатеља у села није изменило ситуацију у Подунављу. Народ је и даље пружао отпор непријатељу не само у овим него и у другим селима, а при наласку њихових јачих јединица, читава села су бежала у оближње шумарке и јаруге штићена од позадинских војних десетина. После упада непријатеља у ова села, позадинске јединице из Друговца и Липа повучене су у Космајски одред. Од новопридошлих бораца и партизанске чете која се нашла у Друговцу формиран је Трећи батаљон Космајског одреда, о чему је батаљонски партијски биро 1. маја обавестио заменика политичког комесара Космајског одреда:

„Руководство овог батаљона је следеће: Богдан Опачић, командант батаљона, њему заменик Миодраг Ивановић, политички комесар Војислав Вучковић, њему заменик Драгомир Гаврић-Кицош (штаб батаљона). Руководство прве чете: командир Душан Ацић-Лука, заменик Живојин Стефановић, политички комесар Радисав Јанковић, заменик Драгољуб Ристић. Руководство друге чете: командир Мића Ранковић, заменик Десимир Милошевић, пол. ком. Богољуб Милићевић, заменик Мирослав Миловановић. Руководство треће чете: командир Војислав Илић, заменик Видоје Домазетовић, пол. ком. Ђорђе Гостовић, заменик Живота Но-

вакоеић-Дика. Санитет. реф. Анка Вајндорфер, интендант ЈБубиша Васић.

Организационо етање батаљона: батаљон броји 16 партијаца и 4 кандидата... У свим четама постоје активи СКОЈ-а, а обавезно је батаљонско руководство Скоја. СКОЈ ипа потребне инструкције и ради. Образован је батаљонски биро еастављен од заменика пол. ком. чета и секретара бат. парт. (мисли се на партијску јединицу при штабу — прим. ред.) јединице" ..

Друга два батаљона космајског одреда налазила су се у Шумадији, где је тих дана формирана Друга шумадијска бригада НОВ Србије. Ноћу 7. маја Космајци су опколили четнике у Дрлупи и потпуно их разбили. У борби је погинуло 7 четника. Деветог маја Коомајеки и Шумадијски одред напали су четнике на Дучинској коси. После краћег али оштрог сукоба четници су напутили положаје и побегли. Само у току месеца априла, према саопштењу штаба одреда у мајском броју „Космајског борца“, уништиле су јединице Космајског одреда 8 Немаца и 103 домаћа издајника (дражиноваца и недигеваца), рањено је преко 60 непријатељских војника а заробљено 10. Космајски одред је изгубио 4 сељака из позадинских јединица.

Почетком марта 1944. године учестали су сукоби и борбе са непријатељем и на територији Првог шумадијског партизанског одреда. У овом периоду нарочито је била активна Колубарска чета. Првих дана марта она се на Шутници код Марковића кућа сукобила са око 60 жандарма из Аранђеловца. Борба је трајала пуна два часа. Партизани су се најпре повукли, а затим извршили јуриш и протерали жандарме.

Колубарска чета је затим извршила неколико диверзија. Уништени су уређаји и демонтирана железничка станица Рудовци а на речици Пештану запаљен је и срушен мост. Између Рудоваца и Даросаве партизани су сачекали у заседи железничку композицију, која је налетела на порушени мост и преврнула се у Пештан.

Неколико мањих диверзија извршила је тих дана и Орашачка партизанска чета. Половином марта ова чета је изненада нападнута у орашачком засеку Гајевима од Немаца и жандарма СДС. Повлачећи се у борби испред немачких војника, партизани су упали у заједу жандарма из Аранђеловца. Партизани су успели да се пробију, али су том приликом погинули комесар чете Никола Десница, командир

вода и једна партизанка које су непријатељски војници мртве изложили у Аранђеловцу.

Осамнаестог марта обе чете Првог шумадијског одреда нападнуте су од четника и жандарма из Белановице на Чађавцу код Босуте. После трочасовне борбе, у којој је погинуло 6 жандарма и већи број четника, непријатељ је натеран у бекство. На Чађавцу су погинула и три борца Шумадијског одреда. Тежа борба са четницима вођена је 21. марта у селу Трбушници. Ту су биле концентрисане две колубарске и једна качерока четничка бригада. Под притиском непријатеља партизани су се повлачили према Барзиловици. У овој борби рањена су три борца Првог шумадијског одреда. Сутрадан су ове четничке бригаде понова нападе партизане у Рудовцима.

Поред низа мањих акција, једну од већих диверзија Шумадијски партизански одред извршио је у рудницама угља у Мисачи. Ове руднике су поред жандарма СДС чували и четници Драже Михаиловића. У краткој борби непријатељ је био разбијен а партизани су демолирали рудник и уништили машине и инсталације.

Првога априла у Даросави су се састали Шумадијски и Космајоки одред. Како између окружних комитета тако и између штабова одреда постојала је у то време веома тесна сарадња. Приликом ових сусрета разматрана је ситуација у једном и у другом округу и усаглашавана је активност у војном погледу. Док су одреди логоровали између Даросаве и Венчана, једна партизанска чета је била избачена према Вагану као обезбеђење од изненадног четничког напада. До тога напада је убрзо и дошло. Пошто су одбили четнике, партизани су кренули на Ваган и ту посели положаје. Уз пут су јуришем растеране четничке заседе и у тој борби је погинуло 4 четника. Припуцавајући издалека, четници се нису усудили да крену према партизанским положајима.

После ове борбе, Космајски одред се вратио према Подунављу. Шумадијски партизански одред је остао на свом терену. Најчешће борбе са жандармима и четницима вођене су у селима Трбушници и Даросави. У трочасовној борби на Дрењаку и Даросави партизани су разбили две четничке бригаде које су на том простору биле поселе положаје.

Током целог априла чете су са партијским радницима спречавале равногорску мобилизацију, која је нарочито масовно вршена у опленачком срезу. Да би епречили да то чине по многим селима организоване су полуилегалне десетине, од којих је најактивнија била у селу Прогоревцу. У више наврата она је отварајући ватру са косе изнад села спречавала четницима улазак у село.

Са приближавањем пролећа Окружни комитет је одлучио да предузме мере за прелазак на одлучније борбе са непријатељем. У вези са тим 17. и 18. априла одржано је партијско саветовање руководиоца при Првом шумадијском одреду. Поред комесара и командира, присутан је био и Душан Петровић Шане. Разматрани су недостаци у раду одреда и утврђени закључци чијим је спровођењем одредска партијска организација требала да отклони те недостатке. Између осталог, требало је појачати политички и културни рад у јединицама и са народом. Штаб одреда је израдио 15 тема најпречих за војничко образовање бораца и руководиоца. У закључцима саветовања, између осталог, се каже:

„Наш батаљон имао је прилично губитака у зиму 1943-44 године. Губици које смо ми имали дошли су као резултат недовољне будности (случај у Орашцу — Гајеви и случај у Босути), где омо дозволили да нам се непријатељ неприметно привуче, изненади нас, или недовољна обавештеност са коликим снагама непријатељ располаже, улазили смо у борбу, па смо били после приморани да се повучемо због вишеструке надмоћности непријатеља, (случај на „Дрењаку“, гденам је погинуо друг Ммлош и случај у Трбушници), што је доводило до губитака ...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 8180).

Критика војних руководиоца и партијских организација у одреду због наведених појава била је оправдана. Па ипак, баш чињеница што су партизанеке чете увек примале борбу, без обзира на бројност непријатеља који је нападао, била је значајан чинилац у општој војничкој и политичкој ситуацији на терену. Наилазећи увек на одлучан отпор партизана, непријатељ је, поред губитака у људству, још више губио у моралном погледу чак и онда када су се партизани у току борбе морали повлачити.

Априлско саветовање и сређивање Шумадијског батаљона, односно Првог шумадијског одреда било је корак ближе ка формирању нових јединица у овим крајевима Србије.

ДРУГА ШУМАДИЈСКА БРИГАДА

У априлу 1944. године покушале су да се пробију из Босне према централној Србији II пролетерска и V крајишка дивизија. Са непријатељским снагама сконцентрисаним из свих крајева Србије вођене су тешке борбе око Павлика,

Косјерића и Ваљева. Глаеови о борбама у западној Србији брзо су се проширили и у ове крајеве. Али су наде и овога пута биле краткотрајне. Непријатељ је успео да потисне ове две дивизије НОВ, а затим се са још већом жестином оборио на партизанске одреде у Шумадији.

Ефикасније супростављање непријатељским намерама, бржа мобилизација народа за борбу и координирање операција са операцијом дивизија НОВ које су стојале на граници Србије захтевали су да се на овом простору поред партизанских одреда приступи формирању нових јединица Народноослободилачке војске. Због тога су ОК КПЈ за Крагујевац и ОК КПЈ за Младеновац одлучили да се издвоје борци из Првог шумадијског и Космајског одреда и образује Друга шумадијска бригада НОВ Србије.

Крајем априла Шумадијски одред се састао са Космајцима у Даросави. На састанку штабова одреда уочи 1. маја којим је руководио у име ПК КПЈ за Србију Душан Петровић Шане разматране су мере за формирање бригаде. Одлучено је да се у њу поред бораца једног и другог одреда укључе и новопридошли борци из Београда. За команданта бригаде постављен је дотадањи командант Космајског одреда Иван Стефановић Срба, за заменика команданта Бранко Ковачевић — „Жика Морнар“, за политичког комесара Душан Репац — „Пера књижар“, а за заменика политичког комесара одређен је Славко Зечевић Влада али овај није примио дужност. Приликом формирања бригада је имала два батаљона са укупно 200 бораца.²⁴ Из Космајског одреда за бригаду је издвојено 120 бораца, тако да су у одреду са руководством остала 102 партизана. За команданта одреда постављен је Риста Каровић Сима. Формирањем бригаде знатно је смањен и Шумадијски одред, у којем је после издвајања бораца за бригаду остала само једна чета од 35 партизана. Командир ове чете био је Душан Павловић Бора.

Приликом формирања бригаде одлучено је да све тријединице прославе 1. мај на Медведњаку између Даросаве и Венчана. Међутим, уочи одласка на прославу примећено је груписање непријатељских снага, па је одлука промењена. Партизанске јединице су пристизале на Медведњак али су одатле одмах упућиване према Прогоревцу. Ујутру 1. маја Медведњак су блокирале јаке четничке и недићевске снаге. Партизани су се у Прогоревцу постројили за прославу. Обавештени, међутим, о концентрацији четника према Мед-

²⁴ Команде батаљона су сачињавали: у 1. бат. командант Душан Поповић Вуја, политком Јова Роган, зам. команданта Света Андрић, зам. политкома Димитрије Кораћ Димче; у 2. бат. командант Живомир Белошевац Бора, заменик команданта Миле Прокић, политички комесар Драгутин Павличић Душко а заменик политкома Рада Вујачић.

ведњаку, они су прекинули свечаност и кренули према Вагану. Други батаљон је успео да потисне четнике са виса и да одатле упуту једну чету у село. На левом крилу, где је била главна концентрација непријатеља, 1. батаљон није успео да потисне четнике и жандарме ни после неколико јуриша. На једној и на другој страни било је знатних губитака. Од Вагана Друга шумадијска бригада се повукла у Гараше а четници у Трбушницу.

Преко Гараша партизани су се пребацили на Букуљу, где је као претходне године међународни празник рада прослављен тек другог маја.

Почетком маја у космајском срезу Друга шумадијска бригада, Космајски и Шумадијски одред водили су неколико борби са четницима. Трећег маја у Дучини код шуме Зорољин Космајци су разбили једну групу четника. У борби је смртно рањен секретар одредског бироа СКОЈ-а Добросав Михајловић Дола. Седмог маја бригада је са одредима опколила и разбила четнике у Дрлупи а деветог је вођена борба са четницима на Дучинској коси. После ових борби Космајски одред је остао на свом терену а бригада и Шумадијски одред су кренули према Даросави.

Појава бригаде и први ударци нанети непријатељу на овом простору убрзо су довели до концентрације четничких снага према овој партизанској јединици. Четници су посели Ваган и стално довлачили нове јединице са намером да разбију партизане и „очисте“ партизанска села око Аранђеловца. Једанаестог маја Душан Петровић Шане, који је у име Покрајинског комитета КПЈ за Србију непосредно руководио бригадом, одржао је на коси између Даросаве и Прогореваца састанак са штабом бригаде и командом Шумадијског одреда. Одлучено је да бригада крене према Космају. С обзиром на веће могућности за придолазак нових бораца, како са терена тако и из Београда требало је да она у младеновачком округу бројно ојача, да се снабде боље муницијом и истовремено избегне главни удар непријатеља. Шумадијеки одред је упућен према Колубари.

Међутим, кривицом штаба, бригада није исте ноћи кренула у одређеном правцу. Она се само пребацила у други крај села Даросаве и ту у једној шумици остала да проведе сутрашњи дан. Што је још горе, небрижљивошћу истог штаба постављена су недовољна обезбеђења, с обзиром на близину и јачину непријатељских снага, а како још ни она нису контролисана, борци у заседи и стражари су у свитање задремали. Тако су четнички стрељачки стројеви већ били зашли у шуму у непосредну близину логора када је заседа отворила ватру. Од четничке ватре из непосредне близине у логору се направио метеж међу сањивим бор-

цима. У општој пометњи главнина се повлачила у нeredу према долини речице Пештан. Ту су понова на њих са свих страна налетели четници, који су, знатно бројнији, имали предност у борби прса у прса. Успевши ипак да се пробије, главнина бригаде се повлачила према Вагану, који су већ поселе јаке четничке јединице. Упркос непријатељској ватри, челна група успела је да направи продор кроз њихове положаје. Тако су се из логора код Даросаве пробиле само две групе, једна од 70—80 и друга од 40 бораца. Али су и ове групе у каснијим борбама са четницима делимично разбијене. Приликом разбијања Друге шумадијске бригаде погинуло је, рањено и заробљено око 90 бораца. Био је то најтежи пораз који су партизанске јединице претрпеле у централној Србији.

Четничке јединице су такође имале прилично губитака. После борбе код Даросаве, само је у Тополу донето неколико мртвих и 30 рањених четника. Па ипак, њихови губици су били знатно мањи од губитака бригаде. То је омогућило за краће време четницима да се среде и појачају терор у Шумадији. Наатављајући претресе терена, они су сутрадан код Венчана опколили једну групу бораца из разбијене бригаде. У вишечасовној борби погинуло је 7 партизана.

Крстарећи по Шумадији, четничке колоне су се оборице најжешће на већ позната партизанска села. Свуда су вршена масовна батинања, покољи и пљачка. Стоку одузету од сељака четници су клали за своје јединице или је „продавали“ онима од којих су је и опљачкали. У овим покољима знатне губитке су претрпеле организације на терену како у чланству тако и у руководећем кадру.

Током целог маја партијска руководства у крагујевачком округу, поред политичког рада по селима, окупљала су борце који су се изгубили од бригаде, вршећи успут препаде на четнике и друге мање акције. Упркос четничком терору, у ове акције су се у све већем броју укључивали и партизански сарадници из позадине. Обнављане су стално организације у оним местима где је непријатељу пошло за руком да их ослаби или уништи, и одржаване су бројне политичке конференције. Релативно срећан рад партијских руководства, и поред присуства јаким непријатељских снага, омогућен је тако што су по налогу Окружног комитета у многим селима била изграђена склоништа за рањенике, илегалце и партијске технике. Само у 12 села на територији Крагујевачког окружног комитета КПЈ постојало је у то време 58 оваквих земуница. Од тог броја у Даросави 24, Бањи 8, Врбици 6, Прогоревцима 5, Орашцу и Буковику по 3 а у Копљарима и Брајковцу по 1. Добро организован по-

литички рад, опречио је непријатеља да стекне морално преимућство после борбе код Даросаве и да се учврсти у овим крајевима.

У време када су се четници из западних крајева груписали према крагујевачком округу, њихови корпуси и бригаде из источне Србије и са Југа пребациле су се на територију младеновачког округа. О томе се говори и у извештају ОК КПЈ за Младеновац од 25. маја 1944. године:

„Ситуација је код нас у знаку озбиљне четничке реакције у целом округу. Нарочито је њихова активност појачана у Подунавском и Јасеничком срезу. Тамо су поред сталних четничких снага стигле и веће четничке формације из Хомоља, од Мораве, и то у великом броју од око 1500—2000. Ти четници углавном у прво време тактизирају: не бију, не кољу, чак ни у куће не залазе, не пију. Но, то не доводи ни до каквих успеха — народ их страховито мрзи. Подунавље које је претрпело огроман терор, добро се држи. Свуда четници говоре о свом споразуму са Немцима и отворено се с тим хвале на зборовима. Чујемо да се брадап. чулавци јавно крећу по Београду, а на нашем терену се чулавачки команданти јавно састају са Немцима и њиховим командантима”.

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 5364)

Четничке колоне су се тих дана кретале на све стране изгонећи становнике по селима на зборове против комуниста. Потпун неуспех ове „војно-политичке акције” нагнао их је убрзо да прекину са тактизирањем и понова отпочну са покољима, батинањем и претњама. Али захваљујући снази организација на терену, четнички терор је само појачао отпор народа и повећао прилив бораца у Космајски партизански одред. Половином маја, још пре прикључења 3. батаљона, у одреду су била 123 брца, међу којима 15 чланова, 6 кандидата за чланове КПЈ и већи број скојеваца. Долазили су нови борци са села а повећао се и прилив из околних градова. У другој половини маја, из Београда је дошла група од 24 нова борца, а преко скојевске организације у Смедеревској Паланци припремано је бекство у одред једне веће групе логораша. О томе су 22. маја 1944. године омладинци из паланачког логора писали Среском руководству СКОЈ-а за срез јасенички:

... „Ми смо ти већ два пута тражили упутства шта да предузмемо овде и послали смо конкретне предлоге. Нисмо до сада добили одговор, да ли зато што одред има, како чујемо, велике борбе или из неког другог разлога. Међутим, ситуација је код нас врло озбиљна и тешка, те је треба хитно ретхгити. Овде у Заводу се сада налази специјална полиција, која ислеђује један прилично неозбиљан покушај бекства, који је покушала да изврши једна група на своју руку. Полиција ислеђује и паланачки СКОЈ у Заводу. Прети се стално расформирањем старих питомаца који су дуго у Заводу и изолатора, у коме су затворени политички непоуздани. За Видовдан ће сигурно бити велико ликвидирање поштених људи, те би се требало нешто урадити хитно. Ми се овде осећамо довољно јаки за ма какву акцију. Потребно нам је да одред дође уговорене ноћи у близину Завода на један-два км. да нас прими и да нас обезбеди од напада из самог града" ...

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 5750).

Крајем маја прихваћена је ова група од двадесетак омладинаца која је побегла из паланачког логора. Космајском одреду се прикључило 25 партизана из разбијене Друге шумадијске бригаде. Доласком у састав одреда и 3. батаљона, он се повећао на око 250 бораца. Али, поред општег пружања подршке народноослободилачком покрету и спремности народа, посебно омладине, да крене у борбу, вест о поразу Друге шумадијске бригаде тешко је деловала на све партизана. Велики број новодошлих бораца без ратног искуства још више је отежавао ситуацију и штаб одреда је био присиљен да избегава све оне сукобе са непријатељем код којих није био сигуран у потпун успех. Међутим, 25. маја у шуми између села Дубоне и Шепшина партизани је напала Младеновачка четничка бригада помогнута од суседних четничких јединица. Све стрепње штаба показале су се сувишне. Одлучним јуришем борци су после краће борбе потпуно поразили непријатеља. Убијено је и заробљено око 50 четника.²⁵

Ова победа, мада није представљала нарочити успех, с обзиром на однос снага, значајна је као почетак низа успеха над четницима, који су се после пораза бригаде и пристиглог појачања из Хомоља били осилили. Коомајоки одред је 3. јуна дочекао у заседи четнике између Суводола и

²⁵ Извештај штаба одреда у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 6396.

Друговца. Погинула су у борби 2 четника а партизани су запленили неколико пушака и један аутомат. Сутрадан, 4. јуна, извршен је напад на Селевац, где се налазио Смедеревски и делови Коомајског четничког корпуса, као и неке њихове јединице пребачене из Хомоља. Муњевитим нападом, за нешто више од једног сата борбе, партизани су потпуно поразили четнике. Погинуло је 11 а заробљено 27 четника. Заплењено је 27 пушака, већа количина муниције и друге опреме. Четници су се понова прикупили а сутрадан, 5 јуна, одред их је опет разбио код Суводола. У борби је погинуло 10 четника а остали су се разбежали. После ових борби партизани су прешли пругу Београд—Мала Крсна, разгонећи четнике на простору између пруге и Дунава. Већи сукоб са четницима Космајски одред је имао код села Сеоне. У овој борби непријатељ је такође разбијен а у њој је погинуо и један борац Космајског одреда.

*

Пуних 15 дана, све до 1. јуна, окупљали су се преко партизанских и партијских веза у Шумадији и Космају расути борци Друге шумадијске бригаде. Командант и комесар бригаде, са групом од тридесетак бораца, пребацили су се почетком јуна у младеновачки округ да би извршили попу и окупљање бораца бригаде. Већ 6. јуна батаљон се код Водња сукобио са четницима. Непријатељ је разбијен и у борби је погинуло 5 и заробљено 12 четника. Заплењено је 5 пушака и 130 метака. Осмог јуна је код Колара вођена борба са жандармима СДС и четницима. Погинула су три недићевца и један четник а партизани су запленили 4 пушке и 120 метака. Два дана касније, у Ковачевцу је заробљено и стрељано 5 петоколониша. Ојачан извесним бројем бораца из Космајског одреда и новодошавшим, за ових неколико дана батаљон се више него удвостручио. О томе су 14. јуна командант и комесар бригаде писали члану ПК КПЈ за Србију Душану Петровићу Шану:

„... Ми смо овамо извели неколико акција а имали смо и борбе са чулавцима. Жртава нисмо имали, а није било ни рањених... Примили смо нових другова из Београда, има доста металаца.

Организован је политички и војни курс који показују добре резултате. Са муницијом стојимо доста добро, имамо три п. митраљеза на 84 бораца, имамо у овом батаљону три чете (једна омладинска). Свакодневно одржавамо политичке и војне часове. Овај батаљон

располаже са добрим људством и оспособљен је за све акције..."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 5745).

У првој половини јуна овај батаљон Друге шумадијске бригаде и Космајски одред кренули су ка крагујевачком округу да би се састали са осталим борцима бригаде који су били окупљени око Шумадијског одреда. На пролазу према Шумадији бригада и батаљон су ноћу између 14. и 15. јуна извршили напад на Сопот, среско место космајског среза. Приликом заузимања варошице погинула су 3 жандарма СДС и 5 четника, међу којима и четнички командант батаљона Пешић. Партизани су изгубили два борца.

Сутрадан су се одред и бригада упутили према Баћевцу, где су до вечери водили борбу са четницима Авалског четничког корпуса и жандармима. Погинула су три недићевца и четири четника. Шеснаестог јуна партизане су напале немачке јединице помогнуте тенковима. Повлачећи се под борбом према селу Сибници, они су напали посавске четнике. У тој борби погинуло је 12 а рањен је или заробљен већи број четника. Од партизана је лакше рањен заменик политичког комесара Космајског одреда Јубомир Ивковић Шуца. Од четника је заплењено 9 пушака, револвер и 120 метака.²⁶ Свака заплењена пушка и еваки метак били су тих дана веома драгоцени због сталног придолажења нових бораца за које није било оружја.

По доласку у Шумадију извршена је реорганизација Друге шумадијске бригаде, у њу је укључена раније издвојена чета Шумадијског одреда, батаљон преостао од бригаде и изванредан број накнадно издвојених бораца из Космајског одреда. Бригада је тада бројала око 300 бораца, подељених у два батаљона.²⁷ Поред ова два батаљона, формирана је и посебна Ударна чета која је била везана непосредно за

²⁶ Документ број 5454 у Институту за историју радничког покрета Србије.

²⁷ Извршене су том приликом и неке измене у командном кадру: за команданта је постављен Живомир Белошевац Бора, за политичког комесара Славко Зечевић Влада, за заменика команданта Радивоје Ћусловић, за начелника штаба Миливоје Јаковљевић, за санитетског референта Жарко Бесара, за интенданта Видан Мићић. У командама батаљона били су: у 1. батаљону за команданта Богдан Опачић, заменика команданта Веља Јоксимовић, политичког комесара Јова Роган; у 2. батаљону за команданта Душан Павловић — „Бора ранилац“, за заменика команданта Милорад Прокић Миле, за политичког комесара Драгутин Павличић — „Душко Крцун“, за заменика политичког комесара Рада Вујачић Ружа. Нешто касније по сређивању партијске и Омладинске организације за секретара бригадног комитета СКОЈ-а повучен је са терена Петар Марић Јастреб, дотадањи члан ОК СКОЈ-а за Младеновац.

штаб бригаде²⁸. На терену Крагујевачког окружног комитета остала је по реорганизацији бригаде група бораца која се по потреби раздвајала ради вршења акција у орашачком и колубарском срезу. Укључење главнине Шумадијеког одреда у бригаду било је потребно да би се повећао број искуснијих бораца и бригада кадровски ојачала, а и да би успешније разбијала четничке концентрације. Малобројан партизански одред није могао да ступа у отворене борбе и напада бројно далеко надмоћније четничке корпусе, којима су лако могле да притекну у помоћ окупаторске и друге петоклононашке јединице.

Требало је да бригада, у садејству са другим јединицама Народноослободилачке војске, онемогући учвршћивање непријатеља на овом простору и убрза мобилизацију народа у оружану борбу против окупатора и његових сарадника. Реорганизована Друга шумадијска бригада је 27. јуна напала Руднички четнички корпус у Дудовици. Четници су ту припремали велику пројекцију Видовдана, за коју су доведени и глумци из Београда. После краће борбе са обезбеђењима, бригада је на јуриш растерала њихову главнину и штабове. Погинуло је 15 четника, међу којима и један поручник. Том приликом заплена је целокупна архива Рудничког четничког корпуса. У овом сукобу бригада је имала једног рањеника. Похватане Београђане, које су четници довели на прославу, партизани су после одржаног митинга пустили кућама.

Растеривање четничког корпуса у Дудовици представљало је видан политички успех. Штавише, ослобођени грађани су по повратку у Београд били најверљивији агитатори о снази народноослободилачког покрета и четничкој немоћи. Још значајније је било то што је сукоб у Дудовици био, у извесном смислу, преокрет за четнике, који су се у крагујевачком округу били знатно осилили после разбијања бригаде у Даросави.

БОРБЕ СА ЈЕДИНИЦАМА „ПРИВРЕМЕНЕ КОМАНДЕ ШУМАДИЈСКИХ ЧЕТНИЧКИХ КОРПУСА“

Друга шумадијска бригада је после реорганизације, у јуну 1944. године, брзо израела у снажну јединицу која је са успехом разгонила четничке корпусе по Шумадији. У својим операцијама она се могла ослањати на Коемајски партизански одред, који је, дејствујући у непосредној близини

²⁸ Командир Ударне чете био је Бранко Ковачевић — „Жика Морнар“, заменик командира Света Андрић, политички комесар Аца Лупшић.

Београда, задавао озбиљне ударце непријатељу. Партијска руководства су у то време развила обимну активност на јачању позадинске организације и органа народне власти. На тај начин је на овом простору створен ослонац будућим операцијама за коначно ослобођење Србије.

Одлагање продора Друге пролетерске и Пете крајишке дивизије према централној Србији било је нова прилика за непријатеља да се усредсреди на партизанске јединице у крагујевачком и младеновачком округу. Уништење партизанских снага на овој територији било је половином 1944. године прека потреба за непријатеља, јер су те снаге, дејствујући на најважнијим комуникацијама, могле да постану велика ометња за прегруписавање немачких трупа са југа у данима када се Црвена армија приближавала Балкану. На другој страни, оне су својим дејством угрожавале позадину непријатељских снага које су покушавале да зауставе продирање јединица Народноослободилачке војске у Србију и ширење слободне територије са југа, где су се око Топлице и Јабланице већ образовале прве српске дивизије НОВ. За равноргорске планове је присуство партизана у Шумадији посебно представљало рушење евих илузија о преузимању власти од окупатора и учвршћивању у Србији до долаека савезника. Отуда су већ у мају многе четничке јединице пребачене на ово подручје. Делимични успех напада на бригаду код Даросаве пружио им је тих дана краткотрајно охрабрење. Али су порази четника у Подунављу, Јасеници и око Космаја, као и појава бригаде у Дудовици поново показали да је и ова равноргорска „офанзива“ пропала. Четничка врховна команда је због тога у јуну 1944. године образовала „Привремену команду шумадијских корпуса“, и ставила јој у задатак да „ликвидира комунисте у околини Београда“. У наредби коју је тим поводом издао Дража Михаиловић између осталог пише:

„... Да се организује привремена команда шумадијских корпуса са задатком чишћења и дефинитивног уништења комунистичких група и симпатизера на територији ниже наведених корпуса. У састав привремене команде улазе: Авалски, Смедеревски, Руднички, Опленачки и Космајски гардијски корпус. Надлежност ове привремене команде шумадијских корпуса биће искључиво акција против комуниста на означеној територији. Ради веће прецизности управљања, командант Авалског корпуса мајор Трифковић издаваће наређења свим деловима...”

(Оригинал у архиви ВИИ.)

Спровodeћи ову наредбу врховне команде, четнички корпуси су, помогнути од Немаца, Бугара и недићеваца понова покушали да иокористе бројну премоћ и угуше народно-ослободилачки покрет у Шумадији. Жестоке борбе са овим непријатељским снагама вођене су током јуна и јула око Аранђеловца и скоро по свим срезовима младењачког округа, нарочито у Подунављу. Не испуштајући иницијативу, Друга шумадијска бригада и Космајски партизански одред разгонили су вишеструко бројније непријатељске групације. Један за другим ређали су се порази који су још једном осујетили окупаторскочетничке планове и омогућили даље јачање покрета у овим крајевима. На територији крагујевачког и младењачког округа постигнут је у овом периоду знатан напредак у погледу учвршћивања организација, деловања среских руководства и ереских народноослободилачких одбора.

л

У -првој половини јуна одржан је састанак Окружног комитета КПЈ за крагујевачки округ, на којем је детаљно анализирана ситуација на терену и одређени даљи задаци у раду. Састанак је трајао три дана — 12. 13. и 14. јуна. У то време на територији овог округа било је укупно 65 чланова и 30 кандидата за чланове КПЈ²⁹. Партијска руководства постојала су у орашачком и качерском срезу од по три а у колубарском од четири члана. У осталим срезовима, крагујевачком, лепеничком и гужанском, радили су поједини партијски радници а вршене су припреме за попуњавање партијских руководства. Најјача организација била је у то време у орашачко-опленачком срезу. Тамошња организација је бројала 24 члана и 10 кандидата. По селима је било 5 народноослободилачких одбора, 6 актива СКОЈ-а, са укупно 27 чланова и 5 одбора УСаОЈ-а.

На састанку Окружног комитета оцењено је да су од окупаторскочетничког терора организације у позадини претрпеле знатне губитке, да су разбијени и ослабљени многи народноослободилачки одбори. Оријентисане на борбу са четницима, позадинске партијске организације, па и поједини партијски радници, запостављали су често организациони рад на терену. Окружни комитет је закључио да се поменуте слабости морају најхитније отклонити. Одлучено је да се ојачају новим члановима постојећа и формирају нова среска партијска руководства у свим резевима. Попуњен је такође и ОК СКОЈ-а са три нова члана, а омладинској ор-

²⁹ Према док. бр. 10052 у Институту за историју радничког покрета Србије.

ганизацији је постављено да више пажње посвети стварању одбора УСАОЈ-а по свим селима у округу. Посебно су истакнути задаци у погледу даље изградње органа народне власти. Одлучено је да се формира Окружни народноослободилачки одбор и да се приступи интензивнијем раду на обнављању и јачању месних народноослободилачких одбора, без обзира што су под четничким терором били „тешки услови за њихово проширење“ и функционисање као органа власти.

Како је ових дана због велике потражње партијског и пропагандног материјала окружна партијска техника била преоптерећена послом, одлучено је да ова среска партијска руководства формирају своје технике за умножавање летака и брошура. Поред тога, стављено им је у задатак да изграде већи број склоништа за смештај и лечење рањеника.

Спровођењем ових ових закључака већ у току јуна знатно су ојачале организације у целом округу, а нарочито у орашачком и колубарском срезу. Организационо-политички рад на терену у знатној мери је олакшало и разбијање четника у борбама које је у овим крајевима водила Друга шумадијска бригада.

После разбијања Рудничког четничког корпуса у Дудовици, Друга шумадијска бригада је добила наређење да уништи четничку Јуришну гардијеку бригаду, која је због терора по селима опленачког, орашачког и колубарског среза отежавала организационо-политички рад. Тридесетог јуна ова четничка бригада је стигла у Даросаву и еместила се у засеок Осредак. Партизанске чете, захваљујући добрим обавештењима, успеле су да се увуку у четнички распоред и потпуно их изненаде. Развила се жестока борба. Најоштрија је била око опкољеног четничког штаба, где се борба водила само бомбама. Уништио је потпуно језгро ове четничке бригаде, а остаци су се разбегли по терену. У борби је погинуло 13 а заробљено 29 четника. Заплењена су 3 холандска •митраљеа, 50 пушака, 1 револвер, 3100 метака и друга опрема.

Из Даросаве је Друга шумадијска бригада кренула према Жутом Оглавку. Неколико дана је провела по селима орашачког и колубарског среза. Једна од значајнијих њених акција била је трећег јула рушење пруге Лазаревац—Аранђеловац. Том приликом задржан је на прузи воз и запаљена цела једна композиција вагона а локомотива оштећена.

После ове акције бригада је кренула према Подунављу, где је Космајски партизански одред водио скоро свакодневне борбе са Смедеревским и Авалским четничким корпусом.

Половином јуна четници су поново најјаче своје снаге окренули према територији младеновачког округа. Талас њиховог терора се овога пута нарочито оборио на партизанска села у подунавском, грочанском и младеновачком срезу.³⁰ У Малом Пожаревцу четници су 20. јуна заклали 16 партизанских сарадника, међу којима и неколико скојеваца. Упркос мучењу похватаних, четници у овом партизанском селу нису никога натерали на издају. Окојевац Симић Тија, у чијој су се кући у склоништу налазили чланови ОК СКОЈ-а са инструктором ПК СКОЈ-а Емилијом Јакшић-Никезић Маром, претучен је и заклан а није ни речи рекао кољашима. Четници су извршили тих дана покоље и у другим селима у околини, тако је у Дражњу заклано 7 партизанских сарадника у Ковачевцу 5 а у Влашки 2. Нови покољи и батинања наишли су на жесток отпор народа и нове одласке у партизане. Тих дана је у Космајски одред дошло десетак нових бораца и из великоорашког ереза, који су четници омаатрали својим упориштем. Позадинске организације су често дочекивале четничке колоне пушчаном ватром. Масовно се бежало по пољима док су четници били у селу.

После одвајања од бригаде, Космајски одред је 19. јуна водио борбу са Јасеничком четничком бригадом између Селевца и Друговца. Партизани су разбили четнике и заробили четничког комаданта Богићевића из Ратара. У борби је погинуло 11 а заробљено су 24 четника. Заплењено је тридесетак пушака и нешто опреме и муниције.

Из Селевца одред је по налогу Окружног комитета кренуо према грочанском срезу са задатком да разбије четнике који су се тамо почели учвршћивати. У селу Дражњу, 21. јуна, партизани су разбили групу четника а затим одржали митинг. У борби је погинуло 7 и заробљено 8 четника а заплењено је нешто оружја и муниције. Збор је одржани у селу Малој Иванчи, која је до тада важила, као најјаче четничко упориште у срезу. Испред партизана четници су побегли не пружајући отпор.

Пролазећи даље према Подунављу, Космајски одред се 23. јуна сукобио са Смедеревским четничким корпусом између села Орашја и Друговца. Непријатељ је натеран у бекство и партизани су продужили према Друговцу. Истога дана четници су поново прикупили своје јединице и извршили напад на партизане у Друговцу. Космајеки одред је прешао у напад и тако потукао четнике да су бежали на све стране. У борби је погинуло десетак четника а исто толико их је заробљено. Партизани су запленили 17 пушака и већу количину муниције.

³⁰ Оригиналан извештај у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 5454.

Сутрадан су се четници средили и почели напад на Космајски одред у Друговцу. Развила се понова оштра борба у којој су четници претрпели нов пораз. Бежећи испред партизана, они су оставили већи број мртвих и рањених. Заплењено је десетак пушака и нешто опреме и муниције. Од партизана је један погинуо а четири су рањена.

Борбе у Подунављу око Друговца настављале су се из дана у дан. Смедеревском четничком корпусу пристигло је у помоћ око 500 четника Авалског и неке бригаде Космајског и Опленачког четничког корпуса. Ове јединице су понова напале партизанае код Друговца 25. јуна. Развила се огорчена борба, у којој је непријатељ понова потучен. Погинуло је 25 а заробљено 7 четника. У току борбе рањена су 2 партизана, један вод од 15 бораца се одвојио и тек после неколико дана дошао поново у састав одреда. Са четницима под командом мајора Трифковића и капетана Лазовића наставила се борба и 26. јуна код друговачке шуме. Прикупљајући своје расуте корпусе, они су тога дана понова напали Космајски одред. Четници су и овога пута потучени — погинуло је 15, заробљено 8 а заплењена мања количина оружја и муниције. Из Космајског одреда су 2 борца рањена. Потучени четници су се прикупљали у околним селима.

У овим борбама четници су често били тако потучени да су бежали на све стране. Појединце су уз пут разоружавале позадинске војне десетине, а присилно мобилисани сељаци су и сами бацали пушке и бежали кућама. Једну од ових група пресрело је код Суводола неколико партијских радника. Десетак врисилво мобилисаних омладинаца пуштено је кући а рањени четнички официр је побегао немачкој посади у Коларе. Том приликом је заплењено десетак пушака, два револвера, неколико бомби и нешто опреме и муниције.

Два дана касније Космајски одред је наишао на четничку заседу у Бадљевици. Од њихове ватре рањена су 3 партизана. Одмах по отварању ватре партизани су јуришали и растерали четнике, запленивши у њиховом логору целокупну³¹ комору са знатном количином оружја, муниције и опреме.

Уапешне борбе са непријатељем уз то и веома развијен политички рад на терену омогућили су брзо увећавање Космајског партизанског одреда. Крајем јуна он је имао три чете са укупно 121 борцем. У одреду су постојале четири партијске јединице са 16 чланова и 15 кандидата а у свим

³¹ Оригинал извештаја у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 6399.

четама су били формиран прилично јаки активи СКОЈ-а. Преко зборов и конференција по селима куда се одред кре-тао, ове организације су политичким деловањем пружале знатну помоћ организацијама на терену, које су и поред четничког терора знатно ојачале у овом периоду.

Овај успон у развиту организација био је обележен, између осталог и, учвршћивањем и јачањем руководства Већ почетком јуна поред Окружног комитета Партије, СКОЈ-а и акружног народноослободилачког одбора формиран је и окружни одбор антифашистичког фронта жена. По срезовима је поред руководства осталих организација почело формирање среских одбора АФЖ-а. Биле су то углавном партизанке повучене из одреда или из села на партиј-скснполитички рад. Учвршћење окружних и срееких руко-водства допринело је стабилизацији у целокупном органи-зационо-политичком раду на терену. Према јунском изве-штају Младеновачког окружног камитета Партије, у округу јетада било 127 чланова, 50 кандидата и 89 скојеваца. У по-пуњеном Окружном комитету КПЈ било је -сада 6 чланова.³² У осталим окружним руководством и партијској техници ра-дило је 14 чланова и 1 кандидат за члана КПЈ: Окружни комитет СКОЈ-а имао је 4 члана,³³ Окружни НОО 4 члана,³⁴ Окружни одбор АФЖ 5 чланова и 1 кандидата³⁵ а 1 члан Партије радио је у окружној партијској техници³⁶. По свим срезовима постојала су у то време и ореека руководства СКОЈ-а која су сачињавали партизани-партијски радници. Ореоки народноослободилачки одбори тек су били образо-вани у неким срезовима. Поред појединих политичких рад-ника, у њих су узимани и угледни људи из села који су уживали углед као партизански сарадници.

Од свих позадинских организација најбрже су јачале позадинеке војне десетине. У већини села младеновачког и

³² Члавови ОК КПЈ били су: Дража Марковић, Марко Нике-зић, Божидарка Дамњановић Кика, Јерко Михајловић Душко, Петар Јока Бановац и Радомир Николић Младен.

³³ Чланови ОК СКОЈ-а били су у то време: Радомир Николић Младен, Милорад Симић Жарко, Александар Виторовић Цига и Рајко Димитријевић. Нешто касније ушао је у ОК и Петар Муњас Љуба. Као инструктор ПК СКОЈ-а за Србију у овом округу радила је Мара Јакшић-Никезић Цуца. (Петар Марић Јастреб је био повучен у јуну или јулу за секретара бригадног комитета СКЈОЈ-а у Другу шумадиј-ску бригаду).

³⁴ Чланови ОНОО: Миливоје Павковић Чича, Дража Марковић, Овезозар Миличевић чика Тоза, Чеда Новичић и Драга Секулић.

³⁵ Окружни одбор АФЖ-а: Божидарка Дамњановић Кика, За-горка Радојковић, Живка Милићевић, Мара Радојкоесић, Марица Фи-липовић и Милка Урошевић.

³⁶ У окружној партијској техници су радили: Јованка Поповић Буба, Зсрица Дамњановић Драгица а нешто касније и Милица Јо-вановић.

подунавског а и у многим селима других срезова војне десетине су обухватале по двадесетак па и више партизанских сарадника. Одбрана села и војничко разбијање четника постали су животна питања за цео народ, па су, запостављајући често све друго, заседама и препадима на четнике посветиле највећу пажњу све позадинске организације.

У борби против четничке мобилизације Окружни комитет партије, као и Окружни НОО и штаб одреда издавали су у неколико наврата прогласе народу, позивајући га да пружи отпор четницима.

Непрекидне борбе са четницима у јуну и јулу отежавале су знатно пребацивање нових бораца из Београда према Космају и Шумадији. Покрајиноки комитет је због тога упућивао погоднијим каналима борце у Срем. Пребацивање нових бораца у сремске јединице било је последица и сталне оскудице космајских и шумадијских партизана у оружју и муницији, док су сремски одреди били радиостаницама повезани са Врховним штабом односно штабовима јединица НОВ при којима су биле савезничке војне мисије. Због овог пребацивања нових бораца у Срем, при Сремском посавском одреду образован је батаљон састављен од радника из Београда који су по добијању оружја требало да се пребаце у Космај. Младеновачки ОК КПЈ писао је о томе 30. јуна Душану Петровићу Шану:

„... Двадесет шестог о.м. јавио нам је друг Риста да из Срема (шифрирано — прим. ред.) треба да се пребаци хитно група од (број је шифриран — прим. ред.) радника из Београда, који су сви наоружани пушкама и имају неколико митраљеза. Међу њима има 36 чланова партије и 78 скојеваца. Друг каже да они долазе на наш терен са њима је и један (шифрирано — прим. ред.) радист (мајор) имају и радиостаницу. Може одмах да обавести (шифрирана реч, вероватно савезнике — прим. ред.) да нам на одређено место баца (шифрирана реч — прим. ред.) оружје. Ми смо у вези са тим послали друга Марка (Никезића — прим. ред.) да би се то што пре спровело”.

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 5454).

Пребацивање овог батаљона уследило је знатно касније. Марко Никезић је овог пута у Срему уговорио време и место где савезници треба да баце из авиона оружје и муницију, па су се одред и бригада припремали да га прихвате.

Борбе у Подунављу са јединицама „четничке Привременекомандешумадијских корпуса" настављене су првих дана јула са још већом жестином. После разбијања четника оКо Друговца, Космајски одред је кренуо да разгони равногорске бригаде које су се окупљале по околним селима. Првог јула извршен је напад на четнике у Михајловцу. Разбијени четници су се разбежали, оставивши за собом нешто оружја и муниције. Два дана касније, 3. јула, Космајски одред је у шуми између Суводола и Луњевца дочекао четничког команданта Дамњановића са око 200 четника. Борба је трајала једва десетак минута. После првих плотуна партизани су кренули на јуриш, разгонећи четнике по пољу и шумарцима. У овој борби погинуло је 18 четника а заробљено пет чприсилно мобилисаних сељака, који су одмах пуштени кућама.³⁷

Како су борбе у Подунављу и Јасеници настављене скоро из дана у дан, четници су привлачили нова појачања. Поред Трифковићевог Авалског корпуса и делова Космајског четничког корпуса, почетком јула стигао је у помоћ Смедеревском четничком корпусу и Опленачки четнички корпус са Николом Калабићем. Тако се тих дана на простору Мало Орашје—Биновац окупило неколико хиљада четника. „Привремена команда шумадијоких четничких корпуса" очевидно је била одлучила да по сваку цену изврши више пута поновљено наређење Драже Михаиловића о „чишћењу Подунавља од комуниста". Борбе са овом четничком групацијом Космајски одред је започео 4. јула око 9 часова ујутру. Крећући се Биновачком косом гтрема Малом Орашју, Равном Гају и Дубони, партизани су скоро без предаха јуришали, разгонећи четнике, који су били посели све косе и узвишице. Борба је трајала цео дан и у њој су погинула 23 а рањено је и заробљено 25 четника.

У сумрак 4. јула колоне Космајског одреда је избила од Малог Орашја према Дубони. Неочекивано, одредска претходница је наишла код првих дубонских кућа на обезбеђење Друге шумадијске бригаде. У мраку је наједном отворена ватра са обе стране и док неепоразум није отклоњен, погинуо је један борац Космајског одреда.

Друга шумадијска бригада је овога пута била кренула према Подунављу да помогне Космајском одреду у рашчишћавању четника и обезбеђењу територије на коју би савезници могли да допреме авионима оружје и муницију. Изабрано је у ту сврху Подунавље између осталог и због тога што су у то време ова села представљала једно од најјачих партизанских упоришта са бројним наоружаним позадин-

³⁷ Оригинал извештаја у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 7891.

сним јединицама. Пролазећи преко Касмаја бригада је имала само неколико мањих сукоба са четницима, који су делом били концентрисани према Подунављу, а делом упућени на југ према Копаонику. После састанка у Дубони, обе јединице су 5. јула запоселе положаје на околним висовима. Четницима који су се окупљали око Малог Орашја и Бадљевице пристигли су у помоћ и жандарми недићеве СДС. Али до борбе овога пута није дошло. Око десет часова ујутру из „позадине“ од Младеновца према партизанским положајима кренуле су немачке јединице са тенковима. Пошто је било опасно прихватање борбе када се далеко бројнији непријатељ налазио и испред и иза партизанског фронта, штаб бригае и штаб Космајског одреда одлучили су да награве покрет према јасеничком срезу. Истога дана по подне партизани су стигли у Селевац и ту одржали велики митинг. Да би заварали непријатеља, то исто вече су бригада и одред продужили према Азањи а у зору 6. јула понова су се вратили у Друговац. Неколико хиљада четника и жандарма СДС налазило се по околним селима а њихова главнина је посела положаје на тремеђи Друговац—Мало Орашје—Дубона. Око ручка они су чак упутали поруку партизанима да „овога пута у борби неће успети“. Одмах је наређен покрет према Дубони. Ударна чета, која је била у претходници, сукобила се са четницима већ на првом километру од Друговца. Пошто је разјурила четнике са положаја, она их је гонила еве до главних положаја на тремеђи Друговац — Мало Орашје — Дубона. Ту су се обе јединице распоредиле за борбу. Први батаљон бригае кренуо је лево према Дубони, Космајски одред десно према Малом Орашју а Други батаљон је остао као резерва. Борба је трајала пуних шест часова. Далеко бројније непријатељске јединице отвориле су ватру са свих висова. Ударајући на главнину непријатеља највећу тежину у борби поднела је Друга шумадијска бригада. Један за другим смењивали су се јуриши. Четници су у једном тренутку чак успели да потисну Први батаљон на полазне положаје. Истовремено је непријатељ покушао да заобиласком положаја Првог батаљона прекине везу са Другим батаљоном. Тада је издато наређење да и овај батаљон уђе у борбу. Разбијајући десно крило четника, Други батаљон је у одлучујућем тренутку поправио положај бригае. Понова су се почели смењивати јуриши. У четвртом, одлучном јуришу партизани су успели потпуно да пораде непријатеља. Разбијени четници и жандарми бежали су куд који. У овој борби погинула су 74 четника, 12 жандарма, 16 четничких официра из „Привремене команде шумадијских четничких корпуса“, међу којима и мајор Реља Мицић, заменик команданта Авалског четничког корпуса. Партизани су заробили 13 четника и жандарма и

запленили целокупну четничку архиву, два пушкомитраљеза, нешто муниције и опреме. Друга шумадијска бригада имала је такође знатне губитке — погинуло је једанаест партизана, међу којима командант Првог батаљона Богдан Опачић, заменик команданта батаљона Веља Јоксимовић и политком чете Станимир Пауновић. Међу четрнаесторицом рањених бораца били су ранији командант Друге шумадијске бригаде Иван Стефановић Срба и командант Другог батаљона Душан Павловић Бора.

Потучене четнике партизани су гонили до Умчара а неке и даље према Смедереву. Била је то одлучујућа борба у овом периоду, после које су се расути четнички корпуси „повлгли“ сваки на свој терен. Друга шумадијска бригада и Космајски одред вратили су се на бојиште да би сахранили изгинуле борце. Рањеници су смештени у Друговац на лечење. Сутрадан су и бригада и одред провели дан код Друговца, а затим су кренули према Ковачевцу, са задатком да разбију четничко упориште у Кораћици поред Младеновца. Уз пут су разгнали мање четничке јединице које су тако бежале да су код Ковачевца два митраљесца појახала коње да би их сустигла.

Осмог јула ујутру Друга шумадијска бригада и Космајски одред појавили су се изненада крај Младеновца. Пошто су поред саме ва-роши, крај Селтерса, прешли пругу и друм, партизани су ушли у Кораћицу, где се налазило седиште четничког Космајског корпуса и Младеновачке бригаде. Изненађени и преплашени, четници су пружили слаб отпор. Партизани су заробили 9 четничких официра и запленили нешто оружја и муниције. Обе јединице су затим продужиле покрет према Космају.

Узнемирене партизанским присуством у Кораћици и разбијањем овог четничког упоришта, убрзо су према Другој шумадијској бригади и Космајском одреду кренуле немачке јединице са жандармима СДС из Младеновца и из Сопота. Крећући се под заштитом тенкова, немачки војници су напали бригаду и одред на падинама Космаја. Партизани су посели положаје и прихватили борбу, али су их тенкови убрзо присилили на повлачење. Друга немачка колона са тенковима упутила се према Великој Иванчи са намером да партизанима пресече одступницу. Борба са овим непријатељским јединицама трајала је цео дан. Бригада и одред су успели да се гаробију правцем Рогача—Раниловић—Велика Иванча. У овим борбама погинуо је један немачки војник, четири недићевца и један четник. Непријатељ је имао већи број рањених а Друга шумадијска бригада и Космајски одред нису имали губитака. После повлачења са Космаја партизани су на Прокопу између Велике Иванче и Мисаче

Штампани материјали које је издавала техника ОК КПЈ
за акруг Аренђеловац

Штампани материјали које су издавале технике ОК КПЈ и ОК СКОЈ-а
за округ Младеновац

| Један вод Печке чете Пожаревачког партизанског одреда са командиром и политичким комесаром у лето 1943. године

Прикупљање хране и одећа за рањенике у Пожаревцу.
новембар 1944. год.

напали Немци и недићевци. Борба је трајала скоро цео дан. Улркос губицима, непријатељ је жестоко нападао. На положајима код Прокопа погинуло је 5 бораца Другог батаљона. Бригада и одред су пробили непријатељски обруч и продужили покрет према Даросави. Немачке јединице и жандарми повукли су се увече у оближње варошице.

Након краћег задржавања у Даросави, бригада и одред су продужили према Гарашу, где су се јединице одмарале после ових вишедневних узастопних борби.

РАЗБИЈАЊЕ НЕПРИЈАТЕЉСКИХ УПОРИШТА И ОДБРАНА ЖЕТВЕ У КРАГУЈЕВАЧКОМ И МЛАДЕНОВАЧКОМ ОКРУГУ

Половином 1944. године фашистичке трупе су, упркос тешким поразима, успешно одолевале савезницима. Совјетска армија је још у априлу избила на чешку и румунску границу, започињући истовремено офанзиву према Карпатима и припреме за обимне операције на Балкану. Почетком јуна савезници су се искрцали у Француској, па је тако поред Италије у Европи отворено још једно ратиште а скоро истовремено Вермахт је почео да бомбардује Лондон ракетама „V". Окупаторска штампа је под крупним насловима доносила извештаје о новом немачком тајном оружју које ће довести до „брзог и одлучујућег преокрета у корист сила осовине".

Главне операције савезника биле су усмерене ка средњој Европи, али је у складу са тим општа ситуација све више указивала на значај будућих војних и политичких догађаја на Балкану. Народноослободилачка војска Југославије је у то време била израсла у снагу која је вршила утицај не само на ослободилачке покрете у околним земљама него и шире у Европи. Уз помоћ КПЈ и НОВ разгарао се ослободилачки покрет у Албанији. Ослободилачка борба у Југославији била је потпора покретима у Бугарској и Грчкој. После капитулације Италије југословенској Народноослободилачкој војсци су се прикључиле јединице италијанских патриота, а у току рата били су формиран и посебни батаљони и бригаде од Пољака, Чеха, Словака и других народности које су се налазиле на територији Југославије. Савезничке владе биле су принуђене да без обзира на своје политичке планове и погледе, прихвате ове чињенице као реалност приликом разраде своје војне и политичке стратегије и тактике у овом делу света. Још у марту на Вис је стигао генерал Том Черчил ради обједињавања операција савезничких армија и Народноослободилачке војске. По доласку совјетске војне мисије, убрзо је преко Барија стигла

и оружана помоћ СССР-а. Британска влада је вршила притисак на краља и избегле политичаре да се оgrade од компромитованих четника, али су они продужили да им шаљу помоћ, трошећи немилице злато које су изнели из земље. Избегличка влада је крајем марта упутила Дражи Михаиловићу 25.000.000 динара, 1000 наполеона и 30.000 долара а у мају 7.000.000 динара, 2.000.000 француских франака и 75.000 долара. Тек крајем маја поднела је оставку Пурићева влада, а првог јуна је краљ поверио мандант Шубашићу на основу споразума са Националним комитетом ослобођења Југославије. Али и поред свих јавно датих изјава, политичка емиграција је тајно и даље одржавала везе са четницима, надајући се подршци реакционарних кругова на западу, а посебно владе САД, која је у априлу званично одлучила да четницима „хитно пошаље помоћ у оружју и опреми“.

Координација операција са савезничким снагама на подручју Средоземља условила је оријентацију јединица НОВ према јадранској обали. Од заплених бродова и оних које су савезници изручили НОВ биле су још пре ових догађаја формиране морнаричке јединице. Од 16 ловаца-бомбардера образована је 22. априла прва ескадрила авијација НОВ, а припремани су кадрови тенкиста и других родова оружја. Па ипак, још крајем априла Врховни штаб је и директивама Трећем ударном корпусу указивао да је „од ванредног значаја присуство НОВ у Србији“ зато што се очекује капитулација фашистичке Бугарске и да је за читав народно-ослободилачки покрет „данас примарна Србија“. Извршавајући ове директиве, Главни штаб НОВ за Орбију ужурбано је радио у јужним крајевима на образовању нових јединица Народноослободилачке војске. На планини Радану је 20. маја формирана 21. српска ударна дивизија, два дана касније и 32. дивизија. На Јастребцу је 6. јуна формирана 23. дивизија, 10. јуна у Пустој Реци 24, а 21. јуна у Топлици 25. дивизија НОВ.

Страхујући од затварања комуникација јужно од Београда, због присуства дивизија НОВ на југу Србије и приближавања јединица Црвене армије, немачка команда је у ДРУГОЈ половини 1944. године почела да повлачи своје трупе из Грчке. Интернационалним друмом према Београду пролазиле су колоне камиона са немачким војницима, а железничке пруге су биле претрпане дугим војним транспортима. Под заштитом петоколонаша, немачка окупациона управа је журила да извуче што више од жетве из те године. Тешка ситуација у којој се јула и августа 1944. године нашао непријатељ у Србији довела је до отвореног сједињавања свих окупаторско-петоколонашких групација. Равногорски четници су се, преузимајући „власт“, прихватили заштите вр-

шаја од партизана. Слично недићевцима и љотићевцима у претходној години, сада су њихови батаљони и бригаде ископали ровове око вршалица по селима и даноноћно држали око њих заседе бринући се за редовну испоруку „разреза“ за окупатора. Врхунац зближавања свих непријатељских групација био је свакако споразум Драже Михаиловића и Недића у -селу Ражани, у којем између осталог пише:

... „1. Влада (Недићева — прим. ред.) ставља одмах на расположење генералу Дражи Михаиловићу за плату официрима, подофицирима и осталима 10. милиона динара, с тим да престане пљачкање државних пошта и осталог.

2. Генерал Недић, односно влада, преузимају на себе обавезу да код Немаца издејствују одмах 30.000 пушака, 3 милиона пушчаних и митраљеских метака, 500 пушкомитраљеза и 500 бацача граната.

3. Генерал Михаиловић гарантује Недићу, а овај преузима обавезу пред Немцима, да се ово оружје ни у ком случају неће употребити против Немаца.

4. Он, Недић, и влада вољни су, уколико окупатор дозвољава, да се и све оружане формације владе ради координирања акције против комуниста, ставе под команду Драже Михаиловића.

5. Влада је вољна, уколико добави да му одмах стави на расположење неодређени број униформи и обуће“.

(„Издајник Дража Михаиловић“ — Зборник докумената са суђења).

Садржина овог споразума значила је у суштини и формално препуштање власти у Србији Дражи Михаиловићу. Дrajини официри су и пре овог споразума, на основу ранијих договора, у многим крајевима легално шетали по градовима и уз помоћ петоколонашке управе вршили ликвидацију „комуниста“ и мобилизацију у четнике. Четнички команданти су еилазили са јединицама у градове и преузимали постепено сву власт у своје руке. Очекивало се да ће на тај начин реакција успети уз помоћ окупатора, да потисне НОВ из Србије, угуши народноослободилачки покрет и ако већ није успела да угуши револуцију, оно бар да избори за касније, уз подршку савезника, учешће у власти или подели земље. Разумљиво да су за остварење ових планова партизанске енаге у централној Србији биле кост у грлу непријатељу. Четници су, додуше, уз присутност Немаца и других окупационих и петоколонашких одреда држали територију Груже, Левча, Поморавља, пожаревачког округа и један део Посавине. Али је и тамо, захваљујући нешто

политичком раду партијских радника а нешто вестима о партизанским победама на југу и у Шумадији, народ све одлучније пружао отпор четничким мобилизацијама и злочинима. У крагујевачком и младеновачком округу, међутим, све што се постигло у првој половини 1944. године заједничком акцијом окупатора, недићеваца и „Привремене команде шумадијских четничких корпуса“ било је стварање мањих несигурних равногорских упоришта по неким селима око Београда и других вароши. Штавише после тешких пораза нанетих непријатељу у току јуна и првих дана јула, Друга шумадијска бригада и Космајски партизански одред приступили су систематском разбијању непријатељских упоришта. Напоредо са тим одржавани су многи зборови на којима је позиван народ у борбу, а у младеновачком округу и партизани и позадинске организације водили су обимну акцију спасавања жетве. Борбени полет је све више захватао села, а прилив нових бораца у августу био је већ такав да се сви нису могли наоружати.

*

Спровођење закључака јунског састанка Окружног комитета КПЈ за Крагујевац одразило се у првом реду на сређивању рада окружних и среских руководстава а самим тим и на знатно увећаним организацијама на терену. Понета успешним борбама Друге шумадијске бригаде, села су нарочито у орашачком и колубарском орезу пружила све одлучнији отпор окупатору и четницима. Наоружане позадинске десетине скоро да нису пропуштале ниједан пролазак четника кроз Даросаву, Орашац, Врбицу, Прогоревце и многа друга села а да не изврше неки мање-више успешан препад. На терену су одржаване многобројне конференције са народом, образовани су нови народноослободилачки одбори, активни АФЖ-а и одбори УСАОЈ-а.

Убрзани пораст организација још више је истакао потребу да се понова предузму мере за уздизање кадрова. Отуда је за почетак августа припремљен код Дугалије на Венчацу нов партијски курс. На њему је било 14 слушалаца, углавном среских партијских руководилица. Овим петнаестодневним курсом руководио је Бора Дреновац, а нека предавања је држао и Душан Петровић Шане. С обзиром на раније тешко искуство у Буковику, сада су за обезбеђење курсиста предузете опсежније мере. Недалеко од меета где је одржаван изграђено је и добро прикривено склониште за 20 људи. Преко омладинске организације у селу Врбици организована је служба обавештавања. Омладинке су као чобанице свакодневно стражариле на Венчацу и пазиле да се непријатељ изненада не приближи. Друга група омладинки

у Врбици пазила је да непријатељ не наиђе од Аранђеловца. Захваљујући овим обезбеђењима, курсисти су у два маха били на време обавештени о наиласку жандарма и четника, па су се пре њиховог проласка склонили у припремљено склониште.

Половином јула четници су започели једну од већих мобилизација у Шумадији да би ојачали своје расуте корпусе. Припремали су да један део својих снага упуте у западну и јужну Србију да би спречили продирање јединица Народноослободилачке војоке у ове крајеве. Партијска руководства су организовала обиман политички рад против четничке мобилизације. Одржаване су масовне политичке конференције, а пропагандни материјал — „Глас Шумадије“, „Јединство“, партизанске вести и леци растурану су у великом броју примерака. Четници су ипак немилосрдним терором и претњама успели да окупе знатан број сељака. Али од овако скупљене „војске“ њихове команде нису имале велике користи. Нешто под утицајем политичког рада, а нешто под ударцима Друге шумадијске бригаде, многе четничке јединице нису стигле у пуном саставу ни до Шаторње, где је било зборно место. Већи број сељака се још успут разбежао а преостали су то исто учинили при првом додиру са јединицама Народноослободилачке војске око Копаоника.

Враћајући се из младеновачког округа, Друга шумадијска бригада је са Космајским одредом наишла на обновљене четничке јединице око Аранђеловца. После једнодневне борбе на Прокопу са Немцима и недићевцима, партизани су продужили према колубароком орузу, разгонећи свуда уз пут њихове јединице. Ноћу између 10. и 11. јула партизани су стигли у Крушевицу. Први батаљон Друге шумадијске бригаде и Космајски одред сместили су се у кућама према Прогоревцима а Други батаљон према Трбушници. У зору су жандарми и четници кренули према Крушевици, али су их обезбеђења на време приметили. Партизани су посели положаје на Крушевичком вису. Претрпевши знатне губитке, жандарми и четници су почели да беже. Бригада и одред су гонили потученог непријатеља све до Стубичког виса. Жандарми су побегли за Лазаревац а четници према Дудовици и Чибутковици. Са Стубичког виса бригада и одред су преко Брајковца избили на Калањевачку косу, али су тамо наишли на Качерску четничку бригаду. Пошто су борци били преморени, одлучено је да се не прихвати борба. Обе јединице су зато кренуле преко речице Оњега назад ка Крушевици, не знајући да су тамо већ стигле нове четничке снаге од Прогоревца. Када су се партизани приближили, четници су изненада са својих положаја отворили бесомучну ватру. Међу борцима је за тренутак настала пометња. У том тренутку командант бригаде је окочио на коња и командовао

јуриш. Без припреме, за шим су пошли и борци. Разбивши у налету четнике на Крушевичком вису, партизани су про-
дужили према Вагану, који је такође био поседнут од не-
пријатеља. Четници ни онде нису издржали напад бригаде
и одреда.

Разгонећи четнике на широком фронту у борби која се
отегла преко целог дана, партизанске снаге су се раздвојиле
на два дела — један део се кретао према Прогоревцима а
други према Гарашу. У овим борбама погинуо је велики број
непријатеља а било је и доста рањених, док су из Друге
шумадијске бригаде 4 погинула а 8 је рањено. Исте
ноћи Друга шумадијска бригада и Космајски одред састали
су се на зборном месту у Даросави. Ту је из Космајског од-
реда издвојено нешто бораца за попуну бригаде. Извршене
су такође и извесне измене у командама батаљона³⁸ и чета.
Из Даросаве је бригада наставила покрет са одредом према
Космају, где је прихватила нове борце а затим се вратила
према Аранђеловцу. У то време обе јединице су биле веома
покретне. Друга шумадијска бригада је претежно била ори-
јентисана на крагујевачки округ, али је повремено са Ко-
смајским одредом предузимала акције и на територији мла-
деновачког округа. На другој страни, Космајски одред је
углавном деловао на својој територији, одакле је често у
садејству са бригадом прелазио према Аранђеловцу и учес-
твовао у многим борбама и акцијама у овом крају. Једна од
тих заједничких акција била је и напад бригаде и одреда
на дудовичке четнике којима је командовао познат по звер-
ствима Ивановић Драгољуб Чокањ. Сем ликвидације непри-
јатеља, требало је попалити и вршалице које су ту биле
груписане. Крагујевачки окружни комитет партије је управо
тих дана издао посебан проглас обраћајући се борцима и на-
роду позивом да се не да „нм зрна жита окупатору“. При-
премајући овај напад, партизани су опколили Чибутковицу
и Дудовицу, где су четници обезбеђивали вршалице. Брзим
нападом непријатељ је потпуно разбијен. Погинуло је 15 а
заробљено и разоружано преко 20 четника али пошто су
били присилно мобилисани, пуштени у кућама. У току
борбе запаљене су 4 вршалице.

Истог дана, још за време доручка, пристигли су љоти-
ћевци из Љига и напали на партизанска обезбеђења. Како
се није знала јачина непријатеља, послата је само појачана
заштитница да га задржи, а одред и бригада кренули су
према Чибутковичком вису који су већ били посели жан-
дарми СДС. Када су жандарми отворили ватру, упућен
је један део енага да их нападне. Партизани су уопели да

³⁸ За команданта 1. батаљона постављен је Миливоје Јаков-
љевић а за команданта 2. батаљона Милорад Прокић.

потуку жандарме и да их натерају на повлачење према Лазаревцу. Бригада и одред су наставили покрет ка Крушевичком вису и Вагану. Видећи да их партизани не гоне жандарми су се поново вратили и напали колону. Тако се развила борба у покрету. Када су се јединице приближиле Вагану, видело се да су и овај вис посели четници. Борба се одужила преко целог дана, на једној страни са љотићевцима, на другој са жандармима, а на крају и са четницима. Док је бригада наставила борбу са жандармима, Космајски одред је окренуо фронт према Вагану. У овом налету Космајци су разбили четнике на вису и растерали их на све стране. Тако је отворен пролаз јединицама које су увече наставиле покрет према Букуљи. У току свих ових борби партизани су имали само једног лакшег рањеника.

Пошто је Космајски одред отишао на свој терен, Друга шумадијска бригада је напала 23. јула четнике у селу Бањи код Аранђеловца. У краткој борби четници су разбијени а бригада је онеопособила за рад вршалице. Сутрадан су у мањем сукобу разбијени четници и у Липовцу. Разгонећи мање непријатељске групе, бригада је затим прешла у младеновачки округ. Ту је 31. јула у селу Влашки напала четнике. После краће борбе, у којој су погинула 4 четника, запаљене су вршалице, па је бригада кренула према Кораћици. Тамо је такође 1. августа разбила четнике и запалила вршалице. У овој борби погинуло је 9 четника. Након ових акција, Шумадијска бригада се састала са Космајским одредом. Обе јединице су кренуле ка Венчанима, где су се биле окупиле веће снаге четника. Борба у Венчанима трајала је неколико часова. Непријатељ је разбијен. Погинуло је око 30 четника а од партизана је еамо један погинуо а један рањен.

Раздвојивши се од Космајског одреда, који се вратио на свој терен, Друга шумадијска бригада се неко време кретала на територији Крагујевачког окружног комитета, изводећи мање акције, а затим се упутила према Космају. Увече 14. августа она се у Дубони састала са Космајским одредом. Сутрадан су обе јединице прешле интернационални друм и пругу, пребацујући се преко Кораћице и Амерића према Космају. Приликом овог покрета, на падинама Космаја партизане су напале немачке јединице наоружане тенковима и потпомогнуте од недићеваца. Како нису знали за противтенковску намену бацача „Цон Бул“, партизани су се у току борбе, избегавајући тенкове, пребацили преко Рогаче према Раниловићу. Непријатељ се повукао а бригада и одред су 16. августа остали на простору између Раниловића и Иванче, где је организована приредба за борце, затим се Космајски одред преко Стојника (Пустог) вратио на свој терен.

У другој половини августа Друга шумадијска бригада се од Аранђеловца поново пребацила у Стојник (београдски),

где је прихватила батаљон Београђана који је прешао из Срема. Београђани су у бригаду укључени као Трећи батаљон, па се она тако повећала на око 500 бораца. Том приликом извршене су и мање измене у штабу бригаде.³⁹ Неколико следећих дана прошло је без борбе. Борци су се одмарали и сређивали оружје и опрему. Убрзо су четници понова покушали да изненаде бригаду код Даросаве. Њихова Колубарска бригада је кренула од Пркосаве и Даросаве према рудовачким забранима, где је бригада била запосела положаје. Дошло је до борбе у којој су четници претрпели тешке губитке и почели да беже према Крушевичком вису. Скоро истовремено према овим положајима је из Венчана кренула и Младеновачка четничка бригада. Под ватром Трећег батаљона и видећи пораз Колубарских четника, она се брзо повукла према Сибници. У овој борби потпуно је разбијена Колубарска четничка бригада. Убијено је и рањено око 30 четника а из Шумадијске бригаде је погинуо командир чете, рањено је 6 бораца и члан Крагујевачког окружног комитета Жика Даросавац.

Оскудица у муницији и наоружању у току августа повећавала се из дана у дан због сталног долажења нових бораца, па су у неколико наврата чињени покушаји да се добије оружје од савезника. У другој половини августа, ради прихватања оружја и нових бораца, Друга шумадијска бригада је још једном прешла на територију младеновачког округа. Било је уговорено да савезнички авиони баце оружје у реону Варовница па је бригада ноћу ушла у село Влашку не знајући да се ту већ налазе четничке јединице. Приметивши партизане, четници су се повукли на Варовнице. Одатле су ујутру отворили ватру на бригаду, али су после краће борбе напустили положаје и побегли према Младеновцу и Великој Крсни. Истог дана бригада се састала са Космајским одредом на коси између Сенаје и Малог Пожаревца. Увече је извршено обезбеђење терена и донета слама за сигнализацију. Јединице су остале на положајима целу ноћ али авиони нису дошли. У зору је Космајски одред отишао према Друговцу, куда се каеније упутила и бригада, пошто је претходно у Малом Пожаревцу примила већу групу нових бораца.

Код Друговца је одржан заједнички састанак штаба Друге шумадијске бригаде и Космајског одреда коме је у име ПК КПЈ за Србију присуствовао Душан Петровић Шане. Размотрени су задаци у вези са даљим акцијама а посебно

³⁹ За начелника штаба бригаде постављен је Илија Јовановић Лала а за политичког комесара Јово Роган, док је Славко Зечевић Влада повучен на партијски рад у ОК1 КПЈ за Крагујевац.

се дискутовало о потреби да се, с обзиром на велики прилив нових бораца, посвети већа брига војној обуци.

На повратку из Друговца према Космају, бригада је на преласку пруге Београд—Ниш наишла на немачки транспортни воз. Композиција се зауставила док бригада није прошла. Збуњен непријатељ није отварао ватру а и бригада у неповољном положају на чистини није могла да се одлучи на напад. Прешавши пругу партизани су између Сопота и Ропчева наишли на жандарме СДС. Бригада се развила за борбу. Пошто су у краћем сукобу разбили жандарме партизани су у пролазу ушли у Сопот.

*

На територији младеновачког округа партијска руководства су у јулу започела обимну акцију епасавања летине, у коју се по повратку из крагујевачког округа укључивао и Космајски партизански одред. Спречавање окупаторско-петоколонашких реквизиција у младеновачком округу било је веома важно јер се непријатељ углавном и оријентисао на житороднија подручја у Подунављу, Јасеници, Посавини и око Космаја. Окружни народноослободилачки одбор и штаб Космајског партизанског одреда издали су тим поводом посебан летак, који је растурен у целом округу. У њему је између осталог писало:

... „Нека погани издајнички олош прети и терорише, нека се окупаторске слуге упињу, како би боље извршили наређење својих пропалих швапских господара, како би што успешније стгровели пљачку наше жетве. То је њихова дужност, зато их окупатор и плаћа, зато ће и они добити део од пљачканог плена. Данас, када се фашистичка ратна машина распада, када немачка прима ударце са свих страна и када почиње и у њој самој да пуца фашистички стег, наша је света дужност свом снагом навалити и одлучно задати са своје стране ударац по завојевачу. Наш најбољи ударац јесте — јединствена и одлучна борба за одбрану жетве. И то ми можемо. Ми смо то доказали у одлучним борбама код Орашја, Биновца, Сибнице, Сопота и Кораћице. Окупаторски плаћеници типа Лазовића и Трипковића, М. Обрадовића и Арсе Јовановића заједно са недићевским пандурима задобили су смртне ударце, који ће их стајати главе.

Туцимо проклете изроде још јаче! — до истраге њине и њихових швапских господара, јуначки синови Космаја и Подунавља, Јасенице и Великог Орашја, Гроцке и Младеновца, Посавине и Врачара. Свиће зора

— *иде слобода*. Црвена војска је већ на границама Немачке. Савезници надиру кроз линије фашистичке одбране, фашистичка немачка се распада. У Србији наша прослављена војска разбија орбуч окупаторско издајничке тираније ослобађајући читаве области наше напашене земље. У *сусрет нашој војсци*. С *пушком у руци дочекајмо* дане слободе у борби против мрског окупатора и недићевско-љотићевских и „чупавачких изрода“.

Сви у борбу. Сви у свети бој за слободу. Ни зрна жита окупатору. Ни прегршта жита поганима и издајницима. *Кријмо нашу жетву! Палимо вршалице*" ...

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бројем 9335).

Акцију око прикривања летине првенствено су спроводиле позадинске организације преко НОО, омладинских организација и војних десетина у селима. Скривало се жито и спаљивале вршалице тамо где их нису чувале четничке јединице. Нарочито је у том погледу била активна омладинска организација у младеновачком срезу. У извештају упућеном ОК СКОЈ-а, ореско руководство писало је 26. јула између осталог:

„Извршили смо акције на паљењу вршалица, у Шепшину упаљено 4 комада, у Влашки 5, у Рајковцу 2 комада, у Дубони 6 комада и у Крсни упаљено али незнам колико зато што је тамо одред палио ...”

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије — нерегистрован).

У селима где су четници поставили јаче посаде око вршалица акције је морао да изводи партизански одред. О акцији одреда у Великој Крсни скојевско руководство писало је нешто касније у августу:

... „Непријатељ у нашем ерезу концентрисао се после борбе која је била у Великој Крсни, где су наши разбили жандарме, чупавце и добровољце, који су чували вршалице. У тој борби запаљено 11 вршалица колико је било још у срезу, ту су доста заробили мобилисаних и муниције и око 30 пушака а број погинулих чупаваца није још тачно познат“.

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 283).

Половином јула Космајски одред је имао 93 борца, подељена у три чете. У одреду су постојале 3 партијске организације са укупно 17 чланова и 14 кандидата за чланове

КПЈ, а 3 акојевска актива по четама имала су укупно 14 скојеваца. Уместо Доле Михаиловића, који је у међувремену погинуо, секретар одредског руководства СКОЈ-а постао је Радовановић Миодраг Туђинац.

Вративши се на свој терен, Коомајци су наставили да разбијају четничка упоришта. Петнаестог јула сукобили су се са четницима код Космаја и разбили их. Погинула су 2 четника а заплешен је 1 холандски митраљез. Истог дана извршен је напад на четнике у Америћу, где је заплешен 1 митраљез и 300 метака. Разгонећи уз пут четнике и недићевске посаде упућене да чувају вршалице по селима, партизани су кренули према Подунављу. У Михајловцу је одред 20. јула напао љотићевце. Батаљон љотићеваца је био дошао у село да спроведе реквизицију. Са њим је један партизански вод водио борбу још 13. јула али није успео да га протера. Овај пут су љотићевци разбијени и натерани у бекство а партизани су запалили 3 вршалице. Борба у Михајловцу била је значајна јер су четници од њега покушали да створе овоје упориште у Подунављу. Исте те ноћи спаљене су и вршалице у Врбовцу. Настављајући даље према Биновцу, партизани су растерали четнике и у том селу. У помоћ четницима стигли су љотићевци и напали одред минобацачима из даљине, али се нису усудили да уђу у борбу. Од експлозија мина рањена су два партизана.

Док се одред налазио у Подунављу а Друга шумадијска бригада далеко у крагујевачком округу, савезнички авиони су изненада ноћу 22. јула бацили оружје недалеко од Младеновца у шуму Кокорин између Влашке и Ђуринаца. Селјаци из Влашке, који су ујутру приметили падобране у шуми и по њивама, пожурили су да пронађу партизане. Недалеко од шуме на прузи Београд—Ниш патролирале су немачке јединице, по селима у околини крстарице су четничке бригаде. Сваког тренутка непријатељ је могао да дозна и заплени оружје. То би за четнике било од ванредног политичког значаја, јер су се они још увек служили свим могућим подвалама, објашњавајући народу да за своју политику сарадње са окупатором у борби „против комуниста“ имају прећутну подршку западних савезника. Само захваљујући томе што је село Влашка било једно од јачих партизанских упоришта непријатељ није ништа дознао о овом догађају све до поподневних чаеова. У међувремену су партизански сарадници из Влашке пронашли неколико чланова Среског партијског поверенства и Среског руководства СКОЈ-а. Ови су одмах окупили војне десетине, мобилисали неколико кола и купили оружје. Укупно је било 2 противтенковска минобацача „Цон бул“, 5 пушкомитраљеза „Томпсон“, око 35 енглеских и америчких машинки и један сандук револвера. (Други сандук револвера ветар је однео на другу

страну пруге у Неменикуће и њега су пронашли четници). У овој испоруци била је и већа количина муниције за машинке и енглеске митраљезе, што је при постојећој оскудици представљало велику добит за партизанае.

Колона наоружаних сељака и партијских радника кренула је косом према Малом Пожаревцу. Обавештени о томе, четници су припуцавали издалека али нису смели да нападну мислећи да су у питању јаке партизанске онаге. Исте вечери оружје је преузео Коомајски одред, а касније је један бацач и извесна количина другог оружја и муниције предата Другој шумадијској бригади. Штампана упутства пронађена у пакетима била су на пољском језику, па су се око расклопљеног оружја партизани морали сами сналазити. Нарочито је у том погледу било доста муке око бацача, за које се ни касније дуго није знало да су намењени за борбу против тенкова и партизани су са њима растеривали четнике по Космају.

Космајоки одред је последњих дана јула разгонио четнике у коамајском и посавском срезу. Увече, 27. јула вођена је борба са њима у Дрлупи и Рогачи, а 28. су вођене борбе са недићевцима и четницима у Посавини. Остављајући једну чету на Сави, где се тих дана очекивао прелазак Београђана из Орема, партизани су се из Посавине упутили у суорет Другој шумадијској бригади. Пошто је пребацивање одложено, чета је кренула за одредом. На Парцанском вису њу је дочекало неколико батаљона недићеваца и четника. Партизани су јуришем разбили непријатеља не претрпевши губитке, док је од жандарма и четника неколико погинуло и рањено.

Тих дана понова су очекивани савезнички авиони којима је требала да стигне помоћ у оружју и муницији. Након првог узалудног чекања, Марко Никезић је прешао у Срем и накнадно договорио да се оружје и муниција баце падобранима у троуглу који чине пруге Београд—Мала Крсна—Белика Плана и пруга Београд—Ниш.

Друга шумадијска бригада је због тога кренула према младеновачком округу. Поред припремљених стогова сламе за ложење ватри партизани су и те ноћи узалуд очекивали оружје. Авиони се нису појавили и одред је кренуо да се нађе са бригадом, која је у међувремену разбила четнике у Влашки и попалила вршалице у Кораћици.

Првог августа обе јединице су продужиле према Венчанима, где се окупила већа четничка групација. После борбе код Венчана и разбијања четника Космајци су се вратили на свој терен. На пролазу нроз космајски срез њих су изненада код Дучине напали четници. Борба је била кратка. Већ од првих мина из партизанског бацача четници су почели да беже.

Крајем јула Младеновачки окружни комитет КПЈ припремао је окружно партијско саветовање на коме је требало да се размотри ситуација и одреде најпречи задаци за будући рад. Саветовање је одржано 3. и 4. августа, под руководством секретара Окружног комитета КПЈ Драже Марковића. У то време позадинске организације у округу су се биле потпуно учврстиле и постале одлучујући фактор на терену упркос непријатељском терору. Нарочито је у том погледу било значајно учвршћење народноослободилачких одбора по срезovima и селима. После мајског састанка окружног НОО, на коме је, између осталог, предвиђена реорганизација грочанског среског НОО и формирање СНОО у младеновачком и посавском срезу, осетило се брзо сређивање организација власти. Поред постојећих среских одбора у Подунављу и грочанском срезу,⁴⁰ у априлу је формиран и срески одбор од 4 члана у космајском срезу.⁴¹ Формиран је такође и СНОО за јасенички и великоорашки срез,⁴² а половином јуна и СНОО за младеновачки срез.⁴³ Орески одбор није постојао у посавсковрачароком срезу, али је и тамо Среско партијско повереништво, уз помоћ ОК КПЈ, већ било образовало НОО у 7 села. Тако је, поред разбијања великог броја НОО четничким терором, почетком августа у целом округу било око 40 месних НОО и 7 пододбора са око 200 чланова.

Али и тамо где су месни НОО страдали постојала су јака упоришта, тако да практично у округу окомор није било села у коме није био развијен пропагандно-политички рад. Штавише, по селима космајског, грочанског, подунавског, јасеничког и младеновачког ореза која се налазе између пруга Београд—Мала Крсна—Велика Плана и Београд—Ниш народна власт је била скоро легална. Уз помоћ позадинских војних десетина, села су се бранила од четника а када су наилазиле њихове веће јединице, народ је бежао у поља и шуме.

Поменуте железничке пруге представљале су тих дана „границу“ између партизанске и четничке „територије“. Чет-

⁴⁰ Срески одбор у Подунављу сачињавали су: Миливоје Павковић Чича, Павле Лукић, Војислав Вучковић и Живадин Радојевић.

Срески одбор у грочанском срезу сачињавали су: Светозар Милићевић, Ђура Стојковић, Михајло Николић, Александар Марковић Лека ...

⁴¹ Први чланови СНОО у срезу космајском били су Чедомир Нехвичић, Мирко Пандуровић Лаза, Ђура Јовановић и Живота Јовичић.

⁴² Први СНОО сачињавали су Бранко Кагић, Воја Јеремић и Милета Стојановић.

⁴³ Чланови првог СНОО: Павле Блажић Срета, Павле Јованчевић, Велимир Савић, Мића Вујичић, Раја Дамњановић и Драгиша Чокић.

ници су се усуђивали да је пређу само по дану, и то са јачим снагама. Мање њихове јединице разгониле су позадинске војне десетине, које су ноћу редовно прелазиле пругу и припуцавањем узнемиравале четничке штабове. Слична ситуација је била и даље према Космају и Посавини, тако да су се четници држали углавном око Београда у врачарско-поеавском и грочанском срезу. С обзиром на то и задаци који су одређени закључцима окружног партијског саветовања предвиђали су „слободније приступање пријему нових чланова у Партију“, појачавање како теоретског рада у партијским комитетима и руководством, тако и пропагандног рада на терену. Сва среока руководства, према закључцима овог саветовања, морала су унапред изградити план политичких конференција које је требало да у одређеном периоду одрже по селима. Био је то важан закључак који је постепено уклањао дотадању стихију, праксу политичких радника да првенствено организују акције против четника а политички рад обављају узгред. У закључцима је посебно подвучена потреба да се све организације заложе на мобилизацији нових бораца у партизани и сакупљању помоћи и оружја за одред. Како су тих дана по повратку са Копаоника четници понова почели насилну мобилизацију по селима, на саветовању је закључено да се политичком активношћу и војним акцијама одреда и позадинских десетина, ова мобилизација мора у потпуности онемогућити.

Окружно партијско саветовање, перед измене искустава, било је веома важно и у погледу усмеравања кадрова на терену на извршавање најпречих задатака. У то време се у младеновачком округу на разним задацима и у разним форумима налазило око стотину партизана — партијских радника. Одређујући практичне задатке, закључци саветовања су истовремено били и упутство војном и политичком руководству одреда. Поред овог саветовања, обиласка терена и упутстава за рад кроз преписку са ереским партијским руководством, Окружни комитет је и даље настојао да се што већи број руководиоца оспособи на политичким курсевима. Преко лета курсеви су одржавани крај самог Смедерева у виноградима, где су у ту сврху била изграђена и склоништа. Ту у непосредној близини окупатора курс је био добро обезбеђен, па ипак, приликом једног савезничког бомбардовања, курсисти умало нису страдали од љотићеваца који су били избегли из Смедерева.

Делујући према закључцима августовског партијског саветовања, Космајски партизански одред је у августу наставио да разбија четничке групације у округу и да спроводи истовремено и друге акције које су онемогућавале рад окупаторске управе и реквизицију за Немце. Одред је тада бројао 250 бораца подељених у два батаљона. Ноћу између

4. и 5. августа нападнути су четници у селу Дубони. У борби је погинуло 25 четника. Шестог августа вођена је већа борба код Малог Орашја. Четници су лонова потучени и протерани.

Од Орашја Космајски одред се упутио према Малом Пожаревцу а одатле у Влашку, где је 8. августа увече де-молирао олштинску зграду и одржао велики збор. Сутрадан су спаљене вршалице у Селевцу, а дан касније вршалице и општинска архива у Азањи. Из Азање одред се упутио према Добром Долу, где је 11. августа растерао четнике и епалио вршалице а затим преко Селевца продужио у Суводол и ту 12. августа одржао велики збор. Сутрадан је одржан збор и у Бинавцу, а затим се одред преко Друговца и Малог Орашја упутио према Дубони, где се састао са Другом шумадијском бригадом. Бригада и одред су 15. августа прешли пругу и преко Амерића и Кораћице кренули према Космају. У Кораћици је извршен напад на четнике. У борби је погинуло 9 и заробљен један четник. Партизани су затим запаљили вршалице и кренули према Космају. На падинама Космаја бригаду и одред су напали Немци и недићевци. Пошто су Немци били наоружани тенковима, у току борбе одлучено је да се продужи кретање правцем Рогача—Раниловић. Непријатељ се такође повукао и партизани су се идући дан задржали на простору између Раниловића и Велике Иванче, где је одржана приредба за народ и борце.

Раздвојивши се од бригаде, Космајеки одред је од Стојника (Пустог) прешао у Ковачевац и 18. августа по подне напао четнике у Великој Крони. Непријатељ је разбијен. Погинула су 4 а заробљено 11 четника и запаљено је 9 вршалица. Одатле је одред продужио према Малом Пожаревцу, где је 20. августа примио 100 нових бораца. Прешавши друм и пругу, одред се сутрадан задржао између Парцана и Губеревца. По подне је примећено кретање непријатеља по Парцанеком вису. Одред се одмах развио за борбу. У краћем окршају Немци и жандарми су натерани у бекство а немачка теренека — штабска ксла су запаљена.

Трпећи поразе у овим борбама, непријатељ се на већем делу територије младеновачког округа повлачио у градове и околину. Четници су још увек као овоја упоришта држали једино неке крајеве северно од железничке пруте Београд—Мала Крсна и нека мања упоришта на периферији округа. Због тога је по задатку Окружног комитета Космајски одред 22. августа прешао у грочански срез да тамо растера четнике и ликвидира њихова упоришта на том подручју. Рано у свитање, подељени у три колоне, партизани су ушли у Дражањ и напали већу групу жандарма и четника који су обезбеђивали вршалице. После краће борбе непријатељ је протеран из села. Погинуло је 4 четника, 3 су заробљена и

стрелјана а 1 заробљени четник је пуштен. Партизани су запленили један пушкомитраљез и нешто муниције. Пошто је у селу запаљено 6 вршалица, одред је продужио за непријатељем у правцу Пудараца. Ту су такође запаљене две вршалице и заробљена и стрелјана два четника. На пролазу према Камендолу партизанску колону су и са једне и са друге стране нападе четничке јединице. Штаб одреда је одмах развио један батаљон десно а други лево од правца кретања. У получасовној борби обе четничке групе су разбијене. Погинуло је 6 а рањен већи број четника.

Око 10 часова пре подне одред је стигао на Маџарску раван, између Камендола и Сеоне. На овим положајима партизани су остали до 13 часова, када су пристигле нове снаге Немаца, љотићеваца и четника. Далеко бројније непријатељске снаге засуле су партизанске положаје минобацачима. Штаб одреда је одмах наредио јуриш. Борба се претворила у жестоки окршај. Под кишом митраљееке ватре, засипани експлозијама мина, борци су избили на непријатељске положаје. Скоро пуна два часа смењивали су се јуриши и паљба око сваког заклона, бедема, путелка, врзине. Најзад је непријатељ почео да бежи. Групице непријатељских војника борци су гонили све док се нису расуле по кукурузима. Партизани су се затим вратили на своје положаје.

На Маџарској равни непријатељ је изгубио 36 војника а имао је и велики број рањених. Космајски одред је такође имао знатне губитке — погинуло је 5 а рањено 6 бораца.

Пошто су уз војничку почаст сахрањени изгинули партизани крај Сеоне, одред је кренуо према Водњу. Када је избио изнад села, новопристигле непријатељске јединице су отвориле ватру од Живковаца. Селјаци су обавестили партизане да се и у Водњу налази око стотину љотићеваца. Одред се одмах развио за борбу, али док су партизани стигли, Јвотићевци су из Водња побегли у Коларе.

Увече око 19 часова партизанска колона је стигла до Петријева изнад Смедерева. Ту је извршен напад на једну групу од стотину четника. Поеле краткотрајне борбе у којој су погинула петорица четника, остали су побегли из села.

Овај партизански „поход“ кроз села која су четници сматрали својом „базом“ био је велики морални али и војнички ударац за непријатеља. У току тог једног дана погинуло је 56 непријатељских војника. Међу онима који су побетли из борбе било је доста рањеника. Партизани су између осталог запленили 4 машинке, 1 пушкомитраљез, 2 лака италијанска митраљеза („Бреде“), 1 холандски митраљез, 20 пушака, око 2000 метака, 3 револвера, нешто бомби и друге опреме. Али ни губици Космајског одреда нису били мали. Погинуло је 6 бораца, међу којима политички комесар

одреда Стева Стојић Божа, металски радник из Београда. Тешко је био рањен и касније умро командант Другог батаљона Крста Иванчевић Стева. Четири борца су теже а један лакше рањени. Теже рањене борце партизани су са болничарком оместили у Сеони на лечење. Али када је одред отишао даље у Подунавље, њих су издајом заробили љотићевци и по наређењу свог команданта Вука Влаховића, стрељали на улазу у село Липе.

Космајски одред је затим прешао пругу и наставио покрет кроз подунавска села, одржавајући уз пут зборове, на којима су се пријављивали нови борци у партизани. У то време лозадинске организације су по директиви Окружног комитета, увелико прекопавале друмове, сеоске путеве и исписивале на све стране пароле о народној власти и Народноослободилачкој војсци. Нарочито су масовне акције извођене у младеновачком и подунавоком срезу, у њима је редовно предњачила омладина. У извештају младеновачког среског скојевског руководства упућеном 23. августа Окружном комитету СКОЈ-а између осталог пише:

... „Расположење је више него одлично. Народ се такође не одзива позиву за мобилизацију, чак села Амерић и Кораћница, у којима четници имају још једино потпоре, не одзивају се позиву за мобилизацију. Сва села се спонтано сама од себе дижу у борбу. Наоружавају се, хватају сами сељаци четничке курире, чаркају се са четницима. У селима до пруге може се очекивати општи народни устанак. Терор четника је попустио. За последњих недељу дана заклали су на интернационалном друму сина Милићевић Радивоја из Влашке, затим су похапсили 7 сељака из села Рајковца, тукли и отерали са собом. У еелу Границама запалили су кућу, пребили жену Ђуре Бајића а он је побегао ... Наше акције: 16. о.м. секли смо бандере на нишкој прузи узаном колосеку и на интернационалном друму. Возови нису радили 5 чаоова. Затим смо упалили вршалице у селу Границама."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије — нерегистрован).

Потпун неуспех четничке мобилизације и војне акције које је омладина изводила на све стране присилили су четнике да учине последњи покушај да би разбили партизанске снаге у овом округу. На прузи Београд—Ниш окупило се неколико хиљада Немаца, љотићеваца, жандарма СДС и четника. Крајем августа блокирани су сви срезови источно

од интернационалног друма и пруге Београд—Ниш. У извештају младеновачког среског руководства СКОЈ-а упућеном ОК СКОЈ-а младеновачког округа пише између осталог:

... „24. августа непријатељ је сконцентрисао све снаге, враћени су и они који су били доле на Кopaоникy, и сви чуpавци у нашем срезу из Шумадије. Било их је око 5000. Онда су блокирали скоро срез младе-новачки, грочански, један део космајског среза, један део јасеничког, блокирали су скроз пругу од Смедеревске Паланке до Рипња ... Комора је била у Младеновцу. Ту су били 4 дана онда су сви жандарми, добровољци и Немци све снаге које су имали бацили против наших онага”.

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, нерегистрован).

Космајски одред се тако нашао у средишту блокиране територије, где се понова очекивала испорука оружја од савезника. Непријатељска блокада је трајала 4 дана. За то време јаке непријатељске јединице претресале су опкољену територију. Са Космајским одредом до сукоба је дошло истога дана када је почела блокада. Партизани су разбили једну групу смедеревских четника код Луњевца, а 25. августа вођена је борба код Друговца са Омедеревским четничким корпусом и Гардијском летећом бригадом Николе Калабића. Петоструко јаче непријатељске снаге потпуно су опколиле одред. Док би партизани разбили једну групацију, са друге стране је присшзала друга. Непријатељ је ипак претрпео тешке губитке — погинуло је 30 а рањено око 40 четника. Калабићева елитна бригада била је разбијена. Нису били мали ни партизанеки губици. Разгонећи четнике погинуло је 8 а рањено 10 бораца. Сутрадан је понова дошло до борбе између Друговца и Суводола у којој је погинуло 20 четника. Али овај сукоб тиме није био завршен. Четници су стално довлачили нове јединице. Поред Смедеревског четничког корпуса и Калабићеве бригаде пристигли су делови Опленачког и Космајског четничког корпуса. По подне 27. августа непријатељ је напао Космајски партизански одред између Друговца и Селевца, скоро десетоструко јачим снагама. Развила се огорчена борба у којој су обе стране претрпеле велике губитке. Погинуло је 38 и рањено 26 четника а од партизана 11 је погинуло и 14 рањено. Космајски одред се тога дана нашао у врло тешкој ситуацији. Водећи борбе у покрету и разгонећи јуришима непријатељске јединице, које су стално придолазиле, поједине чете су изгубиле везу са главнином, па су продужиле покрет према младеновач-

ком срезу. Због овог раздвајања појединих чета увече је и главнина била принуђена да се повуче из борбе.

Док су се ове борбе водиле у Подунављу, у коомајском срезу се налазио батаљон Београђана који је прешао преко Саве из Срема. Након краћег задржавања око Космаја, Београђани су кренули према Подунављу да се састану са одредом. Али пробивши непријатељску блокаду код Поповића, батаљон се и сам нашао у незавидној ситуацији. Око шуме у којој је предањивао крај села Дубоне кретали су се на све стране стрељачки стројеви недићеваца и четника. Због тога је одлучено да се, са једном четом Космајског одреда која му се ту прикључила и позадинским десетинама из Дубоне, Шепшина, Сенаје и Малог Пожаревца батаљон пробије кроз блокаду назад према космајском срезу.

Ноћу 27. августа извршен је напад на непријатељске положаје код Ђуринаца. У тешкој једночасовној борби партизани су разбили непријатеља и изашли из обруча. Приликом пробоја погинуло је десетак жандарма и четника. Партизани су запленили нешто оружја и муниције али су и они имали теже губитке — погинула су 4 борца.

У борбама са Космајским партизанским одредом у Подунављу и са батаљоном придошлих из Срема, код Поповића и Ђуринаца, непријатељ је изгубио око стотину војника а преко 60 је рањено. Велике губитке су имали и партизани. У свим овим борбама погинула су 23 а рањена 24 борца. Па ипак, оно што је било најбитније — непријатељска очекивања остала су неиспуњена а губици у борбама довели су до новог осипања и дезертерства у четничким редовима. Повлачећи се у Младеновац, Јагњило и Међулужје, озлојеђене четничке колоне су понова извршиле многе злочине у младеновачком срезу. По селима су батали већи број људи а 15 су заклали уз пут у њивама и шумарцима. Чак и у селима која су до тада сматрали својим упориштима четници су палили куће оних који су побегли из борбе. Тако је само у Рајковцу крај Младеновца крајем августа запаљено 6 кућа.

Блокада пруге Београд—Ниш била је последња велика акција коју је непријатељ предузео према партизанима у Шумадији. Четници су се после тога повукли у градове и оближња села. Од немачких команди примљене су веће количине оружја и муниције, па су четничке бригаде поново предузеле „општу мобилизацију“.

Крајем августа позадинске организације у крагујевачком и младеновачком округу биле су ангазоване организовањем конференција, зборова и сакупљањем нових бораца који су масовно из села и градова кретали у партизане. По

селима су раскопавани путеви и исписивани поздравни и добродошлице Црвеној армији и Народноослободилачкој војсци. Најуспешнију акцију извршила су ореска руководства у младеновачком и коемајском срезу. У току ноћи 27. и 28. августа паролe су исписанe дуж целог интернационалног друма од Јагњила до Раље. Крајем августа ОК КПЈ за Младеновац а половином септембра и Крагујевачки окружни комитет издали су летке у којима се народ позива у борбу. У овим летцима упућен је „последњи позив“ и „заведеним четницима и недићевцима“ да напусте непријатељске редове и приступе партизанима.

Из Подунавља Космајски одред се пребацио према Комају. У Стојнику (београдском) се састао са Другом шумадијском бригадом и са њом учествовао у разбијању четника код Рудоваца.

После ове борбе извршене су мање кадровске измене у Окружним комитетима за Кратујевац и Младеновац као и у штабу бригаде. Дотадањи политички комесар бригаде повучен је на рад у ОК за Крагујевац. Писмом од 24. августа којим је Душан Петровић Шане обавештен о кооптирању у Биро ПК КПЈ за Србију. Истим овим писмом ПК је јавио да Друга шумадијска бригада треба да носи назив 21. српска ударна НО бригада.

Друга шумадијска бригада и Космајски одред су се тих дана кретали редовно дању и одржавали зборовe по селима. После борбе у Даросави, партизани су код Друговца провели целу једну ноћ очекујући оружје од савезника. Непознати авион кружио је изнад упаљених ватри али оружје није бачено. Бригада и одред су наредних дана продужили да одржавају зборове по селима на којима су се у партизане јављали нови борци. Одржано је неколико веома успешних зборова око Младеновца, у Подунављу и Јасеници. Један од најуспелијих био је збор у Азањи, на којем је говорио и Душан Петровић Шане.

Позадинске организације су у овом периоду такође организовале многобројне препаде на четничке јединице. Самостално су ноћу разоружавале и разјуривале четничке сеоске страже, припуцавале на присилно мобилисане сељаке који су пошли да се јаве четничким командама и враћали их кућама. Половином августа једна партизанска петорка ушла је у Рипањ недалеко од Београда преобучена у четничка одела. Позвали су на „састанак“ равногорски одбор и тројицу најистакнутијих четничких сарадника одвели са собом. Акција је изведена на терену где се кретао штаб Авалског четничког корпуса. Оваква активност „у позадини“ уносила је још већу забуну и деморализацију у непријатељске редове.

Почетком септембра Друга шумадијска бригада је имала већ 500 а Космајски одред 300 наоружаних и око 800 ненаоружаних бораца. За тако велики број новопридошлих није се могло брзо запленили оружје, а из села и околних градова стално су пристизале нове групе у којима је тек понеко био наоружан. Космајски одред је због тога био присиљен да улази само у оне сукобе у којима се могло доћи до оружја.

Окупљене око градова, непријатељске јединице су првих дана септембра углавном вршиле повремено изненадне препаде. Четничка „општа мобилизација“ овога пута није имала никакве изгледе. Позвани у „војску“ одлазили су у партизане или су се скривали око села. У неким срезovima су због тога четници били принуђени да „до даљег“ врате кућама и мали број оних који су се јавили на „позив“.

У августу и септембру територију централне Србије све чешће су почели на надлећу „партизански“ авиони. После савезничких бомбардовања Београда, Смедерева и других места, ови окретни апарати су са ванредном прецизношћу изненада долетали иза брда, скоро „из кукуруза“ и заепали митраљеском ватром, топовским гранатама и бомбама немачка складишта и друге објекте. Половином августа нападнута је фабрика штофа „Теокаровић“ у Параћину, крајем августа оштећен је железнички мост на Великој Морави. Првог септембра по подне ови авиони су се појавили над Младеновцем. Прелећући изнад интернационалног друма и пруге, они су митраљирали немачке камионе и железничке композиције. У Влашком Пољу су запалили 1 камион и убили 2 а ранили 3 немачка војника. Сутрадан увече авиони су се понова појавили изнад Младеновца. У вароши су ватром из митраљеза запалили тенковску радионицу, бензински резервоар и неколико тенкова и камиона. Летећи даље према Београду, они су у Влашком Пољу убили 2 и ранили 2 немачка војника и изрешетали једну композицију, уништили локомотиву и растерали четнике који су окупљали сељаке на мобилизацију. Северније код Раље запаљено је неколико камиона и оборена су 3 немачка авиона. Гледајући у авионима веснике блиског краја окупације, људи су са одушевљењем препричавали њихове подвиге, уверавајући да су „својим очима видели како излећу из кукуруза“. Сељаци су их прозвали „кукурузарима“, тврдећи како им је пилот „махнуо руком“ и домишљали се ко би то из околнине од „познатих“ могао да буде у „партизанској авијацији“.

ГЛАВА XII

ПОСЛЕДЊЕ БОРБЕ

ОСЛОБОЂЕЊЕ АРАНЂЕЛОВЦА

Почетком септембра јединице Народноослободилачке војске започеле су одлучне борбе за коначно ослобођење Србије. Први пролетерски корпус надирао је преко Маљена и Сувобора према Ваљеву и Колубари. Преко Повлена и Медведника 12. корпус се пробијао према Јадру, а са југа су простор око Ибра, Нишаве, Тимока и Мораве чистиле српске дивизије груписане у два корпуса. Половином септембра Оперативна група дивизија избила је у реон Рудника а окоро истовремено су јединице 14. корпуса стигле на истоку до пожаревачког округа. Совјетске трупе већ су се у то време налазиле на граници према Румунији, очекујући дозволу Националног комитета и Врховног штаба НОВ за прелазак на територију Југославије ради садејства и проширења операција са југа према немачким трупама у Мађарској.

После капитулације фашистичких трупа у Румунији, ослобођена је 9. септембра и Бугарска. Али док се на фронтима осипала фашистичка оружана сила, немачке трупе су се још увек грчевито држале у централној Србији. Оне су настојале да по сваку цену одбране комуникацију Београд — југ и заштите ужурбано повлачење својих трупа са Балкана. У ту сврху употребљене су и јединице љотићеваца, недићеваца и четника, којима су предате нове количине оружја, муниције и опреме. Све ове групације сарадника окупатора рачунале су на „искрцавање Американаца" и на сукоб међу савезницима антихитлеровске коалиције у Југославији. То би за њих била нова прилика да немачко наоружање замене за оружје западних савезника па да под њиховом заштитом преузму власт у земљи. Почетком септембра је у том духу дошло у Прањанима до састанка Драже Михаиловића, делегата немачког заповедника за Србију Штрекера и Аћимовића, коме је присуствовао и шеф Америчке војне мисије код четника Мак Даул. Брзо напредовање јединица Народноослободилачке војске порушило је све ове планове. „Општа четничка мобилизација" која је почетком септембра проглашена у целој централној Србији до-

живела је већ на самом почетку потпун неуспех у крагујевачком и младеновачком округу. Убрзо су се почели нагло осипати четнички корпуси и у другим крајевима. Њихове команде имале су муке да покупе оружје од народа. Па ипак, непријатељске снаге на овом простору биле су још увек веома снажне.

Борбе за ослобођење централне Србије почеле су крајем септембра ослобођењем Аранђеловца.

А

Поражени више пута у августовским борбама од Друге шумадијске бригаде, четници су се у крагујевачком округу држали још увек чврсто око Опленца и Рудника. На територији орашачког и колубарског среза, по оиласку у градове, они су се ограничили углавном на повремена краћа крстарења по селима, па су народноослободилачки одбори, ослобођени четничког притиска, све више преузимали власт. Са свих страна почеле су да пристижу групе нових бораца. Док се Друга шумадијска бригада налазила у младеновачком округу, око групе бораца остављених при Окружном комитету КПЈ за Крагујевац окупило се преко 50 наоружаних и нешто ненаоружаних омладинаца. Окружни комитет је тада одлучио да се од њих формирају две чете Шумадијског партизанског одреда. Нови борци су, међутим, свакодневно придлазили. Само у једној групи из Велике Иванче дошло је у партизане стотинак омладинаца. Отуда је одреду као најважнији задатак одређено да их прихвати и пребације у бригаду.

Предвиђајући ускоро дејство јединица НОВ у правцу централне Србије, Главни штаб НОВ и ПО Србије упутио је крајем августа са Радана као курира Оливеру Сучић Лелу да успостави везу са партизанским јединицама на том подручју. Обучена у грађанско одело, са лажним документима, она је допUTOвала возом. Преко Лепосаве Минић из Бање, коју је познавала из претходне године као борац Прве шумадијске бригаде, она је уопоставила везу са Крагујевачким окружним комитетом.

Вест о скором сусрету са јединицама Народноослободилачке војске, поред све будности, није се могла еакрити. Она се брзо проширила од једне до друге партизанске јединице у Шумадији и Космају. Та вест је давала још више полета борцима, који су тих дана преносили борбу и на она подручја на којима су четници терором успели да се учврсте.

Ради разматрања новонастале ситуације и доношења закључака у вези са даљим јачањем народноослободилачке

борбе у округу, ОК КПЈ је почетком септембра организовао окружно партијско саветовање. На саветовању којим је руководио Душан Петровић Шане темељно је размотрена политичка ситуација, стање војних јединица и организација у округу. Истакнуто је као неодложно јачање организација на терену и вођење борби против нових покушаја четника да спроведу присилну мобилизацију. Посебно је указано на задатке у вези са јачањем војних јединица, са придобијањем нових бораца за одлазак у партизане и са одлучнијим задавањем ударца непријатељу од стране бригаде и одреда. На повратку из младеновачког округа, Друга шумадијска бригада је, заједно са Коомајским партизанским одредом, водила борбу са жандармима СДС код Ропочева. Прогонећи разбијене жандарме, партизани су ушли у Сопот, одакле је бригада исте ноћи наставила покрет према Аранђеловцу.

Петог септембра Друга шумадијска бригада и Шумадијски одред су по налогу ОК КПЈ за Крагујевац извршили напад на Аранђеловац. Сем наношења ударца непријатељу, требало је да акција политички одјекне у народу и да убрза мобилизацију нових бораца са терена. Приликом напада бригаде варош је поред жандарма бранила и Орашачка четничка бригада под командом Љумовића. После борби око железничке станице, партизани су заузели цео град, изузимајући тврдо грађену жандармеријску станицу у којој су се забарикадирали жандарми СДС. Пошто су извршили конфискацију имовине неких петоколонаша, бригада и одред су се пред зору повукли из града и запосели положаје на Пресеку, очекујући реакцију непријатеља. Међутим, целог дана непријатељске јединице се нису усудиле да изађу из Аранђеловца. Оставивши обезбеђења на положају, Друга шумадијска бригада се сместила у Орашцу. И даље су нови борци придлазили са свих страна. Док се бригада задржавала у Орашцу дошла јој је само из Београда група од стотину нових бораца. Сви су они били без оружја. Због тога је штаб бригаде одлучио да на интернационалном друму постави заседу бугарским и немачким трупима.

Управо тих дана је почело пребацивање неких четничких јединица из младеновачког према крагујевачком округу, где је требало да се прикључе јединицама које су већ биле груписане да би спречиле продирање јединица НОВ према Руднику. На другој страни, повлачењем делова Коомајског корпуса према Тополи четници су покушали да спрече дезертирање оних које су успели да мобилишу. Тако су се у селу Марковцу, тих дана, нашле две бригаде овог четничког корпуса са комором. Уместо Немаца и Бугара, оне су код Белосаваца наишле на заседу Друге шумадијске бригаде. Пошто су пропустили једну групу коњаника, парти-

зани су сачекали главнину. Четници су били пијани. Певали су и говорили гласно. Цела ова гомила се у мраку нашла под ватром заседе. Када је почела паљба, непријатељ није имао времена ни да покуша да пружи отпор. На друму је пронађено 100 мртвих четника а заробљено је 93. Међу изгинулим био је и већи број недићеваца, који су уочи борбе стигли из Београда са оружјем за четнике. Заплењено је 12 пушкомитраљеза, 2 тешка митраљеза, 100 пушака, 1400 метака у сандуцима. Знатну количину муниције и бомби покупили су борци од изгинулих и заробљених четника. Рањен је лакше и равногорски организатор и познати сарадник окупатора из младеновачког среза Јанко Бацак. Разбијени остаци четника побегли су у Аранђеловац. Заплењеним оружјем наоружани су нови борци који су тих дана стигли у бригаду. Сутрадан је у Копљарима од новоприслих бораца и Ударне чете формиран Четврти батаљон Друге шумадијске бригаде.⁴⁴

Док се бригада налазила у Копљарима, жандарми и четници из Аранђеловца су се припремили за напад. Њихови стрељачки стројеви су се кретали према Пресеку, где је, обавештен о нападу, штаб бригаде већ био упутио два батаљона да поседну положаје. После неколико узастопних јуриша, претрпевши губитке, непријатељ је почео да бежи ка Аранђеловцу. Потучене жандарме и четнике партизани су гонили до саме вароши. У овој борби, тукући непријатеља из тешког митраљеза, јуначки је погинуо инжењерски поручник Црвене армије Коља, који је дошао у партизане бежећи из заробљеништва.

Ноћу између 15. и 16. септембра Друга шумадијска бригада је по налогу ОК КПЈ за Крагујевац кренула према Руднику у сусрет јединицама НОВ. Али и после њеног одласка непријатељ није смео да изађе из града. По селима је већ легално деловала народна власт. Позадинске десетине из Даросаве, Врбице и Орашца пушкарале су се ноћу са жандармима и четницима на територији Аранђеловца, што је код ових створило утисак да је варош опкољена.

Крећући се у сусрет јединицама које су 15. септембра од штаба Пете крајишке народноослободилачке дивизије добиле наредбу да наступе према Шумадији, Друга шумадијска бригада је уз пут разгонила четничке јединице које се нису усуђивале да прихвате борбу. Бригада је тих дана била онажна јединица од преко 700 бораца. Претходнице Пете крајишке дивизије Шумадинци су срили у реону Рудника и заједно са њима продужили борбу против непријатељских јединица на овом подручју. Седамнаестог септембра

⁴⁴ За команданта батаљона је постављен Света Андрић а за полиничког комесара Аца Лупшић.

4. крајишка бригада се изнад Белановице сукобила са 600 четника Рудничког равногорског корпуса. Потучени непријатељ се повукао према Шутцима, а Крајишници су ушли у Белановицу. У тој борби заробљено је 15 четника, младића, новомобилисаних, који су се одмах јавили у партизане. На положајима је нађено 48 погинулих. Заплењен је један авионски митраљез са 200 метака, 70 граната од противавионског топа, 37 пушака са 200 метака, 1 кола са 2 коња, 70 килограма дувана у листу. Партизани у овој борби нису имали губитака.⁴⁵ Осамнаестог септембра Прва крајишка ударна бригада разјурила је четнике код Козеља. Предало се 104 четника и заплењена су 3 холандска митраљеза, 30 пушака и нешто муниције.⁴⁶

Као претходница овим јединицама НОВ, Друга шумадијска бригада се кретала према Аранђеловцу. Приближавање јединица НОВ Аранђеловцу угрожавало је интернационални друм и пругу Београд—Ниш, којима су се још увек повлачиле немачке трупе из Грчке. Немачка команда је због тога упутила своје јединице у правцу Букуље и Венчаца. Крајишници и Шумадинци су се са њима сукобили недалеко од Аранђеловца и нанели им знатне губитке. Потучени Немци су побегли према Тополи. После борбе са немачком колоном, Шумадијска бригада и Шумадијски одред су продужили напад на Аранђеловац у садејству са 1. крајишком бригадом 5. дивизије НОВ. У борбама за ослобођење Аранђеловца у извештају штаба 5. крајишке дивизије НОВ пише између осталог:

„... На Венчацу и у с. Бањи разбијена је једна четничка јединица, док се на Букуљи није налазио нико. Око 11 часова једна немачка моторизована колона, јачине око 80 разних возила, стигла је из Аранђеловца до Капетанових Станова, а друга једна моторизована колона кренула је из Тополе за Д. Шаторњу. Намера Немаца била је да продру за Лајковац, а вероватно и да нас одбаце са сектора Белановице ... Јаком ватром наших тешких оруђа и аутоматских оруђа Немци су били приморани да се у великом нeredу и скоро бежећи повуку преко споредних друмова, не улазећи у Аранђеловац, према Тополи и интернационалном друму, остављајући моторна возила. Исто тако је одбијена и друга немачка колона и очишћен читав простор између с. Шаторња и с. Бања. И овде су Немци оставили један број својих моторних возила, мада су вршили неколико противнапада на наше јединице. Наше јединице на сек-

⁴⁵ Оригинал у ВИИ под бр. 36/1 к. 1040.

⁴⁹ Оригинал у ВИИ под бр. 516 к. 787.

тору Марковац такођер су дочекале две непријатељске моторизоване колоне, једну од правца Тополе, а другу од правца Аранђеловца, одакле су бежали недићевци и Немци са камионима. За време ових борби са немачким јединицама наше јединице већ су биле ушле у град. Тако је створена велика паника код непријатеља, а дејством са севера и североистока на град онемогућено је организовано повлачење четницима и недићевцима из града. Већ 19 до 19 часова наше јединице држале су читав град, без две зграде, где су били сабијени недићевци и четници. У току ноћи 19—20 ликвидирани су поједине групе непријатељске око града, а 20 у 9 часова заузета је жанд. станица у граду. Недићевци су из ове станице успели да се делом пробију и побегну. У 16 часова на једном месту минирана је зграда хотела „Шумадија“, где се налазило око 230 четника, а потом су наше јединице извршиле јуриш на зграду и освојиле је. Том приликом већина брадоња изгинула је. Резултат борби 19. IX. од 12 часова па до 20. IX. до 16 часова је следећи:

Немачки губици: мртвих нађено 138 са 4 официра. Уништено: 3 борна кола са топовима, 3 танкете, 1 моторизовани пољски топ 80 мм, 1 топ од 20 мм, 23 камиона, 4 луксузна аутомобила, 7 троколица, 1 мотоцикл. Оштећена двоја моторизована мунициона кола. Заплењено: 6 камиона, 4 мотоцикла, 2 радионичка кола, 1 санитетски аутомобил. Четнички губици: мртвих нађено 396, већином брадоња, а заробљено је 420. Међу убијеним има мањи број недићеваца. Заплењено: 4 „шарца“, 355 пушака, 5 стројница, 19 пиштоља, око 45.000 метака, 350 ручних бомби, 200 килограма експлозива, 1 противколски бацач, 3 кола ћебади, ранаца и других сличних ствари. Срушена је ћуприја од 20 метара код школе у Марковцу. У свим овим борбама ми смо имали 24 мртва и 63 рањена, од којих 19 теже. У борби 19 о.м. на сектору Венчац—Капетанови Станови учествовала је и XXI српска ударна бригада (II шумадиска)".

(Оригинал у архиви ВИИ бр. 11/3, к. 782 А)

Ослобођени Аранђеловац је постао прво седиште крагујевачког округа. У њему се сместио Окружни комитет Партије, Окружни народноослободилачки одбор и руководство осталих организација. Ту је формирана прва команда места у централној Србији.

После ослобођења Аранђеловца, јединице НОВ су се задржале на овом простору скоро месец дана припремајући одлучујуће ударце према Младеновцу и Београду. У оквиру ових припрема чишћени су остаци непријатеља на подручју западно од пруге Београд—Ниш. Да би заштитила комуни-

кације на овом правцу немачка команда је била присиљена да из Чачка упути 14. пук 7. СС дивизије „Принц Еуген”. Изненадним нападом, у којем су од Кнића учествовали и четници, непријатељ је успео 20. септембра да потисне 21. дивизију и заузме Горњи Милановац и Рудник. Мада су четници били разбијени а немачка колона претрпела знатне губитке, она је наставила покрет према Тополи. Водећи борбе са овом немачком јединицом, снаге Народноослободилачке војске су продужиле и даље дејства на комуникацијама.

Ноћу 20. септембра партизани су напали немачку колону на интернационалном друму код „Бацакове ћуприје”. Запаљена су три камиона натоварена бензином, у којима је изгорела немачка посада. Један батаљон је, прогонећи Немце, ушао у Тополу али се морао повући пред новом немачком моторизованом колоном. Око 14 часова 21. септембра разбијен је изнад Аранђеловца Раковићев четнички корпус који је покушао да се пробије према Белановици. Погинуло је 30 а заробљено 60 четника. Заплењено је 4 пушкомитраљеза, 1 лаки италијански бацач, 35 пушака и хиљаду метака. Увече истога дана на заједу код „Бацакове ћуприје” наишла су 4 немачка камиона које су партизани уништили. Погинуло је 9 немачких војника.⁴⁷ Немачке трупе у јачини од хиљаду војника покушавале су да противударом одбаце Пету дивизију и 21. српску бригаду од Аранђеловца. После осмочасовне борбе непријатељ је поражен и присиљен на повлачење. Пета дивизија је имала 10 рањеника, од којих 3 тежа а 21. српска бригада 6 рањеника. У другој половини септембра 21. српска бригада је нарасла на око 2.000 бораца.

Крајем септембра непријатељ је понова покушао да одбаци од комуникација Пету дивизију НОВ. За то је био употребљен 1. пук дивизије „Бранденбург” на пролазу из Грчке за Банат. Помогнути тенковима, два батаљона овог пука су 28. септембра продрла према Аранђеловцу. Тек после дводневне огорчене борбе они су успели да потисну Пету дивизију и уђу у град. Међутим, дивизија није обуставила дејства на комуникацијама и 2. октобра је понова узела Аранђеловац.

Јединице Народноослободилачке војске на сектору Аранђеловца, у садејству са 21. српском (шумадијском) бригадом, својим борбама у Шумадији представљале су ослонац и за Космајски партизански одред, који је прикупљао нове борце и чистио од непријатеља територију источно од пруге Београд—Ниш. Поред координираних акција са осталим јединицама НОВ, Двадесет прва српска бригада и

" Оригинаал документа у архиви ВИИ бр. 16/3 к. 782 А.

Космајски одред деловали су још увек самостално. Двадесетог септембра Коча Поповић је као командант Главног штаба НОВ и ПО Србије упутио наређење Шумадијској бригади, Космајском и Шумадијском одреду у коме су, поред упознавања са општом ситуацијом, овим јединицама одређени задаци у предстојећим борбама. Између осталог, у њему је писало:

„... 1. — Примили смо ваше извештаје упућене овоме Штабу.

2. — Општа ситуација у Србији:

Под притиском наших јединица окупатор са његовим домаћим слугама био је присиљен да се повуче у веће гарнизоне и групише јаче снаге за одбрану истих.

У последње време наше јединице задале су четницима и недићевцима тешке губитке на свима секторима. Последњи догађаји у овету, укидање Врховне команде југословенске војске, долазак Црвене армије на наше границе појачали су већ раније насталу деморализацију у четничким редовима, па се они у задње време у великом броју предају нашим јединицама. Уопште узев, четници сада не претстављају никакву организовану снагу...

Наше јединице сада су у офанзиви на свима секторима. До сада смо заузели следећа места: Вујановац, Врање, Владичин Хан, Сурдулицу, Љуберађу, Бабушницу, Пирот, Лебане, Куршумлију, Прокупље, Блаце, Брус, Александровац, Сокобању, Бојевац, Мајданпек и др. У Западној Србији: Ваљево, Осечина, Бајина Башта, Ариље, Равна Гора и др.

До сада смо формирали два корпуса и трећи је у формирању... Поред ових јединица постоји велики број одреда на секторима дејства свих наших јединица. Код Пирота и на Дунаву код Доњег Милановца наше јединице ухватиле су везу са деловима Црвене армије.

3. — У вези опште ситуације пред ваше јединице постављају се следећи задаци:

— Непосредно дејство на комуникације које користи окупатор.

— Разбијање четника и њихове власти, која је до сада постојала на том терену.

— Упостављање наше народне власти.

— Садејство нашим јединицама које оперишу на суседним секторима.

На сектору Суворор—Рудник оперишу јединице под командом генерал-лајтнанта Пека Дапчевића. На

сектор Посавине уокоро ће стићи наше јединице. Са овим јединицама треба што пре ухватити везу.

Јединице I Корпуса, као што вам је већ сигурно познато, оперишу на просторији Ваљево—Љиг. Уколико нисте ухватили везу са њима, одмах је успоставите и редовно одржавајте."

Поред већ изнетих задатака, поменутом наредбом је одређено да Шумадинци и Космајци наставе самостално дејство под непосредном командом Главног штаба, па су у том духу дата и општа упутства и задаци:

... „5. — Врло је важно да што пре појачате ваше јединице. Верујемо да постоје најбољи услови за то. Само напомињемо, да је потребно да се ново људство што пре прекали у борби и у том циљу треба појединим вашим батаљонима додељивати самосталније мање задатке. Иначе, због горе наведене ситуације треба избегавати нагомилавање јединица на ужем простору.

6. — По питању наоружања ваших јединица предузели смо потребне мере код савезника. Ми смо са њима већ уредили да Космајски одред на свом терену прима материјал, како за себе тако и за II Шумадиску бригаду и Шумадиски одред. Савезничке мисије код вас неће долазити пошто ћемо питање вашег снабдевања (решити) непосредно са шефовима савезничких мисија код нас, што ће и убрзати рад на овоме.

7. — Достављамо вам Уредбу о војним еудовима, с тим да је проучите и у духу ових одредаба организујете у оквиру ваших јединица и према њиховим потребама ову службу. Пошто сте за сада самостални и не улазите у састав већих јединица треба да формирате засебно Судско веће.

8. — Приложено упутство за пријем материјала од савезника строго чувати. За сада, како смо горе навели, овај материјал примаће Космајски одред, који ће га равномерно и с обзиром на потребе делити II Шумадиској бригади и Шумадиском одреду. Када се организује примање материјала засебно, овај пут ће вам послужити за организовање пријема.

9. — Прилажемо вам препис Наредбе Врховног команданта о поступку са четницима који се после 15 септембра добровољно предају нашим јединицама" ... (Оригинал у архиви ВИИ под бр. 6/3, к. 181).

У време када је примљена ова наредба, одреди и бригаде у централној Србији, без придошлих јединица НОВ, већ су имали око 4.000 бораца.

Непосредно под Београдом, у младеновачком округу, почетком септембра налазиле су се још увек јаке непријатељске снаге. Штитећи своје трупе које су се повлачиле према северу, немачке команде су појачале своје јединице на комуникацији Београд—Југ. На обалама Дунава и по градовима на том подручју непријатељ се утврђивао за борбу са јединицама Црвене армије које су надирале према Балкану. Деморалисани четнички корпуси почели су се осипати на све стране. Пошто су обуставили мобилизацију, они су сада изненадним упадима у села покушавали да бар покупе оружје које су бежећи однели собом насилно мобилисани сељаци. Шихове јединице наилазиле су, међутим, на испражњена села. То се десило и 4. септембра када је Четврта космајска бригада „Горске гарде Њ.В. краља Петра II“ покушала да разоружа сељаке у космајском орезу. Штаб ове бригаде писао је штабу Четничког корпуса:

„... 10. о.м. у 10 часова наредио сам команданту Првог батаљона ове бригаде потпоручнику г. Светомиру Савићу да са батаљоном крене из села Парцана у село Губеревац и с. Лисовић ради прикупљања одређених војника из јединица и одузимања оружја које су ови собом однели приликом бекства из с. Шаторња. Командант поменутог батаљона доставио ми је следећи извештај: у с. Губеревац ушао сам по четама у стрељачким стројевима, блокирајући исто и претресајући. У овом претресу у селу је нађено свега (неколико) мушкараца и жена неспособних. Од одбеглих војника није нађен ни један, јер су сви са осталим грађанима села побегли у разним правцима још пре наиласка потписатог са батаљоном. Из разговора са једном особом у овом селу сазнао сам следеће: цело село је прешло комунистима, јер су ови одржавали неколико конференција, седница на којима су саопштили: „Руси су дошли до Ниша, четници су пропали, ваш командант Света је погинуо од Титовог авиона итд.“ После ових седница и конференција почело је са провођењем комунистичке организације у селу, постављање њихових стража и осталог...

Командант овог села као и остали чланови равногорских управних власти побегли су и нису дошли до позив потписатог. Верујем да сви припадају и да су се прикључили комунистима. Слично стање изнето за Губеревац јесте и у селу Лисовићу. Од одбеглих војника из истог села пријавио се потписатом одмах по доласку у село Миливоје Пантић са свом спремом и оружјем. Комунистима је пришао, што је позитивно утвр-

ђено, Милорад Јанковић звани Аро, са собом је однео митраљез, сулундар и неколико пушака. Остали војници налазе се у бекству у селу и околини... 9. о.м. командант места Лисовића обријао се ошишао и рекао да иде два дана до с. Жаркова за неко оружје. Верујем да се и он прикључио комунистима јер се на мој позив није одазвао. Иста ситуација је са селима Стојником, Дучином, Бабама, Ропчевом, Парцанима, Ђуринцима и Поповићем" ...

(Оригинал у архиви ВИИ).

Отпор народа није био једина невоља за окупатора и његове сараднике. На проглас Врховног штаба којим су сви непријатељски војници позвани да напусте служење окупатору, почела су колебања и међу активним четницима и недићевцима. Команда Недићеве жандармерије из Смедерева затражила је преговоре са штабом Космајског одреда захтевајући да се њихов цео одред прикључи партизанима уз „признавање положаја етарешинама и гаранцију“ да нико од њих неће бити осуђен. Окружни комитет Партије и штаб одреда су одбили постављене услове. Захтевали су полагање оружја, гарантујући једино да ће у партизана бити примљени они који нису као петоколонаша извршили било какве злочине. Преговори су вођени у подунавском и јасеничком срезу, али док су они још били у току, у Селевцу се појавила Јасеничка четничка бригада. Недићевци су наједном почели да одуговлаче преговоре. Тако се Космајски одред са великим бројем ненаоружаних бораца нашао у тешкој ситуацији између жандарма и четника. Остављајући један батаљон као обезбеђење борцима без оружја, штаб одреда је 13. септембра брзим нападом разбио четнике у Селевцу. Јасеничка бригада је била потпуно поражена, погинуло је 20-так а 40 је заробљено. Многи активни четници су заробљени са упола обријаним брадама. Оне који су бежали нападали су уз пут и разоружавали партизански сарадници из Селевца. Том приликом заплењена су 4 пушкомитраљеза, 120 пушака и већа количина опреме и муниције.

Разбијањем Јасеничке четничке бригаде, од непријатеља су били очишћени делови младеновачког, јасеничког и подунавског среза на простору који захватају пруге Београд—Ниш и Београд—Мала Крсна—Велика Плана. После пораза четника, недићевци су се предали прихватајући партизанске услове.

Половином септембра извршена је реорганизација Космајског партизанског одреда. Издвојен је један број бораца из одреда, па је од њих и од новопридошлих наоружаних бораца формирана у селу Друговцу Космајска бригада. Она је тада имала три батаљона која су укупно имала 1000 бо-

раца. Овој бригади прикључени су жандарми СДС из Смедерева а касније и неки делови једног батаљона Првог сремског одреда који су се у Подунавље пребацили преко Баната:

Приликом ове реорганизације из Космајског одреда издвојено је 150 бораца, па је од њих и некадашњих бораца Пожаревачког партизанског одреда формиран батаљон који је упућен у пожаревачки округ да помогне чишћење овог краја од четника. Командант овог батаљона био је Риста Каровић Сима. Осамнаестог септембра батаљон је прешао Мораву и водећи борбе са четницима кренуо према Кучеву, којем су се приближавале и јединице 25. НО ударне дивизије.

У време ове реорганизације Космајски партизански одред је имао 350 а Космајска бригада 1.300 бораца.⁴⁸ Али оскудица у оружју ни тада још није била преброђена. Оно што су јединице заплениле од непријатеља било је недовољно, а савезнички авиони нису се појављивали, па је у Космајској бригади још увек било неколико стотина бораца без оружја. Због тога је на тражење штаба Космајског одреда у другој половини септембра стигла енглеска војна мисија са радио-станицом. Дуго узалудно ишчекивање је окончано 18. септембра када су најзад савезнички авиони код Влашке и Друговца бацили прве пошиљке оружја и муниције Космајском одреду. Ово оружје, као и добијена опрема, уступљена је углавном бригади. Мада количина није била велика, у оскудици, када су се нови борци јављали са свих страна, добијено оружје је представљало драгоцену помоћ.

Космајски партизански одред и Космајска бригада су током септембра вршили чишћење територија младеновачког округа од остатака четника. Немачке трупе и петоклонаши држали су још увек железничке комуникације и градове. Осамнаестог септембра Космајској бригади се предало 150 четника са оружјем. Сутрадан је она добила наредбом Главног штаба НОВ и ПО Србије званичан назив 22. српска бригада а бројала је тада око 2000 бораца. Са једним батаљоном 10. крајишке бригаде Пете дивизије НОВ 22. српска бригада водила је 29. и 30. септембра борбу са преосталим четничким јединицама на простору Бељина—Лисовић—Бождаревац. У борби су разбијене Липовичка и Грочанска бригада Авалског четничког корпуса. Погинуло је 46 а заробљено 17 четника. У борби су из 22. српске бригаде погинула 2 а рањено је 6 бораца.

Крајем септембра на целој територији младеновачког округа народ се дизао на оружје. Док су једни у групама одлазили у партизане, други су разгонили остатке четника

⁴⁸ Према извештају игтаба Пете народноослободилачке дивизије од 21. септембра — Оригинал у архиви ВИИ под бр. 10/3, к. 782 А.

и недићеваца. У Крњеву су омладинци 23. септембра разбили Докмановићеву четничку бригаду. Пошто одред није био у близини, Поморавско среско партијско руководство је од новопридошлих бораца из великоорашког среза формирало батаљон који се касније прикључио јединицама Народно-ослободилачке војске.

Тих дана из крагујевачког и младеновачког округа упућене су према Ваљеву групе делегата Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, Јединственог антифашистичког фронта и представници већ легално изабраних одбора народне власти. Требало је да се у ослобођеном Ваљеву одрже конгреси и скупштине ових организација. Покрајински комитет КПЈ за Србију још раније је предвиђао одржавање ових скупова на ослобођеној територији око Топлице и Јабланице. У вези са тим ПК је писао Душану Петровићу Шану да са делегатима и Другом шумадијском бригадом крене у том правцу. Како су се догађаји брзо развијали, одлука је касније промењена. Међутим, скупштина Србије и конгреси политичких организација нису одржавани ни у Ваљеву. Очекивање брзог ослобођења Београда допринело је да се одлука још једном измени.

•к

После избијања оперативне групе дивизија — 1. пролетерског и 12. корпуса — у Шумадију и западну Србију, Врховни штаб је одлучио да се све ове јединице ставе под јединствену команду 1. пролетерског корпуса. Ова јединствена оперативна група је касније названа Првом армијском групом. Обједињавање јединица на овом простору било је условљено предстојећим офанзивним дејствима за ослобођење Шумадије и западне Србије. Требало је да оне поведу одлучне борбе за пресецање комуникације Београд—Краљево и да после спајања са Црвеном армијом крену у напад на Београд.

Пре спајања са јединицама Црвене армије и започињања заједничких операција, јединице НОВ које су се налазиле у Србији биле су концентрисане у три групе: Прва армијска група у западној Србији и Шумадији. Четрнаести корпус је дејствовао у источној Србији, у позадини непријатељских јединица које су се у долини Тимока припремале да се одупру јединицама Црвене армије. Он је тиме пресецао комуникације које из долине Тимока воде у долину Велике Мораве. У јужној Србији, према Нишу и Лесковцу, обезбеђујући долину Јужне Мораве од Скопља, деловао је 13. корпус. Као посебне групе дејствовале су 2. пролетерска дивизија и 32. дивизија 2. корпуса. Прва се налазила

јужно од Крушевца оријентисана на комуникацију Краљево—Сталаћ—Ниш а друга на Златибору одакле је била усмерена на комуникацију Вишеград—Ужице.

Насупрот овим јединицама, многобројним партизанским одредима који су се обнављали широм Србије и новоформираним јединицама НОВ Србије, стојала је непријатељска армијска група „Србија“, у чији су састав ушле све окупаторске и квинслишке снаге које су се ту затекле. Њихова главнина била је концентрисана у источној Србији и Банату са задатком да спречи продор Црвене армије и онемогући њено садејство са јединицама Народноослободилачке војске. Знатне снаге су биле издвојене и за заштиту комуникације у долинама Западне, Јужне, Велике Мораве и Ибра, као и за обезбеђење Београда. Требало је да оне омогуће снабдевање и брзо маневрисање јединица армијске групе „Србија“ а такође и да обезбеде пролаз за повлачење групе армија „Е“ из Грчке.

ОБНАВЉАЊЕ ПОЖАРЕВАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА И ПРИПРЕМЕ ЗА ОПЕРАЦИЈЕ ПОД БЕОГРАДОМ

Половином 1944. године измениле су се унеколико прилике око Пожаревца па и у Поморављу. После разбијања Немаца, четника, недићеваца и шиптарских фашиста, у јулу су продрле према Копаонику 2., 5. и 17. дивизија Народноослободилачке војске. Четнички корпуси су се враћали поражени из борби са јединицама Народноослободилачке војске и партизанских одреда у Шумадији и на југу Србије. Нешто од ових пораза а нешто под утицајем јачања организација на терену пожаревачког округа и упада суседних одреда у Поморавље, учестала су бежања из борби сељака присилно мобилисаних у четнике.

Гласови о приближавању јединица Народноослободилачке војске и успеси савезника, нарочито напредовање Црвене армије у правцу Балкана, били су велика морална потпора народу за пружање отпора окупатору и његовим сарадницима на овим подручјима где у то време није било партизанских одреда.

*

Отпор окупатору и четничким мобилизацијама појачао се нарочито у оним срезovima пожаревачког округа у којима су партијске организације ојачале и развиле обимнију политичку активност политичким конференцијама по селима, умножавањем и растурањем партијских летака и вести. Повлачећи у илегалност један број чланова Партије из ко-

столачке партијеке организације, ОК КПЈ је током јула и августа знатно ојачао партијска руководства на терену. Поред постојећег Среског партијског повереништва у звишком срезу почетком јула формирано је Среско повереништво за голубачки а затим и за млавски и рамски срез.⁴⁹ У августу су формирана Среска партијска повереништва за моравски и пожаревачки срез, као и Реонско партијско руководство за територију Костолац—Брежане.⁵⁰ Ради бољег функционисања Окружног комитета Партије, као инструктор је, поред Сикимића, радио и Момчило Чупић. Окружна партијска техника је после провале у Петки пребачена у августу у Мало Црниће, где је поред летака, вести и другог пропагандног материјала штампан први број окружног листа „Слобода”.⁵¹ Али управо у августу, када је партијска организација у округу постизала непрестане успехе, београдска полиција је успела да открије склониште у којем се налазио рањени секретар ОК КПЈ Божидар Димитријевић Козица. Док су жандарми вршили претрес зграда, у склоништу је Козица извршио самоубиство. Тако су у округу остала само два члана Окружног комитета. Био је то велики губитак за пожаревачки крај, у којем је Димитријевић као секретар Окружног комитета био организатор устанка и уживао велики политички углед.

Овај ударац, међутим, није успорио јачање организација НОП на терену — по селима су обнављани народноослободилачки одбори, стваране нове омладинске и партијске организације и одбори жена. У августу је формиран Окружни народноослободилачки одбор⁵², који је одмах затим, 25. августа издао летак „народу округа пожаревачког” позивајући га да свим снагама помогне борбу за ослобођење земље. Неколико дана касније Окружни НОО издао је „опомену” онима који се не супротстављају довољно покушајима недићеваца и четника да их мобилишу у своје јединице.

⁴⁹ У СП голубачког среза били су: Никола Ивошевић Вељко и Александар Трајановић Жарко, у млавском: Александар Трајковић Саша, Ђура Катић Срећко и Душан Лазаревић Мицко. У млавском срезу је постојало и скојевско руководство које су сачињавали: Душан Лазаревић, Александар Трујић и Драгиша Вујичић. У рамском срезу као чланови СП Партије радили су: Ђура Дукић Јаки и Нада Трмић Ката.

⁵⁰ Среско партијско повереништво за моравски срез сачињавали су: Ратомир Ристић Сеља и Груја Голубовић. У СП за срез пожаревачки били су: Велимир Билановић Мика, Будимир Стојадиновић Љути и Бранка Стојановић Доса.

⁵¹ У окружној партијској техници радили су тада: Радосав Сандић и Божа Тадић, адвокат из Пожаревца.

⁵² Чланови ОНОО су били: Будимир Стојадиновић Љути, Влајко Редић Паун, Младен Дулић Маторец, Божидар Тадић, Живко Димитријевић Мика и Милоје Милојевић.

Организациони и политички рад партијских радника у округу омогућио је да се у августу приступи обнављању пожаревачког партизанског одреда. Припреме у том погледу вршене су у звишком, млавском и пожаревачком срезу, а нарочито међу радницима у Костолцу. Спремност већег броја људи да крене у борбу није се могла раније искористити због оскудице у оружју. Јула и августа партијски радници су, поред пушкомитраљеза некадање печке чете, сакупили још изванестан број пушака и нешто муниције. На месту Крајнићу између села Турије и Туманског Црног врха, где је 1941. године формиран Пожаревачки партизански одред, окупила се 31. августа мања група бораца и партијских радника. Тога дана обновљен је Пожаревачки партизански одред „Вељко Дугошевић“, у коме је за команданта постављен Милоје Милојевић а за политичког комесара Никола Ивошевић Вељко. Заменик команданта одреда био је Михаило „Миша“, ⁵³ бивши потпоручник Црвене армије који је побегао из белогардејских јединица генерала Власова и ступио у Пожаревачки партизански одред. Неколико дана касније, за начелника штаба одреда постављен је Благоје Лазић, учитељ из Винца, а за одредског интенданта Миле Арсић Лауш, трговачки помоћник из Раброва. Две недеље после формирања односно средином септембра Пожаревачки одред је већ бројао 60 бораца. Одмах по формирању одред је извршио покрет према Добри и Брњици као и 1941. године. Код Макаца су му се прикључиле групе нових бораца из Костолца и Петровца. Крећући се са једног на други крај округа, Пожаревачки одред је одржао успеле зборове у Трњану, Набрђу а затим и у Брежану. На повратку из Брежана партизани су разоружали сеоску милицију у Живици и запленили десетак пушака. Сутрадан су разоружали и милицију у Драговцу, где је заплењено седам пушака. Одатле се одред пребацио у Љубичево, где је запленио милион динара и знатну количину разног материјала. Успешан збор је одржан и у Малом Црнићу; у свим овим селима јављали су се нови борци у партизане. У другој половини септембра одреду се прикључила чета са 60 бораца коју је формирао Реонеки комитет у Костолцу да би спречио непријатеља да извлачи материјал из рудника.

Пред приближавање јединица НОВ пожаревачком округу почело је осипање у четничким редовима. Растурање „позива“ Врховног команданта НОВ Југославије према коме је свим четницима дат рок до 15. септембра да напусте непријатељске редове изазвало је масовно бежање насилно мобилисаних. Овај позив су растурале све позадинске организације и то не само по градовима и селима него су га често

⁵³ Није познато право име.

делиле директно поколебаним петоколонашким војницима. Да би спречили расуло, четнички команданти су поново прибегли политичким триковима. Командант Рамске бригаде Млавског четничког корпуса је издао 5. септембра саопштење о тобожњем почетку борбе против окупатора и доласку „краља у земљу“:

„... Јединице Млавског корпуса су биле победоносне бојеве против окупатора. Већ досад само за неколико дана борби, храбре трупе Млавског корпуса заробиле су око 300 немачких војника, заплениле велики број ратног материјала и оружја, поубијале преко 2.000 Немаца и толико исто њихових помагача.

Ових дана бићемо срећни да дочекамо Њ. В. краља који ће стићи авионом, да нас уведе лично са нашим омиљеним командантом генералом у слободну отаџбину. Припремимо се да дочекамо Њ.В. Краља ...”

(Оригинал у ВИИ рег. бр. 14305).

Овим причама о „доласку краља” и подршци коју ће им пружити совјетска и друге савезничке армије приликом преузимања власти није ширена само у пожаревачком крају. Код Тополе у селу Наталинцима четници су непосредно пред долазак јединица НОВ нагнали сељаке да граде „аеродром за краљев долазак”, а београдска равногорска организација је немачким авионима око Космаја растурала летке којима је позивала народ у борбу против партизана и припремање братског дочека „нашој савезници братској руској армији”. У општем одушевљењу са којим је народ очекивао крај окупације и долазак јединица НОВ, равногорска „саопштења” нису никога могла да обману.

Средином септембра на границе пожаревачког округа стигле су јединице 14. корпуса Народноослободилачке војске под командом Радивоја Јовановића Брадоње. Надирући у овом правцу, дивизије НОВ су морале да воде борбу како са немачким трупама које су груписане у правцу надирања Црвене армије на простору источне Србије, тако и са четничким и другим петоколонашким одредима. Заузевши Мајданпек, штаб 23. ударне НО дивизије издао је 18. септембра наредбу о продирању бригада према Жагубици. Прва борба са непријатељем на овом сектору вођена је 20. септембра код Здравча. О томе је у свом извештају писао штаб 23. дивизије:

... „У току данашњег дана (20. септембар) делови 9 бригаде водили су борбу са четничком групом од 250 до 300 људи, која је стигла у правцу Жагубице према Јасикову. Борба се водила на сектору Здравча (898). Делови 9 бригаде разбили су ту групу четника. После

извееног времена са правца Жагубице—Лазнице понова је стигла доста велика колона, изгледа четника, а вероватно и недићеваца. Непријатељ располаже са неколико бацача ... Изгледа да се на сектору Жагубица—Хомољеке Планине, са упориштем Хомољске Планине, налази цео или можда делови Синишиног корпуса".

(Оригинал у архиви ВИИ рег. бр. 24/1, к. 1067).

Продором 22. дивизије према Жагубици почело је и продирање 25. дивизије према Кучеву. Али већ и само приближавање ових дивизија Жагубици и Кучеву довело је до четничког расула. У наредби бр. 46 од 19. септембра командант Млавског четничког корпуса Синиша Оцокољић Пазарац писао је потчињеним јединицама:

„... Последњих дана примећена је општа лабавост свих потчињених ми команданата на терену. Људство мобилисано, губи се из руку, слаби дисциплина и морал сваким даном све више опада. За све ово нема се разлога ...

Свака индиферентност старешине у ово време може се равнати са издајством. Од данас па у будуће према таквим старешинама а да би се одржао дух и морал предузимаћу најстрожије мере и стављати их пред преке судове за издајство краља и отаџбине и судити их на лицу места. Исто тако, у народу се проносе алармантне вести и то често пута у присуству самих старешина и војника ...

У једном месту се јавно певају партизанске песме поред команданата бригада, поред команданата среза и целокупног особља штаба и трупних јединица (случај у Кучеву). Да би се то зло спречило дајем овлашћење сваком команданту групе бригада, командантима бригада, свим командантима батаљона и командант-у округа и среза да такво лице има одмах стрељати као издајника на лицу места.

Запажају се поједини случајеви у народу да се појединци придружују партизанским деловима ... У погледу предњег, све старешине ће издати наређења и обавестити свакога да: *Свако лице које изврши издају краља и отаџбине одласком у табор непријатеља — комуниста да ће му приватна имовина бити одмах реквирирана за државне потребе, кућа спаљена, а породица уништена.*"

(Оригинал у архиви ВИИ бр. 14564).

Наредба о општем терору није више могла да измени ситуацију у корист непријатеља. Двадесетог септембра на-

ређено је јединицама 23. дивизије да почну борбе за заузимање Жагубице, а 21. септембра 19. бригада 25. дивизије ушла је у Кучево.

Док су се ове борбе водиле, Пожаревачки партизански одред се налазио у околини Мустапића у Звижду, припремајући се да уђе у Кучево, у којем су биле слабије непријатељске снаге. Међутим, 21. септембра, док су јединице 25. дивизије улазиле у Кучево, Пожаревачки партизански одред се сукобио са Рамском четничком бригадом. У борби код Мустапића разбијен је непријатељ. Погинуло је 4—5 а заробљено 60 четника. Из Пожаревачког одреда су погинула 3 бораца, међу њима начелник штаба одреда Благоје Лазић.

Разбивши Рамску четничку бригаду, партизани су се упутили у Кучево, где су се већ налазиле јединице 25. НО дивизије. Сутрадан је, разгонећи четничке јединице по пожаревачком срезу, стигао са Космаја и батаљон под командом Ристе Каровића Симе. Трећег октобра обе ове јединице су спојене у Пожаревачки партизански одред „Вељко Дугошевић.”⁵⁴ Од њих су формирана три батаљона а извршене су и неке измене у штабу одреда. За команданта одреда постављен је Милоје Милојевић, за политичког комесара Риста Каровић Сима, за заменика команданта Светислав Костић Брка из Липа. Одред је тада имао укупно 300 бораца.

Пожаревачки партизански одред је у садејству са јединицама НОВ наставио борбе све до коначног ослобођења овог округа. Прва два батаљона су учествовала у борбама за ослобођење Петровца, а трећи је упућен са комесаром одреда на Дунав у рамски и голубачки срез, куда су се повлачили четници са намером да се пребаце у Румунију, где би као „национални борци” затражили подршку савезника.

Започињући борбу за ослобођење Жагубице, 9. бригада 23. дивизије заузела је 22. септембра Лазницу и потиснула непријатељске снаге. Немачке и четничке јединице су отвориле ватру на 4. батаљон 9. бригаде из топова и бацача. У тој борби 4. батаљон 9. бригаде је изгубио 14 бораца а 15 је рањено. На тај сектор су одмах упућена појачања и непријатељ је потиснут према Жагубици, где су се налазиле јаче немачке јединице са око стотину моторних возила. Оне су успеле да се задрже у варошици док се разбијена Хо-мољска четничка бригада повукла према Белој Реци. Том приликом су се 9. бригади предали сви присилно мобилисани сељаци из села Јасикова.⁵⁵

Немачке петоколонашке трупе најупорније су се браниле на правцу Бор—Жагубица—Петровац—Пожаревац. По-

⁵⁴ Види извештај ГШ НОВ и ПО Србије — ВИИ рег. бр. 8/6 к. 181.

⁵⁵ Оригинал у архиви ВИИ рег. бр. 14/3 к. 1067.

времено су вршиле чак и снажније противударе настојећи да очувају ову комуникацију за снабдевање својих дивизија које су се налазиле под сталним ударом НОВ у Тимочкој крајини. О томе је известио 23. септембра штаб 23. дивизије:

... „Непријатељске моторизоване колоне и даље саобраћају Бор—Жагубица—Петровац. Исте извлаче људство и материјал од Жагубице према Петровцу и Пожаревцу. Хомољска (четничка) бригада, којој је командант Блажа Радовановић, налази се у Деспотовцу код Суводола и иста одржава редовну везу са Немцима у Жагубици. Хомољска бригада је распрштена и у истој се налази сада 100 бораца ... Четници који су били силом мобилисани свакодневно се предају нашим јединицама по један или у тројкама ..”⁵⁶

Користећи ову комуникацију немачке јединице су стално трпеле губитке од напада 9. бригаде 23. дивизије НОВ. Упућене да осигурају комуникацију, љотићевске и белогардејске јединице су ипак успеле да онемогуће минирање Горњачке клисуре. Тек 29. септембра 9. бригади је пошло за руком да затвори комуникацију. На месту Стража влај код Жагубице 4. батаљон је потукао Немце и присилио их да се повуку према Бору.

Тих дана делови 25. дивизије, са батаљоном Пожаревачког одреда, припремали су напад на Петровац. Срески НОО је издао проглас којим је уочи напада био излепљен цео град. У прогласу се грађани позивају да се на дан ослобођења „на свим домовима залепрша орпска и југословенска тробојка са симболом наше херојске борбе — *црвеном петокраком звездом*”. После неколико сукоба са Немцима, љотићевцима и четницима, 9. бригада и Пожаревачки одред ушли су без борбе ноћу између 2. и 3. октобра у Петровац. Неколико дана касније, да би олакшале положај својих трупа у Крајини, немачке јединице из Пожаревца су извршиле противнапад и понова за кратко време заузеле Петровац. Совјетски ловци који су надлетали ову немачку колону за време борби за Петровац извршили су на њу напад, али не знајући тачну ситуацију, бацили су неколико бомби на град. Продирући у ове крајеве, 14. корпус НОВ је развио дејство око Мораве и Тимока у позадини немачке групације која је утврђујући се у избочини Дунава требало да заустави продор Црвене армије. Ту су се непосредно пред фронтом 57. армије Трећег украјиненог фронта налазиле утврђене између Доњег Милановца и Вратарнице јединице немачке 1. и 7. брдске пешадијеке дивизије и Дивизије „Бранденбург”, затим два пука белогардејског Руског заштитног корпуса, са-

” Оригинаал у архиви ВИИ рег. бр. 16/3, к. 1067.

мостални батаљон „Глазер“, пет батаљона за осигурање, пионирски батаљон и противавионски дивизион. Четрнаести корпус је између Тимока и Велике Мораве држао у својим рукама око 100 километара комуникација Неготин—Пожаревац, Зајечар—Петровац и Зајечар—Параћин.

Почетком октобра територији пожаревачког округа приближиле су се прве јединице Црвене армије. Совјетске трупе су на границу Југославије, код Турн Северина, избиле још 6. септембра. Скоро цео месец протекао је затим у прегруписавању, учвршћивању освојених позиција на територији Румуније и Бугарске и припремању даљих операција. У том периоду, на основу Московског споразума, приступило се уопостављању оперативног садејства између јединица Црвене армије и Народноослободилачке војске. План ових заједничких операција предвиђао је дефинитивно ослобођење источне Србије, пресецање комуникација којима се непријатељ повлачио са југа Балкана и ослобођење главног града Југославије. У првој етапи ових операција основну улогу је имала 57. армија Трећег украјинског фронта. Требало је да она пробије непријатељске положаје на граници и да заједно са 14. корпусом НОВ, ослобађајући источну Србију, форсира Велику Мораву и успостави мостобран на западној обали. Седамдесет пети стрељачки корпус, у којем су биле 74., 233 и 299. стрељачка дивизија, ојачан са четири артилеријска, једним самоходним артилеријским пуком и пионирским батаљоном, требало је да крене правцем Штубик—Клокочевац—Рудна Глава—Пожаревац. Шездесет осми стрељачки корпус, у коме су биле 93., 113. и 223. стрељачка дивизија, ојачан са пет артилеријских пукова, два дивизиона топова артилеријске бригаде, самоходним артилеријским пуком и са два инжењерска-пионирска батаљона имао је да наступа правцем Рготина—Слатина—Жагубица—Петровац. Шездесет четврти стрељачки корпус, у чијем су саставу биле 19., 52. и 73. гардијока стрељачка дивизија, ојачан са хаубичком артилеријском бригадом, дивизионом топова артилеријске бригаде, са пет артилеријских пукова, самоходним артилеријским пуком, самосталним јуришним батаљоном и са два пионирска батаљона требало је да се пробије правцем Зајечар—Бољевац—Параћин. Током припрема за извођење ових операција 75. стрељачки корпус је 22. септембра форсирао Дунав на сектору Оршава—Турн Северин и већ 24. септембра избио на линију Оршава—Слатине.

После извиђања, 27. септембра увече, јединице Трећег украјинског фронта прешле су бугарскојугословенску границу. Водећи жестоке борбе са утврђеним непријатељем, совјетске јединице су 2. октобра у реону Клокочевац, Штубик, Поповац, Сиколe успоставиле непосредно садејство са

23. и 25. дивизијом 14. корпуса. У борбама од 28. септембра до 4. октобра 57. армија је успела да разбије непријатељску одбрану у доњем току Тимока и садејствујући са 14. корпусом НОВ избије на линију Доњи Милановац—Рудна Глава. Уништено је и заробљено преко десет хиљада непријатељских војника.

Пошто су претрпеле пораз, немачке трупе су се ужурбаном повлачиле на нове положаје. Гонећи непријатеља 93. стрељачка дивизија је 6. октобра стигла до Жагубице а сутрадан је у реону Ждрела избила на Мораву. Да би се убрзао продор на овом правцу, убачена је 5. самостална гардијска моторизована стрељачка бригада, која је заузела Свилајнац а ноћу између 9. и 10. октобра са јединицама 113. стрељачке дивизије форсирала Мораву и овладала мостобраком у реону Марковац—Лапово. Ујутру 10. октобра један одред црвеноармејаца, специјално формиран за ову акцију у реону Доње Ливадице, успео је да спречи непријатеља да дигне у ваздух мост на Морави. Преко овог моста пребациле су се 93. стрељачка дивизија и 5. самостална моторизована стрељачка бригада, које су после краће али огорчене борбе заузеле Велику Плану. Ту су заплењена велика складишта хране, муниције и горива. У то време је и 223. дивизија 68. корпуса избила у реон Сења.

Док су на правцу главног удара совјетске трупе успешно избиле на Мораву, на крилима је непријатељ успео да задржи своје положаје. На сектору Клокочевац—Доњи Милановац фашисти су покушавали да умање притисак 75. стрељачког корпуса Црвене армије и 25. дивизије НОВ, настојећи да се пробију из окружења. Други пук Дивизије „Бранденбург“, наступајући ка Мајданпеку, напао је 5. октобра 25. дивизију. Сутрадан су и остали делови ове немачке дивизије покушали да се пробију на запад и југ како би се епојили са групама „Грот“ и „Фишер“ као и са 7. СС дивизијом, која им је долазила у помоћ. У овим нападима немачке јединице су стално трпеле губитке. До 9. октобра само у борбама са 14. корпусом било је 400 мртвих и 500 рањених. Из корпусеа је погинуло 86 а рањено 160 бораца.⁵⁷

Пробијање ове окружене непријатељске групације према Доњем Милановцу спречавале су јединице 75. корпуса 25. ударне дивизије НОВ, а повлачење на југ и у долину Мораве 64. стрељачки корпус и 23. ударна дивизија НОВ. Осмог октобра 75. корпус и 25. ударна дивизија успели су да нанесу велике губитке непријатељу а сутрадан су заузели Доњи Милановац и наставили гоњење Немаца према Пожаревцу и даље према Београду. То је присилило и немачке јединице које су успеле да се пробију у Мајданпек

⁵⁷ Извештај ГШ НОВ Србије — ВИИ рег. бр. 8/6 к. 181.

да га напусте и да се повуку према Кучеву. Остаци ове опколјене групације, од око 2.000 војника, покушали су продор према Жагубици, али су под ватром 23. дивизије НОВ били присиљени да се у мањим групама повуку према Дели-Јовану. После ових борби 23. дивизија је преко Петровца и Смедеревске Паланке упућена према Београду.

Знатан утицај на ток операција у источној Србији имале су и трупе Другог украјинског фронта. Прелазећи Трансилванске Алпе, 46. армија овог фронта прешла је почетком октобра из Румуније у Банат, где се већ налазило осам војвођанских бригада НОВ. Већ 3. октобра јединице 10. гардијског стрељачког корпуса заузеле су Ковин недалеко од Смедерева, а иоћи између 9. и 10. октобра његова 109. стрељачка дивизија, заједно са деловима 12. војвођанске бригаде, форсирала је Дунав и успоставила мостобран код Великог Села.

Угрожене са свих страна, немачке јединице које су од Мајданпека избиле у Кучево морале су без задржавања да се повуку у Пожаревац. Град је био преплављен непријатељским трупама када је совјетска авијација почела митраљирање. Пошто еу у овом нападу претрпеле велике губитке, немачке дивизије су, не чекајући напад јединица НОВ и Црвене армије, 14. октобра ноћу напустиле Пожаревац. После преласка Мораве у правцу Смедерева, оне су дигле у ваздух велики гвоздени мост на реци.

За време ових борби за ослобођење пожаревачког краја, партијски руководиоци еу по целом округу обилазили села. Бирана је на зборовима, јавно, нова народна власт. Пожаревачки партизански одред „Вељко Дугошевић“ водио је 37 месеци успешне борбе с окупатором, рачунајући од 14. августа 1941, када је извршена прва оружана акција на жандарме у селу Добри, па до 15. септембра 1944. године, када је вођена последња борба с четницима пре спајања са јединицама 14. корпуса НОВ.

Од почетка рата пожаревачки партизани водили су 41 већу и 92 мање борбе, у којима су погинула 44 немачка војника и официра, 140 жандарма и 153 четника, љотићеваца, белогардејаца, а разоружано 428 непријатељских војника и стрељано 73 народних издајника. У овим борбама заплењена су 23 митраљеза и 687 пушака. Пожаревачки одред је у току рата извршио 43 диверзије на железничке пруге, 155 на ПТТ везе, уништена су 3 воза и 39 камиона, 224 пута су растурене и спаљиване општинске архиве и извршено 87 других акција. Укупно је до спајања са јединицама НОВ, према ономе што је забележено у сачуваним документима, Пожаревачки партизански одред имао 672 борбе и акције за 37 месеци ратовања у којима је погинуло 235 партизана, од којих 2 команданта одреда, 2 политичка комесара, 3 начелника штаба одреда, 20 командира и 22 по-

литичка комесара чета. Од политичких радника погинула су 134 члана Партије, 3 члана окружног комитета, 37 инструктора ОК и чланова ереских и месних руководства Партије и СКОЈ-а. Интернирано је у концентрационе логоре 470 сарадника НОВ, стрељано на Чачалици и Бањици 685, а кроз затворе и мучилишта окупатора прошло је око 1870 симпатизера и сарадника народноослободилачког покрета. За заслуге и јуначко држање 8 бораца из овог краја проглашено је за народне хероје.

Од бораца који су 1941. године ступили у одред, били у њему када је он имао преко 1200 војника и борили се као партизани до краја рата — остала су у животу само три човека. Сви остали су или изгинули, заробљени и интернирани, или су одустали после зиме 1941. године од даље борбе. Укупно је кроз чете Пожаревачког одреда прошло око 1800 бораца. Око 85% били су омладинци, док је свега 3% било омладинки. Овако успешно дејство одред је могао да оствари само ослањајући се на широку подршку народа. О снази и масовности народноослободилачког покрета говори и чињеница да је евакуисани становник овог округа био на неки начин везан за покрет, било директним учешћем, политичким радом, сарадњом или пружањем помоћи. Међу политичким радницима, симпатизерима и сарадницима покрета било је много више омладинки и жена, тако да би њихов број у процентима износио око 3% од укупног броја учесника народноослободилачког покрета на територији некадашњег пожаревачког одреда.

После протеривања непријатеља са целе територије, Пожаревачки партизански одред је реорганизован у Бригаду корпуса народне одбране и наставио чишћење округа од осталих непријатељских група.

*

Кад су се почеле приближавати јединице НОВ Копанику и источној Србији, партизани из околних одреда су све чешће залазили и на територију Поморавља. После рушења моста на железничкој прузи код Главница, партизани су 31. јула водили борбу са четницима на граници параћинског и зајечарског округа. Истовремено су вођене борбе са четницима и код Црног Врха и Јаворка. Понесени овим борбама, поједини омладинци су одлазили у суседне крајеве и прикључивали се тамошњим партизанским одредима.

Током јула а нарочито у августу савезничка и „партизанска“ авијација је све чешће надлетала Поморавље. Крајем јула митраљирана је железничка станица у Ћуприји а уништене су две композиције на параћинској и једна на дреновачкој железничкој станици. Током августа у више

наврата митраљирани су возови на линији Јагодина—Параћин, а 15. августа извршен је напад на фабрику „Теокаревић“ у Параћину. Највећу штету је ипак авијација нанела окупатору рушећи 31. августа велики железнички мост преко Велике Мораве. Скоро две недеље немачки војници су ужурбано радили на оправци моста да би обезбедили повлачење својих трупа са југа.

Изложен скоро трогодишњем терору, народ је све ове догађаје примао са одушевљењем. Када су јединице Народноослободилачке војске поразиле четнике и недићевце на Буковику, распршили су се равногорски корпуси и из Поморавља. Присилно одведени сељаци су се у масама предавали партизанима или бацали оружје и бежали кућама. У ћупријску болницу стигао је велики број рањених недићеваца и четника. Па ипак, непријатељ је још увек био снажан. Немачке трупе су се чврсто држале по градовима дуж главне железничке пруге, препуштајући четницима и недићевцима „умиривање“ народа. У Поморављу су тих дана образоване посебне четничке „петорке смрти“, које су добиле задатак да „чисте дезертере и оне што преносе алармантне гласове“ о партизанским победама. Четвртог септембра проглашена је у целом крају „општа мобилизација“. Сакупљајући „обвезнике“ четнички команданти су говорили о блиском крају рата и да је најзад „дошло време“. Понете овим причама, неке мање четничке јединице су 9. септембра почеле да разоружавају бугарске окупационе трупе, које су се после уласка Црвене армије у Бугарску нашле у неизвесности, па чак понегде и немачке војнике. Али је тог истог дана стигла наредба Драже Михаиловића да се према „Немцима и Бугарима ништа не предузима“. Равногорска врховна команда је наредила да се Немци одмах пусте и да се бугарским војницима врати оружје, јер ће „то бити од веће користи“.

Четничка мобилизација је овог пута наишла на велики отпор чак и у оним крајевима које су они дотада сматрали својим упориштем. У Опарићу, Белишићу, Драгову, Лепојевићу и Сибници народ је одбио да даје храну за четничку војску. По овим селима левачког ереза само за један дан, 19. септембра, разбегло се скоро целокупно људство — око 6.000 присилно мобилисаних из Крушевачке, Жупске и Копаоничке четничке бригаде. Наступило је опште расуло у којем су са мобилисаним бежали многи команданти а „равногорска власт“ се растурила у огаптем метежу.

Заплашени оваквим појавама, четнички штабови су издавали наредбе захтевајући од народа да преда оружје. Понова су учестали претреси, батинања и покољи. У једном таквом походу четници су ухватили у бекству са присилног рада 11 Чеха и Пољака, међу којима две жене и једно дете. Ноћу су их отерали на обалу Мораве, натерали их да се

свуку и легну, а затим су их секли секирама и бацали у реку. По шумама су тих дана ухваћени и поклани многи италијански војници који су побегли из ђупријског заробљеничког логора и лутали тражећи „Тита и партизанае“. Један од највећих злочина у то време четници су извршили почетком октобра, после борбе са 24. бригадом 45. српске дивизије НОВ код Мириловца. Ту је заробљено око 50 нових бораца ове јединице, углавном младићи између 18 и 19 година. Младиће су поклали а многе од њих живе драли и бацали у кречану код Бошњана. Неке су после мучења јавно заклали на збору у селу.

Почетком октобра немачка команда је послала у ове крајеве „Принц Еуген“ дивизију састављену углавном од фолксдојчера. Она је запосела доминирајуће положаје на левој обали Велике Мораве од Лапова до Сталаћа. Утврдивши се на овом простору, требало је да „Принц Еуген“ дивизија заустави надирање јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије према моравској долини, којом су се повлачиле немачке трупе са југа. Четницима су додељене нове количине оружја и муниције. После борбе код Мириловца, 4. октобра, у село су стигла два немачка официра и предала четницима камион са оружјем, муницијом и опремом.

Јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије почеле су борбе за Поморавље првих дана октобра. Када су 68. стрељачки корпус Црвене армије и 14. корпус НОВ избили на Велику Мораву, уведен је у акцију и 4. моторизовани корпус, који је имао посебне задатке у развијању операција на београдском правцу. Ноћу између 10. и 11. октобра делови 68. стрељачког корпуса продрли су до Смедеревске Паланке и ту се састали са јединицама 5. дивизије НОВ. Тиме је дефинитивно пресечена железничка комуникација Београд—Југ. Све немачке трупе јужно од Велике Плане биле су принуђене да за даље повлачење користе друм преко Крагујевца, Тополе и Младеновца, који је већ дуже времена био на удару Прве армијске групе НОВ. Задржане на том простору, непријатељске снаге су представљале нову препреку за јединице које су упућене са простора источне Србије у правцу Крушевца, Краљева и Крагујевца.

Док су се још водиле борбе са зајечарском непријатељском групацијом, претходнице јединица које су наступале од Кучајских планина продрле су на територију горњег Поморавља. Четвртог октобра од Липовца је у Деспотовац ушла једна чета из 14. бригаде НОВ. Четници и жандарми су испред ње побегли према Витанцу и Трућевцу. Борци су са омладином организовали приредбу а увече су се повукли према Пањевцу. Два дана касније, 6. октобра, јединице НОВ и Црвене армије преко Троглан-бара ушле су у сењско-ре-

савски рударски базен, а већ 8. октобра је овај био очишћен од непријатеља.

Наступање од Зајечара било је много теже и спорије. Нападајући у широком фронту, јединице НОВ и Црвене армије водиле су жестоке борбе са немачком заједничком групацијом и потискивале остатке непријатељских јединица ка комуникацији Београд—Ниш. Пошто је разбијена и уништена главнина групације, 52. и 19. стрељачка дивизија Црвене армије и 45. дивизија НОВ продужиле су да гоне непријатеља према Нишу и Параћину. Најжешће борбе вођене су на Великој и Јужној Морави на сектору Глоговац—Сталаћ—Алексинач.

Одлучујуће борбе за Јагодину вођене су од 15. до 17. октобра. Тих дана линија фронта био је насип железничке пруге. Око њега су се смењивали обострани јуриши све до у ноћ између 16. и 17. октобра, када је савладан отпор немачке групе „Милер“. У садејству са 45. дивизијом НОВ, 64. стрељачки корпус Црвене армије је форсирао Мораву и заузео Јагодину. Повлачећи се немачке јединице су минирале све мостове преко реке Белице, а од тих експлозија порушене су и неке зграде у околини.

Ослобођењем Јагодине завршене су борбе за Поморавље. Док су чишћени остаци непријатеља, у ослобођеним градовима и селима изабрана је нова народна власт, омладина се јављала у војску. Остаци потучених четничких корпуса повлачили су се са немачким јединицама према Крушевцу, Крагујевцу и Краљеву, настојећи да се тамо утврде и тако обезбеде кретање немачким трупима са југа. Настављајући гоњење непријатеља, јединице 64. стрељачког корпуса Црвене армије, у садејству са Другом пролетерском дивизијом НОВ, заузеле су 14. октобра Крушевац, а истог дана 68. стрељачки корпус и 17. ударна дивизија НОВ почели су борбе за Крагујевац. Борбама на овим секторима не само да је штићено са југа него је и олакшано продирање главнине јединица Црвене армије и Народноослободилачке војске усмерено према Београду.

НА ПРИЛАЗИМА БЕОГРАДА

Према споразуму који је у септембру постигнут у Москви између Совјетске владе и Националног комитета ослобођења Југославије, предвиђено је да Црвена армија пренесе операције на територију Југославије и оствари непосредно садејство са јединицама Народноослободилачке војске Југославије. На основу тога израђен је координирани план београдске операције, који је предвиђао уништавање непријатељских снага на простору источне Србије, избијање на Мо-

раву ради пресецања комуникација према југу а тиме осигуравање главног правца удара ка Београду. Док су за продор у источну Србију и на Мораву најважније задатке имале јединице 57. армије (75. 68. и 64. стрељачки корпус) Црвене армије и 14. корпус НОВ, непосредно на београдском правцу главну улогу су имали 4. гардијски механизовани корпус Црвене армије и јединице Прве армијске групе НОВ. Да би се избегле борбе у самом Београду, требало је да 4. механизовани гардијски корпус, потпомогнут деловима 57. армије и ојачан фронтовским резервама, брзим продором са линије Велике Мораве онемогући повлачење и груписање непријатеља у граду. Овај план детаљно је размотрен и усаглашен на састанку Врховног команданта НОВ Јосипа Броза Тита са начелником штаба Трећег украјинског фронта генерал-пуковником Бирјузовом 5. октобра у Крајови.⁵⁸ У то време Прва армијска група НОВ је већ са простора западне Србије почела груписање својих оната ка Београду.

Припреме за напад на Београд, међутим, почеле су знатно раније него што су пристигле јединице НОВ на територију централне Србије. Крајем августа, по налогу Покрајинског комитета КПЈ за Србију, на Космају је формирано партијско повереништво које је требало да уђе у град и организује „технички пункт“, повезујући активност у граду и разне везе и канале са околним партизанским јединицама и партијским руководиоцима. Њихов задатак је био и да повежу у граду организације које су успеле да избегну провали, да организују политички рад, пропаганду и припреме борбене групе које би у тренутку напада на град спречиле окупатора да поруши најважније објекте. Пребацивање ових другова у град и одржавање непосредне везе организовао је ОК КПЈ за Младеновац. У повереништву су поред општих задатака извршена и појединачна задужења. Секретар је била Олга Врабич Нада, дотадањи секретар Среског партијског повереништва за срез младеновачки, за војне акције и организацију борбених група одговарао је Живојин Анђелковић Жине, који је на овај задатак повучен са дужности команданта 2. батаљона Космајског партизанског одреда, за рад са омладином задужен је био Ђаковић Рајко, који је повучен са дужности политичког комесара 2. батаљона Космајског одреда а за рад еа женама Каћа Баложан, која је повучена са дужности политичког комесара 1. батаљона Космајског одреда. Њима су се придружили и мајор Милош Вучковић и радио-телеграфиста Сава Анђелковић, које је команда Првог пролетерског корпуса, после ослобођења Ваљева упутила са радио^станицом у Београд, где је требало да организују

⁵⁸ Према књизи *Београдска операција*.

обавештајни пункт и пребацивање на слободну територију познатих политичких личности, јавних и културних радника који су се определили за народноослободилачки покрет.

Ради остварења војних задатака, упућен је у Београд и изванредан број омладинаца из паланачког логора и нових некомпровитованих бораца који су се јавили у Космајски одред. Појединим групама стављено је у задатак да се пријаве Љотићевско-недићевским командама у Београду, да приме опрему и оружје, а затим да се преко одређених пунктова јаве повереништву, односно другу Анђелковићу. Како је у непријатељским штабовима владала пометња и забуна, овакво наоружавање партизана није представљало већу тешкоћу. Седмог септембра Жине Анђелковић је о свом раду писао из Београда секретару ОК КПЈ за Младеновац Дражи Марковићу:

„Ми смо помало авантуристички стигли, док се Нада са осталима још увек не јавља.⁵⁹ По мом сектору урадио сам до сада следеће: Из преузете једне групе је већина руководиоца, бивши партизани и скојевци, преформирао сам их у 4 чете, укупно 320 људи. Сваког дана до 10 часова имам индиректну везу са сваким од њих, тако да већ у 11 часова може да дође до акције. Телефонска централа је минирана. Како она не може да буде поправљана, а друге нема, то сам једну групу од 15 пушака и једне збројовке сместио у кућу са телефонском близу централе. Један друг ће из централе телефонирати групи чим буде стигла наредба за дизање у ваздух. Док чиновништво буде излазило, група има задатак да упадне у зграду и да је држи. Тој групи дају још један аутомат (холандез). Исхрана те групе у тој кући⁶⁰ је мало компликована с обзиром да је новац који сам добио од Вас остао код Наде. Користим новац који узимам од појединих група. Мислим да сутра телефонска централа користи нама јер је она веза са унутрашњошћу. Друга акција, скидам све ознаке на раскрсницама и путевима или их према згодној прилици окрећем у супротном правцу тако да њихове колоне мало шетају по Београду. Пошто Наде и осталих још нема то сам преузео и један део њиховог посла, тј. дао сам у штампу 10.000 примерака II заседања (мисли се

⁵⁸ Живојин Анђелгосовић, Милош Вучковић и Сава Анђелковић ушли су у Београд запленим аутомобилом и са документима одузетим од неког функционера Недићеве владе који је био заробљен. Остали чланови овог повереништва ушли су у град преко веза које је у Београду и околини имало Среско партијско повереништво за срез Врачарски.

⁶⁰ Ова група се налазила у подрумима „Мадере“.

на брошуру II заседања АВНОЈ-а — прим. ред.) које мислим да поделим по Београду... Са поповима ћу одмах да разговарам. Проглас ће још данас бити у штампарији, односно чим га будемо написали .."

(Оригинал у архиви Института за историју радничког покрета Србије, под бр. 6227).

На овај начин су, у ствари, већ првих дана октобра припреме за напад на Београд приведене крају. Корпуси НОВ очекивали су приближавање тенковских и артилеријских јединица Црвене армије које су требале да узму учешћа у овим борбама.

Крајем септембра Штаб првог пролетерског корпуса стигао је у Љиг. По предлогу члана ПК КПЈ за Србију Душана Петровића Шана, на састанку овог штаба одлучено је да се изврши реорганизација већ гломазних батаљона 21. и 22. српске ударне бригаде у Шумадијску дивизију НОВ. Наређено је 21. српској бригади да се пребаци у реон села Лукачи а 22. у Липље. Тамо је од сваке бригаде формирано по шест батаљона. Издвајањем по два батаљона из обе бригаде формирана је 23. српска бригада. Од њих је требало да се образује Шумадијска дивизија НОВ. Касније је ова одлука измењена па је непосредно пред почетак београдске операције 21. српска бригада ушла у састав 21. српске пешадијске дивизије. Седмог октобра и друге две бригаде, 22. и 23., укључене су у 5. крајишку и 6. личку дивизију НОВ. У њиховом саставу су учествовале у борбама под Београдом и касније на Сремском фронту.

Почетком октобра јединице НОВ су се још увек налазиле на периферији младеновачког округа. Иза њих у ослобођеним деловима централне Србије већ је редовно функционисала народна власт — месни, срески и окружни народноослободилачки одбори; партијске и омладинске организације и одбори ЈНОФ и АФЖ окупљали су све оне који нису отишли у војску да помажу фронт. Припреме за прве конгресе и конференције ових политичких организација спровођене су залагањем свих чланова. У младеновачком округу немачке и петоколонашке јединице су још увек чврсто држале градове на комуникацијама од Београда према Смедереву, Младеновцу и Обреновцу. Ван ових коридора поседнутих од непријатеља такође је почела легално да функционише народна власт. Среска руководства још увек нису имала своја седишта, али су чланови СНОО и руководства политичких организација свакодневно обилазили села и одржавали зборове, на којима су се јављали нови борци у партизани или су предузимане акције под паролом „Сви за фронт — све за победу". Све оно што је скривано од реквизиција и пљачке окупатора и петоколонаша,

народ је сада добровољно доносио и нудио као прилог онима који су се борили. На простору са кога је непријатељ протеран а јединице НОВ нису пристигле још увек је оперисао Космајски партизански одред, којем се крајем септембра придружио и један батаљон 10. бригаде 5. крајишке дивизије. Да би осигурали комуникацију према југу, Немци су тих дана послали из Београда појачања у Младеновац. На сектору Раље према Космајском одреду и Крајишницима непријатељ је упутио четнике, недићевске и љотићевске јединице, које су се, после неуспелих покушаја да продру према Санџаку, повлачиле са немачким јединицама ка Београду. Петог октобра Космајци и Крајишници су са њима водили борбе око Бељана и Парцана. Потучене непријатељске јединице су се повукле у Раљу. Шестог октобра четници и љотићевци су извршили противнапад. Највећа борба је вођена на правцу Стеничка Бара—Морак. Потучене непријатељске јединице понова су враћене на полазне положаје код Раље. Била је то задња борба Космајског одреда са петоклонашким јединицама. Осмог октобра је он имао само две чете у којима је било 24 члана и 13 кандидата за чланове КПЈ. Непосредно пред почетак напада на непријатељске позиције у младеновачком округу, сем Космајског одреда по селима су постојале и јаке, наоружане партизанске страже. У појединим орезовима, због немогућности брзог одашиљања нових бораца према одреду или јединицама НОВ, формиране су привремене самосталне чете и батаљони. Када су јединице НОВ прешле на територију округа, њима су се у борбама за ликвидацију непријатељских упоришта придружиле партизанске сеоске страже и привремено образоване јединице. Касније су оне расформиране, а борци делом остављени као чете при командама места, а делом укључени у разне јединице НОВ.

Деветог октобра почеле су борбе за предграђа Београда. Оне су истовремено значиле и ликвидацију последњих непријатељских упоришта у младеновачком округу. У овим борбама узеле су учешћа јединице 1. пролетерског, 12. и 14. корпуса НОВ, као и јединице Црвене армије.

Према Београду су са простора Шумадије и западне Србије наступале дивизије 1. пролетерског и 12. корпуса НОВ. Дивизије 1. пролетерског корпуса надирале су са јужне и југоисточне стране Београда, и то: 5. дивизија правцем Аранђеловац—Топола—Младеновац—Смедеревска Паланка—Умчари—Гроцка—Београд, 1. пролетерска дивизија правцем Лазаревац—Аранђеловац—Младеновац—Космај—Сопот—Раља—Авала—Београд, 6. пролетерска дивизија „Никола Тесла" правцем Лазаревац—Степојевац — преко простора Бељане—Барајево—Мељак у правцу липовачке

шуме и Раковице, 11. и 16. дивизија 12. корпуса, после опкољавања Обреновца, кренуле су дуж комуникације Обреновац—Београд са задатком да избију у Београд на сектору Чукарице и Бановог брда.

Предњи делови 57. армије Трећег украјинског фронта су 10. и 11. октобра форсирали Мораву, избили на њену западну обалу и заузели неоштећен гвоздени мост. Немци су од својих распарчаних група формирали јединицу у јачини од 1500 људи са тенковима и покушали да на простору Велико Орашје—Трновче нападну и униште мостобран црвеноармејаца. У жестоким борбама ова непријатељска групација била је потпуно уништена. Немачки штабови јој нису могли пружити помоћ од Крагујевца и Младеновца због дејства 1. пролетерског корпуса на комуникацијама у овом крају. Освојени мостобран је омогућио пребацивање трупа 68. стрељачког корпуса, њихово даље напредовање и спајање са претходницом 5. дивизије НОВ у Смедеревој Паланци, а такође и увођење у борбу на београдском правцу 4. мотомеханизованог корпуса Црвене армије.

План даљих дејстава јединица Црвене армије предвиђао је да 75. стрељачки корпус, у садејству са 14. корпусом НОВ, који је 23. дивизију пребацио ка Паланци, настави надирање правцем Кучево—Пожаревац. Према Аранђеловцу и Шаторњи, које су већ држале 5. и 7. ударна дивизија НОВ, упућен је 68. стрељачки корпус. Требало је да он пресеке комуникације и помогне напад на Београд са југа, издвајајући претходно за дејство на главном правцу удара 73. гардијску стрељачку дивизију. Као заштита београдске операције од напада са југа, 64. стрељачки корпус упућен је правцем Варварин—Књажевац. Све ове јединице су у ствари, добиле задатак да помажу 4. мотомеханизовани корпус, који је као главна ударна снага упућен да у садејству са Првом армијском групом продре ка Београду. Овај корпус је 10. октобра стигао на Мораву. Био је ојачан са 230. хаубичким артилеријским пуком, 140. минобацачким пуком, 58. пуком гардијских бацача („Каћуша”), 42. ловачком противавионоком артилеријском бригадом, 22. противтенковским артилеријским дивизионом, 218. самосталним инжињеријским батаљоном а потпомогнут 9. ваздухопловним мешовитим корпусом.

Совјетске јединице су се груписале на простору Велика Плана—Смедеревска Паланка припремајући се за наступање према Крагујевцу и Београду. За то време Прва армијска група је водила огорчене борбе око Тополе и Младеновца са немачким јединицама. Повлачећи се из Грчке, делови немачке ловачке дивизије покушали су 11. октобра да се пробију правцем Крагујевац—Топола. У жестоким борбама 17. дивизија НОВ нанела је непријатељу веће губитке. Истога

дана 10. бригада 5. дивизија НОВ покушала је да заузме Тополу, док је ради обезбеђења 13. бригада ове дивизије пресекла комуникацију Топола—Младеновац. Два батаљона 4. бригаде 5. дивизије НОВ извршила су напад на Младеновац. Борци су потисли непријатеља и успели да продру у центар града. Непријатељ је, међутим, по сваку цену настојао да задржи овај саобраћајни чвор, па је од Београда упутио јаку моторизовану колону која је потисла 4. бригаду из Младеновца. Десета бригада није ни обновљеним нападом увече успела да потисне непријатеља из Тополе.

У подне 11. октобра 4. механизовани корпус Црвене армије кренуо је са овојих полазних положаја. До у оовит 12. октобра извршено је потпуно пребацивање свих јединица код Доњих Ливадица преко Мораве. Са простора Велике Плане 4. корпус је нападао у два правца. Главни удар и основне снаге упућене су од Велике Плане преко Тополе и Младеновца према Београду а помоћни од Велике Плане преко Смедерева ка Београду.

Најјачи отпор непријатељ је пружио главнини 4. мото-механизованог корпуса (коју су сачињавале 36. гардијска тенковска бригада, 14. и 13. гардијека механизована бригада) и јединицама 1. пролетерског корпуса на правцу Младеновац—Топола. Пре подне 12. октобра, код Наталинаца, састале су се ове совјетске јединице са 4. бригадом 21. дивизије НОВ. Пошто су утовариле борце на тенкове, бритаде су у снажном налету продрле у Тополу, у коју су истовремено са других страна ушле друге јединице 1. пролетерског корпуса НОВ. Заузимањем Тополе главнина 117. немачке ловачке дивизије била је одсечена на простору Крагујевца. Само један њен пук успео је да се пробије ка Београду. Совјетска авијација је тога дана са успехом бомбардовала немачку колону која је била кренула у помоћ трупам у Тополи.

Не задржавајући се у овом крају, совјетске јединице су наставиле напредовање на север. Код Белосаваца ову колону су нападе јединице немачке самоходне артилерије. После краће али оштре борбе непријатељ се повукао према утврђеном Младеновцу остављајући многа моторна возила. Продужавајући гоњење непријатеља, 36. тенковска бригада, у заједници са 3. крајишком бригадом, сломила је отпор непријатеља код Међулужја и око 17 часова стигла пред Младеновац, који су са севера и запада нападале 4. бригада 5. дивизије и 3. бригада 1. пролетерске дивизије НОВ. Касно увече град је био очишћен од непријатеља.

Прва пролетерска дивизија је у међувремену, подржавана од совјетске авијације, водила непрекидне огорчене борбе на комуникацијама Топола—Младеновац. Оне су уништавале немачке трупе које су се повлачиле и спречавале

их да у већој мери оштете друмове којима су се кретале совјетске тенковске јединице. У току 11. и 12. октобра нарочито оштре борбе вођене су око Ђуринаца и Раље. Тринаестог октобра ујутру у реону Ђуринаца и Поповића спојиле су се са главнином Прве пролетерске дивизије јединице 4. гардијског механизованог корпуса и гонећи даље непријатеља убрзо избиле пред Раљу. Пошто су разбиле непријатеља у Раљи, совјетске јединице и 1. пролетерска дивизија су стигле под Авалу.

Скоро истовремено са овим јединицама приближиле су се Београду и остале јединице са простора западне Србије. Снажним налетом 6. пролетерска дивизија „Никола Тесла“ је још ноћу између 9. и 10. октобра освојила немачке положаје у Мељаку. Тринаестог октобра је разбила немачке јединице на железничкој станици Рипањ. Том приликом уништен је и један немачки блиндирани воз који је пошао у помоћ непријатељским трупам у Рипњу.

Тринаестог октобра увече главнина 4. мото-механизованог корпуса и јединица Прве армијске групе НОВ биле су опремне да крену према Београду, али је пре тога требало освојити утврђени реон Авале. Непријатељски фронт се протезао од Гроцке преко подножја Авале, јужне ивице села Пиносаве па даље према Остружници.

Пробој спољне одбране Београда почео је ноћу између 13. и 14. октобра. Јединице 4. гардијског механизованог корпуса и 1. пролетерске дивизије пробиле су немачку одбрану на Авали и кренуле ка Београду. Пошто су сломили отпор Немаца код Кумодража, оне су 14. октобра ујутру муњевитим јуришем заузеле бањички вис.

Сломивши отпор непријатеља код Пиносаве, Прва пролетерска дивизија је у садејству са 2. бригадом 6. дивизије у току преподнева 14. октобра заузела Раковицу. Истовремено су јединице 6. пролетерске дивизије и јединице 4. гардијског механизованог корпуса, уништивши непријатеља код Ресника и Кијева, продрле према Топчидеру. Источно од авалског пута 5. ударна дивизија наступала је према Београду, преко Врчина обалом Саве надирале су јединице 12. корпуса НОВ. После ослобођења Умке 13. октобра оне су наставиле покрет према Београду. Преко Макиша према Чукарици кретала се 16. ударна дивизија, а десно од ње, према Железнику, нападале 28. и 11. дивизија овог корпуса. Код Железника је ове две дивизије задржала јака непријатељска ватра. Да би обезбедила напад на Београд од Обреновца, 36. ударна дивизија је блокирала у међувремену тамошњу немачку посаду која се морала због тога повући у Срем. Ослобођењем Обреновца био је добро осигуран леви бок Прве армијске групе. Четрнаестог октобра јединице 12. корпуса су се већ налазиле на својим полазним положајима

око Бановог Брда и Чукарице. Нарочито оштре борбе са непријатељем вођене су око Обреновца, Барича и Мале Моштанице. Истога дана се са североистока Београду приближила и 46. армија Другог украјинског фронта.

Нешто спорије су напредовале јединице које су продирале правцем Смедерево—Гроцка—Београд. На овом помоћном правцу, 15. гардијска механизована дивизија, ојачана једним ловачким противтенковским артилеријским пуком, једним противавионским артилеријским пуком, дивизионом „Каћуша“, дивизионом бацача и четом пионира, сукобила се 12. октобра после изласка из Велике Плана код Лугавчине са немачким јединицама. Како непријатељ није могао бити брзо ликвидира, одлучено је да претходница настави борбу са Немцима а главшша да продужи кретање у правцу Смедерева.

Партијски радници из овог среза, уз помоћ партизана и сеоских партизанских стража, пружили су помоћ командама совјетских јединица не само давањем обавештења него су их и провели најпогоднијим путевима. Заобилазећи Лугавчину, 15. гардијска механизована бригада је кренула у правцу Вранова. Истога дана на комуникацију Београд—Мала Крсна избила је и главнина 5. крајишке дивизије. Совјетске јединице су тога дана ликвидирале немачко утврђено упориште у Раљи (смедеревској) и 13. октобра ујутру наставиле покрет. Пошто су се у реону Смедерева спојиле са 5. крајишком дивизијом, оне су увече избиле на десну обалу Дунава, пресецајући тако једину комуникацију коју је могла користити немачка групација из источне Србије. Ову групацију од око 20.000 војника сачињавали су једна брдска дивизија два пука дивизије „Бранденбург“ и делови 3. полицијског пука, а ради успешнијег пробијања из Београда, у састав ових јединица упућена је и борбена група „Витман“.

Сутрадан 14. октобра два батаљона 1. бригаде 5. дивизије, уз подршку две батерије топова и вода тенкова 5. самосталне гардијеке мото-стрељачке бригаде 57. армије црвеноармејаца, извршиле су напад на Смедерево на простору Лештар, Карађорђево брдо, Провалија. Други батаљон 18. немачког пешадијског пука приморан је на повлачење. Немци су, у намери да поврате ослобођени део града, четири пута безуспешно јуришали. Тек око 16 часова, када им је у помоћ од Пожаревца стигао један батаљон са тенковима, јединице НОВ и Црвене армије су биле приморане да се повуку. Увече је од Пожаревца стигла цела немачка групација која се повлачила из источне Србије. Због доласка ових јединица, 1. бригада је била принуђена да се повуче ка Пударцима и Гроцкој, а 5. самостална гардијска мото-стрељачка бригада Црвене армије јужно од Смедерева. У

овој борби око Смедерева непријатељ је изгубио 120 људи а 200 је рањено. Погинуло је такође 10 а рањено 35 бораца 1. бригаде.⁶¹

Немачке трупе су сутрадан из Смедерева наставиле покрет према Београду, а 16. октобра у град су ушле јединице Народноослободилачке војске и 75. корпуса Црвене армије.

Повлачећи се према Београду под притиском десног крила 57. армије и јединица 14. корпуса НОВ, немачка групација из источне Србије претила је да угрози и сам правац главног удара 4. гардијског механизованог корпуса и Прве армијске групе НОВ. Због тога су поред јединица раније упућених у овом правцу — 15. гардијске механизоване бригаде, 5. самосталне гардијске мото-стрељачке бригаде и 1. бригаде 5. ударне дивизије НОВ — послате касније као појачање 21. ударна дивизија 1. пролетерског и 23. дивизија 14. корпуса НОВ.

Још у току ноћи између 13. и 14. октобра, надирући од Смедерева према Београду, 15. гардијска механизована бригада нашла се између моторизованог пука СС дивизије „Бранденбург“ и главнине немачке групације која се повлачила од Пожаревца. Тенковски пук ове бригаде, са упаљеним фаровима, улетео је у немачку колону и уништавајући гусеницама и ватром артилерију, аутомобиле и војнике, прокричио себи пут ка Београду.

У реону Гроцке бригада је морала да савлада један порушени мост а утврђене тачке око Болеча непријатељ је огорчено бранио пуних осам часова. Поред свих ових препрека, 15. бригада је успела 15. октобра да избије под Београд и да се споји са главнином 4. гардијског механизованог корпуса.

По подне 14. октобра совјетске и југословенске јединице су кренуле у општи напад на Београд. Тога дана увече, после тридесет километара напорног марша до Малог Мокрог Луга, на смедеревски друм је стигла и 4. бригада 5. ударне дивизије. У поноћ је и она кренула у напад према Коњарнику и Великом Врачару. Сутрадан су до немачких одбранбених положаја на источном крају Београда пристигла два стрељачка пука 109. гардијске стрељачке дивизије 46. армије Другог украјинског фронта, који су се још ноћу између 13. и 14. октобра код Панчева пребацили преко Дунава.

Док су се водиле уличне борбе у граду, све ближе се примичала Београду немачка групација из источне Србије која се стално налазила под ударцима трупа десног крила совјетске 57. армије и јединица Народноослободилачке вој-

⁶¹ Групи Црвене армије нису познати.

ске. Пре подне 15. октобра њени челни одреди избили су код Малог Мокрог Луга, али су их ту нападе и скоро потпуно уништиле јединице 5. ударне дивизије НОВЈ. До Гроцке је успело да се повуче само неколико аутомобила. Гонећи непријатеља један батаљон 1. бригаде 5. ударне дивизије заузео је Гроцку, али се увече пред новим немачким јединицама које су придлазиле морао повући. Ноћу између 15. и 16. октобра 1. бригада 5. ударне дивизије, ојачана совјетским тенковима и артилеријом, извршила је јуриш на немачку колону на друму између Гроцке и Брестовика. Непријатељу су нанети знатни губици, али су се ове јединице морале повући због надмоћности Немаца који су се те ноћи прикупили у Гроцку са намером да се јаким предњим одредом пробију у Београд и тако избегну уништење.

Да би опречио продор непријатеља у Београд, штаб Прве армијске групе НОВЈ је 15. октобра од Авале на Смедеревски друм упутио 21. ударну дивизију. Њена 4. бригада је посела положаје на левој обали Болечице а 5. бригада на линији Голо Брдо—Лештане—Забран. Истовремено, на источном крају Београда положаје су поселе јединице 5. ударне дивизије. Петнаестог октобра увече један пук немачке пешадије, ојачан тенковима и самоходном артилеријом, извршио је жесток напад на ове јединице. У овим борбама непријатељ је претрпео тешке губитке. Само у сукобу код Малог Мокрог Луга погинуло је око 360 немачких војника. Не обазирјући се на жртве и користећи ноћ непријатељ је ипак успео да се пробије у Београд према Коњарнику, Цветковој механи и Великом Врачару, али оу тамо делови овог пука у жестоких борбама сутрадан потпуно уништени или тешко поражени.

Притисак непријатељских јединица са смедеревског друма присилио је совјетске и југословенске команде да настављајући уличне борбе по граду, повлаче поједине јединице за ојачање одбране на југоисточним прилазима Београду. На положаје 21. ударне дивизије код Болечице упућена је 17. октобра 2. личка и 2. пролетерска бригада. Ове јединице су се на левом крилу повезале са јединицама 109. гардијске дивизије Другог украјинског фронта. Да би се спречио евентуални продор непријатеља на запад према Авали из Београда је тамо упућена 11. ударна дивизија НОВ. На источном крају града, иза положаја 21. дивизије НОВ, концентрисане су снаге 5. ударне дивизије НОВ, 15. гардијске механизоване бригаде и 5. самостална гардијска моторизована бригада Црвене армије.

У свитање 17. октобра непријатељ је нападајући од Болеча успео да приђе Београду на неколико километара а јединице 21. дивизије повукле су се на последњу одбранбену линију код Кумодража. Истог дана ујутру Немци су

потисли 15. гардијску механизовану бригаду и заузели Великч и Мали Мокри Луг. Заједничким напором обе ове јединице, и уз подршку „Каћуша“, у току преподнева фронт је стабилизован. Увече је извршен противнапад и непријатељ присиљен да се уз велике губитке повуче према Болечу.

Да би појачао снаге око опкољене немачке групације, штаб Прве армијске групе је 17. октобра пребацио према Авали 6. бригаду 36. ударне дивизије. Из борби у граду извучена је и 16. ударна дивизија и упућена према Великој Моштаници и Рушњу.

После подне 17. октобра донета је одлука за напад на непријатељске снаге опкољене на Смедеревском путу. У њему су узеле учешћа јединице НОВ — главна улога је поверена 21. ударној дивизији ојачаној 1. бригадом 5. ударне дивизије и 2. бригадом 6. ударне дивизије. Њој су имале да садејствују од Авале 5. и 12. бригада 11. ударне дивизије а од Врчина 23. дивизија 14. корпуса. Главнина 5. ударне дивизије била је груписана на источној ивици Београда. На тај начин тежиште операција Прве армијске групе пренето је на овај простор. Ту је било груписано око пет дивизија ове армијске групе, док су за борбе у граду задржане само 1. и 6. пролетерска и 23. ударна дивизија.

Од совјетске команде за ову операцију биле су одређене следеће снаге Црвене армије — јединице 75. стрељачког корпуса, 5. самостална гардијска мото-стрељачка бригада, ојачана минобацачким пуком и самосталним батаљоном амфибијских возила, затим 15. гардијска механизована бригада 4. корпуса, по један стрељачки пук 73. гардијске и 236. стрељачке дивизије, гардијски минобацачи „Каћуше“, самостални артилеријски и јуришни противтенковски пук.

Немачка команда је увидела да се не може пробити у Београд, те је у међувремену одлучила да образује од својих јединица три ударне групе, да искључи из строја тешко оружје и возила и изврши пробој око Авале до понтонских мостова на Чукарици. Седамнаестог октобра увече немачка група „Витман“ кренула је у напад двома колонама, једном према Врчину а другом у правцу Зуца. У огорченој борби која је трајала целу ноћ 1. бригада 5. дивизије спречила је прву колону да се пробије према Врчину. Другу колону је код Зуца зауставила 12. бригада 11. ударне дивизије. Убацујући нове снаге непријатељ је успео у току ноћи да заузме Зуце и да се пробије према Авали. Тучена совјетском артилеријом од Авале, непријатељска колона је наставила даљи покрет. Постојала је опасност да се на том правцу око 18.000 непријатељских војника нађе у позадини совјетских и југословенских јединица. У том тренутку одлучујућу улогу је одиграла совјетека авијација. Летећи у групама од по 12 и 24 апарата, она је вршила удар за ударом по непријатељ-

ској колони. На тај начин су растурени непријатељски редови. Убрзо су пристигле јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије и уз подршку артилерије успеле да зауставе напредовање Немаца.

Пре почетка операција, да би се избегло крвопролиће, немачкој команди је упућен ултиматум за предају али га она није прихватила. Већ ујутру 18. октобра 21. дивизија је разбила непријатеља код Болечице и заједно са 15. гардијском механизованом бригадом почела да уништава немачке јединице код Болеча. Истовремено, сломивши непријатељски отпор, јединице 74. и 233. стрељачке дивизије Црвене армије продрле су према Врчину и Болечу са истока, а трупе 4. гардијског механизованог корпуса са 73. гардијском и 236. стрељачком дивизијом избиле су на линију Лештане—Болеч. До вечери је непријатељска групација код Болеча уништена. Само је 21. дивизија тога дана заробила преко 1.100 немачких војника и запленила 1.500 аутомобила, око 200 топова и много разног оружја и опреме.

Највеће борбе вођене су тога дана са немачким јединицама које су се пробиле до Авале. У непрекидним нападима ова група је до вечери изгубила око 4.000 војника. У току ноћи борбе су настављене. Користећи мрак, неке немачке јединице у јачини од око 4.000 војника, успеле су да се пробију јужно од Авале и крену према прелазу на Сави. Трупе преостале у обручу, после трочасовног бомбардовања авијације и артилерије а под притиоком јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије, почеле су 19. октобра ујутру да се предају.

Немачке јединице које су успеле да се пробију из обруча нису могле да допру до прелаза на Сави. Њих су у стопу пратиле јединице 12. ударног корпуса НОВ и 20. октобра их одбациле од Саве према Коцељеву, где су их поново блокирали. Приликом поновљеног пробоја погинуло је и заробљено још око 1.000 немачких војника. Остатак од око 3.000 немачких војника прихватио је један одред немачког гарнизона из Шапца и пребацио у Срем.

У време ових борби под Београдом, јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије почеле су и напад на Крагујевац. Совјетски 68. стрељачки корпус, који се налазио код Аранђеловца као обезбеђење трупама под Београдом са југа, упутио је део својих енага према Руднику и састао се тамо 13. октобра са 17. ударном дивизијом НОВ. Сутрадан, 14. октобра, обе јединице су почеле борбу за Крагујевац. Повољни услови за напад је било то што је 64. корпус Црвене армије тога дана заузео Крушевац, па се Крагујевац нашао дубоко унутар већ ослобођених крајева Србије.

Жестоке борбе у овом крају распламсале су се 16. октобра, када је непријатељ искрцао на железничкој станици Корићани ешалон пешадије и тенкова са намером да продором у град притекне у помоћ свом опседнутом гарнизону. Пошто су претходно потпуно опколиле Крагујевац, совјетске и југословенске јединице су 20. октобра ујутру кренуле у одлучујући напад. Непријатељ се огорчено борио за сваку улицу, за сваки блок зграда. Тек 21. октобра у 8 часова отпор немачких трупа је престао. Поједине мање групе које су покушале да се пробију према Краљеву уништене су а такође и највећи део гарнизона у граду. Само на улицама Крагујевца нађено је 2.127 мртвих.

Уласком совјетских и југословенских јединица у Крагујевац била је ослобођена од окупатора цела територија централне Србије. Тиме су у овом крају борци Народноослободилачке војске раме уз раме са црвеноармејцима завршили трогодишњу борбу против заједничког непријатеља. Одушевљење народа које је пратило црвеноармејце и борце Народноослободилачке војске од првог сусрета на граници имало је на улицама Крагујевца посебан значај. Управо на дан ослобођења града фашисти су пре три године, да би угушили устанак народа, извршили масовно стрељање у овом радничком центру познатом по својој револуционарној традицији. Због тога је још радоснији био сусрет Крагујевчана са московским добровољцима, војницима „Миргородске“ дивизије и борцима 17. ударне.

После ослобођења, Крагујевац и Младеновац су постали седишта округа. Ту су се поред команди места и среских руководства, сместиле команде подручја, окружни НО одбори, окружни комитети Партије, ОК СКОЈ-а и окружни одбори масовних организација ЈНОФ-а, УСАОЈ-а и АФЖ-а. Први шумадијски партизански одред је расформиран 12. октобра. Његови делови су распоређени као посадне јединице при командама места у крагујевачком округу. Први шумадијски одред и народ овог краја су од почетка устанка до ослобођења дали огроман допринос у борби против окупатора. Само у орашачком, опленачком, колубарском и качерском срезу, где је формиран и претежно деловао Први шумадијски одред, било је од 1941. до 1945. године 5.896 учесника у народноослободилачкој борби. Народ овога краја поднео је за време рата високе жртве. У борбама које је водио Први шумадијски одред, и касније на фронтима, погинуло је из ових срезова 1.648 бораца. Велике губитке су претрпеле и организације на терену. Од почетка па до краја рата у овим сре-

зовима погинуло је 1.049 партизанских сарадника.⁶² Али ни у најтежим тренуцима ни борци ни народ нису поклекли пред злочинима и терором непријатеља. Последње борбе за ослобођење овај крај је дочекао са снажним организацијама народноослободилачког покрета, новим органима народне власти и снажним јединицама НОВ образованим на овом подручју.

Три дана касније, 15. октобра, расформиран је и Космајски одред. Један део бораца је распоређен у команде места а од осталих је формиран батаљон при Команди подручја у Младеновцу. У току четрдесет ратних месеци на територији коју је обухватао ОК КПЈ за Младеновац и на којој је деловао Космајски партизански одред изведено је на стотине диверзија и других већих акција, партизанске јединице су водиле 274 веће борбе са непријатељем, у којима је само према постојећим партизанским извештајима погинуло преко 1.400 непријатељских војника. Од почетка устанка па до ослобођења ових крајева са ове територије ступило је у партизане око 4.170 бораца, и то до 1944. године 1.200, а у 1944. години 2.970. По проглашењу мобилизације у јединице НОВ ступило је 549 бораца. У борбама у току рата као и касније на оремском и другим фронтovima, укључујући и жртве фашистичког терора, погинуло је 5.820 бораца и партизанских сарадника. Највеће жртве поднела је омладина. Од наведеног броја погинулих 3.411 су били младићи и девојке испод 25 година старости. Највећи број, 3.965, погинуо је 1944. и 1945. године, како због фронталних борби које су у то време вођене, тако и због тога што је 1944. године био најжешћи терор непријатеља. Међу погинулима у рату 3.627 су били земљорадници, 707 радници, 112 службеници, 66 ђаци, 33 студенти, 96 домаћице и 1.179 непознатог занимања. Од укупног броја погинулих 166 су биле жене а остало мушкарци.⁶³ То су биле високе жртве којима је народ ових крајева платио слободу.

Протеривањем непријатеља из централне Србије оружана борба није била завршена. Требало је да ослобођени крајеви постану ослонац за протеривање окупатора и потпуно ослобођење земље. Ближио се крај јесени. Наступали су хладни дани. Партијско руководство и организације су преузимале на себе задатак да мобилишу све грађане и ггруже помоћ борцима који су водили борбе у Срему и на другим фронтovima. Политички активисти су свакодневно

⁶² Не постоје сређени подаци за срезове око Крагујевца и за сам Крагујевац. Изнети подаци су дати на основу евиденција општинских одбора савеза бораца.

⁶³ Сви подаци на основу евиденције Савеза бораца НОР Смедерево. За друге крајеве не постоје слични детаљвије сређени подаци о учешћу у НОВ.

обилазили куће по градовима и селима сакупљајући помоћ за борце. На томе су се по окрузима ангажовале хиљаде омладинки, и старијих жена. У сечи дрвета на Руднику и Црном врху, и у многим касније организованим акцијама, омладина је постала главни ослонац нове народне власти у савлађивању тешкоћа насталих ратним пустошењем. Напорима да се брже оконча рат и створе могућности за обнову земље и изградњу социјализма биле су прожете припреме за Први конгрес КП Србије, као и припреме за скупштине и конгресе осталих политичких организација и органа нове власти.

ПРВИ ДАНИ У СЛОБОДИ

Три и по године рата оставило је за собом на простору централне Србије дубоке трагове. Нешто партизанским акцијама, а нешто од окупатора при повлачењу биле су порушене све железничке пруге, дигнути у ваздух тунели и мостови и специјалним немачким „плугом“ поломљени шлипери на важнијим железничким правцима. Возови су саобраћали нередовно и споро. Није било угља па су се композиције оштећених вагона и на краћим релацијама повлачиле данима уз бројна „преседања“. Друмови су такође били раскопани и тешко оштећени. Због разрушености, недостатка сировина или одласка радника у војску окоро сва предузећа су углавном обуставила производњу. На све стране стојали су трагови рушења и гробови изгинулих.

Од почетка устанка па до сусрета са јединицама НОВ које су пристигле из Босне, односно до последњих борби за ослобођење партизански одреди и бригаде су на овој територији водили преко 970 борби са немачким, љотићевским, недићевским, четничким и белогардејским јединицама. Поред тога, извршено је око 1.000 диверзија, не рачунајући многобројне мање акције илегалних омладинских група и оружаних позадинских десетина. Од овог броја 244 диверзије извршене су на железничким пругама а 245 на поштанско-телефонским везама и другим саобраћајним објектима. Уништено је или оштећено на десетине локомотива, вијадукта, мостова, тунела, зграда са разним уређајима, на стотине вагона, аутомобила, неколико авиона, тенкова и речних бродова. Преко 200 напада извршено је на руднике, фабрике и остале привредне објекте, као и преко 300 спаљивања општинских архива и зграда. Скоро у свакој акцији спаљиване су архиве у по неколико села.

У свим борбама и акцијама укупно погинуло је, рањено или заробљено преко 8.398 непријатељских војника, и то

2.756 немачких војника и официра и око 5.642⁶⁴ припадника разних формација окупаторских сарадника.

Партизански одреди и бригаде изгубили су у овим борбама око 3.069 бораца⁶⁵, мртвих, рањених и заробљених. Међу њима је било више истакнутих војних и политичких руководиоца, много оних о којима су у народу стваране легенде или обичних непознатих људи, младића, девојака, радника и сељака који су својим јунаштвом постајали пример другима. Од око 8.000 бораца, колико су бројали партизански одреди на територији централне Србије у јануару 1941., не испуштајући оружје током целог рата, ослобођење је дочекало само њих стотину. Многи борци остали су на бојиштима широм земље — од одбране „Ужичке републике“, преко пријеполске битке до Сремског и других фронтова у последњим борбама за коначно ослобођење.

Највеће губитке народноослободилачки покрет је на овој територији претрпео крајем 1941. и почетком 1942. године. Поред масовних стрељања, каква су била у Крагујевцу, Скли, Смедеревској Паланци, Туприји и по другим местима, на хиљаде заробљених партизана и ухапшених чланова Партије, скојеваца, сарадника и симпатизера оставило је животе у затворима и концентрационим логорима у Крагујевцу, Смедеревској Паланци, Шапцу на београдском Сајмишту и Бањици, као и по разним местима у Немачкој, Пољској и Норвешкој. Ови губици нису били последица само војне премоћи окупатора и његових сарадника. Они су били цена за стицање политичког и војног искуства не само бораца него и народа. У каснијим ратним годинама терор окупатора и његових сарадника није био ништа мањи. По својој свирепости у појединим крајевима четнички масовни покољи надмашивали су чак и злочине немачких казнених експедиција. Скоро да нема ни једног села на територији централне Србије које у рату није поднело мање или веће жртве. На хиљаде људи је затворено, батинано или интернирано а на стотине кућа спаљено и опљачкано. То што се и поред свега губици у одредима и у илегалним организацијама нису поновили у ранијем обиму било је у првом реду последица стеченог искуства и политичког јачања покрета У народу.

Најјача партизанска упоришта у централној Србији била су у оним крајевима који су испресецани комуника-

⁶⁴ Непријатељски губици овде изнети не обухватају последње борбе за ослобођење, у којима су јединице из ових крајева учествовале заједно или у саставу јединица НОВ и Црвене армије.

⁶⁵ Овај број представља само збир непосредних губитака у борбама до сусрета са јединицама НОВ крајем 1944. године. Њиме нису обухваћени заробљени партизани који су се нарочито крајем 1941. године изгубили од својих јединица, као ни многобројни ухапшени и стрељани чланови организација НОП-а на терену.

цијама, без већих планина погодних за маневрисање и без знатнијег ослонаца на покрет у другим крајевима. Само по себи то је значило извесну особеност, утолико пре што је централна Србија била једна од најважнијих стратешких подручја за окупатора. Али и тамо где су били повољнији географски услови, искуство из првих дана устанка је показало да се партизанске јединице испред удараца надмоћног непријатеља нису могле да заклоне у шумама. Отуда је за народноослободилачки покрет у овим крајевима једно од најважнијих обележја била чврста повезаност партизана са народом. Партизанске јединице, сем летњих месеци, нису логоровале по шумама. После дужих ноћних маршева оне су се смештале по сеоским кућама, често недалеко од градова и непријатељских посада. Ова повезаност војске и народа била је основа за јачање политичких организација на терену и илегалних одбора нове народне власти а истовремено и ослонац за снажење војних јединица. Половином септембра 1944. године, при првом сусрету са јединицама Народнослободилачке војске које су долазиле из Босне, Друга шумадијска и Космајска бригада са Шумадијским, Космајским и Пожаревачким партизанским одредом имале су преко 2.500 бораца. Повезане са снажним илегалним организацијама и оружаним десетинама на терену, оне су успеле брзо да разбију непријатељска упоришта, што је омогућио и масовнији прилив нових бораца нарочито у крагујевачком и младеновачком округу. За кратко време, до краја септембра, још пре почетка борби за коначно ослобођење централне Србије, ове јединице су већ порасле на преко 4.500 бораца, не узимајући у обзир оне који су се прикључили разним јединицама НОВ у пролазу.

После протеривања непријатеља из ових крајева, борбе су се у новембру 1944. пренеле у Срем и на другој страни према Санцаку и Босни, куда су покушавале да се пробију немачке јединице са југа. Њима су се придружили потучени у Србији четници, недићевци и љотићевци. У ослобођеним градовима и селима нова народна власт је спроводила прикупљање помоћи фронту. Општа мобилизација, проглашена у време борби за Београд, представљала је за многе крајеве обичну формалност. Још пре него што су почеле последње борбе већина војних обвезника, па и многи омладинци који нису подлежали овој обавези јављали су се добровољно у партизане. Само понегде, у некадашњим четничким упориштима, долазило је већ по навици до бежања појединаца од војске. Акција хватања дезертера није дуго трајала и у њој су народноослободилачким одборима нарочиту помоћ пружале омладинске организације.

Први дани у слободи били су испуњени многобројним и разноврсним активностима. Поред сакупљања прилога за

фронт, омладина је одржавала приредбе, читалачке часове, разне политичке и стручне курсеве. Свуда су организовани аналфабетски течајеви за описмењавање старијих и оних који због рата нису довршили школовање. У одборима АФЖ окупљао се велики број жена у јесење вечери да припрема дарове онима на фронту или да учи. Живо је било и у канцеларијама одбора народноослободилачке власти и Јединственог фронта. Повећао се знатно и број партијских организација у свим окрузима. Поред оних које су се одржале у току оружане борбе, формиране су нове партијске организације у скоро целом крагујевачком и младеновачком округу, у већини места пожаревачког а такође и по многим местима јагодинског округа. Све политичке организације одржавали су среске и окружне конференције на којима су по први пут јавно бирана руководства и делегати за републичке конгресе и конференције. Рат је још увек трајао и живот се још увек није могао нормализовати. Децембарски мразеви су били претња и фронтовима и позадини. Због тога су се журно предузимале мере да најнеопходније службе и предузећа почну са радом.

У недостатку огрева за болнице и грађане, омладинске бригаде су кренуле у сечу дрвета на Рудник.

Мада су фронтови били далеко, активисти су се кретали са оружјем. У градским рушевинама још увек су проналазили скривене немачке војнике, а четничка команда је убацивала групе „командоса“. Огорчене поразом, оне су повремено вршиле злочине по удаљеним планинским селима. Али омрзнуте у народу, ове групе се нису дуго могле одржати.

Борбе на фронтовима нису знатније утицале на сређивање позадине. Колоне заробљених непријатељских војника стизале су у заробљеничке логоре у Младеновац, Смедерево, Крагујевац и у друге градове, као још једна потврда да се ближи крај рата. И људи су за тренутак заборавили своје невоље и почињене злочине. Док су немачки војници оправљали оно што су срушили, понеко би застао и пружио им цигарету. Листови су доносили карте бојишта и извештаје о примицању фронтова границама Југославије.

ПОГОВОР

О народноослободилачкој борби и народној револуцији како у Југославији, тако и у Србији прилично је писано. Објављени су многи зборници докумената и написано је више научно-истраживачких радова. Затим, прикупљено је и забележено врло много сећања преживелих бораца и учесника народноослободилачке борбе. Но и поред свега тога до сада није дат један шири и детаљнији преглед развоја народноослободилачке борбе у Србији.

Поводом прославе 20-годишњице устанка народа Југославије, одбор за прославу у Србији дао је иницијативу да се напише један хронолошки преглед развоја ослободилачке борбе и револуције у Србији без претензија да то буде и научни рад. У том циљу образован је посебан Редакциони одбор у овом саставу: Антуновић Риста, Бабовић Спасенија, Васиљевић Живан, Јовићевић Павле, Лазаревић Сава, Лековић Воја, Марковић Дража, Минић Милка, Петровић Душан, Радовановић Милија, Релић Петар и Хасанагић Едиб.

Редакциони одбор организовао је рад на писању ове публикације, која ће се појавити у више књига.

Да би се олакшао рад на писању, одлучено је да се пишу прегледи борбе по ратним окрузима, с тим да се неколико суседних ратних округа обједини у једну ширу територијалну целину. У том смислу цела територија Србије подељена је на осам подручја: Београд са најужом околином, централна Србија (Крагујевац, Светозарево, Пожаревац, Смедерево, Аранђеловац), јужна Србија (Ниш, Лесковац, Крушевац, Врање, Прокупље, Пирот), западна Србија (Ваљево, Шабац, Краљево, Чачак, Титово Ужице), источна Србија (Зајечар, Књажевац, Неготин, Бор), Војводина, Косово и Метохија и Санџак.

То значи да ће се преглед развоја народноослободилачке борбе у Србији штампати у осам књига. За оваку кшигу образован је посебан редакциони одбор.

Редакциони одбори организовали су рад на прикупљању, сређивању и обради материјала преко окружних и среских група. Окружне групе обрађивале су добијени материјал који су

прикупљале и сређивале среске односно општинске групе сарадника. Добијени материјал од среских и општинских група окупљене групе окупљале су тематоки у виду елабората или су га само хронолошки сређивале. На основу ових материјала и других извора сачињени су хронолошки прегледи народноослободилачке борбе у појединим крајевима Србије.

Редакциони одбори су на многобројним састанцима својим примедбама и оценама учинили да текстови ових прегледа добију своју дефинитивну, завршну физиономију и садржину, настојећи нарочито на утврђивању веродостојности података. Тиме су пружили велику помоћ друговима који су ову прикупљену грађу обликовали у једну целину и у оваквом облику припремили је за штампу.

На овом послу, који је био врло широко организован, било је ангажовано око 500 сталних сарадника (политичких, друштвених, културних радника и историчара), а сарађивало је или помагало у раду и више институција: Завод за раднички покрет Србије, Историјски архив ПК Војводине, Историјска комисија ОК Космета, срески државни архиви, завичајни музеји, срески редакциони одбори за писање хроника из народноослободилачке борбе.

Најозбиљнија тешкоћа у целом овом раду долазила је отуда што недостају многи архивски документи, а сећања нису увек била поуздан извор.

Саобразно територијалној подели, појављује се сада и осам оваких прегледа — свако подручје има свој преглед народноослободилачке борбе. Ови прегледи улазе у едицију под заједничким називом „Србија у народноослободилачкој борби“. Едиција, према томе, представља једну јединствену целину у којој је дат целовит преглед збивања и догађаја у Србији за време рата. Међутим, и свака поједина кшига чини за себе једну целину — преглед ослободилачке борбе на одређеном подручју.

Поред тога што ће први пут дати шире и оређеније информације о народноослободилачкој борби у Србији, ова едиција послужиће свакако као грађа за исцрпнија научна истраживања.

За писање ове кшиге било је потребно да се прикупе подаци о многобројним догађајима о којима није остало довољно аутентичних докумената да би се на основу тих целовитије пратио развитак народноослободилачког покрета у централној Србији. Оно што се сачувало као штампани материјал или преписка између партијских руководства, односно између појединих војних јединица, као и у архивама заплешеним од непријатеља требало је упоредити са сећањима учесника. Треба рећи такође, да се ни из сећања често нису могли добити потпуни подаци било због тога што је одмакло време, било што су сами услови илегалног рада ретко пружали прилику појединцу да сагледа целовито одређени догађај. Као основна грађа коришћени су материјали и реконструкције о развиту покрета које су при-

премиле окружне групе. Ови материјали се налазе у Институту за историју радничког покрета Србије:

1. Историјска грађа о развиту НОП-а у крагујевачком округу на којој су радили: Благоје Стокић, Радослав Јовановић, Драгољуб Петровић, Александар Минаковић, Миливоје Петровић и Андра Милановић.

2. Историјска грађа о развиту НОП-а у аранђеловачком (односно касније крагујевачком) округу на којој су радили: Илија Јовановић Лала, Миливоје Станковић, Живомир Несторовић, Радивоје Ћусловић, Славко Зечевић, Милорад Прокић, Ђорђе Ђурић, Миша Марковић и Даница Ризнић.

3. Материјал о развиту НОП-а у младеновачком округу на коме су радили: Љубомир Живановић Брка, Александар Виторовић Цига, Светомир Костадиновић Станко, Божидарка Дамњановић Кика, Милорад Симић Жарко, Родољуб Андрић Роде, Драган Димитријевић Бели, Петар Муњас и Павле Блажић.

4. Историјска грађа о развиту НОП-а у Посавини и Тамнави на којој су радили: Јован Пенчић, Милорад Дрењанин, Павле Петковић, Андрија Мазинјанин, Миладин Ивановић и Богољуб Танасијевић.

5. Материјал о развиту НОП-а у пожаревачком округу на коме су радили: Александар Саша Марковић, Мома Марковић, Паун Шербановић, Богољуб Стојановић, Света Станојевић, Никодије Сретеновић, Владимир Пешић и Душан Лазаревић.

6. Историјска грађа о развиту НОП-а у Поморављу на којој су радили: Бошко Живановић, Дамњан Поповић, Миодраг Јовановић и Добривоје Бошковић.

7. Материјал о развиту НОП-а у доњем Поморављу на коме су радили: Зага Стоиловић, Света Ђурић и Гордана Мајсторовић. Коришћена је и књига Вите Цветковића „Извештај пише ко преживи“.

Велику помоћ у сакупљању података пружиле су друштвено-политичке скрганизације ошнтина и срезова на овом подручју.

Напоредо са писањем ове књиге сакупљена историјска грађа послужила је и за писање других публикација, чланака и хроника устанака појединих крајева централне Србије. Тако су се у међувремену појавиле хроника о пожаревачком округу „1200 дана“, „Први шумадијски партизански одред“, „Поморавље у НОБ 1941—1945“ и друге.

У току писања ове књиге материјали које су припремиле окружне групе допуњени су и кориговани подацима накнадно сакупљеним од појединаца који су учествовали или стицајем околности могли дати аутентичне чињенице о одређеном догађају. Коришћена су документа Војно-историјског института, Института за историју радничког покрета Србије, Института за изучавање радничког покрета а такође и разне публикације,

књиге и написи као што су: „Зборник докумената о НОР-у југословенских народа“, „Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945“, „Устанак народа Југославије 1941“, едиција „Архив“ са публикованим документима из доратног и ратног периода о активности КПЈ, „Записи из ослободилачког рата“ Родољуба Чолаковића, „Дневник“ Владимира Дедијера, „Дневник 1941“ Драгојла Дудића, „За Титом“ Чедомира Миндерића, „Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945“, „Београдска операција“ као и зборници говора и написа истакнутих руководиоца КПЈ и НОП-а.

Од велике користи за реалније оцењивање и тачност података биле су усмене и писмене примедбе које су на текстове књиге стављали чланови Редакције и група за обраду материјала по појединим подручјима, као и многи другави који су били учесници и руководиоци покрета у овим крајевима централне Србије.

С А Д Р Ж А Ј

<i>Предго вор.</i>	VII
ГЛАВА I	
<i>Централна Србија до почетка народног устанка</i>	
Увод.	1
Обнављање партијских организација у централној Србији	12
Учвршћење организације и јачање политичког утицаја Партије на територији централне Србије.	17
Мартовски догађаји и априлски рат.	30
ГЛАВА II	
<i>Први дани оружане борбе</i>	
Партијска организација у данима припремања устанка	39
Формирање партизанских одреда.	53
Немачке блокаде у Поморављу, Космају и Посавини	80
Укидање општинских управа и разоружавања жандармеријских посада по шумадијским селима.	102
Између партизана и окупатора.	112
ГЛАВА III	
<i>Општенародни устанак</i>	
Неуспех Недићеве мобилизације.	125
Партизански батаљони у Посавини и Шумадији	129
Општенародни устанак у Поморављу.	142
Пожаревачки партизански одред	157
Саветовање у Дулену.	162
Преговори о сарадњи са групама четника Драже Милановића.	165
ГЛАВА IV	
<i>Ослобођене територије</i>	
„Партизанске републике“.	175
Нова народна власт око Београда, у Шумадији и Поморављу.	192
Партијска руководенва у октобру и »ови задатак — јачање партијских организација на терену.	195
Сређивање и учвршћивање војних јединица.	202

Октобарске борбе у Посавини, на Космају и око Аранђеловца	211
Крагујевачко-Поморавски сектор.	228
Октобарске борбе источно од Мораве.	245

ГЛАВА V

Непријатељска офанзива

Припремање непријатељске офанзиве.	253
Новембарска непријатељска офанзива.	261
Пад Кучева.	275
Повлачење према Санцаку.	277

ГЛАВА VI

Централна Србија после повлачења партизанских одреда према Санцаку

Партијска руководства и партизани у Поморављу, око Пожаревца, Космаја и Аранђеловца.	291
Повратак Космајаца и Посавотамнаваца.	327
Припреме за обнављање одреда и пролећна „реакција“ у Космају.	352
Први шумадијски партизански одред „Милан Благојевић“	358

ГЛАВА VII

На старим бојиштима

Илегална народна власт.	363
Јачање и реорганизација Првог шумадијског одреда „Милан Благојевић“.	382
Пожаревачке чете од јесени 1942, до пролећа 1943 године	396

ГЛАВА \ ГШ

Кад листају шуме

Пролећна офанзива партизана у Крагујевачком и Младеновачком сжругу.	407
Првомајски састанак партијских и војних руководилаца на Букулаи.	429
Носмајски партизански одред „Раде Јовановић“	433
„Хензенова офанзиве“ у Пожаревачком округу	438

ГЛАВА IX

Формирање јединица Народноослободилачке војске Србије и августовско саветовање на Букуљи

Први батаљон Народноослободилачке војске Србије	453
Борбе са непријатељском „реакцијом“ у Шумадији у лето 1943. године.	463
Војно и политичко саветовање на Букуљи.	472
Равногорци у централној Србији.	494

Прва српска шумадијска бригада.	506
Одлазак Прве шумадијске бригаде НОВС према Санцаку	520
Прва шумадијска бригада у пријеполској борби	525

ГЛАВА X

На своме терену

Централна Србија после одласка Прве шумадијске бри- гаде у Санцак.	529
Пожаревачки одред од лета 1943. до марта 1944. . . .	532
Борбе Првог шумадијског и Космајског одреда до форми- рања Привремене бригаде.	545
Четнички светосавски конгрес.	552
Фебруарски предах.	570

ГЛАВА XI

Нова бригада

Прве пролећне борбе.	583
Друга шумадијска бригада.	598
Борбе са јединицама „Привремене команде шумадијских четничких корпуса“.	606
Разбијање непријатељских упоришта и одбрана жетве у Крагујевачком и Младеновачком округу.	617

ГЛАВА XII

Последње борбе

Ослобођење Аранђеловца.	639
Оснивање Пожаревачког партизанског одреда и припре- ме за операцију под Београдом.	652
На прилазима Београда.	665
Први дани у слободи.	680

<i>Поговор.</i>	685